Spectators van Hartstocht

Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw

Dorothée Sturkenboom

WWW.STILUS.NL/STURKENBOOM

WWW.STILUS.NL/STURKENBOOM/ENGLISH

SPECTATORS VAN HARTSTOCHT

Voor mijn ouders,

Wim Sturkenboom en
Diny Sturkenboom-Bekkers

SPECTATORS VAN HARTSTOCHT

Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Sociale Wetenschappen

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op vrijdag 2 oktober 1998,
des namiddags om 1.30 uur precies
door

DOROTHÉE MARIA BERNADETTE STURKENBOOM

geboren op 18 februari 1963
te Zevenaar

Hilversum
Verloren
1998

Promotores:
prof.dr W.Th.M. Frijhoff (VU Amsterdam)
prof.dr W.H.M. Jansen

Manuscriptcommissie:
prof.dr P.J. Buijnsters
prof.dr A.H. Fischer (UvA)
prof.dr E.M.P. van Gemert

Ik haat en ik bemin, je vraagt misschien waarom ik dat doe,
ik weet het niet, maar ik voel dat het gebeurt en ik word er door verscheurd.

(Catullus, dichter uit de eerste eeuw v.Chr.)

De moralisten die ons zouden voorhouden onze passie en onze begeerten te beheersen om gelukkig te kunnen zijn, weten niets af van het geluk... als we aan God al iets zouden kunnen vragen, dan zou dat hartstocht moeten zijn.

(Madame du Châtelet, filosofe uit de achttiende eeuw)

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door de financiële steun van:
de J.E. Jurriaanse Stichting,
de Stichting Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
en de Dr C. Louise Thijssen-Schoute Stichting.

Op de omslag een prent van R. Vinkeles, ontworpen voor de Nederlandse vertaling van *The history of Sir Charles Grandison* (Amsterdam 1797-1802, oorspr. 1753-1754) van S. Richardson. De kleinere afbeelding van man met ganzenveer is een prent van J. Buys, ontworpen voor de Nederlandse vertaling van *Fabeln und Erzählungen* (Amsterdam 1772-1774, oorspr. 1746) van C.F. Gellert.

Deze dissertatie heeft geen apart ISBN. Het ISBN van de handelseditie is 90-6550-595-4

typografie Rombus, Hilversum
omslagontwerp Inge Steenhuis, Groningen
druk Wilco, Amersfoort
bindwerk Meeuwis, Amsterdam

Inhoudsopgave

Dankwoord

Nieuwsgierigheid en verwondering, verwarring en twijfel, respect en sympathie, ambitie en wedijver, plezier en trots, ontgoocheling en wanhoop: zij maken evenzeer deel uit van de wetenschappelijke praktijk als de rationele analyse, de logische argumentatie en de op 'feiten' gestaafde bewijsvoering. De wetenschap kan niet buiten emoties maar wetenschappelijke teksten zijn doorgaans zorgvuldig ontdaan van alles wat naar deze persoonlijke drijfveren verwijst. Volgens de conventies van het wetenschappelijk schrijven is het alleen binnen de grenzen van het voor- of dankwoord geoorloofd uitdrukking te geven aan de emoties die het onderzoeksproces hebben (be)geleid. En dan nog liefst met mate en goed gedoseerd want uitbundige gevoelsuitbarstingen roepen bij anderen een onbehagen op dat ongewenst is. De emotionele cultuur die in onze universitaire wereld heerst, schrijft voor onze gevoelens te maskeren, in te dammen en te verzakelijken. Wanneer ik in het navolgende deze regels overschrijd, dan is dat niet om mensen in verlegenheid te brengen maar omdat ik enkel op deze wijze mijn gevoelens van dankbaarheid, vriendschap en genegenheid kan uiten jegens een aantal bijzondere personen zonder wie ik dit boek niet op deze manier had kunnen schrijven.

Mijn promotores prof.dr Willem Frijhoff en prof.dr Willy Jansen zijn de eerste die ik daarbij wil noemen. Ik heb veel te danken aan beider bevlogenheid, eruditie, inzicht en ervaring die mij ondermeer leerden dat de kloof tussen disciplines, perioden en culturen overbrugd kan worden maar alleen wanneer men zich voldoende rekenschap geeft van de verschillen. Meer nog dan van hun kwaliteiten als wetenschapper, heb ik mogen profiteren van hun kwaliteiten als mens waarvan zij in de persoonlijke omgang blijk gaven: enthousiasmerend, open en betrokken, met het vermogen in elk individu het waardevolle te zien, zijn zij voor mij een voorbeeld geworden voor de wijze waarop mensen binnen de wetenschap met elkaar zouden kunnen omgaan. Ik beschouw het als een voorrecht dat zij ook in dit opzicht mijn leermeesters hebben willen zijn.

Voordat Willy en Willem aan hun wijze lessen begonnen, had ik echter al veel mogen leren van een andere *magister*: dr Harry Jansen. Hij is de persoon die mij bij mijn eerste onzekere stappen op het pad van de wetenschap heeft begeleid. Als docent en scriptiebegeleider bracht hij mij de beginselen van wetenschappelijke reflectie bij, prikkelde mij tot inventiviteit in het gebruik van bronnen en moedigde mij aan tot het schrijven van mijn eerste wetenschappelijke artikelen. Als vriend heeft hij in de jaren daarna niet nagelaten mijn denken te stimuleren door

mij telkens weer opnieuw de gelegenheid te bieden mijn ideeën op een ontspannen wijze aan zijn kritische commentaar te toetsen. Indien ik erin geslaagd ben in dit boek een betekenisvolle structuur en opbouw aan te brengen (al is het dan niet de door Harry verlangde 'plot'), dan is dat voor een belangrijk deel aan zijn betrokkenheid te danken. Aan hem én de andere leden van de Nijmeegse Theorieclub dank ik bovendien het belangrijke inzicht dat de wetenschappelijke zoektocht naar de waarheid – ondanks alle geschiedtheoretische twijfel en scepsis – een intrinsieke waarde heeft, zélfs wanneer die waarheid in absolute zin altijd buiten het bereik van de wetenschap zal blijven.

Het universitaire aio-stelsel heeft mij – bij alle kritiek die daarop te leveren valt – in de gelegenheid gesteld om dit onderzoek te doen en in contact te komen met een veelheid van personen die eenzelfde passie voor de wetenschap koesteren. Ik bedank het bestuur van het Huizinga-Instituut voor de financiering van mijn onderzoek en aio-coördinator Willem Melching voor zijn laconieke ondersteuning in vele praktische aangelegenheden. Indien men de Nederlandse aio 'geborneerd' wil noemen (zoals een bestuurslid van het Huizinga-Instituut dat eens deed) dan lijkt mij dat de noodzakelijke keerzijde te zijn van de eigenzinnigheid en kritische zin die een goede promovendus/a in dit stelsel nodig heeft. Ik prijs mij gelukkig dat zoveel Nederlandse aio's, oio's, bursalen en andere 'wegwerp'-promovendi over deze eigenschappen beschikken en mij tijdens de talrijke bijeenkomsten waarin wij met elkaar over ons onderzoek spraken, hebben geholpen het belang van wetenschappelijke conventies en autoriteiten te relativeren – zoals dat de jongere generatie betaamt. Op deze plaats wil ik dan ook al diegenen bedanken die tijdens de deelname aan de Barchem-weekends, Master Classes en Summer Schools van het Huizinga-Instituut, tijdens het postdoctoraal séminaire Cultuurgeschiedenis van Willem Frijhoff en tijdens het postdoctoraal seminar Vrouwenstudies van Willy Jansen en Margret Brügmann mij hun vriendschap en expertise boden. Ik heb met hen menige lach en frustratie van het jonge-onderzoekersbestaan kunnen delen.

Mijn wetenschappelijke thuisbasis – het Centrum voor Vrouwenstudies in Nijmegen – is in veel opzichten een bijzonder leerzame en inspirerende werkplek gebleken maar heeft voor mij in de loop der jaren vooral betekenis gekregen als een plaats waar ik altijd mezelf kon zijn. Dat zou het niet zijn geweest zonder de aanwezigheid van José van Alst en Ria Janssen: meer dan ik hier kan zeggen, ben ik hen dankbaar voor hun warme belangstelling, relativerende woorden en steun op de momenten dat ik die goed kon gebruiken. De bedrevenheid waarmee zij allerlei soorten obstakels voor mij uit de weg hebben geruimd, tekent niet alleen hun grote professionaliteit maar tevens hun vaardigheden in het menselijk verkeer, waarvoor ik een grote bewondering heb. Ook Maria Grever had ik – ondanks onze onderlinge strubbelingen – als collega niet willen missen. Zij zorgde voor feedback toen ik zelf mijn eerste colleges ging geven en gaf op de voor haar typerende wijze blijk van haar betrokkenheid bij mijn onderzoek. Ik hoop dat dit boek haar en de andere veeleisende dames (en heer!) van het Centrum niet teleurstelt in hun verwachtingen.

Inhoudelijke steun heb ik vooral gekregen van enkele 'vrienden in het veld': Myriam Everard, Theo van der Meer, Marit Monteiro en Anja Petrakopoulos. Zonder hun talrijke literatuursuggesties en commentaar op eerdere deelteksten had dit boek weliswaar minder bladzijden geteld maar was het ongetwijfeld ook in andere opzichten dunner uitgevallen. Zij gaven mij bovendien de nodige duwtjes in de rug (er waren er heel wat nodig) toen het moment daar was om mijn onderzoek in het buitenland te gaan presenteren. Marit leerde me dat vrouwelijke bescheidenheid in de wetenschap weinig oplevert, raadde mij aan het Frye-stipendium te gebruiken voor een studiereis naar de Verenigde Staten en sprak mij telkens weer opnieuw zelfvertrouwen in. Anja onderwees me in de Amerikaanse omgangsvormen, corrigeerde mijn Engels op onnavolgbare wijze en daagde me *en passant* uit tot betere openingszetten en scherpere analyses. Theo en Myriam reageerden enthousiast op mijn voorstel voor een gezamenlijke sessie over 'Passionate masculinity' op het ASECS-congres in Austin, Texas en maakten dit evenement in 1996 tot een ervaring waar ik met veel plezier aan terugdenk. Het commentaar dat ik bij die gelegenheid van Randolph Trumbach en enkele maanden later tijdens mijn tweede bezoek aan de VS van Peter Stearns en Graham Barker-Benfield mocht ontvangen, heeft ervoor gezorgd dat ik mij verder rekenschap gaf van het Nederlandse karakter van mijn spectators.

Al die tijd leefden familie en vriendinnen met mij mee. Monique Walboomers, Lidy Mommers en Carla Franssen herinnerden mij eraan dat het leven uit meer bestaat dan het schrijven van een dissertatie. Wandelend, kletsend en theeleutend, hielpen zij me op tijd afstand te nemen van de prestatiedruk van het wetenschappelijke wereldje. Het onvoorwaardelijke vertrouwen en de genegenheid van mijn *'chosen' sisters* Corien Sturkenboom en Nelly Nellissen hielpen eveneens het geheel in balans te houden. Zij beperkten hun bijstand niet tot het geestelijke vlak: Corien stelde op basis van de voetnoten met grote precisie de bronnen- en literatuurlijst achterin dit boek samen, Nelly nam de organisatie van de eerste 'grote oversteek' op haar schouders en samen regelden zij dat ik tijdig (hoewel tegensputterend) op vakantie ging. Voor dat alles maar vooral voor hun begrip tijdens de mindere perioden waarin ik mijn twijfels over dit boek-in-wording op mijn omgeving afreageerde, kan ik hen niet genoeg bedanken.

Meest van allen heeft Leo Nellissen, in wiens liefde en vriendschap ik mij al sinds onze middelbare schooltijd geborgen weet, de spanningen mee opgevangen en mij met zijn humor voor geestelijke drama's behoed. Daarbij was hij een onmisbare gids, niet alleen voor de talrijke verwijzingen naar klassieke teksten waar ik tijdens mijn onderzoek mee te maken kreeg maar ook voor de gebruiken op de digitale snelweg waar ik zonder zijn hulp het spoor allang zou zijn bijster geraakt.

Aan mijn ouders Diny Bekkers en Wim Sturkenboom tot slot, dank ik naast vele andere waarden in het leven ook het plezier in lezen en schrijven, mijn liefde voor de geschiedenis en een hartstocht voor de wetenschap. Aan hen draag ik daarom dit boek op, in de hoop dat dit gebaar en de inhoud van dit boek hen niet teveel in verlegenheid zullen brengen.

Inleiding

Een schrijver aan het werk

Het zou een late namiddag geweest kunnen zijn, aan het einde van de Louwmaand in het jaar 1761. We stellen ons een sober gemeubileerd boekvertrek voor, waar een ons onbekende man diep over de papieren van zijn schrijftafel gebogen zit. Het zal niet lang meer duren of hij zal een kaars moeten aansteken, wil hij nog iets kunnen lezen van de brieven en tijdschriften die hij om zich heen verzameld heeft – op zoek naar inspiratie voor de tekst waar hij al een paar uur aan zit te werken. Voorlopig wil het echter nog niet lukken met de elfde aflevering van *De Vrouwelyke Spectator of de Tegenwoordige Waereld-Beschouwster*, het zedenkundige tijdschrift dat hij sinds een maand of twee samen met boekverkoper Demter op de markt brengt. En dat terwijl hij uiterlijk morgenochtend zijn vellen kopij naar de Beurs moet brengen, waar de winkel en drukkerij van de Amsterdamse boekverkoper gevestigd zijn.

De onbekende werpt nogmaals een blik op de brief die hij voor zich heeft liggen. Het epistel – gericht "Aan de Schrijveresse van de Vrouwelyke Spectator" en gedateerd "Leyden den 24. December 1760" – is hem enkele weken geleden door Demter overhandigd. Deze zamelt voor hem alle reacties en brieven van het lezerspubliek in, want de lezers zijn niet op de hoogte van de ware identiteit van de auteur en zijn voor hun eventuele correspondentie met de auteur aangewezen op de boekverkoper die als tussenpersoon fungeert. Zoals de meerderheid van zijn collega-spectatorschrijvers, heeft A. (de initiaal waarmee hij meestentijds zijn geschriften ondertekent) er de voorkeur aan gegeven zijn lezers in het ongewisse te laten over zijn persoon. Die anonimiteit is voor hem des te urgenter, daar hij in het eerste nummer van *De Vrouwelyke Spectator* de indruk heeft gewekt dat het tijdschrift geschreven en geredigeerd wordt door een vrouw. Op die manier hoopte hij een eigen plek te kunnen veroveren op de tijdschriftenmarkt in de Nederlandse Republiek, waar op dat moment ook al andere spectatoriale weekbladen als *De Philanthrope*, het *Zinryk en Schertzend Woordenboek* en *De Hollandsche Wysgeer* om de gunsten van het lezerspubliek strijden.

Nu zijn er al tien nummers van *De Vrouwelyke Spectator* verschenen maar de verkoopcijfers zijn nog steeds niet naar de zin van Demter, ondanks het feit dat

de trekschuit elke week pakketjes exemplaren naar boekhandelaars in Rotterdam, Leiden, Utrecht, Middelburg, Zutphen, Harlingen, Delft, Gouda, Haarlem, Dordrecht en Alkmaar brengt.

A. doet zijn best. Hij benut wel degelijk de diverse mogelijkheden die de spectatoriale tijdschriftenformule biedt om lezers te trekken: elke week kaart hij een ander onderwerp aan, zijn opvoedkundige boodschap verpakt hij in een aantrekkelijk satirisch jasje, hij publiceert brieven van lezers en lezeressen en plaatst regelmatig ter afwisseling een door hem zelf verzonnen 'lezersbrief'. Ook probeert hij door een zorgvuldige keuze van onderwerpen (het huwelijk, de liefde, de omgang tussen mannen en vrouwen) de interesse van vrouwelijke lezers te wekken, daar naar zijn stellige overtuiging de vrouwelijke kunne in potentie een belangrijke lezersgroep vormt voor de spectatoriale weekbladen.

Vorige week nog heeft hij een nummer gewijd aan de ontrouw van echtgenoten. Aan de hand van een kort fictief verhaal (overgenomen uit het Franse weekblad *Le Perroquet*) heeft hij zijn lezeressen geadviseerd hoe ze het beste kunnen omgaan met overspelige echtgenoten: niet boosheid of dwang maar zachtmoedig begrip en tactvolle aanwijzingen zijn de aangewezen middelen om tijdelijk verdwaalde echtbrekers weer op het huwelijkspad terug te leiden. Het Franse verhaal was met zijn vele intriges echter te lang voor de gebruikelijke acht pagina's die de afleveringen wekelijks tellen. Daarom heeft A. zijn lezers het slot van het verhaal voor de volgende week beloofd. Maar nu heeft Demter hem gistermiddag gevraagd met het publiceren van het vervolgverhaal nog een week te wachten, in de hoop dat nieuwsgierigheid naar de afloop van het verhaal de lezers twee keer achter elkaar tot de aanschaf van het blad zal verleiden. Aan A. de opdracht iets anders te bedenken voor de aflevering van deze week.

In stilte vervloekt A. zijn uitgever die hem zo onder tijdsdruk zet. Het valt hem steeds zwaarder elke week die acht pagina's vol te schrijven. In plaats daarvan heeft hij al herhaalde malen een nummer uit de Engelse *Connoisseur* vertaald en *De Vrouwelyke Spectator* daarmee gevuld. Tot nu toe heeft hem dat geen kritiek van zijn lezers opgeleverd, integendeel. Onwillekeurig bladert A. nog eens door de gebonden delen van het Engelse weekblad dat sinds het verschijnen in de jaren 1754-1756 tot zijn favoriete lectuur behoort. Dan valt zijn oog op een aflevering met de titel "Accounts of the Female Thermometer. – Secret Affections of Ladies discovered by it. – Experiments upon it at the Play Houses – Operas – Masquerades – Public Gardens – and other Places".

De tekst bevalt hem. De auteur bespreekt het lichtzinnige gedrag van bepaalde vrouwspersonen en hanteert het beeld van een thermometer om aan te geven dat de verlangens van vrouwen soms tot gevaarlijke hoogten kunnen stijgen. Het instrument wordt symbolisch gebruikt om de verschillende gradaties van hartstochtelijkheid in het vrouwelijke karakter te onderzoeken en te bepalen waar deze de grenzen van het betamelijke overschrijden. De Engelse auteur weet bovendien met vaardige pen gebruik te maken van de satirische mogelijkheden die de thermometer-metafoor biedt. A. is enthousiast. Weliswaar zijn sommige passages wat expliciet in hun woordkeus – Nederlandse spectator-schrijvers zijn

DE

VROUWELYKE

SPECTATOR,

OF DE TEGENWOORDIGE

WAERELD-BESCHOUWSTER.

Venez Chalands! venez Confrères!
Je vends toujours, à juſte prix
Aux Foux des vérités amères,
Et j'offre aux ſages des Avis.

REVERIES POET:

TE AMSTELDAM,

By F. H. DEMTER.

Boekverkooper.

Afbeelding 1: Titelpagina van De Vrouwelyke Spectator.

gewend in bedektere termen over prostituées, bordelen en andere ontuchtige zaken te schrijven – maar de moraal van het verhaal past uitstekend in de opzet van A.'s blad. Zijn wekelijkse spectatoriale commentaren zijn erop gericht zijn landgenoten te onderwijzen en op te voeden tot deugdzame, redelijke en verlichte mensen. Daarvoor moeten zij in de eerste plaats leren hun impulsen, emoties en gevoelens beter te beheersen. Veel van de menselijke fouten en dwaasheden komen immers uit emotionele drijfveren voort, zo meent hij. De satirische thermometer-tekst stelt A. in de gelegenheid om op schertsende wijze de invloed van gemoedsbewegingen op het menselijke gedrag aan de orde te stellen en tegelijkertijd zijn lezers tot een grotere beheersing van hun 'driften' aan te manen.

In tegenstelling tot de Engelse auteur van *The Connoisseur* denkt A. echter dat niet alleen de passies van vrouwen maar ook die van mannen publiekelijk getoetst zouden moeten worden aan die denkbeeldige thermometer: hij presenteert zichzelf graag als een schrijver die de verhoudingen tussen de seksen met een onpartijdig oog bekijkt, al heeft hij feitelijk gemengde gevoelens over de vrouwelijke sekse en kan hij het ook niet nalaten om het gedrag van sommige vrouwen fel te bekritiseren. Ook is hij er – samen met veel van zijn tijdgenoten – diep in zijn hart van overtuigd dat vrouwen in hun algemeenheid meer ontvankelijk zijn voor allerlei bedenkelijke driften en onbestemde verlangens dan mannen.

A.'s gedachten dwalen af naar de gebeurtenissen die, naar hij deze week in het koffiehuis heeft horen vertellen, zich onlangs hebben afgespeeld in een bordeel vlak bij de Herengracht. Langzaam klaart zijn gezicht op want in zijn hoofd rijpt een idee voor het nummer dat hij onder handen heeft. Wanneer hij nu eens een gedeelte van de Engelse thermometer-tekst overneemt en dat combineert met enkele passages die hij baseert op de Amsterdamse gebeurtenissen, wanneer hij daarin bovendien ook de seksuele escapades en gebrekkige zelfbeheersing van bepaalde heren aan de kaak stelt en de Amsterdamse locaties herkenbaar voor zijn lezers beschrijft, dan kan hij er zeker van zijn dat na het lezen van deze aflevering de tongen los zullen komen. Lezers die nog niet eerder zijn blad hebben aangeschaft, zullen – nieuwsgierig geworden door de verhalen – bij hun boekhandelaar speciaal naar *De Vrouwelyke Spectator* informeren, de nummers van concurrerende bladen zullen ongelezen op de toonbank blijven liggen, Demter kan tevreden zijn...

Neuriënd scherpt A. zijn ganzenveer, ontsteekt een kaars en zet zich aan de vertaling van 'The Female Thermometer'. Boven de tekst verschijnt een Latijns motto: *animorum impulsu, et caeca magnaque cupidine* – door impulsen en een groot, blind verlangen...[1]

Zo kan het gegaan zijn, die middag, laat in januari in het jaar 1761. Het is een van de mogelijke scenario's die een historica, na zich enkele jaren verdiept te hebben in de spectatoriale weekbladen van de achttiende eeuw, kan bedenken voor de totstandkoming van die curieuze aflevering van *De Vrouwelyke Spectator* die op

1. In navolging van de Engelse auteur schrijft A. deze regels toe aan Horatius, maar in werkelijkheid zijn ze afkomstig van Juvenalis, X.350-351.

2 februari 1761 bij uitgever F.H. Demter in Amsterdam het licht zag. Ook andere scenario's zijn denkbaar, want nog altijd weten we niet wie er achter de uitgave van dit tijdschrijft stak, of dit een man was of een vrouw of wellicht een collectief van auteurs. Wel zijn er aanwijzingen dat zich achter het feminiene vertellerspersonage van de 'Vrouwelyke Spectator' hoogstwaarschijnlijk een mannelijke auteur of redacteur verschool.[2] Het bovenstaande is daarom tot op zekere hoogte het product van mijn eigen verbeelding, maar "steeds nauwkeurig in bedwang (...) gehouden door de stemmen uit het verleden", zoals Natalie Zemon Davis de beroepscode voor historici treffend karakteriseerde.[3]

Ook het navolgende zal in zeker opzicht het resultaat zijn van mijn persoonlijke verbeelding. Maar omdat dit een wetenschappelijke studie is en geen historische roman, zal de balans tussen feit en fictie wat anders komen te liggen dan in het voorgaand fragment.[4] In dit boek zullen de persoonlijke verbeelding, de stemmen uit het verleden en de 'historische sensaties' die zij oproepen de bladzijden moeten delen met historische data, hedendaagse theorieën en wetenschappelijke voetnoten. De stemmen van de Nederlandse spectator-schrijvers en ook die van hun lezers uit de achttiende eeuw zullen veel ruimte krijgen, maar de interpretatie van hun woorden zal in belangrijke mate worden bepaald door de vragen die ik hen vanuit het heden stel.

Onderzoeksvragen en -begrippen

De vragen van waaruit dit boek geschreven is, komen voort uit een persoonlijke fascinatie voor de wijze waarop mensen in het verleden met emoties zijn omgegaan en deze sekse-specifiek gewaardeerd hebben. Achter A.'s tekst over de uitvinding van een morele thermometer voor vrouwelijke hartstochten ligt een wereld van emoties verborgen die ons in bepaalde opzichten heel vertrouwd voorkomt maar die tegelijkertijd ook radicaal van de onze verschilde. Om die wereld te begrijpen is het niet voldoende de inhoud van deze tekst te analyseren maar moeten we ook zicht zien te krijgen op de omstandigheden waarbinnen deze tekst geproduceerd werd.

De thermometer-tekst was een van de vele korte, opiniërende teksten die onder de naam van 'spectatoriale geschriften' in de loop van de achttiende eeuw hun weg hebben gevonden naar het Nederlandse lezerspubliek. In de Nederlandse Republiek gebruikten tientallen auteurs deze vorm om met een zekere ironie een moralistisch commentaar te leveren op de denkbeelden, gevoelens en gewoontes

2. Zie hierover mijn artikel 'Thermometers'.
3. Davis, *Terugkeer van Martin Guerre*, 15.
4. Voor het schrijven van dit fragment zijn de historische romans van Jo van Ammers-Küller, Sini Greup-Roldanus, Hella Haasse en Nelleke Noordervliet een belangrijke inspiratiebron geweest. Deze schrijfsters hebben met hun sfeertekeningen van de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek en interesse in vrouwenlevens op speciale wijze bijgedragen aan de vrouwengeschiedschrijving van de achttiende eeuw. Voor de problematische verhouding tussen de historische roman en de geschiedwetenschap: Grever, 'Verborgen continent', 230-234.

van hun tijdgenoten en hen ongevraagd van gedragsadviezen te voorzien. De naam 'spectatoriaal geschrift' of kortweg 'spectator' refereert aan het observerende en becommentariërende karakter van deze teksten. Omdat de teksten met een vaste regelmaat in afleveringen verschenen, worden ze ook wel 'spectatoriale weekbladen' of 'spectatoriale tijdschriften' genoemd. Naast *De Vrouwelyke Spectator* van A. verschenen er in de achttiende eeuw nog zeker zo'n zeventig andere Nederlandse spectatoriale weekbladen op de markt. De auteurs beschikten over een breed spectrum van onderwerpen om over te schrijven. Het gevoelsleven van hun tijdgenoten en de verhoudingen tussen de seksen waren niet de enige maar wel frequent weerkerende thema's in hun geschriften.

Met de thermometer-tekst hebben we een eerste blik kunnen werpen op de achttiende-eeuwse denkwereld van A. en zijn collega-spectatorschrijvers, een denkwereld waarbinnen emoties en sekse-verschillen een erg belangrijke rol speelden. De tekst suggereert dat voor deze auteurs bepaalde gemoedsbewegingen een moreel probleem vormden dat – gezien het symbolische geslacht van de thermometer – eerder met vrouwelijkheid dan met mannelijkheid geassocieerd werd maar dat desalniettemin op beide seksen van toepassing werd verklaard. Daarmee roept deze tekst samen met die talrijke andere teksten van de overige Nederlandse spectator-schrijvers een groot aantal vragen op over de betekenis die emoties voor deze auteurs hadden.

Met welke blik keken deze achttiende-eeuwse spectator-schrijvers eigenlijk naar emoties? Wat betekende het dat zij deze verschijnselen nog niet als emoties benoemden maar daarentegen overwegend spraken over 'hartstochten', 'driften' en 'sentimenten'? Welke ideeën hadden zij over de sekse-gebondenheid van emoties en in hoeverre beïnvloedden die ideeën hun waardering van de verschillende emotionele verschijnselen? Wat waren volgens deze auteurs belangrijke emoties en gevoelens, welke zagen ze als een probleem en welke als nastrevenswaardig? Wat was de relatie tussen de emotie-opvattingen van deze spectator-schrijvers en de specifieke, historische omstandigheden waarin zij leefden? En *last but not least*: dachten spectator-schrijvers uit de late achttiende eeuw hetzelfde over dit alles als hun collega's eerder in de eeuw of maakte dit denken over emoties een ontwikkeling door?

Deze vragen, die ik wat later in deze inleiding zal samenbrengen in een geïntegreerde probleemstelling, zijn daarom zo interessant omdat ze door de voorgestane historisering en contextualisering inzicht kunnen bieden in de veranderlijkheid van een belangrijke onderdeel van ons dagelijks leven: de wijze waarop mensen tegen emoties aankijken en ermee omgaan. Tegenwoordig bestaan daarin grote verschillen tussen de seksen: mannen huilen bijvoorbeeld minder en zijn terughoudender in het uiten van bepaalde emoties zoals angst, medelijden en schuldgevoel dan vrouwen. Omgekeerd geven vrouwen significant minder uitdrukking aan gevoelens van irritatie, boosheid en woede.[5] Men kan dit soort

5. Fischer, 'Macht en onmacht'.

emotionele verschillen tussen mannen en vrouwen opvatten als onvermijdelijke en onveranderlijke, door de biologie gedicteerde gegevenheden. Maar men kan ze ook zien als het tijdsgebonden product van gevoelsregels, expressiecodes en theorieën die voor mannen en vrouwen verschillen en niet in elke cultuur hetzelfde hoeven te zijn. Op dit punt laat mijn persoonlijke fascinatie zich dan ook verbinden met de wetenschappelijke discussie die over dit onderwerp gevoerd wordt. De laatste decennia heeft deze discussie nieuwe impulsen gekregen en zich in een richting ontwikkeld waar ik met mijn onderzoek bij wil aansluiten.

Sinds in de jaren zestig in de psychologische theorievorming erkenning is gekomen voor de cognitieve en sociale componenten in het emotie-proces, worden emoties niet meer uitsluitend als neuro-fysiologische processen opgevat maar als complexen waarin ook waarneming, benoeming en betekenisgeving een grote rol spelen.[6] De wijze waarop mensen situaties of gebeurtenissen evalueren en zin geven aan wat hen overkomt wordt tegenwoordig door psychologen als een belangrijke factor in het emotie-proces beschouwd.[7] Daarmee is tevens het inzicht gerezen dat de emotionele ervaringen van mensen beïnvloed worden door de normen, waarden, woorden en ideeën die hen omringen en die zijzelf met betrekking tot emoties hanteren. De omringende cultuur beïnvloedt niet alleen de uiting van emoties maar ook het ontstaan en de beleving van die emoties.[8]

Dit idee heeft ervoor gezorgd dat in het emotie-onderzoek de aandacht voor de culturele component sterk is toegenomen. Emoties zijn niet langer meer het exclusieve onderzoeksdomein van psychologen. Ook cultuur- en maatschappijwetenschappers, onder wie historici, publiceren sinds de vroege jaren tachtig studies over emoties.[9] Binnen deze nieuwe stroom van emotie-onderzoek zijn globaal twee soorten onderzoekers te ontwaren: de naturalistische die ervan uitgaan dat sommige basisemoties en emotionele basisexpressies biologisch bepaald zijn en daarom als universele verschijnselen terug te vinden moeten zijn in elke cultuur, versus de sociaal-constructivistische onderzoekers die juist de historische en culturele context van grote invloed achten op het gevoelsleven en daarom meer geïnteresseerd zijn in de variabiliteit van emoties en gevoelens.[10]

Hoewel in mijn onderzoek zonder meer de sociaal-constructivistische invalshoek te herkennen valt, bezie ik emoties niet als puur culturele constructies. Natuur en cultuur werken samen in het emotie-proces; in emoties zijn zowel fysiologische als sociaal-cognitieve componenten te onderscheiden die elkaar wederzijds

6. Manstead, 'Emotion'; Michielsens, *Beschrijving van het emotief proces.*

7. Sommers, 'Understanding emotions', 23-26; Fischer, *Emotion scripts*; Frijda en Mesquita, 'Emoties: natuur of cultuur', 3-5.

8. Sommers, 'Understanding emotions', 26-30; Stearns en Stearns, 'Introduction', 7; Heller, *Theory of feelings*, 177-179; Fischer, *Emotion scripts*, 20-21, 76-77, 100-105, 221-223; Mesquita en Fischer, 'Gevoelens verwoord', 107-109.

9. Voor overzichten van dit nieuwe onderzoek, zie Thoits, 'Sociology of emotions'; Lutz en White, 'Anthropology of emotions'; Stearns en Stearns, 'Emotionology'; Pandel, 'Emotionalität'.

10. Men vindt beide stromen in alle disciplines terug. Korte samenvattingen daarvan in: Frijda en Mesquita, 'Emoties: natuur of cultuur', 3-4; Thoits, 'Sociology of emotions', 319-321; Lutz en White, 'Anthropology of emotions', 406-409; Stearns en Stearns, 'Introduction', 10; een uitgebreider overzicht biedt Hochchild in *Managed heart*, 201-222.

beïnvloeden.[11] Een duidelijk voorbeeld bieden de gevoelens die een moeder voor haar pasgeboren kind heeft. Hierin zien we een samenspel van biologische factoren (hormonale effecten van zwangerschap en borstvoeding) en sociaal-culturele factoren (een verandering in maatschappelijke positie en de duiding daarvan). Onder invloed van deze laatste elementen kan de aard, beleving en expressie van bijvoorbeeld moederliefde maar ook van postnatale depressieve gevoelens in verschillende culturen sterk verschillen. In dit onderzoek concentreer ik me op deze sociaal-culturele factoren die van invloed zijn op de perceptie en daarmee ook op de beleving en expressie van emoties zonder daarmee te willen ontkennen dat emotionele verschijnselen ook een biologische component hebben.

In deze studie vormen dus niet de emoties als zodanig het object van onderzoek, maar de wijze waarop mensen in de achttiende eeuw tegen die emoties aankeken, ze (sekse-specifiek) benoemden, interpreteerden en waardeerden. Het geheel van gevoelsregels, expressiecodes, emotie-woorden, idealen, theorieën en populaire overtuigingen die binnen een bepaalde groep of tijd van invloed zijn op de benoeming, beleving, uiting en kennis van emoties en gevoelens, vat ik in dit boek samen onder het begrip 'emotionele cultuur'. Dit begrip, geïntroduceerd door de socioloog Gordon,[12] vormt een van de centrale noties in mijn onderzoek en valt te beschouwen als een exponent van de bovenbeschreven ontwikkelingen in het emotie-onderzoek.[13]

In het historisch emotie-onderzoek is nog maar weinig gebruik gemaakt van het begrip emotionele cultuur. Het meeste onderzoek bleef tot nu toe beperkt tot geïsoleerde onderdelen daarvan: de geschiedenis van een specifieke emotie, de omringende normen en waarden of bijvoorbeeld bepaalde ontwikkelingen in de psychologische theorievorming. Hoe waardevol deze onderzoekingen ook zijn, ze geven slechts een fragmentarisch beeld en niet het geïntegreerde inzicht dat het concept van 'emotionele cultuur' belooft te bieden. De toepassing van de notie 'emotionele cultuur' in het historisch emotie-onderzoek kan een belangrijke bijdrage leveren aan de huidige interdisciplinaire discussie over de verhouding tussen cultuur en emoties. Niet alleen omdat een dergelijke historische studie vanuit de aard van haar discipline de veranderlijkheid van emotionele verschijnselen en expressies als centraal perspectief hanteert, maar ook omdat een historische analyse het mogelijk maakt de tendensen in een emotionele cultuur te verbinden met andere maatschappelijke en culturele ontwikkelingen die zich op dat moment in de geschiedenis voordoen. Dat is dan ook de expliciete inzet van dit onderzoek naar de emotionele cultuur van de achttiende-eeuwse spectator-schrijvers en tevens een van de punten waarmee het zich van veel andere emotie-onderzoeken onderscheidt.

11. Frijda en Mesquita, 'Emoties: natuur of cultuur'.

12. Gordon definieerde emotionele cultuur op Geertziaanse wijze als "the patterns of meanings embodied in symbols, by which people communicate, perpetuate, and develop their knowledge about and attitudes towards emotions". Zie voor zijn verdere uitwerking van het begrip waarop ik mijn definitie baseer: 'Institutional and impulsive orientations', 115-117, 133 aldaar noot 1.

13. Voor de overname van het begrip 'emotionele cultuur' door andere emotie-onderzoekers: Thoits, 'Sociology of emotions', 322-323 en Stearns, 'Girls, boys and emotions', 36.

Maar de specifieke inbreng van dit onderzoek ligt ook nog op een ander vlak, namelijk in het belang dat ik hecht aan de wijze waarop historisch-veranderlijke denkbeelden over sekse-verschillen, oftewel over mannelijkheid en vrouwelijkheid, doorwerken in de interpretatie, beleving en representatie van verschillende emotionele verschijnselen. Om deze invloed te onderzoeken hanteer ik het begrip sekse of *gender* dat afkomstig is uit het vakgebied vrouwenstudies. Omdat ik in het tweede hoofdstuk dit begrip verder zal uitwerken, volsta ik hier met een korte introductie.

Gender – dat in Nederlandse literatuur vertaald wordt met genus, geslacht of sekse maar vaker nog onvertaald wordt gelaten – verwijst naar de betekenis en plaats die het sekse-verschil in een maatschappij of cultuur heeft. Dit sociaal-culturele onderscheid tussen mannen en vrouwen hangt weliswaar samen met en wordt gelegitimeerd door de verwijzing naar fysieke verschillen die tussen mannen en vrouwen bestaan maar kan daar wel analytisch van onderscheiden worden. De maatschappelijke verschillen tussen mannen en vrouwen berusten namelijk niet uitsluitend op aanwijsbare, biologische verschillen tussen de seksen maar worden ook en vooral sociaal-cultureel bepaald doordat aan mannen en vrouwen op basis van hun geslacht verschillende eigenschappen, capaciteiten, gedragingen en posities worden toegeschreven. Dit sociaal-culturele onderscheid tussen mannen en vrouwen wordt binnen vrouwenstudies benoemd met het begrip *gender*. Onderzoek heeft inmiddels aangetoond dat mannelijkheid en vrouwelijkheid niet altijd dezelfde invulling krijgen, maar dat dit kan verschillen per cultuur en per historische periode. Dit maakt de verschillen tussen mannen en vrouwen een stuk minder 'natuurlijk' en vanzelfsprekend dan veelal wordt aangenomen. Het sekse-onderscheid kan daarom worden opgevat als een ten dele geconstrueerd verschil tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid dat een bepaalde functie vervult in de cultuur waarin het tot uitdrukking komt.[14]

In onze cultuur vormen emoties een van de elementen door middel waarvan het sekse-verschil betekenis krijgt. Emoties worden veel meer aan vrouwen dan aan mannen toegeschreven. Als eigenschap wordt emotionaliteit daardoor bijna exclusief verbonden met vrouwelijkheid. Voor de tegenwoordige tijd zijn de inhoud en gevolgen van deze ideologische verbinding tussen sekse en emotionaliteit al wel bestudeerd,[15] maar naar de contextgebondenheid en veranderlijkheid van deze relatie is nog maar weinig historisch onderzoek gedaan – noch vanuit vrouwenstudies noch vanuit de geschiedschrijving van emoties. De notie van de 'emotionele vrouw' is nog niet systematisch gehistoriseerd en geproblematiseerd. Wanneer we er echter van uitgaan dat er een nauwe band bestaat tussen de opvattingen over sekse-verschillen en die over emoties maar dat deze band naar tijd en plaats varieert, afhankelijk van zijn functie in een bredere context, dan vraagt dat om nader onderzoek naar de wijze waarop deze relatie in een specifieke histori-

14. Een eerste toegankelijke introductie biedt Jansen, 'Vele gezichten van genus'. Voor een recenter overzicht van de *gender*-theorievorming: Brouns, 'Kernconcepten', 31-35.
15. Zie daarvoor Hochchild, *Managed heart* en Fischer, 'Sex differences'.

sche constellatie over een wat langere periode vorm heeft gekregen, gefunctioneerd heeft en veranderd is.

In deze studie vormen de achttiende-eeuwse geschriften van de Nederlandse spectator-schrijvers en de emotionele cultuur die daarin tot uitdrukking komt, de historische constellatie op basis waarvan ik de contextgebonden en veranderlijke relatie tussen sekse en emotie-opvattingen wil onderzoeken. Op dit punt zal een kritische lezer ongetwijfeld de vraag stellen: waarom de spectatoriale geschriften en waarom de achttiende eeuw?

De achttiende eeuw vormt voor het doel van dit onderzoek een bijzonder dankbare onderzoeksperiode omdat er in deze eeuw zowel in de verhoudingen tussen de seksen als in de houding tegenover emoties nogal wat gaande was. Vrouwen begonnen langzamerhand hun achterstand in intellectuele vorming in te lopen en met het natuurrechtelijke gelijkheidsdenken dat aan het einde van de zeventiende eeuw was opgekomen, werd het debat over de verschillen en overeenkomsten tussen beide seksen nieuw leven ingeblazen. Dit resulteerde in een stortvloed van literatuur die de eigenschappen, verdiensten, rechten en plichten van beide geslachten als onderwerp had. Tegelijkertijd intensiveerde ook het denken over emoties zich en vonden daarbinnen eveneens verschuivingen plaats. De ideologie van de Verlichting die een zwaar accent legde op de menselijke rede en het menselijk geluk, riep bij velen de vraag op welke waarde in dit nieuwe perspectief aan het gevoelsleven van de mens moest worden toegekend. De hartstochten en andere emotionele verschijnselen werden een populair onderwerp, niet alleen voor moralisten, filosofen en toneelschrijvers zoals dat in voorgaande eeuwen het geval was geweest maar ook voor journalisten, romanschrijvers, pedagogen, ja zelfs voor politiek-economische denkers. De merites van de gemoedsaandoeningen en de gevaren die aan een gebrekkige zelfbeheersing verbonden waren, werden in de veranderende tijden opnieuw tegen elkaar afgewogen en riepen zo talrijke discussies op.

Het verloop van deze discussies vinden we weerspiegeld in de inhoud van de Nederlandse spectatoriale literatuur. De spectator-schrijvers participeerden vol overgave in de maatschappelijke discussies van hun tijd en vormden een belangrijke factor in het publieke debat van de achttiende eeuw. In hun opiniërende teksten werden de denkbeelden, gevoelens en gewoontes van anderen getoetst aan hun eigen overtuigingen die zij met hun geschriften aan hun lezers en lezeressen probeerden over te dragen. Zij maakten daarbij eclectisch gebruik van een veelheid van stijlen en argumentatievormen, variërend van literaire verhalen en zedenkundige betogen tot populair-wetenschappelijke verhandelingen. A.'s tekst over de uitvinding van een morele thermometer voor vrouwelijke hartstochten waarmee ik deze inleiding begon, is in dat opzicht niet uniek. De vrije keuze van onderwerp en aanpak zijn kenmerkend voor het spectatoriale genre. Maar de emoties en sekse-verschillen zijn wel telkens terugkerende thema's die duidelijk maken dat op die punten oude vanzelfsprekendheden ter discussie waren komen te staan.

De spectatoriale geschriften vormen daarmee in meerdere opzichten een unieke bron voor het door mij voorgestane onderzoek naar de contextgebonden en veranderlijke relatie tussen sekse en emotie-opvattingen. Allereerst schreven de spectatoriale auteurs uitvoerig over de thematiek en krijgt men door de vrije formule van hun teksten een gevarieerd beeld van de verschillende elementen in hun emotionele cultuur: gevoelsregels, expressiecodes, specifieke emotie-woorden, simpele clichés en verfijnde emotie-theorieën, men vindt ze allemaal in deze teksten terug. Daarbij gaat het om een genre teksten dat in grote aantallen verschenen is, verspreid over bijna de hele achttiende eeuw. We zijn daardoor in staat door de eeuw heen aan de hand van een min of meer gelijkblijvende bron te volgen welke ontwikkelingen zich in de houding tegenover emoties en sekseverschillen voordeden. Tot slot kunnen de spectatoriale weekbladen zowel qua lezers als qua auteurs duidelijk sociaal gepositioneerd worden. Hierdoor is het mogelijk de bevindingen over de emotionele cultuur die uit deze teksten spreekt te koppelen aan een herkenbare maatschappelijke groep, aan haar positie in de achttiende-eeuwse samenleving en aan de historische ontwikkelingen waar deze groep zich mee geconfronteerd zag.

De spectatoriale geschriften vertonen op deze manier een combinatie van aantrekkelijke kenmerken, die ik in andere achttiende-eeuwse bronnen mis. Omdat ik deze kenmerken hier slechts puntsgewijs heb kunnen aanstippen, zal ik ze in het volgende hoofdstuk uitgebreider bespreken. Uiteraard kent deze bron ook haar beperkingen die liggen in de bijzonderheden van het genre zoals bijvoorbeeld het anonieme auteurschap, het klasse- en seksegebonden karakter en de grote rol die de literaire verbeelding in deze teksten speelt. Bij de problemen die deze elementen met zich meebrengen voor dit onderzoek, zal in het volgende hoofdstuk eveneens uitvoerig worden stilgestaan.

Met deze uiteenzetting van de belangrijkste begrippen en de specifieke invalshoeken van dit onderzoek, kunnen ook de eerder opgeworpen vragen worden aangescherpt en in een samenhangende vraagstelling bijeen worden gebracht. De inzet van dit onderzoek is om door een analyse van de emotionele cultuur van de achttiende-eeuwse spectator-schrijvers de relatie tussen emoties en sekse te problematiseren, te historiseren en te contextualiseren. Ik zal dat doen door in de loop van deze studie de volgende vier centrale vragen te beantwoorden: Welke kenmerken had de emotionele cultuur van de Nederlandse spectator-schrijvers in de achttiende eeuw? Wat was de plaats, betekenis en functie van het sekse-onderscheid daarbinnen? Hoe veranderlijk of tijdsbestendig waren de verschillende elementen in deze cultuur? En tenslotte: welke historische processen en sociaal-culturele mechanismen kunnen ons helpen deze kenmerken en ontwikkelingen te begrijpen en te verklaren?

Opzet van de studie

Net als bij de bepaling van de onderzoeksvragen en -begrippen is ook bij het bronnenonderzoek een aantal welbewuste keuzes gemaakt. Allereerst is het bronnenonderzoek binnen het onderzochte tijdvak systematisch-chronologisch uitgevoerd, voornamelijk om potentiële verschuivingen in de denkbeelden van de spectator-schrijvers tijdig te kunnen signaleren en de daarmee verbonden dynamiek zinvol te kunnen duiden. Om dezelfde reden is er ook voor gekozen om het gehele genre van de spectatoriale geschriften door de hele eeuw te volgen. Er heeft geen selectie van titels plaatsgevonden op basis van steekproeven of op basis van de keuze voor bepaalde decennia. Alle beschikbare oorspronkelijk Nederlandstalige spectatoriale tijdschriften zijn in het onderzoek opgenomen.

Voor het onderzoek is uitgegaan van het chronologische overzicht van spectatoriale geschriften dat door de neerlandicus Buijnsters is opgesteld.[16] Van deze lijst, waarin zeventig oorspronkelijk Nederlandstalige spectators zijn opgenomen, zijn enkele titels niet onderzocht omdat ze niet op universiteits- of openbare bibliotheken in Nederland aanwezig waren. Het gaat hier allereerst om een vijftal 'spooktijdschriften' waarvan weliswaar de titels uit de achttiende eeuw zijn overgeleverd, maar waarvan door Buijnsters geen exemplaren meer konden worden teruggevonden. Daarnaast is ook het tijdschrift *Mengelingen* (1793) van Bernardus Bosch en Petronella Moens buiten het onderzoek gebleven, omdat het enige tot voor kort bewaard gebleven exemplaar (in de Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam) recentelijk is zoekgeraakt. Verder zijn twee spectatoriale tijdschriften van de hand van de lutherse predikant Statius Muller niet bestudeerd omdat deze zich in particulier bezit bevinden. Omdat zowel van Statius Muller als van het koppel Bosch en Moens nog andere spectatoriale tijdschriften voorhanden waren en bestudeerd konden worden, is het ontbreken van de genoemde tijdschriften niet als een problematisch hiaat opgevat. Een overzicht van de door mij gebruikte titels vindt men als bijlage opgenomen achterin dit boek. Voor de precieze afbakening ten opzichte van andere tijdschriften uit die tijd verwijs ik naar het volgende hoofdstuk waarin onder meer besproken wordt wat nu het typerende was van de spectatoriale geschriften in vergelijking met andere achttiende-eeuwse tijdschriftvormen.

Als begindatum van het onderzoek geldt het verschijningsjaar van de eerste oorspronkelijk Nederlandstalige spectator: 1718, toen de jurist Joan Duncan in Den Haag *De Mensch ontmaskert* publiceerde.[17] Als typisch achttiende-eeuws genre kan voor de spectatoriale geschriften het doek worden neergelaten rond het jaar 1800. Weliswaar verschenen er ook na dit jaar in Nederland nog tijdschriften met spectatoriale trekjes, maar door de concurrentie van andere tijdschriftvormen en opvoedkundige romans alsmede door een verbastering van zijn oorspronkelijke formule is de bloeiperiode van het spectator-genre rond 1800 defini-

16. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 104-107.

17. Zie voor de allereerste Nederlandstalige spectatoriale geschriften in de Republiek: Buijnsters, 'Voorlopers van Van Effen'.

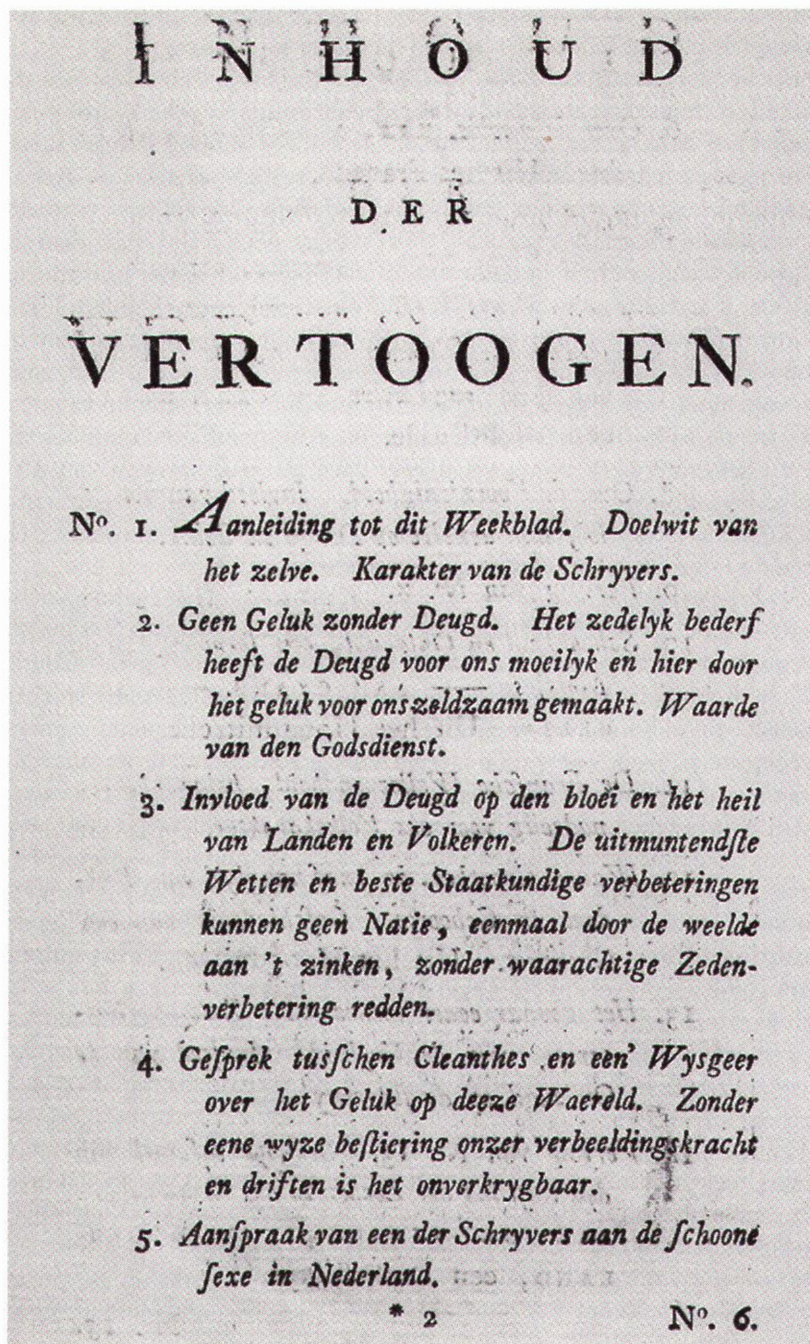
tief voorbij.[18] Van een samenhangend genre en een daarin tot uitdrukking komende emotionele cultuur valt na dat tijdstip niet meer te spreken.

Omdat het corpus van de Nederlandse spectatoriale tijdschriften door de wekelijkse afleveringen en gemiddelde verschijningsduur van enkele jaren vele tienduizenden pagina's beslaat, mag het duidelijk zijn dat het niet in mijn vermogen lag deze allemaal te lezen. Weliswaar is een klein aantal spectators bij gebrek aan indexen of inhoudsopgaven integraal bestudeerd (de bijlage achterin vermeldt om welke spectators het gaat), maar voor de rest geldt dat via bovengenoemde ontsluitingsmiddelen gericht is gezocht naar afleveringen die sekse, emotionele verschijnselen of aanverwante zaken als belangrijkste onderwerp hadden. Daarbij is een ruime marge aangehouden in wat als aanverwante zaken kon worden begrepen: huwelijk en huishouden, opvoeding, leesgewoontes, sociale omgangsvormen, intolerantie, vrijetijdsbesteding, consumptiedrang, de toestand van de natie, karakterkunde en koffiehuizen bleken bijvoorbeeld thema's te zijn die in directe relatie tot het onderwerp stonden. De lezer die zich op dit moment nog afvraagt wat bijvoorbeeld koffiehuizen, leesgewoontes of de toestand van de natie met (sekse in) de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers te maken hebben, mag het antwoord daarop in dit boek verwachten.

Hoewel een vergelijkend onderzoek naar het spectatoriale gedachtegoed in omringende landen zeker belangrijk zou zijn, heb ik toch gemeend wat betreft het bronnenonderzoek strak te moeten vasthouden aan de grenzen van de Nederlandse Republiek in die tijd. Ook Nederlandse vertalingen van buitenlandse spectatoriale geschriften zijn buiten het onderzoek gebleven. Hieraan liggen pragmatische overwegingen ten grondslag: het onderzoek zou eenvoudigweg te omvangrijk worden wanneer de geformuleerde vragen comparatief zouden moeten worden onderzocht. Dit betekent echter niet dat de wijdere West-Europese context in dit onderzoek als irrelevant beschouwd wordt. De internationale belezenheid van de Nederlandse spectator-schrijvers en hun neiging om ook regelmatig fragmenten uit buitenlandse publicaties in vertaling over te nemen, maakt het vanzelfsprekend noodzakelijk rekening te houden met de invloed van auteurs uit het buitenland. Waar mogelijk zal dit soort verbanden dan ook worden besproken.

Toch wordt er in deze studie, in tegenstelling tot de traditionele ideeëngeschiedenis, niet op zoek gegaan naar de 'oorsprong' van bepaalde ideeën. Niet de mate van originaliteit in het spectatoriale gedachtegoed interesseert mij, maar de wijze waarop en reden waarom de Nederlandse spectator-schrijvers op een gegeven moment bepaalde ideeën over emoties en sekse-verschillen articuleerden. Dat veel van deze denkbeelden al veel eerder door anderen geformuleerd waren, zal nog vaak in deze studie blijken. In zeker opzicht is het ook interessant te weten wie eerder op een bepaalde manier over een bepaald onderwerp gesproken of geschreven heeft en soms is kennis van een bepaalde denktraditie ook noodzakelijk om de betekenis van een topos te kunnen doorgronden. Maar de verklarende kracht van die in-

18. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 16-17, 102; Johannes, *Barometer van smaak*, 173-174, 228 aldaar noot 16.

INHOUD

DER

VERTOOGEN.

* 2 N°. 6.

Afbeelding 2: Eerste pagina van de inhoudsopgave van De Vriend van 't Vaderland *(1786) van Rhijnvis Feith.*

formatie is beperkt wanneer we vooral geïnteresseerd zijn in de vraag waarom en op welke manier mensen zoals de Nederlandse spectatoriale auteurs op een gegeven moment die denkbeelden eveneens of opnieuw tot inzet van hun vertogen maken.[19] Daarom wordt in dit onderzoek niet de voorgeschiedenis of ouderdom van bepaalde ideeën onderzocht, maar wordt geprobeerd de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers en de betekenis van het sekse-verschil daarbinnen zo goed als mogelijk te begrijpen vanuit de verschillende contexten van die tijd zelf.

Ik spreek hier bewust over context in meervoudsvorm: immers, dé context van teksten bestaat niet, althans kan niet beschouwd worden als een coherente historische werkelijkheid die voorafgaand aan de tekst bestaat en de inhoud daarvan als vanzelfsprekend constitueert. Eerder moet men het hier voorgestane contextualiseringsproces zien als het construeren van een aantal relaties tussen verschillende elementen die zowel in de tekst als daarbuiten aanwezig zijn: de auteur, de lezer, de taal, andere literaire teksten, culturele patronen, maatschappelijke structuren, politieke verhoudingen, economische processen enzovoort.[20]

Het boek heeft daarvoor de volgende opbouw. Omdat veel van mijn lezers niet vertrouwd zullen zijn met het fenomeen van de spectatoriale weekbladen, zal ik in het eerste hoofdstuk het een en ander over de aard, inhoud, auteurs en doelgroep van deze teksten aan de lezer uiteenzetten. Tegen deze achttiende-eeuwse achtergrond van Verlichtingsidealen, schrijfpraktijken en lezersdoelgroepen, schets ik vervolgens de theoretische omtrekken van de emotionele cultuur van de Nederlandse spectator-schrijvers. Ik bespreek kort de centrale positie die de emotie-thematiek in de spectatoriale literatuur inneemt, bezie vanuit de bestaande historiografie van emoties welke verschillende deelaspecten we aan de emotionele cultuur van deze groep kunnen onderscheiden, en probeer aan de hand van het toenmalige vocabulair alvast een eerste voorstelling te geven van de wijze waarop emoties in de achttiende eeuw geconceptualiseerd werden. Verder stel ik aan het einde van dit eerste hoofdstuk ook de vraag aan de orde hoe het fictieve element in de spectatoriale literatuur geduid kan worden in relatie tot de emotionele cultuur van deze schrijvers.

In het tweede hoofdstuk maakt de lezer vervolgens kennis met Grietje Kenou(il), een briefschrijfster die woedend protest aantekent tegen de wijze waarop Justus van Effen als auteur van *De Hollandsche Spectator* de verhouding tussen vrouwen, mannen en emoties voorstelt. De gepubliceerde briefwisseling en het bijbehorende redactionele commentaar gebruik ik om een aantal typerende elementen in de spectatoriale emotionele cultuur naar voren te halen. Daarbij zal ik beargumenteren dat de wijze waarop de betrokken auteurs sekse-verschillen en emoties met elkaar verbonden, verre van neutraal was en dat deze verbinding een duidelijke functie had in de handhaving van de *status quo* van de sekse-verhoudingen. Tegelijkertijd zoek ik in de maatschappelijke structuren van die tijd een

19. Deze sceptische houding ten aanzien van het zoeken naar oorsprongen, ontleen ik aan Bloch, *Pleidooi voor geschiedenis*, 55-61 en aan Foucault, *Archeology of knowledge*, 141-145.

20. Deze visie wordt ondersteund door Jouhaud, 'Présentation. Littérature et histoire', 273-274 en Zeeman, 'Literatuurwetenschap en contextuele ontwikkeling', 14-15.

verklaring voor de bevinding dat de associatie tussen vrouwelijkheid en emoties zich in dit geval toespitste op een tweetal bijzondere emotionele verschijnselen: toorn en heerszucht. Tot slot worden op basis van deze *case study* in dit hoofdstuk de relevantie en theoretische implicaties van het begrip sekse nader uitgewerkt, ter ondersteuning voor de analyse in de daaropvolgende hoofdstukken.

In het derde hoofdstuk wordt het zoeklicht dan gericht op een aantal personages die in de spectatoriale weekbladen naar voren komen als karaktertypes die volledig in de ban zijn geraakt van een of andere hartstocht. Het sociale en psychologische profiel dat deze personages in de spectators krijgen toegekend, doet vermoeden dat de toeschrijving van emoties een functie had in de doelbewuste formulering van identiteiten. Aan de hand van deze voorbeelden zal ik de these verdedigen dat de gedachte relatie tussen sekse en emoties in haar effecten niet beperkt blijft tot de verhoudingen tussen mannen en vrouwen, maar ook de verhoudingen tussen andere maatschappelijke groepen raakt. Hiertoe zal ik onderzoeken welke groepen op deze manier een afwijkende emotionele identiteit kregen toegeschreven, welke mechanismen daarin werkzaam waren en welke specifieke emoties daarin een rol speelden. De voorbeelden uit dit hoofdstuk laten daarbij zien hoe veranderlijk de preoccupatie met emoties is geweest: de spectator-schrijvers bekommerden zich om anderssoortige emotionele verschijnselen dan in onze tijd gebruikelijk is.

Vervolgens wordt in het vierde en vijfde hoofdstuk onderzocht of de gebleken emotie-opvattingen van de spectator-schrijvers verder verklaard kunnen worden door ze in verband te brengen met bepaalde ontwikkelingen in die periode. Als invalshoek gebruik ik daarvoor de theoretische verklaringsschema's die de achttiende-eeuwse spectator-schrijvers zelf hanteerden om de diverse emotionele verschijnselen en de menselijke omgang daarmee te begrijpen. Deze verklaringsschema's zouden we – in een bewust anachronisme – kunnen benoemen als achtereenvolgens de cultuurpsychologie, de medische psychologie en de wijsgerige psychologie van die tijd. De spectatoriale theorievorming op dit gebied blijkt een interessante dynamiek te vertonen tussen enerzijds de eigen traditie en anderzijds de maatschappelijke ontwikkelingen en nieuwe ideeën van de achttiende eeuw.

De spanningsboog tussen deze beide factoren wordt in het zesde en tevens laatste hoofdstuk verder uitgewerkt. Daar bespreek ik hoe zich in de laatste decennia van de achttiende eeuw een opvallende verschuiving voordeed in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers. Werd deze cultuur voorheen gedomineerd door een uiterst kritische houding tegenover emotionele verschijnselen, na circa 1770 treedt vrij plotseling een positieve waardering voor een specifieke soort gevoeligheid op de voorgrond. De vraag is hoe we deze verschuiving kunnen duiden, waardoor ze veroorzaakt werd en of met de opkomst van deze nieuwe sensibiliteit ook de betekenis van sekse in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers veranderde.

In de Conclusie tot slot geef ik een synthese van het voorgaande, evalueer de grenzen van deze studie en zet op grond daarvan enkele lijnen voor verder onderzoek uit. Ik eindig met wat lossere gedachten over het effect dat de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers mogelijkerwijs op onze moderne samenleving heeft gehad.

Hoofdstuk 1
Spectators en emotionele cultuur

Om de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers te kunnen begrijpen en de betekenis van het sekse-verschil daarbinnen te kunnen vatten, zal men allereerst meer moeten weten over de teksten waarin zij hun opvattingen over emoties, mannelijkheid en vrouwelijkheid formuleerden – teksten die voor ons de toegang vormen tot hun emotionele cultuur. De conventies van het spectator-genre, de intenties van de auteurs, hun sociale achtergronden, de lezers op wie zij zich richtten en de relatie die zij met die lezers onderhielden zijn elementen die van invloed waren op de wijze waarop deze schrijvers hun emotionele cultuur tot uitdrukking brachten en op hun lezers probeerden over te brengen. De eerste twee paragrafen van dit hoofdstuk fungeren daarom als introductie op de bijzonderheden van het spectator-genre.

In de derde paragraaf van dit hoofdstuk zal de verbinding worden gelegd met de notie van emotionele cultuur: op welke wijze lenen deze spectatoriale teksten zich voor een analyse van emotie-opvattingen uit het verleden, hoe kunnen we het begrip emotionele cultuur plaatsen in de geschiedschrijving van emoties tot nu toe, welke aspecten kan men in theorie aan de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers onderscheiden en voor welke problemen (en mogelijkheden!) zorgt het deels literaire karakter van deze teksten wanneer we uitspraken willen doen over de emotie-opvattingen van hun auteurs?

1.1 Nederlandse spectator-schrijvers en hun idealen

De Heer Spectator: een prekende Homo Ludens

Het genre van de spectatoriale geschriften ontleent zijn naam aan de titel van een tijdschrift dat aan het begin van de achttiende eeuw door de Engelse auteurs Richard Steele en Joseph Addison op de markt gebracht werd: *The Spectator* (1711-1712).[1] Dit blad verwierf een enorme bekendheid onder het publiek en werd samen met *The Tatler* (1709-1711) – geschreven door dezelfde auteurs – al snel toonaangevend voor een nieuw type tijdschrift dat de markt stormenderwijs zou

1. Voor de Nederlandse vertaling van *The Spectator*: Schoneveld, 'Dutch translation'.

veroveren. Het succes van de formule leidde ertoe dat ook menig navolger uit het buitenland het woord Spectator in de titel van zijn tijdschrift opnam. Zo verscheen in de Nederlandse Republiek naast de al genoemde *Vrouwelyke Spectator* ook *De Hollandsche Spectator* (1731-1735), *De Spectator der Studenten* (1773-1774), tweemaal een *Algemeene Spectator* (1742-1746 respectievelijk 1748) en maar liefst drie maal een *Nederlandsche Spectator* (1749-1760, 1786-1787 en 1792).

'Spectator' betekent toeschouwer, waarnemer, beoordelaar. Het woord karakteriseert het genre op treffende wijze. Kenmerkend was namelijk dat in de wekelijkse afleveringen van deze tijdschriften een fictieve auteur optrad – de Heer Spectator – die de gewoontes en gebreken van zijn tijd observeerde en van kritisch commentaar voorzag. Ook gaf hij zijn lezers adviezen hoe zich in bepaalde situaties te gedragen. Doel van dit alles was de medeburgers op te voeden tot verlichte, deugdzame en sociabele mensen. Achter de brede rug van dit schrijverspersonage, dat we in navolging van Buijnsters de spectator-figuur kunnen noemen,[2] verborg zich de werkelijke auteur die bijna altijd anoniem bleef. In plaats van zichzelf bekend te maken, creëerde hij (de auteur was zelden een zij) voor zichzelf een nieuw karakter in de fictieve spectator-figuur.

Vaak presenteerde deze spectator-figuur zichzelf aan zijn publiek als een vrijgezel op jaren, bereisd en belezen, een gezelschapsmens met veel vrije tijd die bereid was tot luisteren en zijn oordeel pas vormde na ampele overwegingen: kortom de aangewezen persoon om – eventueel bijgestaan door een aantal deskundige vrienden – onpartijdig over het gedrag van zijn tijdgenoten te oordelen en hen onafhankelijk raad te geven.[3] Hij introduceerde zichzelf veelal onder de naam Spectator, maar terwille van de variatie ook wel als de Examinator, de Zeedemeester of de Praat-al. Stuk voor stuk typerende namen die tegelijkertijd ook in de titels van de desbetreffende spectatoriale tijdschriften terug te vinden waren: bijvoorbeeld *De Examinator* (1718-1720), *De Zeedemeester der Kerkelyken* (1749-1751) en *De Leerzame Praat-Al* (1790-1792). Lang niet alle tijdschriften die tot de spectatoriale geschriften worden gerekend, droegen dus de naam Spectator in hun titel. Wel kenden ze praktisch allemaal de formule van de spectator-figuur.

Het woord spectator heeft daarmee van begin af aan twee betekenissen gehad. Enerzijds verwijst het naar de tijdschriften zelf, anderzijds naar de fictieve schrijverspersonages die zich in de tijdschriften tot het lezerspubliek richtten.[4] Terwille van de analytische helderheid zal ik de term spectator in het vervolg reserveren voor de tijdschriften en omschrijvingen als de spectator-figuur, het spectatorpersonage of de Heer Spectator hanteren ter aanduiding van het fictieve schrijvers-

2. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 11.
3. Enkele fraaie voorbeelden van dergelijke introducties vindt men in *De Denker* (3 januari 1763) 7-8; *De Opmerker* (26 oktober 1772) 4-8; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.1, 3-4. Zie voor het karakter van de spectator-figuur verder Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 62; Martens, *Botschaft der Tugend*, 39-42; Pallares-Burke, 'Androgynous observer', 415-416; Gilot en Sgard, 'Journaliste masqué', 287-292.
4. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 11.

EXAMINATOR,

DOOR DEWELKE

De waare grensscheidingen der Wetenschappen en Konsten, mitsgaders de Vermogens des Menschelyken Geestes onderzocht en afgeperkt worden.

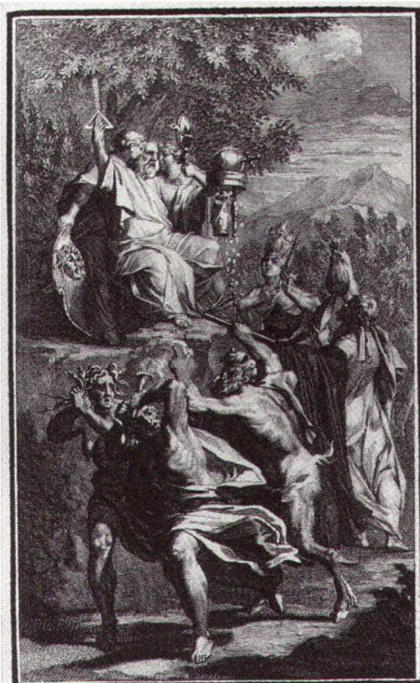
De Schyndeugd, Waarschynlykheid, Dwalingen zo wel zommiger Geleerden als des Volks, als ook de kwade Gewoontens en hedendaagze bedorvene Zeeden uit haare grond-oorzaaken ontdekt, en na 't leven afgeschildert worden.

EERSTE DEEL.

TE AMSTERDAM,
By HENDRIK STRIK,
Boekverkoper bezyden 't Stadhuis. 1719.

Afbeelding 3: De eerste pagina's van De Examinator *(1718-1720) van Willem van Ranouw: titelpagina, titelprent en bijbehorende toelichting.*

VERKLARING

VAN DE

TITEL-PRENT.

DE EXAMINATOR tracht de WAARHEID en DEUGD in deze wereld te vinden, en schikt zyn beleid na de maatregels, dewelke de *Voorzichtigheid* en *wyze Langmoedigheid* hem in 't oor luisteren. Hy *zift* de *Wereld*, waar door de toegereikte vermogens der *Schynheiligheid*, *Rykdom* en *Heerschzucht* (te weten de *Myter*, het *Gelt* en de *Scepter*, als zyn aldergrootste belemmeringen) door de *zeef* vallen. Dit ontdekkende, toont hy (met zyn *Maatstok* en *Drieboek* na den *Hemel* wyzende) dat *Waarheid* en *Deugd* door geen andere Middelen, als door 't *Licht Gods* te vinden zyn; terwyl de *Berisping* afzweept de *Waanwysheid* en *Nyd* van de ter Waarheid en Deugd leidende toegangen, en haar met de vinger aanwyst, dat daar boven voor haar niets te haalen is.

personage. Ook zal ik de titels van tijdschriften in de tekst cursiveren zodat het onderscheid tussen spectator-titels en spectator-personages voor de lezer duidelijk is.

Het was aan het optreden van dit fictieve schrijverspersonage te danken, dat het spectatoriale tijdschrift naar buiten toe geen al te fragmentarische indruk maakte. De Heer Spectator functioneerde als bindend element tussen de diverse afleveringen, die in onderwerp als ook in vorm onderling sterk konden verschillen: wetenschappelijke verhandelingen, zedenkundige betogen, gedichten, literaire karakterschetsen, novelles, oosterse vertellingen, (allegorische) droomgeschiedenissen, fictieve samenspraken en redevoeringen, imaginaire reisbeschrijvingen, thematische mini-lexica, fabels en lezersbrieven – al dan niet door de auteur zelf verzonnen – behoorden allemaal tot de mogelijkheden en werden ook in mengvormen gebruikt. De eenheid binnen het tijdschrift werd gegarandeerd door de spectator-figuur die al deze bijdragen aan elkaar schreef.[5] Hij was altijd prominent aanwezig: hetzij als het vertellend of betogend subject in de verhalen en verhandelingen, hetzij als de persoon aan wie de lezersbrieven gericht waren, hetzij als redacteur die ingezonden stukken of zogenaamd toevallig gevonden tekstfragmenten met een kort voorwoord in zijn tijdschrift publiceerde.

De spectatoriale auteurs, wier belangrijkste intentie was het normbesef van hun medeburgers bij te schaven, staan onder een breed publiek bekend als moralisten. De naam waaronder hun tijdschriften in het Duitse taalgebied worden aangeduid – *Moralische Wochenschriften* – geeft dat nog eens treffend weer. Ook zijn deze auteurs wel eens gekenschetst als lekenprekers:[6] zoals de predikanten hun luisteraars in hun wekelijkse kanselpreken maanden tot een vroom leven, zo maanden de spectator-schrijvers bij monde van de Heer Spectator hun lezers in hun wekelijkse essays tot een deugdzaam leven.[7]

Het verschil tussen een kanselpreek en spectatoriaal essay was dat het laatste een veel grotere vrijheid in onderwerpkeuze kende en dat bovendien voor de spectator-schrijvers een schertsende toon geoorloofd, ja zelfs gewenst was. Het is daarom niet terecht de spectatoriale geschriften puur op basis van hun moraliserende karakter als een saai en braaf genre voor te stellen, zoals nog wel eens gebeurt.[8] De spectatoriale formule had zo haar aantrekkelijke kanten: de afwisseling in stijlvormen, het bewuste gebruik van ironie en verborgen dubbele bodems, de vage grens tussen fictie en werkelijkheid in de gepubliceerde lezersbrieven en – *last but not least* – de raadselachtige identiteit van de auteurs zorgden voor een bepaalde spanning in het genre. Bovendien was deugd in de achttiende eeuw nog niet een woord dat de lezers afschrok. Deugdzaamheid mag dan tegenwoordig

5. Gilot en Sgard, 'Journaliste masqué', 301-304.
6. Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 41, 70.
7. De vergelijking werd ook al in de achttiende eeuw zelf gemaakt, bijvoorbeeld in *De Nederlandsche Spectator* I (1749) nr.2 en *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.1, 7. Recentelijk werd nog eens door Van Rooden gewezen op de inhoudelijke overeenkomsten tussen de biddagspreken van diverse predikanten en de spectatoriale essays, zie daarvoor zijn *Religieuze regimes*, 106-107, 117.
8. Bijvoorbeeld door Thomése, in 'Aandoenlijkheid van de achttiende eeuw'.

nauwelijks meer in tel zijn, de deugden waren eeuwenlang van het grootste belang als centrale principes in religie, ethiek en politiek denken. De deugd was een belangrijk criterium in de reflectie op allerlei actuele, maatschappelijke kwesties.[9]

Een genre met deze elementen had zeker de potentie om lezers te boeien. Dat was dan ook een bewuste strategie van de spectator-schrijvers. Zij zorgden ervoor hun moralistische boodschap in een aantrekkelijk jasje te brengen, zodat de inhoud daarvan effect zou sorteren. Velen werkten vanuit het motto *dulce et utile* of zoals de auteur van *De Weereldt in haar Verscheidentheidt* zijn doelstelling in 1736 formuleerde: "dat het de Weereldt zoo ter leering, als ter verlustiging wordt meedegedeelt".[10] Het genre had dus duidelijk speelse elementen. De spectatoriale auteur kan daarom beschouwd worden als een achttiende-eeuwse representant van de Homo Ludens.[11] Titels als *De Schertser* (1735-1736), *De Zot* (1794-1795) en *De Vrolijke Zedemeester* (1794) benadrukken deze kant van de spectators.

Het lezerspubliek verwachtte van de Heren Spectatoren dan ook een luchtige toon. Wanneer auteurs zich te veel vermeiden in al te diepzinnige beschouwingen, maakten hun lezers hen prompt duidelijk dat ze daar niet op gesteld waren. Dat kunnen we afleiden uit de wijze waarop auteurs zich achteraf daarover beklaagden: "Wy beproefden reeds by den aanvang, om ons zomtyds ook op eenen ernstigen en wysgeerigen toon met u te onderhouden; maar, zonder hiervan nu de oorzaaken te willen onderzoeken, scheent gyl.[12] hiervan niet te moeten hebben. *Hekelen* moest dus by ons aan de orde van den dag zyn."[13]

Verlichte thematieken

De luchtige schertstoon verhinderde de spectator-schrijvers niet in hun betogen grote onderwerpen aan de orde te stellen. Zij signaleerden een aantal zorgwekkende ontwikkelingen om zich heen, die ze met hun lezers wilden bespreken. Zo heerste er in de Republiek onverdraagzaamheid; landgenoten zochten ruzie om kleinigheden en verkwistten geld aan drank, spel, hoeren en overbodige luxe-artikelen; mensen huwden uit financiële overwegingen in plaats van uit liefde en pleegden vervolgens overspel; men had geen oog meer voor de eenvoudige genoegens van een vriendschappelijke conversatie en geen interesse meer in het lezen van een leerzaam boek. Het was kortom volgens deze auteurs slecht gesteld met de normen en waarden in de Republiek.

De spectator-schrijvers gingen er echter vanuit dat de natuur van de mens in

9. Peeters, *Deugden*, 17-20, 38-40; Vandermeersch, 'Hartstochten en deugden'.
10. *De Weereldt in haar Verscheidentheidt* (1736) voorrede, *2.
11. Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 66; Martens, *Botschaft der Tugend*, 54-74.
12. De afkorting 'gyl.' verwijst naar gylieden.
13. Aldus het collectief van auteurs (C. Loots, J.F. Helmers en J. Kinker) dat achter de uitgave van *Sem, Cham en Japhet* (1800) stak, in het 'Voorbericht' dat achteraf aan de gebonden uitgave van het tijdschrift werd toegevoegd. Ook Johannes Petsch ontving klachten over de al te filosofische inhoud van zijn *Onderzoeker* (1768-1772) en *Opmerker* (1772-1778). Zie daarvoor Jongenelen, 'Optimistische Dinosaurus', 51-52, 65, 69.

principe goed was en dat verbetering van de samenleving dus mogelijk moest zijn. Ze deelden het optimisme van de grote Verlichtingsauteurs die geloofden dat de ideeën, gewoontes en attitudes van mensen verbeterd konden worden mits zij op de juiste wijze onderricht werden. Educatie vormde de basis voor het Verlichtingsproject, waar de spectatoriale auteurs van de Republiek met hun opvoedkundige, opiniërende geschriften actief in participeerden. Zij geloofden onvoorwaardelijk in "het helderschynend licht der rede" dat "in de verlichte Eeuw, daar alle Konsten en Weetenschappen zodanig bloeijen" de duisternis van de vooroordelen en de daarmee samenhangende wantoestanden moest verdrijven.[14]

Door hun medemensen te onderrichten in het redelijk denken, hoopten de spectator-schrijvers ook de dialoog, het ethisch bewustzijn, de sociabiliteit en het geluk onder hun lezers te verbreiden. Deze principes hingen ten nauwste met elkaar samen. De rede was een voorwaarde voor het verwerven van kennis en deugd, die op hun beurt het geluk binnen het bereik van de mensheid moesten brengen. Kennis en geluk waren mede afhankelijk van de mate waarin men bereid was de dialoog met de medemens aan te gaan en zich op zijn medemensen te richten. Deze sociabiliteit – in het achttiende-eeuwse Nederlands 'gezelligheid' genoemd maar niet te verwarren met ons hedendaagse begrip van gezelligheid – behelsde dus een combinatie van 'sociaal' denken én doen: in het begrip lagen zowel een mentaliteit van algemene mensenliefde[15] als daarop gerichte samenkomstpraktijken vervat.[16] Met deze elementen als bouwstenen moest het volgens de spectator-schrijvers mogelijk zijn een betere samenleving te realiseren. Deze algemenere Verlichtingsthema's keren dan ook regelmatig terug in de spectatoriale tijdschriften.[17]

De Nederlandse Verlichting week echter in bepaalde opzichten af van de Europese Verlichting zoals we die uit de schoolboeken kennen. Feitelijk bestond er geen Europese Verlichting maar had deze intellectuele beweging in elk land een ander gezicht. Dat gezicht werd in sommige landen sterk bepaald door de radicale, filosofisch-politieke geschriften van de Grote Denkers, maar in andere landen kreeg de Verlichting vooral gestalte in populariserende geschriften waarmee de auteurs de kernprincipes uit de Verlichting in gematigdere, minder radicale termen onder een breed publiek trachtten te verspreiden.[18]

14. Citaten uit *De Philosooph* (8 mei 1769) 145-146.

15. Zo gebruikte Justus van Effen het begrip *sociabilité* in de bredere betekenis van algemene mensenliefde, de ware humaniteit. Zie Buijnsters, *Justus van Effen*, 206.

16. Tot nu toe is het sociabiliteitsonderzoek in het voetspoor van Agulhon vooral gericht geweest op deze georganiseerde sociabiliteitsvormen, waarvan het bloeiende genootschapsleven in de achttiende eeuw een bekende representant vormt. Voor een discussie over sociabiliteit, genootschappelijkheid en Verlichting in Nederland: Vermij, 'Genootschappen en de Verlichting' en Mijnhardt, 'Genootschappen en de Verlichting. Een repliek'. Deze discussie grijpt terug op de omvangrijke studie van Mijnhardt: *Tot heil van 't Menschdom* uit 1988. Zie verder ook Van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus'.

17. Buijnsters, *Justus van Effen*, 258-259 en idem, *Nederlandse literatuur*, 65-67; Mijnhardt, *Tot heil*, 51, 94-95; Martens, *Botschaft der Tugend*, 168-284; Pallares-Burke, 'Androgynous observer', 420-421 en 426; Buijs, 'Mens tot geluk geschapen'.

18. Mijnhardt, *Tot heil*, 1-2. Zie voor de diverse varianten verder Porter en Teich (ed.), *Enlightenment in national context*.

In de Nederlandse Republiek was vooral de tweede stroming gezichtsbepalend. De Nederlandse Verlichting is bekend geworden als een gematigde, burgerlijke en ook christelijke variant op de Verlichting die probeerde de principes van de rede en het christelijke openbaringsgeloof met elkaar te verenigen om deze vervolgens ingang te doen vinden bij een breder lezerspubliek. Sassen typeerde haar daarom in 1965 al als een Reformatorische Verlichting die met haar nadruk op het openbaringsgeloof overeenkomsten vertoonde met de Katholieke Verlichting zoals die in het Duitse taalgebied tot ontwikkeling kwam.[19] Andere onderzoekers (Buijnsters, Bots, De Vet, Mijnhardt) volgden en wezen op het gematigd-christelijke, religieuze karakter van de Nederlandse Verlichting die gekenmerkt werd door een combinatie van geloof en rede, nog sterk onder invloed stond van het Humanisme en een afwijzende houding innam tegenover radicalere stromingen binnen het Verlichtingsdenken zoals het deïsme, scepticisme, atheïsme en materialisme die vooral in Engeland, Schotland en Frankrijk aanhangers vonden.[20]

De typering van de Nederlandse Verlichting als een gematigde, christelijke en door een breed burgerlijk publiek gedragen beweging, vormde een belangrijke nuancering in het wat al te eenvormige beeld dat in de literatuur van de Verlichting bestond. Maar de laatste jaren is ook deze voorstelling van het Nederlandse Verlichtingsdenken in toenemende mate onder druk komen te staan. Volgens auteurs als Jacob en Hanou heeft de Nederlandse Verlichting verschillende verschijningsvormen gehad en kende zij in de tweede helft van de zeventiende eeuw en in de late achttiende eeuw wel degelijk radicalere denkers. Het lijkt zinvol om verschillende fasen in de Nederlandse Verlichting te onderscheiden en op basis daarvan ook de relatie met verschillende stromingen uit de internationale Verlichting te onderkennen.[21]

Het Verlichtingsdenken zoals we dat in de meerderheid van de Nederlandse spectatoriale geschriften tegenkomen, wil ik ondertussen nog steeds classificeren als gematigd, christelijk en burgerlijk. De spectator-schrijvers waren de representanten bij uitstek van een idealistische burgerlijke beweging die vertrouwde op de hervormende potentie van de combinatie van geloof, rede en deugd. De spectatoriale geschriften werden ingezet in een grootschalig hervormingsoffensief, dat vanuit de verlichte rede een verbetering beoogde van de heersende normen en

19. Sassen, 'Johan Lulofs'. Voor de Katholieke Verlichting in Duitsland: Blanning, 'Enlightenment in Catholic Germany'. Onderzoek naar elementen van het Verlichtingsdenken bij het katholieke volksdeel in Nederland werd geïnitieerd door de Katholieke Universiteit te Tilburg, zie Bornewasser, 'Inleiding' en 'Nabeschouwing'.

20. Een overzicht van de historiografie wordt geboden door Mijnhardt, 'Nederlandse Verlichting' (1979) en idem, 'Nederlandse Verlichting' (1987). Verder ook door Buijnsters in 'Heilsperspectief van de Verlichting'.

21. Margaret Jacob vroeg met haar studie naar de Radicale Verlichting (1981) als eerste aandacht voor radicale denkers in de Nederlandse Republiek en daarna heeft André Hanou met zijn studie over Johannes Kinker (1988) deze historiografische correctie verder inhoud gegeven. Sindsdien mag dit nieuwe perspectief zich in een toenemende populariteit verheugen. Zie bijvoorbeeld verschillende artikelen in het dubbeldikke themanummer 'De Nederlandse Verlichting' van *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland* 5 (1994) met name Mijnhardt, 'Inleiding'; Jacob, 'Contemporary Enlightenment historiography'; Velema, 'Verlichtingen in Nederland'; Jongenelen, 'Socratische Oorlog' en Altena, 'Oude Hellenbroeksman'.

waarden. Die verbetering had daarom zo'n hoge prioriteit, omdat de Republiek na de bloeiperiode van de Gouden Eeuw[22] in een neerwaartse spiraal leek te zijn geraakt.

Internationaal gezien was de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw niet langer een militaire grootmacht, ze had op financieel-economisch terrein haar monopoliepositie verloren, haar bevolkingsgroei stagneerde en ze vormde niet meer het middelpunt van de grensoverschrijdende Republiek der Letteren – de internationale intellectuele gemeenschap – dat ze eens geweest was. Het zag er kortom, in de ogen van tijdgenoten, weinig rooskleurig uit. Alom heerste het idee dat de Republiek in verval was geraakt.[23] De oorzaak zocht men in de achteruitgang van de zeden. Meer en meer auteurs benadrukten het belang van de persoonlijke deugd voor het welzijn en de welvaart van het vaderland. Men streefde naar de vorming van een morele gemeenschap, waarbinnen iedere burger zich betrokken zou voelen bij de publieke zaak.[24] Ook de spectator-schrijvers zagen het als hun missie om dit verval van de zeden te keren en de oude luister van hun land te herstellen.[25] Dat zij dit deden op hun eigen, hierboven getypeerde wijze hangt voor een belangrijk deel samen met de sociale achtergronden van deze auteurs.

Achtergronden van de auteurs

Bij de uitgave van de meeste spectators werd de anonimiteit van de auteurs zorgvuldig bewaakt. Slechts een enkele keer onthulde de auteur zelf zijn identiteit of die van zijn medewerkers. Zo ondertekende de doopsgezinde predikant Cornelis van Engelen de laatste aflevering van *De Philosooph* (1766-1769) met zijn eigen naam. Ook de uiterst productieve hervormde predikant Bernardus Bosch die aan het einde van de eeuw het initiatief nam tot zo'n zestal spectators, voelde aan het slot bijna altijd de behoefte zijn eigen identiteit en die van zijn co-auteurs bekend te maken. Andere auteurs deden nog wel voor de vorm mee aan het spel, maar gaven in hun eerste nummer al duidelijke aanwijzigingen omtrent hun persoon en lieten hun naam ook afdrukken op het titelblad, dat na een vooraf vastgesteld aantal nummers aangeboden werd aan de lezers die de verzamelde afleveringen samen met een titelblad wilden laten inbinden: zo was het auteurschap van *De Vriendin van 't Vaderland* (1798-1799) van Petronella Moens al spoedig geen geheim meer en ook de hervormde predikant IJsbrand van Hamelsveld deed weinig moeite zijn hand achter *De Welmeenende Raadgeever* (1792-1795) te verbergen. Egbert Buys pakte het ludieker aan: in het namenregister "der Oude en Hedendaagsche Schryvers, en beroemde Konstenaars, die in dit Werk zyn aangehaald of

22. Het begrip Gouden Eeuw werd al in een van de eerste spectatoriale geschriften gebruikt. Zie het *Bondelken van Fraaije Mengel-stoffen* (3 januari 1722).

23. Men hoede zich ervoor, een al te direct verband tussen deze verschillende ontwikkelingen te veronderstellen. Zie De Vries, 'Population and economy'; Kossmann, 'Dutch Republic'; Mijnhardt, 'Nederlandse Verlichting' (1987) 63, 66.

24. Van Rooden, *Religieuze regimes*, 78-120.

25. Mijnhardt, 'Nederlandse Verlichting' (1987) 60-66 en idem, 'Dutch Enlightenment', 205-216.

Dyk en *Duinen* hoeden 't Land tegen ſtorm en vloed,
Degen tegen 's vyands magt; *Deugd* houdt alles goed.

Dd Dd

Tot behoud van ons Vaderland wordt hoofdzakelyk gevorderd,
I. dat het behoed worde tegen het Water,
II. dat het beſchermd worde tegen den Vyand.

De *Dyken* moeten zeer zorgvuldig onderhouden worden. De *Duinen* moeten, zo veel als mogelyk is, beplant worden; opdat zy door den wind niet wegſtuiven. — Het *Krygsvolk* moet voltallig, welgeöefend, getrouw en moedig zyn; en de *Schutteryen* mede welgeöefend, getrouw en moedig. — Zonder *Deugd* moet dit alles vervallen of zeer gebrekkig blyven: want naar maate de *Deugd* in ons Land vermindert, verminderen ook alle die hoedanigheden, zonder welke de vereischte ſchatten, (wisſelvallig geluk uitgezonderd,) noch gewonnen noch goed beſteed kunnen worden.— Ernst, Trouw, Oplettendheid, Arbeidzaamheid, Spaarzaamheid, Gezondheid, Volkrykheid; dit alles vervalt zonder *Deugd*.

Deugd is „ *eene ſtandvastige geneigdheid om alles te doen, wat* „ *men verpligt is te doen* ". Zy wordt hier vooronderſteld of eenigzins verbeeld in 't yverig arbeiden aan den *Dyk*.

A 3

Afbeelding 4: De Deugd, de letter D. uit het Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd *(Amsterdam 1781) van J.H. Swildens.*

opgehelderd" dat achterin de gebonden jaargangen van *De Hollandsche Wysgeer* (1759-1763) te vinden is, verstopte hij tussen alle andere beroemde auteurs ook zijn eigen naam: "Buys, (Egbert) *Schryver van dit Werk*".

Deze auteurs vormden echter een minderheid. De overgrote meerderheid stelde prijs op haar anonimiteit, ook na het verschijnen van het werk.[26] Desondanks is van tweederde van de spectators inmiddels achterhaald, welke auteur (of welk collectief van auteurs) achter de uitgave stak.[27] De spectator-schrijvers blijken te hebben behoord tot de intellectuele elite van de burgerij en waren veelal ook universitair geschoold. Onder hen treffen we naast medici, juristen en letterkundigen vooral veel predikanten aan. Deze beroepsgroepen vinden we ook terug in de introducties van de spectators, wanneer de Heren Spectatoren zichzelf en soms ook hun vrienden die betrokken zouden zijn bij de productie van de wekelijkse afleveringen, voorstelden aan het publiek.[28] De fictie van de spectator-figuren blijkt in dit opzicht opmerkelijk dicht bij de werkelijkheid te hebben gelegen.

Zoals gezegd waren onder de auteurs opvallend veel predikanten: bij de uitgave van de spectators waarvan de auteurs bekend zijn, was in ruim een derde van de gevallen een predikant betrokken, hetzij als hoofd- hetzij als co-auteur. Dit heeft waarschijnlijk te maken gehad met de culturele infrastructuur van de Nederlandse Republiek. De Nederlandse Republiek had in de achttiende eeuw ongeveer twee miljoen inwoners,[29] onder wie het aantal potentiële lezers slechts bij benadering valt te schatten.[30] Binnen zo'n kleine taalregio was de markt voor tijdschriften beperkt.[31] De commerciële marges voor uitgevers waren – in vergelijking met het buitenland – uiterst smal. In het algemeen konden Neder-

26. Dit had waarschijnlijk niet zozeer te maken met de inhoud van hun tijdschriften, maar meer met de noodzaak de geloofwaardigheid van de spectator-figuur te beschermen en mogelijk met de aanvankelijk lage appreciatie van het genre. In het algemeen hadden de auteurs weinig van de censuur te vrezen, omdat de meeste van hen zich verre hielden van omstreden kwesties. Ik kom hier later nog op terug.

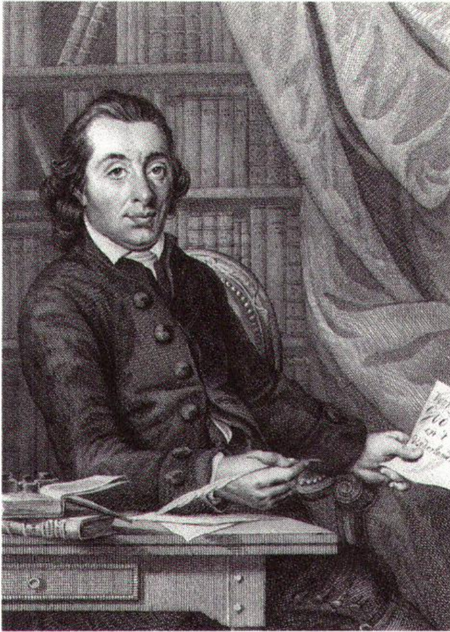
27. Het navolgende ontleen ik voor het grootste deel aan het onderzoek van Buijnsters, zie zijn *Spectatoriale geschriften*, 25-33, 104-107.

28. *De Spectator der Studenten* (1773) nr.2, noemt als mede-betrokkenen drie studenten in de theologie, rechten en medicijnen; in *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.1 worden een predikant, geneesheer en advocaat als vrienden van de auteur ten tonele gevoerd; het genootschap dat gezamenlijk voor de wekelijkse afleveringen van *De Nederlandsche Spectator (met de bril)* (1786-1787) tekende, kende naast de genoemde beroepsgroepen ook nog een luitenant-ter-zee en een dichter.

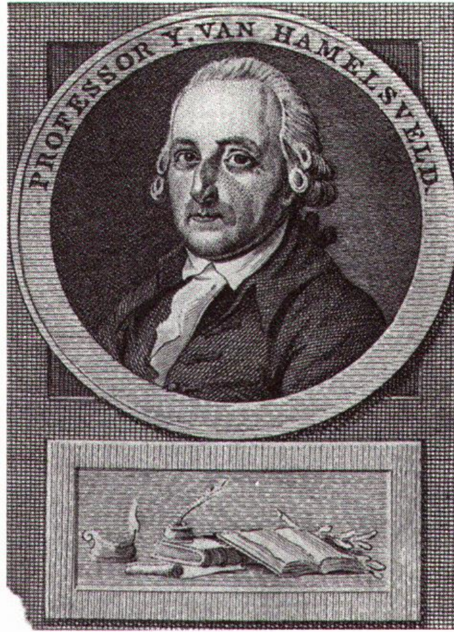
29. Van der Woude, 'Demografische ontwikkeling', 134.

30. Hoewel de Nederlandse Republiek waarschijnlijk in vergelijking met omringende landen een hoge alfabetiseringsgraad kende, zijn er weinig harde gegevens bekend. Wanneer we als gangbaar maar desalniettemin problematisch criterium voor alfabetisme uitgaan van het vermogen een handtekening te zetten, dan beschikken we voor de vroegmoderne periode ondermeer over het gegeven dat het percentage 'schrijfvaardigen' onder mannen steeg van 32% in 1630 tot 85% in 1780 en onder vrouwen van van 32% in 1630 tot 64% in 1780. Deze percentages zeggen echter minder dan we zouden hopen: er bestaat immers geen eenduidige correlatie tussen het vermogen een handtekening te zetten en volwaardige lees- en schrijfvermogens. Zie voor de onderhavige problematiek: Van der Woude, 'Alfabetisering'; Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', 15-17; Brouwer, *Lezen en schrijven*, 28-29.

31. Zelfs wanneer we de bevolking van de Zuidelijke Nederlanden meerekenen, blijft het Nederlands een kleine taalgemeenschap in vergelijking met de omringende landen. Ook in de Zuidelijke Nederlanden werden overigens vanaf 1779 Nederlandstalige spectatoriale weekbladen uitgegeven. Zie behalve Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 108 ook Smeyers, 'In Gent verschijnt het eerste Nederlandstalige weekblad'.

Afbeelding 5: Bernardus Bosch (1747-1803).

Afbeelding 6: IJsbrand van Hamelsveld (1743-1812).

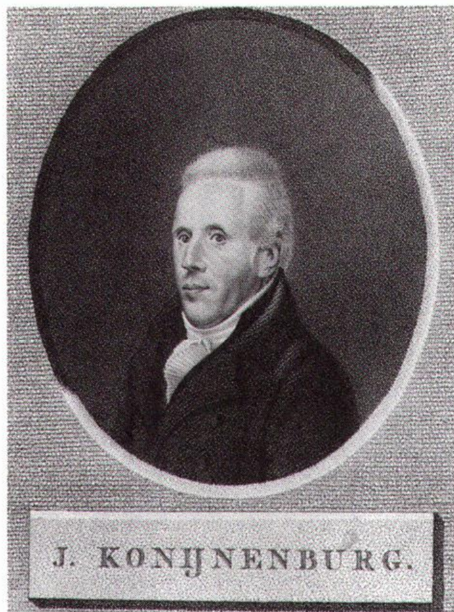
landse uitgevers het zich in de achttiende eeuw nog niet veroorloven om de auteurs van tijdschriften professioneel te betalen voor hun werk. Een Nederlandse spectator-schrijver moest daarom niet alleen beschikken over een brede culturele vorming en belezenheid, maar ook over een eigen inkomstenbron en voldoende vrije tijd. Dit verklaart ten dele waarom onder de Nederlandse spectator-schrijvers de vrije intellectuele beroepen en vooral predikanten zo sterk vertegenwoordigd zijn.[32]

Overigens moeten we hier niet aan orthodoxe calvinisten van de Gereformeerde Kerk denken. Behalve de al eerder genoemde Bernardus Bosch en IJsbrand van Hamelsveld die tot de liberale vleugel van de Gereformeerde Kerk behoorden, waren het vooral dissenterse predikanten die zich aangetrokken voelden tot het Verlichtingsproject. Naast een enkele Hernhutter (Johannes Petsch) en een klein aantal lutheranen (Hendrik Bergh, August Sterk en de zeer productieve Philippus Ludovicus Statius Muller), springt het grote aandeel van remonstranten en doopsgezinden in het oog. Onder de remonstrantse predikanten treffen we namen als Abraham Arent Van der Meersch en Jan Konijnenburg, onder de doopsgezinde voorgangers Cornelis van Engelen, Martin Schagen, Petrus Loos-

32. Johannes, 'Infrastructuur en Verlichtingscultuur', 159-163.

Afbeelding 7: Martinus Nieuwenhuyzen (1759-1793).

Afbeelding 8: Jan Konijnenburg (1757-1831).

jes en Allard Hulshoff. Daarnaast waren de doopsgezinde jurist Nicolaus Bondt en de doopsgezinde medicus Martinus Nieuwenhuyzen actief als mede-auteurs van een spectatoriaal tijdschrift.[33]

Deze dissenters zagen in de wekelijkse productie van spectator-teksten waarschijnlijk een mogelijkheid om tot een groter publiek door te dringen. Maar hun interesse in het verlichte spectator-genre had ongetwijfeld ook te maken met het feit dat het gedachtegoed van de Verlichting direct aansloot bij het tolerante, progressieve en pragmatische karakter van hun geloof. Bovendien waren remonstranten en doopsgezinden sterk georiënteerd op Engeland: ze hadden een beroepsmatige interesse in liberaal-theologische en pragmatisch-moralistische geschriften die daar geproduceerd werden, ze onderhielden contacten met de auteurs daarvan en ze waren actief in het vertalen van Engelse literatuur.[34] De liberaal-religieuze achtergrond van deze auteurs kleurde duidelijk het karakter van de Nederlandse spectatoriale geschriften en meer in het algemeen dat van de Nederlandse Verlichtingscultuur want predikanten

33. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 28-29. Zie voor de identificatie van Petsch en Konijnenburg als spectator-schrijvers respectievelijk Jongenelen, 'Optimistische Dinosaurus' en Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 91-190.

34. Van den Berg, 'Orthodoxy, rationalism and the world', 177-180; Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 379-390; Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 28-29, 61-66; Van Boheemen-Saaf, 'Reception of English literature', 8-11 en idem, 'Fiction of identity', 244-246.

droegen niet alleen actief bij aan de groei van het spectator-genre maar ook aan andere Verlichtingslectuur.[35]

Zoals de opvallende aanwezigheid van predikanten onder de spectator-schrijvers verklaard kan worden uit de culturele infrastructuur van de Nederlandse Republiek, zo is ook het relatief kleine aandeel van letterkundigen in de productie van deze semi-literaire weekbladen deels daarop terug te voeren.

Voor een letterkundige was er nauwelijks gewin te verwachten uit het schrijven van een spectator – noch geldelijk noch qua faam. De financiële ruimte van de uitgevers was in dit kleine taalgebied zoals gezegd uiterst gering: Nederlands bekendste spectator-schrijver Justus van Effen durfde zich pas aan de uitgave van zijn Nederlandstalige *Hollandsche Spectator* (1731-1735) te wagen, nadat hij al twintig jaar met succes Franstalige spectators op de internationale markt had gebracht. In de tussentijd had de populaire schrijver Jacob Campo Weyerman met zijn satirische weekbladen in de jaren twintig bewezen, dat er in de Nederlandse Republiek wel degelijk een groter publiek bestond voor populaire weekbladen. Desondanks bleef het problematisch je brood te verdienen als weekblad-schrijver. Dit had ook te maken met het feit dat er aanvankelijk weinig literaire eer aan te behalen viel. Tot ver in de achttiende eeuw keek de letterkundige elite van de Nederlandse Republiek neer op de schrijvers van 'weekelyksche papieren', dit in tegenstelling tot Engeland en Frankrijk waar in de eerste eeuwhelft bekende schrijvers als Swift, Defoe, Pope, Marivaux en Marmontel aan het genre meewerkten. In de Republiek werden weekblad-auteurs gezien als avontuurlijke parvenu's of weinig scrupuleuze broodschrijvers die zich richtten op de geestelijke lichtgewichten onder de lezers.[36]

Pas in de loop van de achttiende eeuw lukte het de spectator-schrijvers om dit imago van zich af te schudden door zich consequent en uitdrukkelijk te distantiëren van de satirische weekbladen in de stijl van Doudijns en Weyerman.[37] Dan zien we ook dat andere belletristen het voorbeeld van Van Effen gaan volgen: Frans de Haes, Betje Wolff, Rhijnvis Feith, Petronella Moens en op de valreep van de eeuw Hieronymus van Alphen, David Jacob van Lennep, Cornelis Loots en Johannes Kinker.

Dat er onder al die tientallen spectator-schrijvers slechts twee vrouwen (Betje Wolff en Petronella Moens) actief zijn geweest, mag wel opmerkelijk heten. Temeer daar de spectatoriale geschriften niet alleen op mannelijke maar ook op vrouwelijke lezers gericht waren, zoals ik later in dit hoofdstuk nog zal bespre-

35. Johannes, 'Infrastructuur en Verlichtingscultuur'; Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 412-417; Kruithof, *Zonde en deugd*, 69.

36. Altena, 'Liever een' arent', 147-153. Zie voor de auteur Jacob Campo Weyerman en zijn publicaties verder Groenenboom-Draai, *Rotterdamse woelreus* en het tijdschrift *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* (1978-...).

37. Zo zette Joan Duncan zich in *De Mensch Ontmaskert* (14 februari 1718) af tegen Hendrik Doudijns en zijn satirische nieuwsblad de *Haegsche Mercurius*. Hetzelfde gebeurt in *De Hollandsche Spectator* (20 december 1734) 228 terwijl in *De Koopman* (1768) nr.26 naast Doudijns ook Campo Weyerman het moest ontgelden.

ken. Er waren in de achttiende eeuw heel wat vrouwen actief op het literaire front, vooral in de hoedanigheid van dichteres.[38] Waarom waagden zij zich niet aan het spectator-schrijven?

In Nederland vormde *De Vriendin van 't Vaderland* (1798-1799) van Petronella Moens de enige spectator waarvan zeker is dat ze door een Nederlandse vrouw geschreven is. Voor *De Vrouwelyke Spectator* (1760-1761) bestaat, zoals ik in mijn inleiding al heb aangegeven, gerede twijfel over het gepretendeerde vrouwelijke auteurschap.[39] Minder zichtbaar maar talrijk waren verder de bijdragen die Petronella Moens als volwaardig co-auteur van Bernardus Bosch eerder al in *De Menschenvriend* (1788-1797), *De Leerzame Praat-Al* (1790-1792), *Mengelingen* (1793), *De Vaderlandsche Praat-Al* (1793) en mogelijk ook *De Wereld-Beschouwer* (1794-1795) gepubliceerd had. Daarmee was ze in het voetspoor getreden van Betje Wolff die aan het einde van de jaren zestig een aanzienlijk deel van de afleveringen van *De Gryzaard* (1767-1769) voor haar rekening had genomen. Een deel van deze bijdragen had Wolff veelzeggend ondertekend met de pseudoniemen *Silviana* en *Philogunes*, andere met haar initialen.[40] Vermoedelijk stak zij ook achter een viertal schertsende brieven die de auteurs van *De Philanthrope* (1756-1762) van een zekere Lealte mochten ontvangen.[41] In hoeverre Wolff later ook heeft meegewerkt aan *De Rhapsodist* (1771-1783) en *De Borger* (1778-1800) is omstreden.[42]

Wanneer we deze gegevens vergelijken met het buitenland, dan valt op dat de 'vrouwelijke' participatie aan het spectator-genre in de Nederlandse Republiek pas rijkelijk laat tot stand kwam. Elders waren naast de Heren Spectatoren al eerder Dames Spectatoren voor het voetlicht getreden: zo kennen we uit Engeland onder andere *The Female Tatler* (1709-1710) en *The Female Spectator* (1744-1746), uit Frankrijk *La Spectatrice* (1728-1729) en *La Spectatrice Danoise* (1749-1750), uit Duitsland *De Vernünftige Tadlerinnen* (1725-1726), *Die Deutsche Zuschauerin* (1747), *Daphne* (1749-1750) en *Theresie und Eleonore* (1766). Sommige van deze tijdschriften werden ook in vertaling in de Nederlandse Republiek uitgebracht, zij het opnieuw laat in vergelijking met andere buitenlandse vertalingen.[43] Inmid-

38. Zie bijvoorbeeld de dichteressen genoemd door Van Gemert in 'Onwederstaanlyken drang' of de recent verschenen bloemlezing van schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd *Met en zonder lauwerkrans* onder redactie van Schenkeveld-van der Dussen.

39. Sturkenboom, 'Thermometers', 41-42; Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 27; Van Dijk en Helmers, 'Nederlandse vrouwentijdschriften', 78.

40. Buijnsters, *Bibliografie Wolff en Deken*, 50-52.

41. Buijnsters, *Wolff en Deken*, 29-30.

42. Dit auteurschap wordt haar toegeschreven door Vieu-Kuik respectievelijk Hartog maar betwijfeld door Buijnsters. Zie: Vieu-Kuik, *Anonieme geschriften van Wolff*; Hartog, *Spectatoriale geschriften*, 37; Buijnsters, *Bibliografie Wolff en Deken*, 99-102.

43. *The Female Spectator* werd onder de titel *De Engelsche Spectatrice of Britsche Leermeestresse der Zeeden* door de Amsterdamse uitgever Jacobus Kok in 1762-1763 en opnieuw in 1775 op de Nederlandse markt gebracht. *Die Vernünftige Tadlerinnen* werd in 1756 vertaald als *De Verstandige Snapsters* door uitgever Blussé te Dordrecht gepubliceerd. Wanneer Van Effen in 1732 over het tijdschrift de *Verstandige Bedilster* spreekt, verwijst hij vermoedelijk naar het origineel maar mogelijk naar een eerdere, inmiddels verloren gegane vertaling van deze *Vernünftige Tadlerinnen*. Zie: Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 109-110 en Van Dijk en Helmers, 'Nederlandse vrouwentijdschriften', 77-78 en noot 47 aldaar.

Afbeelding 9: Betje Wolff (1738-1804).

Afbeelding 10: Petronella Moens (1762-1843).

dels is ook van deze buitenlandse Spectatrices een deel van de auteurs ontmaskerd als van het mannelijke geslacht.[44] Alleen van *The Female Spectator* staat vast dat deze geschreven is door een vrouw, Eliza Haywood. Verder vrouwelijk tegenwicht werd mogelijk nog geboden door Mary Manley met *The Female Tatler* en Marie-Anne Barbier met *La Spectatrice*, maar ook over hun auteurschap is het laatste woord nog niet gezegd.[45]

De oogst aan vrouwelijke auteurs is dus mager, zowel in binnen- als in buitenland. Wel lag het aantal fictieve vrouwelijke spectator-figuren elders hoger[46] (al waren deze dan vaak aan een mannelijk brein ontsproten) en ook verschenen

44. *La Spectatrice Danoise* werd geschreven door La Beaumelle, *Die Deutsche Zuschauerin* door Möser, *Daphne* door Lindner en *Theresie und Eleonore* door Sonnenfels. *Die Vernünftige Tadlerinnen* is afkomstig uit de pen van Gottsched. Dat zijn echtgenote een substantieel aandeel zou hebben gehad in de productie, is een aardig fabeltje dat door Nörtemann overtuigend onderuit gehaald is. Zie voor La Beaumelle: Van Dijk, *Traces*, 288-289 met name noot 52 aldaar. Zie voor de Duitse spectators: Nörtemann, 'Schwache Werkzeuge', 391-393 en noot 17 aldaar. Zie voor Lindner: Martens, *Botschaft der Tugend*, 69.

45. Van Dijk, *Traces*, 21 noemt Manley als auteur terwijl Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 44 Thomas Baker aanwijst. Beiden zullen hun informatie ongetwijfeld uit gezaghebbende werken op het gebied van de Engelse literatuurgeschiedenis gehaald hebben, maar verwijzen daar niet naar. Voor het vrouwelijke auteurschap (mogelijk van Barbier) van *La Spectatrice* voert Pallares-Burke in 'Androgynous observer' 413-415 overtuigende argumenten maar geen bewijzen aan. Van Dijk uit in *Traces*, 288 noot 52 aldaar, haar twijfels over dit vrouwelijke auteurschap met als argument dat er te veel nadruk op gelegd werd.

46. Volgens Van Dijk verschenen er vooral in Engeland en Duitsland veel spectatrices. Van Dijk, *Traces*, 22 met name noot 6 aldaar.

deze spectatrices in omringende landen al eerder dan in ons land. Hier lijkt opnieuw het gegeven van een kleine taalgemeenschap een factor te zijn geweest. Er was in de Nederlandse Republiek geen ruimte voor al te specialistische bladen, en 'vrouwelijke' spectator-titels zullen al gauw de indruk hebben gewekt vooral op een vrouwelijk en dus beperkter lezerspubliek gericht te zijn geweest. Tot laat in de achttiende eeuw zagen Nederlandse uitgevers weinig brood in de uitgave van gespecialiseerde vrouwentijdschriften, zoals ook blijkt uit de mislukte poging van Wolff en Deken om in 1786 een tijdschrift speciaal voor lezeressen uit te geven.[47] Tijdschriften die middels hun titel aanspraak leken te maken op een speciale relatie met het vrouwelijke geslacht, waren vanwege de verwachte inperking van het lezerspubliek waarschijnlijk niet erg aantrekkelijk voor de Nederlandse uitgevers. Het debacle van *De Vrouwelyke Spectator* die al na 24 nummers uit de verkoop moest worden genomen, lijkt deze these te ondersteunen.

Maar hiermee is nog geen verklaring geleverd waarom zo weinig vrouwelijke auteurs internationaal in het spectator-genre wilden of konden participeren. Zij hadden immers ook een 'algemenere' spectator kunnen publiceren? Van Dijk heeft het geringe aandeel van vrouwen in de Franse journalistiek toegeschreven aan de afwijzende houding waarmee mannelijke collega's op het werk van vrouwelijke journalisten reageerden.[48] Het genre van de journalistiek zou te prestigieus zijn geweest om zonder slag of stoot vrouwen op toe te laten, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de roman die lange tijd als een inferieur genre werd beschouwd en daarom mogelijk toegankelijker was voor vrouwelijke auteurs. In hoeverre deze factor ook voor de Nederlandse situatie een rol heeft gespeeld, is nog niet zo duidelijk. Zeker niet wanneer we in ogenschouw nemen dat het genre van de weekbladen in de Republiek in tegenstelling tot de maandbladen (het lijkt nuttig hier de diverse soorten journalistiek van elkaar te onderscheiden) aanvankelijk niet al te hoog werd aangeslagen, al is het waarschijnlijk dat het spectator-genre in de loop van de eeuw wel degelijk aan prestige won: vanaf de jaren zestig bleken Nederlandse auteurs meer geneigd achteraf hun identiteit te onthullen hetgeen daar hoogst waarschijnlijk mee samenhing. Opvallend genoeg raakten pas vanaf die tijd Nederlandse schrijfsters als Wolff en Moens in het genre geïnteresseerd.

Is het mogelijk dat vrouwelijke auteurs in de eerste helft van de eeuw afgeschrokken werden door de kwalijke reuk waarin de Nederlandse weekbladjournalistiek stond en dat zij om die reden aanvankelijk niet aan het spectator-schrijven wensten te beginnen? Of wierp de eis om over brede maatschappelijke onderwerpen te schrijven een drempel voor het spectator-genre op, die pas in de loop van de eeuw geslecht werd toen schrijfsters zich minder bescheiden gingen opstellen? Van Gemert suggereert in ieder geval dat op het terrein van de poëzie iets dergelijks aan de hand is: daar stapten vrouwelijke dichters in de tweede helft

47. Van Dijk, 'Moeizame begin', 5. Voor een meer algemene analyse van het geringe aantal vrouwentijdschriften in de achttiende-eeuwse Republiek: Van Dijk en Helmers, 'Nederlandse vrouwentijdschriften'.
48. Van Dijk, 'Moeizame begin' en recenter nogmaals in 'Vrouwen en hun Republiek'.

van de achttiende eeuw over van gelegenheidslyriek en vrome liederen naar het meer prestigieuze genre van het treurspel dat evenals de spectators om de behandeling van grotere onderwerpen vroeg.[49] Ook leerdicht, epos en poëzie over politieke onderwerpen waren aan het einde van de eeuw niet meer een exclusief-mannelijke aangelegenheid.[50] Bij de participatie in het spectator-genre kan een vergelijkbare ontwikkeling een rol hebben gespeeld, al is daarmee nog niet verklaard waarom vrouwen zich in de tweede helft van de eeuw minder bescheiden gingen opstellen. Ik zal daar in mijn laatste hoofdstuk nog op terugkomen.

Al met al wordt het op deze manier wel moeilijk om de emotionele cultuur van vrouwelijke spectator-schrijvers systematisch te vergelijken met de emotionele cultuur van mannelijke spectator-schrijvers. Met slechts twee vrouwelijke auteurs wordt de basis voor een gefundeerde vergelijking wel erg smal.[51] Daarom zal ik slechts hier en daar, waar het materiaal daar aanleiding toe geeft, incidenteel aandacht besteden aan eventueel in de spectators voorkomende meningsverschillen tussen mannelijke en vrouwelijke auteurs. Het fenomeen van de lezersbrief, dat later in dit hoofdstuk aan de orde komt, biedt daarvoor nog een extra ingang.

Wolff en Moens hebben hun bekendheid als schrijfsters mogelijk niet alleen te danken aan hun literaire kwaliteiten maar ook aan hun bereidheid middels spectators en andere kanalen actief te participeren in het publieke debat. Dat hun namen ook in de twintigste eeuw nog bekend zijn, in tegenstelling tot die van andere Nederlandse schrijfsters uit die periode,[52] heeft mogelijk te maken met hun activiteiten als politiek-geëngageerde patriotten. Dat brengt me op een laatste aspect van de achtergrond van de spectator-schrijvers: hun politieke kleur.

De spectatoriale geschriften staan wel bekend als a-politiek genre. De meerderheid van de auteurs beleed een expliciet-neutrale stellingname in politieke (en religieuze) twisten.[53] Dit had waarschijnlijk niet alleen te maken met de geloofwaardigheid van de Heer Spectator als onpartijdig commentator, maar ook met de noodzaak het toch al beperkte lezerspubliek niet door partijpolitieke stellingnames van zich te vervreemden.[54]

Desondanks hebben de spectator-schrijvers wel bijgedragen aan het politieke bewustzijn van de achttiende-eeuwse burger. Hun kritiek op de toestand van de

49. Van Gemert, *Norse negers*, 12-13.

50. Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*, 18.

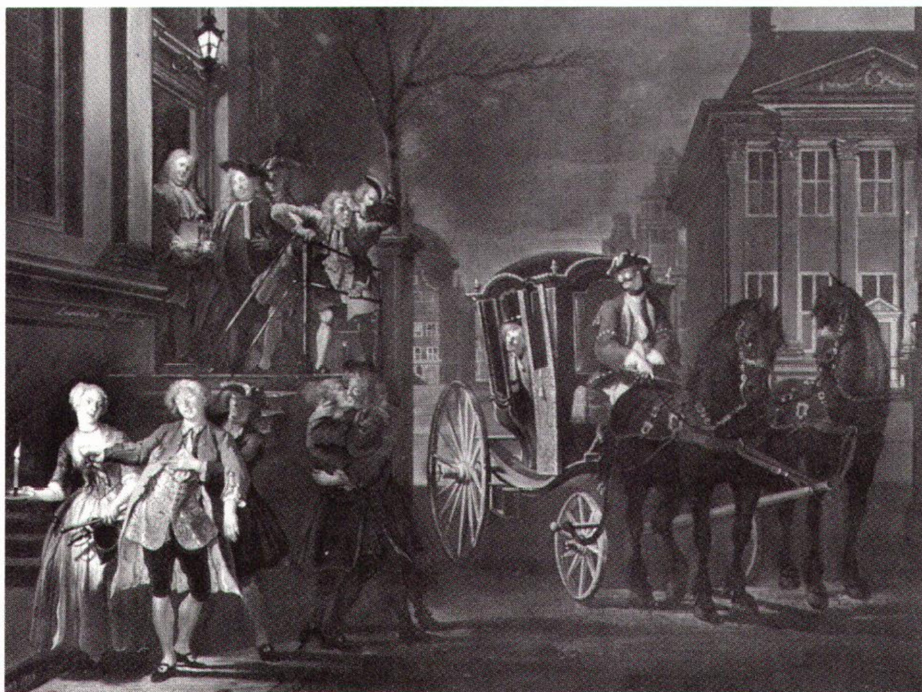
51. Diegenen die zich wel aan een (eerste) vergelijking waagden, kwamen tot de oppervlakkige conclusie dat de geschriften van Moens en Wolff en Deken qua toonzetting tegenover het vrouwelijk geslacht niet veel verschilden van die van hun mannelijke collega's. Zie Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 27, 47 en Meijer, 'Vrome en geleerde hartsvriendinnen', 177-178.

52. Ik denk aan Elisabeth Maria Post, Juliana de Lannoy en Christina Leonora de Neufville wier werk pas weer sinds kort enige aandacht krijgt. Zie: Post, *Het land, in brieven*; Wielema, 'Christina Leonora de Neufville'; Van Oostrum, 'De Lannoy's "Aan mijn Geest" '. In *Met en zonder lauwerkrans* (verschenen onder redactie van Schenkeveld-van der Dussen) zijn recentelijk nog talloze andere vrouwelijke auteurs uit de vroegmoderne tijd aan de vergetelheid ontrukt.

53. Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 71-73 en idem, *Spectatoriale geschriften*, 72-73; Martens, *Botschaft der Tugend*, 325-342.

54. Johannes, 'Infrastructuur en Verlichtingscultuur', 165.

p. 48: Afbeelding 11 en 12: Humoristisch commentaar van de schilder Cornelis Troost (1696-1750) op het drinkgelag van enkele hogere heren. De pastels 'Rumor erat in casa' (1739-1740) en 'Ibant qui poterant, qui non potuere cadebant' (1739-1740) maken deel uit van een serie die Troost vermoedelijk in opdracht van de Leidse advocaat Theodoor van Snakenburg maakte. Deze advocaat was een regelmatig medewerker aan De Hollandsche Spectator.

natie mag dan vooral gericht zijn geweest op de heersende zeden, maar die kritiek werd wel toegespitst op de gedragingen van een specifieke maatschappelijke groep: het regentenpatriciaat dat in de kustgewesten feitelijk de macht in handen had. De Heren en Dames Spectatoren stelden de tekortschietende moraal van leden van deze elite aan de kaak en ondermijnden daarmee de vanzelfsprekendheid van hun macht. Het hervormingsideaal van de spectatoriale auteurs vertoonde veel overeenkomsten met de ideologie van de hervormingsgezinde Patriotten die in de laatste decennia van de achttiende eeuw voor politiek roerige tijden zorgden. De politieke lading van het begrip deugd, een van de pijlers van de spectatoriale ideologie, mag ook niet onderschat worden: het is een centraal begrip in de politieke traditie van republicanisme, dat deugd in plaats van geboorte als criterium voor politieke inspraak hanteert.[55] Hoewel de spectators niet opriepen tot politieke activiteiten, hebben ze wel degelijk een bredere politieke participatie van de Nederlandse bevolking voorbereid: door hun lezers aan te spreken op de beroerde toestand van de Nederlandse Republiek en het belang van oud-vaderlandse deugden voor de natie, hebben ze het maatschappelijke verantwoordelijkheidsgevoel en de politieke betrokkenheid van hun medeburgers vergroot.[56]

Een groot aantal spectator-schrijvers van de latere achttiende eeuw had dan ook patriotse sympathieën: onder hen Betje Wolff, Petronella Moens, Bernardus Bosch, Rhijnvis Feith, Hendrik Bergh en August Sterk. Maar de Patriotten hadden niet het alleenrecht op het spectator-genre: ook verklaarde anti-revolutionairen waren tegen het einde van de eeuw nog betrokken bij de spectator-productie. Zo schreef Van Alphen *De Christelijke Spectator* (1799) en ook in *Sem, Cham en Japhet* (1800) van Loots, Helmers en Kinker is een anti-revolutionaire toon te bespeuren. Vaderlandsliefde en Verlichtingsidealen trof men niet alleen bij Patriotten of Bataven maar ook bij Oranje-gezinden. Duidelijk wordt dit ook uit het politiek-gemengde lidmaatschap van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, een vereniging die sinds 1784 de idealen van de spectators in genootschappelijke verband in praktijk trachtte te brengen.[57] Verschillende spectator-schrijvers zoals Jan Konijnenburg, Ysbrand van Hamelsveld en Bernardus Bosch waren actief betrokken bij activiteiten van dit genootschap en maakten in hun spectatoriale geschriften ook reclame voor *'t Nut*.[58]

55. Pocock, 'Virtues, rights, and manners'; Klein, *Patriots Republikanisme*, 50-52.
56. Mijnhardt, 'Dutch Enlightenment', 218-223; Van Boheemen-Saaf, 'Fiction of identity', 251-252; Van Sas, 'Patriot Revolution', 101.
57. Mijnhardt, 'Dutch Enlightenment', 220-222; Kruithof, *Zonde en deugd*, 60-95.
58. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 3-4; *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.2; *De Menschenvriend* VI (1793) nr.35.

Ondertussen roept dit alles wel de vraag op of de spectatoriale geschriften nu ook te duiden zijn als politieke tijdschriften? Meer in het algemeen stuiten we hier op het probleem hoe de spectatoriale weekbladen te onderscheiden zijn van andere tijdschrifttypen.

Onderscheid met andere tijdschrifttypen

Ik heb het spectatoriale tijdschrift gaandeweg al op verschillende manieren getypeerd: het ging hier om een opiniërend, opvoedkundig, moralistisch-zedenkundig en satirisch-literair medium. Door zijn combinatie van fictie, satire, opinievorming, zedenkunde, etiquette en populaire wetenschap (een minder dominant maar toch aanwezig element) valt het spectatoriale tijdschrift op inhoudelijke gronden slechts moeizaam af te bakenen van andere tijdschrifttypen.[59] Dit probleem is door velen onderkend.[60]

Buijnsters lijkt als impliciet (meervoudig) selectiecriterium de fictieve spectatorfiguur te hebben gehanteerd voor zover deze zich als een boven alle (politieke en kerkelijke) partijen staande zedenmeester profileerde en zijn kritiek niet op bestaande personen maar op meer algemene gedragspatronen richtte.[61] Dit is in overeenstemming met de wijze waarop veel van de spectator-schrijvers hun geschriften expliciet van andere tijdschriften probeerden te onderscheiden.[62] Dit criterium is echter minder hard dan het lijkt. Sommige spectator-schrijvers bewezen in hun introducties weliswaar lippendienst aan het hooggestemde ideaal van onpartijdigheid (mogelijk uit angst voor censuur[63]), maar konden of wilden hun sympathieën in de loop van hun werk toch niet helemaal verhullen zoals ik hierboven al beschreven heb.[64] Bovendien werkten ook de vroege satirische weekbla-

59. Ik gebruik het woord tijdschrift in zijn gebruikelijke twintigste-eeuwse betekenis van periodiek (minimaal eens per maand) verschijnend drukwerk. Tot ongeveer 1785 had de term tijdschrift een andere betekenis, namelijk als een eenmalige uitgave die inhoudelijk betrekking had op de eigen tijd, vergelijkbaar met een pamflet. Zie Altena, 'Liever een' arent', 167 aldaar noot 12.

60. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 11-14, 72-76 en idem *Nederlandse literatuur*, 37-41, 59-60, 66-67; Stouten, 'Verlichting in afleveringen', 118, 126; Johannes, *Barometer van smaak*, 4-10, 44-45.

61. Buijnsters geeft nergens in zijn *Spectatoriale geschriften* een expliciete verantwoording waarom hij bepaalde titels wel en andere niet in zijn overzicht heeft opgenomen. Zijn selectiecriterium heb ik afgeleid uit een aantal passages in zijn tekst, voornamelijk op de pagina's 11-14, 72-77 en 102.

62. Zie voor het gepretendeerde onderscheid met satirische weekbladen in de traditie van de *Haegsche Mercurius*: *De Mensch Ontmaskert* (14 februari 1718); *De Hollandsche Spectator* (20 december 1734) 228; *De Koopman* (1768) nr.26. Voor de verklaarde intentie zich niet met staatkunde of godsdienstige twisten bezig te houden: *De Kosmopoliet* (1 januari 1776); *De Borger* (28 september 1778); *De Menschenvriend* I (1788) nr.1; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.1; *De Vraag-Al* I (1791) nr.1, 8; *De Wereld-Beschouwer* (1794-1795) nr.1, 5-6; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 1-4.

63. De auteur van *De Vraag-Al* zinspeelt daar bijvoorbeeld op in I (1791) nr.1, 8 en V (1795) nr.260, 412. Een verborgen verwijzing in die richting treft men ook in *De Wereld-Beschouwer* I (1794) nr.1, 6 van Bosch. Verder is bekend dat eerder in de eeuw, Justus van Effen als auteur van *De Hollandsche Spectator* (1731-1735) vanwege vermeende onrechtzinnigheid achtervolgd werd door de censuur van de gecombineerde synoden van Noord- en Zuid-Holland. Zie daarvoor Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 18. Voor de organisatie van censuur in de Nederlandse Republiek: Huussen jr., 'Freedom of press' en Knuttel, *Verboden boeken*. Een eerste, korte impressie treft men in Zwager, *Nederland en de Verlichting*, 49-54.

64. Bijvoorbeeld in *Den Algemeenen Spectator* (10 juli 1748) en (11 september 1748); *De Vaderlandsche Praat-Al* (2 januari 1793); *De Wereld-Beschouwer* II, passim; *De Nederlandsche Spectator met de bril* (1786-1787) passim.

den en de latere politieke tijdschriften met verzonnen schrijverspersonages en was het moraliseren deze auteurs evenmin vreemd.[65] Het onderscheid is dus veeleer gradueel dan absoluut.

Dat is ook de reden dat er wel discussie mogelijk is over Buijnsters' lijst van zeventig oorspronkelijk Nederlandstalige spectators waarop ik mijn studie gebaseerd heb. Maar voor een onderzoek waar de spectators niet het doel maar het middel vormen om de emotionele cultuur van een maatschappelijke groep te reconstrueren, voldoet de lijst ruimschoots aan het vereiste, namelijk een basis te bieden voor verder inhouds-analytisch onderzoek. Dat ik hier toch nog enkele alinea's wil wijden aan het onderscheid met andere tijdschriftvormen, is dan ook niet uit de behoefte me in een literatuurhistorisch genre-debat te storten maar in een poging voor mijn lezers de idealen, intenties en achtergronden van de Nederlandse spectator-schrijvers nog wat scherper in het vizier te krijgen.

Toen in 1718 de eerste Nederlandse spectators in de boekhandels verschenen, werden er al langere tijd geleerdentijdschriften, populaire nieuwsbladen en satirische weekbladen aan het lezerspubliek aangeboden. De geleerdentijdschriften, oorspronkelijk vooral geschreven in het Frans, hadden een encyclopedische inslag en hielden geleerden in de internationale Republiek der Letteren op de hoogte van academisch nieuws. De populaire nieuwsbladen hadden een andere doelstelling: zij brachten een paar keer per week politieke, militaire en diplomatieke nieuwtjes en zijn te beschouwen als voorlopers van onze kranten. De satirische weekbladen, waarvan de *Haegsche Mercurius* (1697-1699) van Hendrik Doudijns en de *Rotterdamsche Hermes* (1720-1721) van Jacob Campo Weyerman waarschijnlijk de bekendste zijn, combineerden satire, fictie, moraal en roddel over publieke persoonlijkheden in hun formule en kenden evenals de spectatoriale bladen een verzonnen schrijverspersonage. Het verschil met de spectators is nog het meest gelegen in de prioritering van de verschillende bestanddelen: terwijl bij de satirische bladen de nadruk lag op de amusementswaarde van hun (deels fictieve) berichtgeving, bleef de satire bij de spectators ondergeschikt aan het primaire doel: het bijschaven van de zeden van landgenoten. Wanneer er in de spectators naar analogie van de geleerdentijdschriften wetenschappelijke betogen of samenvattingen van boeken werden opgenomen, dan was dat ook altijd ter ondersteuning van de moralistische boodschap die voorop stond. Het nieuwselement dat de populaire nieuwsbladen kenmerkte, was geheel afwezig in de spectatoriale geschriften.[66]

Naarmate de achttiende eeuw vorderde, nam het aanbod van tijdschriften toe en zien we een geleidelijk groeiende differentiatie en voorzichtige specialisatie. Zo kwamen er naast de al bestaande tijdschrifttypen ook vaktijdschriften, politieke tijdschriften en algemeen-culturele tijdschriften op de markt. Deze algemeenculturele tijdschriften probeerden met cultureel-wetenschappelijke onderwerpen

65. Altena, 'Liever een' arent', 152-156 en 165; Hanou, 'Literator als politiek commentator', 35-36, 68-69; Van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', 97-104.

66. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 12-14; Stouten, 'Verlichting in afleveringen'; Groenenboom-Draai, *Rotterdamse woelreus*, 155-164; Johannes, *Barometer van smaak*, 4-7.

een breder publiek voor zich te winnen. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1761-1876) is wellicht de bekendste vertegenwoordiger van dit type tijdschrift. De meeste van deze nieuwe bladen was overigens in vergelijking met het buitenland geen al te lang leven beschoren, eenvoudigweg omdat er te weinig Nederlandstalige lezers waren en de exploitatie moeizaam verliep. In het politiekturbulente tijdvak van de Patriottentijd (1780-1787) beleefden de politieke tijdschriften hoogtijdagen en wisten ze de spectators tijdelijk van de markt te dringen. Opnieuw geldt hier een zekere overlapping tussen de verschillende tijdschrifttypen en maken de mengvormen tussen de verschillende genres een absoluut onderscheid met de spectators onmogelijk. Maar al hadden de spectatoriale geschriften in een aantal gevallen de algemeen-culturele vorming of politieke activering van de burger als resultaat, het kwam toch altijd ná het eerste agendapunt: onder de lezers de deugd bevorderen en de ondeugd bestrijden.[67]

Door de expliciet-moraliserende intenties, valt er in de spectatoriale tijdschriften meer dan in de andere tijdschriften een samenhangend normen- en ideeënstelsel te ontwaren dat zich laat analyseren op de attitude tegenover emoties. In andere tijdschriften werd er slechts incidenteel en dan nauwelijks op een reflecterende wijze over emoties geschreven. De inhoud daarvan was meer op actualiteit gericht, op nieuws, roddels, politieke berichten, pas verschenen publicaties en zo meer. Deze tijdschriften lenen zich daarom veel minder voor een onderzoek naar emotionele cultuur.

De idealen van de spectator-schrijvers, die zoals we nog zullen zien ook voor een belangrijk deel hun emotionele cultuur kleurden, hingen deels samen met de hierboven geschetste achtergronden en deels met het lezerspubliek waarop zij hun geschriften richtten. Voordat we ons verder in de emotie-opvattingen van de spectator-schrijvers verdiepen, zullen we dan ook meer over hun verhouding met dat publiek moeten weten.

1.2 Het lezerspubliek

De zich emanciperende, burgerlijke lezer?

Onder boekhistorici zijn de problemen bij het achterhalen van historische lezersgroepen inmiddels maar al zeer te bekend: de bronnen zijn – indien al voorhanden – moeilijk te interpreteren en de 'hardheid' van het cijfermateriaal kan altijd weer gerelativeerd worden.[68] Maar deze problemen verhinderen niet dat de moderne onderzoeker gedreven wordt door het verlangen meer over die lezers uit het verleden te weten. De hedendaagse lezer zou zo ontzettend graag wat willen

67. Voor de ontwikkelingen in het Nederlandse tijdschriftwezen van de tweede helft van de eeuw: Johannes, *Barometer van smaak*.

68. Kloek en Mijnhardt, 'Lezerspubliek'; Brouwer, 'Rondom het boek' en idem, *Lezen en schrijven*; Lankhorst en Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers*, 107-119.

'bladeren in andermans hoofd'[69] – het hoofd van de spectator-lezer wel te verstaan. Het is ons niet helemaal vergund, maar in deze paragraaf zal een poging worden gedaan om via enkele omwegen in ieder geval het profiel van deze lezer te schetsen. De vraag is daarbij: ging het bij dit *nieuwe*, burgerlijke genre van de spectators om een *nieuw* type lezer die te karakteriseren valt als de zich emanciperende burger met een gretige drang naar culturele verheffing zoals de historiografie dat wil[70] of berust dat beeld op een mystificatie?

De naïeve historicus die de hoop koestert in achttiende-eeuwse uitgeversarchieven een overgeleverd abonnee-bestand van een spectatoriaal tijdschrift aan te treffen en daarmee in één keer al zijn vragen aangaande de spectator-lezers beantwoord te zien, wordt snel van die illusie beroofd. In de achttiende eeuw bestond het huidige systeem van tijdschriftabonnementen niet: de lezers werden geacht de afleveringen zelf wekelijks bij hun boekhandelaars af te halen. Wel was het mogelijk bij de boekhandel in te tekenen op een vast aantal afleveringen (doorgaans 52 nummers) die men dan later tot een boek kon laten samenbinden, hetgeen vaak gebeurde. Ook de aanschaf achteraf van een complete spectator bestaande uit een of meerdere boekdelen behoorde tot de mogelijkheden.[71]

Het zou dus in principe mogelijk moeten zijn in de administratie van incidenteel bewaard gebleven uitgevers- annex boekhandelsarchieven sporen van spectator-lezers aan te treffen. Helaas lijken die sporen inmiddels grotendeels uitgewist te zijn.[72] Han Brouwer trof in de klantenboeken van de Zwolse boekverkoper Martinus Tijl over de periode 1777-1787 wel enkele incidentele lezers: zo bracht de foezelbrander[73] Assuerus van Rooij in 1780 enkele oude jaargangen van Steele's *Spectator* naar Tijl om deze (opnieuw) van banden te laten voorzien. Zes jaar later kochten acht Zwollenaren bij Tijl Feiths *Vriend van 't Vaderland*; onder hen was freule Fenna Elisabeth van Haersolte. In dezelfde periode schafte de Zwolse burgemeester David Thomassen à Thuessink voor zijn kinderen *De Spectator der Jeugd* aan, een spectator die wellicht vanwege zijn specifieke doelgroep niet is opgenomen in Buijnsters' selectie. Hoe beperkt ook in reikwijdte, deze informatie geeft ons toch een eerste impressie van welke personen mogelijk spectators lazen in de achttiende eeuw. Het gezelschap maakt een gevarieerde in-

69. Bijvoet (ed.), *Bladeren in andermans hoofd*.
70. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 34.
71. Johannes, *Barometer van smaak*, 65-66; Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 19; Buijnsters, *Justus van Effen*, 253; Martens, *Botschaft der Tugend*, 150.
72. Voor deze (mondelinge) informatie ben ik dank verschuldigd aan Han Brouwer, José de Kruif en Marjan Ligtelijn. Dat in deze bronnen de spectator-lezers nog nauwelijks opgespoord zijn, heeft mogelijk te maken met het feit dat het desbetreffende klantenboeken-onderzoek tot nu toe geconcentreerd was op de periode van de late achttiende en vroege negentiende eeuw, toen het spectator-genre al aan populariteit inboette: zie voor deze suggestie Kloek, 'Lezer als burger', 184 aldaar noot 16. Voor een vroegere periode in de achttiende eeuw onderzoekt José de Kruif momenteel de klantenboeken van de Haagse boekhandelaar Van Cleef, maar de resultaten daarvan zijn nog niet voorhanden.
73. Het beroep van foezelbrander (een soort jenerverstoker) is inmiddels uitgestorven maar De Rooij wordt ondermeer op basis van zijn vermogen door Brouwer ingedeeld bij de brede burgerij van kleinere kooplieden, bescheiden ondernemers, lagere officieren, apothekers en winkeliers in luxere artikelen. Zijn sociale positie was dus tussen die van de hogere burgerij en lagere burgerij (middenstand) in. Zie Brouwer, *Lezen en schrijven*, 43-44, 180.

druk: zowel een foezelbrander als een freule en een burgemeester toonden interesse in het genre.[74]

Voor een verdere zoektocht naar het lezerspubliek van de spectators zouden de veilingcatalogi of boedelinventarissen van particuliere bibliotheken kunnen worden doorgenomen op de aanwezigheid van spectatoriale geschriften, maar een systematisch onderzoek van deze bronnen viel buiten de mogelijkheden van mijn onderzoek. Wel was José de Kruif zo vriendelijk mij een kijkje te gunnen in de voorlopige resultaten van haar Haagse boedelinventarissenonderzoek.[75] Boedelinventarissen staan sinds enige tijd volop in de belangstelling als bron voor cultuurhistorisch onderzoek. Deze beschrijvingen van de materiële bezittingen van een persoon werden in het verleden om uiteenlopende redenen opgesteld, bijvoorbeeld omdat een huwelijk werd aangegaan of omdat de persoon in kwestie was overleden en het beheer of de verdeling van de nalatenschap om extra zorg vroeg.[76]

Boedelinventarissen kunnen daarom ook informatie geven over de boeken die iemand in zijn of haar bezit had en dat is de reden waarom José de Kruif ze gebruikt in haar onderzoek naar de boekenconsumptie in het achttiende-eeuwse Den Haag. De door haar gevonden personen wier boedelinventarissen melding maken van ingebonden spectators, bezaten bijna allemaal een collectie van honderd of meer boeken en werden in meerderheid onder de hoogste impost-tarieven begraven hetgeen erop wijst dat zij tot de bemiddelde klassen behoorden.[77] Hun sociale status wisselde van barones, ambassadeursweduwe, burgemeester en vroedschapslid tot tabakskoopman, landmeter en klerk der griffie. Het mag ons dan ook niet verbazen dat we in hun boekenbezit onder meer Franstalige en Duitse spectators aantreffen (Marivaux' *Le Spectateur Français*, de Franse vertaling van *The Spectator* van Steele en Addison en *Der Patriot von Jahren 1724, 1725 und 1726*). Verder *De Hollandsche Spectator* van Van Effen, *De Algemeene Spectator* en *De Hollandse Wysgeer* van Buys, *De Patriot of Politike Bedenkingen* van Wagenaar en *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* van een nog onbekende auteur alsmede enkele in het Nederlands vertaalde Engelse en Duitse spectators.[78]

Uiteraard zeggen variabelen als boekaanschaf en boekbezit nog niet of de desbetreffende spectators ook werkelijk door deze personen gelezen werden, en al helemaal niet of zij door hen met instemming werden gelezen. Ook weten we niet of deze personen representatief waren voor hun *peer group* en evenmin of het toevallig is dat we nog geen vertegenwoordigers hebben aangetroffen van de lagere burgerij of de smalle gemeente daaronder: lazen ambachtsbazen, schoolmeesters, kleinere winkeliers, lagere beambten, bedienden, knechten en handwerkslieden geen spectators? Mogelijk speelt hier de representativiteit van de bronnen

74. Ibidem, 176, 182, 210, 218.
75. Over dit onderzoek: De Kruif, 'Enige boeken'.
76. Voor meer informatie over deze bron: Wijsenbeek-Olthuis, *Boedelinventarissen*.
77. De impost (belasting) op het begraven, kende vijf tarieven variërend van *f*30,– tot *f*0,– afhankelijk van de rijkdom van de gestorvene. De meerderheid van de aangetroffen spectator-bezitters moest het hoogste, eerste tarief betalen, slechts een enkeling kwam in aanmerking voor het tarief van de tweede of derde klasse.
78. Brief van José de Kruif d.d. 9 november 1995, waarvoor ik haar zeer erkentelijk ben.

ons parten maar er zijn ook redenen om aan te nemen dat de lectuur van spectators inderdaad minder waarschijnlijk werd naarmate we de sociale ladder afdalen.

Een indicatie vormt bijvoorbeeld de prijs die voor het lezen van een spectator betaald moest worden. Een aflevering kostte gemiddeld anderhalve stuiver. Deze op het eerste gezicht bescheiden prijs was mogelijk doordat de spectators gewoonlijk niet geïllustreerd werden en doorgaans slechts acht pagina's per aflevering bevatten. Wanneer een lezer zijn of haar verzameling wenste te completeren door achteraf alsnog een eerder verschenen deel van zo'n spectator aan te schaffen, dan bood de uitgever die vaak tegen een enigszins gereduceerd tarief aan: zo kon men zich voor dertig stuivers de gelukkige bezitter noemen van een deeltje van *De Hollandsche Spectator* dat uit dertig afleveringen bestond. *De Hollandsche Spectator* compleet bestond uit twaalf van deze deeltjes die nadien inclusief registers voor *f* 15,– te verkrijgen waren.[79]

Iets vergelijkbaars treffen we bij *De Vrouwelyke Spectator* van onze anonieme auteur A. Toen op 20 april 1761 de twintigste aflevering van *De Vrouwelyke Spectator* was verschenen, bood uitgever Demter een dag later het eerste complete deel inclusief titelblad en inhoudsopgave met een advertentie in de *Oprechte Dinsdagse Haerlemse Courant* voor dertig stuivers aan. *De Vrouwelyke Spectator* lijkt echter geen al te groot succes te zijn geweest want nadat er in 1761 nog vier afleveringen waren verschenen, verkocht Demter de restanten van de eerste druk aan een collega, de Amsterdamse boekverkoper Dirk Kluyt. Deze deed *De Vrouwelyke Spectator* vervolgens in de ramsj, en bood in 1763 de vierentwintig afleveringen via advertenties in de *Amsterdamsche Courant* en de *Leydse Courant* aan voor achttien stuivers.[80]

Waren dit bedragen die gemakkelijk door lezers konden worden opgebracht? De prijs zal geen probleem zijn geweest voor de gegoede burger, al zal deze vermoedelijk wel even hebben moeten nadenken wanneer hij of zij (bij tussentijdse intekening) de ontbrekende delen in één keer aan de verzameling wilde toevoegen.[81] De bedragen waren wel aan de hoge kant voor minder gefortuneerde leden van de samenleving: voor het geld van een losse spectator-aflevering zou een handwerksman of knecht ook drie keer een rijmprent of een volksblaadje van een halve stuiver hebben kunnen kopen.[82] Martens vergelijkt de prijs van een losse spectator-aflevering rond 1768 in Duitsland met die van 1½ pond zwart brood of een kan bier. Hij komt op basis van nog wat andere prijsvergelijkingen tot de conclusie dat de bedragen zeker niet laag te noemen zijn en vermoedt dat niet alleen de kleine luiden deze als prijzig ervaren zullen hebben.[83] Voor Nederland kunnen we de prijs van een jaar spectator-lectuur (dat wil zeggen twee boekdelen van ieder dertig wekelijkse afleveringen, want men rekende indertijd nog niet in

79. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 30 en idem, *Justus van Effen*, 62, 123, 251, 363 noot 14.
80. Met dank aan Marjan Ligtelijn en Hannie van Goinga die mij spontaan deze informatie verschaften.
81. Johannes, *Barometer van smaak*, 66.
82. Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 70.
83. Martens, *Botschaft der Tugend*, 121-123.

jaargangen) bij benadering vaststellen op drie gulden. De kosten zijn dan bijna te vergelijken het kostgeld dat in een goedkoop Haags kosthuis voor een week kost en inwoning moest worden betaald[84] of met de verdiensten die een hardwerkende vrouw binnen een werkverschaffingsproject van een Haagse diaconie in 1778 gedurende twee weken bij elkaar kon spinnen.[85] Deze vergelijking van bedragen maakt het inderdaad minder aannemelijk dat regelmatige spectator-aanschaf tot de mogelijkheden behoorde van de kleine burgerij of de smalle gemeente daaronder. Voor zover leden uit deze groepen boekhandels bezochten (en dat kwam vaker voor dan wij misschien denken) gebeurde dat voornamelijk voor de aanschaf van politiek drukwerk of 'functionele' lectuur met een onmiddellijk nut maar niet om een algemeen vormend tijdschrift als een spectator met zich mee te nemen.[86]

Deze conclusie komt overeen met het beeld dat de spectatoriale auteurs zelf in hun geschriften van hun doelgroep hebben gegeven. In hun voorredes wijdden zij soms enkele woorden aan de doelgroep die hen voor ogen stond.[87] Dikwijls zijn deze voorredes (bewust?) vaag gehouden, maar ook uit de manier waarop de spectator-schrijvers over verschillende groepen in de samenleving schreven, krijgen we een beeld van hun geïntendeerde lezer:[88] dat wil zeggen van de lezer op wie zij hun wekelijkse essays richtten, zonder daarmee overigens iets te kunnen zeggen over de werkelijke lezers van de Nederlandse spectators. Die geïntendeerde lezer bevond zich duidelijk in de burgerij, de sociale groep waaruit de spectator-schrijvers zelf ook afkomstig waren. Nu is al duidelijk geworden dat de burgerij een breed begrip is en dat we er goed aandoen dit nader te specificeren.

Het lijkt de spectatoriale auteurs vooral om de hoge en brede burgerij en minder om de kleine burgerij te doen zijn geweest: van kooplieden, ondernemers, officieren, ambtenaren, geneesheren, predikanten, juristen, apothekers en docenten aan de Latijnse scholen (vergelijkbaar met ons VWO) verwachtten zij nog wel een regelmatige spectator-aanschaf maar bij kleinere zelfstandigen en winkeliers, lagere beambten, eenvoudige onderwijzers, handwerkslieden en dienstpersoneel, lag het minder in de lijn der verwachtingen dat die naast hun almanakken, stichtelijke werken en volksblaadjes ook spectators zouden lezen. Toch achtten de spectator-schrijvers het niet helemaal uitgesloten dat een enkeling uit deze groep wel af en toe via-via een 'spectatoriaal blaadje' in handen kreeg, zoals uit sommige van hun (in die gevallen ongetwijfeld gefingeerde) lezersbrieven bleek: maar het onbegrip dat soms uit deze brieven en de reacties daarop spreekt, geeft aan dat

84. De Kruif, 'Enige boeken', 320 vermeldt voor Haagse kosthuizen kostgelden variërend tussen *f*3,50 en *f*6,– per week. Zij heeft een poging gedaan de prijs van het gemiddelde achttiende-eeuwse boek (toen *f*3,50 en dus ongeveer vergelijkbaar met twee deeltjes van een spectator) via een vergelijking met de huidige kosten van levensonderhoud volgens de bijstandsnorm om te rekenen naar een hedendaagse equivalent en komt dan tot de conclusie dat die prijs te vergelijken was met 200 tot 250 hedendaagse guldens. Ook tegenwoordig is dat ongeveer de prijs van een jaarabonnement op een van de betere opinieweekbladen.

85. Zie Hartog, *Spectatoriale geschriften*, 326-327 die deze gegevens uit *De Borger* (24 april 1780) 258 haalt.

86. Brouwer, *Lezen en schrijven*, 20, 182-183, 202-215; Kloek, 'Lezer als burger', 185.

87. Bijvoorbeeld in *De Borger* (28 september 1778); *Monitor* (7 april 1780); *Bijdragen tot het Menselijke Geluk* I (1789) 1-22; *Sem, Cham en Japhet* (1800) nr.1, 6-7.

88. Voor het begrip geïntendeerde lezer: Schram, 'Receptie-theorie', 114-115.

er sprake was van een behoorlijke cultuurkloof tussen beide groepen. Een ambivalente houding namen de spectator-schrijvers eveneens in tegenover lezers uit de sociale toplaag: de adel en het in de kustgewesten machtige regentenpatriciaat. Sommige Heren Spectatoren richtten hun geschriften ook tot leden van deze groepen, maar andere suggereerden dat adellijke en regentenfamilies waarschijnlijk meer belangstelling zouden hebben voor oppervlakkigere, modieuze lectuur zoals (Franse) liefdes- en avonturenromans.[89]

Het (geïntendeerde) lezerspubliek van de spectators is door Buijnsters getypeerd als het publiek dat in de achttiende eeuw de stedelijke koffiehuizen bezocht. Het achttiende-eeuwse koffiehuis wordt beschouwd als de locatie bij uitstek waar de gegoede, stedelijke burgerij bijeenkwam om informatie uit te wisselen en (spectatoriale) tijdschriften te lezen – al dan niet in genootschapsverband, want een aantal van die koffiehuizen beschikte ook over aparte ruimten waar later in de eeuw leesgenootschappen bijeen zouden komen.[90] Het koffiehuis had dan ook een ontmoetingsfunctie voor de auteurs en lezers van de spectatoriale geschriften. Regelmatig treffen we in de spectators vertellingen aan over gesprekken die in koffiehuizen hebben plaatsgevonden waarbij de conversatie soms zelfs handelde over het zojuist uitgekomen spectatoriaal geschrift:[91] een enkele keer heeft de Heer Spectator dan incognito deelgenomen aan zo'n gesprek maar vaker heeft hij dit slechts vanuit een hoekje in het koffiehuis gadegeslagen of ervan vernomen via goede vrienden.[92] Het koffiehuis voorzag in de behoefte aan publiek samenzijn, zo kenmerkend voor de achttiende-eeuwse stedelijke burgerij[93] en in zekere zin ook voor de spectator-schrijvers. De spectatoriale auteurs lijken hun lezers welbewust te hebben (op)gezocht in het koffiehuis[94] en Buijnsters stelt dan ook dat hun betogen waren afgestemd op het denkpatroon van die koffiehuisgezelschappen.[95]

89. Zie voor literatuur over de geïntendeerde lezers van de spectators: Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 68-70 en idem, *Justus van Effen*, 256; Martens, *Botschaft der Tugend*, 145-152. Ook onder boekhistorici bestaan overigens dergelijke verwachtingen omtrent groepsgebonden lectuurvoorkeuren, maar de laatste jaren zijn hieromtrent toch ook weer twijfels gerezen. Vergelijk Brouwer, *Lezen en schrijven*, 189-190.

90. In *De Zot* (13 januari 1794) 10 wordt gerefereerd aan de gewoonte om op weg naar het koffiehuis even bij de boekhandelaar langs te gaan om daar wat (spectatoriale) lectuur te halen. In *De Kosmopoliet* (8 april 1776) treffen we een genootschap van een theoloog, een rechtsgeleerde, een luitenant-ter-zee en een aantal kooplieden die in een aparte ruimte van een stedelijk logement bijeenkomen om dit tijdschrift en enkele gezamenlijk aangeschafte boeken te lezen. Ook in *Sem, Cham en Japhet* (1800) nr.20, 154 vinden we een verwijzing naar een lezer die deze spectator "in zyn collegie" leest. Het bestaan van geïnstitutionaliseerde leesgenootschappen (ook los van koffiehuizen) is in de Nederlandse Republiek bekend vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw. Brouwer, *Lezen en schrijven*, 164 noemt een Zwols leesgenootschap waar ook vrouwen lid van waren. Zie voor achttiende-eeuwse leesgenootschappen verder Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 183-199 en de literatuur genoemd door Kloek in zijn 'Lezer als burger', 189-190 aldaar noten 23-25.

91. Van den Berg en Stouten, 'Inleiding', 10.

92. Bijvoorbeeld in *De Mensch Ontmaskert* (14 maart 1718) en *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (16 januari 1730) en (7 augustus 1730) 245.

93. Sennett, *Fall of public man*, 47-122.

94. *De Denker* (3 januari 1763) 7; *De Naamlooziana* (1772) vii; *De Nederlandsche Spectator met de bril* (1786-1787) nr.1.

95. Voor het verband tussen spectators en koffiehuizen: Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 58-76 en idem, *Spectatoriale geschriften*, 48-59.

Zouden we meer hebben geweten over de sociale herkomst van deze koffiehuisbezoekers, dan zou dat een extra ingang hebben gevormd om de spectatorlezers sociaal te kunnen plaatsen. Helaas is ook deze informatie schaars. In het algemeen wordt er vanuit gegaan dat de bezoekers in de achttiende eeuw nog behoorden tot de hogere burgerij, die daar een plaats vond om gezamenlijk kranten en tijdschriften te lezen, nieuws uit te wisselen, pijp te roken, kaart te spelen, te gokken en de inwendige mens te versterken met het drinken van koffie, chocolade en alcoholica. Ondanks de dalende koffieprijs na 1750 bleef koffie buitenshuis vooralsnog onbetaalbaar voor de grote massa, hetgeen de veronderstelling dat vooral bemiddelde burgers het koffiehuis bezochten plausibel maakt. Ook het kunnen beschikken over eigen tijd lijkt een duidelijke voorwaarde voor regelmatig koffiehuisbezoek te zijn geweest. Dit strookt met de veronderstelde aanwezigheid van vertegenwoordigers uit de zogenaamde vrije intellectuele beroepen (geneesheren, advocaten, mogelijk ook predikanten), van hoogwaardigheidsbekleders, van renteniers, van bemiddelde kooplieden en ondernemers, van studenten en ook van officieren met verlof.[96]

Hoewel het soms vrouwen waren die dergelijke etablissementen dreven[97] en er ook vrouwen onder het bedienend personeel konden worden aangetroffen, lijkt het erop dat tot ongeveer 1800 wanneer het koffiehuis van karakter begint te veranderen, vrouwelijke bezoekers zich nauwelijks in het koffiehuis waagden.[98] Auteurs die beweren dat vrouwen wel degelijk het koffiehuis bezochten, hebben dat tot nu toe niet overtuigend onderbouwd.[99] Een van de redenen waarom vrouwen er mogelijk voor terugschrokken koffiehuizen te bezoeken, is dat prostituées de omgeving van het koffiehuis een aantrekkelijke plek vonden om klanten te werven. Voor sommige bezoekers zal de gang naar het koffiehuis daarom tevens ten dienste hebben gestaan aan de vervulling van lichamelijke verlangens die de pijp en het glas te boven gingen.[100] Waarschijnlijk bestonden er koffiehuizen van verschillende garnituur: de soort bezoekers en activiteiten die er konden worden

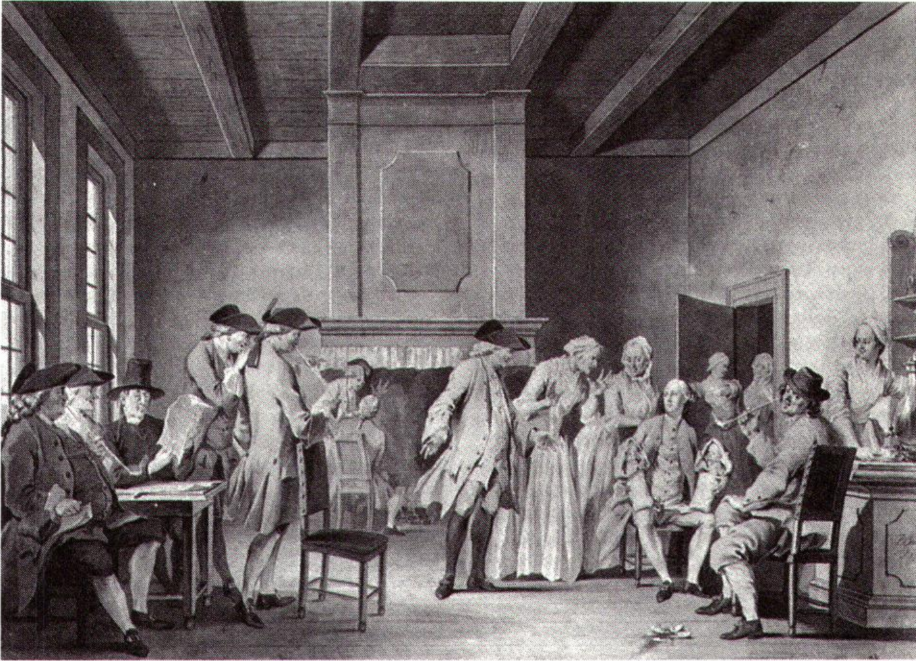
96. Over bezoekers en activiteiten in koffiehuizen: Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 64-65; Hanou, 'Inleiding', 9-12; Wijsenbeek, 'Ernst en luim', 46-49; Blijleven, *Haagsche Koffyhuis*, 2-7, 17-23.

97. Zo maakt Bicker Raije in 1739 in zijn dagboek melding van juffrouw Christina Elisabeth Springman, weduwe van Stephanus Hulstman, die in de Kalverstraat van Amsterdam al meer dan zestig jaar een koffiehuis dreef. Zie *Het dagboek van Jacob. Bicker. Raije*, 66.

98. Blijleven, *Haagsche Koffiehuis*, 28-32, 37-44; Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 51-53.

99. Schama bijvoorbeeld noemt in zijn *Overvloed en onbehagen*, 181-182 geen bronnen ter ondersteuning van deze bewering. Ook Van der Tol, die op basis van de vrouwelijke personages die in het tijdschrift *Het Koffy-huis* figureren, de gangbare historiografie op dit punt heeft proberen aan te vechten, ontbreekt het aan overtuigingskracht. Want wat Van der Tol niet heeft opgemerkt, is dat de inhoud van dit tijdschrift de structuur heeft van een raamvertelling. De hierin beschreven vrouwenfiguren blijken dan ook niet op te treden in het koffiehuis zelf – zoals Van der Tol abusievelijk meent – maar in de saletgezelschappen waarover in het koffiehuis verteld wordt. Zie Van der Tols 'Wat ging er om?', 92, 95.

100. Vergelijk de vertelling van Weyerman in *Den Echo des Weerelds* (1727) over de lotgevallen van een plattelandsmeisje dat als serveerster in het koffiehuis van haar tante en oom de weg naar de betaalde liefde vindt. Het verhaal is door Hanou opnieuw uitgegeven onder de titel *Opkomst en val van een koffiehuisnichtje*. Hanou werkt in zijn 'Inleiding', 12-14 het verband tussen koffiehuizen en bordelen verder uit. Wijsenbeek betwijfelt overigens of prostituées in de koffiehuizen zelf te vinden waren, maar acht hun aanwezigheid in de buurt van koffiehuizen wel aannemelijk: Wijsenbeek, 'Ernst en luim', 48. Van de Pol maakt in *Amsterdams hoerdom* geen melding van koffiehuizen als locatie voor het werven van klanten.

Afbeelding 13: Interieur van een koffiehuis. Aquarel van J. Buys, 'De Onverwachte tweeling' naar een scène uit het kluchtspel 't Koffi-huys *door Willem van Hoeven, 1763.*

aangetroffen, zullen afhankelijk zijn geweest van de mate waarin de eigenaar het etablissement wenste te onderscheiden van meer volkse kroegen, herbergen of bordelen.[101]

Ondertussen laat het koffiehuisperspectief van de spectator ons achter met de vraag, of de afwezigheid van vrouwelijk publiek in deze koffiehuizen ook betekent dat vrouwen niet tot de geïntendeerde lezers van de schrijvers behoorden. Dat nu is geenszins het geval, waarmee we de context van het koffiehuis – zo opvallend aanwezig in de historiografie van de spectators – meteen ook kunnen relativeren. Want voor een groot aantal spectator-schrijvers gold nadrukkelijk dat zij ook vrouwen (om uiteenlopende redenen) tot hun lezerspubliek wensten te rekenen zoals uit voorredes en speciale 'vrouwen-afleveringen' blijkt.[102] Ook het relatief grote aantal van 'vrouwelijke' lezersbrieven dat in de spectatoriale geschriften gepubliceerd werd, mag als indicatie worden opgevat voor de aandacht die de spectatoriale auteurs voor "de schoone sexe" en haar specifieke problemen

101. Wijsenbeek, 'Ernst en luim'.
102. Zie bijvoorbeeld *De Mensch Ontmaskert* (23 mei 1718); *De Onderzoeker* (1 november 1768) en (14 november 1768) 24; *De Opmerker* (26 oktober 1772) 6-7; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.11, 85; *De Kosmopoliet* (1 januari 1776); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.1, 7 en *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.1, 2.

hadden. Volgens Buijnsters voelden vrouwen zich dan ook bijzonder aangetrokken tot dit medium en was een goede verstandhouding met zijn lezeressen voor haast elke spectator-schrijver van levensbelang.[103] Ook Martens merkt tussen neus en lippen door op dat de spectatoriale auteurs in de keuzes die ze maakten, rekening hielden met het grote aandeel vrouwen onder hun lezers.[104] Overigens vond niet iedereen dat een aanbeveling: zo zorgde een te sterke gerichtheid op vrouwen er volgens Hartog voor dat de inhoud van *De Kosmopoliet* (1776-1777) soms op een onbeduidend niveau was blijven steken.[105] Een kritiek die ons bekend in de oren klinkt omdat zij ook in de twintigste eeuw nog veelvuldig te beluisteren valt voor zogenaamde vrouwentijdschriften.[106]

Dat vrouwen niet alleen tot de geïntendeerde lezers maar waarschijnlijk ook tot de reële lezers van de spectatoren hebben behoord, weten we inmiddels eveneens. Het eerdergenoemde onderzoek van Brouwer en De Kruif wijst erop dat vrouwen in ieder geval spectators in hun bezit hebben gehad.[107] De spectators zullen ongetwijfeld niet alleen in koffiehuizen, maar ook in particuliere boekvertrekken en salons hebben rondgeslingerd en dus ook beschikbaar zijn geweest voor de echtgenotes en dochters van de burgerheren. Daarbij lijkt de (soms gezamenlijke) lectuur van spectators rondom de huiselijke theetafel een specifiek vrouwelijk genoegen te zijn geweest dat een alternatief bood voor het mannelijke privilege van koffiehuis-lectuur.[108]

Variabelen als geïntendeerd publiek, boekaanschaf en boekbezit zijn slechts indicatoren en geen bewijzen voor de werkelijke consumptie van lectuur. Een rechtstreeks oogcontact met de spectator-lezer is niet mogelijk gebleken, maar tijdens het hier vertoonde schimmenspel heeft zich toch geleidelijk aan het profiel van de achttiende-eeuwse spectator-lezer afgetekend. De informatie die ons zowel over de geïntendeerde lezers als over enkele incidentele spectator-bezitters ter beschikking staat, wijst erop dat we deze lezer vooral moeten zoeken onder mannen en vrouwen in de hoge en brede burgerij alsook het regentenpatriciaat en de adel, maar nauwelijks onder de kleine burgerij of het gemeen daaronder. Wat betekent dit voor de bekende standaardvoorstelling dat de achttiende-eeuwse opkomst van nieuwe lectuurgenres als de zedenkundige roman, het burgerlijk drama en het tijdschrift (met als prominente representant de spectator) vooral verklaard kan worden uit de opkomst en groei van nieuwe lezersgroepen die afkomstig waren

103. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 44, 46.
104. Martens, *Botschaft der Tugend*, 121.
105. Hartog, *Spectatoriale geschriften*, 36-37.
106. Zie hierover Hermes, *Easily put down*.
107. Vergelijk verder ook de aanwezigheid van Franse spectators in de privé-bibliotheken van Franse dames. Zie hiervoor: Van Dijk, *Traces*, 10 aldaar noot 50.
108. Zie *De Mensch Ontmaskert* (23 mei 1718) 114. Vergelijk ook de volledige titel van *De Weereldt in haar Verscheidentheidt; of het mannelyk morgen ontbyt en 't jufferlyk thee gerecht. Onder de zin-spreuk tot nut en voordeel* (1736) alsmede de titels van twee Zuid-Nederlandse spectators: *De Klap-bank der Juffers, ofte het vermaek aen de thé-tafel* (1780) en *De Klap-bank der Heeren, ofte het vermaek in het caffé-huys* (1780).

uit de zich emanciperende burgerij (waaronder dan ook winkeliers, onderwijzers, klerken en ambachtsbazen gerekend worden)?[109]

In ieder geval lijkt deze standaardvoorstelling op het punt van de spectatoriale lectuur enigszins genuanceerd te moeten worden. De spectators werden niet zozeer gelezen door de omhoogstrevende burger die als *nieuwe* lezer op de markt op zoek is naar algemeen-vormende lectuur maar veel meer door de hogere bevolkingslagen die van oudsher al relatief veel lazen. Weliswaar waren sommige lezers ook afkomstig uit de middenlagen van de burgerij, maar zij maakten zeker niet de meerderheid van het lezerspubliek uit. Deze bevindingen bevestigen wat boekhistorici de laatste jaren voor de opkomst van andere nieuwe (burgerlijke) lectuurgenres hebben gesuggereerd: de interesse in nieuwe lectuur was in de achttiende eeuw nog steeds een zaak van een relatief kleine elite die slechts langzaam groeiende was. Alleen bij uitzondering manifesteert ook de kleine burger zich als veel-lezer.[110]

Populariteit van het genre

Al weten we nu uit welke groepen het lezerspubliek van de spectators bestond, we weten niet hoe populair de spectator-lectuur bij dit lezerspubliek was. Om welke aantallen potentieel geïnteresseerden ging het? Wat weten we van de omvang van het lezerspubliek dat via de spectatoriale geschriften kennis nam van de emotie-opvattingen van de auteurs? Niet veel, dat moet onmiddellijk vastgesteld worden. Bij gebrek aan exacte oplagecijfers zal ook hier weer gewerkt moeten worden met de in de boekgeschiedenis zoveel gehanteerde 'omweg als methode' om de populariteit en mogelijke invloed van deze geschriften te kunnen inschatten.

We weten dat de productie van spectatoriale titels niet alleen in Nederland maar ook in de omringende landen indrukwekkend hoog lag: in Engeland zijn in de loop van de achttiende eeuw bij benadering tweehonderd spectators,[111] in Duitsland en Frankrijk meer dan honderd, in Nederland zo'n zeventig spectators in de eigen taal geschreven en uitgegeven, terwijl ook Denemarken, Zweden, Polen, Hongarije, Italië en Spanje eigen vertegenwoordigers van het genre kenden.[112] We hebben het hier over spectators die in ieder geval bestaan hebben: mogelijk lagen de aantallen nog hoger want het is heel goed denkbaar dat er in de loop van de

109. Een kritische doorlichting van de historiografie en theoretische aannames van deze standaardvoorstelling vindt men bij Brouwer, *Lezen en schrijven*, 17-27 en Kloek, 'Lezer als burger', 177-182.

110. Kloek, 'Lezer als burger', 182-191; Johannes, *Barometer van smaak*, 10-11; Brouwer, *Lezen en schrijven*, 225-230.

111. Overigens zijn de spectators door de Engelsen niet als een apart genre benoemd. Spectators gingen daar op in het grotere geheel van literair-satirische tijdschriften. In tegenstelling tot de Republiek en andere landen, waar de spectators later met een aparte naam zijn afgescheiden van het grotere geheel, lijkt dat in Engeland niet het geval te zijn geweest. Vergelijk Woodruff, 'Successors, imitators, contemporaries'. Het geschatte aantal van tweehonderd is afkomstig van Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 15.

112. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 15; Martens, *Botschaft der Tugend*, 161-162; Gilot en Sgard, 'Journaliste masqué', 290; Van Dijk, *Traces*, 6, 19.

laatste twee eeuwen een aantal titels verloren is gegaan en bovendien zijn de uit andere landen vertaalde spectators bij deze cijfers nog niet meegerekend. Ook deze vertalingen werden soms verdeeld over meerdere jaren uitgegeven. Het gevolg was dat er in de Republiek vaak meerdere spectators tegelijk op de markt waren: in een piekjaar als 1773 kon de geïnteresseerde lezer zelfs kiezen uit acht titels (vijf oorspronkelijk Nederlandstalige en drie in het Nederlands vertaalde Duitse spectators). Uit deze grote aantallen zou men wellicht wat al te gemakkelijk concluderen dat de spectatoriale geschriften populaire lectuur vormden in de achttiende eeuw.[113] Men kan zich echter afvragen of het lezen van de spectatoriale geschriften voor de lezers even aantrekkelijk was als het schrijven voor de auteurs.

Het grote aantal titels geeft in ieder geval aan dat niet alleen de auteurs gecharmeerd waren van de mogelijkheden die de formule bood, maar dat ook de achttiende-eeuwse uitgevers wel brood zagen in de uitgave van spectatoriale geschriften. Zij vermoedden dat er een markt voor was, anders zouden zij naast de zeventig oorspronkelijk Nederlandstalige spectators niet nog zo'n dertig vertalingen hebben uitgebracht. Ook de herdrukken van een aantal veelgelezen spectators wijzen onmiskenbaar op een enthousiaste ontvangst van de desbetreffende eerste drukken.[114]

Verder is ook de verschijningsduur van de spectators wel eens gebruikt om uitspraken te doen over de oplagecijfers en populariteit van het genre. In negatieve zin dan, want veel van de spectators hadden slechts een beperkte looptijd: een tot enkele jaargangen, al waren er uitzonderingen die tien tot twaalf jaren volmaakten. Het ligt voor de hand deze beperkte levensduur te wijten aan lage verkoopcijfers,[115] maar toch hoeft dat lang niet altijd het geval te zijn geweest. Volgens Martens paste een kortere looptijd namelijk uitstekend in de persoonsgebonden opzet van de spectatoriale formule die voor auteurs en lezers het aantrekkelijkst was wanneer er regelmatig van spectator-personage gewisseld werd. Immers: het was onvermijdelijk dat auteurs en lezers na verloop van tijd uitgekeken raakten op het karakter en de stokpaardjes van de desbetreffende Heer Spectator.[116]

Dit lijkt ook de reden te zijn geweest dat sommige auteurs al van te voren aankondigden na een bepaalde tijdspanne met schrijven op te houden.[117] Anderen die met een spectator stopten, kwamen prompt met een nieuwe titel op de markt die zij bovendien expliciet presenteerden als de opvolger van de vorige spectator.[118]

113. Buijnsters waarschuwt tegen een dergelijke snelle gevolgtrekking, *Spectatoriale geschriften*, 17.

114. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 19, 109-110; Martens, *Botschaft der Tugend*, 114-118; Johannes, *Barometer van smaak*, 51. Meerdere drukken bestaan er bijvoorbeeld van *De Hollandsche Spectator* (1731-1735 en 1756), *Den Algemeene Spectator* (1748 en 1775), *De Zeedemeester der Kerkelyken* (1749-1751 en 1766), *De Nederlandsche Criticus* (1749-1751 en 1761) en *De Spectator der Studenten* (1773-1774 en 1780).

115. Martens, *Botschaft der Tugend*, 118. Ook Johannes, *Barometer van smaak*, 50-51 construeert een verband tussen korte looptijden en lage oplagecijfers, maar wijst erop dat dit (zeker ook voor de spectators) geen wet van Meden en Perzen hoeft te zijn geweest.

116. Martens, *Botschaft der Tugend*, 118-121.

117. Bijvoorbeeld *De Kosmopoliet* (1 januari 1776).

118. Een van de eersten die daarmee begon was Petsch die *De Opmerker* (1772-1778) presenteerde als de jongere broer van *De Onderzoeker* (1768-1772). Later volgden ondermeer Bosch en Moens die *De Vader-*

Een strategie die niet erg voor de hand lag wanneer de vorige spectator wegens tegenvallende verkoopcijfers ter ziele zou zijn gegaan. Een enkele keer zullen slechte verkoopcijfers de auteurs wel parten hebben gespeeld.[119] Maar ook praktische overwegingen kunnen een rol hebben gespeeld. Zo gaf Petsch, na vier kloeke delen van *De Onderzoeker* geproduceerd te hebben, aan dat hij met het tijdschrift stopte om "het verkrygen van myn werk voor zodanigen niet al te kostbaar te maken, die het nog niet hebben, maar 't wel in 't vervolg zouden willen kopen hing 'er niet zo veel geld aan".[120] Dit argument moet afkomstig zijn geweest van de uitgever die mogelijk vreesde dat tussentijdse intekenaars afgeschrokken zouden worden door het bedrag dat ze ter completering van de reeks in een keer op de toonbank zouden moeten leggen. De oplossing was te starten met de uitgave van een nieuwe, vergelijkbare spectator zodat lezers die pas later geïnteresseerd waren geraakt, fris konden 'instappen'.[121] Het feit dat in het laatste nummer van *De Onderzoeker* de koper al geattendeerd werd op de opvolger *De Opmerker* wijst ook in die richting.[122] Andere spectator-schrijvers noemden eveneens praktische redenen waarom ze met hun tijdschrift(en) waren opgehouden: voor een van hen was het schrijven door ziekte te zwaar geworden,[123] bij een ander was de uitgever overleden[124] en een derde repte over de tegenwerking die hij bij zijn activiteiten had ondervonden.[125]

Het zijn allemaal plausibele redenen waarom spectators vaak slechts voor een beperkte tijd op de markt waren. Een beperkte belangstelling van de kant van de lezers is mogelijk wel eens maar waarschijnlijk lang niet altijd een factor van betekenis geweest. Staan er ons nog andere wegen ter beschikking om meer te weten te komen over de interesse van lezers voor het spectator-genre? Als we ervan uitgaan dat uitgevers hun oplagecijfers afstemden op de verwachte verkoop, zouden concrete oplagecijfers – mits beschikbaar – een indicatie hebben kunnen vormen van de aanbod- én vraagzijde van de spectatoriale productie. Eerder gaf ik al aan

landsche Praat-Al (1793) als opvolger van *De Leerzame Praat-Al* (1790-1792) aanbevalen. Op vergelijkbare wijze vormden de *Nieuwe Bijdragen op het Menschelijk Geluk* (1797) van Jan Konijnenburg het vervolg op zijn eerdere *Bijdragen tot het menschelijk Geluk* (1789-1791). Ook *Sem, Cham en Japhet* (1800) werd gepresenteerd als de opvolger van *De Arke Noach's* maar in dit geval was er ook sprake van een auteurswisseling. Dat Sterk zijn *Nederlandsche Spectator* (1786) na 14 nummers omtitelde tot *De Nederlandsche Spectator met de bril* (1787) had mogelijk te maken dat er al eerder (van 1749 tot 1760) een *Nederlandsche Spectator* was verschenen en Sterk – toen hij dat eenmaal ontdekt had – verwarring wenste te voorkomen.

119. *De Pedagoog* (1764-1766) vermeldt in de achteraf verschenen voorrede wel dat hij er na 54 nummers mee stopt omdat er op dat moment teveel andere tijdschriften op de markt zijn. Hij denkt ook dat hij meer afname zou hebben gehad wanneer hij zijn taak als zedenschrijver minder serieus zou hebben opgevat.

120. *De Onderzoeker* (19 oktober 1772) 412.

121. Volgens Johannes kwam dit in de achttiende-eeuwse uitgeverswereld veel voor. Tijdschriften werden terwille van latere intekenaars onder een andere naam voortgezet, terwijl het feitelijk om hetzelfde tijdschrift ging. Zie *Barometer van smaak*, 65-69.

122. Hetzelfde gebeurde bij *De Leerzame Praat-Al* waar na drie delen werd aangekondigd dat de auteurs het volgende jaar wilden starten met *De Vaderlandsche Praat-Al*.

123. Cornelis van Engelen met zijn *Philosooph* (25 december 1769) 411-412;

124. Uitgever Van Tongerlo van het *Bataafsch Musaeum* (3 juni 1771).

125. Vooral Bernardus Bosch klaagt over tegenwerking, zie *De Leerzame Praat-Al* III (1793) nr.52 en *De Godsdienstvriend* VII (1795) nr.50.

dat er heel weinig bekend is over de reële oplagen van de spectators. Toch valt daar nog wel wat over te zeggen.

Uit incidentele opmerkingen blijkt dat in de Nederlandse Republiek een oplage van driehonderdvijftig à vierhonderd exemplaren commercieel gezien als een absoluut minimum beschouwd werd, dat uitgevers tevreden waren met een oplage van vijfhonderd en dat men een oplage van enkele duizenden extreem hoog vond.[126] Maar de omvang van het spectatoriale lezerspubliek was waarschijnlijk vele malen groter want de spectator-afleveringen werden uitgeleend en in koffiehuizen en leesgezelschappen door meerdere personen gelezen. De werkelijke lezersaantallen zulen daarom veel hoger zijn geweest.[127] In 1765 schatte een Duits auteur dat van de meest populaire spectators ieder exemplaar mogelijk door twintig personen gelezen werd.[128] Het ging hier om een maximale schatting. Reëler lijkt het voor de Nederlandse Republiek uit te gaan van zo'n vijf lezers per exemplaar. Met deze variabelen zou men de Nederlandse lezersaantallen per tijdschrift kunnen schatten op zo'n tweeduizend tot tienduizend lezers, afhankelijk van het succes van de desbetreffende titel. Eventuele latere herdrukken zijn dan nog niet meegerekend. Voor een uitzonderlijk populaire titel als *De Hollandsche Spectator* met een geschatte eerste oplage van duizend à tweeduizend exemplaren waarvan regelmatig ook losse afleveringen opnieuw gedrukt werden en in ieder geval in 1756 een complete herdruk verscheen,[129] zou men met bovenstaand berekeningsmodel op zo'n twintigduizend lezers uitkomen.

Is dit naar toenmalige begrippen veel of weinig geweest? De bevolking van de Nederlandse Republiek telde indertijd zo'n twee miljoen zielen. Justus van Effen zou met zijn *Hollandse Spectator* dus ongeveer 1% van de totale bevolking bereikt hebben – hetgeen met de toenmalige bevolkingsopbouw ongeveer 2% van de volwassen bevolking zal hebben betekend. De meeste andere spectators zullen een kleiner bereik hebben gehad. Het lijkt niet veel maar lage aantallen zeggen niet zo veel over mogelijke invloedssferen. Het regentenpatriciaat bijvoorbeeld bedroeg indertijd naar schatting slechts één promille van de bevolking, maar bepaalde wel veel van wat er in de Republiek gebeurde. Schattingen van de aantallen lezers van de spectators verlangen dan ook een verder perspectief waarbinnen we ze kunnen plaatsen. De vraag is: hoeveel mensen lazen er in die tijd eigenlijk regelmatig?

Hoewel we voor de vroege achttiende eeuw nog volledig in het duister tasten wanneer we zicht proberen te krijgen op de totaalomvang van het Nederlandse lezerspubliek, bestaan er voor de late achttiende eeuw wel schemerige schattingen: rond 1800 zou zo'n 4% van de bevolking regelmatig een boekhandel hebben bezocht om daar lectuur aan te schaffen – waarbij meteen de kanttekening geplaatst moet worden dat er waarschijnlijk ook mensen waren die zichzelf via

126. Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 68; Johannes, *Barometer van smaak*, 50-51. Over de oplagecijfers van Verlichtingswerken aan het einde van de achttiende eeuw: Mijnhardt, 'Nederlandse Verlichting nagerekend'.
127. Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 70.
128. Martens, *Botschaft der Tugend*, 152.
129. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 17-18.

andere circuits van boeken voorzagen. Een kleine groep van zo'n 0,5% behoorde tot de echt grote kopers die met hun bezoek aan de boekhandel de ontwikkelingen op het terrein van de wetenschap en letterkunde probeerden bij te houden.[130] In de eerste helft van de achttiende eeuw lagen die percentages mogelijk niet eens zoveel lager, want zoals we inmiddels weten is het lezerspubliek in de achttiende eeuw waarschijnlijk minder spectaculair gegroeid dan aanvankelijk werd gedacht.[131]

Deze cijfers voorzien de eerder gemaakte schattingen enigszins van een kader, hoe gefragmenteerd dat ook nog mag zijn. De gemiddelde omvang van het totale spectator-publiek zou in de late jaren van de achttiende eeuw volgens een opnieuw speculatieve berekening (2 à 3 titels per jaar, een mogelijk gemiddelde oplage van 600 en een gemiddeld aantal lezers van 5 per exemplaar) mogelijk zo'n 0,3 à 0,5% van de totale bevolking hebben uitgemaakt – een kleine procent van de volwassen bevolking dus. Daarmee zal de omvang van het spectator-publiek bij benadering zijn overeen gekomen met de omvang van de kleine lezende elite die middels regelmatige lectuuraanschaf op de hoogte probeerde te blijven van letterkundige en wetenschappelijke ontwikkelingen. Of het dezelfde lezers zijn geweest weten we uiteraard niet, maar het is wel aannemelijk dat deze beide groepen elkaar voor een groot deel hebben overlapt. Dezelfde groep heeft waarschijnlijk ook de kern gevormd van het publiek dat indertijd actief (in genootschappelijk verband) in intellectuele discussies participeerde.[132]

De invloed van de spectators zal zich echter niet tot dit selecte gezelschap van intellectueel-geïnteresseerden beperkt hebben. Mensen zullen ook onderling gepraat hebben over wat ze lazen – thuis, tijdens hun werk of met vrienden. Het is bovendien niet ondenkbaar dat de predikanten onder de lezers het een en ander in hun preken hebben verwerkt en daarmee bepaalde ideeën onder een breed publiek hebben verspreid. Daarbij mogen we niet onderschatten welk effect de spectators tezamen door de eeuw heen op de opinievorming kunnen hebben gehad: aangezien vanaf 1718 bijna onafgebroken telkens weer dezelfde kwesties aan de orde werden gesteld, heeft dit op de langere termijn waarschijnlijk wel in bepaalde effecten geresulteerd. Naar de aard van deze effecten kunnen we slechts gissen, receptie-geschiedenis zit immers vol haken en ogen.[133] Maar de verzamelde gegevens in deze paragraaf wijzen erop dat we de spectatoriale geschriften als opiniërende factor in de toenmalige Nederlandse samenleving in ieder geval een zeker gewicht mogen toekennen.[134]

130. Mijnhardt, *Tot heil*, 85; Johannes, *Barometer van smaak*, 11.

131. Kloek, 'Lezer als burger', 186-188 en Johannes, *Barometer van smaak*, 10-11.

132. Mijnhardt schat de grootte van deze groep rond 1800 op ten hoogste 4 à 5 procent van de bevolking. Zie zijn 'Nederlandse Verlichting' (1987), 77.

133. Voor de achttiende eeuw waagden onder anderen Darnton en Kloek een poging tot het schrijven van een receptie-geschiedenis. Zie Darnton, 'Readers respond' en Kloek, *Over Werther geschreven*.

134. Wel is enige scepsis op haar plaats tegenover de auteurs die eerder in deze eeuw – overtuigd van de morele invloed van Steele en Addison – de grote veranderingen in de zedelijke en politieke constellatie in het achttiende-eeuws Engeland rechtstreeks aan deze spectator-schrijvers toeschreven. Zie Menck, *Auffassung der Frau*, 92.

Ondertussen is het niet helemaal onmogelijk om tenminste iets te zeggen over de potentiële reacties van het achttiende-eeuwse lezerspubliek. In de spectators werden immers regelmatig lezersbrieven en bijdragen van correspondenten gepubliceerd. Deze brieven en bijdragen zijn voor een belangrijk deel gezichtsbepalend geweest voor het genre. In de spectators voltrekt zich voor onze ogen een rollenspel tussen auteurs en lezers, dat inzicht verschaft in de speciale relatie die door de anonimiteit van het genre tussen auteur en lezer bestond.

Lezersbrieven en het anonieme rollenspel

De spectator-schrijver verborg zijn ware identiteit altijd achter zijn masker van Heer Spectator. Deze nadrukkelijk volgehouden anonimiteit van de auteur verhoogde de aantrekkingskracht van het genre, zowel voor de schrijvers als voor de lezers.

De auteur kon zich middels de figuur van de Heer Spectator een nieuw karakter aanmeten en verwierf tegelijkertijd de vrijheid om minder populaire meningen in zijn tijdschrift te verkondigen. De spectatoriale auteur kan dan ook worden vergeleken met de twintigste-eeuwse columnist die – opererend onder een pseudoniem – op vergelijkbare wijze de dwaasheden van zijn tijdgenoten hekelt en probeert de opinievorming te beïnvloeden.[135] Maar de spectator-schrijver was niet alleen een kapittelende columnist maar ook een welwillend raadgever. Hij of zij ontving brieven van lezers en lezeressen en gaf hen adviezen aangaande de grote en kleine problemen waarvoor deze zich in het dagelijks leven gesteld zagen: hoe te komen tot de juiste keuze van een huwelijkskandidaat, welke boeken te lezen, hoe te reageren op het overspel van een echtgenoot, wie met de opvoeding en het onderwijs van de kinderen te belasten, hoe zich op te stellen tegenover bedelaars, waaraan de vrije tijd te besteden en – meest interessant – hoe om te gaan met de emoties die men dagelijks ervoer? De Heren en Dames Spectatoren wilden graag hun mening te kennen geven over deze morele dilemma's waarmee de achttiende-eeuwse burger zich geconfronteerd zag.

In deze hoedanigheid van raadgever kwam de anonimiteit van het genre eveneens goed te pas: immers, het was voor lezers gemakkelijker het advies van een onbekende doch moreel hoogstaande auteur te accepteren dan van een bekende auteur van vlees en bloed, wiens privé-leven waarschijnlijk ook niet vrij van smetten was:

> "Gelooft my, men wint 'er zelden by, wanneer men den Schryver van eenig Werk, dat men met vermaak gelezen heeft, leert kennen. Die het best weeten te schryven, zyn niet altoos de beminnelykste en geagtste leden der Saamenleeving. En hy die de gebreken van anderen met de grootste kragt van redenen kan bestraffen, is zelfs niet van fouten vry; zo dat de Kennis van zyn persoon noodwendig de agting voor zyne anderzins gegronde Lessen moet doen verminderen."[136]

135. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 9-10.
136. *De Denker* (3 januari 1763) 6.

Had de auteur op deze manier belang bij anonimiteit, ook voor de lezer had de anonimiteit van het genre aantrekkelijke kanten. Het verlaagde immers de drempel om middels correspondentie de dialoog met de auteur aan te gaan.[137] Enkele bewaard gebleven authentieke lezersbrieven en overgeleverde namen van correspondenten wijzen erop dat een deel van de gepubliceerde lezersbrieven ook werkelijk van reëel bestaande lezers en lezeressen afkomstig is geweest.[138] De spectator-schrijvers zullen bruikbare bijdragen van lezers ook met open armen hebben ontvangen: zij moesten immers elke week weer een nieuw nummer van acht pagina's produceren, waren daarvoor veelal aangewezen op hun vrije tijd en werden bovendien slecht betaald.[139] Niet alleen brieven maar ook andere vrijwillige bijdragen waren welkom. Vandaar ook dat in de eerste nummers van spectators regelmatig de oproep aan lezers te vinden is, vooral niet te schromen met het inzenden van bijdragen. Lang niet alle brieven werden echter gepubliceerd. Het naschrift in *De Denker* van 31 oktober 1774 getuigt daarvan: "De Heer H., ..., Schryver van twee Brieven, gedagtekend A....den 27, en 30 Sept. 1774, neeme ten goede, dat wy den eersten niet kunnen plaatsen, nog onze gedagten over den tweeden behoeven te zeggen, alzo deeze laatste stof in eene onzer vertoogen reeds behandeld is. Gelieft hy zyne Brieven terug te hebben, hy kan ze, op vertooning van het zelfde schrift, by onzen Drukker af laaten haalen."

Omgekeerd zullen ook lang niet alle gepubliceerde lezersbrieven daadwerkelijk door een lezer zijn geschreven. Zoals ook tegenwoordig de redactie van brievenrubrieken in populaire tijdschriften er soms van verdacht wordt een deel van de brieven uit haar rubriek zélf verzonnen te hebben, zo verdachten ook achttiende-eeuwse lezers hun spectator-schrijvers ervan zélf verantwoordelijk te zijn voor een groot deel van de gepubliceerde brieven. Sommige spectator-schrijvers zoals die van *De Vaderlander* gaven dit in hun algemeenheid ook ruiterlijk toe: "Neen, wy willen niet ontveinsen, dat wy ons wel eens met verdigte[140] brieven behelpen: Steele en andere voortreffelyke voorgangers hebben dit gebruik gewettigd. Dit begrypt elk verstandig leezer zonder dat wy het belyden, en hy neemt het ons niet kwalyk".[141] Uiteraard moest de lezer geloven dat de brief van Amanda die de Vaderlander vervolgens presenteerde, hem wel in het echt was toegezonden. Het feit dat deze "met eene vrouwen hand geschreeven" was, maakte volgens de Heer Spectator ook aannemelijk dat het geen mannelijke lezer was die zelf een fictieve Amanda gecreëerd had en de brief vervolgens naar *De Vaderlander* gestuurd had.

Hier stuiten we op een ander aspect van de achttiende-eeuwse lezersbrief. De literaire vrijheid die de spectator-schrijvers zich met hun gefingeerde lezersbrieven permitteerden, werd door het publiek niet alleen geaccepteerd maar zelfs

137. Martens, *Botschaft der Tugend*, 59; Nörtemann, 'Schwache Werkzeuge', 384-386.

138. Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, p.62 en idem, 'Lezersbrieven', 127, 131; Martens, *Botschaft der Tugend*, 156-157.

139. Volgens Johannes was een actieve lezersparticipatie daarom zelfs een bestaansvoorwaarde voor het Nederlandse tijdschrift in de achttiende eeuw: 'Infrastructuur en Verlichtingscultuur', 161. Ook de aantrekkingskracht van een collectief auteurschap wordt in dit perspectief duidelijk.

140. Verdigte: gefantaseerde.

141. *De Vaderlander* (20 april 1778) 121.

overgenomen: lezers participeerden zelf actief in de maskerade door brieven met verzonnen namen te ondertekenen of brieven van fictieve personen naar de uitgevers van de spectators op te sturen.[142] Het deels fictieve, deels reële rollenspel dat hiervan het gevolg was, behoorde tot de meest gewaardeerde elementen van het spectatoriale genre. Ten eerste omdat het auteurs en lezers in staat stelde om vrijelijk ideeën over persoonlijke kwesties uit te wisselen: het eigen privéleven bleef afgeschermd voor het publiek door de anonimiteit en de vervagende grens tussen fictie en werkelijkheid. Ten tweede was het voor auteurs en lezers bijzonder verleidelijk om tijdelijk de identiteit van een andere persoon aan te nemen, zonder het risico te lopen persoonlijk ontmaskerd te worden.[143]

Temidden van alle potentiële rolverwisselingen die er in dit spel denkbaar waren, moet van de mogelijkheid om van sekse te veranderen een extra uitdaging zijn uitgegaan. Zoals tegenwoordig op Internet achter een aantrekkelijke vrouwelijke *avatar* niet zelden een mannelijke gebruiker met een *midlife*-crisis schuilgaat,[144] zo zal ook achter de vrouwelijke correspondenten van de achttiende-eeuwse spectators vaak een man zijn schuilgegaan. En zoals tegenwoordig deze rolverwisselingen niet helemaal vrij zijn van bijbedoelingen, zo kunnen ook de sekse-verwisselingen van achttiende-eeuwse auteurs functioneel zijn geweest om bepaalde doeleinden te bereiken.

Zo kon het schrijven vanuit een vrouwelijke positie bijvoorbeeld gebruikt worden om bepaalde ideeën overtuigender uit te dragen. Het kwam de autoriteit van sommige ingenomen standpunten ten goede, wanneer deze mede door vrouwen verdedigd werden. Dit was met name het geval bij onderwerpen als de verhoudingen tussen de seksen en de positie van de vrouw in huwelijk, gezin en samenleving – onderwerpen waarover in de spectators al een maatschappelijk debat gevoerd werd. De auteurs legitimeerden omstreden stellingnames door deze in de mond van een vrouwelijke lezer te leggen. Zowel mannelijke spectator-schrijvers als mannelijke correspondenten konden deze strategie hanteren. Daarnaast kan de publicatie van vrouwelijke lezersbrieven gebruikt zijn om een vertrouwensrelatie met de vrouwelijke lezers op te bouwen en hen te stimuleren om een eigen bijdrage aan de spectator te sturen. Van geheel andere aard was de intentie om met behulp van de sekse-verwisseling een komisch effect te bereiken: de laakbare eigenschappen of radicale opinies van een deel van het vrouwelijk geslacht konden des te beter bespot worden wanneer een vrouwelijke lezer deze zelf in een brief nadrukkelijk etaleerde.[145]

142. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 39-43; Martens, *Botschaft der Tugend*, 54-58.

143. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 35 en idem, *Nederlandse literatuur*, 62-63; Martens, *Botschaft der Tugend*, 153-155.

144. In de virtuele ruimtes van Internet presenteren gebruikers zich steeds vaker met een zelfgekozen *avatar*, een kleurrijk figuurtje op het computerscherm. Deze *avatars* kunnen variëren van grappige symbolen als een wijze uil of een cartoonachtig banaantje tot heren in driedelig pak en sexy brunettes. Het percentage vrouwelijke *avatars* ligt veel hoger dan het percentage vrouwelijke gebruikers. Zie voor een verkenning van dit verschijnsel Van der Heijden, 'Vrouw van veertig'.

145. Voor het strategisch gebruik van vrouwelijke lezersbrieven: Nörtemann, 'Schwache Werkzeuge', 381-403 en Shevelow, *Women and print culture*, 101-116.

De laatstgenoemde techniek van het ridiculiseren reserveerden auteurs overigens niet alleen voor vrouwen maar werd ook gebruikt om andere groepen zoals domme ambachtslieden of verwaande aristocraten te hekelen. Maar ongetwijfeld konden ook vrouwen dit spel meespelen. Was het voor vrouwen soms niet even aantrekkelijk om zich voor een mannelijke correspondent uit te geven en zich op die manier een bepaalde autoriteit toe te eigenen? Het risico om gekleineerd of niet serieus genomen te worden door de Heer Spectator of een van zijn lezers die middels een brief reageerde, zal minder zijn geweest voor een vrouw die zich als man voordeed. Mogelijk dat achter de vele mannelijke briefschrijvers die zich opwierpen als "verdedigers van de Sexe" regelmatig een vrouw schuilging. Ook Betje Wolff deed zich met haar pseudoniem Philogunes voor als een man en schreef in die hoedanigheid een betoog met zes argumenten waarom mannen ten onrechte op vrouwen neerzagen.[146] Hoeveel vrouwen zich in hun brieven aan de spectators als man vermomden, blijft echter een van de geheimen van de achttiende eeuw.

Al met al vormden de rolverwisselingen een vermakelijk spel dat dan ook door alle betrokkenen met overgave gespeeld werd. Maar het was ook een spel met een hoge inzet: het ging om de macht om via een publiek medium de identiteit en positie van jezelf én anderen mede te bepalen. Het zal dan ook niet bevreemden dat bij dit spel de spectator-figuur (en achter diens brede schouders de auteur) optrad als regisseur. Hij was degene die uiteindelijk de touwtjes in handen hield en altijd het laatste woord had: door de ingezonden brieven te selecteren, te redigeren, aan te passen, in te leiden en te beantwoorden, kon hij het identificatieproces van zijn lezers met de betrokken standpunten sterk beïnvloeden. Het was dus niet zo dat aan alle opinies hetzelfde gewicht werd toegekend. Hoewel de epistolaire structuur de suggestie opriep van meerstemmige autoriteit, werd die autoriteit wel altijd in een vooraf bepaalde richting aangewend. Het decentraliserende potentieel van de brief werd dus zeer selectief benut.[147]

In hoeverre achttiende-eeuwse lezers en lezeressen zich ook werkelijk passief lieten beïnvloeden door de regie-ingrepen en standpunten van de spectatorfiguur of zich juist een tegendraadse leeswijze hadden eigengemaakt, zullen we mogelijk nooit te weten komen. Want er zijn nauwelijks harde criteria aan de hand waarvan men authentieke, serieus-bedoelde brieven van lezers kan onderscheiden van gefingeerde brieven afkomstig van hetzij de spectator-schrijver hetzij een fantasierijk correspondent.[148] Wanneer lezers zich als auteur en auteurs

146. *De Gryzaard* (18 december 1768).

147. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 40-42; Van Boheemen-Saaf, 'Fiction of identity', 247-248; Shevelow, *Women and print culture*, 92, 102-109, 118, 194-195.

148. Als evident teken van de fictie van een brief noemt Buijnsters in *Nederlandse literatuur*, 63 de dubbele ondertekening van brieven: zowel de naam van de zogenaamde correspondent als de initialen van de werkelijke auteur. Martens denkt verder gefingeerde brieven te kunnen herkennen in 1. brieven waarin de schrijver zichzelf op satirische wijze als ondeugdzaam portretteert, 2. brieven waarin twee correspondenten complementair stelling nemen, 3. brieven die als reactie op het voorgaand betoog meteen in het volgende nummer afgedrukt worden hetgeen technisch gezien in die tijd een onmogelijkheid moet zijn geweest en 4. brieven die als het ware geroepen komen om de stelling van de spectatoriale auteur te illustreren. Martens negeert echter het gegeven dat een spectator-schrijver toegezonden brieven langere tijd kon bewaren om ze pas te publiceren wanneer het zo uitkwam (eventueel met gewijzigde datum). Zie Martens, *Botschaft der Tugend*, 156.

zich als lezer gaan manifesteren, valt het verschil tussen beide weg. Maar de vele lezersbrieven en de wijze waarop sommige spectator-schrijvers anticipeerden op mogelijke reacties van hun lezerspubliek vormen desondanks een rijke informatie-bron. Immers, al mogen we deze brieven niet interpreteren als authentieke lezersreacties, ze geven tenminste een indruk van de reacties die in de achttiende eeuw denkbaar waren en waarmee de spectator-schrijvers in hun essays terdege rekening moesten houden.[149] Als zodanig zullen ze in dit boek nog enkele keren ter sprake komen. In het volgende hoofdstuk zal ik onder andere laten zien hoe het fenomeen van de vrouwelijke lezersbrief gebruikt werd om emoties in een sekse-specifiek licht te plaatsen.

We hebben de achttiende-eeuwse spectator-schrijvers, hun idealen en hun lezers enigszins leren kennen. We weten nu dat de auteurs behoorden tot de intellectuele bovenlaag van de burgerij, we weten dat zij met hun geschriften bepaalde Verlichtingsidealen wilden verwezenlijken en de maatschappij wensten te hervormen, we weten bovendien dat ze daarbij vaak kozen voor literaire middelen als satire en lezersbrief. We weten ook dat deze spectator-schrijvers zichzelf tegelijkertijd als onpartijdige waarnemers en kritische commentatoren profileerden, we weten verder dat zij zich met hun teksten vooral richtten op gelijkgestemde zielen – mannen en vrouwen uit de hoge en brede burgerij, en we weten tot slot dat zij hun lezers een actief aandeel toekenden in hun teksten. Wat we nog niet weten is hoe de emoties in dit historische plaatje passen.

1.3 Emotionele cultuur en geschiedenis

Spectators en de omgang met hartstochten

Agnes Heller heeft gesuggereerd dat de burgerij – meer dan enige andere groep – geneigd is haar eigen gevoelens als algemeen menselijk te presenteren. De wijze waarop burgerlijke auteurs over emoties schrijven, heeft daarom een ideologische lading.[150] Haar woorden bevatten veel waarheid voor de auteurs die ik bestudeerd heb. De spectator-schrijvers presenteerden hun burgerlijke idealen als idealen die niet gebonden waren aan klasse-belangen en binnen die idealen speelde de juiste omgang met emoties een belangrijke rol.

Het is opvallend hoezeer in de belevingswereld van de spectatoriale auteurs de gebreken van hun medemensen en de daaruit voortvloeiende problemen in de samenleving van de Republiek verbonden werden aan een tekortschietende beheersing van specifieke emoties, die zij in de achttiende-eeuwse terminologie benoemden als hartstochten, driften en begeerten. Al in de eerste aflevering van de

149. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 40; idem, 'Lezersbrieven', 127; Shevelow, *Women and print culture*, 16, 37-42, 116.
150. Heller, *Theory of feelings*, 183-185.

allereerste Nederlandstalige spectator wordt die (negatieve) rol van emoties benadrukt. Wanneer de auteur zijn intenties aan zijn lezers mededeelt, stelt hij: "myn schryven zal nergens anders toe strekken, dan (...) aan te toonen, hoe beklaagelyk en dwaas het gedrag der menschen is, en door hoe verfoeielyke en schaadelyke hartstochten zy gemeenlyk gedreeven worden."[151] Ruim een halve eeuw later was dat nog steeds het streven van de spectator-schrijvers:

> "Myn inzigt met myn schryven was (...) zulken, die minder kundigheden en onderscheiden denkbeelden hadden dan ik, te onderwyzen (...). Met dit oogmerk wilde of konde ik niet oppervlakkig schryven. Ik moest tot in den grond der zaken door dringen; ik moest de eerste beweegveren onzer ziel, de algemene gronden onzer handelingen naspeuren en aanwyzen, wilde ik de aard onzer begeertens en driften leren kennen, en de middelen aan de hand geven om ze te regelen en te bedwingen."[152]

Wie de maatschappij wil hervormen en de gebreken van landgenoten wil verbeteren, moet in de eerste plaats de achterliggende motieven en emoties kennen: kennis van het menselijk hart, van de psychologie van de mens, vormt de sleutel tot een succesvolle zedenverbetering.[153] Emoties hoeven daarin niet noodzakelijk een negatieve rol te spelen: "Het Menschelyk Hart, altoos nieuwe mengelmoes van licht en schaduw, van deugden en gebreken, van grilligheid en heilzame zwakheid"[154] draagt beide kanten, het positieve en het negatieve, in zich en kan daarom ook productief worden aangewend om gewenste veranderingen tot stand te brengen. Desalniettemin lag in eerste instantie het accent op de beheersing van de emoties vanuit een door rede en deugd bepaald Verlichtingsperspectief, al moet hier onmiddellijk de voorstelling gecorrigeerd worden dat het Verlichtingsdenken voornamelijk een afwijzende houding tegenover emoties zou hebben ingehouden. Zoals uit latere hoofdstukken van dit boek zal blijken, werden emoties tegelijkertijd beschouwd als gevaar én noodzakelijke voorwaarde voor de menselijke moraal en het menselijk geluk.[155]

Die dubbele waardering van de emoties verklaart ten dele waarom sommige auteurs toegaven zelf niet helemaal vrij te zijn (geweest) van onbeheerste hartstochten. Zo riep het zien van onrechtvaardigheden bij Batavus, het alter ego van een van de co-auteurs van *De Philanthrope*, regelmatig de "drift van toorn en verontwaardiging" op. Deze emotie scherpte volgens Batavus zijn verstand maar maakte hem geenszins tot een genadeloze wreker, die zich niet in zijn medemensen kon inleven.[156] Batavus is misschien een uitzondering in zoverre hij zelf waarachtig ingenomen lijkt te zijn met zijn eigen lichte ontvlambaarheid. Maar zonder twijfel realiseerden ook andere spectator-schrijvers zich dat hun betogen over

151. *De Mensch Ontmaskert* (15 februari 1718) 5.
152. *De Onderzoeker* (19 oktober 1772) 411.
153. Vergelijk ook *De Denker* (3 januari 1763) 1-2.
154. *Monitor* (7 april 1780) 1.
155. Dit idee over deze twee kanten van de emoties gaat feitelijk terug op Aristoteles en is vanaf de Renaissance in veel theorieën en literaire bewerkingen van de emoties te herkennen. Zie Rotermund, 'Affekt als literarischer Gegenstand', 241-246 en Levi, *French moralists*, 10.
156. *De Philanthrope* (27 oktober 1756) 32.

emoties aan geloofwaardigheid zouden winnen, wanneer zij erkenden de werking van die gemoedsbewegingen persoonlijk te kennen:

> "Met zoo vele, en zoo verscheidene hartstochten, kan men licht begrypen, dat myn leven niet altyd stipt deugdzaam, en myn gedrag juist in den haak geweest zy; het tegendeel is waar, en dit kan my, in myne hoedanigheid van Spectator-Schryver, geenen hinder toebrengen: (...) zelfs is het zeker, dat men geen onpartydig oordeel vellen kan, gelyk een Spectator doen moet, over zaken, waaromtrent men altijd ten stipste eenzydig gedagt heeft."[157]

In dat licht moet men ook de opsomming van jeugdige driften en gevaarlijke hartstochten begrijpen, die in de tweede aflevering van *De Mensch Ontmaskert* door het spectator-personage werden opgebiecht. Achteraf begreep de Heer Spectator echter niet hoe hij zich zo lang door deze schadelijke emoties had kunnen laten meeslepen. Hij prees zich gelukkig op latere leeftijd tot bekering te zijn gekomen en hoopte dat hij zich eens zou mogen ontdoen "van alle die verkeerde driften, en dwaaze verbeeldingen (...) en dezelve ten vollen meester worden".[158]

Met hun gemeenschappelijke achtergronden en gelijkgestemde idealen, vormden de spectator-schrijvers in al hun anonimiteit een duidelijk af te bakenen groep in de achttiende-eeuwse samenleving. Omdat zij het zich collectief tot taak hadden gesteld het gevoelsleven van hun landgenoten in goede banen te leiden en met dat doel voor ogen vele teksten produceerden die dat gevoelsleven tot onderwerp hadden, lenen hun geschriften zich bij uitstek voor een analyse van de achterliggende emotionele cultuur. Maar terwijl de juiste omgang met emoties integraal deel uitmaakte van de moraal van de spectator-schrijvers, is daar op enkele uitzonderingen na nog nauwelijks onderzoek naar gedaan.[159] De spectators zijn nog niet ontdekt als bron voor de geschiedschrijving van emoties – een stroming in de geschiedwetenschap waarbinnen ik dit onderzoek wil plaatsen.

Historische normen, cognities en woorden rondom emoties

Al aan het eind van de jaren dertig van deze eeuw verwoordden onderzoekers als Norbert Elias en Lucien Febvre hun fascinatie voor de veranderlijke wijze waarop mensen in het verleden met hun emoties zijn omgegaan.[160] Ondanks het werk van deze pioniers, duurde het tot het begin van de jaren tachtig voordat de geschiedwetenschap emoties tot zelfstandig object van onderzoek begon te nemen – los van de geschiedenis van het gezin, het huwelijk of de demografie.[161] Deze ontwikkeling van een 'geschiedenis van emoties' liep parallel met de ontwikkelingen in andere cultuur- en maatschappijwetenschappen, waar het emotie-onderzoek

157. *De Spectator der Studenten* (1773) nr.2, 10.
158. *De Mensch Ontmaskert* (21 februari 1718) 16.
159. Jongenelen onderzocht op basis van *De Onderzoeker* en *De Opmerker* Petsch' visie op de menselijke aandoeningen als zedelijk element, zie zijn 'Optimistische Dinosaurus'. Graeber besteedde in zijn onderzoek naar het mensbeeld bij Van Effen en Marivaux ook ruim aandacht aan de plaats van de affecten, zie Graeber, *Moralistik und Zeitschriftenliteratur*.
160. Elias, *Civilisatieproces*; Febvre, 'History and psychology' en 'Sensibility and history'.
161. Zeldin, 'Personal history'; Stearns, 'Social history with love'.

zich tegelijkertijd verzelfstandigde tot aparte specialisaties als 'de sociologie van emoties' en 'de antropologie van emoties'.[162]

De nieuwe stroom van emotie-onderzoek zorgde meteen voor een belangrijke correctie op een these die op dat moment binnen de gezinsgeschiedenis opgang deed. Binnen die these werd de periode van vóór de moderne tijd voorgesteld als een donker en gevoelsarm tijdvak waarin mannen en vrouwen – afgestompt door de economisch-demografische hardheid van het bestaan – niet in staat zouden zijn geweest tot gevoelvolle relaties met familieleden en huisgenoten. Volgens bekende historici als Ariès, Shorter, Flandrin en Stone zouden 'moderne' emoties als de liefde tussen echtgenoten, moederliefde en rouw om jonggestorven kinderen pas in de loop van de zeventiende of achttiende eeuw zijn ontstaan.[163]

Deze these over de emotionalisering van het gezinsleven als een relatief modern fenomeen, berustte op een wat al te simpele voorstelling van zaken. Op basis van bepaalde bronnen waarin men verwijzingen naar moederliefde of rouw dacht te mogen verwachten, interpreteerde men de aan- of afwezigheid van herkenbare uitingen van deze emoties in die bronnen als bewijs voor het bestaan of ontbreken van deze emoties in de betreffende periode. Daarbij werd geen rekening gehouden met het bemiddelende effect dat cultuur in de uiting van emoties heeft. Echter, wat men in historische bronnen aantreft zijn niet de emoties zelf maar hoogstens uitingen van emoties die sterk beïnvloed zijn door idealen, voorschriften en gedragscodes die in de loop van de geschiedenis mogelijk veranderd zijn. Overgebleven sporen van emoties uit het verleden zeggen daarom meer over de indertijd geldende gevoelsregels en expressiecodes dan over de intensiteit, duur of aanwezigheid van die emoties zelf, die veel moeilijker te traceren zijn. Afwezigheid van emoties in bronnen is geen bewijs voor de afwezigheid van die emoties bij individuen uit dat tijdvak.[164]

Om deze redenen zijn historici in het afgelopen decennium steeds huiveriger geworden om de emoties van onze voorouders tot object van onderzoek te nemen. Alleen biografen en naturalistisch-ingestelde onderzoekers lijken zich nog te wagen aan uitspraken over het diepere gevoelsleven van personen uit het verleden.[165] Bij anderen is de nadruk meer komen te liggen op het mentale raamwerk waarbinnen bepaalde emoties in een specifieke context in principe wel of niet 'voelbaar' konden zijn.[166] In het verlengde daarvan kunnen we het belang begrij-

162. Zie voor overzichten Thoits, 'Sociology of emotions' en Lutz en White, 'Anthropology of emotions'.
163. Voor een historiografisch overzicht van en kritiek op deze emotionaliseringsthese: Kloek, *Gezinshistorici over vrouwen*, 51-74; Peeters, 'Vijf eeuwen gezin', 21-26; Stearns en Stearns, 'Emotionology', 816-825; Dekker, *Uit de schaduw*, 11-13, 209-222.
164. Ibidem.
165. Zie bijvoorbeeld de biografische studies in de negentiende eeuw van de Amsterdamse hoogleraar Mitzman die daarbij een psycho-analytisch interpretatiekader hanteert, onder andere in zijn 'Sociability, creativity and estrangement'. Bekender maar ook meer omstreden is het werk van de historicus Gay die de geschiedschrijving van emoties ter hand heeft genomen vanuit een naturalistische (Freudiaanse) visie op emoties. Zie zijn *Freud voor historici* en zijn trilogie *The Bourgeois Experience*.
166. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit*, 32 en idem, 'Inleiding: Historische antropologie', 15-19. Verder ook: Corbin, 'Tijd, begeerte en afschuw'.

pen van een begrip als emotionele cultuur, dat verwijst naar het tijds- en plaatsgebonden complex van gevoelsregels, expressiecodes, emotie-woorden, idealen, theorieën en populaire overtuigingen die een sturende werking hebben op de benoeming, kennis, beleving en uiting van emoties en gevoelens binnen een groep.[167]

Dit begrip emotionele cultuur vertoont veel overeenkomsten met het begrip emotionologie dat halverwege de jaren tachtig door Stearns en Stearns vanuit de psychologie in de geschiedwetenschap werd geïntroduceerd.[168] Het begrip emotionologie verwijst naar een samenhangend stelsel van normen die binnen een maatschappij of groep worden uitgedragen ten aanzien van goede en slechte emoties en de wijze waarop deze emoties passend geuit kunnen worden.[169] Als zodanig maakt het een expliciet en verhelderend onderscheid mogelijk tussen enerzijds de collectieve emotionele normen, waarden en gewoontes en anderzijds de individuele emotionele ervaringen.

Met het begrip emotionologie werd dus een verfijning aangebracht in het historisch instrumentarium dat een einde maakte aan de problematische wijze waarop in het historisch onderzoek tot dan toe op basis van emotionele uitingen in bronnen uitspraken waren gedaan over emotionele ervaringen in het verleden. Desondanks is het begrip emotionologie nooit echt gangbaar geworden in de geschiedwetenschap,[170] mogelijk omdat men zich op het eerste gezicht bij het woord weinig kan voorstellen of bij vergissing associeert met een tak van wetenschap in plaats van met het sociaal-culturele verschijnsel dat het feitelijk beschrijft. Bovendien heeft het begrip volgens Gordon als beperking dat het weinig oog heeft voor het effect van psychologische verklaringen en het gevoelsvocabulair die mensen in een bepaalde periode ter beschikking staan.[171] Deze elementen hebben geen expliciet-normatieve strekking maar beïnvloeden evenals de heersende normen en waarden wel de emotionele gedragingen en ervaringen van individuen. Omdat het begrip emotionele cultuur ook deze psychologische noties en het gevoelsvocabulair van een groep omvat, geef ik voor mijn onderzoek naar de spectatorschrijvers daaraan de voorkeur boven het begrip emotionologie dat een beperktere inhoud heeft. Er bestaat echter een nauw verband tussen deze verschillende elementen zoals ik hieronder uiteen zal zetten.

Binnen de emotionele cultuur van de achttiende-eeuwse spectatoriale auteurs zouden we de psychologie en de emotionologie analytisch van elkaar kunnen onderscheiden als de cognitieve respectievelijk de normatieve structuur die deze auteurs stuurde in het verklaren en waarderen van emoties. Uiteraard sluit een der-

167. Gordon, 'Institutional and impulsive orientations', 115-117, 13 aldaar noot 1.
168. Stearns en Stearns, 'Emotionology'. Ze namen daarmee de definitie over die Kleinginna en Kleinginna gehanteerd hadden in 'A categorized list of emotion definitions, with suggestions for a consensual definition', in: *Motivation and Emotion* 5 (1981) 345-379 m.n. 354-359.
169. Stearns, 'Emotion (Emotionology)', 233.
170. Ikzelf heb het begrip wel gehanteerd in mijn onderzoek naar de historiciteit van gevoelsuitingen bij de dood, zie mijn artikel 'Ware zielesmart'.
171. Gordon, 'Institutional and impulsive orientations', 115, 133 aldaar noot 1.

gelijk onderscheid een wisselwerking tussen beide structuren niet uit: psychologische verklaringen zijn in het algemeen niet geheel waardenvrij – zelfs niet wanneer ze wetenschappelijke pretenties hebben – maar omgekeerd kunnen de gevoelsregels en expressiecodes van een groep ook deels gebaseerd zijn op denkbeelden over het ontstaan, de aard en de werking van emoties. De wijze waarop in het verleden emoties van anderen geïnterpreteerd werden en de manier waarop de eigen emoties beleefd werden, zullen zowel door normatieve als door psychologische noties beïnvloed zijn. Bij psychologische noties moeten we dan overigens niet alleen denken aan formeel-wetenschappelijke of andere intellectuele theorieën maar ook aan informele denkpatronen, gemeenplaatsen en mythen waarin die ideeën uitgedrukt werden.[172]

Beide structuren – de emotionologie en de psychologie – liggen ingebed in de sociale, politieke en economische contexten waarbinnen zij functioneren. De emotionele cultuur van een groep – in dit geval de spectator-schrijvers – heeft niet toevallig de invulling gekregen die zij op een bepaald moment heeft. Gevoelsregels, expressiecodes, psychologische idealen en verklaringen hebben veelal een functie in machtsverhoudingen die men binnen haar maatschappelijke of historische context dient te bezien. Dit impliceert dat een onderzoeker alert moet zijn op machtsverhoudingen die van invloed zijn op en terug te vinden zijn in de emotionele cultuur van een groep.[173]

Zo is het deels afhankelijk van iemands sociale status of hij of zij bepaalde emoties zoals bijvoorbeeld woede, verontwaardiging, berouw en onderdanigheid mag of juist moet uiten. Daarbij speelt ook een in de tijd veranderend onderscheid tussen publiek en privé-domein een rol: emoties die de ene persoon in het openbaar mag tonen, kan een ander zich slechts in de beslotenheid van een privé-ruimte permitteren. Een factor als economische macht bepaalt verder hoeveel ruimte er is voor het cultiveren van bepaalde hartstochten bijvoorbeeld voor materieel bezit, extravagante hobby's of genotspraktijken. Tegelijkertijd zijn sociale en politieke machtsverhoudingen van invloed op de behoefte van een groep zich middels haar gevoelscodes en denkbeelden over emoties te distantiëren van andere maatschappelijke groepen door aan die groepen (een andere omgang met) specifieke emoties toe te schrijven. Tot slot is daar ook de macht van de kennisbeheersing die ideeën over emotionele verschillen tussen groepen kan funderen en legitimeren met verwijzingen naar de wetenschap. Dat deze relatie met macht in veel gevallen ook een relatie met sekse-verschillen impliceert, zal in de loop van deze studie duidelijk blijken.

Binnen een tijdperk kunnen deze normatieve en cognitieve noties van emoties op velerlei wijzen worden overgedragen: middels opvoeding en onderwijs maar ook middels literatuur, rituelen en kunst.[174] De opiniërende, opvoedkundige, mo-

172. Ibidem. Verder ook: Thoits, 'Sociology of emotions', 322-323 en Peeters, 'Psychologie en geschiedenis', 603-607.

173. Lutz en White, 'Anthropology of emotions', 420-422, 429; Abu-Lughod en Lutz, 'Introduction: emotion, discourse and politics', 7-10, 13, 15-17; Lutz, 'Engendered emotion', 87-88; Hochchild, *Managed heart*, 162-182; Pandel, 'Emotionalität', 52; Stearns en Stearns, 'Introduction', 13-14.

174. Gordon, 'Institutional and impulsive orientations', 115; Febvre, 'Sensibility and history', 20-24.

ralistisch-zedenkundige, satirisch-literaire en populair-wetenschappelijke teksten van de spectator-schrijvers worden door mij beschouwd als het overdrachtsmiddel waarmee deze hervormers probeerden hun eigen specifieke emotionele cultuur uit te dragen naar hun tijdgenoten. In een dergelijke tekstuele overdracht van emotionele cultuur, spelen de beschikbare en uitgeselecteerde emotie-woorden een grote rol. Evenals gevoelsregels, expressiecodes en psychologische verklaringen bepalen de woorden waarmee mensen emoties en gevoelens benoemen – het gevoelsvocabulair – de grenzen waarbinnen emoties en gevoelens verwerkt, herkend, geïnterpreteerd en geaccepteerd kunnen worden.[175]

Wanneer men zich verdiept in een andere cultuur of een andere historische periode, kan men getroffen worden door de vreemdheid en onvertaalbaarheid van bepaalde woorden. Bij pogingen die woorden te vertalen, gaan specifieke connotaties verloren of komen er juist connotaties bij die niet bij het oorspronkelijke woord hoorden.[176] Het 'juiste woord' blijkt dan niet te bestaan. Hoe bijvoorbeeld het Engelse 'distress' te vertalen, of het Turkse 'küsgün' dat een combinatie van verdriet en boosheid aangeeft die wij misschien wel kennen maar waar wij geen woord voor hebben? De desbetreffende emotie of stemming kan wel begrijpelijk en beschrijfbaar zijn voor buitenstaanders, maar het idee als zodanig behoort niet tot hun mentale uitrusting.[177] Omgekeerd schijnen buitenlanders moeilijk greep te kunnen krijgen op een typisch Nederlands begrip als 'gezelligheid'. Alleen succesvol 'ingeburgerde' allochtonen kunnen met het woord uit de voeten.[178]

Emotie-woorden vormen een zeer heterogene verzameling. Emotie-woorden kunnen naar verschillende componenten in het emotie-proces verwijzen. Ze geven veelal een bepaalde neiging tot gedrag aan, maar kunnen ook refereren aan een stemming, de aanleiding, de kenmerken van de veroorzakende situatie of gebeurtenis, de intensiteit of het spanningsnivo van de beleving en aan bepaalde ideeën over de regulatie van die emotie. In sommige culturen worden zelfs bepaalde gedragingen (lachen, huilen, schreeuwen en slaan) als emotie-woord opgevat. In alle gevallen zijn de woorden niet neutraal maar behelzen ze een bepaalde interpretatie van gedragingen, situaties, mentale of lichamelijke toestanden. Het zijn deze accenten, interpretaties en connotaties die per cultuur verschillen en emotie-woorden veelal moeilijk vertaalbaar maken.[179]

Toch vormen juist die vreemde emotie-woorden ook een sleutel tot de emotionele cultuur van een groep. De frequentie van woorden kan iets zeggen over het veel voorkomen van een bepaalde emotie of in ieder geval over de dominantie van

175. Mesquita en Fischer, 'Gevoelens verwoord', 97-102, 107-109; Hochchild, *Managed heart*, 223-229; Gordon, 'Institutional and impulsive orientations', 115.

176. Den Boer, 'Geschiedenis van begrippen', 50-51.

177. Frijda en Mesquita, 'Emoties: natuur of cultuur', 3-4, 8; Mesquita en Fischer, 'Gevoelens verwoord', 102-104; Pandel, 'Emotionalität', 54-56; Heller, *Theory of feelings*, 59-60; Stearns en Stearns, 'Introduction', 11.

178. Zie voor een analyse van het Nederlandse begrip en de buitenlandse woorden die daarbij in de buurt komen: Driessen, 'Grenzen van gezelligheid'.

179. Mesquita en Fischer, 'Emoties verwoord', 101-102, 105-108; Frijda en Mesquita, 'Emoties: natuur of cultuur?', 6, 8.

de desbetreffende emotie in het bewustzijn van de groep (of de emotie werkelijk veelvuldig beleefd wordt is moeilijker na te gaan). De negatieve of positieve connotaties die een bepaald emotie-woord heeft, zeggen het een en ander over de acceptatie van het desbetreffende emotionele verschijnsel. Het ontbreken van bepaalde emotie-woorden wijst mogelijk ook op het ontbreken van die emoties of gevoelens zelf, of op zijn minst op een andere beleving van die verschijnselen omdat het al dan niet op een bepaalde wijze kunnen benoemen van een emotionele ervaring onvermijdelijk invloed heeft op de beleving daarvan. Tegen deze achtergrond bezien vormt het in onze ogen archaïsche gevoelsvocabulair van de spectator-schrijvers in al zijn curiositeit tegelijkertijd een rijke bron én een probleem bij de reconstructie van hun emotionele cultuur.

Vanuit de overtuiging dat de verschuivende betekenissen van begrippen inzicht kunnen bieden in sociaal-politiek-culturele veranderingen in een historisch tijdvak, is sinds enkele decennia een stroming in de geschiedwetenschap ontstaan die bekend staat als begripsgeschiedenis.[180] Door systematisch onderzoek naar de opkomst en veranderende betekenissen van een aantal geselecteerde trefwoorden, hebben deze begripshistorici een intrigerend tijdsbeeld weten te scheppen van vooral de achttiende eeuw, die als geboortetijd van veel moderne begrippen en daarmee van veel moderne ideeën beschouwd wordt. Hoewel aanvankelijk vrij eenzijdig de diachrone ontwikkeling van begrippen bestudeerd werd, legt men tegenwoordig ook meer nadruk op de synchronie, op de contexten waarbinnen woorden opkomen, veranderen en gebruikt worden.

Het is duidelijk dat ik met deze begripshistorici de fascinatie deel voor de verschuivende betekenissen van begrippen alsmede de overtuiging dat deze verschuivingen tegelijkertijd indices en factoren zijn in de veranderende werkelijkheid van de omringende cultuur. Tot nu toe bestaat er binnen de begripsgeschiedenis een sterke oriëntatie op het sociaal-politieke vocabulair van de achttiende eeuw. Het gevoelsvocabulair is nog niet onderzocht en heeft ook geen plaats gekregen in het Nederlandstalige begripsgeschiedenis-project dat sinds enkele jaren wordt uitgevoerd.[181]

Zou men een verantwoorde begripshistorische studie willen maken van de ontwikkelingen in dit gevoelsvocabulair, dan zou dit een systematisch onderzoek van verschillende typen bronnen (woordenboeken en encyclopedieën, wetenschappelijke traktaten, romans, briefwisselingen en dagboeken) alsmede een exclusieve concentratie op een beperkt aantal emotionele trefwoorden vereisen die niet strookt met de opzet van dit onderzoek dat immers de gehele emotionele

180. Duitsers hebben tot nu toe een voortrekkersrol gespeeld in deze soort van geschiedbeoefening. Vergelijk: Brunner, Conze en Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe* en Reichardt en Schmitt (ed.), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe*. Voor een historiografie van de verschillende stromingen op het terrein van de begripsgeschiedenis inclusief de aanverwante Angelsaksische Cambridge School (die strikt genomen niet tot de begripsgeschiedenis behoort), leze men Blaas, 'Ideeëngeschiedenis' en Richter, 'Begriffsgeschichte'.
181. Eerste aanzetten tot een Nederlandse begripsgeschiedenis werden gegeven door Den Boer, 'Geschiedenis van begrippen' en Velema, 'Noodzakelijkheid van een Nederlandse begripsgeschiedenis'. De resultaten van het Nederlandse project, dat onder andere begrippen als vrijheid, burger en vaderland onderzoekt, beginnen nu mondjesmaat beschikbaar te komen.

cultuur van de spectator-schrijvers tot onderwerp heeft, en niet uitsluitend de door hun gebruikte gevoelstermen. Een eerste verkenning van een aantal algemene emotie-termen die we in de spectators tegenkomen en wier betekenis in de loop van de tijd mogelijk verschoven is, lijkt echter tegelijkertijd mogelijk en zinvol als introductie op de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers.

Een klein emotie-lexicon voor de achttiende eeuw

Een eerste bijzonderheid in het Nederlandse gevoelsvocabulair van de achttiende eeuw manifesteert zich al in de afwezigheid van het woord emotie. De spectator-schrijvers spraken niet over emoties, maar over hartstochten, driften, passies en begeerten, over aandoeningen, gevoelens, sentimenten en affecten, over zuchten, tochten, neigingen en inclinaties. Ook uitdrukkingen als de ontroerdheid van zinnen, ontroerde omstandigheden van het lichaam, vervoeringen of vervoertheden kwamen voor. Verder sprak men nooit over de psyche (in die tijd nog een vreemd woord in onze taal en alleen bekend aan intellectuelen met kennis van het Grieks) maar altijd over het gemoed, de ziel of het hart als de veronderstelde locaties van emoties. Ook daaraan ontleenden de spectatoriale auteurs een aantal achttiende-eeuwse termen voor emoties zoals gemoedsbewegingen, zielsaandoeningen, hartsneigingen en hartontroeringen alsmede een groot aantal andere mogelijke samenstellingen in dezelfde trant.

Dit rijke vocabulair wijst erop dat hoewel het woord emotie in het achttiende-eeuws Nederlands zelf niet voorkwam, men wel tal van andere woorden had om het fenomeen te benoemen evenals in het verwante Duits waar in die tijd woorden als *Leidenschaften*, *Gemütsbewegungen*, *Gefühle* en later *Empfindungen*, *Rührungen* en *Sentimenten* gangbaar waren.[182] Bij vertalingen uit het Frans en Engels die indertijd wel de woorden *émotion* en *emotion* kenden, maakten Nederlandse spectator-schrijvers gebruik van hun eigen Nederlandse gevoelsterminologie. Toch kunnen we ons afvragen of die Nederlandse woorden in de achttiende eeuw precies dezelfde lading dekten als ons hedendaagse emotie-begrip doet. Die twijfel geldt overigens net zo goed voor het Franse of Engelse gebruik van het woord emotie in de achttiende eeuw, maar juist het aanvankelijk bevreemdende gebruik van woorden als drift, tocht of zucht in het Nederlands, attendeert ons op de mogelijkheid dat er in de achttiende eeuw anders tegen emotionele verschijnselen werd aangekeken dan tegenwoordig.

Daarbij is het gevaar van begripsverwarring verre van denkbeeldig. Niet alleen omdat het gebruik van emotie-woorden in de achttiende eeuw zelf verre van eenduidig was,[183] maar ook omdat een deel van de achttiende-eeuwse termen ook tegenwoordig nog gebruikt wordt maar dan in een andere betekenis. Om helder-

182. Grimm en Grimm, *Deutsches Wörterbuch* (1854-1960). Over het gebruik van deze bron voor begripshistorisch onderzoek: Dilcher, 'Wörter und Geschichte'.

183. De meerduidige emotie-terminologie geldt overigens ook als probleem voor andere talen in de achttiende eeuw: zie Gardiner, *Feeling and emotion*, 216-220, 253, 257-261.

heid te krijgen in de terminologie, zullen we het achttiende-eeuwse gebruik van deze woorden moeten vergelijken met de betekenis die deze woorden in het hedendaagse Nederlands gekregen hebben. In het hiernavolgende 'lexicon' zal ik het historisch betekenisverschil tussen de achttiende-eeuwse en de twintigste-eeuwse hartstochten, driften, gevoelens en sentimenten voor de lezer inzichtelijk proberen te maken.

Om te beginnen dan eerst het begrip hartstocht – het woord dat in de Nederlandse spectators het meest frequent als equivalent van emoties werd gebruikt en daarom ook centraal staat in deze studie. Tegenwoordig dekt het woord hartstocht verschillende, elkaar overlappende betekenisinhouden: Van Dale omschrijft het als "1. sterke drang, drift van de (zinnelijke) natuur om te voldoen aan hetgeen zij begeert, passie (abstr. en concr.), soms met de gedachte dat men zich daardoor tot daden laat brengen die het verstand afkeurt, onstuimigheid in doen of in denken; m.betr.t. kunst: innerlijke gedrevenheid 2. onstuimige genegenheid, liefde."[184] Wat opvalt in deze omschrijving is dat hartstocht in ieder geval niet gelijk wordt gesteld aan emotie zonder meer. In het dagelijks spraakgebruik heeft hartstocht tegenwoordig voor velen de betekenis gekregen van een bijzonder heftige emotie. Ook in de wetenschappelijke psychologie worden hartstochten onderscheiden van emoties. Volgens de Nederlandse psycholoog Frijda gebeurt dat niet omdat een hartstocht een heftigere gevoelsaandoening zou zijn dan een emotie, maar omdat de acute impuls tot handelen die een belangrijke component vormt in het emotie-proces bij hartstochten min of meer permanent geworden is: een hartstocht wordt beschouwd als een emotionele dispositie die gekenmerkt wordt door een aanhoudende prikkel tot handelen terwijl een emotie als een gebeurtenis kan worden gezien van een beperkte duur.[185]

Maar was dat ook de betekenis van het woord hartstocht in de achttiende eeuw? Volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (*WNT*) werd het woord in de late zestiende eeuw in gebruik genomen als Nederlandse equivalent van het woord passie, afkomstig uit het Latijn (*passio*) en had het een veelheid van betekenissen. Anders dan tegenwoordig verwees hartstocht niet alleen naar emotionele drijfveren die zich kenmerkten door een onstuimige gedrevenheid met een semi-permanent karakter, maar werd het woord daarnaast ook gebruikt voor alle tijdelijke aandoeningen die het gemoed ondervond. Het begrip hartstocht was van toepassing op "iedere uit begeerte of uit afkeer ontstaande aandoening, welke het gemoed, de zinnen beweegt (roert, streelt, ontstelt, prikkelt, medesleept, vervoert enz.)."[186] Een voorbeeld uit de spectators, ook genoemd in het *WNT*, mag dienen ter illustratie: "aendoeningen (...) [als] medelyden, droefheid, toorn en wraekzucht (...) noemt men hartstochten."[187] Als zodanig lijkt het histo-

184. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* (Utrecht/Antwerpen 1984).
185. Frijda, *Emoties*, 111-117 en 267.
186. *WNT* VI (1912) 88-91.
187. *De Hollandsche Spectator* (17 januari 1735) 51.

rische hartstocht-begrip van de spectator-schrijvers overkoepelende begrippen als gemoedsaandoening of gemoedsbeweging dicht te naderen en als de historische voorganger van het hedendaagse emotie-begrip te mogen worden opgevat.[188]

Maar hartstocht blijkt in de achttiende eeuw nog breder te zijn geweest en niet enkel onze hedendaagse hartstochten en emoties te hebben omvat maar ook datgene wat wij tegenwoordig wellicht eerder als gevoelens of stemmingen zouden benoemen. Nu is het in het hedendaagse Nederlands niet altijd gebruikelijk om emoties en gevoelens van elkaar te onderscheiden. De definities die de Van Dale van emoties en gevoelens geeft, hebben in ieder geval gemeenschappelijk dat beide onder meer als gemoedsbewegingen worden getypeerd. Het is dus begrijpelijk dat emotie en gevoel in het dagelijks spraakgebruik vaak als synoniemen in de betekenis van gemoedsbewegingen gebruikt worden. Toch kan het terwille van de analytische helderheid soms zinvol zijn om een onderscheid tussen beide aan te brengen zoals onder anderen Frijda dat doet. Zonder nu zijn psychologisch jargon over te nemen, kan men het belangrijkste verschil tussen emoties en gevoelens benoemen in de aan- of afwezigheid van een actie-tendens: inherent aan het emotie-proces is een impuls tot gedrag en expressie terwijl deze impuls bij gevoelens ontbreekt. Maar gevoelens kunnen wel overgaan in emoties met een actie-tendens.[189] In die zin is het onderscheid gradueel en in lang niet elke context relevant.

Terugkerend naar het achttiende-eeuwse emotie-vocabulair blijkt dat hartstocht indertijd niet alleen verwees naar emoties of hartstochten met een duidelijke actie-tendens, maar ook naar gevoelens of stemmingen waarbij die actie-tendens ontbrak. Illustratief is de opsomming van hartstochten die we in een van de spectators aantreffen. In een poging tot classificatie worden daar alle mogelijke "aangenaame en onaangenaame (...) Hartstochten" op een rijtje gezet. Het blijkt om een verwarrend groot aantal gemoedstoestanden te gaan: blijdschap, tevredenheid, vrolijkheid, hoop, vertrouwen, verlangen, moed, koenheid, eerzucht, boosaardighed, bespotting, liefde, dankbaarheid, barmhartigheid worden alle onder de aangename hartstochten geschaard die als gemeenschappelijk kenmerk hebben dat ze hun oorsprong vinden in de *vreugde*, terwijl treurigheid, weedom, rouw, kommer, vrees, siddering, wanhoop, razernij, schrik, moedeloosheid, walging, schaamte, medelijden, haat, nijd en toorn de onaangename hartstochten zijn die voortkomen uit een andere basale gemoedsaandoening, de *droefheid*. Volgens de bedenker van dit overzicht werd het enige probleem in deze indeling gevormd door "de *verwondering* en *nieuwsgierigheid*, welke, schoon Hartstochtelyk zynde, echter niet wel tot een van beide de verdeelingen kunnen gebragt worden, daar zy veelal een gemengelde aandoening ten gevolge hebben".[190] Het is duidelijk dat voor deze auteur het begrip 'hartstochten' niet alleen naar emotionele impulsen maar ook naar andere gemoedstoestanden verwees.

188. Zie hierover ook Konst, *Woedende wraakghierigheidt*, 1 en Frijhoff, *Wegen*, 869-873.
189. Frijda, *Emoties*, 194-195, 256-267.
190. *De Menschenvriend* I (1788) 368, 377.

Dat het achttiende-eeuwse begrip hartstocht naar onze moderne maatstaven zowel hartstochten als ook breder emoties, gevoelens en stemmingen omvatte, is overigens niet zo vreemd. Zelfs voor moderne, wetenschappelijk geschoolde psychologen blijkt het een probleem om emoties, gevoelens, hartstochten, sentimenten en stemmingen categorisch van elkaar te onderscheiden: deze verschijnselen hebben een aantal emotie-componenten met elkaar gemeenschappelijk en verschillen onderling alleen in het variabele aantal en de werking van de aanwezige componenten. Vandaar dat ook in de twintigste eeuw sprake is van een zekere willekeur in het gebruik van dergelijke generaliserende emotie-termen. Bovendien zijn er verschillende emotionele verschijnselen die we zowel in de hoedanigheid van een gevoel, als in de hoedanigheid van een emotie of zelfs een hartstocht kennen. Dat is bijvoorbeeld het geval bij liefde, angst en jaloezie.[191]

Het is daarom begrijpelijk dat een psycholoog als Frijda liever het overkoepelende begrip 'emotionele verschijnselen' als centrale term voor zijn emotieonderzoek gebruikt dan 'emoties'. Ook voor dit onderzoek naar de emotionele cultuur van de Nederlandse spectator-schrijvers in de achttiende eeuw, lijkt 'emotionele verschijnselen' meer toepasselijk als kernbegrip dan emoties in de strikte zin van het woord. Waar ik in het voorgaande vooral over emoties sprak (soms al in combinatie met gevoelens), zal ik in het navolgende vaker spreken over emotionele verschijnselen of over gemoedsbewegingen en -aandoeningen in de meest brede betekenis van deze woorden. Deze studie onderzoekt niet alleen de benoeming, waardering en interpretatie van emoties in de strikte zin, maar ook die van hartstochten, gevoelens, sentimenten en stemmingen die in de achttiende eeuw alle onder het begrip 'hartstocht' werden geschaard.

Met het begrip 'hartstocht' is de bron van potentiële begripsverwarring echter nog niet uitgeput, want het achttiende-eeuwse emotie-vocabulair bevatte nog andere woorden die ons bekend voorkomen maar die indertijd een afwijkende betekenis hadden. Zo'n woord is bijvoorbeeld het woord 'drift'. Terwijl wij dit woord tegenwoordig vooral associëren met een heftige opwelling van bijvoorbeeld woede of ongeduld en daarnaast ook met primaire instincten als de geslachtsdrift, had het woord in de achttiende eeuw een veel bredere betekenis. Als afkorting van gemoedsdrift verwees het naar allerlei inwendige werkingen in het gemoed die een persoon tot handelen aanzetten.[192] Hoewel hiermee in principe alleen emotionele verschijnselen met een duidelijke actie-impuls als driften begrepen werden, functioneerden 'de driften' in het dagelijks taalgebruik van achttiende-eeuwers vaak als synoniem van hun 'hartstochten': "om dat het gewettigd is deze beide woorden door elkander te gebruiken, en ook hartstochten en driften zeer nauw aan elkaar verbonden zijn, maak ik (...) geen zwaarigheid, deze beide uitdrukkingen door elkander te nemen."[193] Dit betekende dat ook emotionele

191. Voor de problemen bij het classificeren van emotionele verschijnselen, zie en vergelijk: Frijda, *Emoties*, 12-15, 264-267; Pott, *Liefde van Alcibiades*, 58-63; Heller, *Theory of feelings*, 59-174.
192. *WNT* III, 2,3 (1916) 3329-3332.
193. *De Leerzame Praat-Al* (14 juli 1790) 220.

verschijnselen waar een duidelijke actie-impuls ontbrak vaak als driften werden aangeduid, want zoals ik eerder aangaf was een actie-impuls wel een veel voorkomende maar niet noodzakelijke component in wat in de achttiende eeuw onder hartstochten verstaan werd. Als synoniem van de hartstochten verwezen de driften in de achttiende eeuw dus naar hetzelfde brede spectrum van emotionele verschijnselen: niet alleen emoties of hartstochten met een duidelijke actie-tendens maar ook gevoelens, stemmingen en sentimenten zonder een dergelijke actie-tendens werden daaronder begrepen.

Een volgende emotie-term die wij als twintigste-eeuwers met de achttiende-eeuwers lijken te delen, is het 'gevoel'. Hierboven heb ik al uiteengezet hoe emoties en gevoelens zich in het hedendaags woordgebruik tot elkaar verhouden. We kunnen ons echter afvragen of het 'gevoel' in de achttiende eeuw dezelfde inhoud had als in de moderne tijd.[194] Een eerste complicatie is al dat naast het zelfstandige naamwoord gevoel ook het (oudere) zelfstandige naamwoord gevoel*en* in gebruik was en dat voor beide woorden dezelfde meervoudsvorm gangbaar was: gevoelens. Volgens het *WNT* werden de zelfstandige naamwoorden gevoel en gevoelen oorspronkelijk als synoniemen van elkaar gebruikt en dit zet ons op het spoor van een betekenis die enigszins afwijkt van de hedendaagse. Naast de betekenis van een gemoedsbeweging, had gevoelen namelijk ook de betekenis van een mening, opinie, idee, opvatting. Hoewel in de achttiende eeuw geleidelijk een inhoudelijke splitsing tussen gevoelen en gevoel ontstond waarbij de eerste vooral met het opiniërende en de tweede meer met het emotionele geassocieerd ging worden, is het onderscheid bij sommige auteurs in de achttiende eeuw niet duidelijk.[195] Een van de spectator-schrijvers gebruikte deze dubbele betekenisinhoud van gevoelens zelfs bewust voor een ironisch woordspel, dat voor de lezer nog maar nauwelijks te volgen is. Hij signaleerde:

> "dat 'er nauwlyks ene euw bekend is waarin de menschen zo verhevene gevoelens van eer en deugd gehad hebben als deze, die wy beleven. Inderdaad alle de boeken zyn vol van gevoelens. (...) Alle de gezelschappen weergalmen van het woord *gevoelen*, of liever *sentiment*, het welk men, om dat het Fransch is, beschaafder en kragtiger oordeelt. Wie kan 'er nu ook gevolglyk twyffelen, of menschen, die zo veel spreken van sentimenten, hebben ook de verhevenste gevoelens in het hart? (...) alleenlyk (...) styve, ouderwetsche lieden of mensenhaters, die alles ten kwade duiden; en zy tonen daardoor dat zy zelven geen sentimenten hebben. Waren zy vatbaar voor het fyne van eene geestelyke Liefde, zy zouden zulke ongunstige gevoelens aangaande ene Vrouw van sentimenten niet voeden."[196]

Zo klonk in de spectators van de achttiende eeuw bij de woorden gevoel en gevoelens naast een emotionele ook een meer verstandelijke inhoud door die in het

194. Om het geheel niet onnodig complex te maken, laat ik in het navolgende een aantal betekenissen van het woord buiten beschouwing: het gevoelen of voelen als werkwoord evenals het gevoel/gevoelen in de betekenis van tastzin of van puur lichamelijke sensatie kunnen tijdelijk losgekoppeld worden van de betekenisinhouden waar het mij hier nu om gaat, al is uiteraard duidelijk dat die verschillende betekenissen wel iets met elkaar te maken hebben.

195. *WNT* IV (1889) 1957-1972.

196. *De Onderzoeker* (9 december 1771) 49-50.

twintigste-eeuwse gebruik van het woord gevoel verdwenen is. Daar zal bij lezing van de spectators dan ook rekening mee moeten worden gehouden.

Met het woord sentiment – dat in het bovenstaand citaat deelt in de dubbelzinnige betekenis van het woord gevoel maar waar ook al de moderne betekenis van overdreven sentimentaliteit in doorklinkt – is in de achttiende eeuw iets vergelijkbaars aan de hand als met het woord gevoel. Weliswaar heeft het woord een andere voorgeschiedenis (het werd pas in de loop van de achttiende eeuw vanuit het Frans in het Nederlands en Duits ingevoerd) maar als synoniem van gevoelen kende ook sentiment aanvankelijk de dubbele betekenis van enerzijds gemoedsaandoening en anderzijds opvatting, opinie, mening.[197] In die laatste betekenis gebruikte bijvoorbeeld Jan Wagenaar het in *De Patriot of Politike Bedenkingen* waar hij de hoop uitsprak dat zijn opvattingen goed zouden aanslaan bij het publiek: "De Boekverkooper (...) bevestigde my in dit gevoelen, my verzekerende, dat myne Sentimenten aan verre de meeste Leezers behaagd hadden."[198]

De betekenis van opinie, mening is in het Franse *sentiment* nog springlevend maar in het hedendaagse Nederlands bijna geheel verloren gegaan. Alleen in het psychologisch jargon wordt sentiment opgevat als een taxatie of houding waarin de evaluatie van het object een belangrijke rol speelt.[199] De gemiddelde Nederlander associeert sentiment tegenwoordig echter voornamelijk met irrationele gevoelsaandoeningen. Dit is mede zo'n interessante ontwikkeling omdat de gecombineerd verstandelijk-emotionele inhoud van begrippen als gevoelen en sentiment suggereert dat in het verleden verstand en gevoel nog heel wel konden samengaan, althans in een minder oppositionele verhouding tot elkaar gedacht werden dan vandaag de dag veelal het geval is. De verhouding tussen verstand en gevoel, rede en emotie verdient daarom bij de analyse van de spectatoriale geschriften onze bijzondere aandacht.

Deze semantische exercities hebben niet als doel de lezer in verwarring te brengen, al is bij sommigen wellicht dat effect ontstaan. Het bovengegeven emotielexicon dient om duidelijk te maken dat (emotie-)woorden in de achttiende eeuw niet hetzelfde hoefden te betekenen als ze in onze twintigste eeuw doen en dat alertheid in dezen op haar plaats is. Het zoeken naar hedendaagse equivalenten blijkt echter een moeizame (en in de ogen van sommigen zelfs een heilloze[200]) on-

197. *WNT* XIV (1936) 1305; ook in het Engels kende *sentiment* deze dubbele inhoud, zie: Todd, *Sensibility*, 7.

198. *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 juni 1747) 3.

199. Frijda, *Emoties*, 114-117, 267.

200. Myriam Everard heeft in haar studie naar de achttiende-eeuwse voorloopsters van de hedendaagse lesbiënne, haar reserves uiteengezet ten aanzien van het gebruik van twintigste-eeuwse termen als homoseksualiteit en seksualiteit. Voor haar betekent het gebruik van hedendaagse begrippen dat men ook moderne verwachtingspatronen op het leven van achttiende-eeuwse personen projecteert, terwijl men hun gedragingen en emoties juist zou moeten begrijpen in hun eigen termen. In deze studie wil ik laten zien dat het weloverwogen gebruik van hedendaagse woorden een historisch begrip van de andere leef-, gedachte- en gevoelswereld van achttiende-eeuwers niet uitsluit. Voor de tegenovergestelde stellingname: Everard, *Ziel en zinnen*, 14, 21-23.

derneming. Desalniettemin wordt er in deze studie voor gekozen om indien nodig en mogelijk achttiende-eeuwse termen te vertalen in eigentijdse woorden en beelden: immers, wanneer we ons uitsluitend verlaten op woorden en interpretatiekaders die de spectator-schrijvers zelf ter beschikking stonden, ontzeggen we ons de analytische helderheid die voor een werkelijk begrip van hun achttiende-eeuwse ideeënwereld noodzakelijk is.

Dit geldt niet alleen voor de hierboven besproken algemenere begrippen in het achttiende-eeuwse gevoelsvocabulair als hartstocht, drift, gevoel(en) en sentiment, maar ook voor allerhande specifieke emotie-woorden van de spectator-schrijvers die in de loop van dit boek aan de orde zullen komen. Hoe bijvoorbeeld de achttiende-eeuwse hartstochten van toorn en heerszucht te begrijpen? Gaat het hier om woede en machtswellust die wij als twintigste-eeuwers ook kennen, of hadden deze begrippen in de achttiende-eeuwse spectators toch een andere betekenisinhoud? Hoewel toorn en woede, heerszucht en machtswellust dicht bij elkaar liggen, zijn de begrippen niet helemaal uitwisselbaar en kunnen ze pas naast elkaar gebruikt worden wanneer men zicht heeft op de verschillende connotaties. Het analyseren van die verschillende connotaties is een vruchtbare weg om de achttiende-eeuwse attitude tegenover allerhande emotionele verschijnselen te leren begrijpen.

Vormen de vreemde of ogenschijnlijk bekende maar bij nader inzien afwijkend gebruikte emotie-woorden een eerste complicerende factor, ook de literaire stijl van spectator-schrijvers maakt de interpretatie van hun emotie-opvattingen er op het eerste gezicht niet eenvoudiger op. Maar zoals de ruime aandacht in dit boek voor de bijzonderheden van het achttiende-eeuwse gevoelsvocabulair voortkomt uit de overtuiging dat dit element niet alleen een probleem maar ook een sleutel vormt voor het begrip van de spectatoriale emotionele cultuur, zo huldig ik ten aanzien van het fictieve element in de spectators de zienswijze dat de literaire aankleding van de spectatoriale vertogen de gevoelscodes en -idealen van hun schrijvers niet alleen verhult maar tegelijkertijd ook onthult.

Emotionele cultuur gerepresenteerd in een literaire bron

Sinds de mentaliteitsgeschiedenis literaire teksten is gaan gebruiken als bron voor historisch onderzoek,[201] laait in Nederland bij tijd en wijle de discussie op in hoeverre en op welke wijze de inhoud van volksliteratuur, romans, toneelstukken en andere fictie ingezet kan worden om zicht te krijgen op (een deel van) de historische werkelijkheid.[202] Deze discussie is ook relevant voor de spectators die on-

201. Over deze ontwikkeling en de in eerste instantie gebrekkige theoretische onderbouwing daarvan in de Franse *Annales*-school: Van den Braembussche, 'Literatuur, mentaliteit en ideologie'.
202. Zie ondermeer Blockmans e.a., 'Inleiding. Literatuur als bron'; Grootes, 'Zeventiende-eeuwse literatuur'; Van Stipriaan, 'Vrouwenzaken als motief'; Stokvis en Mathijsen, 'Literatuur en maatschappij'. Het daarmee verwante debat over de plaats van taal, stijl en verbeelding in het proces van de geschiedschrijving zelf – in Nederland vooral vanuit Groningen aangezwengeld – laat ik hier buiten beschouwing. Zie daarvoor ondermeer het themanummer *Taal en Geschiedenis* 89/90 (1984) van *Groniek* en het tijdschrift *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie* dat sinds 1993 vanuit Groningen verschijnt.

danks hun literair-satirische karakter al heel vroeg voor de geschiedschrijving van de achttiende eeuw gebruikt zijn.

In de late negentiende en vroege twintigste eeuw overheerste in de spectatorvorsing nog een naïef-realistische literatuuropvatting: onderzoekers als Hartog, Von Wolzogen Kühr en Moquette gingen ervan uit dat de spectatoriale beschrijvingen van de achttiende-eeuwse gewoontes in het algemeen, ondanks de soms karikaturale overdrijvingen, betrouwbare voorstellingen waren van het achttiende-eeuwse leven zoals dat zich in de salons en koffiehuizen moest hebben afgespeeld.[203] De predikant Hartog kon de spectators alleen op eenzijdigheid betrappen wanneer zij over kerkelijke zaken schreven,[204] voor het overige beschouwde hij deze auteurs als

> "mannen van eenige beteekenis, door hunne kennis en ontwikkeling, zoowel als door den kring waarin zij zich bewogen, in staat en geregtigd tot een oordeel over hun tijd (...). Met één woord, wij hebben hier in 't algemeen van doen met schrijvers, wier verstand opgehelderd, wier blik ruim, wier kennis aanmerkelijk, wier bedoeling ernstig was, en wij zijn verlangend te hooren, wat zij van hunne tijd hebben gezegd."[205]

Omdat de spectator-schrijvers zeiden te streven naar onpartijdigheid, zich voordeden als redelijke mensen, bereid waren tot zelfkritiek en lang niet zulke extreme opinies hadden als sommige rechtzinnige calvinisten, zag Hartog hen als betrouwbare commentatoren wier geschriften gelezen konden worden als een spiegel van de achttiende-eeuwse werkelijkheid.[206] Over het satirische karakter van veel spectatoriale vertogen merkte hij slechts op: "Iedere karikatuur is een overdrijving, maar van een trek die bestaat."[207]

Von Wolzogen Kühr lijkt in haar studie naar het achttiende-eeuwse vrouwenleven wel wat kritischer te zijn geweest. Regelmatig plaatst zij kanttekeningen bij de mogelijke eenzijdigheid van de spectators, al lag die eenzijdigheid wat haar betreft vooral in het feit dat de spectator-schrijvers het meeste schreven over de gegoede standen en over de ontsporingen van hun tijdgenoten maar ons daarentegen weinig of niets vertelden over de andere bevolkingslagen of over prijzenswaardige gewoontes in de achttiende eeuw, waarover Von Wolzogen Kühr ook wel het een en ander had willen horen.[208] Dat die ontsporingen van zeden ondertussen ook daadwerkelijk hadden plaatsgevonden, daar twijfelde zij net zomin aan als Hartog.[209] Typerend voor haar verhouding met de spectators als bron zijn de dubbelzinnige opmerkingen, waarmee zij op onnavolgbare wijze de visie van de spectator-schrijvers op de achttiende-eeuwse werkelijkheid tegelijkertijd bekritiseerde én onderschreef: "Hoewel de auteur deze schets onder de schijn van ernst

203. Hartog, *Spectatoriale geschriften*; Von Wolzogen Kühr, *Nederlandsche vrouw*, I en II; Moquette, *De Vrouw*. I. *Huiselijk leven*.
204. Hartog, *Spectatoriale geschriften*, 229-331.
205. Ibidem, 61.
206. Ibidem, 44-61.
207. Ibidem, 103.
208. Voor dergelijke kritische opmerkingen in haar werk: Von Wolzogen Kühr, *Nederlandsche vrouw*, I. vi-vii, 55, 59-60, 107-108, 211, 218, 246.
209. Ibidem, I. 21, 61-63, 66, 100, 103, 143, 147, 216.

en degelijkheid geeft, kunnen wij hier nauwelijks aan gelooven; hoe het ook zij, ver van de waarheid is hij niet, wanneer wij letten op de toenmalige klachten."[210]

Een enigszins vergelijkbare houding treffen we aan bij Moquette, die zich weliswaar bewust was van de eenzijdigheid en overdrijvingen in de literaire karakterschetsen, maar deze desalniettemin serieus nam. Zo onderschreef zij de spectatoriale visie dat veel vrouwen in de achttiende eeuw als emotioneel onvolwassen gekarakteriseerd konden worden:

> "te ontkennen valt het niet, dat de heeren der schepping soms een zware taak gehad zullen hebben in die verbetering hunner vrouwen, want, zooals wij gezien hebben, liet de opvoeding der meisjes zooveel te wenschen over, dat men bezwaarlijk kon zeggen, dat deze voltooid was, als zij op dikwijls jeugdigen leeftijd in het huwelijk traden. Die kind-vrouwtjes werden gesteld voor de hoogste mysteries en de zwaarste plichten, zonder den ernst van het leven te kunnen beseffen, daar haar meisjesleven maar al te vaak opgegaan was in beuzelingen."[211]

Een dergelijke naïef-realistische literatuuropvatting is tegenwoordig niet meer *en vogue* en wekt bij de hedendaagse onderzoeker maar al te snel een hoofdschuddende glimlach op, een glimlach die ik hier – ik geef het toe – bewust bij de lezer heb willen oproepen.[212] Literatuur wordt door moderne letterkundigen niet meer beschouwd als een spiegel van de werkelijkheid, althans niet op de manier waarop bovengenoemde onderzoekers dat deden. Maar hoe zijn de achttiende-eeuwse spectators dan wel te gebruiken voor historisch onderzoek in het algemeen en een onderzoek naar emotionele cultuur in het bijzonder? Onder de vele aspecten die men aan de letterkundige productie in het verleden kan onderscheiden, zou ik er drie als bijzonder relevant voor dit onderzoek naar voren willen halen.

Het eerste aspect betreft de retorisch-moralistische functie die literatuur in de vroegmoderne tijd had. Omdat veel twintigste-eeuwse literatuurcritici meer genegen zijn de autonomie en de esthetische waarde van de literaire tekst te benadrukken, is dit aspect van historische fictie soms wat al te veel verwaarloosd. De belletrie van de zeventiende en achttiende eeuw diende echter een duidelijk exemplarisch doel. Dit is bij de spectators wel heel expliciet het geval, maar ook voor andere literaire teksten uit die periode geldt dit principe.[213]

Dit betekent dat men – uiteraard met begrip van de genre-gebonden conventies van literaire voorstellingen[214] – literatuur uit die periode kan gebruiken om daar-

210. Ibidem, citaat van 36, verder ook: 66, 109, 244-249.

211. Citaat uit Moquette, *Vrouw*, I. 104, zie voor deze onkritische houding verder ook 14-16, 32, 84, 87-88, 103-104, 118-120.

212. Een glimlach was er in 1929 overigens nog niet bij, toen de historica Titia Geest als een van de eerste critici Von Wolzogen Kühr verweet een veel te eenzijdig beeld van de Franse cultuur te hebben gegeven als uitsluitend lichtzinnig, frivool en decadent: "Zoo kan men geen cultuur opbouwen alleen uit hekelgeschriften en uit vertoogen van zedenmeesters, zooals het boek over de Nederlandsche vrouw in de 18e eeuw te veel doet". Zie Geest, 'Meditaties over achttiende-eeuwse cultuur', 30.

213. Van Boheemen-Saaf, 'Reception of English literature', 7-8; Grootes, 'Zeventiende-eeuwse literatuur', 5-6; Buijnsters, 'Kleine Republiek', 88-89; Van Stipriaan, 'Vrouwenzaken als motief', 389-390, 398.

214. Terecht vragen de literatuurhistorici aandacht voor dit aspect, zie: Grootes, 'Zeventiende-eeuwse literatuur', 4-5, 7-10; Van Stipriaan, 'Vrouwenzaken als motief', 389-390, 398; Blockmans e.a., 'Inleiding. Literatuur als bron', 223-224.

uit de maatschappelijke idealen en de bijbehorende normen en waarden van de auteurs te destilleren. Zo bestaat er al een respectabele traditie om de spectators te ontleden op de daarin voorkomende ideaalbeelden van vrouwelijkheid en ook van de levendige voorstellingen van afschrikwekkende vrouwen die we vaak in deze tijdschriften tegenkomen, is de negatieve voorbeeldfunctie al meerdere keren belicht.[215] Op een vergelijkbare wijze moet het ook mogelijk zijn om de gevoelsregels en emotie-idealen van de spectator-schrijvers aan de hand van hun geschriften te onderzoeken. Daarbij is de vraag gerechtvaardigd in hoeverre de gevonden idealen, normen en waarden van individuele auteurs nu representatief zijn voor een grotere groep. Sommige historici suggereren als oplossing voor dit probleem het gevonden waardenstelsel te vergelijken met andere bronnen, andere literatuur.[216] In dit onderzoek is die vergelijking met andere auteurs wel aangepakt maar binnen het genre van de spectators gehouden: de spectator-schrijvers zijn onderling vergeleken op verschillen en overeenkomsten in hun voorstellingen van het ideale gevoelsleven en bovendien zijn de lezersbrieven als potentiële reacties van lezers in die vergelijking meegenomen.

Het representativiteitsprobleem en de vraag naar de verhouding tussen fictie en werkelijkheid in de spectators kan echter ook nog vanuit een andere invalshoek benaderd worden en dan kom ik aan het tweede aspect van fictionele literatuur dat ik hier naar voren wil halen, namelijk de herkenbaarheid van de daarin aanwezige categorieën en patronen. Literaire bronnen uit de vroegmoderne tijd geven niet alleen inzicht in het normen- en waardenstelsel van hun auteurs, maar bevatten ook representaties van de werkelijkheid die voor de lezers op een of andere manier herkenbaar moeten zijn geweest doordat ze aansloten bij ordeningscategorieën en patronen in hun eigen ervaringswereld. De in de spectators beschreven personages, scènes en handelingen hoeven niet werkelijkheidsgetrouw te zijn geweest in de zin dat ze preciese weergaven waren van concrete personen, situaties en gedragingen die op dezelfde manier waarneembaar waren in de buitentextuele werkelijkheid, maar terwille van de herkenbaarheid moeten deze literaire voorstellingen wel hebben berust op ervaringen, noties en classificatieprincipes die auteurs en lezers met elkaar deelden.[217] Zo zullen de lezers in de spectators algemene categorieën en patronen in emotionele gedragingen, gevoelsexpressies, omgangscodes, emotionele verhoudingen, gevoelsvocabulair en percepties van emotionele verschijnselen hebben herkend omdat deze zich op een vergelijkbare wijze (hetzelfde maar toch anders) voordeden in de werkelijkheid van alledag.

215. Blanchard, 'Richard Steele'; Heinrich, *Frauenfrage bei Steele and Addison*; Menck, *Auffassung der Frau*; Martens, *Botschaft der Tugend*, 520-542; Van Dijk, *Traces*, 19-53; Brandes, 'Wandel des Frauenbildes'; Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 44-47 en idem, *Justus van Effen*, 73-74, 86-87, 269-271.
216. Oerlemans, 'Verdachte bronnen', 197-198; Blockmans e.a., 'Inleiding. Literatuur als bron', 224; Stokvis en Mathijsen, 'Literatuur en maatschappij', 147.
217. Dit mechanisme was ook het uitgangspunt van een analyse door Chartier van een zeventiende-eeuws toneelstuk van Molière: 'George Dandin', 281-283, 294, 306-309. Zie voor de noodzaak van herkenning bij andere literatuur ook Blockmans e.a., 'Inleiding. Literatuur als bron', 224; Stokvis en Mathijsen, 'Literatuur en maatschappij', 146, 149.

Op die manier zijn elementen uit de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers wel te lezen als representatief voor de achttiende-eeuwse werkelijkheid van een bredere groep dan uitsluitend de auteurs zelf: de patronen en categorieën waarmee deze spectator-schrijvers emoties en gevoelens representeerden, ordenden en betekenis gaven maakten deel uit van de werkelijkheid van hun lezers, zelfs wanneer deze lezers die betekenisgeving zelf niet noodzakelijkerwijs onderschreven. Dat sekse een van de belangrijkste ordeningscategorieën in die representaties was, zal vanaf het volgende hoofdstuk een rode draad vormen in mijn betoog.

Dat brengt me op het derde en laatste aspect van de verhouding tussen literatuur en werkelijkheid in het verleden: het machtsaspect dat inherent is aan het fenomeen van de representatie als zodanig. Representaties zoals we die in de spectators aantreffen, kunnen worden opgevat als naar tijd en plaats veranderlijke constellaties van beelden, uitspraken, concepten, categorieën en overtuigingen waarbinnen – bewust of onbewust[218] – betekenissen worden gevormd en aangevochten, onder meer via het gebruik van impliciete of expliciete contrasten tussen verschijnselen en groepen. De macht om betekenis te geven aan de werkelijkheid, om deze op een bepaalde manier voor te stellen sluit tevens de macht in om die werkelijkheid te beïnvloeden en veranderen. In representaties – of ze nu literair van karakter zijn of niet – wordt niet alleen gereageerd op de werkelijkheid maar de werkelijkheid wordt in diezelfde representaties tegelijkertijd ook gevormd.[219]

In de dubbele betekenis van het begrip representatie of vertegenwoordiging, bevatten de spectatoriale teksten niet alleen een weergave of voorstelling van de achttiende-eeuwse werkelijkheid maar stellen zij daar ook een stuk werkelijkheid voor in de plaats. De tekst wordt een werkelijkheid die andere elementen in de buitentextuele werkelijkheid kan beïnvloeden. De literaire representatie van bepaalde groepen of verschijnselen in de spectators, heeft in potentie de macht om de positie of status van die groep of dat fenomeen in de samenleving te veranderen.[220] De macht om emoties en gevoelens op een bepaalde manier voor te stellen of te representeren, geeft de spectator-schrijvers tegelijkertijd ook de macht om met die betekenisgeving emoties en gevoelens op een bepaalde manier te beïnvloeden en te (ver)vormen. Dat is wat de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers zoals we die in hun teksten tegenkomen, zo fascinerend maakt. Dit boek gaat niet over het gevoelsleven van achttiende-eeuwers als zodanig, maar over de wijze waarop de spectator-schrijvers met hun deels literaire, deels betogende teksten probeerden in te grijpen in dat gevoelsleven van hun tijdgenoten en daarmee een groot stuk van de achttiende-eeuwse werkelijkheid naar hun hand probeerden te zetten.

218. Zie voor ongeïntendeerde betekenisgeving in literaire teksten: Zeeman, 'Literatuurwetenschap', 19.

219. Chartier, 'Monde comme représentation'; Meijer, *In tekst gevat*, 1-7; een bruikbaar overzicht van de deels op Foucault geïnspireerde theorievorming aangaande representaties binnen de geschiedbeoefening biedt Hunt, 'Introduction: history, culture and text'.

220. Van Dijk heeft laten zien hoe in de Franse journalistiek van de achttiende eeuw, de positie en status van vrouwelijke journalisten op een negatieve manier beïnvloed werd door kleinerende wijze waarop mannelijke auteurs de activiteiten van deze vrouwen voorstelden. Zie *Traces* en 'Moeizame begin'.

Auteurs, lezers, emotionele cultuur. In dit hoofdstuk zijn met deze drie elementen enkele hoofdlijnen uitgezet, grenzen getrokken en achtergronden geschetst voor deze studie. De spectator-schrijvers schreven vanuit een burgerlijk Verlichtingsperspectief en met bepaalde hervormingsidealen in hun achterhoofd over gemoedsaandoeningen. Ze onderhielden middels correspondentie en adviezen een speciale relatie met hun lezers die net zoals zijzelf voornamelijk afkomstig waren uit een niet al te omvangrijke groep van geletterden, relatief hoog in de sociale pyramide. Die groep omvatte zowel mannen als vrouwen. Hoewel auteurs en lezers niet noodzakelijkerwijs elkaars normen en denkbeelden aangaande emotionele verschijnselen hoefden te delen, deelden ze wel een bepaalde ervaringswereld waaronder ook een specifiek gevoelsvocabulair met elkaar. De wijze waarop dit vocabulair van het onze afwijkt is een eerste indicator dat de emotionele cultuur van de achttiende-eeuwse spectator-schrijvers er anders heeft uitgezien dan de onze.

Daarmee zijn de eerste contouren geschetst en de lichtval voor deze studie van de spectatoriale representatie bepaald. De details en inkleuring laten nog op zich wachten en wat belangrijker is, ook de blik is nog niet scherp gesteld op wat mij het meest interesseert: de plaats die het sekse-onderscheid in dit alles inneemt. In het volgende hoofdstuk zal ik me daarom concentreren op een *case study* van een belangrijk vrouwelijk personage in de spectatoriale literatuur: het kwade of boze wijf. Met dit personage zal ik inzoomen op de specifieke wijze waarop vrouwelijkheid en gebrekkige zelfbeheersing in de spectatoriale emotionele cultuur met elkaar verbonden worden. Ik zal proberen daar verklaringen voor te vinden en vervolgens het perspectief weer verbreden door dit alles in een wijder theoretisch kader te plaatsen dat als uitgangspunt kan dienen voor de daarop volgende hoofdstukken.

Hoofdstuk 2
Sekse en de dwingelandij der hartstochten

In het eerste hoofdstuk hebben we kennisgemaakt met de auteurs en lezers van de spectatoriale vertogen en met enkele elementen die in de spectatoriale emotionele cultuur een rol speelden. Bleef deze kennismaking in het voorgaande noodgedwongen aan de oppervlakte, in dit tweede hoofdstuk wil ik de kennismaking verdiepen door aan mijn lezers een van de 'vrouwelijke' correspondenten van *De Hollandsche Spectator* voor te stellen: Grietje Kenouil.

Ik zal haar verhaal lezen als een representatieve casus voor de wijze waarop sekse-verschillen in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers een plaats kregen en een specifieke functie vervulden. Als voorbeeld van een emotioneel-labiele vrouw roept het geval Grietje Kenouil een aantal vragen op: Op welke wijze krijgen of nemen Grietje en haar tegenspelers het woord in de tekst? Hoe wordt er op haar emotionele gedrag en uitlatingen gereageerd? Om welke emoties gaat het hier eigenlijk en welke betekenis hebben die voor achttiende-eeuwse lezers? Wat is de verdere achtergrond van dit verhaal? Hoe kunnen we verklaren dat het door Grietje vertegenwoordigde 'kwade wijf' zo dominant aanwezig is in de Nederlandse spectators?

De antwoorden op deze vragen zullen ons enig inzicht geven in de plaats, betekenis en functie die de relatie tussen vrouwelijkheid en emotionaliteit in de spectators heeft. Tegelijkertijd zal ik echter proberen met dit voorbeeld deze relatie zodanig te historiseren, contextualiseren en problematiseren dat ze noodzakelijkerwijs om verder onderzoek vraagt. Daarvoor zal ik aan het einde van dit hoofdstuk de veronderstelde sekse-verschillen in een breder historisch en theoretisch kader plaatsen waarmee dan meteen de basis wordt gelegd voor de volgende hoofdstukken.

2.1 Een emotionele woordenstrijd tussen Grietje Kenouil en de Hollandsche Spectator

De handschoen geworpen

Op 21 maart 1732 publiceert de journalist Justus van Effen in de 42e aflevering van zijn *Hollandsche Spectator* een brief die zeer tot de verbeelding van zijn le-

zerspubliek moet hebben gesproken. In deze brief verhaalt een anonieme briefschrijver over zijn bezoek aan een vriend die onlangs getrouwd is. Tijdens de maaltijd die de briefschrijver, zijn vriend en diens echtgenote gedrieën gebruiken, openbaart zich een meningsverschil tussen de echtgenoten dat al snel in een hoogoplopend conflict ontaardt.

Aanleiding voor het conflict is het kwistig uitschenken van rode wijn door de gastheer waarbij onvermijdelijk af en toe een druppel op het tafellaken terecht komt, "'t welk t'elkens Mevrouwtje deed schrikken, en de zelfde gebaarde maken, als of haar iemand onverhoeds gekneepen, of met een naald had gestooken". Op een gegeven moment kan zij deze bezoedeling van haar "fyn en sneeuwit linnen" niet langer aanzien: zij barst in woede-tranen uit, verwijt haar man boze opzet en betuigt dat ze voortaan wel wijzer zal zijn dan haar mooiste tafellinnen voor zijn gasten uit de kast te halen. De heer des huizes reageert hierop door zonder een woord te spreken de rest van de fles wijn demonstratief over de tafel uit te gieten, waarop de vrouw "als een helsche furie" van de tafel oprijst, haar man enkele beledigingen naar het hoofd smijt en vervolgens een enorme huilbui krijgt.

Ondertussen toont de echtgenoot zich de beheersing zelve en zegt geen woord. Pas als zijn echtgenote enigszins bedaard is, spreekt hij haar toe over de ongepastheid van haar woede. Kalm maar vastberaden geeft hij haar te verstaan dat hij de meester in het huis is en derhalve niet als een kleine jongen door haar behandeld wenst te worden. Indien zij daar niet mee kan instemmen, acht hij het beter dat zij mét haar bruidsschat terugkeert naar haar ouders om te bezien of zij bereid zijn zich onder haar "grillig hoofd te buigen." Bij zijn laatste woorden ontschieten de echtgenoot "eenige mannelyke traanen."

De maritale toespraak mist zijn effect niet. De jonge echtgenote ondervindt een "geduurige aangroei van de tederste gemoeds-beweegingen", haar tranen van razernij drogen op terwijl in haar ogen nieuwe tranen maar ditmaal van berouw en liefde opwellen. Tot inkeer gekomen, werpt zij zich letterlijk en figuurlijk in het stof voor haar echtgenoot, betuigt haar spijt over het gebeurde en biedt de gast haar excuses aan. De echtelieden verzoenen zich met elkaar en geheel vrijwillig neemt de man zelfs een deel van de schuld voor de scène op zich. De briefschrijver besluit met de voldane constatering dat tijdens zijn bezoeken aan het echtpaar sedertdien, hij "des Vrouwtjes volharding in haar goed gedrag gezien" heeft en dat zij in al haar "eerbiedige onderdanigheid" hem aangespoord heeft haar geval aan de Hollandsche Spectator bekend te maken als voorbeeld voor andere "heerschzugtige Malloten, die niet weeten, dat in de betragting van haar pligt haar geluk en rust opgesloten legt."

Naar aanleiding van deze brief wijdt de Hollandsche Spectator in het naschrift van dezelfde aflevering nog enkele bespiegelingen aan de "zwakheid der Vrouwen, in het temmen van haare hartstogten". Voor een verklaring van dat verschijnsel beroept hij zich op een tweede correspondent, die hij weliswaar niet letterlijk citeert maar wel uitgebreid parafraseert. Hartstochten, zo stelt deze, zijn in zichzelf niet verkeerd maar door misbruik kunnen deze van gesteldheid verande-

ren. Bij vrouwen gebeurt dat eerder dan bij mannen – niet omdat "de Vrouwen teerder en min sterk van lighaams gestalte zyn als de Mans, en daarom als zwakke vaatjes moeten behandelt worden"[1] zoals zo vaak ter verdediging van het vrouwelijk geslacht wordt gesteld – maar omdat hun ziel zwakker is. Deze zwakke ziel is het gevolg van een verkeerde opvoeding die "nalaat tydiglyk de kinderlyke dwingelandy te breeken" en allerlei gebreken oogluikend blijft toestaan.

> "Moet niet door zo eene onverantwoordelyke verwaarloozing haare ongeoefende reeden, door een dikke roest overdekt, alle scherpte en glans verliezen, en van alle kragt en ligt, noodig het hart te bestieren, berooft worden?",

zo wordt er retorisch gevraagd, om vervolgens het antwoord te presenteren:

> "dewyl naar maate de zinnen aangedaan worden de hartstogten gaande raaken, zo blykt het klaar, waarom de vrouwen haare driften zo weinig kunnen bedwingen; haare zinnen geen tegenstand vindende in de kragt van een verligte reeden moeten noodzakelyk haar gansche ziel overheeren, en zig over de zelve een onwederstaanbaare dwingelandy aanmatigen."

Grietje Kenouil neemt de handschoen op

Met het bovenbeschreven tafereel van een huiselijk incident lijkt de Hollandsche Spectator een gevoelige snaar bij zijn lezerspubliek te hebben geraakt. Want niet lang daarna ontvangt hij een brief waarin hem een tirannieke houding tegenover het vrouwelijk geslacht verweten wordt. De brief is, aldus Van Effen, ondertekend met de naam Grietje Kenouil.

De Hollandsche Spectator publiceert Grietjes brief integraal op 16 mei 1732 in aflevering 58 van zijn blad maar alvorens hij zijn publiek van de brief kennis laat nemen, voorziet hij deze eerst van enige kanttekeningen. Ten eerste komt hij nogmaals terug op de – volgens hem waargebeurde – "geschiedenis van 't bekeerd heerschzuchtig wyfje" en presenteert zijn commentaar op deze gebeurtenis voor diegenen die "zich de moeite willen geven van het menschelyk hart in de tegenwoordige betrekking te doorgronden" (waarover zo straks meer). Ten tweede vertelt hij zijn lezers hoe ze de brief van Grietje Kenouil moeten lezen: deze moeten ze niet helemaal serieus nemen want de brief is hem "kwansuis[2] (...) van een vrouw (...) toegezonden" en valt te beschouwen als "eene natuurlyke en wel opgevolgde nabootsing van onzer vrouwen grillige wyze van spreken en denken". Volgens Van Effen is een dergelijke imitatie zeer de moeite waard:

> "'t Is 'er mee gelegen als met een schilderstukje, daar dronken en vegtende boeren levendig en volgens de natuur verbeeld worden, en daar dikwils geen minder kunst en bevalligheid in steekt, als in de verhevenste schilderyen der grootste meesters."

1. Vergelijk de oudere bijbelvertalingen van de eerste brief van Petrus (I.3:7) waar de vrouw al als een zwak vat (in de betekenis van een zwak lichaam) wordt aangeduid.
2. Schijnbaar, quasi.

Afbeelding 14: Justus van Effen (1684-1735), de journalist die in zijn Hollandsche Spectator *als een van de eerste spectator-schrijvers de 'vrouwelijke hartstochten' problematiseert.*

Na haar aldus geïntroduceerd te hebben, kan hij Grietje veilig aan het woord laten:

> "Heer Spectator,
> Zo 't je lust, kun je dezen brief mee in je wekelyk taakwerk zetten, en dan zulje de luî ten minste geen leugentjes op de mouw spelden, als je zegt dat ze je gezonden is. Je meent geloof ik, dat wy vrouwtjes altemaal zulke bloedjes zyn, als dat onnozele mevrouwtje, dat arme schaap, je wyfje, meen ik, daar je als een beul over heen zit te kyken; of denkje dat we niet ruiken kunnen, dat je de man zelf bent, daar je zo breed van opgeeft? Wel je slooft je zeker wakker uit; ja zo je naar de eernaam van *Wyvebruier*[3] staat, moetje zo maar voortgaan: Maar wat hebje ande-

3. Wijvebruier: vrouwenplager, *WNT* III (1902) 1647.

re mannen ook nog op te zetten tegens haar vrouwtjes? Ik wil je wel beloven, zo ik een Mevrouw was, en dat myn man op 't kussen zat, ik zou je dat spectator-schryven wel haast verleren. Wel je meent, dat het je fraai staat de wereloze vrouwtjes zo onbeschoft aan te tasten, en deed ik het niet meer, uit een oprecht medelyden voor sommige goede sloofjes, als wel voor my zelf, ik zou me zo veel moeite niet geven, noch je zout het geluk niet hebben, dat ik aan zulk een babok[4] een letter schryven zou."

Grietje vervolgt de brief met de mededeling dat háár echtgenoot tenminste zo verstandig is haar in alles haar zin te geven; zou hij dat niet doen, dan zou ze snel haar boeltje pakken en dan zou ze wel eens willen zien wie dat het langste zou uithouden ... Ze heeft bovendien ook aan haar boekverkoper laten weten dat hij haar echtgenoot geen verdere spectator-afleveringen meer hoeft toe te zenden en is voornemens om anderen haar voorbeeld te laten volgen. Tot slot krijgt de Hollandsche Spectator van Grietje nog een koekje van eigen deeg:

"Wat dunk je nu, Sinjeur Spectator, heb ik jou malle blaadjes twemaal 's weeks, of jy myn grillig hooft en spitse tong alle daag te vrezen; doet hier in tyds je voordeel mee, en handel voortaan de zwakke vaatjes, je eige niet te vergeten, wat zagter, en met wat meer eerbied, of wagt de ongena van my."

Getuigenis van een secondant

Het verhaal krijgt nog een staartje wanneer op 15 maart 1734 – bijna twee jaar na dato – in aflevering 249 van *De Hollandsche Spectator* een brief verschijnt van de echtgenoot van Grietje. In deze brief beklaagt de schrijver zich erover dat zijn kleine gestalte hem regelmatig tot mikpunt van spot in zijn omgeving maakt en dat sommigen hem vanwege zijn geringe afmetingen als een kleine jongen behandelen. Maar, zo suggereert hij, Alexander de Grote en Horatius waren evenmin fors van postuur, dus ware grootheid ligt niet in de lichaamsbouw maar in de deugd van een persoon. Hoewel de Hollandsche Spectator in zijn reactie zijn instemming betuigt met deze stelling (zij het in een ietwat ironische, dubbelzinnige toonzetting), blijkt aan het einde van de brief dat deze briefschrijver zich nog immer door zijn Grietje laat overheersen en dat de lezer derhalve zijn vraagtekens mag zetten bij de gepretendeerde grootheid van 's mans persoonlijke ziel en deugd.

In zijn postscriptum vertelt deze 'Manshoofd[5] Kenou', zoals hij zichzelf noemt, hoe het met zijn Grietje gesteld is. Zij is weer verzoend met de Hollandsche Spectator sinds deze in een van zijn essays een knorrige oude vrijer door een vrouw op zijn nummer heeft laten zetten. Grietje laat daarom de Hollandsche Spectator van haar groeten en haar man het verzoek overbrengen om in het vervolg haar naam niet meer fout te spellen: ze heet Kenou en niet Kenouil zoals hij

4. Babok: domoor, ruw, onbeschoft mens, lomperd.
5. Manshoofd: echtgenoot, *WNT* IX (1913) 221.

ervan gemaakt heeft (hetgeen in het naschrift ootmoedig door de Hollandsche Spectator erkend wordt). Grietje blijkt nu weer regelmatig *De Hollandsche Spectator* te lezen en heeft naar aanleiding van een betoog over de gevaren van het (kaart)spel een verbod ingesteld op alle kinderspelletjes in huis. Zij heeft haar kinderen het onschuldige – maar in Grietjes ogen zondige – vermaak van het uilenbord, ganzenbord, tolletje en andere spellen ontzegd. Haar man zit daarmee danig in zijn maag en verzoekt de Hollandsche Spectator zijn medewerking om dit misverstand uit de wereld te helpen. Hij ondertekent zijn brief met "Uw Leezer Manshoofd Kenou, geboren Nagibuscantoprocara. Spekstad, den 19 January 1734."

2.2 Retoriek van de beheersing

Sekse-verhoudingen en macht

De brief met het verhaal van het heerszuchtige, overdreven zindelijke vrouwtje met haar angst voor rode wijnvlekken, heeft niet alleen Grietje maar ook diverse twintigste-eeuwse lezers beziggehouden. In vrijwel elk spectator-onderzoek wordt het verhaal aangehaald ter illustratie van de visie die Van Effen had op de echtelijke verhoudingen. Volgens Von Wolzogen Kühr toont het verhaal dat Van Effen bepaald ouderwets te noemen was met zijn opvatting dat de vrouw onderdanig moest blijven aan het gezag van haar echtgenoot.[6] Moquette daarentegen concludeert dat de heren der schepping in de achttiende eeuw toch wel een zware taak zullen hebben gehad aan de verbetering van hun kinderlijke echtgenotes.[7] En Buijnsters stelt dat het in ieder geval geen verhaal is om in het vrouwencafé voor te lezen of om, zoals hij elders schrijft, in het feministische maandblad *Opzij* af te drukken. Volgens hem gaat het in dit miniatuurdrama (dat we vooral niet mogen lezen als een klucht, zo waarschuwt hij) "immers om redelijkheid contra heerszucht, waarbij de man alle gelijk aan zijn kant heeft."[8]

Het is duidelijk dat de juiste machtsverhoudingen binnen het huwelijk een deel van de boodschap vormen waar het Van Effen hier om gaat. In Buijnsters' woorden resoneren de woorden van Van Effen die erop wijst "dat de vernedering van 't zoete vrouwtje, hoewel ze al vry ver gaat, niets onredelyks behelst, en dat niet vereischt was, om zo menigvuldige affronten, haar man aangedaan, te vergoeden." Naar aanleiding van dit geval neemt Van Effen zich dan ook voor om nog een andere keer een aflevering te wijden aan "de regte en billyke middelen, die een verstandig huisvader verplicht is in 't werk te stellen in de onderscheiden regering van zyn vrouw, boden, en kinderen".[9] Er is geen twijfel mogelijk: de man

6. Von Wolzogen Kühr, *Nederlandsche Vrouw*, I. 246 en 105.
7. Moquette, *Vrouw*. I. *Huiselijk leven*, 103-104.
8. Buijnsters, 'Kleine Republiek', 95. Zie verder ook idem, *Justus van Effen*, 271.
9. *De Hollandsche Spectator* (16 mei 1732) 220.

hoort de baas te zijn in het huisgezin, wanneer zijn macht wordt aangevochten moet dat bestreden worden, wanneer zijn eer door beledigingen wordt aangetast moet er worden ingegrepen.

De reactie volgt dan ook snel en nog wel *en plein public*: de echtgenoot grijpt voor de ogen van een gast demonstratief naar de wijnfles om zijn vrouw weer in het gareel te krijgen. Vervolgens grijpt de spectator-schrijver naar pen en papier om dit huwelijk aan een breder publiek ten voorbeeld te stellen. Daarbij gebruikt Van Effen het fenomeen van de lezersbrief op verschillende manieren. De strategie die hij als redacteur in deze volgt, leent zich voor een nadere analyse. Daarvoor zal ik de drie vertogen uit *De Hollandsche Spectator* als een drieluik op elkaar betrekken, hetgeen door de andere onderzoekers niet is gedaan.

De drie afleveringen van *De Hollandsche Spectator* die hierboven zijn samengevat, kunnen gelezen worden als een soort feuilleton waarbinnen niet minder dan vier correspondenten figureren: de anoniem gebleven briefschrijver die in aflevering 42 verhaalt over de door hem geobserveerde ruzie bij het pasgetrouwde stel, de eveneens naamloos gebleven "wysgeerige correspondent" aan wie Van Effen zijn bespiegelingen over de oorzaak van vrouwelijke hartstochten aan het einde van aflevering 42 ontleent en – *last but not least* – Grietje Kenou en haar echtgenoot uit de afleveringen 59 en 249. Aan deze briefschrijvers en hun gedachten staat de Hollandsche Spectator welwillend de nodige ruimte in zijn tijdschrift af: vijftien van de in totaal 24 pagina's die deze drie afleveringen beslaan zijn van correspondenten afkomstig. Dat betekent dat de Heer Spectator deze brieven op verschillende manieren goed kon gebruiken voor zijn spectatoriale boodschap.

De eerste gepubliceerde brief biedt de Heer Spectator gelegenheid om terug te komen op een onderwerp dat hij al zo'n twee maanden eerder kort had aangesneden. In aflevering 23 van 11 januari 1732 had de Hollandsche Spectator zijn lezers namelijk reeds op de hoogte gesteld van een ontvangen brief die als onderwerp had "de oorzaak waarom de Vrouwelyke sexe min hare hartstogten, als de mannen de hunne bedwingen".[10] Wegens de breedvoerige stijl van de brief wil hij deze op dat moment niet in zijn geheel publiceren, maar hij belooft er later op terug te komen. Dat doet hij dan ook in aflevering 42 naar aanleiding van een andere brief, die de vertelling over het tafellaken-incident bevat. Zijn verklaringen van de hierin beschreven heethoofdigheid van het jonge vrouwtje, haalt de Hollandsche Spectator uit de brief van zijn wijsgerige correspondent waarvan hij reeds eerder gewag had gemaakt.

Is het toeval dat deze lezersbrieven zo uitstekend op elkaar aansluiten? Of moeten we hierin de redactionele hand herkennen van Van Effen, die uit het niets een lezersbrief tevoorschijn tovert welke het hem mogelijk maakt eindelijk het onderwerp van de vrouwelijke emotionaliteit te gaan bespreken dat hij zijn lezers al zoveel eerder in het vooruitzicht had gesteld? Dat Grietje de Hollandsche

10. *De Hollandsche Spectator* (11 januari 1732) 178.

Spectator ervan verdenkt deze brief zelf geschreven te hebben, lijkt niet geheel ten onrechte. Immers, de Hollandsche Spectator doet vervolgens geen enkele moeite om deze beschuldiging te ontkrachten. Sterker nog: in aflevering 58 refereert hij aan aflevering 42 als "myn geschiedenis" en "myn verhaal". Hoewel het niet uitgesloten is dat hij hiermee doelt op de aflevering in haar totaal, is het waarschijnlijker dat hij hier in een *slip-of-the-pen* het auteurschap erkent van de brief en de daarin vervatte geschiedenis. Bovendien benadrukt de Hollandsche Spectator dat deze geschiedenis waar gebeurd is, daarmee de indruk wekkend dat hij er zelf getuige van is geweest.

Maar waarom heeft Van Effen een fictieve briefschrijver nodig als opstapje naar zijn betoog, terwijl een eigen verhaal die functie net zo goed had kunnen vervullen? Hier maken we kennis met een tweede functie van de lezersbrief: de auteur kan zich achter zijn fictieve briefschrijver verbergen zodat hij geen blad voor de mond hoeft te nemen. De correspondent vertolkt weliswaar in grote lijnen de mening van de spectator-schrijver zelf, maar bij monde van zijn correspondent kan deze zich radicaler opstellen en zich meer veroorloven dan als Heer Spectator, die door zijn lezers altijd ter verantwoording kan worden geroepen. Het moge voor Van Effen pleiten dat hij in aflevering 58 zich niet langer achter deze anonieme briefschrijver verschuilt, maar zich bereid toont om de in aflevering 42 verwoorde standpunten zelf te verdedigen. Van de andere kant was daar niet zo veel moed voor nodig, want het werd de lezer(es) wel erg moeilijk gemaakt zich met de onredelijke, opvliegende stem van de tegenpartij te vereenzelvigen.

De brief van Grietje vervult in *De Hollandsche Spectator* dan ook een geheel andere functie dan beide voorafgaande brieven van mannelijke lezers. Grietje representeert de slechte verstaander die zelfs aan honderd woorden niet genoeg heeft om te vatten wat de Heer Spectator eigenlijk met zijn verhaal voor ogen staat. Dit type lezer dat de bedoelingen van de spectator-schrijver altijd verkeerd begrijpt, komt regelmatig in de spectators voor. De spectator-schrijvers gebruiken de misvattingen van deze lezers om nogmaals terug te komen op een favoriet onderwerp en de tevoren ingenomen standpunten verder te onderbouwen. Tegelijkertijd vormt het wanbegrip van deze correspondenten het perfecte alibi om het gedrag van eventuele andersdenkenden belachelijk te maken. Hetzelfde zien we in *De Hollandsche Spectator* met Grietje gebeuren. De interpretatie van haar woorden door zijn andere lezers houdt de Heer Spectator zorgvuldig in eigen hand.

Om te beginnen introduceert hij haar als een Amsterdams wijfje. Deze typering moet zijn lezers ongetwijfeld een eerdere aflevering van *De Hollandsche Spectator* in herinnering hebben gebracht, waarin de Heer Spectator zijn gram had uitgestort over deze heerszuchtige vertegenwoordigsters van het vrouwelijk geslacht.[11] Bovendien vergelijkt de Hollandsche Spectator Grietjes gedrag met dat van de boerenstand, een bevolkingsgroep waarop de burgerij uit die dagen met de

11. *De Hollandsche Spectator* (29 oktober 1731).

nodige minachting neerkeek. De genadeslag waarmee Van Effen Grietje als serieuze tegenstander uitschakelt, bestaat uit zijn stelling dat Grietje in werkelijkheid helemaal niet bestaat, maar dat haar brief desalniettemin kan dienen als een vermakelijke illustratie van de grillige wijze waarop vrouwen plegen te denken en spreken. Een lezeressenbrief dus die weliswaar geschreven lijkt vanuit een vrouwelijk perspectief, maar waarvan het steeds onwaarschijnlijker wordt dat deze inderdaad door een vrouw geschreven is. Immers: Grietje demonstreert op àl te voorbeeldige wijze de emotionele tekortkomingen, die Van Effen aan het vrouwelijk geslacht toeschrijft.

Van Effen moet de correspondent die hem dit epistel opstuurde, dan ook wel dankbaar zijn geweest voor dit perfect bij zijn betoog aansluitende staaltje van vrouwelijke heerszucht. Want anders dan men wellicht zou verwachten is deze brief van Grietje niet door Van Effen zelf geschreven, zo min als die van haar man. Beide brieven zijn afkomstig van Pieter Merkman, een Haarlemse lintenfabrikant die in kleine kring ook bekendheid genoot als dichter en proza-schrijver.[12] Zijn persoon heeft in de twintigste eeuw nog model gestaan voor een van de hoofdpersonages in een historische roman van de schrijfster Sini Greup-Roldanus.[13] Helaas is er weinig informatie overgeleverd over de contacten tussen Merkman en Van Effen. Wel weten we dat er ook nog enkele andere satirische lezersbrieven in *De Hollandsche Spectator* gepubliceerd zijn, die waarschijnlijk eveneens van Merkmans hand afkomstig zijn geweest. De brieven zelf zijn niet in handschrift bewaard gebleven.

Merkmans gefingeerde brief van de echtgenoot van Grietje Kenou neemt als lezersbrief een aparte positie in tussen de andere brieven. Daaraan debet is het feit dat de brief eigenlijk niet handelt over het thema van de echtelijke verhoudingen noch over onbeheerste emoties en bovendien pas geruime tijd na de andere verschijnt. Opvallend is ook dat de lezer pas bij de ondertekening van de brief en het postscriptum weer aan Grietje Kenou wordt herinnerd. Het heeft er veel van weg dat Merkman eerst de brief geschreven heeft en pas daarna – peinzend over een aansprekende ondertekening – bedacht heeft dat het wel aardig zou zijn om de echtgenoot van zijn vorige creatie ten tonele te voeren. Het postscriptum voegde hij vervolgens toe om het karakter van Grietje nog even voor de geest te halen.

In dat postscriptum wordt Grietje opnieuw gepresenteerd als een lezeres die aan *De Hollandsche Spectator* ten onrechte een aantal rare opvattingen ontleent: ze heeft het betoog over de morele bezwaren tegen het spel totaal verkeerd begrepen. Ook blijkt ze nog steeds haar omgeving te terroriseren. Maar met zo'n echtgenoot mag dat ook geen wonder heten, zo wordt de lezer impliciet te verstaan

12. Buijnsters, 'Lezersbrieven' 133-135 en idem, *Justus van Effen*, 272-273. Buijnsters baseert zich overigens op de publicaties van Garrer, die deze informatie aantrof in de nalatenschap van Merkman. Zie daarvoor Garrer, 'Medewerker van Van Effen' en idem, *Haarlemsch dichter*.

13. *Een vrouw in rook en regen* (1954). Pieter Merkman, die viermaal trouwde, wordt in deze roman afgeschilderd als een gemakzuchtig man met een naïeve arrogantie tegenover vrouwen. Zie Grever, 'Historische reconstructie', 207-208.

gegeven. Uit de brief komt Manshoofd Kenou immers naar voren als een weinig sterke persoonlijkheid, die nauwelijks in staat is zich te weer te stellen tegen de spotternijen die hem wegens zijn kleine gestalte ten deel vallen. Het bevreemdt niet dat hij in de strijd met zijn vrouw eveneens het onderspit delft. Zijn brief bevestigt wat de lezers al wisten: dat het slecht afloopt met mannen die niet de moed hebben om op te treden tegen heerszuchtige echtgenotes.

Gelukkig maar dat voor iedereen duidelijk is dat het hier een gefingeerde situatie betreft. De echtgenoot zet zichzelf zodanig te kijk, dat geen enkele lezer zou geloven dat Manshoofd Kenou werkelijk bestaat. Ook de brief van Grietje wordt op zo'n wijze door Van Effen geïntroduceerd dat niemand haar woorden serieus zal nemen. Het volkse woordgebruik van Grietje doet de rest. Wanneer we kijken naar de verhouding tussen fictie en werkelijkheid in dit feuilleton, dan kunnen we concluderen dat middels de fictie in deze spectator actie wordt ondernomen tegen een verschijnsel dat voor de lezers wel uit de werkelijkheid herkenbaar moet zijn geweest: vrouwen neigen ertoe zich meer macht toe te eigenen dan aanvaardbaar is voor mannen en laten zich daarbij niet de mond snoeren. Met de publicatie van deze lezersbrieven probeert Van Effen in te grijpen in deze werkelijkheid door deze praktijken als vooraanstaand leider van de publieke opinie in het openbaar als onaanvaardbaar te brandmerken. Bij Van Effen wordt noch de macht over het huishouden noch de macht over het woord aan het vrouwelijk geslacht afgestaan. Hij houdt alles in eigen hand.

Ondertussen is bij deze analyse van de lezersbrieven gebleken dat naast de problematiek van de echtelijke machtsverhoudingen nog een andere, overigens daarmee verbonden problematiek speelt: het gevaar dat van onbeheerste emoties uitgaat. Blijkens het redactionele naschrift bij de anonieme brief uit aflevering 42 en de inleiding bij de brief van Grietje in aflevering 58 vormen de hartstochten immers het kader waarbinnen de Hollandsche Spectator de beschreven gebeurtenissen wenst te bezien. Om die reden doet een interpretatie vanuit het thema van sekse-verhoudingen en macht slechts ten dele recht aan het verhaal. Het is noodzakelijk het perspectief te verbreden naar de rol die de gemoedsbewegingen in dit alles spelen.

De tirannie van heerszucht en toorn

Om welke gemoedsbewegingen gaat het hier? Laten we ons in eerste instantie beperken tot de twee meest in het oog lopende: dat zijn de heerszucht en de toorn die – beide benoemd als een "hartstocht" – een centrale plaats innemen in het bovenbeschreven drieluik. De Hollandsche Spectator ziet een rechtstreeks verband tussen deze gemoedsbewegingen en het wangedrag van het grillige vrouwtje uit aflevering 42 en van Grietje Kenou(il) uit de latere afleveringen.

De heerszucht en toorn symboliseren voor de Hollandsche Spectator het gevaar van de driften en hartstochten die zich over de ziel "een onwederstaanbaare dwingelandy aanmatigen" zodra zich daar de gelegenheid toe voordoet. Het is deze potentiële heerschappij van emoties – "de woede van een tyrannige harts-

tocht"[14] – die ook veelvuldig door andere spectator-schrijvers gethematiseerd wordt en verbonden aan een gebrek aan deugd en redelijkheid. De verhouding tussen de mens en zijn gemoedsbewegingen vertoont soms de kenmerken van de relatie tussen een slaaf en zijn meester – zo menen zij in navolging van denkers uit de Klassieke Oudheid:[15]

> "Dog zo *waare slaverny* bestaat in de onderdanigheid van een zwak, en lafhartig gemoed, dat van de redelyke heerschappy over zig zelf berooft is, wie kan ontkennen, dat alle die onderworpen zyn aan de wispeltuurigheid hunner herssenschimmen, aan 't geweld hunner begeerlykheden, in een woord dat alle menschen, aan welken eene wel beredeneerde deugt ontbreekt, door het jok van een waare slaverny gedrukt worden?"[16]

Hoewel minder dan vrouwen, lopen ook mannen het gevaar een willoze slaaf te worden van hun gevoelens: "Zal iemand staande durven houden, dat hy vry is, terwyl hy beheerscht word door de liefde van een vrouw, die hem, naar het haar in 't hooft komt, wetten voorschryft, en terwyl hy nog moed nog magt heeft, om iets aan zyn bevelhebster te weigeren."[17]

Deze vrees het slachtoffer te worden van een tiranniek bewind van emoties hebben de spectator-schrijvers gemeen met een aantal filosofen uit de Oudheid, wier gedachtegoed in zeker opzicht een referentiepunt vormt voor deze achttiende-eeuwse auteurs. In een later hoofdstuk zal ik nader ingaan op de gecompliceerde intellectuele verhouding die tussen de spectator-schrijvers en deze klassieke denkers bestond. Vooralsnog volstaat op te merken dat bij enkele (vooral vroege) spectator-schrijvers duidelijke sporen terug te vinden zijn van de afwijzende houding die de Stoïci tegenover emoties innamen[18] terwijl bij vele andere auteurs de (indirecte) invloed van de genuanceerdere emotie-opvattingen van Aristoteles herkenbaar is.

Nu zijn heerszucht en toorn niet de verschijnselen die een twintigste-eeuwer als eerste voor de geest komen, wanneer hem of haar gevraagd wordt belangrijke of problematische emoties op te noemen. Toch zijn dit de "hartstochten" waarmee de achttiende-eeuwse spectator-schrijver Van Effen de gevaarlijke overmeestering van het gemoed wil illustreren. Welk gedachtegoed gaat daarachter schuil?

Niet lang nadat Van Effen Grietjes brief heeft gepubliceerd, wijdt hij als de Hollandsche Spectator twee afleveringen[19] aan het verschijnsel van de heerszucht:

14. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 maart 1730) 88.
15. Foucault, *Gebruik van lust*, 78-80.
16. *De Hollandsche Spectator* (25 juni 1734) 59. Zie voor vergelijkbare bewoordingen ondermeer: *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (26 juni 1730) 193-194 en *De Leerzaame Praat-Al* (22 februari 1792) 57-58.
17. *De Hollandsche Spectator* (25 juni 1734) 59.
18. Verwijzingen naar bijvoorbeeld de Stoïci onder andere bij Joan Duncan in *De Mensch Ontmaskert* (27 juni 1718) 154-155 ter introductie op een hervertelling van Petronius' verhaal over de weduwe van Ephese. Hoewel Duncan enige twijfels heeft over sommige inzichten van de Stoïci, meent hij wel dat "alle onze hartstochten veeltyds iets belachelyks in zich hebben." Verder wordt in *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (10 juli 1730) 210-212 een aantal Stoïci met instemming aangehaald.
19. *De Hollandsche Spectator* (30 mei 1732) en (13 juni 1732).

"Niets is 'er dieper in 't menschelyke gemoed ingeworteld, als de heerschzugt, hare uitroeijing schynt onze natuur zelfs aan 't kwynen te moeten helpen; men kan haar regt aanzien, als de laatste vyandinne waar mede de sterkste, en meest beproefde deugd te worstelen heeft, zonder oit op de zelve een volkomen zegen, die haar voor altyd aan 't jok der reden onderwerpt, te behalen."[20]

Heerszucht is een diepingewortelde karaktertrek, zij is strijdig met deugd en rede én zij brengt de slechtste kanten in de mens naar boven. In de desbetreffende afleveringen van *De Hollandsche Spectator* worden daarvan fraaie staaltjes getoond, maar ook andere spectator-schrijvers benadrukken dat de heerszucht "strydt met ons waar geluk, om dat het ons geene verzadiging belooft, en de haatelykste driften doet ontwaaken."[21] De heerszucht valt volgens een van hen zelfs te beschouwen als een ziekte, een permanente kwaal, een onverzadigbare drang die alle handelingen van een persoon voortdurend beheerst en daarom zeer gevaarlijk is.[22] In deze omschrijving herkennen we de heerszucht als een hartstocht in de moderne zin van het woord: als een tot dispositie verworden emotie. Als zodanig vertoont de heerszucht overeenkomsten met een voor ons herkenbare karaktertrek, die in de twintigste eeuw evenmin als acceptabel geldt: de machtswellust.

De achttiende-eeuwse spectator-schrijvers hebben echter nog een ander probleem met de heerszucht, en dat is dat mensen en zelfs verlichte geesten "van die verderflyke hartstogt gansch tegenstrydige gedagten gehad"[23] hebben. Maar al te vaak bewondert men de prestaties van regerende heersers, terwijl deze slechts waardering verdienen wanneer zij niet uit heerszucht maar uit het verlangen naar goeddoen tot hun daden zijn gekomen. Ware verdienste heeft geen behoefte aan het uitoefenen van heerschappij maar heeft voldoende aan zichzelf, aldus de Hollandsche Spectator die daarbij naar de klassieke dichters Claudianus en Horatius verwijst. Caesar bijvoorbeeld was met zijn liefde voor de heerschappij een slaaf van zijn heerszucht geworden en moest niet als een held vereerd worden.[24]

Er is de spectator-schrijvers nogal wat aan gelegen om te laten zien dat heerszucht – hoewel veelvuldig voorkomend – geen vanzelfsprekende hartstocht is: "De zucht, om over anderen te heerschen, wordt door veelen voor een eigenschap der menschelyke natuur gehouden; en, schoon zy dit niet kan zyn, om dat de natuur een onschuldig kind der volmaakte Godheid is, schynt evenwel de heerschzucht over het algemeen den mensch aangeboren te zyn."[25] De heerszucht is echter niet aangeboren maar komt voort uit een verkeerde eigenliefde of uit de

20. *De Hollandsche Spectator* (30 mei 1732) 11.
21. Citaat uit *De Menschenvriend* V (1792) nr.37, 295. Vergelijk verder ook *De Algemeene Spectator* (16 november 1742) en *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.LXXIX, 640*.
22. *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.LXXIX, 640*.
23. *De Hollandsche Spectator* (13 juni 1732) 43.
24. *De Hollandsche Spectator* (30 mei 1732) 16 en (13 juni 1732) 43-48. Vergelijk ook *De Algemeene Spectator* (16 november 1742) 57-58, overigens met een verwijzing naar Seneca, en *De Vraag-Al* III (1792) nr.121, 132.
25. *De Menschenvriend* V (1792) nr.37, 289.

behoefte om zich bij gebrek aan eigen verdiensten toch boven anderen te verheffen.[26] Maar zoals een van de patriottische auteurs het aan het einde van de eeuw wenst te benadrukken: "het behoort niet tot den menschlyken aard, dat wy anderen gebieden. Eene redenlyke Vryheid is de schoonste trek van Gods beeld, dat ons aanwezen versiert."[27] In dergelijke formuleringen krijgt het heerszucht-begrip in de laatste decennia van de eeuw duidelijk politieke connotaties. Het raakt dan verweven met de burgerlijke aspiratie het machtsmisbruik van de aristocratie aan banden te leggen.

In de tijd van Van Effen is deze politieke implicatie van het heerszucht-begrip in de spectators nog minder uitgesproken. De betogen over de heerszucht worden aanvankelijk vooral verbonden met een ánder maatschappelijk probleem. Men realiseert zich dat heerszucht zich weliswaar het duidelijkst manifesteert bij hogergeplaatsten, maar – en dat is veel problematischer! – ook de lagere burgers zijn niet vrij te spreken van deze ondeugd. Ter illustratie van dit probleem trekken in *De Hollandsche Spectator* heerszuchtige aansprekers, commiezen, hondenslagers, kosterknechten, stovenzetsters, sergeanten, rakkers en koetsiers in een hilarische optocht aan de ogen van de lezer voorbij.[28] Vergelijkbare taferelen met boden, Westfaalse huisknechten en andere "geringe lieden" of vertegenwoordigers van "het laage gemeen" spelen zich af in andere spectators.[29] En opnieuw verschijnen daar ook enkele vrouwen ten tonele, die volkomen ten onrechte menen zich de heerschappij over hun mannen te mogen aanmeten.[30]

Vormt heerszucht als zodanig al een verwerpelijke neiging, deze wordt voor de achttiende-eeuwse spectator-schrijver nog verwerpelijker als zij zich manifesteert bij individuen die lager op de sociale ladder staan dan hijzelf. In die zin is de toch al geringe aanvaardbaarheid van heerszucht verder gerelateerd aan de sociale positie van de persoon die in zijn of haar gedrag van deze trek blijk geeft. Heerszucht van vrouwen ten op zichte van mannen kan in een dergelijk, hiërarchisch normenstelsel uiteraard niet getolereerd worden. Heerszucht is het dubieuze privilege van diegenen die bovenaan de sociale pyramide staan.

We beginnen nu de redenen te begrijpen waarom heerszucht door Justus van Effen als voorbeeld wordt uitgekozen om de afkeurenswaardige macht van emoties te kritiseren. Heerszucht is niet alleen een veel voorkomend fenomeen, maar ook onverenigbaar met de rede, deugd en door God gegeven natuur die de mens gelukkig moeten maken. Bovendien illustreert deze hartstocht als emotionele dispositie, als semi-permanente karaktertrek de langdurige macht die emoties op de gedragingen van personen kunnen uitoefenen. Daarbij is het opvallend dat deze ondeugd vooral geprojecteerd wordt in groepen die niet primair tot het geïntendeerde lezerspubliek van de spectators behoren: machthebbers en dienstbaren.

26. Ibidem, als ook *De Hollandsche Spectator* (30 mei 1732) 16.

27. *De Menschenvriend* V (1792) nr.37, 295.

28. *De Hollandsche Spectator* (30 mei 1732).

29. *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (23 januari 1743) en *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr. LXXIX, 640-639*, waaruit ook de citaten.

30. *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr. LXXIX, 639* en *De Vraag-Al* I (1791) nr.14, 107.

Tot slot is de heerszucht – gedefinieerd als het streven naar heerschappij – ook symbolisch de meest voor de handliggende hartstocht om de afschrikwekkende heerschappij van emoties te verbeelden.

Hoe zit dat met de toorn, de tweede gemoedsbeweging die Grietje en haar opvliegende voorgangster parten speelde? In het spectatoriale gedachtegoed is toorn – in de spectators vaak ook gramschap genoemd – nauw verwant aan wraakzucht en haat. Alle ontstaan uit een afkeer van verschijnselen of personen die ons ongelukkig hebben gemaakt, bijvoorbeeld door onze eigenliefde te kwetsen: "De toorn is die heftige aandoening, die in ons hart ontvlamt, wanneer onze eigenliefde, vooral onzen hoogmoed, beledigd wordt. Veeltyds paart deeze hartstogt onmiddellyk met wraakzucht."[31] Maar terwijl wraakzucht en haat in de spectators als langdurige, onverzoenlijke gemoedsaandoeningen worden beschouwd, is de toorn of gramschap een emotie in de enge zin van het woord: een gemoedsaandoening van tijdelijke aard met een sterke actie-impuls.[32]

Het is de heftigheid en moeilijke bedwingbaarheid van die impuls die de toorn of gramschap voor de spectator-schrijvers bij uitstek tot het schrikbeeld maakt van de gevaarlijke effecten die gemoedsbewegingen op lichaam en ziel kunnen hebben:

> "Onder alle hartstogten is geen zo gevaarlyk en woedend als de Gramschap; Andere neigingen des gemoeds neigen ons verstand met een zoet lyntje in 't net te krygen, deze Tyran daarentegen overvalt ons op 't onversienste met zulk een geweldt, dat wy veeltyds op de vleugels der driften, al eer, als wy bemerken, in ons verderf gedraagen worden, waarby wy het ongeluk van onze evennaasten bevorderen."[33]

Hoeveel onrecht is niet gepleegd, hoeveel misdaden zijn er niet begaan in drift? Een mens die in woede ontstoken is, is niet langer meer herkenbaar als mens maar gelijkt een ongetemd dier zonder rede, zonder besef van goed en kwaad.[34] Dat de toorn misschien wel de meest representatieve vertegenwoordiger van emoties is voor de achttiende-eeuwer, zou men kunnen aflezen uit de wijze waarop in de achttiende eeuw woorden als toorn, woede en drift onderling met elkaar verweven waren in een betekenisveld dat feitelijk alle gemoedsbewegingen omvatte: woorden als drift en driftigheid verwezen immers niet alleen naar toorn en opvliegendheid maar werden ook gebruikt om hartstocht, emotie en emotionaliteit in het algemeen te benoemen. Evenzo verwees het woord woede – naast vele andere betekenissen – niet

31. Citaat uit *De Kosmopoliet* (7 april 1777) 106. Vergelijkbare definities waar vaak ook een relatie met wraakzucht of haat wordt gelegd, zijn te vinden in: *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 maart 1730) 83, 86; *De Hollandsche Spectator* (17 janauri 1735) 54; *De Hollandsche Wysgeer* I (1759) nr.17, 76-77; *Bataafsch Musaeum* (15 april 1771) 251; *De Christen* (14 november 1774) 363; *De Opmerker* (12 januari 1778) 99-100.

32. *De Hollandsche Wysgeer* I (1759) nr.17, 76-77 en IV (1761) nr.212, 180; *De Opmerker* (12 januari 1778) 98-99.

33. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (10 juli 1730) 215.

34. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 maart 1740) 84-86 en (10 juli 1730) 209, 211, 216; *De Opmerker* (12 januari 1778) 100; *De Leerzame Praat-Al* (22 februari 1792) 57-58.

Afbeelding 15 en 16: Gezichtsuitdrukkingen bij de Gramschap en de Woede (Gramschap vermengd met razernij) volgens Charles Le Brun in Afbeelding der hertstogten of middelen om dezelve volkomen te leeren afteekenen *(Amsterdam 1703):* "De Gramschap is een ontstelde beweeging welk de smert en de stoutmoedigheid in de genegentheden veroorzaken, waar door de ziel in-krimpt, om zich der ontfangene beleediging te onttrekken, en haar tegens de oorzaak van het ontfangene kwaad aankant, om zich daar af te wreeken" *(p.9).*

alleen naar toorn maar ook breder naar een algemene toestand van wilde bewogenheid, van een ongespecificeerde gemoedsbeweging in heftige zin.[35]

De moeite die het de rede kost om vat te krijgen op de toorn en de buitensporige effecten op lichaam en geest maken dat sommige spectator-schrijvers de toorn in navolging van enkele Stoïci associëren met ziekte.[36] Voor deze auteurs is het ook moeilijk te geloven dat deze emotie in bepaalde omstandigheden nuttig kan zijn.[37] Toch is dat een aspect van de woede dat later in de eeuw – naast de gevaren van deze emotie – steeds meer benadrukt zal worden. Toorn kan namelijk

35. Bijvoorbeeld in *De Philanthrope* (22 april 1761); *De Philosooph* (13 april 1767) 117; *De Leerzame Praat-Al* (22 februari 1792). Vergelijk verder ook *WNT* III, 2/3 (1916) 3329-3332, 3336-3337 en *WNT* XXVI (1993) 1564-1566.

36. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (10 juli 1730) 211, 213; *De Weereldt in haar Verscheidentheid* (1736) 2e deel, 2e stuk, 153; *De Kosmopoliet* (7 april 1777) 108-109. Overigens kon 'woede' in de achttiende eeuw ook letterlijk naar een bepaalde verschijningsvorm van ziekte verwijzen. Zie *WNT* XXVI (1993) 1566.

37. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (10 juli 1730) 212-213.

ook gezien worden als een natuurlijke reactie op onrechtvaardigheid,[38] die God in de menselijke aard heeft ingeplant voor haar eigen welzijn. Als zodanig is deze gemoedsaandoening niet per definitie ondeugdzaam; de woorden van Batavus in het vorige hoofdstuk wezen daar al op. De legitimiteit van woede hangt af van de situatie waarin ze tot ontwikkeling komt en de mate waarin ze beheerst wordt. Er bestaan verschillende gradaties, variërend van "onzondigen toorn, ons ter bescherming en verdediging" door God gegeven tot "oploopende gramschap" die bijzonder gevaarlijk is "inzonderheid wanneer zij met ingekankerden wrok, of zich zelven verteerenden nijd, gepaard gaat".[39] Ten tijde van *De Hollandsche Spectator* overheerst echter nog een vrij ongedifferentieerde, negatieve interpretatie van woede: "Een ziek gemoed, een bedorve Eygenliefde, een valsche verbeelding, en een gemeene ligtgeloovigheid zyn de oorzaaken, waaruit een dulle Passie en een vinnig Monster, dat men *Gramschap* noemt, zyn voedzel trekt".[40]

Bij een dergelijke negatieve visie is het niet vreemd dat die toorn ook aan een bepaald type mensen wordt toegeschreven. In *De Philanthrope* noemt ene W. een aantal risico-groepen op: eenvoudige lieden die slecht opgevoed zijn en daarom niet uitblinken in het gebruik van hun verstand, vrouwen die evenmin gewend zijn behoorlijk na te denken, mensen met een specifieke lichamelijke gesteldheid, personen die erg gevoelig zijn voor hun eer terwijl ze zich ondertussen wel erg oneervol gedragen, hoogmoedige burgerlieden die zich meer voelen dan anderen, en tot slot auteurs die weinig kritiek kunnen velen.[41] Een aantal van deze factoren zoals sekse, lichaamsgestel en hoogmoed vindt men ook bij andere spectatorschrijvers terug maar slechts mondjesmaat.[42] Toch blijkt het verleidelijk om mensen te classificeren naar de mate waarin zij gevoelig zouden zijn voor woedeaanvallen. De Kosmopoliet bijvoorbeeld denkt dat wijsgeren en wiskundigen hun denkkracht ontlenen aan hun gelijkmatige karakter en hij werpt bij wijze van hypothese de stelling op dat daarom ook "de koelzinnige getemperdheid van eenen Engelander voor het klimaat der philosoophie beter geschikt is, dan de oploopende aart der Duitsche of zelfs van eenige andere nabuurige natie, en (...) na deeze, een Hollander (...) de geschikste is."[43]

Zo bestaat er net als bij de heerszucht ook een sociale duiding van toorn en drift: klasse, sekse en natie spelen daarin een rol. Toorn en opvliegendheid treft men het meest aan bij de lagere bevolkingsgroepen die niet kunnen nadenken, bij hoogmoedige burgers die bovenaan de sociale ladder van de burgerij staan, bij vrouwen wier denkvermogen te wensen overlaat, bij volkeren die in tegenstelling tot het Engelse en Nederlandse volk geen gematigd karakter hebben.

38. Vergelijk ook Frijhoff, *Wegen*, 871-873.
39. *De Hollandsche Wysgeer* IV (1761) nr.212, 177-178; *Bataafsch Musaeum* (15 april 1771) 251, 254; *De Christen* (14 november 1774) 363; *De Opmerker* (12 januari 1778) 99-100; *De Zot* I (1794) nr.49, 386; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 41-43 waaruit ook de geciteerde woorden afkomstig zijn.
40. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (10 juli 1730) 209.
41. *De Philanthrope* (22 april 1761) 123-125.
42. *De Hollandsche Spectator* (24 januari 1735) 69; *De Denker* (19 november 1764) 373; *De Opmerker* (12 januari 1778) 103-104.
43. *De Kosmopoliet* (7 april 1777) 111.

Drift en toorn symboliseren de kracht van de emoties omdat de heftigheid van hun impuls maar door weinig andere emoties geëvenaard wordt. Het verstand wordt radicaal (zij het tijdelijk) buitenspel gezet, de effecten zijn angstaanjagend. Toorn is slechts onder bijzondere omstandigheden functioneel, in de voorbeelden uit de vroege achttiende eeuw overheerst een negatieve duiding van het fenomeen. In verreweg de meeste gevallen waarin toorn zich manifesteert, is ze onredelijk en ondeugdzaam.

Laten we met deze kennis gewapend, nu nog eens terugkeren naar het drieluik in *De Hollandsche Spectator* en kijken hoe hier de heerszucht, toorn en eventuele andere gemoedsaandoeningen gerepresenteerd en geduid worden.

Mannelijke beheersing versus vrouwelijke overgave

In de drie afleveringen van *De Hollandsche Spectator* blijkt beheersing het centrale thema te zijn dat op meerdere niveaus wordt uitgewerkt: het gaat in de eerste plaats om een beheersing van de machtsverhoudingen binnen het huwelijk en in de tweede plaats om een beheersing van emoties. Beide niveaus interfereren echter met elkaar.

De verhalen over het tafellaken-incident en de relatie tussen Grietje Kenou en haar man laten zien waartoe heerszucht en toorn kunnen leiden wanneer deze niet bijtijds beteugeld worden door de (mannelijke) rede. Met de naamloos gebleven huisvrouw uit het eerste vertoog komt het uiteindelijk nog goed omdat haar echtgenoot alles onder controle houdt: hij is volgens de auteur de beheersing en redelijkheid zelve en weet zowel zijn eigen gemoedsbewegingen als die van zijn ontspoorde echtgenote in de juiste banen te leiden waardoor de machtsverhoudingen weer genormaliseerd worden en de gemoederen tot rust komen. Grietje daarentegen wordt door haar ondermaatse echtgenoot onvoldoende in toom gehouden, hetgeen nog eens benadrukt wordt in de laatste brief van het drieluik waar haar echtgenoot de hulp van de Hollandsche Spectator moet inroepen omdat hijzelf niet in staat is corrigerend op te treden bij de spellen-aversie van Grietje. Terwijl de heerszucht en drift van de andere echtgenote nog bijtijds onder het beheer van de mannelijke rede worden gebracht en dan transformeren in aantrekkelijker gemoedsaandoeningen, wordt hen bij Grietje de vrije teugel gelaten waardoor ze vervolgens op hol slaan tot schrik van echtgenoot, dienstboden en kroost.[44]

Beide verhalen illustreren dezelfde thematiek maar dan met een verschillende uitkomst. Het verschil wordt bepaald door de mate waarin de man alles onder controle houdt: niet alleen zijn eigen emoties maar ook die van zijn echtgenote.

44. Het beeld van beteugelde of op hol geslagen emoties komt veel in de spectators voor. De beeldspraak komt waarschijnlijk van Plato's parabel over de wagenmenner en zijn twee paarden waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de gehoorzame, edele affecties en de wilde, onbeheerste affecties. Zie: Levi, *French moralists*, 8.

Deze beheersing van emotionaliteit legitimeert ook waarom de man de baas hoort te zijn in het huwelijk: met haar neiging tot emotionaliteit en onredelijkheid moet de vrouw van tijd tot tijd gecorrigeerd worden door de man die doorgaans veel verstandiger is.[45]

Het gaat overigens niet alleen om een controle over heerszucht en toorn, ook andere emotionele verschijnselen spelen een rol in de gebeurtenissen – ten goede en ten kwade. Wanneer de lezer van de Hollandsche Spectator te horen krijgt dat de hartstochten "in zig zelve niet kwaad, door 't misbruik alleen van eigenschap veranderen", dan kan deze dat verbinden met de mannelijke tranen van de echtgenoot die de uiterlijke tekenen vormen van een aandoening die boven alle twijfel verheven is. Immers, deze tranen vergezellen de redelijke en prijzenswaardige woorden die hij tot zijn grillige eega spreekt. Ze getuigen van zijn niet aflatende liefde voor zijn bruid en van de teleurstelling die hij voelt bij het denkbeeld dat hij zijn vrouw met haar bruidsschat naar haar ouders moet laten terugkeren, indien zij in haar kuren zou blijven volharden. Het is deze liefde die ervoor zorgt dat hij later op de avond probeert zijn echtgenote te troosten door te zeggen dat hij misschien wel te ver is gegaan en daarmee een deel van de schuld op zich neemt.

De liefde heeft bij deze voorbeeld-echtgenoot haar ideale, gecontroleerde vorm, zoals ook andere gemoedsaandoeningen bij hem door een samenspel met de rede binnen de juiste proporties worden gehouden. Het zou immers volkomen begrijpelijk zijn geweest wanneer "zyn rechtvaardige verontwaardiging" en "lang getergd geduld" tot "eene razende gramschap" zouden hebben geleid, aldus Van Effen in zijn persoonlijke commentaar op de gebeurtenissen. Maar nee, die "natuurlyke gemoedsbeweging word hier egter gematigd door de verstandige koelheid en zelfbezitting van de beledigde".

Gelukkig voor de echtgenoot is wat "het vrouwtje aangaat, haar gedrag niet min met de natuur overeenkomstig; men bespeurt in haar een goede en redelyke inborst, nevens eene ware en hartelyke tederheid voor haar gemaal." Volgens Van Effen ligt het probleem bij haar dan ook vooral in het ontbreken van plichtsbesef en in de vele verkeerde voorbeelden die ze gezien heeft. Zij vormt zeker geen hopeloos geval:

> "In dusdanig caracter, voornamentlyk geplaatst in een zwakke vrouw, kan het niet missen of de schielyke ontdekking van een wezentlyke pligt, en 't onverwacht gezicht van grove misslagen, geholpen door eene hevige liefde voor 't beledigd voorwerp, wiens achting men vreest verloren te hebben, moet de gevoeligste beweging en verteedering in 't gemoet veroorzaken, en 't zelve natuurlyker wyze door eene driftige verandering van 't eene uiterste tot het andere doen overgaan."

45. Dat de man in principe de leiding hoort te hebben in het huwelijk (maar daarbij wel een zachte hand moet betrachten), wordt regelmatig opgemerkt door verschillende spectator-schrijvers. Zie ondermeer: *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (24 april 1743) 132; *De Philanthrope* (25 april 1759) 136; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.19, 150; *De Leerzame Praat-Al* (16 maart 1791) 82-85; *De Godsdienstvriend* VI (1794) nr.32, 254.

Afbeelding 17: Vrouw speelt de baas over de man. Een voorbeeld van de verkeerde wereld, uit: Pr. Abraham à St. Clara, Narinnen-spiegel, vertoonende natuurelyk en figuurelyk den aardt, levenswijze en gebreeken der gebrekkige vroutjes enz. *(Amsterdam 1718). De bijbehorende tekst presenteert de man als een lafaard die schuldig is aan de omkering van de machtsverhoudingen.*

Het zwakke gemoed van de jonge vrouw is dus kwetsbaar voor de gevaarlijke kracht van heerszucht en drift maar tegelijkertijd ook ontvankelijk voor waardevolle gevoelens van liefde en berouw dankzij haar van nature goede aard. Dat haar gedragingen alsnog en blijvend[46] in de goede richting zullen veranderen, is te danken aan een gelukkig samenspel van verstand en gevoel. De gerechtvaardigde verontwaardiging van de echtgenoot, de in zijn liefde gegronde maritale terechtwijzing, het respect dat hij voor haar heeft, de liefde die zij voor hem voelt, haar

46. Jaren later, in aflevering 252 van *De Hollandsche Spectator* (26 maart 1734) 95-96, refereert Van Effen nog eenmaal aan de opmerkelijke verbetering van het leven van deze jonge vrouw. Hij besluit haar van nu af aan Sophronia te noemen. We kunnen hierin een verwijzing lezen naar het Griekse *soophrosunè* (bezonnenheid, zelfbeheersing, gematigdheid – vooral in seksueel opzicht). Sophronia's bekering blijkt blijvend te zijn geweest, en daarom kan zij nu als voorbeeld gelden voor al zijn vrouwelijke lezers.

berouw en haar in wezen goede inborst zorgen er uiteindelijk voor dat alles op zijn pootjes terecht komt.

Het is het ongeluk van Grietje dat deze cruciale factoren in haar geval ontbreken. Misschien dat zij oorspronkelijk ook een goed karakter had – daar worden we niet over geïnformeerd – maar het is duidelijk dat haar echtgenoot geen gevoelens van liefde bij haar oproept en dat deze op zijn beurt jammerlijk tekortschiet in een liefdevolle, corrigerende houding tegenover haar wangedrag. Mocht hij zijn Grietje al liefhebben en hoogachten, dan gebeurt dat niet op de juiste wijze namelijk met inbegrip van de rede. Immers, was hij een redelijk man geweest, dan zou hij ook met verontwaardiging gereageerd hebben op de "verscheide onderkruipingen van zyn wettig regt en gezag" en de veelvuldige woede-uitbarstingen en kuren van zijn vrouw niet ongestraft hebben laten passeren. Manshoofd Kenou lijkt echter in de greep te zijn van een andere emotie: de angst voor de toorn van zijn vrouw waartegen zijn rede het moet afleggen.

Grietje en haar volgzame 'heer en meester' handelen daarmee dwars tegen de morele orde in, in tegenstelling tot het jonggehuwde paar waarvan wordt opgemerkt dat hun gedrag "met de natuur overeenkomstig" is. De man heeft een "wettig regt en gezag" over zijn vrouw dat hem "voor God en de waereld (...) onbetwistelyk toekomt." Het huwelijk van Grietje Kenou en Manshoofd Kenou is dan ook een voorbeeld van de omgekeerde wereld, waarin de regels van de natuur, God en de wet met de voeten getreden worden. Waar is het fout gegaan? Welke verklaringen komen we daarvoor in de tekst tegen?

Om te beginnen is daar de opvoeding van Grietje, die haar tekortschietende zelfbeheersing deels verklaart. In haar brief maakt zij gewag van een gierige oom, wiens handen behoorlijk los zaten en die niet alleen zijn pupil Grietje maar ook zijn 'motje'[47] regelmatig mishandelde. Een zwak karakter lijkt zo door verkeerde voorbeelden van de ene generatie op de andere over te gaan; zowel Grietje als haar oom zijn nooit over de fase van "kinderlyke dwingelandy" heen gegroeid, zo zou later in de eeuw het oordeel van een achttiende-eeuws pedagoog wellicht geluid hebben.

In een ietwat andere betekenis lijkt ook Grietjes man kind te zijn gebleven. Hij vertoont immers evenmin het rijpe gedrag van een volwassen man. Zijn onvolgroeide lichaam waardoor omstanders hem voor een jongen aanzien, symboliseert zijn onvolgroeide ziel. In vergelijking met de standvastige, verstandige en tot mannelijke tranen geroerde echtgenoot van het eerdere vertoog, is deze echtgenoot slechts een zwakke afspiegeling van wat een echte man hoort te zijn.

Interessant is dat de hoofdpersonen niet alleen verschillen in de mate van volwassenheid respectievelijk mannelijkheid, maar ook in het milieu waarin ze gesitueerd worden. In aflevering 42 worden we geïntroduceerd bij een echtpaar in een beschaafd burgerlijk milieu. Daarentegen behoren Grietje en de haren weliswaar tot de burgerij (zij beschikt over dienstboden) maar wel tot de onderste re-

47. Lichte vrouw, meid, *WNT* IX (1913) 1170-1174.

gionen daarvan. Dat althans kan de oplettende lezer afleiden uit de "janhagelsche uitdrukkingen" in haar brief waar de Hollandsche Spectator ons op attendeert. Ook Van Effens vergelijking van Grietjes gedrag met dat van boeren, plaatst haar meteen in de onderste marges van het burgerlijk bestaan. Een vergelijkbaar effect heeft de informatie dat haar oom een 'mot' als levensgezellin heeft in plaats van de in betere burgerlijke kringen gebruikelijke echtgenote, huishoudster of maîtresse.

Op deze wijze wordt een tekortschietende affectbeheersing ook sociaal geprofileerd naar sekse, leeftijd en klasse: onbeheerste emoties, onredelijk en wankelmoedig gedrag getuigen niet alleen van onvolwassenheid en onmannelijkheid maar worden ook geassocieerd met volkse elementen. De kans om met ongecontroleerde emotionele uitbarstingen geconfronteerd te worden wordt groter naarmate men verder de sociale ladder afdaalt, zo lijkt de implicatie van deze teksten te zijn – een opinie die men overigens ook bij andere spectator-schrijvers[48] en ook nog na de achttiende eeuw kan aantreffen.[49] In deze drie afleveringen van *De Hollandsche Spectator* worden heerszucht en toorn vooral aan vrouwen en aan sociaal lagergeplaatsten toegeschreven. Dat een beperkte zelfbeheersing volgens de spectator-schrijvers ook veelvuldig voorkomt in de hoogste maatschappelijke lagen, zal in het volgende hoofdstuk nader uitgewerkt worden.

Het vermogen emoties te beheersen, blijkt in *De Hollandsche Spectator* verbonden te worden met (veronderstelde) verschillen tussen mannen en vrouwen ofwel met sekse. Daarbij geven deze teksten blijk van een dubbele waardering van emoties: emoties worden van de ene kant gepresenteerd als ondermijnende, gevaarlijke en a-sociale krachten en van de andere kant als nuttige, ondersteunende en waardevolle verschijnselen die het menselijk gedrag positief kunnen beïnvloeden. Voorwaarde daarvoor is dat ze onder het beheer blijven van de rede die hier als mannelijk gepresenteerd wordt. Vrouwen die hun emoties niet beheersen worden eveneens dubbelzinnig gewaardeerd: enerzijds zijn zij zwakke wezens die zich overgeven aan hun emotionele neigingen in plaats van deze te beheersen, anderzijds worden zij daardoor tot een gevaarlijke macht die de bestaande orde omver kan werpen. Wanneer hun emoties wel onder controle worden gebracht van een (mannelijke) rede, komt dat doordat zij zich overgeven aan de leiding van een man. Voor vrouwen en emoties geldt dezelfde paradox: in hun kracht ligt hun zwakte, in hun zwakte ligt hun kracht.

48. Zo krijgt 'het gemeene volk' een geringe affectbeheersing en in het verlengde daarvan grillig gedrag toegeschreven in: *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (3 juli 1730) 202-203; *De Algemeene Spectator* (12 oktober 1742) 223; *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (18 juli 1742) 55/56 en (22 augustus 1742) 2e brief; *De Rhapsodist* III (1773) 8, 199; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr29, 232; *De Vraag-Al* I (1791) nr.41, 327.

49. Dienstbodes werden om deze reden door de negentiende-eeuwse burgerij "luiden van een andere beweging" genoemd, waarbij die andere beweging letterlijk verwees naar het verschil in emoties of aandriften tussen beide groepen. Zie hiervoor Poelstra, 'Luiden van een andere beweging' of haar proefschrift dat onder dezelfde titel verschenen is (Amsterdam 1996).

Deze boodschap wordt nog eens ondersteund door een extra betekenislaag die onder de oppervlakte van de tekst aanwezig is. Deze subtekst – die ik tot nu toe genegeerd heb – vraagt om een verdere analyse: de in de tekst verborgen symboliek en intertextuele referenties vormen een uitdaging voor de aandachtige lezer en laten tegelijkertijd de gebeurtenissen meer spreken.

Symboliek en intertextualiteit

Het verhaal over het bevlekte tafellaken bevat een aantal elementen die bij een nadere bestudering de gebeurtenissen in het huishouden van het jonggehuwde paar in een ander licht plaatsen. Wanneer men die gebeurtenissen niet neemt zoals ze zich op het eerste gezicht voordoen maar stilstaat bij de mogelijke symboliek van sommige verhaalelementen, dan staat het verhaal nog een tweede lezing toe naast die, waartoe ik me hierboven in eerste instantie beperkt heb.[50]

De bezoedeling van het (tafel)laken van dit pasgehuwde paar kan namelijk gelezen worden als een metafoor voor het eerste seksuele samenzijn waarbij de vrouw – tegen wil en dank – haar maagdelijkheid verliest. Dat zij daarbij in eerste instantie tegenstribbelt, valt te begrijpen: in dit opzicht is zij nog een kind, zonder enige ervaring met deze kant van het leven en bang voor wat haar te wachten staat. Haar fysieke afweerreactie bij elke druppel wijn/bloed die vloeit, past bij de pijn van het ontmaagdingsproces. Ze heeft moeite afstand te doen van haar maagdelijkheid – het "sneeuwit linnen" dat "door hare aangename en keurige zinnelykheid" de toeschouwer "als toelagte" en waar zij zo trots op was. Het zuivere kleed, haar ongerepte maagdelijkheid is haar bruidsschat die zij zo lang gekoesterd heeft en nu slechts node kan afstaan.

Haar echtgenoot vreest dat hij haar uiteindelijk met die bruidsschat naar haar ouders terug zal moeten sturen, wanneer zij zich tegen zijn wil en tegen de consummatie van het huwelijk blijft verzetten. Maar eerst probeert hij haar nog te overtuigen van de rechten, die het huwelijk hem geeft:

> "Weet dan eens voor al, dat ik, hoe zinnelyk de Tafel ook gedekt zy, (en zo wil ik ze gedekt hebben) die wyn meen te drinken (...) ik wil myn regt, dat voor God en de waereld my onbetwistelyk toekomt, niet door u met voeten getreeden zien. Weest volkomentlyk verzekert, dat ik wil en zal meester in myn huis zyn;"

Door zijn krachtdadig optreden waarbij het laken steeds verder besmeurd raakt, zal zijn bruid – na de aanvankelijke schrik – hem uiteindelijk als haar meester erkennen:

> "Ik beken het, ik ben uw liefde niet waardig, maar, wat ik u bidden mag, schryf myne groove misslag aan myne kinderagtigheid, en niet aan kwaadaardigheid toe. Jaa myn Engel, ik voel het, ge hebt in alles gelyk, gy moet meester in uw huis zyn en voortaan zult gy het zyn, en ik neem vastelyk voor, *myn eer*, en geluk te stellen in u met de gewilligste onderdanigheid te gehoorzamen en te believen;"[51]

50. Ik dank Susanne Findenegg-Lackner die mij als eerste op het spoor van de volgende interpretatie zette.
51. Cursivering D.S.

De feeks is getemd, de gast kan in het bevlekte laken het bewijs zien dat het huwelijk nu daadwerkelijk voltrokken is waarna hij tevreden verzucht: "Dit bepaalde ons blyeyndend treurspel."

Terecht kan men de vraag stellen of deze associaties van een twintigste-eeuwse lezer ook in het hoofd van een achttiende-eeuwer hadden kunnen opkomen. Ik meen van wel. De symboliek van het bevlekte laken is niet exclusief voor de twintigste eeuw. Daarmee is niet gezegd dat de achttiende-eeuwse lezer deze bijgedachten zal hebben gehad; zoals bij zoveel teksten kan men ook deze tekst op verschillende manieren lezen en er meerdere betekenislagen in onderscheiden. Dat het verhaal onder meer gelezen kan worden als metafoor voor de ontmaagding van een jonge bruid en als een seksueel onderwerpingsverhaal waarbij de man het recht opeist om op bloedige wijze zijn mannelijkheid te bewijzen, is mogelijk de reden geweest waarom Van Effen dacht zich in eerste instantie achter een fictieve briefschrijver te moeten verschuilen.

Ook in het daaropvolgende verhaal van Grietje en haar gemaal zoals dat in *De Hollandsche Spectator* gepubliceerd werd, is een subtekst aanwezig die opnieuw de noodzaak van een juiste (mannelijke) beheersing onderstreept. De sleutel voor deze subtekst wordt gevormd door de namen van de hoofdrolspelers.

Zo is de naam die de echtgenoot van Grietje Kenou van zijn schepper Merkman heeft toebedacht gekregen – "Manshoofd Kenou, geboren Nagibuscantoprocara" – ongetwijfeld symbolisch bedoeld. Het gegeven dat deze persoon zijn oorspronkelijke eigennaam heeft ingeleverd voor die van zijn vrouw is bijzonder veelzeggend. Zijn naam die hij met zijn geboorte van zijn vader meekreeg is ondergeschikt geraakt aan die van zijn vrouw: Kenou. Hij heeft met andere woorden geen eigen identiteit meer buiten die van het echtgenoot-zijn. Dit betekent een omkering van de gebruikelijke machtsverhoudingen, waarbij de vrouw haar 'meisjesnaam' inlevert om die van haar echtgenoot aan te nemen. Het is tekenend voor de omgekeerde wereld, die we binnen het huwelijk van Grietje Kenou en de heer Nagibuscantoprocara aantreffen.

In dit licht van de symbolische naamgeving intrigeert de naam Nagibuscantoprocara bijzonder, te meer omdat deze zich niet volledig laat verklaren. Niet alleen voor twintigste-eeuwse interpretatoren zoals Garrer blijft dit *nomen* een raadselachtig *omen*,[52] maar ook Van Effen – zelf toch geen beginner op dit gebied – kon er weinig van maken:

> "Den wonderlyken naam (...) laat ik, uit vreeze van een' nieuwen misslag te begaan,[53] in zyn geheel; niet twyfelende, of onder den zelven is d'eene of d'andere koddige verborgentheid verholen, die een leezer sneediger als ik, mogelyk met vermaak zal ontdekken, en 't gemeen mededeelen."[54]

52. Garrer, *Haarlemsch dichter*, 22.
53. Van Effen doelt hiermee op het feit dat hij Griet Kenou heeft omgedoopt in Grietje Kenouil, waarvoor hij inmiddels op de vingers is getikt.
54. *De Hollandsche Spectator* (15 maart 1734) 72.

Helaas, de snedige lezer die deze naam precies kan duiden, moet zich nog aandienen. Weliswaar laat het 'cantoprocara' zich nog vrij eenvoudig uit het Latijn vertalen in het toepasselijke 'ik zing voor een/mijn geliefde', maar de verbuiging 'nagibus' laat zich op geen enkele manier volgens de regels terugleiden tot een bestaand Latijns woord. Heeft Van Effen de naam verkeerd gelezen? Het lijkt onwaarschijnlijk want hij zal ongetwijfeld zijn best hebben gedaan de naam te ontcijferen voordat hij aan zijn publiek zijn falen op dat vlak toegaf. Bovendien zijn er volgens Garrer meerdere brieven met dit pseudoniem aan de Hollandsche Spectator in Merkmans nalatenschap bewaard gebleven.[55] Het is mogelijk dat Merkman gekozen heeft voor een bewuste verbastering: 'nagibus' zou dan kunnen staan voor 'in imaginibus', te vertalen met *in beelden* of vrijer *in de verbeelding*. Een verwijzing naar het gefingeerde karakter van zijn persoon? Of moeten we de naam toch meer betrekken op de jeugd of opvoeding van Manshoofd Kenou aangezien het hier zijn oorspronkelijke familienaam betreft? In dat geval zou de naam een referentie kunnen zijn aan het verkeerde voorbeeld dat zijn vader hem heeft gegeven door 'in beelden voor zijn geliefde te zingen'. Het is en blijft giswerk: de familienaam Nagibuscantoprocara zal vooralsnog tot de onopgeloste geheimen van de spectator-geschiedenis blijven behoren.

Dat is niet het geval bij de namen Grietje Kenou en Grietje Kenouil. De symboliek daarvan is ook voor een twintigste-eeuwse onderzoeker met enig speurwerk nog te achterhalen. De Haarlemmer Merkman verwees met de naam Kenou naar de historische figuur van Kenau Simonsdochter Hasselaer, wier naam soms ook als Kenu werd gespeld. Deze weduwe van de scheepsbouwer Nanning Gerbrandsz. Borst werd beroemd door het (vermeende?) aandeel dat zij had in de verdediging van de stadswallen van Haarlem tegen de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Hoewel niet meer achterhaald kan worden waaruit haar activiteiten ten tijde van het Spaanse Beleg van 1572-1573 nu precies hebben bestaan, groeide haar bijdrage al snel uit tot een legende, onder andere door toedoen van P.C. Hooft die in *De Nederlandsche Historiën* (1642) de lof zong van deze "moedighe mannin (...) die niet schreumde met spiets, bus en rappier, in vrouwen gewaadt den vyandt te keer te gaan".[56]

Viel Kenau Simonsdochter Hasselaar ten tijde van Hooft nog lof ten deel voor haar mannelijke strijdvaardigheid, ten tijde van *De Hollandsche Spectator* lijkt deze bewondering niet zo vanzelfsprekend meer en ziet Merkman haar onvrouwelijke gedrag kennelijk als een probleem. We mogen deze verschuiving niet al te scherp duiden of localiseren in de achttiende eeuw: de ambivalente gevoelens rond de strijdvaardigheid van uitzonderlijke vrouwen zijn waarschijnlijk al van oudere datum[57] en zullen mogelijk Kenau in haar eigen tijd al parten hebben ge-

55. Garrer, 'Medewerker van Van Effen', 274-278.

56. Kurtz, *Kenu*. Een recente aanvulling met name op het punt van de literaire verbeelding van Kenau levert Marijke Meijer Drees in 'Kenau' waar op p.49 het hier aangehaalde citaat van Hooft te vinden is.

57. Voor een eerdere vergelijkbare verschuiving waarbij dapperheid het veld moest ruimen voor kuisheid als voor vrouwen te prefereren deugd: Veldman, 'Vroom en ongeschonden', 54.

Afbeelding 18: Kenau Simonsdr. Hasselaar, ets uit 1777 naar een zeventiende-eeuwse prent waar Kenau werd afgebeeld zoals de Bijbelse Judith die het hoofd van haar vijand Holofernes afhakte.

speeld.[58] Later in de achttiende, negentiende en zelfs twintigste eeuw oogst de vaderlandslievende strijdvaardigheid van Kenau trouwens nog steeds lof – al krijgt men er geleidelijk steeds meer moeite mee het mannelijke en het vrouwelijke in Kenau's karakter met elkaar te verzoenen.[59]

Een vergelijkbare ambivalentie treffen we in andere spectatoriale geschriften waar vrouwelijke dapperheid bijvoorbeeld geassocieerd wordt met ontucht en om die reden slechts in passieve en niet in actieve vorm wordt getolereerd.[60] Tege-

58. Kurtz, *Kenu*, 94-95, 102.

59. Voor de beeldvorming in de achttiende en negentiende eeuw: Meijer Drees, 'Kenau', 51-53. Voor een positieve waardering van Kenau aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog door de historica De Jongh: Den Hartog, 'Jane de Jongh', 188. Dat Kenau in de twintigste eeuw daarnaast ook een symbool werd voor feministen die voor vrouwenkiesrecht streden, mag niet verwonderlijk heten. Zie hiervoor Kurtz, *Kenu*, 106.

60. *De Denker* (13 januari 1766) 16: vrouwelijke helden mogen zich niet als soldaten gaan gedragen, wel moeten ze de vijand verachten en de eigen gelederen aanmoedigen.

lijkertijd spreken sommige auteurs nog steeds hun bewondering uit voor Kenau[61] en prijzen zij ook andere vrouwen die ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog "de teerheid van haare sexe uittrekkende, als getergde Leeuwinnen, welkers jongen in gevaar zyn (...) met wapens in de vuist ter poorte" de vijand te lijf gingen.[62] Dapperheid kan een deugd zijn voor vrouwen en is zeker nuttig ter bescherming van hun eigen veiligheid maar voor vrouwen wordt dapperheid toch als vrij uitzonderlijk beschouwd.[63] Ook Kenau is volgens sommigen een zeldzame uitzondering, wier gedrag misschien niet al te radicaal kan of moet worden nagevolgd.[64] In de woorden van de Leerzame Praat-Al klinkt onmiskenbaar een zekere terughoudendheid door tegenover het voorbeeld van Kenau:

> "Als het uw Vaderland geldt —- toont dan wie uwe Moeders waren. Al treedt gij juist niet in het spoor van KENAU HASSELAAR en andere beroemde Vrouwen in de belegeringen van *Haarlem* en *Alkmaar*, gij kundt den weldenkenden aanmoedigen, en den kwalijkgezinden, den bloohartigen, zo bang maaken, dat hij onder uwe oogen niet verschijnen durft. Bedient u van uwen invloed op het hart van uwe Mannen, om de heerschende oneenigheden, die ons Gemeenebest verscheuren, bij te leggen en het vuur van tweedragt uit te bluschen, op dat men te beter tegen eenen algemeenen vijand staan moge. —- Rechtgeäarde Dochters van de bataafsche Vrouwen zijn kloekmoedig maar tevens zagtmoedig."[65]

Merkman presenteert Kenau echter niet als een Bataafse, vaderlandslievende weduwvrouw maar als een heerszuchtige, afschrikwekkende echtgenote en grijpt daarmee terug op een andere traditie: namelijk die van de in de late Middeleeuwen en Renaissance zo populaire satirische prenten, verhalen en kluchten die het gevaar van vrouwenmacht en de 'strijd om de broek' becommentarieerden.[66] Er zijn veel parallellen aan te wijzen tussen de negatieve verbeelding van vrouwenmacht in deze traditie en de ongeveer gelijktijdig opkomende heksenwaan die de grootscheepse heksenvervolgingen van de vroegmoderne tijd tot gevolg had.[67] Het is mogelijk dat juist dit verband met hekserij en tovenarij Merkman ertoe heeft gebracht Kenau als een helleveeg af te schilderen. Want als Haarlemmer kan hij op de hoogte zijn geweest van iets dat hoogstwaarschijnlijk slechts lokaal bekend was, namelijk dat Kenau en haar dochters zich in de jaren tachtig van de zestiende eeuw hadden moeten verweren tegen beschuldigingen van tovenarij.[68]

61. *De Rhapsodist* III (1773) 199 en *De Menschenvriend* IX (1797) nr.22, 174 (waarschijnlijk gefingeerde brief van lezeres Bataviera). Vergelijk ook Wolff en Deken die in 1783 nog in bewonderende zin over de moed van Kenau Hasselaar spreken, weliswaar niet in een spectator maar in hun *Betoog, dat het Vooroordeel niet schadelyk, maar ten hoogste nuttig is*, (p.14). Zie daarvoor ook Vieu-Kuik, *Gebruik van Franse woorden*, deel I, 80.

62. Bijvoorbeeld in *De Hollandsche Spectator* (8 oktober 1731) 62.

63. *De Onderzoeker* (28 mei 1770) 244-245.

64. *De Menschenvriend* IX (1797) nr.11, 87 en nr.22, aldaar het motto en de reactie van de Heer Spectator op de brief van Bataviera.

65. *De Leerzame Praat-Al* (3 maart 1790) 72.

66. Dresen-Coenders, 'Machtsbalans'; Veld, 'De man een rok'.

67. Dresen-Coenders, 'Heks als duivelsboel', 59-69.

68. Kurtz, *Kenu*, 78-81 en De Waardt, *Toverij en samenleving*, 135, 193, 235. Nota bene: vooral Kenau's tweede dochter Grietgen Nanninckdsr. stond locaal bekend als een feeks en werd dan ook verschillende malen van hekserij beschuldigd. Het is mogelijk dat Merkman met zijn 'Grietje Kenou' verwees naar de gedragingen van deze dochter van Kenau en niet naar die van Kenau zelf.

Hoe het ook zij: in Merkmans creatie van Grietje Kenou en haar man herkennen we de oude thematiek van de feeks die de baas speelt over haar sullige echtgenoot Jan Hen. In de achttiende eeuw is nog steeds een breed publiek vertrouwd met de satirische verbeelding van dit onderwerp, onder meer via de volks- en kinderprenten van *Jan de Wasser en zijn wijf* waar de heerszuchtige echtgenote steevast en niet toevallig met de naam Griet wordt aangeduid in een verwijzing naar de Dulle (= kwaaie) Griet van Pieter Bruegel (1562).[69] En zo begrijpen we ook waarom Justus van Effen de verleiding niet kan weerstaan om Grietje Kenou om te dopen in Grietje Kenouil ofwel Grietje Spinrokken. Het spinrokken of de spinstok – oorspronkelijk het attribuut van de ijverig spinnende, deugdzame vrouw[70] – werd namelijk vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw in de beeldende kunst het symbool van de macht die ontaarde vrouwen zich over mannen hadden aangemeten. Ook in heksenprenten zien we bijvoorbeeld spinrokkens afgebeeld.[71]

Mogelijk refereert Van Effen met de naam Grietje Kenouil zelfs welbewust aan *Les Evangiles des Quenouilles* (Brugge ca. 1475), een satirische tekst die in de vroegmoderne tijd erg populair is geweest en vertalingen in het Nederlands, Duits en Engels kende (Nederlandse edities rond 1510, 1560, 1575, 1600 en 1662).[72] In deze tekst komen zes vrouwen aan het woord die tijdens zes achtereenvolgende, plaatselijk georganiseerde spinavonden andere vrouwen deelgenoot maken van hun persoonlijke wijsheden. Opvallend vaak gaat het daarbij om tips en trucs hoe de mannen onder de vrouwelijke duim te houden. De spinnende volksvrouwen worden afgeschilderd als lelijke, wellustige, bazige wijven die totaal geen respect hebben voor het mannelijk geslacht. In zekere zin vertoont Grietje Kenou meer overeenkomst met deze vrouwen dan met Kenau Simonsdochter Hasselaer. De associatie van Van Effen lag dan ook voor de hand.

Toch zal niet iedereen deze betekenis van het woord Kenouil hebben gekend of herkend. Uit Merkmans verzoek om Grietjes naam te herstellen in de oorspronkelijke vorm, blijkt duidelijk dat hij de naam Kenou toepasselijker vond voor zijn geesteskind dan het voor hem te weinigzeggende Kenouil.[73] Een dergelijke reactie maakt duidelijk hoe nauw de naamgeving van personages in de spectatoriale geschriften luisterde. Wanneer de namen te cryptisch bleven voor het lezerspubliek, dan had de auteur in zijn poging de moraal van het verhaal symbolisch te ondersteunen, zijn hand overspeeld.

Van Effen en Merkman toonden zich beide ware meesters van het woord. In het feuilleton dat onder hun pennen tot stand kwam, presenteert zich een sekse-

69. Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 63-75.

70. Het spinrokken is al terug te vinden in de 'Lofrede op de sterke vrouw' in Spreuken 31: 19 van de *Bijbel*. Ook Middeleeuwse prenten tonen vaak spinnende vrouwen als symbool van de deugd. Zie daarvoor *Heks en heilige*, 17, 55.

71. Dieteren, Kloek en Visser, *Naar Eva's beeld*, 101; Löwensteyn, 'Toveren en spinnen'.

72. *Evangelien van den Spinrocke*; zie verder ook Löwensteyn, 'Toveren en spinnen'.

73. Ook Garrer weet geen raad met deze voor hem duister blijvende verbastering van Grietjes naam: Garrer, 'Medewerker van Van Effen', 279-280.

Afbeelding 19: 'De strijd om de broek' of 'Das böse Weib', gravure uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. De (korte) mannenbroek op de voorgrond symboliseert de echtelijke macht. De vrouw heft haar spinrokken om haar man te intimideren.

gebonden retoriek van de beheersing. Ik ontleen het begrip aan Lutz die spreekt over de 'rhetoric of (emotional) control': een telkens weer terugkerende nadruk op affectbeheersing die teksten over emoties doortrekt en via associaties met zwakte, gevaar, ontregeling en onderschikking de verbinding legt tussen emoties en sociale controle over ondergeschikte groepen.[74] In dit voorbeeld uit de spectators manifesteert die retoriek van de beheersing zich in verschillende, onderling verbonden elementen.

Allereerst wordt via voorbeelden uit een omgekeerde wereld de norm onderstreept dat mannen controle moeten houden over hun echtgenotes. Ten tweede wordt een afschrikwekkend beeld geschetst van maatschappelijke verhoudingen wanneer emoties vrij spel krijgen in menselijk verkeer. Ten derde wordt die dwingelandij van de hartstochten als vrouwelijk getypeerd. Daartegenover staat het vermogen om met behulp van de rede situaties in de hand te houden, een vermogen dat als intrinsiek mannelijk wordt gerepresenteerd. Deze beheersing van emotionaliteit legitimeert ook de sociale controle over de groep die haar emoties niet in bedwang heeft en daarmee de bestaande orde bedreigt: het vrouwelijk geslacht. De redactionele controle over de vrouwelijke lezersbrief brengt tegelijkertijd in praktijk wat in de tekst getheoretiseerd wordt.

74. Lutz, 'Engendered emotion', 69-78, 87-88.

2.3 Het stereotype van het 'kwade wijf'

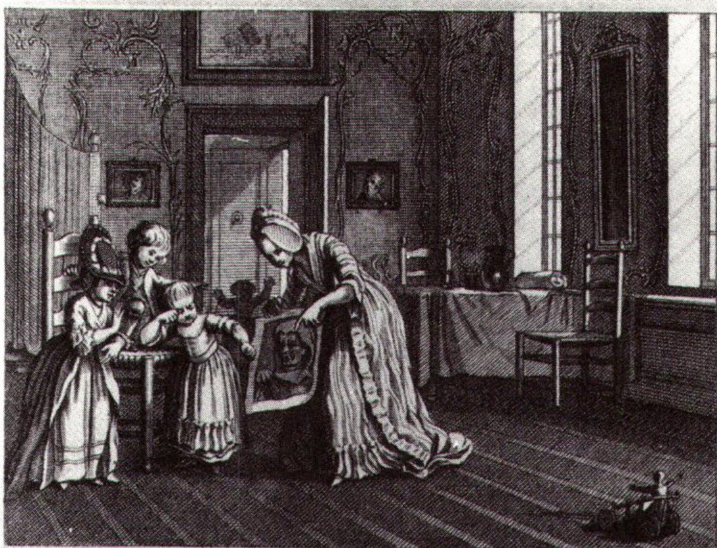
Grietje, Kenau en Xantippe

Voor de lezers en lezeressen van *De Hollandsche Spectator* zal het niet moeilijk zijn geweest een verband te leggen tussen de vrouwelijke personages van Van Effen en Merkman en het stereotype van het kwade of boze wijf. Deze afschrikwekkende gedaante van vrouwelijke machtswellust die sinds de late Middeleeuwen in vele prenten en teksten was opgedoken,[75] vormt de achtergrond van de hierboven geanalyseerde casus. De epitheta 'kwaad' en 'boos' hadden overigens een bredere betekenis dan enkel naar de gemoedstoestand van de desbetreffende vrouwen te verwijzen: ze refereerden aan het onhandelbare, ongedisciplineerde en slechte karakter van deze vrouwen. Er zijn nogal wat mythische vrouwenfiguren die in de loop der tijd model hebben gestaan voor de verbeelding van het zwakke, het kwade, het slechte, het opstandige en het heerszuchtige dat aan het vrouwelijk karakter wordt toegeschreven: ik noem hier uit het joodse verleden Lilith, uit het bijbelse verleden Eva, uit het klassieke verleden Xantippe, uit de Middeleeuwen Dulle Griet en meer naar het heden toe Kenau.

In de spectators figureren vooral veel Grietjes en Xantippes die stuk voor stuk als ware hellevegen hun echtgenoot ongelukkig maken. De bekendheid met Xantippe, de tierende echtgenote van de klassieke filosoof Socrates, is mogelijk overgeleverd via een tekst van Erasmus. Die had namelijk in zijn *Samenspraak over het huwelijk* (ca. 1520) een dialoog beschreven tussen twee gehuwde vrouwen waarbij de een (Eulalia geheten – hetgeen letterlijk de goede mentaliteit betekent) de ideale, ingetogen, zachtaardige echtgenote vertegenwoordigt die de ander (Xantippe) met veel geduld ervan weet te overtuigen dat ze haar verongelijkte, opstandige en agressieve houding ten opzichte van haar echtgenoot op moet geven.[76] Xantippe was ook het hoofdpersonage in een achttiende-eeuws blijspel van de dichter Pieter Langendijk (1683-1756). Met *Xantippe of Het booze wyf des filozoofs Socrates beteugeld* (verschenen vlak na de dood van Langendijk) wilde Langendijk de Nederlandse vrouwen 'een opleiding tot de deugd' geven.[77] Later in de eeuw zou Xantippe als letterlijk en figuurlijk schrikbeeld worden voorgehouden aan jonge meisjes in het *Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd* (Amsterdam 1781) van J.H. Swildens, een jurist die met dit didactische werkje actief de volksopvoeding wilde verbeteren.

Het stereotype van de heerszuchtige vrouw die een plaag is voor haar omgeving, is opvallend vaak in de spectators aanwezig. Tussen 15 augustus 1718 wanneer in *De Mensch Ontmaskert* de jonge Mietje door een vaderlijke vriend gewaarschuwd wordt niet de baas te spelen over een aanbidder en het jaar 1800 als in de veertigste aflevering van *De Arke Noach's* een gekuiste versie van het tafel-

75. *Heks en heilige*, 39-82, 162-194.
76. Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 87-88.
77. Verwijzing naar dit blijspel in *De Denker* (13 januari 1766) 11.

Zie *Xantipp*, dat booze Wyf. Foei wat oog, wat lip!
Lélyk zytge ook, zytge boos, lélyk als *Xantipp*!

𝔛𝔵 Xx

Xantippe, een Wyf uit den ouden tyd, was zeer berucht om haaren knorrigen en boozen aart. Haar naam blyft nog de bynaam van alle booze en knorrige Wyven. In de prent, die hier aan een knorrig Kind voorgehouden wordt, zyn de vaste trekken van eene *Xantippe*, dat is, van een boos en knorrig Wyf verbeeld.

Geen hartstocht mismaakt 's menſchen aangezicht afſchuuwlyker dan de knorrige misnoegdheid, en vooral de boosaartige toorn; en 't is vooral de Vrouw, die zich voor de aanwenning van eenen knorrigen en toornigen aart moet wagten. Om zeer gewigtige redenen beſchonk de alwyze SCHEPPER haar by uitnemendheid met een tederer en bevalliger gelaat. Zy moet haar teder Kroost op haaren ſchoot en aan haar hart opvoeden. 't Is haar gelaat waarop het zuigend Kindje geduurig ſtaart, dat het het eerſte kent, en waarin het het hoogſte belang ſtelt. — Eene Moeder van eenen knorrigen en grimmigen aart is een afgryslyk ding in de Opvoeding. Bezie eens met nadenken de gezichten van die beklaagenswaardige bloedjes, die zulk eene ongelukkige Moeder hebben.

Afbeelding 20: Xantippe, de letter X. uit het Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd *(Amsterdam 1781) van J.H. Swildens.*

laken-verhaal verschijnt, maken we kennis met vele tientallen furiën die hun mannen het leven zuur (dreigen te) maken. Al dan niet getooid met de naam Griet[78] of Xantippe[79], weten ze eerst met hun financiële vermogen, fraaie uiterlijk of vrouwenlisten een man in hun netten te strikken om vervolgens het heft niet meer uit handen te geven. Regelmatig uit hun drift zich in een sterotiepe Hollandse poetswoede die het huis onleefbaar maakt omdat ze in toorn ontsteken zodra iemand (een dienstbode, een gast of de echtgenoot) een smet werpt op het blinkende aanzien van het huis.[80] Sommige mannen verkiezen dan ook het koffiehuis, wijnhuis of herberg boven een verblijf thuis.[81]

De thematiek is telkens zeer herkenbaar. Sommige spectator-schrijvers lijken hun inspiratie voor deze betogen zelfs rechtstreeks ontleend te hebben aan het drieluik in *De Hollandsche Spectator*, hetgeen niet zo verwonderlijk is wanneer we denken aan de populariteit van dit tijdschrift. Zo roept de brief van Griet Wraakgraag in *De Denker* van 16 april 1770 herinneringen op aan Grietje Kenou(il): beide licht geneigd tot verkeerd begrip, beide snel ontvlambaar en beide bereid om de grillen van hun seksegenotes tot het uiterste te verdedigen. Grietje Wraakgraag probeert evenals Grietje Kenou de gunsten van het lezerspubliek aan te wenden als wapen in de strijd:[82] dreigde Grietje Kenou de verkoopcijfers van *De Hollandsche Spectator* omlaag te brengen door deze in haar kennissenkring in diskrediet te brengen, Grietje Wraakgraag probeert de Denker te paaien met de belofte een aan hem opgedragen boek overal aan te prijzen, mits hij in een betoog de naam van Xantippe zal rehabiliteren. De wijze waarop Grietje Wraakgraag zich met Xantippe identificeert, maakt zelfs voor de lezer die niet zo snel van begrip is duidelijk dat hier een boos wijf aan het woord is.

Ook de vertelling over het huiselijke gekrakeel tussen twee jonge echtelieden is door meerdere spectator-schrijvers nagevolgd. Ik noemde al even de versie in *De Arke Noach's* waar een gastvrouw woedend wordt als er vlekken in haar tafellaken komen. Eerder verschenen met de brieven van Mentor Colendus in *De Verreezene Hollandsche Socrates* (27 februari 1741) en van Philoteias in het *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (3 juni 1760) identieke reprises van het verhaal. Ook

78. Grietjes (waaronder een Grietje Wraakgraag, een Grietje Manninne en een Grietje Helleveeg) bijvoorbeeld in: *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (10 april 1743); *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.LXXIX, 639*; *De Gryzaard* (16 juni 1769) 3e brief; *De Denker* (16 april 1770) en (14 juli 1773); *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.5.

79. Referenties aan Xantippe onder andere in: *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (11 september 1730) 283; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (24 juli 1741); *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (24 april 1743); *De Hollandsche Wysgeer* VI (1762) nr.303; *De Pedagoog* (24 januari 1766); *De Denker* (16 april 1770); *De Rhapsodist* I (1771) 38; *De Praat-Al* (1 december 1790); *De Vraag-Al* II (1791) nr.75, 187, V (1795) nr.227, 151 en VI (1797) nr.269, 69.

80. *De Hollandsche Spectator* (26 maart 1734); *De Nederlandsche Spectator* XII (1760) nrs. 296 en 297; *De Vrouwelyke Spectator* (16 februari 1761); *Het Zinryk en Schertzend Woordenboek* (17 maart 1761); *De Denker* (19 november 1764); *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.37; *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.40.

81. *De Nederlandsche Spectator* XII (1760) nr.296, 78-79; *De Vrouwelyke Spectator* (16 februari 1761); *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.37.

82. Overigens uitte al in *De Mensch Ontmaskert* (23 mei 1718) 115 een groepje lezeressen het dreigement om het tijdschrift bij het lezerspubliek in diskrediet te brengen wanneer de auteur geen gehoor zou geven aan hun verzoek om ook af en toe een aflevering speciaal voor vrouwen te schrijven.

in deze geschiedenis ziet de correspondent, die bij een pasgehuwd paar op een maaltijd genodigd is, zijn gastvrouw in toorn ontsteken. Weliswaar is de aanleiding niet precies dezelfde en verschilt de afloop ook, maar de hoofdpersonages en teneur van de vertelling zijn hetzelfde als in *De Hollandsche Spectator*. Ook hier voorziet de bezoeker de gebeurtenis van zijn kritische commentaar en schroomt niet daar scabreuze details aan toe te voegen.[83]

Verder verschijnen er in de spectators regelmatig klaagbrieven van meelijwekkende echtgenoten (vaak in dialect en ongetwijfeld gefingeerd) die evenals Manshoofd Kenou onder de plak zitten van hun echtgenotes.[84] Een aantal daarvan is ook ondertekend met veelzeggende namen als Bartel Elend, Job Goedhart of Gerrard Onnozel. Een interessant geval vormt Jan Wittekees, die op 27 december 1765 en 24 januari 1766 te gast is in *De Pedagoog*. Zijn karakter vertoont opvallende gelijkenissen met dat van Manshooft Kenou. Het is mogelijk geen toeval dat Jan juist in de periode tussen Kerstmis en Maria Lichtmis (2 februari) zijn problemen aan de Pedagoog voorlegt: deze periode rond de jaarwisseling gold van oudsher als de periode van de omgekeerde wereld, dé tijd waarin de normale maatschappelijke verhoudingen ondersteboven werden gekeerd en de spot werd gedreven met de traditionele moraal.[85] Jan Wittekees zit evenals Manshooft Kenou letterlijk en figuurlijk onder de knoet van zijn (vaak dronken) echtgenote Aeltje Babbeleers – “een heel kweed wijf (...) een kweedäertige teef”. Hij vraagt de Pedagoog om raad hoe haar van de ‘knorziekte’ te genezen. De Pedagoog echter ziet het geval somber in:

> “nu en dan eens een *Purgans Rhabarber* ingegeven, mag het scherpe en galrijke bloet eenigzints verdunnen, en daer door de opstijgende vlagen van boosheit temperen, maar zullen noit de grondoorzaek uitroeien.”

De Heer Spectator vermoedt dat bij Aeltje sprake is van een aangeboren kwaal. Deze wordt niet nader gespecificeerd maar de opmerking over haar galrijke bloed wijst in de richting van Galenus’ temperamentenleer, die het toornige karakter van cholerici toeschrijft aan een teveel aan gele gal in het gestel.[86] Jan Wittekees doet er daarom volgens de Pedagoog goed aan zich hierbij neer te leggen. Hij dient zich de oude Socrates ten voorbeeld te stellen, die zich op het laatst weinig meer aantrok van het geraas en getier van Xantippe, zijn huisvrouw.[87]

83. Wat anders te denken van de verwijzing naar een “zeker Duitscher die zich over een boos wyf beklaagde en daar aan *Secundum Germanicum*, geen luttel lendenzalf, hoewel vrugteloos, gesmeert had”?

84. *De Algemeene Spectator* (24 augustus 1742); *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (10 en 24 april 1743); *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (21 juli 1761) met een voorstel om een tuchthuis in te richten voor kwade vrouwen die gezin, huishouden en buurt terroriseren; *De Hollandsche Wysgeer* V (1762) nr.292; *De Vrouwelyke Spectator* (16 februari 1761), (12 mei 1762), (25 mei 1762); *De Zot* (3 februari 1794); *De Wereld-Beschouwer* II (1795) nr.17, 1e brief.

85. Löwensteyn, ‘Toveren en spinnen’, 146-147.

86. Ook in enkele andere spectators worden de gramschap en toorn van vrouwen soms aan een teveel aan gal geweten, bijvoorbeeld in *De Kosmopoliet* (1 september 1777) 277-278.

87. Hetzelfde advies krijgen overigens ook andere mannen die onder een boos wijf lijden, bijvoorbeeld in *De Leerzame Praat-Al* (1 december 1790) 384.

Vrouwenmacht in de vroegmoderne tijd

Of ze nu Grietje, Mietje, Xantippe, Kenou of Aeltje heet – de vrouw die met haar ongeleide driften en heerszuchtige neigingen de man de broek uittrekt, is een aanfluiting voor de macht die mannen over hun vrouwen horen te hebben en daarmee ook voor de algehele gezagsverhoudingen in de maatschappij. Van dergelijke gezagsondermijnende vrouwen zijn de Heren Spectatoren niet gediend. Toorn en heerszucht zijn op zichzelf al dubieuze emotionele verschijnselen maar als ze zich manifesteren bij ondergeschikten zoals vrouwen die hun plaats toch horen te kennen, zijn ze dubbel afkeurenswaardig. Vrouwen mogen dan bekend staan als emotionele wezens, maar woede en agressie zijn emotionele verschijnselen die in hun verbond met macht beter bij mannen dan bij vrouwen passen.

De vele satirische karakterschetsen van toornige, opvliegende en de baas spelende vrouwen wekken de indruk dat de Nederlandse spectator-schrijvers geobsedeerd zijn door het gevaar van vrouwenmacht en vrouwelijke assertiviteit. Het is de vraag in hoeverre het hier een typisch Nederlands verschijnsel betreft.[88] In sommige spectators wordt gesuggereerd dat 'Hollandsche vrouwen' meer geneigd zijn tot een dergelijke machtsstrijd in het huwelijk dan hun zusters in het buitenland.[89] Dit strookt met het beeld dat uit de reisverslagen van buitenlanders overgeleverd is. Reizigers die de Republiek bezochten, maakten al vanaf de zestiende eeuw melding van het onafhankelijke gedrag van Hollandse echtgenotes, vooral in de werkende klassen.[90] Dit heeft waarschijnlijk te maken gehad met de relatieve vrijheid die Nederlandse vrouwen genoten bij de uitoefening van beroep, bedrijf en huishouden. Hoewel hun formele rechtspositie ondergeschikt was aan die van de man, lijken Nederlandse vrouwen in de praktijk gewend te zijn geweest aan een grote mate van zelfstandigheid.[91] Zeker voor vrouwen wier mannen werk hadden op de omvangrijke Nederlandse vissers- en koopvaardijvloot, gold dat zij gedurende een groot deel van het jaar vrij waren om geheel naar eigen inzicht te handelen. Het is begrijpelijk dat zij minder genegen waren om die zelfstandigheid weer in te leveren wanneer manlief tijdelijk aan wal was.

De grote autonomie die Nederlandse vrouwen in de praktijk hadden, kan bij mannen de vrees hebben aangewakkerd voor zelfstandig optredende vrouwen die zich niets meer aan het mannelijk geslacht gelegen lieten liggen. De in Nederland zo duidelijk op de voorgrond tredende thematiek van het kwade wijf kan deels op die manier begrepen worden. Bovendien bestaat er mogelijk een verband met de heksenwaan die in de vroegmoderne tijd wijd verspreid was. Terwijl elders het kwade wijf onschadelijk werd gemaakt (of althans pogingen daartoe werden on-

88. Martens maakt in zijn studie van de Duitse spectators geen melding van het verschijnsel, maar dat zegt uiteraard niet alles.

89. *De Examiminator of de Hollandsche Zeedenmeester* (8 mei 1730) 119; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (27 februari 1741) 68-69; *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (19 september 1742).

90. Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 70; Van Deursen, *Kopergeld* I. *Dagelijks brood*, 18 en idem, II. *Volkscultuur*, 12-16; Haks, *Huwelijk en gezin*, 153-157; Schama, *Overvloed en onbehagen*, 403-410.

91. Ibidem.

dernomen) door de ideologie van de heksenwaan en de daaruit voortvloeiende vervolgingen, is dat in Nederland veel minder het geval geweest. Door een combinatie van uiteenlopende factoren bleven in Nederland de heksenvervolgingen in vergelijking met het buitenland beperkt – zowel in duur als in intensiteit.[92] De relatieve onafhankelijkheid van Nederlandse vrouwen en het ontbreken van intensieve heksenvervolgingen in de Nederlandse Republiek zou kunnen verklaren waarom Nederlandse moralisten als de spectator-schrijvers zoveel aandacht besteedden aan het gevaar van het kwade wijf. Angst voor vrouwenmacht is geen exclusief Nederlands verschijnsel, maar het kan zijn dat er in de situatie van de Nederlandse Republiek een aantal elementen in het geding was dat maakte dat deze vrees zich hier vooral uitte in de satirische en normerende verbeelding van de vrouw die in plaats van haar echtgenoot de broek aan had.

Een van de factoren die daarbij nog ongenoemd is gebleven, is het gegeven dat de Nederlandse Republiek meer dan de omringende landen verstedelijkt en verburgerlijkt was. Dresen-Coenders ziet een verband tussen de angst voor vrouwenmacht en de nieuwe arbeidsverdeling die vanaf het einde van de Middeleeuwen geleidelijk aan ingang vond binnen het West-Europese burgerlijk huisgezin, zonder dit dus expliciet aan de Nederlandse situatie te verbinden. Hadden vrouwen voorheen nog een zelfstandig aandeel in de productie en handel van goederen in het boeren- en ambachtelijk bedrijf, langzamerhand werden hun taken (in eerste instantie bij de handelsburgerij maar later ook bij andere burgerlijke groepen) steeds meer ingeperkt tot huishoudelijke zorgtaken terwijl de verantwoordelijkheid voor de kostwinning in principe bij de mannen kwam te liggen, voor zover dat financieel haalbaar was.[93]

Deze taakverdeling had een grotere scheiding tussen mannen- en vrouwenwereld tot gevolg, waarbij vrouwen geneigd waren hun nieuwe positie als huisvrouw met evenveel gezag te blijven bekleden als ze gewend waren te doen bij de productieve taken die ze vroeger vervulden. Een dreigende, exclusief vrouwelijke heerschappij over het huishouden en gezin was het onbedoelde neveneffect van deze ontwikkeling. De macht die vrouwen op het terrein van opvoeding, huishoudelijke uitgaven en gebeurtenissen binnenshuis uitoefenden, werd een probleem voor de gezagsverhoudingen tussen de seksen. Ook in het huwelijk en binnenshuis was de man idealiter immers de leidinggevende die het laatste woord had in beslissingen. In de praktijk zal dat vaak anders uitgepakt hebben.[94]

Dresen-Coenders suggereert dat het stereotype van de ongezeglijke vrouw in de achttiende eeuw mogelijk vooral herkenbaar zal zijn geweest voor die maatschappelijke groepen waar vrouwen nog (incidenteel) een bijdrage leverden aan

92. Gijswijt-Hofstra, 'Hoofdlijnen en interpretaties', 274-278; De Waardt, *Toverij en samenleving*, 191-195, 280-281.

93. Dresen-Coenders, 'Machtsbalans' en idem, 'Heks als duivelsboel', 63-67.

94. Ibidem. Dat de angst voor sterke vrouwen en omgekeerde machtsverhoudingen zich vaak juist manifesteert bij een sterk geseksueerde taakverdeling en daaruit voortvloeiende vrouwelijke controle over het huiselijk domein, wordt ook gesuggereerd door het antropologisch onderzoek van Brandes naar de sekse-verhoudingen in een Andalusisch stadje: 'Like wounded stags'.

het gezinsinkomen: het eigen geld zal voor extra status hebben gezorgd dat de strijd om de broek met name in de kleine burgerij meer manifest kan hebben gemaakt.[95] Het volkse karakter van Grietje Kenou(il) en van de beklagenswaardige echtgenoten die de Heren Spectatoren middels brieven om raad vragen, past in dit beeld. Dat in sommige spectators daarnaast ook vrouwen uit de hoogste sociale klassen te kijk werden gezet als bijzonder heerszuchtig,[96] kan behalve met een antagonisme tussen burgerij en aristocratie mogelijk ook met het eigen vermogen van vrouwen in deze kringen in verband worden gebracht. Sommige spectatorschrijvers zagen in ieder geval wel een relatie tussen vrouwelijke heerszucht en het vrij kunnen beschikken over eigen geld wanneer de vrouw bedongen had onder huwelijkse voorwaarden te trouwen.[97]

Zoals gezegd was de angst voor vrouwenmacht en vrouwelijke assertiviteit geen exclusief Nederlands verschijnsel – al vormde de zelfstandigheid van echtgenotes hier mogelijk een groter probleem voor mannen dan elders. De spectatoriale teksten over heerszuchtige en toornige vrouwen kunnen dan ook in een bredere, West-Europese ontwikkeling geplaatst worden. Vanaf de zestiende eeuw zien we een sterke getalsmatige toename van moralistische teksten en prenten die de ondergeschikte positie van vrouwen binnen het huwelijk als norm stellen (al dan niet door middel van een satirische rolomkering tussen man en vrouw). Vermoedelijk had dat niet alleen te maken met de veranderende taakverdeling tussen de seksen maar met een algemene verstoring van het maatschappelijk evenwicht in die tijd, onder andere ten gevolge van de strijd tussen het katholicisme en protestantisme en de toenemende druk op het wereldlijk gezag ten gevolge van epidemieën en hongersnoden. Er kwam meer nadruk te liggen op een harmonieus, evenwichtig gezinsleven omdat aan de gezagsverhoudingen binnen het huwelijk een symbolische waarde werd toegekend voor andere maatschappelijke gezagsverhoudingen. Wereldlijke en religieuze gezagsdragers zagen ongedisciplineerde vrouwen als een probleem dat niet alleen echtgenoten aanging. Het ging om een (symbolische) bedreiging van de maatschappelijke orde in bredere zin.[98]

De emotionele oprispingen van het boze of kwade wijf hadden een verstorend effect op de maatschappelijke orde. Vanuit het perspectief dat emoties ontregelend werken, kan de emotionele cultuur van een groep er dan ook op gericht zijn deze onder controle te houden. Het kwade wijf neemt als afschrikwekkend voorbeeld een centrale plaats in binnen de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers. Zij verpersoonlijkt de dreigende ontregeling die emotionele, niet-rationele verschijnselen als toorn en heerszucht op intermenselijke verhoudingen kunnen hebben. Het is geen toeval dat deze dwingelandij der hartstochten in deze teksten

95. Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 75.

96. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (18 september 1730) 295-296; *De Vraag-Al* II (1791) nr.91, 306; *De Zot* (3 februari 1794); *De Antwoorder* III (1794) nr.124, 156.

97. *De Philanthrope* (10 november 1762).

98. Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 76-86 en idem, 'Heks als duivelsboel', 67-69; Farr, 'Pure and disciplined body'; Becker-Cantarino, 'Feminist consciousness', 169-175.

geprojecteerd wordt in een vrouw en niet in een man. Het kwade wijf vormt de vroegmoderne variant van het archetype van de 'emotionele vrouw', die als een immer aanwezige constante de geschiedenis van het vrouwelijk geslacht heeft getekend.

2.4 De notie van de 'emotionele' vrouw

Historisering en problematisering

Het idee dat het vrouwelijke deel der mensheid zich veel meer dan het mannelijk deel door haar emoties laat meeslepen, manifesteert zich niet alleen in de spectatoriale verbeelding van het kwade wijf maar is ook op veel andere plaatsen in de spectators terug te vinden. Veel Nederlandse spectator-schrijvers en een deel van hun lezers neigden ertoe aan vrouwen een ontvankelijker gestel en sterkere emoties en passies toe te schrijven dan aan mannen: "Zwakker en aandoenlyker zynde dan de Mannen, hebben zy sterker driften, en begaan bygevolg meerder buitensporigheden", zo luidt een *en passant* gegeven oordeel over vrouwen in een van de spectators.[99] Vergelijkbare tussen-neus-en-lippen-door gemaakte opmerkingen kunnen we in veel andere spectatoriale tijdschriften terugvinden.[100]

Het lijkt een vanzelfsprekendheid te zijn die nauwelijks verdere toelichting behoeft en die zich daarom ook uitstekend leent voor onderkoeld-ironische uitspraken waarvan de ondertoon soms wel en soms niet serieus is. In veel gevallen is de gedachte achter die opmerkingen dat vrouwen behoren tot het zwakke geslacht,[101] "de brooze kunne"[102] of "teedre sexe"[103] zoals het in de achttiende eeuw ook genoemd wordt. Daaruit vloeit voort dat zij onstandvastiger en wispelturiger zijn dan mannen, zowel in hun humeur, hun oordelen als hun gedragingen.[104] De Hollandsche Spectator spreekt in dit verband over de sekse van de vrouwelijke ziel:

> "De wyze natuur heeft in de Vrouwen zekere aangename zwakheden opgelegt (...) en dezelven in haar character te veroordelen is niet anders als kwaad te vinden, dat de Vrouwen geen Mannen zyn (...) Zonder redenen van groot gewigt is een vrouw by beurten vrolyk, bedroeft, koel, vuurig, weigeragtig, aanhalende, stuursch, vriendelyk. In 't kort de *sex van haar ziel* bestaat in iets grilligs en wispeltuurigs, in een zoort van kinderachtigheid".[105]

99. *De Spectator der Studenten* (1774) nr.11, 85.
100. Ik noem hier ter vergelijking slechts *De Hollandsche Spectator* (22 februari 1734) 24; *De Schertser* (16 juni 1735) 65; *De Algemeene Spectator* (3 juli 1748) 33 en (21 augustus 1748) 90; *De Opmerker* (2 september 1776) 303 en (25 mei 1778) 255.
101. *De Philanthrope* (7 september 1757) 388.
102. *De Schertser* (15 augustus 1735) 146.
103. *De Nederlandsche Spectator* II (1750) nr.45, 151.
104. *De Mensch Ontmaskert* (27 juni 1718) 158; *De Philanthrope* (26 oktober 1757) 445 en (4 juni 1760) 178; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (10 maart 1761) 74-75; *De Denker* (10 maart 1766) 75; *De Opmerker* (7 december 1772) 55.
105. *De Hollandsche Spectator* (14 juli 1732) 118.

Sekse – dat in een achttiende-eeuws woordenboek gedefinieerd wordt als "Iets in het Lighaam dat de Man van de Vrouw onderscheidt"[106] – blijft in deze gedachtegang blijkbaar niet beperkt tot lichamelijke verschillen maar heeft ook consequenties voor de psychologische eigenschappen. Een grillig humeur en labiel gedrag worden door sommige spectator-schrijvers in verband gebracht met een bepaald temperament dat te maken heeft met een specifieke lichamelijke aanleg.[107]

Er bestaat een lange traditie om aan vrouwen een grotere ontvankelijkheid voor emoties en passies en daarmee verbonden een labieler en zwakker karakter toe te schrijven. De spectatoriale teksten over kwade wijven en vrouwelijke wispelturigheid kunnen we daarom zien als een fase in een geschiedenis die we al in de Oudheid zouden kunnen laten beginnen en tot de dag van vandaag zouden kunnen volgen. Want al liggen er meer dan twee millennia tussen de bloeiperiode van de Klassieken en het denken van de moderne tijd, het idee dat vrouwen gepredisponeerd zijn tot labiliteit, emotionaliteit en irrationaliteit vinden we zowel in de Oudheid als in het heden terug. Werden in vroegere tijden vooral de onnavolgbare bewegingen van de baarmoeder, een chronisch verstoord evenwicht tussen de lichaamsvochten of in later eeuwen irritabele zenuwen als oorzaken aangemerkt,[108] tegenwoordig wordt dit alles vertaald in termen van biochemische en evolutionaire processen die middels sekse-specifieke hormonen en differentiatie in hersenstructuren 'natuurlijke' verschillen in de psyche, het gedrag en de vaardigheden van beide seksen bewerkstelligen.[109]

Het denkbeeld dat vrouwen labieler, emotioneler en minder rationeel zijn dan mannen ligt daarmee diep verankerd in de westerse cultuur, niet alleen in de wetenschap maar ook in de publieke opinie zoals die door dichters, schrijvers en journalisten door de eeuwen heen verwoord is.[110] Wanneer in de achttiende eeuw Nederlandse schrijvers als Justus van Effen en Pieter Merkman in de spectatoriale geschriften een verregaand verband tussen vrouwelijkheid en emotionaliteit veronderstellen, vallen zij dus te plaatsen in wat ik bijna zou noemen een 'respectabele' traditie die tot op de Oudheid teruggaat en zich tot in het heden uitstrekt.[111]

Toch is de notie van de emotionele vrouw in de geschiedenis – ondanks de schijn van soliditeit en continuïteit – wel degelijk aan erosie onderhevig geweest en zijn de betekenissen die aan het verschijnsel van vrouwelijke emotionaliteit ge-

106. Buys, *Nieuw en Volkomen Woordenboek van Konsten en Weetenschappen*, deel IX (1777).
107. *De Zeedemeester der Kerkelyken* (1750) nr.49, 374; *De Denker* (13 januari 1772) 14-15; *Bijdragen tot het Menschelyk Geluk* I (1789) 618, 625; *De Opmerker* (25 mei 1778) 255.
108. Cayleff, 'Prisoners of feebleness'; Van Lieburg, *Vrouw en depressie*; Berriot-Salvadore, 'Vrouw in geneeskunde'; Rang, 'Zur Geschichte', 199-200 en idem, 'Waanzin van de vrouwelijke geleerde'.
109. Nicholson, *Mannen en vrouwen*; Moir en Jessel, *Brainsex*, 22-24, 49-52, 103-104, 134-137, passim; Vroon, *Wolfsklem*, 102-105, 122; Reuchlin, 'Sexes', 716-717. Voor enkele interviews met kritische kanttekeningen bij deze ontwikkelingen in de psycho-biologie en evolutie-biologie: Fuldauer, 'Goochelen met sekseverschillen'.
110. Fischer spreekt in dit verband over "the cultural myth of women's emotionality". Zie hiervoor haar 'Sex differences', 303-306.
111. Het idee van een gebrekkige zelfcontrole bij vrouwen is overigens niet typisch westers, zie voor andere culturen bijvoorbeeld: Jansen, 'Dansen voor de geesten'.

hecht zijn zeer veranderlijk gebleken. Want het lichaam van vrouwen mocht dan in vele opzichten anders zijn dan dat van mannen, daar vloeide nog niet vanzelfsprekend een ongelijkheid van de geest uit voort. In de klassieke filosofie kende de ziel in principe geen sekse en dit gold ook voor de vroegchristelijke theologie waarin het idee van de spirituele gelijkheid van de seksen terug te vinden is.[112] Verzet tegen de toeschrijving van verschillende geestesvermogens aan mannen en vrouwen op basis van hun lichaamsverschillen kent daarom eveneens een lange traditie: niet haar lichaam maar haar opvoeding en gebrekkig onderwijs zijn debet aan het geringere bevattingsvermogen van vrouwen, zo stelde Christine de Pisan rond 1400 in reactie op tegengestelde geluiden,[113] daarmee de aanzet gevend tot een debat dat bekend is geworden als de *querelle des femmes*.[114]

In *De Hollandsche Spectator* werd in het bestudeerde drieluik op een vergelijkbare manier de opvoeding van vrouwen als oorzaak tegenover de gangbare verklaring van het zwakke vrouwenlichaam geplaatst. Maar in de wijze waarop Van Effen enkele maanden later het grillige humeur van vrouwen benoemde als "de sex van haar ziel" en deze in verband bracht met "de wyze natuur", laat zich tegelijkertijd een biologisch-deterministische interpretatie herkennen. Dit heen-en-weer slingeren tussen natuur en cultuur, tussen biologische determinatie en sociale conditionering vormt dan ook sinds De Pisan het perpetuum mobile in de discussie over de psychologische verschillen tussen de seksen[115] en is nog steeds bepalend voor het hedendaagse debat. Ook in de andere spectators zorgde deze tegenstelling tussen biologisch determinisme en sociaal constructivisme voor een zekere dynamiek in de betekenisgeving rondom vrouwelijke emotionaliteit, zoals later in dit boek nog zal blijken.

Naast deze tegenstelling is er nog een ander verschil bepalend geweest voor de betekenissen die aan vrouwelijke emotionaliteit gehecht zijn: het verschil in waardering van diezelfde emotionaliteit. Het is duidelijk dat in de verbeelding van het kwade wijf een negatieve waardering van vrouwelijke emotionaliteit de overhand had. In 1748 attendeerde Egbert Buys in zijn *Algemeene Spectator* zijn lezers en lezeressen echter op de meerduidigheid van de emotionaliteit van vrouwen:

> "Het is waar dat de Vrouwelyke passien doorgaans veel sterker als die van de Mannen zyn; daar van daan komt het dat hun toornigheid, haat, wraakzucht, onkuisheid, hovaerdigheid en andere driften, die van de Mannen ver te boven streeven: maar het is ook zeker, dat, wanneer hun geneigdheden ten goede overslaan, zy in langmoedigheid, liefde, barmhertigheid, kuisheid, nederigheid en stantvastigheid de Mannen overtreffen".[116]

112. Riley, *Am I that name?*, 20-23. Vergelijk ook het denken van Thomas van Aquino, zoals geanalyseerd in: Gunning, *Gewaande rechten*, 10-43.
113. De Pisan, *Boek van de stad der vrouwen*, 79-81 en passim.
114. Kelly, 'Early feminist theory'.
115. Zie voor samenvattende overzichten van de verschillende historische posities: Kelly, 'Early feminist theory'; De Beauvoir, *Tweede sekse*, 136-147; Riley, *Am I that name?*, 10-43; Harris, 'Power of the past'; Wessel, 'Feminisme van De Gournay'.
116. *De Algemeene Spectator* (3 juli 1748) 33.

Vrouwelijke emotionaliteit kan dus met verschillende soorten emoties geassocieerd worden: emoties die een negatieve en emoties die een positieve betekenis hebben in een cultuur. Dit bepaalt deels in hoeverre met minachting of juist met waardering over het verschijnsel wordt gesproken. In het algemeen ligt aan de negatieve waardering van emotionaliteit een bredere associatie met irrationaliteit en immoraliteit ten grondslag.[117] Emotionaliteit lijkt de in onze cultuur zo hooggewaardeerde rationaliteit uit te sluiten en wordt bovendien geassocieerd met chaos, ontregeling, gevaar, verlies van controle en zwakheid.[118] Bij de positieve waardering van emotionaliteit wordt het accent daarentegen gelegd op het vermogen tot liefde, medeleven en vergevingsgezindheid dat in gevoeligheid besloten kan liggen. Deze relationele eigenschappen worden vaak als vrouwelijk gekarakteriseerd en soms door feministen gepresenteerd als een noodzakelijk tegenwicht tegen de autonomie en doelgerichtheid die typerend zouden zijn voor het mannelijk handelen.[119]

Afhankelijk van dit verschil in waardering, zijn ook verschillende posities in het debat ingenomen ten aanzien van de consequenties die aan de grotere emotionaliteit van vrouwen verbonden zouden moeten worden. In *De Hollandsche Spectator* zagen we dat mannen hun grotere zelfbeheersing aangrepen als argument om het laatste woord te houden in zaken van huwelijk, huishouden en gezin. We zullen nog zien dat in de achttiende-eeuwse spectators daarnaast ook de vraag opgeworpen werd of vrouwen zich met hun veronderstelde ontvankelijkheid voor emoties tevens met andere zaken buiten het huishouden zouden kunnen en mogen bezighouden. Welke gevaren schuilden er bijvoorbeeld in het emotionele, vrouwelijke karakter wanneer vrouwen zich op het lezen van boeken en wetenschappelijke activiteiten zouden werpen? En welke gevolgen kon men verwachten wanneer vrouwen met hun emoties inspraak zouden krijgen in bestuurlijke en politieke zaken? De volgende hoofdstukken zullen laten zien dat de spectator-schrijvers deze vragen hebben beantwoord op een wijze die kenmerkend was voor hun emotionele cultuur. Uit de gekozen formuleringen blijkt echter ook dat hun antwoorden niet onomstreden waren en dat in hun tijd wel degelijk meningsverschillen over deze kwesties mogelijk waren.

Hoewel de notie van de emotionele vrouw dus eeuwenoud is, kan men in het licht van deze discussies vrouwelijke emotionaliteit niet langer als een monolitisch, onveranderlijk en qua betekenisgeving vaststaand gegeven beschouwen.

117. Zie voor de ontwikkeling van een twintigste-eeuwse, filosofische kritiek op dit perspectief: Williams, 'Morality and the emotions'; Pott, 'Rationaliteit van emoties', 54-60 en van dezelfde auteur maar uitgebreider: *Liefde van Alcibiades*.

118. Fischer, 'Sex differences', 303-305, 313 en idem, 'Macht en onmacht', 373-375, 381; Lutz en White, 'Anthropology of emotions', 409; Lutz, 'Engendered emotion', 69-70; Nicholson, *Mannen en vrouwen*, 75-82.

119. Dit wordt onder meer gesignaleerd door de auteurs uit de vorige noot. In het verlengde hiervan is er binnen vrouwenstudies een discussie op gang gekomen over de wenselijkheid van een 'vrouwelijke' zorgethiek naast de 'mannelijke' ethiek van het recht. Zie hiervoor onder anderen: Gilligan, *In a different voice*; Mendus, 'Eve and the poisoned chalice'; Little, 'Seeing and caring' en Van Heijst in gesprek met Sevenhuijsen in: 'Zorgethiek'.

Dat heeft de poort geopend voor dit onderzoek waarin ik probeer het verband tussen vrouwelijkheid en emotionaliteit van zijn vanzelfsprekendheid te ontdoen door het aan de hand van de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers te historiseren en contextualiseren.

In de hierboven gegeven analyse van het kwade wijf in de spectators is daarmee een eerste begin gemaakt. Het is echter duidelijk dat van de vele mogelijke betekenissen en functies die de notie van de 'emotionele vrouw' in de spectators heeft gehad, in deze *case study* slechts een deel aan de oppervlakte is gekomen. De conclusie dat de spectatoriale representatie van het kwade wijf als dominante, vroegmoderne variant van de stereotiepe, emotionele vrouw kan worden opgevat en dat bij haar een negatieve waardering van emotionaliteit overheerst die nauw verbonden is met de toenmalige machtsverhoudingen binnen en buiten het gezin, vormt daarom niet het eindpunt maar veeleer een beginpunt voor verder onderzoek. Tegen de achtergrond van de hierboven gesignaleerde meerduidigheid, dienen we ons af te vragen met welke andere emoties vrouwen in de spectators geassocieerd werden, wat de waardering was van die emoties, of de spectator-schrijvers een voorkeur hadden voor biologische of sociale verklaringsmodellen, in hoeverre zich hierin ontwikkelingen voordeden, en of we die kunnen verklaren.

Dit zijn vragen die in de volgende hoofdstukken met nog een aantal andere vragen over de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers aan de orde zullen komen. Alvorens op zoek te gaan naar de antwoorden, lijkt het mij echter goed eerst de sociaal-culturele werking van het sekse-onderscheid zoals ik die in dit hoofdstuk in de spectators heb gesignaleerd, theoretisch nader uit te diepen. Niet alleen wil ik daarmee de tot nu toe gevonden resultaten in een breder kader plaatsen, maar tegelijkertijd wil ik daarmee ook een basis leggen voor de analyse in de volgende hoofdstukken. Voor een genuanceerd begrip van de plaats, betekenis en functie van het sekse-onderscheid in de emotionele cultuur van de Nederlandse spectator-schrijvers, is enige theoretische verdieping noodzakelijk. Het *gender*-concept dat binnen vrouwenstudies voor dit doel ontwikkeld is, kan voor deze studie goede diensten bewijzen – juist omdat ook in de spectators de relatie tussen sekse en emoties verre van eenduidig, uniform en doorzichtig is.

Gender*: een nieuwe visie op sekse en emoties*

Emotionaliteit – of zoals Justus van Effen het zei: "de dwingelandy der hartstochten" – blijkt in de spectators als een vrouwelijke eigenschap getypeerd te worden. Hoewel mannen niet immuun zijn voor de inwerking van emoties, wordt verondersteld dat zij in het algemeen beter in staat zijn hun emoties te beheersen, daar redelijk mee om te gaan en ze deugdzaam aan te wenden. Emotionaliteit wordt gekarakteriseerd als vrouwelijk, (zelf)beheersing als mannelijk. Deze tegenstelling wordt opgevat als een kenmerkend verschil tussen mannen en vrouwen, ja, misschien zelfs wel als het meest kenmerkende verschil. Als zodanig manifesteert zich in dit toegeschreven verschil de werking van het sekse-onderscheid ofwel van *gender* in de spectators.

In de inleiding van dit boek heb ik *gender* gedefinieerd als het sociaal-culturele onderscheid tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid dat samenhangt met en gelegitimeerd wordt door de fysieke verschillen tussen mannen en vrouwen. Het gaat kortweg gezegd om de plaats of betekenis die sekse-verschillen in een maatschappij of cultuur hebben. Auteurs als Jansen, Scott en Hagemann-White hebben erop gewezen dat aan *gender* verschillende niveaus onderscheiden kunnen worden. *Gender* manifesteert zich niet alleen op symbolisch-cultureel niveau (in de vorm van normatieve concepten, voorstellingen, uitdrukkingen en symbolen van mannelijkheid en vrouwelijkheid), maar ook op sociaal-institutioneel niveau (zich uitend in sekse-specifieke structuren en praktijken van bijvoorbeeld arbeid, educatie, bezitsverhoudingen en verwantschapsorganisatie) en zelfs op individueel-psychisch niveau (in de vorming van subjectieve sekse-identiteiten).[120]

Hoewel in deze studie vooral het symbolisch-culturele niveau onderzocht wordt, is het belangrijk te weten dat de werking van *gender* op dit niveau samenhangt met de andere onderscheiden niveaus. Zo heb ik in de voorgaande analyse laten zien dat er een wisselwerking bestond tussen de toenmalige arbeidsverdeling en bezitsverhoudingen en de vroegmoderne representatie van de vrouw als 'kwaad wijf'. Dit schrikbeeld heeft ongetwijfeld ook gevolgen gehad voor het zelfbeeld van veel vrouwen en waarschijnlijk diep ingegrepen in de subjectieve beleving van emoties. Het lijkt me van belang dit op te merken, al valt het buiten de opzet van dit historische onderzoek om dit nader te bestuderen. Wel wil ik in de volgende hoofdstukken laten zien dat in de spectators het symbolische *gender*-niveau nauw samenhing met ontwikkelingen op het sociaal-institutionele vlak en bovendien een functie had in de vorming van collectieve groeps-identiteiten.

Niet alleen vrouwen en constructies van vrouwelijkheid maar ook mannen en constructies van mannelijkheid zijn middels het *gender*-concept tot object van onderzoek geworden[121] – reden waarom tegenwoordig sommigen de term *gender*-studies prefereren boven vrouwenstudies.[122] Evenmin als vrouwelijkheid is mannelijkheid een vanzelfsprekende identiteit. De Heren Spectatoren toonden zich niet alleen bezorgd om de gemoedsbewegingen van hun vrouwelijke tijdgenoten maar ook om de wijze waarop mannen met hun gemoedsbewegingen omgingen. Over de verhouding tussen mannelijkheid en emotionaliteit valt meer te zeggen dan in dit hoofdstuk aan de hand van Manshoofd Kenou gebeurd is. Niet alleen de relatie tussen vrouwelijkheid en emotionaliteit maar ook de relatie tussen mannelijkheid en zelfbeheersing dient geproblematiseerd en gehistoriseerd te worden. Met het *gender*-concept is het mogelijk geworden het perspectief welbewust in die richting op te schuiven en op zoek te gaan naar de problematische verhouding

120. Deze driedeling is van Jansen. Scott en Hagemann-White hanteren ietwat afwijkende maar in grote lijnen overeenstemmende indelingen. Zie: Jansen, 'Vele gezichten van genus', 46-50; Scott, *Gender and politics of history*, 41-44; Hagemann-White, 'Geslacht en gedrag', 36-45. Een handzaam overzicht wordt geboden door Brouns, 'Kernconcepten', 31-35.

121. Outshoorn, *Irriterend onderwerp*, 16.

122. Het Nederlandse *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* is met ingang van 1998 omgedoopt in het *Tijdschrift voor Genderstudies*.

tussen mannelijkheid en emoties.[123] In de volgende hoofdstukken zal ik laten zien dat een dergelijke (gedeeltelijke) wijziging van het perspectief, inderdaad nieuwe inzichten in de relatie tussen sekse-verschillen en emoties mogelijk maakt.

Met de introductie van het *gender*-concept werd binnen vrouwenstudies zeer nadrukkelijk de culturele en historische variabiliteit van sekse-verschillen centraal gesteld. Onderzoek toonde dat de toeschrijving van sekse-specifieke kenmerken niet in elke cultuur of historische periode op dezelfde wijze plaatsvindt en ook uiteenlopende gevolgen kan hebben.[124] Deze tijds- en contextgebonden elementen relativeren het 'natuurlijke' karakter van sekse-verschillen. Om dat te benadrukken werden in de eerste theorievorming rondom het *gender*-concept aanvankelijk de biologische en de culturele componenten als absoluut tegengestelde polen gepresenteerd: het sociaal-culturele sekse-onderscheid (*gender*) werd volledig losgekoppeld van het biologische geslachtsverschil (*sex*). Daarmee werd echter de aloude tegenstelling tussen natuur en cultuur gereproduceerd. Door alleen de sociaal-culturele component als veranderlijk en geconstrueerd te definiëren en de biologisch-fysieke component als feitelijk en onveranderlijk voor te stellen, werd de feitelijk bestaande wisselwerking tussen beide polen genegeerd.[125] Een dergelijke dichotome voorstelling van de verhouding tussen natuur en cultuur vormt voor dit onderzoek naar de betekenis van emoties een probleem, omdat bij emoties een duidelijke wisselwerking tussen beide elementen bestaat.

Inmiddels wordt ook binnen vrouwenstudies genuanceerder en minder dichotoom over de relatie tussen *sex* en *gender* gedacht. Bock en anderen hebben erop gewezen dat cultuur en natuur op elkaar ingrijpen.[126] Niet alleen zijn biologische verschillen alleen kenbaar via de culturele perceptie ervan, maar ook heeft de geschiedenis laten zien dat fysieke gegevens beïnvloed kunnen worden door culturele omstandigheden en dus minder onveranderlijk zijn dan doorgaans wordt aangenomen. Als voorbeeld noem ik hier de vrouwen die aan het einde van de achttiende eeuw jarenlang insnoerende korsetten droegen, met als gevolg dat hun skelet aan het einde van hun leven een blijvende vervorming vertoonde. Deze werd vervolgens als de natuurlijke, vrouwelijke vorm aangemerkt.[127] De daaruit voortvloeiende lichamelijke en psychische ongesteldheden (de *vapeurs* van de dames uit de burgerij die bestreden werden met het bekende flesje vlugzout) werden gezien als bewijs dat vrouwen een zwakker lichaam en geest hadden dan mannen. Binnen dit perspectief valt er wellicht iets te zeggen voor het operatief verwijderen van de onderste ribben – de methode waarmee men tegenwoordig een vrouwelijke wespentaille realiseert. De gevolgen lijken in ieder geval minder ingrij-

123. Een eerste aanzet geeft De Almeida met zijn 'Hearts of Stone? The gendered poetics of emotions', in: idem, *Hegemonic male*, 113-124.

124. Ortner en Whitehead, 'Introduction for sexual meanings', 1-7; Pomata, 'Geschiedenis van vrouwen', 61-80.

125. Bock, 'Women, gender and dichotomies', 86-89 en eerder al in *Challenging dichotomies*, 9-13; Pomata, 'Geschiedenis van vrouwen', 105-114; Outshoorn, *Irriterend onderwerp*, 16-17; Van der Kley, 'Philosophy and the mirror', 70; Brouns, 'Kernconcepten', 35-36.

126. Zie de literatuur in de vorige noot.

127. Schiebinger, *Mind has no sex?*, 195-200.

pend dan bij het korset, al gaat met de ribben ook de bescherming voor de inwendige organen verloren. In ieder geval blijkt dat de huidige stand der techniek het mogelijk maakt om het lichaam verregaand aan bepaalde culturele idealen aan te passen: zelfs het biologisch geslacht kan met operatieve ingrepen en hormoonkuren veranderd worden. Cultuur en natuur zijn geen gescheiden werelden meer maar zijn dat feitelijk ook nooit geweest. De voorbeelden laten zien dat de fysieke sekse- verschillen geen onveranderlijke, voor eeuwig vastliggende gegevens zijn maar wel degelijk beïnvloed kunnen worden door culturele ingrepen.

Omgekeerd kan de 'natuur' ook de cultuur beïnvloeden. Sociaal-culturele betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid staan niet altijd volledig los van de fysieke verschillen tussen mannen en vrouwen, maar kunnen daar wel degelijk mee verbonden zijn. Zo bestaat er bijvoorbeeld een relatie tussen het mannelijk geslachtshormoon testosteron en manifestaties van competitiedrang en agressiviteit die in onze cultuur steevast als 'mannelijk' benoemd worden. Zonder deze relatie nu te verabsoluteren (ook vrouwen hebben een behoorlijke hoeveelheid testosteron in hun lichaam en verder bestaat er onder mannen een grote variatiebreedte in het testosterongehalte van hun bloed, méde onder invloed van sociale omgevingsfactoren) demonstreert dit voorbeeld dat het sociaal-culturele sekse-onderscheid ten minste gedeeltelijk op biologische verschillen kan berusten. Een inhoudelijk onderscheid tussen *sex* en *gender* is daarom wel verhelderend maar de verhouding tussen beide moet meer als een continuüm van betekenissen dan als tegengestelde polariteiten begrepen worden. Sociaal-culturele en fysiologische dimensies lopen in elkaar over en een genuanceerder gebruik van het *gender*-concept moet daaraan recht kunnen doen.[128]

Het is onder andere deze nuancering die er – samen met het vertaalprobleem van het begrip *gender*[129] – toe geleid heeft dat binnen vrouwenstudies begrippen als *gender*, sekse en geslacht steeds vaker als synoniemen gebruikt worden. Werd het sociaal-culturele *gender* in het Nederlands aanvankelijk vooral met de termen genus of geslacht vertaald terwijl de term sekse gereserveerd bleef voor de biologische component, tot grote tevredenheid stemde dit niet: de associaties die deze termen opriepen werden als verwarrend ervaren en veel Nederlandse onderzoekers hielden (en houden) daarom een voorkeur voor het onvertaald overnemen van het begrip *gender*. Vanaf 1990 is echter binnen de discipline vrouwengeschiedenis het gebruik van de term sekse als vertaling van *gender* algemeen gangbaar geworden.[130] De hiermee vervloeiende betekenissen van de begrippen sekse en *gender* impliceren echter geen radicale koerswijziging maar kunnen beschouwd worden als de uiterste consequentie van de hierboven beschreven nuancering.

Ook ik heb in de voorgaande en navolgende hoofdstukken bewust gekozen voor

128. Zie hiervoor ook het inmiddels afgesloten onderzoeksprogramma van het Centrum voor Vrouwenstudies in Nijmegen: *Identiteiten in beweging (1992-1996)*, 7.
129. Zie voor de vertaalproblematiek: Jansen, 'Hoe vertalen we gender?'; voor de andere talen Bock, 'Women', 88-89.
130. Vergelijk bijvoorbeeld Kloek, *Wie hij zij*, 16-19; Jansz, 'Van vrouwenstudies naar genderstudies?', 431; Blok, 'Vrouwengeschiedenis', 34; Monteiro, *Geestelijke maagden*, 39-40.

de Nederlandse woorden sekse, sekse-verschillen en sekse-onderscheid. De gedachte daarachter is dat emotionele sekse-verschillen – of deze nu vanuit de cultuur of de biologie benaderd worden – geen eenduidig vaststaande feiten zijn maar sterk afhankelijk zijn van de wijze waarop deze waargenomen worden en betekenis krijgen. Daarmee wordt de mogelijkheid van een wisselwerking tussen de culturele en biologische componenten opengehouden, maar ligt de invalshoek wel primair bij de culturele betekenissen die aan 'mannelijke' of 'vrouwelijke' emotionele neigingen worden gegeven. Met formuleringen als 'het onderscheid tussen de seksen', 'opvattingen over het sekse-verschil' en 'aan sekse-gerelateerde betekenissen' denk ik de essentie van het *gender*-concept weer te geven en tegelijkertijd de mogelijke verwarring die een vreemd woord als *gender* kan oproepen, te vermijden.

Sekse als fundamentele betekeniscategorie en machtsmiddel

De theoretische uitdieping van het *gender*-concept binnen vrouwenstudies heeft nog een ander belangrijk inzicht opgeleverd, dat voor deze studie naar het sekse-onderscheid in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers bijzonder waardevol is. Ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid blijken niet alleen een constitutief element te zijn in de verhoudingen tussen mannen en vrouwen, maar ook te functioneren als een fundamentele, culturele ordeningscategorie die de betekenis van uiteenlopende karaktereigenschappen, gedragingen, uitingsvormen, denkwijzen, locaties en verschijnselen waardeert en classificeert in termen van mannelijk of vrouwelijk. Dit gebeurt doorgaans middels associaties met andere dichotome begrippenparen als cultuur-natuur, sterk-zwak, actief-passief, zwaar-licht, verstand-gevoel, rationaliteit-irrationaliteit, orde-chaos, geest-lichaam, beheersing-overgave. Veel schijnbaar neutrale begrippen blijken *engendered* te zijn of anders gezegd een impliciet 'geseksueerde' betekenis te hebben.[131]

Sekse vervult met andere woorden een bredere classificatie-functie in cultuur en maatschappij. Brügmann spreekt in dat verband van een 'geseksueerde scheur' die dwars door een cultuur heenloopt[132] maar dat beeld lijkt me te statisch om recht te doen aan de dynamiek van sekse. Ik zou daar een ander, verwant beeld voor in de plaats willen stellen, namelijk dat van een netwerk van telkens verspringende, soms minder zichtbare haarscheurtjes die echter grote effecten kunnen hebben. Kijkend naar de achttiende eeuw zien we bijvoorbeeld dat 'beschaving' en 'cultuur' toen zowel exclusief met mannen en mannelijkheid als juist overheersend met vrouwen en vrouwelijkheid geassocieerd konden worden. Parallel daaraan had de tegengestelde pool van de 'natuur' nu eens overwegend vrouwelijke en dan weer overwegend mannelijke connotaties.[133] Sekse-gebonden

131. Jansen, 'Vele gezichten van genus', 47-50; Scott, *Gender and politics of history*, 42-44; Withuis, *Opoffering en heroïek*, 22.
132. Brügmann, 'Wandelen op de rand', 295.
133. Tomaselli, 'Enlightenment debate'; Vega, 'Stoere imago'; Perry en Rossington, 'Introduction', 12. Zie

betekenissen kunnen dus verspringen hetgeen ze soms wel minder inzichtelijk maar niet minder invloedrijk maakt. Dit soort verspringende connotaties speelde ook een grote rol in de emotionele cultuur van de Nederlandse spectatorschrijvers, zoals in de loop van mijn verhaal nog zal blijken.

Omdat dichotome begrippenparen in de praktijk veelal een hiërarchie tussen beide termen impliceren, bieden de geseksueerde classificatie-schema's die hierboven genoemd zijn een primair middel om machtsverschillen te bewerkstelligen en sociale ongelijkheid uit te drukken. Al ligt de hiërarchische verhouding tussen de twee termen niet vast en kan die wisselen per context, tegenstellingen als die tussen mannelijk verstand versus vrouwelijk gevoel of mannelijke beheersing versus vrouwelijke overgave kunnen gebruikt worden om machtsverhoudingen te handhaven en legitimeren. Feitelijk heb ik dat aan de hand van de voorgaande *case study* al gedemonstreerd. Maar de oppositie tussen mannelijk en vrouwelijk functioneert niet alleen ter ondersteuning en legitimatie van de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen maar ook tussen groeperingen die zich van elkaar onderscheiden door hun sociale, etnische of nationale achtergrond, of door hun religieuze of seksuele voorkeur. De status en positie van een groep in de maatschappij wordt mede bepaald door de identificatie van deze groep door betrokkenen en/of buitenstaanders met mannelijkheid of vrouwelijkheid.[134] Dit is een belangrijk inzicht dat in de volgende hoofdstukken als uitgangspunt zal worden genomen voor de verdere analyse.

Sekse is een fundamentele categorie om de werkelijkheid te structureren of met andere woorden een manier om veelsoortige maatschappelijke verschijnselen en groeperingen via de (impliciete) benoeming van 'mannelijk' of 'vrouwelijk' een plaats te geven in de sociaal-culturele hiërarchie. In het voorgaande hoofdstuk heb ik laten zien hoe in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers emotionaliteit geduid werd als 'vrouwelijke' eigenschap en tegelijkertijd met de hartstochten van toorn en heerszucht een specifieke historische invulling kreeg waarmee ongedisciplineerde echtgenotes in de burgerij op hun plek werden gezet. In het volgende hoofdstuk zal ik onderzoeken of behalve echtgenotes ook andere groepen via een vergelijkbaar mechanisme een plaats kregen toegewezen in de maatschappelijke verhoudingen die de spectator-schrijvers als ideaal voor ogen stonden. Daarbij zal ik me opnieuw afvragen welke historische aspecten we kunnen onderscheiden aan de verschijnselen die door de spectator-schrijvers als gevaarlijke hartstochten werden afgeschilderd en tevens welke rol sekse speelde in de interpretatie en representatie van deze gemoedsbewegingen.

verder ook de discussie gevoerd tussen Blok en Mijnhardt in: Blok, 'Vrouwengeschiedenis', 35-40 en Mijnhardt, 'Vrouwengeschiedenis', 47.

134. Scott, *Gender and politics of history*, 44-48; Jansen, 'Vele gezichten van genus', 52-57 en idem, *Mythen van het fundament*, 22; Outshoorn, *Irriterend onderwerp*, 17, 21-22; Meijer, *In tekst gevat*, 2, 7-10; Ortner en Whitehead, 'Introduction', 13-18 vatten dit mechanisme onder de noemer van 'prestige-structuren'.

Hoofdstuk 3
Typologie van de *Personae Intemperantes*

Met het verhaal van Grietje Kenouil heeft de lezer een voorstelling gekregen van het karakter van het 'kwade wijf': de echtgenote die met haar onbeheerste emoties het leven van haar man tot een kwelling maakt en daarmee de maatschappelijke orde dreigt te verstoren. In de spectators komen ook nog andere personages voor die hun gemoedsbewegingen onvoldoende onder controle hielden waardoor deze de kans kregen om uit te groeien tot ware hartstochten in de moderne zin van het woord. Het gaat hier om uiteenlopende types die echter als gemeenschappelijk kenmerk hebben dat emotionele drijfveren een permanente invloed op hun gedrag zijn gaan uitoefenen.

Deze personages die in de spectatoriale literatuur zeer veelvuldig op de voorgrond treden, lenen zich net zoals het kwade wijf bij uitstek voor een verdere analyse van de plaats, betekenis en functie die sekse in de spectatoriale teksten over emoties had. In dit hoofdstuk zal ik daarom voor een deel dezelfde vragen stellen als in het voorgaande hoofdstuk: om welke emoties gaat het, hoe worden deze gepercipieerd, wie krijgt deze toegeschreven, waarom gebeurt dat? Daarmee zal ik tegelijkertijd mijn betoog verder uitbouwen: ik zal laten zien dat sekse in combinatie met emoties niet alleen in de verhoudingen tussen mannen en vrouwen, maar ook in de verhoudingen tussen andere maatschappelijke groepen als belangrijk betekenisverlenend, hiërarchiserend en identiteitsbepalend principe aanwezig was. Dit effect van het sekse-onderscheid manifesteert zich het duidelijkste bij sommige mannelijke personages die – opvallend genoeg vaker dan men op basis van de bevindingen in het voorgaande hoofdstuk zou verwachten – naast de vrouwelijke personages als overmeesterd door hun hartstochten werden voorgesteld.

Ik heb deze personages m/v de *Personae Intemperantes* genoemd. De benoeming als *Persona(e)* geeft aan dat het hier gaat om literaire personages die in hun typische karikaturale vorm niet in de achttiende-eeuwse werkelijkheid zullen zijn voorgekomen maar op basis van een aantal kenmerkende karaktertrekken wel herkenbaar moeten zijn geweest voor de achttiende-eeuwse lezers uit de burgerij. Deze personages werden in de spectators veelal uitgebeeld met 'karakterschetsen', een satirisch genre dat vooral vanaf de zeventiende eeuw een grote populari-

teit genoot – al werd de basis daarvoor reeds gelegd door de Griekse auteur Theophrastus.[1] Het gaat hier dus om genre-gebonden voorstellingen van karakters die met hun scherp-satirische inslag aantrekkelijk moeten zijn geweest om te lezen. Maar er ging ook een duidelijke moralistische boodschap van deze karakterschetsen uit, want zoals een van de spectator-schrijvers het zei: "Ik teken niet gaarn hatelijke karakters (...) doch (...) is het de heilige plicht van elk Menschenvriend om die karakters, die zoo veel invloed op de verwoesting der zeden van eene geheele Natie hebben, in deszelfs afschuwelijkheid, ter waarschouwing van anderen, kenbaar te maaken."[2] Hoewel de humor in de spectatoriale karakterschetsen doet vermoeden dat de meeste spectator-schrijvers wel degelijk plezier hadden in het beschrijven van deze karakters, mogen we dus niet vergeten dat met deze satirische karakterschetsen een moreel doel gediend werd: in het ridiculiseren lag ook een veroordeling van bepaalde gedragspatronen. Voor zover aan die gedragspatronen naar de expliciete mening van de auteurs bepaalde emoties of hartstochten ten grondslag lagen, leveren deze karakterschetsen (en de spectatoriale vertellingen en betogen waarmee deze veelal gecombineerd werden) onthullend materiaal voor mijn onderzoek.

Met de specificatie *Intemperan(te)s* verwijs ik naar de bijzondere aard van de personages die in dit hoofdstuk centraal staan: het waren karakters die zich niet naar de morele richtlijn van de *temperantia* voegden. De *temperantia* (matiging of zelfbeheersing, in het Grieks *soophrosunè*) gold vanaf Plato voor klassieke denkers als een van de vier morele deugden – naast rechtvaardigheid, kracht en voorzichtigheid – die van essentieel belang waren voor de burgers van de klassieke stadstaat. De *intemperantia* was voor Cicero de gemoedstoestand waarin de passies niet langer meer onder controle van de rede waren en daarom een bedreiging vormden voor het algemeen belang. De christelijke kerk heeft in haar canon van de zeven hoofddeugden de vier klassieke deugden opgenomen als de zogenaamde 'kardinale deugden', naast de drie 'goddelijke deugden' van geloof, hoop en liefde. Het koppel *temperantia-intemperantia* vormt daarom naar mijn mening de historische, verbindende schakel tussen de deugdenleer en de leer van de hartstochten.[3]

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoezeer een matiging of beteugeling van de hartstochten voor de spectator-schrijvers als belangrijke morele richtlijn gold. *Personae Intemperantes* lijkt daarmee een toepasselijke benaming voor de verschillende personages die zich in de spectators op ondeugdzame wijze overgaven aan hun begeerten en andere emotionele neigingen. In de spectatoriale literatuur worden deze personages gedifferentieerd in een aantal duidelijk herkenbare types. Op basis daarvan kan men hen onderbrengen in een typologie, die het mogelijk maakt de verschillen en overeenkomsten in de hartstochten van deze verschillende karakters te analyseren. Door tegelijkertijd van deze types de sociale kenmerken en achtergronden in kaart te brengen, kan geleidelijk ook de functie

1. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 83-85.
2. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 127.
3. Levi, *French moralists*, 14; Foucault, *Gebruik van lust*, 78-82; Peeters, *Deugden*, 24, 38-39.

van de sekse-gebonden betekenisgeving rond deze types blootgelegd worden. Dan blijkt dat voor de spectator-schrijvers alleen bepaalde emoties dusdanig verontrustende vormen aannamen, dat ze het noodzakelijk achtten de strijd daarmee aan te binden.

3.1 Behaagzieke juffers: de coquette

Haar psychische constitutie

Uit het vorige hoofdstuk bleek al dat het vrouwelijk gemoed in de ogen van sommige spectator-schrijvers bijzonder naar heerszucht neigde en gemakkelijk in toorn ontstak. Dit waren echter niet de enige karakterzwaktes waarvoor vrouwen een meer dan gemiddelde aanleg leken te hebben. Het gedrag van de flirtende *coquette* dat door de Heren Spectatoren met vaste regelmaat bekritiseerd wordt, demonstreert diverse 'vrouwelijke' grillen waarvan haar excessieve behaagzucht de meest opvallende is, op de voet gevolgd door haar pronkzucht, eigenliefde, eerzucht, heerszucht en jaloezie.

De spectator-schrijvers benoemen deze eigenschappen als gemoedsdriften, passies en hartstochten en uit de desbetreffende spectatoriale teksten blijkt dat ook in de twintigste-eeuwse psychologische terminologie hartstocht de juiste emotie-term is voor deze neigingen: bovengenoemde gemoedsbewegingen vertonen zich bij de coquettes namelijk niet als kortstondige emoties maar als semi-permanente psychische aandoeningen, "hoedanigheden (...) [die] eindelyk een onbepaalt en onweerstaanbaar gezag over het gemoed voeren, dat alle deugdzaame en verstandige neigingen onderdrukt en uitbluscht" zoals de Philanthrope in een van zijn betogen door ene Rozaline laat beweren.[4] Hebben vrouwen eenmaal toegegeven aan hun neiging tot koketteren, dan wordt het zeer moeilijk deze in de hand te houden maar groeit zij al snel uit tot een emotionele dispositie: "de hebbelykheid van een gemoedsdrift eens vat gekregen hebbende, zo blyft de passie geheel en al dezelve, al schoon de uitwerkzelen zeer veel verschillen."[5] Behaagzucht is een ongeneeslijke ziekte die "veeltyds eer een zwakheit van Temperament als van Deugd zynde, byna onmogelyk haare kragt kan verliezen, dan door het verloop van een aantal jaren dien de hevigste passien dikwils uitdoven".[6]

Echter, lang niet altijd weten de jaren het vuur van de koketterie te blussen. Het is een hardnekkig vuur: in de spectators worden ook oudere behaagzieke vrouwen geportretteerd.[7] Maar in het algemeen wordt de koketterie toch gepresenteerd als een eigenschap van jongere vrouwen, met name van de zogenaamde 'sa-

4. *De Philanthrope* (13 oktober 1762) 322.
5. *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.79, 636.
6. *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.79, 637-638.
7. *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.79, 639; *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (27 november 1730) 2e brief; *De Algemeene Spectator* (10, 14 en 17 september 1742); *De Kosmopoliet* (1 september 1777) 278-279; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 128. De autobiografie van een bejaarde co-

Afbeelding 21: Kennismaking op een salet. Prent uit Richardsons Geschiedenis van Karel Grandison *(Amsterdam 1797-1802, tweede druk, deel I).*

letjuffers' die avond aan avond weer op een ander salet (een burgerlijk partijtje dat plaatsvindt in de salon van een van de betrokkenen) te vinden waren. De koketterie van deze juffers vindt haar wortels in het bewustzijn mooi te zijn en wordt vervolgens aangewakkerd door complimentjes van mannen die zij op de saletten ontmoet.[8] Behaagzieke vrouwen die hun schoonheid hebben verloren, zoeken op latere leeftijd hun heil in een voorbeeldige vroomheid waarmee ze zich

quette in *De Algemeene Spectator* is overigens overgenomen van Marivaux in zijn *Le Spectateur Français* nrs. 17-19, mogelijk via de bewerking die Van Effen in zijn *Le Nouveau Spectateur Français* nrs. 15 en 16 bood. Zie voor de coquette bij de Franse spectator-schrijver Marivaux: Graeber, *Moralistik und Zeitschriftenliteratur*, 110-121.

8. *De Philanthrope* (13 oktober 1762) 322.

eveneens van de gewone stervelingen wensen te onderscheiden. Sommige spectator-schrijvers zien in die extreme vroomheid dan ook een getransformeerde behaagzucht die wel uiterlijk maar niet in essentie veranderd is.[9] Op deze relatie tussen behaagzucht en vroomheid zal ik later in dit hoofdstuk nog terugkomen.

Nauw verbonden met de behaagzucht is de pronkzucht van de coquette. Geïnterpreteerd als de begeerte om anderen met modieuze opschik te imponeren of als het uit de hand gelopen verlangen zich met luxueuze kleding en accessoires te omringen, is deze pronkzucht (ook wel benoemd als 'spilzucht' of 'staatzucht' en verwant aan onze hedendaagse consumptiedrang) de materiële exponent van de eerzucht en de liefde die de jeugdige saletjuffer voor zichzelf koestert.[10] Het zijn deze eerzucht en eigenliefde die haar er ook toe drijven om zoveel mogelijk mannen aan zich te binden. De coquette vindt het haar eer te na wanneer een manspersoon niet direct voor haar charmes bezwijkt. Haar tot een hartstocht uitgegroeide eerzucht brengt haar ertoe al haar verleidingskunsten op hem los te laten, verleidelijke flauwtes te simuleren of indien dat alles tevergeefs is, de dwarsligger door lasterpraatjes uit te schakelen. Ook toont zij zich bovenmatig jaloers op andere knappe jongedames. Evenals het kwade wijf lijdt de saletjuffer daarnaast aan een zekere heerszucht: zij probeert iedereen naar haar poezelige handje te zetten en streeft ernaar van mannen haar slaven te maken. Gedreven door deze hartstochten heeft de coquette zich slechts een doel gesteld in het leven: de ster te zijn in het galante gezelschapsleven dat in de achttiende-eeuwse burgerij voornamelijk in salet-bijeenkomsten en theaterbezoeken gestalte kreeg.[11]

De met elkaar verbonden hartstochten van de behaagzucht, pronkzucht, eigenliefde, eerzucht, jaloezie en heerszucht bepalen voor een belangrijk deel de psychische constitutie van de saletjuffer. Nu is het belangrijk te weten dat de meeste van deze emotionele drijfveren volgens een aantal (meest latere) spectatorschrijvers niet per definitie verkeerd zijn. Eigenliefde bijvoorbeeld is een noodzakelijke eigenschap die als een belangrijke motivatie voor het menselijk handelen geldt, en ook aan de basis ligt van allerlei goede daden.[12] Hetzelfde geldt min of meer voor de eerzucht.[13] Ook het verlangen zich mooi en enigszins modieus op te

9. *De Algemeene Spectator* (17 september 1742) 168; *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.79, 636-638; *De Denker* (16 juli 1764) 227-228; *De Gryzaard* (29 juli 1768); *De Opmerker* (18 januari 1773) 104 en (18 maart 1776) 3e brief; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.29.

10. Vergelijk voor de maatschappelijke aspiraties achter deze achttiende-eeuwse consumptiedrang Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 186-205 en Perrot, *Werken aan de schijn*, 31-59.

11. Zie voor de hartstochten van de saletjuffer: *De Hollandsche Spectator* (19 en 26 november 1731) en (23 mei 1732); *De Schertser* (15 augustus 1735) 149-152; *De Philanthrope* (2 maart 1757) 170; *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.79, 636; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (6 maart 1741); *De Nederlandsche Spectator* (1755) nr.182; *De Philosooph* (21 en 28 november 1768); *De Opmerker* (18 januari 1773) 103-104 + (25 januari 1773) + (2 okt 1775) 396-399; *De Vaderlander* (22 juni 1778) 195; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.15; *De Leerzame Praat-Al* (7 sept 1791) 283.

12. *De Hollandsche Spectator* (1 januari 1734) en (30 augustus 1734) 210-211; *De Opmerker* (18 december 1775); *De Honig-Bije in Prosa* IV (1773) nr.83; *De Kosmopoliet* (25 augustus 1777); *De Vaderlander* (22 juni 1778) 196; *De Menschenvriend* II (1789) nr.84 en IV (1791) nr.50; *De Vraag-Al* III (1792) nr.123.

13. *De Algemeene Spectator* (12 juni 1748); *De Hollandsche Wysgeer* II (1760) nr.75; *De Kosmopoliet* (10 juni 1776) 209; *De Borger* (16 en 23 augustus 1779); *De Leerzame Praat-Al* (21 maart 1792); *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 40-41.

schikken kan als een door de natuur geschonken zinnelijk vermaak niet helemaal fout zijn.[14] Zelfs jaloezie is volgens een enkeling niet per se slecht want zij vloeit voort uit liefde.[15] Het is dus – net zoals bij de toorn uit het vorige hoofdstuk – afhankelijk van de situatie of deze drijfveren tot deugdzaam of ondeugdzaam gedrag leiden. Bepalend voor dit onderscheid is de mate waarin een persoon deze gemoedsbewegingen onder controle houdt en alleen in de juiste omstandigheden invloed laat hebben op zijn of haar gedrag.

Bij de coquette leidt de combinatie van de genoemde gemoedsaandoeningen echter tot een bijzonder oppervlakkig, wispelturig en onoprecht karakter omdat zij ze onvoldoende beheerst. Ze lastert,[16] misleidt haar minnaars,[17] is weinig waarheidslievend,[18] houdt zich enkel met uiterlijkheden bezig,[19] is niet in staat iemand buiten haarzelf lief te hebben en zal – wanneer het erop aankomt – uiteindelijk de man met het meeste geld tot echtgenoot kiezen.[20] Deze ondeugden worden nog eens op fraaie wijze aan de oppervlakte gebracht in een satirische aflevering uit *De Menschenvriend* waarin het hart van een gestorven coquette anatomisch ontleed wordt op de snijtafel.[21] Duidelijk geïnspireerd door een dergelijke aflevering in *The Spectator* van Steele en Addison,[22] is de tekst niet alleen erg vermakelijk om te lezen maar ook leerzaam voor wie de constitutie van de saletjuffer wil doorgronden – een behoefte die de auteur bij zijn lezers veronderstelt.

In gezelschap van een aantal geïnteresseerden waaronder de spectatoriale commentator, zet een arts zich ertoe het hart van een overleden coquette aan een nader onderzoek te onderwerpen. Nadat het hart is blootgelegd, toont een eerste aanblik deze spier als "een verward doolhof van in een gewarde vezelen, welker vormswyze beweging noch maat, noch regel kenden". De anatoom gaat vervolgens op zoek naar een verbinding tussen het hart en de tong van de coquette, tevergeefs want een dergelijke verbinding blijkt bij de coquette niet te bestaan. Dan wil de anatoom de kern van dit hart onderzoeken maar daarvoor moet hij zich eerst door een aantal zeer dunne omringende laagjes heenwerken. Op elk van deze fragiele laagjes was "de gedaante eens minnaars dezer voorheen schoone onbestendige te zien; dan derzelver beeldtenissen waren met zulk een lugtige streek

14. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.20, 155-156; *De Menschenvriend* III (1790) nr.10; *De Welmeenende Raadgeever* IV (1794) nr.8.

15. *De Algemeene Spectator* (3 juli 1748) 36.

16. *De Hollandsche Spectator* (5 december 1732) 217; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (6 maart 1741); *De Vrouwelyke Spectator* (15 maart 1761) 130; *De Vaderlander* (22 juni 1778) 195.

17. *De Schertser* (15 augustus 1735) 147; *De Weereldt in haar verscheidentheidt* (1736) 1e deel 2e stuk, 33-53; *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (21 november 1742) 196; *De Examinator of de Hollandsche Zedenmeester* (20 november 1730) 366.

18. *De Weereldt in haar verscheidentheidt* (1736) 1e deel 1e stuk, 162-163.

19. *De Mensch Ontmaskert* (18 juli 1718); *De Vrouwelyke Spectator* (25 mei 1761) 15-16; *Bataafsch Musaeum* (20 mei 1771).

20. *De Hollandsche Spectator* (19 november 1731) 109-110, (26 november 1731) 119-120; *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (21 november 1742) 196; *De Onderzoeker* (7 mei 1770); *De Vaderlander* (22 juni 1778) 196.

21. *De Menschenvriend* IV (1791) nr.30, 236-240.

22. *The Spectator* (22 januari 1712).

geschetst, dat de ligste aanraaking van den vinger dezelve geheel verdwynen deed". Wanneer de drieste onderzoeker almaar dieper en dieper in dit hart is doorgedrongen – zoekend naar "het middenpunt en de grond van hetzelve" – vindt hij uiteindelijk niets "dan een lichte, zeer wufte damp, welke by de eerste opening vervloog en een ydel ruim agterliet." De overgebleven ruimte blijkt wel bezet te worden door een menigte van kleine voorwerpen, voornamelijk bestaande uit sieraden, mode-accessoires en elegante kledingstukken.

Het is onmogelijk deze vertelling over de anatomie van het hart van een saletjuffer anders te lezen dan als een psychologische ontleding van haar karakter. De details zijn met zorg beschreven en betekenisvol. De correspondent van wie het essay afkomstig is, vertelt verder dat men na de ontleding nog enkele experimenten heeft uitgevoerd met het vocht dat men rondom het hart had aangetroffen. Bij elkaar gebracht in een instrument dat volgens de principes van een thermometer was gebouwd, blijkt dit vocht in beweging te worden gebracht door de aanwezigheid van galante, modebewuste heren maar roerloos onderin de kolom te blijven staan wanneer de desbetreffende heer een verstandig man is die geen interesse heeft in modieuze oppervlakkigheden. De conclusie van deze experimenten luidt dan ook "dat het stygen van dit vogt in den door graaden afgebeelden Cylinder met de ligtheid der vrouwelyke harssenen in de naauwste betrekking stond."

Dit voorbeeld geeft een aardige indruk van de wijze waarop de satirische karakterschetsen en vertellingen in de spectators functioneren. Ze stellen op humoristische wijze een aantal ondeugden van hun medemensen aan de kaak, ondeugden die zoals gezegd psychologisch in termen van hartstochten geduid worden. Evenals de anatomische ontleding vormt de thermometer daarbij een regelmatig terugkerende metafoor die zich leent voor een virtuele toepassing als morele graadmeter. De thermometer in *De Menschenvriend* vertoont in zijn toepassing en reacties veel overeenkomsten met de thermometer uit *De Vrouwelyke Spectator* waarmee ik dit boek begon. De metafoor ontleende haar kracht aan de gelijkenis die achttiende-eeuwers signaleerden tussen enerzijds de bewegingen van het kwik in de thermometer en anderzijds de bewegingen van het gemoed in de menselijke persoonlijkheid. Beide vertoonden bij de toenmalige stand van de wetenschap eenzelfde soort ongrijpbaarheid, grilligheid en raadselachtige ontvankelijkheid die deze symbolische vergelijking zo succesvol maakte. Tegen die achtergrond hoeft het ons ook niet langer meer te verbazen dat de metafoor het meest toepasselijk werd geacht voor een typering van het 'vrouwelijke' temperament: meer dan dat van mannen zou het karakter van vrouwen immers gekenmerkt worden door een bijzondere mate van grilligheid en wispelturigheid.[23]

23. Sturkenboom, 'Thermometers'. Zie voor de achtergronden van deze metafoor in de achttiende eeuw ook Castle, *Female thermometer*.

Opnieuw een verstoorde orde

De vraag is waarom de Heren Spectatoren zich zo druk maakten om de vrouwelijke tekortkomingen van de saletjuffers. Welke gevaren schuilden er volgens hen achter de hartstochten van deze jongedames? Welke boodschap werd met deze karakterschetsen van lonkende en wispelturige juffertjes uitgezonden?

Ten eerste is daar het gevaar dat eerzame burgerzonen zich het hoofd op hol laten brengen door deze verleidsters en daar vervolgens de dupe van worden. Niet voor niets worden er in de spectators regelmatig brieven gepubliceerd waaruit blijkt dat jongemannen het slachtoffer dreigen te worden van de grillen van deze saletjuffers.[24] Als een man er al in slaagt de coquette over te halen tot een huwelijk, zal zij uitgroeien tot een ware Sisyphus-kwelling voor haar echtgenoot, zoals blijkt uit een brief in *De Opmerker* die met de naam Sisiphus ondertekend wordt.[25] Ten tweede verstoren de jongedames de orde in het burgerlijk huishouden: zij onttrekken zich aan hun plicht om als burgerdochter of -vrouw bepaalde huishoudelijke taken ter hand te nemen en met deze weigering ontwrichten zij het huishouden waarvan zij deel uitmaken.[26] Ten derde speelt de zorg om geld de schrijvers parten. De coquette is in staat om haar omgeving niet alleen moreel maar ook financieel te ruïneren. Zij rust bijvoorbeeld niet voordat zij op het gebied van de mode het nieuwste van het nieuwste heeft. Verder moet er extra dienstpersoneel worden aangetrokken om haar huishoudelijke taken over te nemen en haar op haar wenken te bedienen.[27] Ten vierde demonstreert het gedrag van de saletjuffer de invloed van de Franse zeden op de Nederlandse burgerij; zeden die – zo vrezen de spectatoriale auteurs – door hun losheid en oppervlakkigheid het morele en geestelijk peil van de Nederlandse bevolking ongunstig zullen beïnvloeden en moeilijk te verenigen zijn met het vaderlandse karakter.[28]

Net zoals bij het kwade wijf, vrezen de spectator-schrijvers het effect dat de hartstochten van de coquette op de bestaande orde hebben. De coquette vormt met haar emotionele dispositie een ontwrichtende kracht die niet alleen een probleem vormt voor haar directe omgeving maar – gezien de frequentie waarin de spectator-schrijvers haar aanwezigheid onder de burgerij signaleren – ook een dreiging vormt voor de toekomst van de burgerij en de Nederlandse samenleving. En net zoals bij het kwade wijf wordt de opvoeding aangewezen als belangrijke oorzaak van de vrouwelijke misdragingen. De opvoeding van de Nederlandse burgerjeugd schiet in de ogen van de spectator-schrijver in vele opzichten tekort.

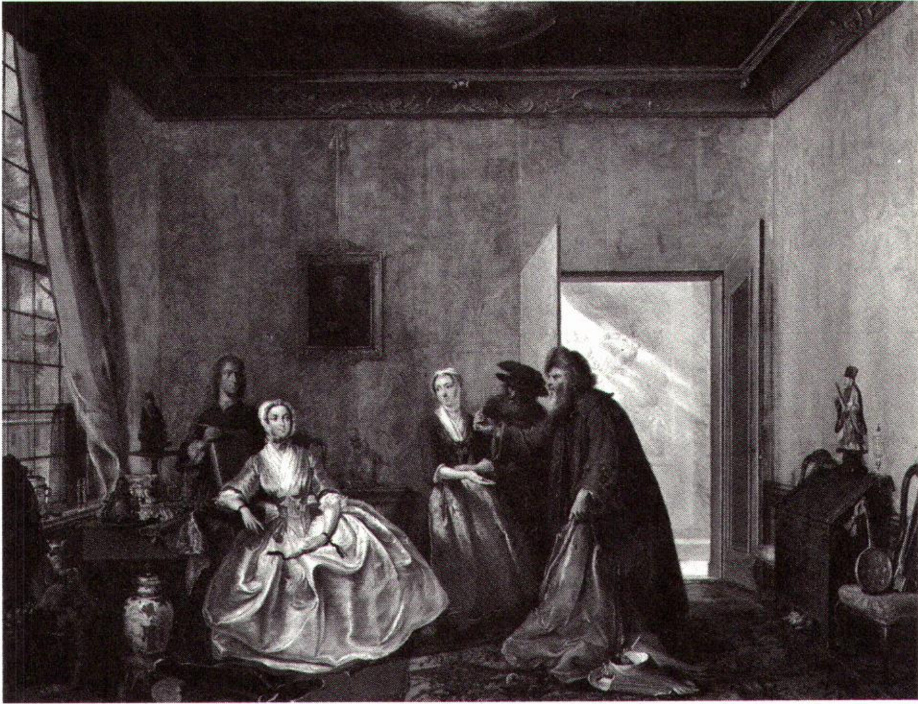
24. *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (29 mei 1743); *De Leerzame Praat-Al* (12 oktober 1791); *De Kosmopoliet* (15 april 1776); vergelijk ook de expliciete waarschuwingen aan jongemannen geen coquettes te huwen in onder andere *De Onderzoeker* (19 feb 1770) 135.

25. *De Opmerker* (25 januari 1773).

26. *De Hollandsche Spectator* (5 december 1732) 218; *De Leerzame Praat-Al* (12 oktober 1791).

27. *De Hollandsche Spectator* (5 december 1732) 216; *De Denker* (10 maart 1766) 77-78; *De Menschenvriend* III (1790) nr.22; *De Leerzame Praat-Al* (12 oktober 1791) 325.

28. *De Hollandsche Spectator* (19 november 1731) 105-108; *De Schertser* (15 augustus 1735) 147-148; *De Algemeene Spectator* (10 september 1742) voetnoot.

Afbeelding 22: 'De spilpenning' van Cornelis Troost (1741), schilderij naar het gelijknamige toneelstuk van Thomas Asselijn. Een verkwistende jongejuffer probeert enkele pas aangeschafte, modieuze kledingstukken te verkopen aan joodse opkopers omdat ze er na twee maanden al op uitgekeken is. De secretaris achter haar beheert het gastenboek waarin haar vele 'visites en contra-visites' genoteerd staan. De voorwerpen in het rijk gemeubileerde vertrek verwijzen naar de luxueuze smaak van de jongedame. Alleen de poffertjespan en het wafelijzer herinneren aan de plichten die ze eigenlijk als huisvrouw heeft.

Niet alleen zijn de jongedames verwend door hun ouders, maar bovendien zijn ze naar een Franse school gestuurd waar ze wel geleerd hebben galant te converseren en elegant te dansen maar nooit de handen uit de mouwen hebben hoeven te steken.[29] Hun geest is daarenboven bedorven door verkeerde lectuur: ze lezen liever Franse liefdesromannetjes en Ovidius' *Minnekonst* dan spectatoriale weekbladen.[30] De opvoedingsproblematiek vormt een belangrijk element in de spectatoriale teksten over coquettes. In het hiernavolgende hoofdstuk zal ik die in een breder kader verder onderzoeken.

29. *De Hollandsche Spectator* (5 december 1732) 215-218; *De Philosooph* (17 februari 1766).
30. *De Hollandsche Spectator* (19 november 1731) 106-107; *De Algemeene Spectator* (11 december 1741) 31 met de verwijzing naar Ovidius; *De Denker* (8 sept 1766) 288 en (13 augustus 1770); *De Philosooph* (17 februari 1766); *De Opmerker* (2 oktober 1775) 399; *De Vaderlander* (22 juni 1778) 196; *De Leerzame Praat-Al* (7 september 1791) 283. Van Ovidius' leerboek in de hofmakerij *Ars Amatoria* waren vanaf 1564 Nederlandse vertalingen in druk voorhanden onder titels als *Die Conste der Minnen*, *Minne-Kunst* en *Avondschool voor Vryers en Vrysters*.

De coquette als kuise vrouw?

De jeugdige saletjuffer blijkt een jongedame die aan weinig zondige verleidingen weerstand weet te bieden. Toch ontbreekt in de meeste karakterschetsen van de coquette een belangrijke hartstocht: de seksuele lust. Dit bevreemdt want de stap van behaagzucht naar minnelust lijkt slechts klein. In *Het Leven en Bedrijf van de hedendaagsche Haagsche en Amsterdamsche Zalet-Juffers* – vier drukken tussen 1696 en 1699[31] – treden de dames onder meer op als chique prostituées.[32] De spectator-schrijvers zijn zich wel bewust van deze associatie. Volgens een van hen zijn er veel mensen die "ene *Coquette* en ene manzieke vrouw voor het zelve [houden]. Daar zyn 'er by de welken eene *Coquette* niets minder dan ene hoer is." Dit is echter een misverstand, zo wordt benadrukt.[33] Koketterie en wulpsheid zijn niet hetzelfde, behaagzucht en seksuele wellust zijn voor de spectator-schrijvers niet vanzelfsprekend met elkaar verbonden.[34] Slechts een enkele auteur houdt het voor mogelijk dat het ijskoude hart van een coquette bij uitzondering ontdooit door "zekere Oostersche (...) heete Stormwinden, die *Geile Wellust* heeten, en uit de benedenste deelen opvliegen".[35] De meerderheid meent echter dat coquettes geen seksuele verlangens hebben. Hoe dat te verklaren?

De enige verklaring die ik hiervoor in de spectators zelf heb aangetroffen is dat de coquette zozeer geobsedeerd wordt door haar typische hartstochten dat er geen andere meer tot ontwikkeling kunnen komen. Wanneer een hartstocht erg sterk wordt, kan deze alle andere overheersen.[36] Volgens de Hollandsche Spectator heeft de eerzucht dat effect: "Ik weet dat alle de hartstogten van eene coquette zig in 't gemeen, in haar onbepaalde eerzucht, als de rivieren in den Oceaan, verdrinken, en dat dienvolgens de drift tot onkuisheid in haar minder hevig als in andere kan wezen."[37] Een spectator-schrijver later in de eeuw meent dat niet de eerzucht maar de eigenliefde van de saletjuffer "tot zulk enen trap van sterkte aangegroeid [is], dat zy alle andere hartstogten of uitgedoofd of zig ten minsten onderworpen heeft."[38] De coquette lijkt haar geslachtsdrift – om het met een knipoog naar Freud te zeggen – 'gesublimeerd' te hebben in andere driften, zij het dan driften van een eveneens bedenkelijk laag niveau.

Het gaat hier niet om het idee dat vrouwen helemaal geen seksuele lust zouden

31. Over de populariteit en strekking van Nederlandse pornografie in de zeventiende en achttiende eeuw: Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 99-113; Haks, 'Libertinisme en Nederlandse verhalend proza'; Mijnhardt, 'Politics and pornography'; Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 48-59.

32. De structuur van deze satirische vertelling lijkt overigens ontleend te zijn aan *Die evangelien vanden spinrocke*, die ik aan het einde van § 2.2 besproken heb: ook hier is sprake van bijeenkomsten waarin de vrouwen elkaar vertellen over hun triomfen over het sterke geslacht. In dit opzicht heeft de saletjuffer veel weg van het kwade wijf.

33. *De Opmerker* (18 januari 1773) 102-104.

34. *De Hollandsche Spectator* (19 november 1731) 108-109; *De Denker* (10 maart 1766) 78; *De Opmerker* (25 januari 1773); *De Leerzame Praat-Al* (12 oktober 1791) 323.

35. *De Philosooph* (21 september 1768) 373.

36. *De Vrouwelyke Spectator* 2 februari 1761) 83.

37. *De Hollandsche Spectator* (23 mei 1732) 240.

38. *De Opmerker* (18 januari 1773) 103.

kennen, dat is hoogstwaarschijnlijk meer een denkbeeld van de negentiende-eeuwse burgerij geweest.[39] De spectator-schrijvers betwijfelen niet dat vrouwen van nature wel seksuele lust kennen. De neiging tot het andere geslacht is de mens door God en de natuur gegeven om de voortplanting van de soort te garanderen. Het gaat om 'natuurlyke driften' of 'ingeboren neigingen' die ook vrouwen niet vreemd zijn.[40] Als zodanig is de seksuele lust dan ook niet verkeerd. Maar de nadruk die in de spectatoriale gedragsvoorschriften voor vrouwen op kuisheid gelegd wordt, vormt een indicatie dat men de effecten van deze drift in vrouwen vreest.[41] Enkele auteurs refereren zelfs aan het oudere idee dat wellust een typisch vrouwelijke eigenschap zou zijn,[42] maar het betreft hier telkens ingezonden brieven of verwijzingen naar de *communis opinio* waarvan onduidelijk blijft in hoeverre de auteurs deze onderschrijven. In ieder geval wordt er in die gevallen ook direct gewezen op de uitzonderingen die deugdzame vrouwen in dat opzicht vormen.[43]

Nu is de coquette niet bepaald een deugdzame vrouw. Het is daarom de vraag waarom verschillende spectator-schrijvers zo nadrukkelijk te kennen geven dat de coquette niet als een seksueel wellustige vrouw beschouwd kan worden. Is het mogelijk dat de coquette als een kuise vrouw wordt gekarakteriseerd omdat ze deel uitmaakt van de gegoede burgerij, dezelfde groep waaruit de spectator-schrijvers zelf afkomstig zijn? Weliswaar spiegelt de saletjuffer zich in haar gedrag aan de adel (dat is te merken aan haar verfranste woordgebruik, luxueuze uitgavenpatroon en weigering productief in het huishouden mee te werken) maar feitelijk blijft zij een dochter van gegoede burgerlijke huize.

Er zijn in de spectators wel enkele aanwijzingen te vinden ter bevestiging van de these dat de burgerlijke achtergrond van de coquette inderdaad een rol speelt in het feit dat de meeste spectator-schrijvers haar niet als een wulpse vrouw presenteren. Als eerste is daar het gegeven dat de schaarse wellustige vrouwen die in de spectators figureren, bijna zonder uitzondering gepositioneerd worden in andere klassen (het volk of de aristocratie) of andere tijden (het klassieke Rome).[44]

39. Cott, 'Passionlessness'; Schmid en Weber, 'Von wohlgeordneten Liebe'; Laqueur, 'Orgasm, generation, politics of reproductive biology'.

40. *De Hollandsche Spectator* (10 december 1731) 136, (11 augustus 1732) 177-178, (25 december 1733) 123-124; *De Onderzoeker* (14 november 1768) 20-22, (25 november 1771) 37; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 126-132; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 39.

41. Dit verband wordt heel expliciet gelegd in *De Hollandsche Spectator* (25 december 1733) 225-226, *De Onderzoeker* (14 november 1768) 20-22 en (25 november 1771) 34-37 en *De Opmerker* (10 februari 1777) 131 waar overigens ook mannen tot kuisheid gemaand worden. Zie verder ook *De Hollandsche Spectator* (23 mei 1732) 239; *De Nederlandsche Spectator* (1754) nr.145; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 116-145; *De Godsdienstvriend* VI (1794) nr.32, 254 met een verwijzing naar Paulus.

42. Schmid en Weber, 'Von wohlgeordneten Liebe', 151-155; Farr, 'Pure and disciplined body', 397-398; Van de Pol, 'Seksualiteit', 169-172.

43. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (8 mei 1730) 141; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (20 maart 1759) 73, 79, (10 juli 1759), (22 april 1760) 133, (24 feb 1761) 63 en (10 maart 1761) 75; *De Vrouwelyke Spectator* (2 februari 1761). Zie verder ook mijn artikel 'Thermometers'.

44. *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (20 maart 1759), (10 juli 1759); *De Vrouwelyke Spectator* (25 mei 1761) 9-15; *De Gryzaard* (26 augustus 1768) 65-66 en (24 februari 1769); *De Leerzame Praat-Al* (30 mei 1792) 172-175; *De Menschenvriend* VII (1794) nr.41.

Maar eigenlijk hebben deze 'manzieke' of overspelige vrouwen niet echt de belangstelling van de spectator-schrijvers en schrijven ze heel weinig over hen. Daarentegen gaan ze wel frequent in op de problemen van de 'gevallen' jonge vrouw die – verleid door een gewetenloze schurk – ongehuwd zwanger is geraakt. Deze verleidingsverhalen die in de spectators opvallend veel voorkomen (mogelijk in reactie op het stijgende aantal buitenechtelijke geboorten in de achttiende eeuw?[45]), vormen een tweede aanwijzing dat de spectatoriale auteurs er moeite mee hebben vrouwen uit hun eigen klasse als wellustig te typeren.

De 'gevallen' jonge vrouw is namelijk doorgaans wel van burgerlijke afkomst. En evenals bij de karakterschetsen van de coquette, ontbreekt in deze verhalen de vrouwelijke seksuele lust. In tegenstelling tot wat men zou kunnen verwachten, hebben deze vrouwen volgens de spectator-schrijvers hun maagdelijkheid niet verloren omdat ze geen weerstand konden bieden aan hun lichamelijke verlangens,[46] maar omdat ze een te zacht karakter hadden: lichtgelovigheid, meegaandheid en een goedaardige inborst hebben deze jonge vrouwen in combinatie met een samenloop van omstandigheden kwetsbaar gemaakt voor de verraderlijke listen en lusten van zogenaamde galante heren. De Heren Spectatoren nemen een opvallend milde houding aan tegenover deze jonge vrouwen die volgens hen niet veroordeeld mogen worden voor hun misstap. Zij zijn het slachtoffer geworden van de dubbele moraal, die vrouwen wel en mannen niet veroordeelt voor seksuele vrijheden buiten of voor het huwelijk. Deze ongelukkigen mogen niet buiten de gemeenschap worden gestoten – zoals helaas veelal gebeurt – maar moeten juist liefdevol worden opgevangen, zodat ze hun kind een veilige toekomst kunnen bieden.[47]

Ondanks deze hoogstaande boodschap, kunnen we in deze spectatoriale teksten echter ook een zekere ambiguïteit herkennen die kenmerkend is voor de zogenaamd welwillende houding tegenover gevallen vrouwen.[48] Die ambiguïteit zit in de eerste plaats in de gretigheid waarmee ruchtbaarheid wordt gegeven aan de bekentenissen van de ongelukkige vrouwen, die niet zelden in prikkelende bewoordingen het moment van hun val beschrijven. De spectatoriale lezer kan daarvan meegenieten via de berouwvolle brieven van (fictieve) correspondentes die in de spectators gepubliceerd worden. In de tweede plaats verwijzen deze ver-

45. Haks, *Huwelijk en gezin*, 96-194; Noordam, 'Zedeloos Nederland?', 206-208.

46. De enige mogelijke uitzondering op deze bewering vormt *De Philanthrope* (15 december 1756) 87 en (15 december 1762) 399-400, waar de jongedames mede onder invloed van een niet nader gedefinieerde 'weêrspanneling in den boezem' respectievelijk de 'eigen hartstogten' moeite hebben mannelijke toenaderingspogingen te weerstaan. De desbetreffende passages zijn echter te vaag om er een duidelijke conclusie in een bepaalde richting aan te verbinden.

47. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (26 juni 1730) 194-196; *De Hollandsche Spectator* (11 aug. 1732) 183; *De Schertser* (8 augustus 1735 doch door drukker per abuis van opdruk 8 July 1735 voorzien) 142; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (5 juni 1741) 183-184; *De Philanthrope* (15 dec 1756) 88 en (15 dec 1762) 400; *De Hollandsche Wysgeer* IV (1761) nr.220; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (13 mei 1760); *De Denker* (24 juni 1771); *De Opmerker* (7 maart 1774), (12 mei 1777) 238-340, (25 mei 1778) 254; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 105.

48. Vergelijk hiervoor ook Jones, *Women in the eighteenth century*, 143-144 en Lloyd, 'Pleasure's Golden Bait', 57-66.

leidingsverhalen impliciet naar de noodzaak de vrouwelijke seksualiteit te beheersen want deze maakt vrouwenlichamen tot het doelwit van wellustige mannen. Het is in deze context veelzeggend dat het de seksualiteit is van burgerdochters die beschermd moet worden.

Het is een complexe manoeuvre die de spectator-schrijvers hier rondom de seksualiteit van coquette en gevallen dochter uitvoeren. Hoewel hun hartstochtelijke relaties met mannen onmiddellijk de associatie oproepen met vrouwelijke, seksuele lusten, zouden de coquette en de onteerde dochter niet vanuit dit soort lusten gehandeld hebben. In tegenstelling tot het 'dartele wijfje' uit het volk of de *dame du ton* uit de aristocratie[49] vertonen beide typen vrouwen uit de burgerij een opvallend gebrek aan wellustigheid. Deze voorbeelden suggereren een duidelijke (sekse-gebonden) correlatie tussen klasse en seksuele hartstocht. De ontwikkelingen in de negentiende eeuw indachtig, kunnen we ons afvragen of we hier misschien getuige zijn van de allereerste, voorzichtige aanzetten tot een burgerlijke identiteitsvorming waarin de kuisheid van echtgenotes en dochters als een van de meest kenmerkende beeldbepalers functioneert.[50] Om te onderzoeken of ik met die interpretatie op het goede spoor zit, zal ik de 'kuise' coquette en de onteerde dochter moeten vergelijken met hun mannelijke tegenspelers: de *petit-maître* en de lichtmis. Worden deze 'vrouwenliefhebbers' wel gedreven door seksuele verlangens? Of werden zij om andere redenen door de spectator-schrijvers voorgesteld als *Personae Intemperantes*?

3.2 Petits-maîtres, lichtmissen en onanerende jongeren

Narcistische verlangens van de petit-maître

Laten we beginnen met de 'vrouwenliefhebber' bij uitstek: de petit-maître. Voor ons begrip van dit personage in de spectators, is enige kennis over de betekenisveranderingen die de term petit-maître sinds zijn opkomst in de Franse taal in de zeventiende eeuw heeft ondergaan, noodzakelijk. Oorspronkelijk werd de term petit-maître gebruikt als benaming voor adellijke jongeheren die zich op het slagveld onderscheidden door hun roekeloze gedrag. Na de vrede van Utrecht in 1713 lijkt deze roekeloosheid zich naar andere locaties te verplaatsen, onder meer naar koffiehuizen en salons. Daar neemt de typerende zucht naar losbandigheid en glorie geleidelijk een andere vorm aan: aanvankelijk nog opvallend door zijn omgeremde gedrag en brutale optreden, ontwikkelt de petit-maître zich tot een galante figuur, gespecialiseerd in oppervlakkige conversaties en modegrillen. Later in de eeuw manifesteert zich dat onder andere in een modieuze navolging van

49. Vergelijk voor de beeldvorming rond deze *dames du ton* ook Everard, *Ziel en zinnen*, 82-94.

50. Voor een vergelijkbare ontwikkeling in Duitsland: Schmid en Weber, 'Von wohlgeordneten Liebe', 158-160.

filosofische vrijdenkers, wier ideeën de petit-maître met graagte aanhaalt om zijn gehoor te imponeren zonder zelf werkelijk de portee ervan te begrijpen.[51]

Van deze betekenisontwikkeling kunnen we ook nog overblijfselen in de Nederlandse spectators aantreffen, maar het meest frequent wordt het woord petit-maître toch gebruikt voor galante saletjonkers die zich bij voorkeur ophouden in vrouwelijk gezelschap en zich toeleggen op het verwerven van de gunsten van het vrouwelijk geslacht.[52] Deze saletjonkers hebben veel gemeenschappelijk met de saletjuffers die in de vorige paragraaf beschreven zijn. Ook de petits-maîtres brengen hun tijd in ledigheid door en lezen bij voorkeur luchtige lectuur[53] zoals romans, schotschriften, almanakken en blauwboekjes – het populaire drukwerk dat zijn benaming ontleende aan zijn simpele gekleurde omslag en de 'Blauwe Bibliotheek' voor het volk vormde. Verder zijn zij evenals de coquettes geobsedeerd door hun eigen bevallige voorkomen en geven ze veel te veel geld uit aan fraaie kledij.[54] Ook hun conversatie vormt in de ogen van de spectator-schrijvers een probleem.[55] Het liefst praten deze saletjonkers over zichzelf maar de mode is eveneens een gewild gespreksonderwerp. Tevens houden zij ervan te roddelen over anderen. Daarnaast tonen ze een zwak te hebben voor gespreksonderwerpen waarvan ze geen verstand hebben zoals de politiek of filosofie of – nog erger – onderwerpen waarvan ze als man geen verstand van zouden moeten hebben zoals vrouwelijke opschik, handwerken of huiselijke bezigheden.[56] Verder beschuldigt een aantal spectator-schrijvers hen ervan onder al hun bravoure in wezen een 'laf' karakter te hebben, dat hen totaal ongeschikt maakt voor het verdedigen van het vaderland.[57] Het predikaat 'laf' zal daarbij niet alleen naar een gebrek aan moed

51. Zie hiervoor Buijnsters, *Justus van Effen*, 139-143 die zich baseert op een studie van Frédéric Deloffre en verder ook verwijst naar Vieu-Kuik, *Gebruik van Franse woorden*, deel I, 189-192. Vergelijk verder ook het lemma 'petit-maître' in de beroemde *Encyclopédie*, uitgegeven door Diderot en d'Alembert, dl.12 (1765) 465.

52. In deze betekenis bijvoorbeeld in *De Hollandsche Spectator* (29 december 1732) 20; *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (24 oktober 1742) 162; *De Denker* (14 februari 1763) 54. Voor een uitleg van de uitwaaierende betekenissen van het begrip 'galant' in de achttiende eeuw, leze men *De Opmerker* (22 augustus 1774) 352. In *De Weereldt in haar Verscheidentheidt* II (1736) 2e stuk, 8 heeft de term petit-maître nog de traditionele associatie met het krijgstoneel. In *De Gryzaard* (27 februari 1769), *De Christen* (6 januari 1772) en *De Vaderlander* (22 juni 1778) 194-195 manifesteert de petit-maître zich als een vrijdenker.

53. *De Hollandsche Spectator* (5 december 1732) 212- 214; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (25 december 1759) 403-407; *De Gryzaard* (7 augustus 1767) 46; *De Spectator der studenten* (1774) nr.2, 13-14; *De Vaderlander* (15 juni 1778) 190-191 en (22 juni 1778) 194-195; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.12, 92; *De Leerzame Praat-Al* (15 december 1790) 398.

54. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 november 1730) 364; *De Hollandsche Spectator* (29 december 1732) 18; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (29 mei 1741) 174; *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (24 oktober 1742) 164-168; *De Vrouwelyke Spectator* (12 januari 1761) 62, (15 maart 1761) 130, (22 juni 1761) 26; *De Denker* (15 oktober 1764) en (26 november 1764) 381.

55. Zie voor de verschillende eisen die in de achttiende eeuw aan de conversatie van mannen en vrouwen werden gesteld: Cohen, *Fashioning masculinity*.

56. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 november 1730) 365; *De Hollandsche Spectator* (5 december 1732) 213, (29 december 1732) 23-24, (20 april 1733) 38-40, (14 september 1733) 130-131, (26 november 1734) 172-174; *De Weereldt in haar verscheidentheidt* II (1736) 2e stuk, 28; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (29 mei 1741); *De Spectator der Studenten* (1774) nr.2, 14; *De Vaderlander* 15 juni 1778) 192; *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.53.

57. *De Hollandsche Spectator* (10 maart 1732) 71-72; *De Nederlandsche Spectator* (1751) nr. 60, 62-63, (1758) nr.248, 103 en (1759) nr.268, 60; *De Denker* (26 november 1764) 381; *De Leerzame Praat-Al* (20 januari 1790) 20 en (30 mei 1792) 137.

hebben verwezen, maar ook naar een slap, kleinzielig en kinderachtig karakter dat in de bredere betekenis van het woord 'laf' besloten ligt.[58] Volgens de spectator-schrijvers toont de saletjonker in zijn lectuur, zijn conversatie en zijn obsessie voor uiterlijkheden een leeghoofdige slappeling te zijn.

Deze zwakheden zijn het gevolg van dezelfde hartstochten als waar de saletjuffers aan lijden: behaagzucht, pronkzucht en eigenliefde. Want al lijken de petits-maîtres van vrouwen te houden en doen zij er alles aan om hen te behagen,[59] in werkelijkheid houden ze alleen van zichzelf[60] en gedragen ze zich liefdeloos en trouweloos tegenover het vrouwelijk geslacht.[61] Zo zijn ze zeer wisselvallig in de keuze van hun uitverkoren 'schone' hetgeen hen spotnamen als 'Kwikstaart' of 'Papillon' bezorgt.[62] De saletjonker is dan ook niet werkelijk in anderen geïnteresseerd: hij is als Narcissus uit Ovidius' *Metamorfosen* die volledig in zijn eigen spiegelbeeld opgaat en weinig belangstelling heeft voor wat anderen bezighoudt.[63] En net als Narcissus heeft hij genoeg aan zijn eigen lichaam en toont hij geen seksuele interesse in de lichamen van vrouwen. Hij zoekt uitsluitend het gezelschap van vrouwen om onder hen te kunnen schitteren en complimenten te ontvangen, verder reiken zijn behoeften niet.

Voor de achttiende-eeuwse lezer zal het niet moeilijk geweest zijn de saletjonker sociaal te plaatsen. Maar voor de moderne lezer die niet zo goed thuis is in de achttiende eeuw, doe ik er misschien goed aan nog wat dieper in te gaan op de sociale achtergrond van dit karaktertype. De petit-maître wordt in de spectators gekarakteriseerd als jong en ongehuwd.[64] Hij heeft veelal een titel in de rechten waar hij volgens de spectator-schrijvers nauwelijks voor gewerkt heeft.[65] Deze juridische opleiding doet vermoeden dat hij afkomstig is uit regentenkringen waar in de loop van de achttiende eeuw de rechtentitel als status-symbool in zwang komt.[66] In ieder geval behoort de saletjonker tot de hogere Nederlandse burgerij die ruimschoots over vrije tijd beschikt en deze het liefst in koffiehuizen, salons, boudoirs en theaters doorbrengt. De saletjonker beroemt zich bovendien graag

58. Vergelijk *WNT* VIII (1916) 913-915.

59. *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (24 oktober 1742) 165.

60. *De Mensch Ontmaskert* (22 augustus 1718) 218; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (29 mei 1741) 174; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (25 december 1759) 407.

61. *De Hollandsche Spectator* (10 maart 1732) 71; *De Schertser* (16 mei 1735); *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (24 april 1743) 135-136; *De Gryzaard* (27 januari 1769).

62. Zie voor deze spotnamen *De Nederlandsche Spectator* (1757) nr.222, 2e brief respectievelijk *De Opmerker* (13 december 1773) 2e brief. Verder ook: *De Weereldt in haar verscheidentheid* (1736) 2e deel 2e stuk, 40-42 (desbetreffende passage is overigens overgenomen uit *Le Misantrope* van Van Effen); *De Nederlandsche Spectator* (1752) nr.99, 175-176; *De Vrouwelyke Spectator* (22 juni 1761) 26.

63. In verschillende spectators wordt ook gerefereerd aan Narcissus, onder andere in *De Hollandsche Spectator* (18 december 1733) 109, (26 november 1734) 170 en *De Leerzame Praat-Al* (20 januari 1790) 20.

64. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (2 oktober 1730) 309 en (20 november 1730) 364; *De Hollandsche Spectator* (29 december 1732) 22; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (29 mei 1741) 171-172 en (5 juni 1741) 178; *De Denker* (21 maart 1763) 95.

65. *De Hollandsche Spectator* (5 december 1732) 213 en (29 december 1732) 18, 21; *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 november 1730) 364; *De Nederlandsche Spectator* (1754) nr.140, 73-88; *De Pedagoog* (2 mei 1766) 313-314; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.2, 13-14.

66. Prak, *Gezeten burgers*, 211-212 en Kooijmans, *Onder regenten*, 190-191, 230.

op een "hooge geboorte" en op contacten met de "Grooten"[67] en alles wijst erop dat hij zich in zijn gedrags- en bestedingspatroon spiegelt aan de adellijke aristocratie.[68] Hoewel hij Nederlander van geboorte is, doorspekt hij zijn taalgebruik met Franse uitdrukkingen en is hij in het geheel genomen sterk op Frankrijk georiënteerd.[69] Niet voor niets wordt deze verfranste saletjonker met het Franse woord petit-maître aangeduid. Volgens een enkeling heeft de saletjonker overigens ook wel wat weg van Engelse types als de *Beau* of de *Fop*.[70]

De petit-maître lijkt aldus in vele opzichten de mannelijke equivalent te zijn van de saletjuffer.[71] Hij is in de spectatoriale geschriften de belichaming van de behaagzuchtige man, op wie het woord *coquet* in die dagen evenzeer van toepassing kon zijn als op een vrouw.[72] Met de saletjuffer deelt hij voor een deel dezelfde hartstochten en ook dezelfde afkomst van gegoede burgerlijke huize. En evenmin als de coquette kent de petit-maître seksuele lusten. Opnieuw lijkt hier een verband te bestaan tussen burgerlijke identiteit en kuisheid. Maar deze kuisheid manifesteert zich ook opnieuw in een overigens zeer problematisch karakter, hetgeen de vraag oproept hoe we deze kuisheid nu precies moeten duiden: gaat het hier eigenlijk wel om een positieve karaktertrek of ben ik daar bij mijn interpretatie van de kuise coquette misschien wat al te snel vanuit gegaan? Hoewel het er veel van weg heeft dat hier iets heel anders een rol speelt, is in mijn verhaal nog niet het moment aangebroken om te kunnen begrijpen wat dat 'andere' dan wel is. De lezer zal daarvoor nog enig geduld moeten betrachten. Ik kom hier later nog op terug.

Met hun kritiek op de saletjonkers suggereren de Heren Spectatoren het evenwicht tussen de seksen in hun geschriften hersteld te hebben: zij beperken hun commentaar immers niet tot de tekortkomingen van vrouwen (een verwijt dat ze soms van hun lezers/lezeressen krijgen), maar hekelen in de figuur van de saletjonker ook de dwaasheden van mannen. Met hun karakterschetsen van de petits-maîtres bewijzen de auteurs dat ze niet bevooroordeeld zijn ten opzichte van het vrouwelijk geslacht. Dat is althans de nadrukkelijke boodschap die ze hun lezer voorhouden en die door sommige van hun lezers ook als zodanig geaccepteerd is.[73]

67. *De Hollandsche Spectator* (29 december 1732) 18; *De Gryzaard* (27 jan 1769); *De Vaderlander* (22 juni 1778) 194; vergelijk verder *De Menschenvriend* I (1788) nr.15 waar een petit-maître de ambitie koestert om via een goed huwelijk zijn intrede te doen in regentenkringen.

68. *Pedagoog* (2 mei 1766) 313-314. Zie voor het grafschrift van een petit-maître met hof-connecties, *De Vrouwelyke Spectator* (12 januari 1761) 62.

69. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 november 1730) 364; *De Hollandsche Spectator* (29 december 1732) 18-19; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (5 juni 1741) 178; *De Nederlandsche Spectator* (1753) nr.114, 80, (1754) nr.140 en (1756) nr.188; *De Philanthrope* (25 juli 1759).

70. *De Hollandsche Spectator* (18 dcember 1733) 108-109 respectievelijk *De Opmerker* (28 april 1777) die daarbij de Duitser Kaestner aanhaalt die fijntjes opmerkt dat er geen Duitse equivalenten voor deze Franse en Engelse woorden bestaan. Zie voor deze Engelse types Trumbach, 'Gender and the homosexual role', 156-158 en idem, 'Sodomy transformed', 105-107; verder ook Fahrner, 'Reassessment of *The Male-Coquette*', 1, 5-7.

71. Vergelijk Perrot, *Werken aan de schijn*, 56-58.

72. *De Hollandsche Spectator* (19 november 1731) 108 en *De Leerzame Praat-Al* (3 maart 1790) 66. Ook Betje Wolff hanteert elders het woord in de mannelijke variant, zie Vieu-Kuik, *Gebruik van Franse woorden*, deel I, 86-87. Vergelijk verder titel en hoofdpersoon van de Engelse klucht *The Male-Coquette* uit 1757, geanalyseerd door Fahrner in 'Reassessment of *The Male-Coquette*'.

73. Bijvoorbeeld door Los, die in 'Travestie van de moraal' benadrukt dat de spectator-schrijvers ook aan

Verwijfheid, of: de glijdende schaal van sekse

Toch komt die gepretendeerde sekse-neutraliteit niet erg geloofwaardig over, wanneer men weet dat de gehekelde saletjonkers afgeschilderd worden als 'verwijfde' mannen. Niet alleen vertonen de jongeheren volgens de spectator-schrijvers "verwyfde grillen",[74] maar ook kunnen toeschouwers hen met hun "meisjes tronitje"[75] en "vrouwelyk hart, harssenen en aanzicht"[76] niet van vrouwen onderscheiden,[77] zo luidt de kritiek. Kort gezegd: het zijn "misgeboortens der Natuur".[78] Bovendien waarschuwen de Heren Spectatoren de saletjonkers dat lang niet elk lid van de schone sekse een vrouwelijk uiterlijk bij mannen aantrekkelijk vindt.[79] En als de petits-maîtres dan in hun uiterlijk nog iets mannelijks behouden, dan zijn ze met hun "laffe verwyfdheid (...) *Hermaphroditen* ten minste naar de ziel".[80] Ook termen als "tweeslagtig Dier" of "manwijf" worden gebruikt om de mannelijke sekse-identiteit van de saletjonkers in twijfel te trekken.[81]

Blijkbaar hebben de petits-maîtres iets in zich dat hen – om het voorzichtig te stellen – onmannelijk maakt. Gaat het hier alleen om hun fraaie uiterlijk, hun voorkeur voor vrouwelijk gezelschap en 'vrouwelijke' conversatie? Of worden deze beschouwd als de externe symptomen van een diepere sekse-transformatie? De 'verwijfdheid' van de saletjonker die in bijna geen enkele karakterschets ontbreekt, roept de vraag op welke betekenis-associaties het begrip 'verwijfd' nu precies in de achttiende eeuw had.

In het achttiende-eeuwse *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche taalen* van Halma treffen we de volgende omschrijving: "Verwijfd d.w. van Verwijven en byv.w. Al te wijfachtig, lafhartig, tot vrouwen of wellust overgegeeven. *Efféminé, voluptueux, adonné aux femmes ou aux plaisirs*".[82] Het twintigste-eeuwse *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (*WNT*) geeft een uitgebreider en systematischer overzicht van de historische betekenissen van het woord verwijfd die ook in de achttiende eeuw gangbaar waren:

> "1. De eigenschappen, kenmerken aangenomen hebbend die aan vrouwen worden toegeschreven (als zwakte, overgevoeligheid, vrouwelijke kleeding e.d.) (...) 2. In aansl. bij bet. 1., in rui-

mannen bepaalde ondeugden toeschreven en toch ook nog enige hoop koesterden voor het vrouwelijke geslacht.

74. *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.61, 496 en nr.73, 589.
75. *De Mensch Ontmaskert* (22 augustus 1718) 218; ook *De Verreezene Hollandsche Socrates* (29 mei 1741) 174.
76. *De Nederlandsche Spectator* (1751) nr.54, 15 en verder het vervolg in nr.60, 62-63.
77. *De Hollandsche Spectator* (26 november 1734) 174-175; *De Schertser* (2 mei 1735) 30-31; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (5 juni 1741) 177-178; *De Denker* (23 april 1764) 120.
78. *De Verreezene Hollandsche Socrates* (29 mei 1741) 174.
79. *De Weereldt in haar Verscheidentheidt* (1736) 2e deel 2e stuk, 28-29. Dit essay betreft overigens een overname uit *Le Misantrope* van Van Effen; verder *De Verreezene Hollandsche Socrates* (29 mei 1741) 174-175; *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (24 oktober 1742); *De Nederlandsche Spectator* (1756) nr.188; *De Koopman* IV (1773) nr.18, p.141.
80. *De Hollandsche Spectator* (10 maart 1732) 71.
81. *De Denker* (26 november 1764) 381. Vergelijk verder ook *De Rhapsodist* II (1772) 161.
82. Halma, *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche taalen*, 698.

meren zin zijn vroegere physieke en psychische kracht en sterkte verloren hebbend; verslapt, gedegenereerd (bv. door weelde, ontucht, bandeloosheid) (...) 3. Aan zijn vrouw, echtgenoote onderworpen; onder den plak zittend (...) 4. Onvruchtbaar gemaakt, gecastreerd, ontmand (...)".[83]

Voor het zelfstandige naamwoord verwijfdheid is het *WNT* korter: "1. Het verwijfd, het vervrouwelijkt zijn, verwijfde manier van leven (...) 2. Het gedegenereerd zijn, het verweekelijkt zijn; wellust, verweekelijking (...)".[84]

Deze verschillende omschrijvingen zijn interessant en betekenisvol, al lijken de derde en vierde betekenis van verwijfd uit het *WNT* minder relevantie te hebben voor de problematiek van de petit-maître. De eerste en tweede betekenis daarentegen sluiten direct aan bij het beeld dat we uit de spectators van de verfranste saletjonker hebben gekregen evenals Halma's beschrijving uit 1758. De petit-maître beschikt in meerdere opzichten over 'vrouwelijke' kenmerken en eigenschappen: hij heeft een vrouwelijk voorkomen en vertoont bovendien in zijn hart en hersenen, in zijn wispelturige en laffe karakter overeenkomsten met het vrouwelijke geslacht. Hij is niet in staat zijn hartstochten te beheersen maar geeft zich op een vrouwelijke wijze over aan zijn behaagzucht, pronkzucht en eigenliefde. Daarin toont hij een zwakheid die niet past bij het mannelijke geslacht maar eerder als eigen aan vrouwen wordt beschouwd, zoals ik in het vorige hoofdstuk heb betoogd. Zowel in het *WNT* als in Halma's woordenboek wordt verwijfdheid verder geassocieerd met wellust. Dit lijkt vreemd. Immers, eerder stelde ik dat de petit-maître niet door seksuele driften gedreven werd. Hoe kunnen we dit begrijpen?

Tegenwoordig roept het woord wellust vooral associaties op met seksueel genot of het verlangen daarnaar. In de achttiende eeuw had het begrip wellust echter een breder betekenisveld.[85] In de eerste plaats verwees wellust niet alleen naar seksuele lusten (toen de 'dartelheid' of 'dartele lusten' genoemd) maar ook – hoewel minder gebruikelijk – naar andere lichamelijke lusten of het verlangen daarnaar: "De wellust, in den ruimsten zin, strekt zich uit over alle zinnelyke vermaaken; maar zyne gewoonlyke betekenis is het genot van de vermaaken der liefde."[86] In de tweede plaats kon wellust ook verwijzen naar geestelijk genot of het verlangen daarnaar: "Want nóch voor de wellusten van den geest, nóch voor die van het ligchaam is de mensch alleen geschapen: de onmaatigheid omtrent beiden stort hem in elende."[87]

Deze dubbele lichamelijk-geestelijke betekenis van wellust suggereert dat in de achttiende eeuw lichaam en geest wel gescheiden werden maar minder strin-

83. *WNT* XX (1988) 1983-1986.

84. Ibidem, 1986.

85. Vergelijk het *WNT* XXV (1991) 1163-1183.

86. *De Kosmopoliet* (29 april 1776) 137. Vergelijk bijvoorbeeld ook *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (26 juni 1730) 197-198 waar verkwisten en onmatig drankgebruik onder de "lusten der Wellust" vallen.

87. *De Kosmopoliet* (15 december 1777) 400. Desbetreffende aflevering is overigens een vertaling "uit een Hoogduitsch periodiek werkje": Der Philosoph für die Welt.

gent dan in de daarop volgende moderne tijd als het begrip wellust nog uitsluitend associaties oproept met het lichaam en niet langer meer met de geest.[88] Naast de wellust van het lichaam bestaat er echter ook een wellust van de geest, het gevoel van geestelijke verrukking of zielsgenot, zo kunnen we onder meer uit de spectators leren.[89] Everard spreekt in dit verband over de 'reine wellust van de ziel' die bijvoorbeeld in de teksten van Wolff en Deken een grote rol speelt.[90] In haar bredere betekenis van "eene geneigtheid des gemoeds"[91] heeft wellust voor achttiende-eeuwse moralisten dan ook niet per se een negatieve betekenis. Wellust (seksueel, lichamelijk of geestelijk) kan zich net zoals bijna alle andere gemoedsbewegingen in twee gedaantes manifesteren. Het ethische onderscheid tussen goede en verkeerde wellust, tussen gematigde en extreme, tussen hemelse en dierlijke wellust komen we in de tweede helft van de achttiende eeuw regelmatig in de spectators tegen.[92]

Nu is het wel duidelijk dat de wellust als oorzaak van de verwijfde zwakte van saletjonkers geen positieve connotaties heeft in de achttiende-eeuwse spectators. Het toegeven aan bepaalde hartstochten als eigenliefde, pronkzucht en behaagzucht wordt klaarblijkelijk geassocieerd met een negatieve wellustigheid, maar – zo begrijpen we nu – die wellust hoeft niet per definitie seksueel geduid te worden. De wellust van de saletjonkers heeft hen zelfs ongeschikt gemaakt voor het bedrijven van de liefde, zo geeft een van de spectator-schrijvers expliciet aan: voor "hen, die het lichaam door wellust en Weelde kraakten – hen, die zelfs tot den krijg van *Venus* onmagtig zijn, die halve Mannen met hun verwijfde stemmen"[93] is het genot van seksuele handelingen verloren gegaan. Hun verzwakte lichaam is niet meer in staat tot seksuele activiteiten.

Of gaat deze auteur nu voorbij aan een laatste mogelijkheid, waar we ons wel degelijk rekenschap van moeten geven? Het feit dat de petit-maître geen actieve, seksuele interesse toont in vrouwenlichamen wil nog niet zeggen dat hij helemaal geen seksuele lusten kent. De achttiende eeuw kent immers ook de opkomst van de verwijfde sodomiet, met wie de verwijfde saletjonker opvallende overeenkomsten vertoont.[94] Is het mogelijk dat de saletjonker niet alleen zijn verwijfde manieren en voorkomen maar ook zijn seksuele voorkeur deelde met de sodomiet? Het is een vraag die hier wel gesteld maar aan de hand van het materiaal niet beantwoord kan worden. De auteurs van de spectatoriale geschriften lijken zich in dit

88. Een dergelijke associatie of verbinding tussen lichaam en geest, beschouwt Rang dan ook als iets van hetzij de premoderne hetzij de postmoderne tijd: Rang, 'Body and mind'.

89. *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (17 oktober 1742) 153-154; *De Kosmopoliet* (29 april 1776) 140-41.

90. Everard, *Ziel en zinnen*, 31-46.

91. *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (17 oktober 1742) 154.

92. *De Denker* (23 september 1765) 300; *De Rhapsodist* IV (1775) 81-82; *De Opmerker* (2 oktober 1775) 394; *De Kosmopoliet* (29 april 1776) 137-139, 143-144; *De Welmeenende Raadgeever* IV (1794) nrs. 7 en 8.

93. *De Leerzame Praat-Al* (20 januari 1790) 20.

94. Trumbach, 'Gender and the homosexual role', 156-158 en idem, 'Sodomy transformed', 105-107; Fahrner, 'Reassessment of *The Male-Coquette*', 1, 5-6; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 254-257, 397-399.

95. Pas aan het einde van de achttiende eeuw wordt in *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1797) 123-136 een brief gepubliceerd die het probleem van de 'onnatuurlijke zonden' aan de orde stelt.

opzicht collectief een duidelijke grens te hebben gesteld: zij refereerden nergens expliciet aan gelijkgeslachtelijke liefde,[95] hetgeen in overeenstemming was met de tot 1730 in de Republiek heersende morele code dit *crimen nefandum* niet bij de naam te noemen.[96] De spectatoriale karakterschetsen van de saletjonker doen echter vermoeden dat hij – net zoals dat bij de coquette het geval was – geen behoefte had aan seksuele ontmoetingen van welke aard dan ook. Hij was geheel en al geobsedeerd door zijn behaagzucht, het genot van fraaie kleding, het pronken met zijn lichaam en zijn charmes, zo lijkt de implicatie van deze teksten te zijn geweest. Het wordt steeds duidelijker dat deze a-seksualiteit niet als een verdienste werd beschouwd. De wellustige wijze waarop de saletjonker zichzelf aan deze geheel op hemzelf gerichte hartstochten overgaf, bezorgde hem in de spectators het negatieve predikaat verwijfd.[97]

De manier waarop de saletjonker in de spectators gepresenteerd wordt, geeft zijn sekse-identiteit maar ook zijn seksuele identiteit iets ongrijpbaars: hij is een man maar hij ziet eruit en gedraagt zich als een vrouw en onthult daarmee zijn verwijfde, tweeslachtige, ja zelfs onnatuurlijke karakter. Zijn seksuele desinteresse die misschien een direct gevolg is van deze tweeslachtigheid, maakt dat hij noch als heteroseksueel noch als homoseksueel geclassificeerd kan worden. De achttiende-eeuwse beschrijvingen van de saletjonker tarten moderne classificatieschema's die gebaseerd zijn op een absolute en biologische gefundeerde tegenstelling tussen mannen en vrouwen, tussen hetero- en homoseksualiteit, tussen mannelijke seksuele agressie en vrouwelijke frigiditeit. Het is moeilijk binnen deze classificatie-schema's een plaats in te ruimen voor het fenomeen van de verwijfde, frigide saletjonker. In de achttiende eeuw echter lijkt het bestaan van de verwijfde man als zodanig wel morele verontwaardiging maar weinig verwondering te hebben opgeroepen: hij had een duidelijk afgebakende positie binnen de toenmalige concepties van sekse en seksualiteit.

Er bestaat inmiddels een grote hoeveelheid literatuur over de historiciteit van de opvattingen over sekse-verschillen en seksualiteit die nauw met elkaar verweven blijken te zijn.[98] Auteurs als Laqueur, Trumbach, Van der Meer en McKeon benadrukken dat er vanaf de Oudheid tot in de vroegmoderne tijd veel ruimte was voor overgangsvormen tussen verschillende vormen van biologisch geslacht en seksualiteit – althans in conceptueel opzicht. Tot ver in de achttiende eeuw lijkt er wat betreft sekse en seksualiteit meer in graduele verschillen dan in absolute verschillen gedacht te zijn. Mannen die innerlijk en uiterlijk transformeren in vrouwen, jonge vrouwen die bij het slootje springen plots mannelijke genitaliën ontwikkelen of de symptomen vertonen van typische mannenziekten, homoseksuelen die vrouwen zwanger maken, lesbiennes die het bed even lief met mannen als met

96. Van der Meer, *Sodoms zaad*, 18, 60, 152.
97. Voor het verband tussen consumptie en verwijfdheid: Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 104-141.
98. Een kleine greep uit de toonaangevende (Engelstalige) literatuur op dit gebied: Laqueur, *Making sex*; Trumbach, 'London's Sapphists'; Van der Meer, 'Sodomy'; McKeon, 'Historicizing patriarchy'.

vrouwen delen: ze riepen geen existentiële verwarring op maar veranderden simpelweg van positie op de glijdende schaal tussen mannen en vrouwen die het culturele onderscheid tussen beide geslachten veel meer benadrukte dan het biologische verschil.[99]

Dit continuüm kende geen absolute, op biologische verschillen gebaseerde tegenstellingen maar wel een hiërarchie waarbij het mannelijke uiteinde van de schaal als superieur aan het vrouwelijke uiteinde werd beschouwd. Niet zozeer het biologische geslacht maar de wijze waarop een individu zich gedroeg, bepaalde zijn of haar plaats op deze glijdende sekse-schaal. Voor zolang als dat duurde, want gedurende een leven kon een persoon meerdere keren van positie wisselen. Naarmate mannen zich meer aan hun hartstochten overgaven en zich in dat opzicht als vrouwen gingen gedragen, gleden ze af naar een gevaarlijke verwijfdheid en omgekeerd stegen vrouwen die zich qua standvastigheid en zelfbeheersing aan mannen spiegelden als 'virago's' bijna tot het niveau van mannen.[100]

Tegen deze conceptuele achtergrond kunnen we eigenaardigheden van het spectatoriale personage van de saletjonker beter begrijpen: op de glijdende sekseschaal bevindt hij zich ergens aan de vrouwelijke kant. Hij heeft zijn mannelijkheid verloren, hetgeen zich heel duidelijk manifesteert in zijn vrouwelijke uiterlijk en ook in zijn vrouwelijke neigingen, ja zelfs in zijn a-seksualiteit. Binnen dit denkkader dat gekenmerkt werd door vloeiende overgangen, kunnen we ook begrijpen hoe het mogelijk is dat de spectator-schrijvers eerder de overeenkomsten dan de verschillen benadrukten tussen de verwijfde saletjonker en een andere *Persona Intemperans*: de viriele lichtmis.

Lichte lusten van de libertijnse lichtmis

In de ogen van de spectator-schrijver heeft de saletjonker niet alleen een aantal psychische eigenschappen gemeen met de saletjuffer maar ook met de achttiende-eeuwse equivalent van de twintigste-eeuwse 'macho': de *lichtmis*. Hoewel het woord lichtmis tegenwoordig vooral associaties oproept met lichtzinnige meisjes, wordt het in de achttiende-eeuwse spectators interessant genoeg uitsluitend gebruikt voor mannen en wel voor het type van de losbandige woesteling die zich te buiten gaat aan allerhande uitspattingen. De achttiende-eeuwse lichtmis is een "rinkelrooyer, kroeger, hoerejaager."[101] Het is verleidelijk om achter de opmerkelijke geslachts-inversie van dit woord meer te zoeken dan een van de toevalligheden van de geschiedenis. Maar hoezeer een dergelijk speculatief zijpad ook moge lokken, het zou ons te ver de negentiende en twintigste eeuw in voeren en ik zal het om die reden in dit boek onbetreden laten. Wel biedt het 'lichte' ka-

99. Zie de literatuur uit de vorige noot alsmede Gourevitch, 'Women who suffer'.
100. Zie de literatuur uit beide voorgaande noten. Specifiek voor de ideeën over virago's (manhaftige maagden) bij de kerkvaders en latere geestelijke leiders: Monteiro, 'Maagd zonder regel', 341-342 en idem, *Geestelijke maagden*, 171-172.
101. Halma, *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche taalen*, 313.

rakter van de lichtmis een verklaring voor de verwantschap die de spectator-schrijvers tussen de verwijfde saletjonker en de viriele lichtmis zagen zoals ik in deze paragraaf uiteen zal zetten.

De lichtmis is evenals de petit-maître een 'vrouwenliefhebber'.[102] Net zoals deze omringt hij zich graag met vrouwen, verspilt hij geld, probeert hij zijn publiek te imponeren en houdt hij met niemand anders rekening dan zichzelf.[103] Anders dan de saletjonker zoekt de lichtmis echter ook het gezelschap van mannen om met hen te brassen en brallen, te vechten, te zuipen en te gokken.[104] Bovendien verleidt hij gehuwde vrouwen tot overspel, vermaakt zich met prostituées en onteert hij jonge maagden zodra hij daar de kans toe krijgt.[105] De lichtmis is niet geïnteresseerd in een huwelijk omdat dat zijn vrijheden teveel zou beperken.[106] Als hij desondanks toch trouwt, dan is dat uit financiële of praktische overwegingen of omdat dat de enige manier is om een weerspannige jongedame waar hij zijn zinnen op gezet heeft, in zijn bed te krijgen; als echtgenoot is hij zijn vrouw uiteraard ontrouw.[107] Zo'n leven vol uitspattingen kan natuurlijk niet zonder gevolgen blijven: de lichtmis lijdt aan geslachtsziekten, takelt fysiek snel af en wil volgens enkele spectator-schrijvers daarom op latere leeftijd nog wel eens spijt krijgen van zijn misdragingen.[108]

De lichtmis wordt, kortom, getypeerd als een libertijn met (beestachtige) seksuele lusten.[109] Als zodanig past hij absoluut niet in het burgerlijke ideaalbeeld van de Nederlandse spectator-schrijvers: ze zijn dan ook geneigd om de lichtmisserij als een buitenlands importartikel te beschouwen – veelal Italiaans van herkomst – dat zich nu via de Nederlandse adel en het regentenpatriciaat een plaats dreigt te veroveren in burgerlijke kringen.[110] In dit opzicht is de lichtmis te vergelijken met

102. In *De Hollandsche Spectator* (5 november 1734) 125 krijgt een van hen zelfs de naam Gunophilus.

103. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (2 oktober 1730) 306-308; *De Philanthrope* (17 april 1757) 234; *De Denker* (23 mei 1763) 161-162, het vervolg (20 juni 1763) 199-200, (16 september 1765) en (12 juni 1769) 190-191; *De Opmerker* (19 april 1773).

104. *De Verreezene Hollandsche Socrates* (5 juni 1741) 182; *De Denker* (31 december 1764), (16 september 1765) en (23 september 1765); *De Opmerker* (19 april 1773).

105. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 november 1730) 367; *De Algemeene Spectator* (8 januari 1742); *De Nederlandsche Spectator* (1754) nr.145; *De Opmerker* (19 april 1773); *De Vaderlander* (15 juni 1778) 192 en (22 juni 1778) 193-194; *De Praat-Al* (30 juni 1790) 206.

106. *De Denker* (23 september 1765) 297.

107. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (7 augustus 1730) 243, 246-247; *De Hollandsche Spectator* (5 november 1734) 125; *De Vrouwelyke Spectator* (29 december 1760) 43-44 en (26 januari 1761) 73; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (20 oktober 1761); *De Hollandsche Wysgeer* (1762) nr.248, 63; *De Opmerker* (19 april 1773); *De Menschenvriend* IV (1791) nr.47, 374.

108. *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (20 oktober 1761); *De Denker* (26 november 1764) 383-384, (23 september 1765) 300-301, (14 oktober 1765), (17 mei 1773), (29 november 1773); *De Pedagoog* (3 mei 1765); *De Philosooph* (16 januari 1769) 23 en (15 mei 1769); *De Opmerker* (26 september 1774) en (12 mei 1777) 1e brief; *De Kosmopoliet* (16 december 1776) 407; *De Menschenvriend* II (1789) nr.55.

109. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 november 1730) 367-368; *De Denker* (21 maart 1763), (31 december 1761) en (23 september 1765) 300; *De Philanthrope* (27 februari 1760) en (22 december 1762) 406; *De Menschenvriend* I (1788) nr.2, 18-19.

110. Voor Italiaanse invloed: *De Algemeene Spectator* (8 januari 1742) waar de lichtmis Lothario heet en verder *De Denker* (21 maart 1763) en *De Menschenvriend* V (1792) nr.5; deze laatste aflevering refereert ook aan de aristocratische origine van de lichtmis, evenals *De Pedagoog* (3 mei 1765), *De Naamlooziana* (1772) nr.19 en *De Leerzame Praat-Al* (30 mei 1792).

Afbeelding 23: Bezoek van een buitenlandse lichtmis (Prins Eugenius van Savoye) aan een Amsterdams bordeel: het etablissement van Mme Traese op de Prinsegracht. Tekening van Cornelis Troost, ca. 1720.

het Engelse type van de Macaroni, wiens gedrag ook op een ongunstige manier beïnvloed zou zijn door de Italiaanse zeden.[111] Verder is er een opvallende parallel met de in de achttiende eeuw veelgehoorde these dat de zonde van de sodomie vanuit Italië in de Nederlandse Republiek zou zijn ingevoerd.[112] Het zijn aanwijzingen dat in deze stereotyperingen niet alleen klasse-tegenstellingen maar ook nationale stereotypen een belangrijke rol spelen: of misschien is het adequater hier te spreken over stereotyperingen van Noord en Zuid, die net als het antagonisme tussen Oost en West op veel groepsidentiteiten hun stempel drukken.

In twintigste-eeuwse ogen is de lichtmis duidelijk van een ander kaliber dan de saletjonker. De lichtmis is agressief, viriel en potent in alle betekenissen van het woord. In zijn omgeving kunnen maar weinigen zich aan zijn invloed onttrekken, hij is in staat om velen met hem in de afgrond te storten. Het is de lichtmis die de eer van burgerlijke echtgenotes en dochters bedreigt. En in universiteitssteden dreigt hij via ontmoetingen in het koffiehuis ook jonge studenten van bur-

111. Kates, *Monsieur d'Eon is a woman*, 179; Ribeiro, 'The Macaronis'; Fahrner, 'Reassessment of *The Male-Coquette*', 7-8.
112. Van der Meer, 'Sodomy', 158, 178-179.

gerlijke komaf te verleiden tot deelname aan wellustige uitspattingen.[113] Dit was overigens niet alleen een doorn in het oog van de spectator-schrijvers, maar ook van familieleden en andere eerzame burgers. We weten dat in de achttiende eeuw families uit de hogere klassen regelmatig op eigen initiatief hun zwarte schapen in zogenaamde 'beterhuizen' lieten opsluiten om hen op die wijze weer tot een zedelijker leven te bekeren.[114] Ook het beleid dat universitaire rechtbanken ten aanzien van losbandige studenten voerden, wijst erop dat meer mensen de uitspattingen van de lichtmis als een probleem ervoeren. De rechtspraak tegen deze jeugdige lichtmissen was enerzijds gericht op een disciplinering van hun gedrag, anderzijds op het behoud van de goede naam van de families waaruit zij afkomstig waren.[115]

In vergelijking met de lichtmis oogt het gedrag van de saletjonker tamelijk onschuldig. Maar de spectator-schrijvers laten er geen twijfel over bestaan dat voor hen saletjonkers en lichtmissen tot hetzelfde slag mensen behoren: de losbollen die zichzelf tot "speelballen van hunne hartstochten"[116] maken. Voor deze auteurs bestaat er slechts een vage scheidslijn tussen een lichtmis en een saletjonker. In de spectators wordt de lichtmis soms een petit-maître genoemd en maken petits-maîtres zich ook schuldig aan woeste lichtmisserijen.[117] Ze vloeien naadloos inéén in de figuur van de Heer Bonton, die later de in de eeuw de pennen van de spectator-schrijvers in beweging brengt.[118] De begripsgeschiedenis van de petit-maître waarmee ik deze paragraaf begon, illustreert eenzelfde vloeiende overgang tussen het type van de roekeloze vechter via de galante heer naar de verwijfde jonker. Ondanks de in onze ogen grote verschillen, hebben deze types iets gemeenschappelijk dat hen in de ogen van de spectator-schrijvers met elkaar verbindt: geen van hen beheerst zijn impulsen, gemoedsbewegingen en begeerten zoals het een man betaamt. Betekent dit dan ook dat de lichtmis als 'vrouwelijk' getypeerd wordt in de spectators?

De viriele en krachtdadige persoonlijkheid van de lichtmis laat zich moeilijk verenigen met een typering als 'verwijfd', een combinatie die men in de spectators dan ook zelden zal aantreffen. Toch verbindt zijn benaming als *licht*mis deze 'macho' onmiskenbaar met het vrouwelijke geslacht. De oppositie tussen licht en

113. *De Examinator of Hollandsche Zeedenmeester* (26 juni 1730) 194-196; *De Nederlandsche Spectator* IV (1752) nr.92; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.2, 13-14; *De Menschenvriend* I (1788) nr.28 en IV (1791) nr.43; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.20, 158-159. Zie voor enkele in dit opzicht onthullende dagboeken van Leidse studenten: Jacob, 'Contemporary Enlightenment historiography', 12. Ook in de achttiende-eeuwse roman *De Amsterdamsche lichtmis*, 54 wordt een relatie gelegd tussen koffiehuizen en 'lichtmissery'.

114. Spierenburg, *Zwarte schapen*; Prak, *Gezeten burgers*, 213.

115. Prak, *Gezeten burgers*, 213; Wingens, 'Dutch university courts'.

116. *De Menschenvriend* IV (1791) nr.47, 373-374.

117. *De Nederlandsche Spectator* (1753) nr.114, 80; *De Philantrope* (7 juni 1758) 180-181; *De Vrouwelyke Spectator* (5 januari 1761) 48-51; *De Denker* (21 maart 1763); *De Naamlooziana* (1772) nr.19; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.2, 14; *De Vaderlander* (15 en 22 juni 1778).

118. *De Philosooph* (24 april 1769); *De Onderzoeker* (5 december 1768); *De Vaderlander* (15 en 22 juni 1778) 188, 191-195; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* V (1791) 49-54; *De Vraag-Al* I (1791) nr.30, 239; *De Leerzame Praat-Al* (30 mei 1792) 172-175; *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.8, 61-64.

zwaar heeft in veel culturen een geseksueerde en morele betekenis.[119] Lichtheid in de betekenis van een verwerpelijke lichtzinnigheid en het impulsief toegeven aan opwellingen en lusten wordt in de vroegmoderne tijd geassocieerd met vrouwelijkheid.[120] Niet voor niets beweert de grote Engelse literator Pope in 1735 dat elke vrouw in haar hart een lichtmis is – "Ev'ry Woman is at heart a rake" – een uitspraak die daarna met graagte aangehaald is door een veelheid van auteurs.[121] In Nederlandse uitdrukkingen als lichtekooi en meisjes van lichte zeden is het idee van de vrouwelijke licht(zinnig)heid nog steeds terug te vinden.[122] Volgens de spectator-schrijvers deelt de lichtmis met het vrouwelijk geslacht een dubieuze lichtheid van zeden. Hij vertegenwoordigt wat Milan Kundera zo schitterend beschreven heeft in *De ondraaglijke lichtheid van het bestaan* (1984) – een lichtheid in het leven die voor anderen maar moeilijk te aanvaarden is.

Het voorbeeld van de lichtmis maakt duidelijk dat vrouwelijkheid en mannelijkheid elkaar in de achttiende eeuw nog niet volledig uitsluiten: een man kon bepaalde vrouwelijke eigenschappen vertonen zonder dat dit zijn 'mannelijkheid' (in de zin van heteroseksuele viriliteit) hoefde aan te tasten.[123] Maar voor de spectator-schrijvers – die een veel moralistischer opvatting van mannelijkheid hanteerden namelijk een waarbij mannelijkheid synoniem was aan de beheersing van lusten, driften, verlangens en andere emotionele neigingen zodat deze niet tot excessieve disposities konden uitgroeien – was de lichtmis net zoals de saletjonker een heel eind afgegleden naar de vrouwelijke kant van de sekse-schaal.

De spectatoriale karakterschetsen van de saletjonker en de lichtmis illustreren dat de 'dwingelandij van de hartstochten' niet alleen vrouwen maar ook mannen in haar greep kan krijgen. Zich spiegelend aan de buitenlandse zeden van de aristocratie, dreigen de zonen van de Nederlandse burgerij op onmannelijke wijze de slaaf te worden van hun gemoedsdriften. Dat de gevaren hiervan niet onderschat mogen worden, wordt nog eens onderstreept door een volgend personage dat zich later in de eeuw in dit gezelschap invoegt: de onanerende adolescent(e) die vanaf ongeveer 1770 in de spectatoriale geschriften verschijnt.

Excessen van de onanerende jeugd

De opkomst van dit personage in de spectatoriale weekbladen kunnen we in verband brengen met de toename van anti-masturbatieliteratuur in de laatste decennia van de achttiende eeuw. In de Republiek verschijnt in 1771 onder de titel *Het*

119. Jansen, *Women without men*, 183.
120. Farr, 'Pure en disciplined body'; Bray, 'To be a man', 158-161. Vergelijk ook de Nederlandse klucht *Lichte Klaartje* van Gillis Noozeman uit 1645.
121. Spacks onderzocht de verwerking van deze uitspraak door vrouwelijke auteurs in de Engelse fictie van de achttiende eeuw: Spacks, 'Ev'ry woman is at heart a rake'.
122. *WNT* VIII, ii (1924) 1948-1949, 1996-1997. Zie voor een etymologische analyse van het begrip lichtmis: Lievens, 'Herkomst van de lichtmissen'.
123. McKeon, 'Historicizing patriarchy', 312-313.

onanismus of verhandeling over de ziekten, oorsprongklijk uit de zelfbesmetting een vertaling van het werk van de Franse arts S.A. Tissot, al snel gevolgd door herdrukken (1775, 1792, 1822, 1827 en 1834). Tissot lijkt het startsein te hebben gegeven voor een groot aantal Verlichtingsauteurs om zich over het gevaar van de zelfbevlekking te buigen. In Nederland verschijnen vanaf 1790 vooral vertalingen van pedagogisch-getinte geschriften uit de Duitse school van de Filantropijnen, onder meer van Salzman en Vogel.[124] Maar ook onvertaald worden deze auteurs al in Nederland gelezen, zij het onvoldoende naar de zin van een spectator-schrijver: "Hoe meêr de weelde bij ons inkankert, hoe vroeger men op dit stuk in Huisgezinnen zal dienen bedacht te zijn. Waarom zijn de voortreflijke werken van een Tissot, van een Saltzman, van een Vogel niet meêr bij elk in handen?"[125]

Het schrijven over de onanie stelt de spectator-schrijvers echter voor een probleem. Net als bij de sodomie bestaat het gevaar dat de auteur zijn lezers op verkeerde ideeën zal brengen, wanneer hij de aandacht vestigt op het verschijnsel:[126]

> "Dat ik in dit vertoog mij onthoude van de zaak bij zijnen naam te noemen, doch dezelve met duim en wijsvinger aanwijs, geschiedt alleen, omdat ik den aart der Natie in dat opzicht wel meen te kennen. Wie weet zelf, of dit geschrift niet, als nadeelige voor de Jeugd zorgvuldig wordt verborgen gehouden. (...) Gelukkige Jongelingen, gelukkige Maagden, die dit vertoog dus verre geleezen hebt, en in de onschuldigste eenvoudigheid van uw hart vraagt: *wat meent de Man?* U kan ik niet dan geluk wenschen over uwen wenschelijken staat".[127]

De aarzeling om over de zelfbevrediging te schrijven (die bij deze auteur duidelijk een wat dubbel karakter heeft), verklaart waarom in de spectators de masturberende adolescent slecht een incidenteel optredend personage blijft. Toch is deze figuur bijzonder relevant voor mijn betoog.

Onanie wordt door de spectatoriale auteurs gezien als de uiterste consequentie van het gebrek aan zelfbeheersing dat de saletjeugd en lichtmissen ten toon spreiden. Ze staat niet op zichzelf. De passie voor de zelfbevrediging maakt deel uit van "geheele hoop der wellusten" en kan onmogelijk bestreden worden "wanneer men daar by de dronkenschap, de onmatigheid in eeten, wellustig speelen[128] en dergelyke dingen meêr wil aanhouden."[129] Het ene gebrek aan zelfbeheersing leidt bijna vanzelf tot het andere gebrek aan zelfbeheersing. Wanneer men niet aan de gevolgen ervan ten onder wil gaan, zal men deze verleiding moeten bestrijden zoals men ook andere uit de hand lopende gemoedsdriften bestrijdt: door zichzelf te dwingen aan iets anders te denken, door afleiding te zoeken in lichamelijke of geestelijke arbeid, door te breken met verkeerde vrienden, lectuur en

124. Hekma, 'Belaagde onschuld', 232-237.
125. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.7, 55.
126. Voor de sodomie: Van der Meer, *Sodoms zaad*, 158-159; meer in het algemeen voor dit problematische aspect van de seksuele opvoeding en voorlichting: Kruithof, *Zonde en deugd*, 88-90.
127. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.7, 54-55; vergelijk ook *De Honig-Bije in Prosa* IV (1773) nr.82, z.p.
128. Spelen verwijst hier naar dobbelen, gokken en kaarten.
129. *De Honig-Bije in Prosa* IV (1773) nr.82, z.p.

gewoontes, of door welbewust te proberen zichzelf in een andere gemoedsstemming te brengen. Volgens een auteur in *De Honig-Bije in Prosa* zijn deze middelen veel effectiever dan aderlaten, het drinken van water met salpeter of sterke lichaamsbeweging waarmee "door wellust vervoerden menschen" ook wel behandeld werden.[130]

De voorgestelde behandelingswijzen laten ook zien aan welke oorzaken deze en andere moralisten in die tijd het kwaad van de zelfbevlekking wijten: ledigheid, verkeerd gezelschap, gevaarlijke lectuur. Deze voeden de verbeelding en wekken verkeerde verlangens op.[131] In een van de spectators maken we kennis met een romantisch-ingestelde Rozalyn, een "maagd van naauwelyks vijftien jaaren" die na het lezen van een liefdesgedicht verhit op een rustbed in slaap valt terwijl haar rechterhand "onachtzaam rust op haaren schoot (...) Zy sluimert; doch eerlang beroert en streelt een wulpsche droom haar zinnen, die *Damon* in haare armen voert (...) met eigen hand haar' schoot beknelt, waant zij haar' minnaars hand te voelen." Hoewel Rozalyn zich in haar droom tegen deze ervaring verzet, zal zij na haar ontwaken niet lang talmen en zich spoedig in de armen van haar Damon werpen.[132]

Hoewel in de historiografie over dit onderwerp de onanerende jongere overwegend beschreven wordt als een masturberende jongeman, was onanie volgens de spectator-schrijvers evenzeer een gevaar voor jongedochters als voor jongelingen.[133] Het beeld van de masturberende maagd is waarschijnlijk pas in de negentiende eeuw uit de burgerlijke voorstellingswereld verdwenen, om daar weer later in de twintigste eeuw in terug te keren. In het voorbeeld van Rozalyn is ook dezelfde dubbelheid te herkennen waar ik bij de zogenoemde 'bekentenis-brieven' van verleide burgerdochters al op heb gewezen: terwijl de desbetreffende seksuele handelingen als zodanig worden veroordeeld, maken sommige auteurs van de gelegenheid gebruik om met erotisch-prikkelende beschrijvingen het leesgenot van hun lezers te verhogen.

Onanie vormt niet alleen een bedreiging voor de kuisheid maar vooral ook voor de gezondheid. Net zoals bij de lichtmis ondermijnt de wellust bij de onanist(e) de lichaamskrachten, raken lichaamsdelen verslapt en het zenuwgestel aangetast.[134]

> "Wie kan, zonder eene treurige aandoening, deszelfs verwoestingen op het bleeke gelaat van zooveele Jongelingen, in het verwaarloosde lighaam van zooveele menschen zien, die, in den bloei hunnes levens, verwelken, die, door hunne verbeeldingskracht, tot heimlijke zonde aangepord, verzwakt, uitgeput, als leevenloze schimmen naar het vroege graf sluipen?"[135]

130. *De Honig-Bije in Prosa* IV (1773) nrs. 82 en 83, z.p.
131. *Bijdragen tot het menschelijk Geluk* VI (1791) 102-103; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 1e afdeling, 112-124.
132. *De Kosmopoliet* (18 augustus 1777) nr.86.
133. Zie ook *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.7, 55 en *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 102-103.
134. *De Menschenvriend* II (1789) nr.55, 18-19; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 103.
135. *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797), 1e afd., 120

Het overmatig toegeven aan wellustige neigingen heeft een verzwakkend effect op het gestel, bij masturbatie nog meer dan bij geslachtsgemeenschap zoals door Tissot uitgebreid wordt beargumenteerd.[136] Het wordt algemeen bekend verondersteld dat "de kwaalen, die uit de verspilling der kragten ter voordteeling voordvloeien, zeer talrijk zijn."[137]

Voor de spectator-schrijvers symboliseert Onan de ledige mens die in een volledig op zichzelf gerichte wellustigheid zijn levenssappen verspilt en daarmee zowel de eigen krachten als die van de samenleving in gevaar brengt. De daad van de zelfbevlekking vindt haar oorsprong in een aantal gemoedsdriften die we al kennen van de coquette, de saletjonker en de lichtmis: spilzucht, eigenliefde en wellust. Wannneer de controle daarover verloren gaat, hebben deze gemoedsbewegingen een gemeenschappelijke uitkomst, namelijk non-productiviteit. In de laatachttiende-eeuwse strijd tegen de onanie gaat de strijd tegen het gevaar van de hartstochten hand in hand met de strijd tegen het gevaar van de non-productiviteit.[138]

Wanneer we de excessen van de onanerende jongere vanuit dit perspectief bekijken, begrijpen we eindelijk ook de betekenis van de aan de coquette en petit-maître toegeschreven 'kuisheid': inderdaad, het gaat hier niet om een deugd maar om een gebrek. Ze wijst op een een steriele a-seksualiteit, een non-productiviteit op het gebied van de voortplanting die het voortbestaan van de burgerij ondergraaft wanneer zij zich in meer jongeren zou manifesteren. Een ieder die zijn of haar driften niet kan beheersen, wacht in laatste instantie het lot van een door hartstochten verwekelijkt lichaam dat niet meer productief kan zijn.

Hoewel wellustigheid volgens de spectator-schrijvers meer een eigenschap is van het gemeen[139] en de decadente elite,[140] wordt de burgerij door haar welvaart en ledigheid nu ook door dit gevaar bedreigd. De onanie vormt zowel in tijd als in gevolg het cumulatieve eindpunt van een ontwikkeling die al is ingezet met de gebrekkige affectbeheersing van de saletjeugd en lichtmissen. De masturberende jongere is de exponent bij uitstek van de morele en lichamelijke degeneratie die de burgerij in haar greep dreigt te krijgen. Het verzwakte lichaam dat niet meer in staat is tot voortplanting is niet alleen het persoonlijke lot van de zich aan zijn hartstochten overgevende jongere, maar tevens de metafoor van het collectieve lot van de burgerij wanneer deze zichzelf niet tijdig in de hand weet te krijgen. De burgerij heeft er echter veel belang bij zichzelf een krachtig en productief lichaam

136. Hekma, 'Belaagde onschuld', 238-239.
137. *De Leerzame Praat-Al* (25 juli 1792) 237.
138. In die zin hebben Van Ussel (die het element van de non-productiviteit naar voren haalde) en Vandermeersch (die daartegenover de centraliteit van de hartstochten benadrukte) beide gelijk in hun slechts schijnbaar tegenstrijdige interpretaties van de strijd tegen de onanie. Zie hierover: Vandermeersch, 'Simon-André Tissot', 175-179, 182, 188.
139. *De Honig-Bije in Prosa* IV (1773) nr.82, z.p.; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr. 29, 232, betreft ingezonden brief; *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.10.
140. *De Hollandsche Spectator* (19 juli 1734) 114; *De Kosmopoliet* (28 oktober 1776) 346-347, betreft ingezonden brief; *De Menschenvriend* II (1789) nr.55, 21 en III (1790) nr.45, 353; *De Vraag-Al* I (1791) nr.49, 392; *De Antwoorder* I (1792) nr.18.

toe te schrijven. Daarmee heeft ze immers een alternatief in handen voor het blauwe bloed waarmee de adel haar superioriteit tracht te bewijzen.[141] Een lichaam dat door excessieve spilzucht, eigenliefde en wellust is verweekt, past niet bij de krachtige identiteit die door de burgerlijke spectator-schrijvers aan hun eigen groep ter onderscheiding van andere groepen wordt toegedacht.

De personages van de saletjuffer, de petit-maître, de lichtmis en de onanerende adolescent(e) vervullen in de spectators een duidelijke functie. Ze waarschuwen hun burgerlijke lezers tegen het overnemen van gedragspatronen die niet bij hun vaderlandse burgerlijke cultuur horen. Deze *Personae Intemperantes* spiegelen zich in hun onbeheerste behaagzucht, pronk- of spilzucht, eigenliefde, eerzucht, heerszucht en lichamelijke lusten teveel aan de levensstijl van de zich vervelende, ledige, verfranste en verwijfde elite terwijl zij eigenlijk een goed-burgerlijke, mannelijke en productieve zelfbeheersing zouden moeten betrachten. Maar door de relatieve welvaart waarbinnen de hoogste groepen van de Nederlandse burgerij in de achttiende eeuw verkeren, dreigt de verveling[142] en ledigheid nu ook burgerlijke groepen onder de permanente invloed van de gemoedsaandoeningen te brengen, zo moeten we uit de spectators begrijpen. Niet alleen vrouwen maar ook (jonge) mannen kunnen daarbij het slachtoffer worden van de weelde en hun hartstochten: in hun verwijfdheid, 'lichtheid' of lichamelijke verzwakking verliezen ze door hun gebrek aan zelfbeheersing ook hun potentiële mannelijkheid, hetgeen als een afschrikwekkend lot wordt voorgesteld. De gebrekkige affectbeheersing van deze personages is van oorsprong noch mannelijk, noch burgerlijk, noch Nederlands.

De auteurs van de spectatoriale geschriften plaatsten de hartstochten van hun personages aldus in een historisch-maatschappelijk kader waarbij collectieve ontwikkelingen zoals een toegenomen welvaart de persoonlijke excessen binnen een klasse moesten verklaren. In die zin zou men kunnen spreken van een soort van sociaal-historische of cultuur-historische psychologie, die men uit hun teksten over de hartstochten van hun tijdgenoten zou kunnen destilleren. In het volgende hoofdstuk zal ik nader onderzoeken welke verschillende elementen in deze psychologische theorievorming een rol speelden en hoe deze auteurs ertoe kwamen om juist aan die ontwikkelingen een dergelijke betekenis toe te kennen.

De hartstochten van de coquette, saletjonker, lichtmis en onanerende jongere waren moeilijk te verenigen met de waarden die de burgerlijke spectator-schrijvers voor hun groep wensten uit te dragen. In het licht van deze conclusie mag het op het eerste gezicht verbazen dat de spectator-schrijvers zich in

141. Foucault, *Wil tot weten*, 118-126. Zie voor spottende verwijzingen naar het zogenaamde 'edele' bloed van de adel in de spectators, onder meer *De Algemeene Spectator* (19 januari 1742); *De Philosooph* (8 juni 1767) 3e brief; *De Denker* (12 augustus 1771); *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 12.

142. Over de problemen die vrije tijd en de daarbij horende verveling voor bepaalde groepen in de vroegmoderne samenleving constitueerden, schreef Burke in 'Invention of leisure', 141-148. Een geheel eigen (psychoanalytische) interpretatie van de achttiende-eeuwse verveling en de navoelbaarheid van die ervaring in het heden is te vinden bij Ankersmit in *Historische ervaring*, 18-23.

hun teksten niet alleen distantieerden van de spilzuchtige en genotzoekende gedragingen van de jeugd, maar ook van personen die juist het tegenovergestelde gedrag te zien gaven: landgenoten die excelleerden in zuinigheid of vroomheid. Dit wordt echter wel begrijpelijk wanneer we ons realiseren dat volgens de morele code van de *temperantia* álle uitwassen – ook van nastrevenswaardige deugden – veroordeeld moesten worden.

3.3 De geldzuchtige vrek

Gierigheid als blinde drift

De antipode van de verkwistende jeugd is de oude vrek. Als excessief personage aan het andere einde van het spectrum kan hij niet ontbreken in de Nederlandse spectators. Zoals de spilzucht voortkomt uit een onmatig verlangen naar materiële en lichamelijke genoegens, zo is gierigheid of geldzucht weinig anders dan "een onmaatige liefde tot het goudt".[143] Ook goud behoort tot de "voorwerpen, die de hartstochten der menschen in een staat stellen kunnen om te tyranniseren".[144]

Het verlangen naar en genot van rijkdom is op zichzelf niet verkeerd. Het is een algemene, menselijke emotie en behoort tot de (zinnelijke) vermaken die de mens gelukkig kunnen maken.[145] Maar "die begeerte moet gemaatigd en bestuurd worden, opdat zy niet ontaarte in eene onrustige drift, die ten hoogste verderflyk is voor onze zedelyken welstand."[146] Wanneer gewoontegetrouw altijd maar toegegeven wordt aan dit verlangen, wordt het steeds sterker en ontwikkelt zich tot een blinde, redeloze drift die alle andere overwegingen en gevoelens aan zich onderwerpt.[147] In die hoedanigheid van een dwingende, allesovertreffende, ongecontroleerde drang naar bezit, treffen we deze emotie aan in het karakter van de gierigaard waar zij door eigen toedoen tot een permanente dispositie is geworden.

"De Gierigheidt is een onmenschelijke en barbaarsche hertstogt, zonder Dolk of Vergif vermoord zy den Gierigaart, en die zyne hulpe nodig hebben, ik gelove dat de genezing van dusdanige ziekten wonderen zyn", verzucht een van de spectator-schrijvers.[148] Zoals eerder de hartstochten van de behaagzucht en de heerszucht, wordt ook de geldzucht met een (bijna ongeneeslijke) ziekte vergeleken. Het woord 'zucht' draagt ook die pathologische connotatie met zich mee.[149] Het is een afwijking die niet tot de normale aard van de mensen behoort en ze oefent

143. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (26 juni 1730) 196.

144. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (26 juni 1730) 194.

145. *De Philanthrope* (3 november 1762) 345-347; *De Koopman* (1768) nr.12; *De Kosmopoliet* (16 december 1776) 401-404; *De Welmeenende Raadgeever* IV (1789) nrs. 7 en 8.

146. *De Kosmopoliet* (16 december 1776) 403.

147. *De Philanthrope* (20 januari 1762) 21; *De Kosmopoliet* (16 december 1776) 403; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.28.

148. *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.79, 634.

149. Ook in de achttiende eeuw kon 'zucht' zowel naar een trek, neiging of inclinatie als naar een ziekte verwijzen. Vergelijk Halma, *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche taalen*, 806.

een langdurige invloed uit op het gestel.[150] De gierigheid heeft als een van haar problemen dat naarmate men meer rijkdom verwerft, de begeerte ernaar steeds sterker wordt. De gierigaard heeft nooit genoeg. Hij blijft aldoor verlangen naar meer. Daarom heeft de geldzucht een funeste invloed op "de gerustheid des gemoeds" en maakt ze uiteindelijk niet gelukkig, zo weet een bekeerde Aurophagus (Goudeter) in een brief te melden.[151] Ook andere spectator-schrijvers benadrukken dat een gierigaard in zijn drang om eigendommen te verwerven en te beschermen, in permanente onrust, angst en wantrouwen leeft. De vrek maakt geen gebruik van zijn rijkdom, hij heeft veelal een opmerkelijk armoedige levensstijl en maakt een uitgeteerde indruk.[152]

Zou het daarbij zijn gebleven, dan hadden de spectator-schrijvers het bestaan van de vrek misschien wel kunnen accepteren. Maar zijn gierigheid is ook problematisch voor zijn omgeving:

> "Een regelmatige en geschikte opvoeding word aan zyne Kinderen onthouden, en alle verquikkelijke zoetigheden aan zyn bedrukte Huisvrouw geweigert, de ondersteuning word de onvermogende Vrienden, en het Brood en verdiende Loon den Dienstboden onthouden en afgeknibbelt, den Armen worden de Aalmoezen, en den Elendige alle hulpe en ondersteuning, met de uiterste wreedheid en veragting, ontzegt".[153]

Het goddelijke gebod om de minder bedeelde te helpen, wordt door de gierigaard genegeerd.[154] En wat nog erger is: in zijn verlangen naar rijkdom maakt hij zich regelmatig schuldig aan misdaden als machtsmisbruik, woeker, bedrog en afpersing en vergroot daarmee de ellende van zijn medemens.[155]

Een oude grijzaard

Het zal de lezer al opgevallen zijn. De vrek is in de spectators altijd van de mannelijke sekse. De spectator-schrijvers voegen zich daarin naar een oude traditie waarin auteurs als Theophrastus, Plautus, Hooft, Molière en La Bruyère de gierigaard onveranderlijk als een man voorstelden.[156] Betekent dit dat geldzucht als een exclusief mannelijke hartstocht wordt beschouwd? Dat is niet erg waarschijnlijk. Eerder lijken hier de maatschappelijke verhoudingen een rol te hebben gespeeld: in die tijden voerden vrouwen zelden het zelfstandig beheer over een groot vermogen (tenzij zij weduwe waren), hetgeen hen niet tot de meest waarschijnlijke karakters maakte voor de verbeelding van dit stereotype.

150. Vergelijkingen met een ziekte eveneens in *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (26 juni 1730) 196-197 en in de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 13.
151. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (2 oktober 1730) 311.
152. *De Hollandsche Spectator* (2 augustus 1734) 149-152; *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.79, 634-636; *De Kosmopoliet* (16 december 1776) 403-406; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 65-66.
153. *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.79, 634.
154. *De Kosmopoliet* (16 december 1776) 404; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1790) 197-205; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 65-68.
155. *De Hollandsche Spectator* (2 augustus 1734) 150; *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.79, 634; *De Pedagoog* (11 juli en 22 augustus 1766); *De Honig-Bije in Prosa* II (1773) nr.28 en III (1773) nr.57.
156. Vergelijk Theophrastus, *Karakters*, 48-49; Plautus' komedie *Aulularia* werd nagevolgd door Molières *L'Avare* en Hoofts *Warenar*. Verder: La Bruyère, *Caractères*, 419-420.

Afbeelding 24: Vrouwe Avaritia *(Gierigheid), gravure van Hendrik Goltzius (1558-1617).*

Met de allegorische vormen van de Gierigheid of de Geldzucht ligt het anders: in de spectators nemen deze allegorieën wel een vrouwelijke gedaante aan.[157] Dit zegt echter weinig over de geseksueerdheid van het begrip, want de geschiedenis toont dat bij de allegorische verbeelding van abstracte begrippen, deze in meerderheid een vrouwelijke vorm krijgen. Dit gebeurt ook wanneer het uitgebeelde begrip (bijvoorbeeld Rede, Wetenschap, Recht, Vrijheid, Overwinning) moeilijk verenigbaar is met de werkelijke positie, invloed of veronderstelde eigenschappen van vrouwen.[158] De vrouwelijke gedaante van Gierigheid of Geldzucht geeft daarom geen direct inzicht in de sekse-connotaties van deze hartstocht.

Er is wel een ander element in de (spectatoriale) karakterschetsen van de vrek dat een specifiek licht werpt op de mannelijkheid van dit personage. De vrek is opvallend vaak een oude man, een door zijn gierigheid uitgeteerde grijsaard die in

157. *De Hollandsche Spectator* (2 augustus 1734) 149 en *De Algemeene Spectator* (7 en 14 augustus 1748).
158. Warner, *Monuments and maidens*. Specifiek voor de vrouwelijke verbeelding van de Wetenschap: Schiebinger, *Mind has no sex?*, 119-159.

zijn laatste levensjaren weinig kracht meer uitstraalt.[159] Volgens La Bruyère is de geldzucht de enige hartstocht die een oude man nog rest wanneer andere hartstochten zoals eerzucht en genotzucht verloren zijn gegaan.[160] Deze gedachte vinden we terug bij *De Onderzoeker*:

> "De Geldzucht geeft eene bezigheid aan den mensch, zy geeft zyne ziel eenig leeven, daar zy voor byna alle andere aandoeningen onvatbaar is. De ouderdom, die in dit opzicht met de gevoelloosheid aanbrengt, is gemeenlyk van eene grootere spaarzaamheid, zo niet van eene volslagene Gierigheid vergezeld."[161]

Gierigheid is duidelijk verbonden met een gebrek aan vitaliteit die aan leeftijd gekoppeld is en daarmee ook aan viriliteit. De stereotypering van de oude van dagen die gevoelig is voor de hartstocht van het goud, toont dat geldzucht en stereotiepe mannelijkheid moeilijk met elkaar te verenigen zijn.

Mannelijkheid is altijd leeftijdsgebonden, veel meer dan vrouwelijkheid dat is. Ware mannelijkheid is altijd de mannelijkheid van een man in de kracht van zijn leven, nooit de seniliteit van een grijsaard of de onvolwassenheid van een jongeman. Het is daarom geen toeval dat de genotzoekende, spilzuchtige jongeling en de geldzuchtige vrek ook qua leeftijd twee uitersten vertegenwoordigen die het brede midden van de mannelijkheid onaangeraakt laten. En zoals dat gaat, *les extrêmes se touchent*. De gierigheid en spilzucht zijn vreemd genoeg aan elkaar verwant. In de spectators worden ze vaak tegelijkertijd behandeld: beide zijn vormen van hebzucht met een vergelijkbaar effect op de omgeving.[162] Tussen deze beide uitersten bevindt zich het deugzame middenveld, dat in de spectators onder meer door de spaarzaamheid bezet wordt.

Nationale spaarzaamheid

De spectator-schrijvers benadrukken regelmatig dat gierigheid niet hetzelfde is als spaarzaamheid:

> "De spaarzaamheid, zo dikwerf ten onrechte voor gierigheid uitgekreten, de wyze spaarzaamheid, door de reden bestuurd, en van de voorzorg vergezeld, bezuinigt voorzigtiglyk haare uitgaave alleenlyk daar, waar 't overtollige geene goede vruchten zou voortbrengen, en deeze bezuiniging, haar' waaren pligt uitmaakende, rekent zy zich met recht tot eere."[163]

Spaarzaamheid wordt gerechtvaardigd door een inschatting van de situatie, ze is redelijk van aard en eerzaam. De ethische grens tussen gierigheid en zuinigheid is echter moeilijk precies te omschrijven, beide raken aan elkaar:

159. *De Hollandsche Spectator* (2 augustus 1734) 151; *De Pedagoog* (11 juli en 22 augustus 1766); *De Philosooph* (17 juli 1769) 227; *De Onderzoeker* (20 november 1769) 31; *De Kosmopoliet* (16 december 1776) 406.
160. La Bruyère, *Caractères*, 420.
161. *De Onderzoeker* (20 november 1769) 31.
162. *De Hollandsche Spectator* (2 augustus 1734) 150; *De Kosmopoliet* (16 december 1776) 401-404; *De Borger* (13 en 20 december 1779); *De Menschenvriend* III (1790) nr.33.
163. Citaat uit: *De Kosmopoliet* (2 juni 1777) 171. Vergelijk ook: *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (12 september 1742) 113; *Monitor* (14 april 1780) 10; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.34, 272; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 530; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.28.

"Wie heeft de fyne lyn (misschien is 't eene mathematische lyn!) welke

Goedaartigheid	Zwakheid
Spaarzaamheid	Gierigheid
Dapperheid	Roekeloosheid (...)

doorsnydende, spreekt: *hier is 't goed, daar is 't kwaad?* Deugd en ondeugd liggen zo ver van een, als wit en zwart,; en niettemin vloeijen zy zo ongevoelig, zo onnavolgbaar in een, als deze beide verwen zelve."[164]

Deze onduidelijkheid is ook de reden waarom volgens deze auteur die met de initialen R.O. ondertekent, de zedenkunde verder ontwikkeld zou moeten worden en een echte wetenschap zou moeten worden. Nu immers staan de Nederlanders bij buitenlanders bekend om hun gierigheid en schraapzucht – we schrijven dan anno 1780.

Het is duidelijk dat hier een probleem ligt voor de nationale identiteit van de Nederlanders. Spaarzaamheid is voor de Nederlandse spectator-schrijvers een deugd. Vanaf de laatste decennia van de achttiende eeuw wordt bovendien benadrukt dat deze deugd nationaal van karakter is en teruggaat op de oud-vaderlandse zeden van hun voorouders voordat deze onder buitenlandse invloeden kwamen. De Republiek was groot geworden door haar spaarzaamheid en deze eigenschap zou dan ook nog steeds via de opvoeding en zedenkunde gestimuleerd moeten worden.[165] Het is echter wel zaak dat deze spaarzaamheid binnen de grenzen van het redelijke blijft en niet verkeert in een ziekelijke geldzucht die door het buitenland bespot wordt en de identificatie met de noodlijdende medeburgers verhindert. Ook in de spaarzaamheid moet matigheid betracht worden zodat deze niet in de blinde drift van de gierigheid ontaardt.

Een redelijke middenweg is in bijna alle zaken het ideaal in de spectatoriale geschriften. De *Personae Intemperantes* hebben de aandacht van de spectator-schrijvers te danken aan het feit dat hun gemoedsbewegingen hen hebben aangezet tot excessief gedrag. Heel duidelijk blijkt dit ook op het terrein van de godsdienst waar de Heren Spectatoren zich – ondanks hun met de mond beleden onpartijdigheid – wel degelijk bepaalde opinies veroorloofden.

3.4 Dwepende predikanten en 'vrome' gelovigen

Het ideaal van een redelijke godsdienst

Tussen 1749 en 1751 verscheen in Amsterdam bij de uitgevers Van Tongelo en Houttuyn een bijzondere spectator: *De Zeedemeester der Kerkelyken*. Blijkens de ondertitel en de inhoud van de eerste twee afleveringen wilde de auteur – die

164. Citaat uit *Monitor* (14 april 1780) 10. Vergelijk ook *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.28.
165. *De Opmerker* (17 februari 1777) 141-142; *De Borger* (19 oktober 1778); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.16, 125 en nr.27; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 126-127 en nr.34, 272; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 492-493.

zichzelf "Philippus Aletophilus, Leeraar der Protestantsche Kerke in Nederland"[166] noemde – zich exclusief richten op de mentaliteit van Nederlandse predikanten. Zijn doel was de tolerantie tussen de verschillende geloofsstromingen te bevorderen en dwaze ideeën te bestrijden. Hij droeg zijn geschriften op aan het "Genootschap der Raisonnabele Biblianen" waarmee hij zichzelf profileerde als een aanhanger van de 'redelijke godsdienst'.

Het ideaal van een redelijke godsdienst – vrij van extreme dogma's, gematigd-rationeel in haar geloofsopvattingen en verdraagzaam ten opzichte van andersdenkenden – maakte een fundamenteel bestanddeel uit van de Nederlandse Verlichting, zoals ik in het eerste hoofdstuk uiteengezet heb. Nederlandse Verlichtingsauteurs probeerden de principes van het christelijke openbaringsgeloof en de rede met elkaar te verenigen en veroordeelden van daaruit de buitensporige godsdienstijver van anderen. Niet zelden bracht hen dat in conflict met steile predikanten die meer rechtzinnig in de leer waren.[167]

De Zeedemeester der Kerkelyken werd geschreven door Philippus Ludovicus Statius Muller, een nog jonge predikant die rond die tijd een betrekking had in de lutherse gemeente van Leeuwarden. Zijn scherpe tong en pen maakten hem niet erg geliefd maar wel bijzonder geschikt voor het schrijven van kritische stukken over ontwikkelingen op het terrein van de godsdienst. Rond 1750 eeuw verschenen er bij een uitgever in Leeuwarden nog drie andere spectators van zijn hand waaronder *De Nederlandsche Criticus* die eveneens in mijn corpus bestudeerde spectatoriale geschriften is opgenomen. Zowel *De Nederlandsche Criticus* als *De Zeedemeester der Kerkelyken* werden later in de eeuw (in 1761 respectievelijk 1766) herdrukt bij nieuwe uitgevers: er was blijkbaar vraag naar de pennenvruchten van deze predikant.[168]

Statius Muller was weliswaar de meest prominente maar niet de enige spectator-schrijver die stukken schreef over het redelijke geloof. Ook andere spectator-schrijvers – net als Statius Muller vaak afkomstig uit dissenterse stromingen of uit de liberale vleugel van de Gereformeerde kerk – droegen het ideaal van een redelijke godsdienst uit. Zij bekritiseerden de godsdienstijver van anderen die zich op een of andere manier lieten voorstaan op hun eigen irrationele geloofspraxis en daarin een zeker fanatisme tentoonspreidden. De auteurs van de spectators benoemden deze tegenhanger van de redelijke godsdienst met de term dweperij. Dweperij was in de achttiende eeuw feitelijk een verzamelbegrip voor verschillende verschijnselen[169] waarvan de betekenissen in de spectators echter vaak door elkaar heen liepen.

Allereerst werd dweperij in de spectators geassocieerd met bevindelijke ervaringen. Het woord dweper werd gebruikt voor personen die ervan overtuigd wa-

166. Aletophilus betekent liefhebber van de waarheid.
167. Zie hiervoor ook Zilverberg, 'Kerk en Verlichting'.
168. Van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, deel 12-II, 1145-1147; Altena, 'Oude Hellenbroeksman', 149-151; Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 28-29, 105.
169. Voor de ontwikkeling van het begrip in de vroegmoderne tijd: Conze en Reinhart, 'Fanatismus' en Heyd, *Sober and reasonable*, 1-10 en 274-279.

ren door directe goddelijke inspiratie een inzicht of ervaring deelachtig te zijn geworden, zonder daar zelf de hand in te hebben gehad.[170] De verlichte spectatorschrijvers twijfelden of een dergelijke openbaring zonder de betrokkenheid van de rede mogelijk was.[171] In de woorden van Statius Muller:

> "De Dweepery is een Aandoening van des Gemoeds, welke men zich verbeeldt door een hooger Verlichting dan de Reeden of het Onderwys in Gods Woord verkreegen te hebben, en waar door men aan eene onmiddelyke *Inspiratie* iets toeschryft, het gene men enkel door ene Leiding van Begrippen, het zy ze Waarheid of Valschheid behelzen, heeft leeren weeten of gelooven."[172]

Het idee dat een bevindelijke ervaring wees op een direct, onbemiddeld contact met God, riep bij deze auteurs de nodige weerstand op.

Ten tweede werd dweperij ook geassocieerd met uiterlijk godsdienstig vertoon. Critici begonnen het woord dweper te gebruiken voor personen die meenden dat de ware godsdienst lag "in eenige uitwendige verrichtingen, in het waarnemen van eenige, op zich zelven niets beteekenende, kerkgebruiken, in eenige ligchaams-gebaarden en vertooningen, en in het ondervinden van zekere bovennatuurlijke werkingen van een' hoogeren Geest."[173] Dwepers laadden de verdenking op zich dat zij zich weliswaar naar buiten toe voordeden als uiterst vroom maar in werkelijkheid heel wat minder deugdzaam waren dan ze zich voordeden. Dweperij verwees in die tweede betekenis naar schijnheiligheid en huichelarij, naar demonstratieve uiterlijke geloofsverrichtingen om de ware innerlijke drijfveren die heel wat minder fraai van aard waren, te verhullen.[174]

Ten derde werd het begrip dweperij in een breder betekenisveld gehanteerd als een verwijzing naar het te ver doordrijven van een bepaald beginsel. Een dergelijk irrationeel fanatisme kon zich niet alleen op het terrein van de godsdienst maar ook in zaken als wetenschap, vaderlandsliefde of liefdadigheid voordoen en nam soms modieuze trekken aan.[175] Religieuze dweperij werd in deze betekenis geassocieerd met een extreme vorm van geloofsijver die resulteerde in afkeurenswaardige intolerantie en een gebrek aan sociabiliteit:

> "Het ongeloof geeft tot zeer veel kwaad aanleiding; maar de dweeperij tot nog meer. De dweeper maakt zich zelven en anderen, welken hij weet te verblinden, geheel ongeschikt voor onze waereld, en de plichten van het gezellige leeven. Hij bederft zijn charakter, en wordt knorrig, gemelijk, onvergenoegd, een menschenhaater, opgeblazen door zijne ingebeelde voorregten, en vol van geestelijken hoogmoed. In den ijver zijner verhitte verbeelding, ziet men den dwee-

170. Vergelijk ook Buys, *Nieuw en Volkomen Woordenboek*, deel III (1771) 434.
171. *De Denker* (6 augustus 1770) 255; *De Christen* (29 september 1777) 308; *De Menschenvriend* I (1788) nr.50, 394-395; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 92-93; *De Godsdienstvriend* V (1793) nr.10, 75-77.
172. *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.13, 83.
173. Ibidem, 86.
174. *De Examinator of de Hollandsche Zeedemeester* (11 september 1730) 286-287; *De Denker* (6 augustus 1770) 255; *De Leerzame Praat-Al* (19 januari 1791) 22-23; *De Menschenvriend* VI (1793) nr.21, 162-164.
175. *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747) 229-232; *De Onderzoeker* (29 oktober 1770); *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 293-296.

per zomtijds daaden doen, over welken de ongeloovige zich schaamen zoude; ja, welke de menschheid doen bloozen."[176]

Wie hadden de spectator-schrijvers nu met hun kritiek op religieuze dweperijen op het oog?

Godsdienstige dwepers in de Republiek

In de achttiende-eeuwse Republiek waren er verschillende groepen die onder tijdgenoten bekend stonden als religieuze dwepers. Verreweg de belangrijkste was de groep van de gereformeerde piëtisten die ook wel spottend 'fijnen' genoemd werden. Het gaat hier om een bevindelijke richting binnen het protestantisme die de innerlijke geloofservaring als leidraad nam voor het dagelijks bestaan en zich daarin onderscheidde van meer werelds ingestelde gelovigen.[177] Rond het midden van de achttiende eeuw deed deze stroming nogal van zich spreken door een aantal opzienbarende bekeringsgevallen die in de omgeving van Nijkerk, Aalten en Werkendam in de jaren 1749-1752 plaats hadden. Deze bekeringen maakten deel uit van een bredere internationale opwekkingsbeweging maar zij trokken speciaal de aandacht vanwege de emotionele taferelen en heftige lichamelijke verschijnselen waarvan zij vergezeld gingen.[178]

Een aanverwante groepering was die van de Hernhutters of Evangelische Broedergemeenten, die later vooral bekend zijn geworden vanwege hun zendingsdrang in de koloniën. Deze van oorsprong lutherse gelovigen leefden aanvankelijk samen in Duitse gemeenschappen en waren in 1737 onder leiding van Zinzendorf buiten de officiële kerk getreden. In een van die gemeenschappen – Herrnhaag – ontwikkelde zich tussen circa 1740 en 1747 een stroming die als reactie op het heersende rationalisme Christus' kruisdood op een sterk gevoelsmatige en zinnelijk-realistische manier begon te vereren. Deze periode werd later de *Sichtungszeit* genoemd en ook binnen de beweging zelf veroordeeld. Hoewel de *Sichtungszeit* niet erg lang duurde en beperkt bleef tot de gemeenschap in Herrnhaag, zijn de twijfels van buitenstaanders omtrent de geloofspraxis van de Hernhutters voor een deel hierop terug te voeren, voor een ander deel overigens op de radicale afwijzing van de gebruikelijke geloofsdogma's door de Hernhutters. Ook Nederland kende in de achttiende eeuw verschillende Hernhuttergemeenschappen waarvan Zeist – gesticht in 1745/1746 – de belangrijkste was. Dit is nog steeds een van de twee plaatsen in Nederland met een Evangelische Broedergemeente.[179]

Een derde groep die soms in de spectators genoemd werd, zijn de zogenaamde 'Beevers', soms ook wel 'kwakers' genoemd. Het is niet helemaal duidelijk of de spectator-schrijvers daarmee verwezen naar een Nederlandse groep van *Quakers*

176. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 92-93.
177. Van Lieburg, *Levens van vromen*, 8-13, 179-195.
178. Ibidem, 193; Verrips, 'Genese van een godsdienstige beweging'.
179. Lindeboom, *Stiefkinderen van het christendom*, 375-377; Lenders, *Strijders voor het Lam.*

of dat ze hiermee doelden op de bovengenoemde gereformeerde piëtisten. Beide behoren tot de mogelijkheden aangezien in de loop van de achttiende eeuw een begripsvermenging plaatsvond tussen 'fijnen' en 'quakers' of 'kwakers'. De van oorsprong Engelse Quakers – een spotnaam, zijzelf noemden zich *Friends* of *Children of the Light* – legden in navolging van hun leider George Fox sterk de nadruk op een innerlijke geloofsbeleving gericht op het inwendige licht. Deze geloofsbeleving kon in principe het beste tot ontwikkeling komen zonder de tussenkomst van bijbel, leerstellingen of predikanten. Daarnaast kenden de Quakers net als de Hernhutters de behoefte om hun geloof in praktische activiteiten om te zetten. In het latere Quakerdom heeft deze praktische tendens het meer mystieke element enigszins overvleugeld. Vanaf 1655 bevonden zich groepen Quakers in de Nederlandse Republiek. Er ontstond onder andere een invloedrijke kring rondom Benjamin Furley in Rotterdam.[180] Over het ontstaan van de spotnaam rouleerden in de achttiende eeuw al twee lezingen:

> "Quakers is de naam eener aanhang van Christenen, die dezelve in den jare 1650 verkreeg van (...) een Vrederechter in *Derbyshire*, het zy uit hoofde van de stuipachtige trekkingen en bevingen des lighaams, die hunne redenvoeringen voor het volk doorgaans vergezelden, het zy van wegen de vermaaning, door George Fox en zyne medegenoten, den evengemelden Vrederechter gedaan, die, wanneer zy voor hem geroepen waren, van hem, met eene luide stemme en eene hevige beweeging des lighaams, begeerden dat hy zou *beeven voor het Woord des Heeren*."[181]

Hernhutters en Quakers hadden met elkaar een zekere marginaliteit binnen het West-Europese protestantisme gemeen. Zij behoorden tot wat Lindeboom de "stiefkinderen van het christendom" heeft genoemd.[182] Hoewel zij binnen de Republiek de ruimte hadden hun geloof te belijden op de manier waarop zij dat wilden, stuitten zij daarbij op veel weerstanden. Ook de gereformeerde piëtisten werden met hun bevindelijkheid in de achttiende eeuw al als wereldvreemd beschouwd en konden op de nodige spot van tijdgenoten rekenen.[183] Het is opmerkelijk dat de spectator-schrijvers die zich in het algemeen opwierpen als pleitbezorgers van godsdienstige verdraagzaamheid, zich ten opzichte van deze groepen in het geheel niet verdraagzaam opstelden. Hun kritiek op bovengenoemde groeperingen werd evenals hun kritiek op andere sociale groepen geformuleerd in termen van onbeheerste hartstochten, driften en gemoedsaandoeningen.

180. Lindeboom, *Stiefkinderen van het christendom*, 329-333; Zilverberg, 'Kerk en Verlichting', 320; speciaal voor de Rotterdamse kring en de spottende reacties van Weyerman: Groenenboom-Draai, *Rotterdamse woelreus*, 35-50.

181. Chomel en De Chalmot, *Vervolg op het Algemeen Woordenboek*, deel XV (1792) 5719.

182. Lindeboom, *Stiefkinderen van het christendom*.

183. Een aardige inkijk in de geloofsbeleving en -praktijk van piëtisten en de reacties daarop van buitenstaanders wordt geboden door nagelaten dagboeken en autobiografieën. Zie hiervoor Van Lieburg, *Levens van vromen* en idem, 'Vroomheid kent geen sekse'.

Uitwassen in devotie en emotie

Een van de punten waar de Heren Spectatoren zich op richtten, was de (s)preekstijl die de voorgangers van deze verschillende groepen bij hun godsdienstoefeningen hanteerden. Evocatief, zeurend, larmoyant en derhalve onmannelijk, werd het woordgebruik en de intonatie van de dwepers beschouwd als oorzaak én exponent van het verschijnsel van de dweperij:

"Dit is de Reden waarom ik my billyk meene te kunnen bezwaaren over de verkeerde begrippen van de Heeren Predikanten, dat zy meer op de Gemoedsdriften dan op het Oordeel werken. Dit doen zy door uiterlyke omstandigheden, wanneer zy eensdeels tegens hun eigen naturel hunne Stemmen dwingen tot een beklaaglyken, huilenden en krytenden toon. Waarom niet als Mannen uit de Borst gesprooken, en deze verwyfde manieren afgelegt? Het geschied ten anderen door uitgezogte spreekwyzen om op de Droefheid te werken, en door beklemde taal de Harten zoodanig te grieven, dat ze schier breeken moeten. (...) Het geschied ook door de innerlyke gestalte van hunne Verhandelingen (...) zo bemoeit men zig veel eerder om het alleenlyk zeer *naar* en *beklaaglyk* af te schetsen, en indien het lukken wil, eene menigte volks aan 't schreien te helpen."[184]

De voorgangers zouden met doelbewuste retoriek gevoelens van angst, twijfel en droefheid oproepen bij hun toehoorders.[185] Wanneer deze een melancholische aanleg hadden, wat volgens de spectator-schrijvers bij dwepers vaak het geval was, zouden deze gelovigen zich met hun neiging tot droefgeestigheid en zwaarmoedigheid gemakkelijk door hun ziekelijke gevoelens laten meesleuren.[186] Deze kunstmatig opgeroepen gevoelens konden zo heftig worden, dat de aanwezigen massaal in tranen uitbarsten, stuiptrekkingen begonnen te vertonen of zelfs flauwvielen. De betrokkenen zélf interpreteerden deze fysieke aandoeningen als tekens van een bijzondere, door God bewerkte geestesgesteldheid. Ze vormden veelal de basis voor het idee van een (hernieuwde) bekering, een 'wedergeboorte' of speciale uitverkorenheid van de aangedane persoon.[187]

Maar de auteurs van de spectators die deze gebeurtenissen letterlijk met argusogen volgden,[188] hadden daar zo hun eigen gedachten over. Zij waren niet onder de indruk van de vergoten tranen, al werden spirituele tranen in de vroeg-

184. Citaat uit *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.28, 204-206. Vergelijk voor de onmannelijke stijl van dwepende predikanten verder ook *De Menschenvriend* VI (1793) nr. 21, 162, 165.

185. Voor de relatie tussen dweperij en retoriek: Heyd, *Sober and reasonable*, 5-6. Enkele voorbeelden uit de spectators: *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.50, 378-381; *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.XIX, 154-156; *De Philanthrope* (14 juni 1758) 187 en (23 april 1760); *De Godsdienstvriend* I (1789) nr.1, 3-4.

186. Zie voor de associatie tussen dweperij en melancholie: Heyd, *Sober and reasonable*, 6-7, 44-71 en Mohr, *Melancholie und Melancholiekritik*, 127-146. Spectatoriale referenties naar melancholie in: *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747) 227; *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.47, 357-358; *De Nederlandsche Spectator* IX (1757) nr.222, 108-109; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (4 september 1759) 277-278; *De Menschenvriend* I (1789) nr.50, 394-395; *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.46, 366.

187. *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.28, nr.49, nr.50; *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.19, 154-157, 160; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (31 juli 1759) 225-228; *De Philanthrope* (23 april 1760).

188. De vaste medewerker die voor *De Nederlandsche Criticus* deze zaken becommentarieerde, ondertekende zijn bijdragen met de veelzeggende naam Argus.

moderne tijd vaker als waardevolle geloofselementen beschouwd.[189] Statius Muller merkte fijntjes op dat als tranen altijd zouden verwijzen naar een prijzenswaardige gemoedstoestand, de vrouwelijke sekse wel bijzonder uitverkoren was.[190]

Ook de stuiptrekkingen en flauwtes overtuigden hen niet. Integendeel, deze wezen er volgens de spectator-schrijvers op dat de betreffende religieuze ervaringen opgeroepen werden via puur lichamelijke mechanismen en daarom niet tot het domein van de ziel konden worden gerekend. Ze berustten op een "werktuiglyke beweeging, door anderen, in ons verwekt",[191] zoals muziekinstrumenten trillingen teweeg kunnen brengen in andere instrumenten maar ook in het menselijk gemoed.[192] De larmoyante taal van de predikanten en het kermen van sommige gelovigen veroorzaakten fysieke beroeringen bij de andere aanwezigen, waarbij ook de lichamelijke gesteldheid van de betrokkenen (aanwezige vochten, sterkte van de zenuwen) een factor van betekenis was. De dwepers mochten deze vervoeringen dan opvatten als bijzondere geestelijk-geïnspireerde aandoeningen maar feitelijk behoorden ze tot het dierlijke, onwillekeurige deel van de mens, dat te vergelijken was met een machine. Deze gemoedsaandoeningen konden dan ook niet van blijvende of verheven aard zijn maar waren daarentegen modieuze verschijnselen van korte duur, aldus de spectator-schrijvers.[193]

We zien hier hoe een emotioneel verschijnsel als religieuze vervoering op twee tegengestelde interpretaties stuit: door de betrokken gelovigen zelf werd hun vervoering geduid als een verheven, extatische beweging ingegeven door hogere krachten, maar door anderen werd ze gezien als een fataal-buiten-zichzelf-raken onder invloed van lichamelijke krachten.[194] De gelovigen gedroegen zich in de ogen van de spectator-schrijvers ook dermate dwaas dat de beschreven gebeurtenissen nooit door God ingegeven konden zijn: deze had immers de mens niet voor niets met de gave van het verstand begiftigd? Het hoorde tot de "waare kenmerken van eenen manlyken godsdienst" dat deze volgens "de richtsnoer der reden en der openbaaring" niet alleen in een oprecht hart maar ook in zuivere daden terug te vinden zou zijn.[195] Bij dwepers werd de rede echter volledig overvleugeld door de emotie, door "hollende Harssenen, die zelf niet weeten wat ze willen, of waar het aan schort."[196] De goddelijke waarheid zou de zoekende bij

189. Zie voor een vergelijkbare betekenis van religieuze tranen in het katholieke geloof: Christian Jr., 'Provoked religious weeping'.

190. *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.28, 206.

191. *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747) 228.

192. *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747) 227-229; *De Zeedemeester der Kerkelyken* (1750) nr.13, 86-87.

193. *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747) 227-229; *De Nederlandsche Spectator* (1757) nr.222, 108; *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.13, 86-87, nr.28, 203-206, (1751) nr.61 en nr.62, p.477-479; *De Philanthrope* (3 november 1762) 347-348; *De Gryzaard* (28 april 1769) 351; *De Denker* (23 juli 1770) 238-239.

194. Zie voor deze tegengestelde vroegmoderne interpretaties van vervoering ook: Nahoum-Grappe, 'Le transport'.

195. *De Menschenvriend* III (1790) nr.3, 23-24.

196. Citaat uit *De Zeedemeester der Kerkelyken* II (1752) nr.63, 484; voor andere spectatoriale verwijzingen

hen dus niet aantreffen – wat zij daar zelf verder ook over mochten beweren.[197] Hun leer was in het algemeen "met verwarring, tegenstrydigheid en duysterheeden vervuld".[198]

Het was voor de spectator-schrijvers dan ook een veeg teken dat de genoemde beroeringen zich vooral manifesteerden bij vrouwen, kinderen, bejaarden en ongeschoolde personen en zij lieten niet na hun lezers daarop te attenderen.[199] Ook een verklaring was snel gegeven:

> "Men behoeft zig niet te pynigen, om de natuurlyke reden van deeze Verschynselen te ontdekken. De Vrouwelyke Sexe is door haar Temperament de veranderlykste, de teederste[200], de beweeglykste, zeer schielyk is ze te verschrikken, te verzuffen, te beweegen, te bekeeren, en kinderen zyn zeer ligt tot angst te brengen, te meer wanneer ze een hoop Volks zien, die altemaal Zinneloos schynen te zyn."[201]

Dat ook bejaarden volgens een van de auteurs gevoeliger waren voor dweperij kwam doordat bij hen "de helderheid der geestvermogens reeds vervlogen" was.[202] Ook ongeschoolde personen waren door hun onwetendheid kwetsbaarder voor de opzwepende retoriek van voorgangers en dat verklaarde volgens dezelfde spectator-schrijver dat dweperij regelmatig bij het gemene volk aangetroffen werd.[203]

De spectator-schrijvers stonden niet alleen in hun observatie dat de vreemde, extatische verschijnselen die de bevindelijke dweperij vergezelden, vooral voorkwamen in de lagere klassen en bij vrouwen, kinderen en bejaarden. Rond het midden van de eeuw verscheen in de Republiek een groot aantal pamfletten dat de opmerkelijke beroeringen in de Veluwe, de Achterhoek en de Alblasserwaard als onderwerp had.[204] Op basis van de beschrijvingen van deze pamflettisten concludeert de antropoloog Verrips dat de slachtoffers veelal vielen onder vrouwen, kinderen en bejaarden in de minvermogende lagen van de plattelandsbevolking.[205]

naar ontstelde hersenen of een verdwazing van het verstand bij de dweperij: *De Christen* (29 september 1777) 306 en *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.45, 354-255

197. *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747); *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.6, nr.14, 118 en nr.19, 158-159; *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.13, 83, nr.28, 201-204, nr.49, nr.50, II (1752) nr.62 en 63; *De Philanthrope* (14 juni 1758), (23 april 1760), (2 december 1761), (9 december 1761).

198. Citaat uit *De Christen* (29 september 1777) 308; vergelijk verder *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.19.

199. *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.49, 373-374, nr.50, 381, II (1752) nr.62, 479 en nr.63, 483, 486; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (31 juli 1759) 225-226; *De Denker* (6 augustus 1770) 256; *De Onderzoeker* (22 januari 1770) 103-104; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 90-91 en III (1790) 297-304; *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.45 en 46.

200. Teder heeft hier de betekenis van zwak.

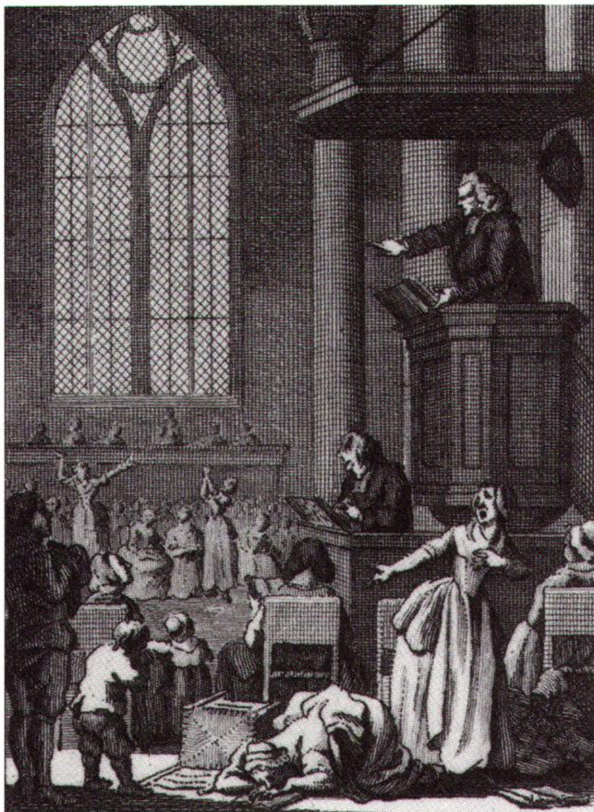
201. *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.49, 374; vergelijkbare verwijzingen naar het hartstochtelijke en gemakkelijk te beïnvloeden karakter van vrouwen treft men ook bij de andere spectator-schrijvers genoemd in de vorige noot.

202. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) nr.50, 90.

203. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) nr.50, 90. Zie voor deze redenering ook *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.46.

204. Een overzicht wordt gegeven door Roest in 'Chronologische catalogus'.

205. Verrips, 'Genese van een godsdienstige beweging', 122.

Afbeelding 25: 'Beroering onder den godsdienst te Nieuwkerk', prent van R.F. Vinkeles en C. Bogerts, 1788.

Het is overigens niet uitgesloten dat de spectator-schrijvers hun conclusies aangaande het sekse-, klasse- en leeftijdsgebonden karakter van de verschijnselen, niet zozeer baseerden op eigen observaties als wel op de inhoud van deze pamfletten.

Het artikel van Verrips is interessant omdat het op zoek gaat naar een interdisciplinaire verklaring van de zogenaamde Nijkerkse Beroeringen. Zoals te verwachten neemt Verrips geen genoegen met de achttiende-eeuwse verklaringen. Wel gaat hij verder in de lijn van enkele achttiende-eeuwse auteurs die de lichamelijke aandoeningen die in de bekeringsgeschiedenissen een rol speelden, interpreteerden als ziekteverschijnselen van een aangetast zenuwgestel, te dik bloed of epilepsie. In het verlengde hiervan probeert Verrips de these aannemelijk te maken dat de vreemde beroeringen wel eens epidemische aanvallen zouden kunnen zijn van *ergotismus convulsivus* ofwel moederkoren-vergiftiging. Deze ziekte – waarvan de symptomen gelijkenis vertonen met de bevingen, stuiptrekkingen, flauwtes en hallucinaties van de dwepers – kon na natte zomers of strenge winters ontstaan door het eten van beschimmeld graan. De desbetreffende schimmel *claviceps purpurea* kwam het meest voor op rogge. Sociaal zwakkere groepen die zich het duurdere tarwebrood niet konden veroorloven, hadden een vergrote kans op deze ziekte. Verrips ziet hierin een

verklaring voor het gegeven dat zich vooral bij personen uit de lagere bevolkingsgroepen heftige lichamelijke aandoeningen manifesteerden, aandoeningen die door andere betrokkenen als religieuze, bevindelijke ervaringen werden gekarakteriseerd. Dat kinderen en bejaarden met hun zwakkere gesteldheid eveneens tot de meer kwetsbare groepen behoorden, sluit mooi bij deze these aan.[206]

En de vrouwen? Verrips gaat niet in op de speciale relatie die mogelijk tussen moederkoren-vergiftiging en het vrouwelijke geslacht bestond. De antropologe Jansen heeft echter naar aanleiding van door haar bestudeerde bezetenheidsverschijnselen bij Algerijnse vrouwen enkele suggesties gedaan om dit potentiële verband beter te begrijpen. Ten eerste wijst zij erop dat moederkoren in de volksgeneeskunde bekend staat als hulpmiddel bij moeilijkheden op gynaecologisch terrein, bijvoorbeeld als middel om abortus op te roepen of als medicijn wanneer de borstvoeding een probleem vormt. Het is dus niet geheel ondenkbaar dat in de achttiende eeuw vrouwen bewust het giftige moederkoren consumeerden, met alle gevaren vandien. Ten tweede wijst Jansen erop dat in het ontstaan van *ergotismus* ook het tekort aan bepaalde voedingsstoffen een rol kan spelen. Vrouwen hebben een verhoogd risico op dit soort voedingsstoftekorten, niet alleen omdat in veel culturen het kwalitatief betere eten eerst naar de mannen gaat maar ook omdat de reproductieve functies van het vrouwenlichaam dergelijke voedingsstoftekorten in de hand werken.[207]

Het is overigens de vraag of men zou moeten proberen de gehele beweging van de Nijkerkse Beroeringen vanuit een moederkoren-vergiftiging te verklaren. In hun reacties op Verrips hebben Van Elteren en Van Meeteren laten zien dat in lang niet alle gevallen van moederkoren-vergiftiging sprake kan zijn geweest. Volgens hen moeten in het massale karakter van de bekeringsbeweging en de manifestatie van lichamelijke aandoeningen, ook psychologische groepsprocessen een grote rol hebben gespeeld. De fysieke bijzonderheden van de eerste gevallen en de daaropvolgende religieuze duiding van hun ervaringen zijn waarschijnlijk als norm gaan fungeren voor andere gelovigen om hun aandoeningen (lichamelijk of geestelijk) in dezelfde herkenbare vorm uit te drukken en van betekenis te voorzien. De wijze waarop religieuze leiders met de gebeurtenissen omgingen en soms ook doelbewust probeerden op te roepen, zal het groepsproces verder in de reeds ingeslagen richting gestimuleerd hebben. Dat de Nijkerkse Beroeringen zich juist in die jaren en overwegend in bepaalde regio's hebben voorgedaan, had mogelijk te maken met de slechte economische omstandigheden ter plaatse die het voor bepaalde groepen extra moeilijk maakten het hoofd boven water te houden. De economische kwetsbaarheid van deze groepen leidde tot een emotionele kwetsbaarheid die zich bovendien nog scherper manifesteerde omdat het voor lager-opgeleiden vaak moeilijker is om emoties te benoemen en te reflecteren op hun innerlijke ervaringen dan dat voor hoger-opgeleiden het geval is.[208]

206. Verrips, 'Genese van een godsdienstige beweging', 126-132.
207. Jansen, 'Dansen voor de geesten', 213-216.
208. Van Elteren, 'Nogmaals het Nieuwkerkse Werk', 61-64 en Van Meeteren, 'Ruyschen als de Libanon'.

De spectator-schrijvers hadden het dus mogelijk goed gezien, toen zij opmerkten dat vooral bepaalde personen getroffen leken te worden door de bevindelijke beroeringen en dat ook de retoriek van de voorgangers daarbij een rol speelde. Hun observatie kan juist geweest zijn, maar het kader waarbinnen zij dat alles plaatsten was verre van neutraal. De emotionele gedragingen van de dwepers werden immers voorgesteld als dwaas, excessief en onmannelijk, niet passend bij een redelijke godsdienst. Het sekse-, klasse- en leeftijdsverschil werd net als bij de andere *Personae Intemperantes* benadrukt om de gedragingen van anderen als afwijking van de norm te presenteren – een norm die afgesteld was op de geloofsbeleving van de verlichte, volwassen, mannelijke burger die in alles het midden hield, dus ook in zijn devotie. Weliswaar erkenden sommige spectatorschrijvers dat een oprechte godsdienstbeleving gepaard kon gaan met emotionele ervaringen, maar ook bij een dergelijke "hartstogtelyke Godsdienstigheid" gold als criterium dat deze in overeenstemming moest blijven met de rede en dat ze anders schadelijk was.[209]

Excessieve emoties moesten gewantrouwd worden omdat ze wezen op een gebrekkige affectbeheersing, op een overheersing van het lichaam op de geest die het gevaar van ondeugdzaam gedrag in zich droeg. We vinden dit terug in de andere kritieken die de dwepers in de spectators ten deel vielen. Daaruit sprak de suggestie dat personen die op een dergelijke extreme, irrationele wijze hun geloof uitdroegen, hoogst waarschijnlijk ook hun andere emoties niet onder controle konden houden. Fijnen, Hernhutters, Quakers en andere dwepers werd verweten dat zij – onder hun overdreven vertoon van vroomheid – ondertussen hun hartstochten maar slecht beheersten en geen prettig karakter hadden: toornig, gierig en heerszuchtig maakten zij vaak hun omgeving het leven zuur.[210]

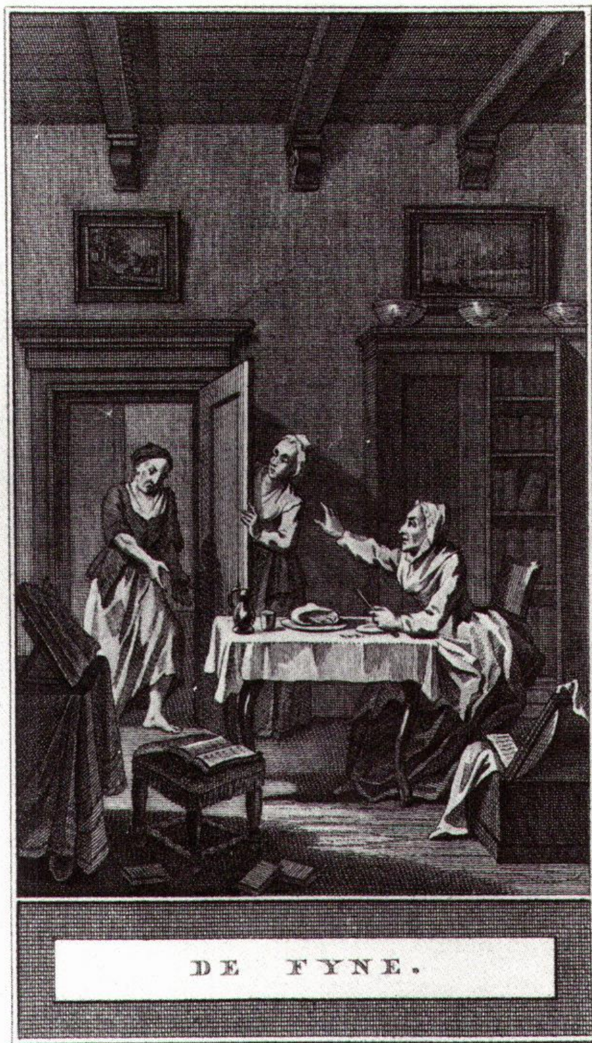
We begrijpen nu ook hoe sommige spectator-schrijvers ertoe kwamen om in vrome dweepsters het karakter van een voormalige coquette te herkennen – of te projecteren. Nu ze haar schoonheid niet meer als wapen kon inzetten, zocht ze in een voorgewende vroomheid het alternatief om over haar omgeving te blijven domineren.[211] Niet zelden bleken dwepers ook op een onoorbare wijze toe te geven aan hun seksuele lusten.[212] De "openbaar geworden leevenswyze van meer dan

209. Citaat uit *De Onderzoeker* (22 januari 1770) 100. Verder ook: *De Godsdienstvriend* V (1793) nr.10 en VI (1794) nr.41.

210. *De Hollandsche Spectator* (8 februari 1732) 5; *De Nederlandsche Spectator* (1752) nr.100 en (1753) nr.128; *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.16 en nr.19; *De Philanthrope* (14 juni 1758) 185; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (31 juli 1759) 228-232. Het betreft hier overigens een droomvertelling over een thermometer voor heiligheid die deels is overgenomen uit *La Bagatelle* (15 december 1718) van Van Effen maar aangevuld is met extra voorbeelden. Verder ook *De Denker* (2 mei 1763) 139; *De Philosooph* (9 maart 1767) en (7 maart 1768) 74-75; *De Kosmopoliet* (5 augustus 1776) 3e brief; *De Opmerker* (12 augustus 1776) 2e brief; *De Menschenvriend* II (1789) nr.69; *De Leerzame Praat-Al* (15 september 1790) 289, 295.

211. *De Algemeene Spectator* (17 september 1742) 168; *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.79, 636-638; *De Denker* (16 juli 1764) 227-228; *De Gryzaard* (29 juli 1768); *De Opmerker* (18 januari 1773) 104 en (18 maart 1776) 3e brief; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.29.

212. *De Denker* (10 maart 1766) 78; *De Philosooph* (16 maart 1767); *De Kosmopoliet* (22 december 1777) 403; *De Menschenvriend* VII (1794) nr.24, brief; *De Leerzame Praat-Al* (19 januari 1791) 23, 24; *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.45, 357 en nr.46, 366.

Afbeelding 26: Een vrome vrouw, omgeven door stichtelijke lectuur en gezeten aan een welvoorziene dis, wijst een bedelares de deur. Uit C.F. Gellert, Fabelen en vertelsels in Nederduitsche vaerzen gevolgd *(Amsterdam 1772-1774).*

eenen Fynman, die de voldoening van de snoodste lusten met de vertooning van eene naauwgezette Godsvrucht hebben weeten te paaren"[213] legitimeerde voor de auteurs deze kritiek. Ook wezen zij erop dat veel 'vrome' gelovigen vaak een verleden vol uitspattingen te verbergen hadden.[214]

Het is in deze teksten overigens niet altijd duidelijk welke religieuze groepering de auteurs op het oog hadden. Regelmatig werd onder de algemene term van 'vromen' het huichelachtige gedrag veroordeeld van personen die zich graag op

213. *De Denker* (16 juli 1764) 225.
214. *De Menschenvriend* IV (1791) nr.43, 338-339; *De Antwoorder* II (1793) nr.54; *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.45, 357.

hun deugd en geloof lieten voorstaan. Ook deze 'vromen' verborgen onder een schijn van heiligheid vaak de meest dubieuze gemoedsaandoeningen, lusten en slechte karaktertrekken. Een van de spectator-schrijvers gebruikte daarbij opnieuw het middel van de anatomische les, om het karakter van een zogenaamd 'rechtzinnig' man aan de hand van zijn inwendige organen te ontleden. Er werd onder meer geconcludeerd dat de bovengemiddelde omvang van de maag en darm op een bovenmatige eetlust wees. Bovendien constateerde men dat de gele gal dermate scherp en overmatig in zijn gestel aanwezig was, dat zijn lichte ontvlambaarheid in kerkelijke zaken daarmee te maken kon hebben.[215]

In het verlengde hiervan ligt ook het laatste kritiekpunt dat dwepers en andere 'vromen' treft: hun intolerantie ten aanzien van personen die in geloofszaken een andere mening waren toegedaan:

> "Wee hem, die onder hunne handen vervalt! – Want deze dweepers kunnen, onder schyn van Godsdienst, de grootste wreedheden begaan. – Ik heb my dikwerf verwonderd over hun *tiranniek* bestaan. – Om eenige duizenden van hunne natuurgenooten koelzinnig, met een effen gelaad, in de hel, en dat voor *eeuwig* te werpen – om duizenden zelfs in deze waereld te vervolgen – te belasteren – en op de wreedste wyze te behandelen, dat is by hen eene kleinigheid."[216]

Het waren niet alleen de gewone gelovigen maar ook (of juist?) hun geestelijke herders die in de verdediging van hun geloofsdogma's een overmatig fanatisme tentoonspreidden: "Niemand moet hieraan roeren, noch niemand, die het ééns heeft aangenomen, hier in het minst veranderen, indien hij niet de haat der Geestelijken, die zelden de zagtste is, wil op zich laaden."[217] Extreme geloofsijver ging vaak vergezeld van onverdraagzaamheid, ja zelfs van wraakzucht, wreedheden en mensenhaat.[218] Opnieuw leidde hier de combinatie van devotie en emotie tot gevaarlijke uitwassen.

Verwantschap en (zelf)kritiek

We kunnen aldus in de kritiek op de emoties van de vrome gelovigen verschillende lagen onderscheiden, analoog aan de verschillende betekenissen die religieuze dweperij voor de spectator-schrijvers had. In de eerste plaats geloofden zij niet in de authenticiteit of superioriteit van de godsdienstige gevoelens van de bevinde-

215. Zie hiervoor *De Nederlandsche Spectator* VIII (1756) nr.198. Voor verdere karakteranalyses van 'vromen': *De Algemeene Spectator* (17 september 1742) 168; *De Patriot of Hollandsche Zedemeester* (12 juni 1743) 188-190; *De Nederlandsche Spectator* IX (1757) nr.222, 108-109; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (4 september 1759) 277-278, (22 april 1760) 133 en (4 november 1760); *De Vrouwelyke Spectator* (25 mei 1761) 11; *De Vaderlander* (30 november 1768) 381; *De Menschenvriend* I (1788) nr.50, 395; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 69.

216. *De Menschenvriend* VI (1793) nr.21, 165.

217. *De Godsdienstvriend* I (1789) nr.1, 6.

218. *De Philanthrope* (3 juni 1761) en (1 juli 1761) 1e brief; *De Philosooph* (6 februari 1769) brief; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 92-93; *De Leerzame Praat-Al* (15 september 1790) 289 en (15 januari 1792); *De Vraag-Al* II (1791) nr.82 en III (1792) nr.121, 132 en nr.128, 197-198; *De Welmeenden Raadgeever* I (1792) nr.45, 359, nr.46, 366 en nr.47; *De Menschenvriend* VII (1794) nr.24, brief; *De Vriendin van 't Vaderland* (1797-1798) nr.34.

lijke gelovige, die volgens hen kunstmatig opgewekt werden en veeleer als lichamelijk-werktuiglijke dan als geestelijk-geïnspireerde emoties moesten worden opgevat. In het verlengde daarvan werd de dweper ook een gebrekkige beheersing van dubieuze driften als toorn, geldzucht en seksuele lust verweten, hetgeen hem of haar het verwijt van schijnheiligheid opleverde. Tenslotte veroordeelden de Heren Spectatoren de geloofsijver en het religieuze fanatisme van de 'vromen' in termen van een weinig sociabele mensenhaat.

Een enkele keer werd tegen deze kritieken echter wel protest aangetekend. Zo verschenen in de spectators soms brieven van correspondenten die vonden dat niet alle 'fijnen' over één kam geschoren konden worden.[219] In *De Denker* verscheen zelfs een verdediging van een vaste medewerker:

> "Fynen zyn doorgaans zeer yverig in 't voorstaan van eenige Gezindheid, en in het verdedigen van gevoelens, die by dezelve gehandhaafd en voorgestaan worden (...) De yver kan wel te verre gaan, en de menschen tot ongeoorloofde dingen vervoeren. Doch die vervoering zynder drift, (behalven dat men alle Fynen, zonder onderscheid, daar van met geene genoegzaame zekerheid kan beschuldigen,) is geen bewys, schoon dezelve te berispen en aftekeuren is, dat iemand, die zich door dezelve laat vervoeren tot ongeoorloofde verrigtingen, daarom een eerloos mensch en een schynheilige Bedrieger zou zyn."[220]

Ook in *De Algemeene Spectator* (1742-1746) werden de piëtisten in bescherming genomen.[221]

Voor de kritiek op de Hernhutters was het opvallend dat deze feitelijk slechts afkomstig was van één auteur: Statius Muller. Hij schreef zijn spectators vlak na de *Sichtungszeit* van de Hernhutters in Herrnhaag, toen daar het gevoel bewust boven het verstand werd gesteld. Misschien is het geen toeval dat juist Statius Muller als lutheraan de Hernhutters zo fel aanviel: oorspronkelijk behoorden zij immers ook tot de lutherse kerk waarvan zij pas enkele decennia eerder waren afgescheiden. Later in de eeuw kritiseerde overigens ook Petsch, die juist in de omstreden periode voorganger was geweest van de Broedergemeente in Zeist,[222] in zijn spectatoriale geschriften de religieuze dweperijen maar het is de vraag of hij daarbij zijn eigen Hernhutters op het oog had. Petsch noemde dweperij 'geestdrijverij' en stelde dat deze "uit een soort van Godsdienstigheid ontstaat, en een uitwerkzel is van eene door zoete gevoelens verhitte verbeelding, die den mensch de aandoeningen van zyn hart, en de voorstellen van zyne verbeelding neemen doen voor werkingen van de Godheid."[223] De uitschakeling van de rede was daarbij in zijn ogen het grootste probleem. Ter ondersteuning van zijn visie deed Petsch een beroep op de autoriteit van Locke,[224] van wie hij

219. Bijvoorbeeld *De Nederlandsche Spectator* VIII (1756) nr.189, 1e brief.
220. *De Denker* (9 november 1767) 355-356.
221. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 64.
222. Jongenelen, 'Optimistische Dinosaurus', 65.
223. *De Onderzoeker* (5 februari 1770) 113, verder ook in de afleveringen van (22 januari 1770) en (12 februari 1770).
224. Zie voor Lockes stellingname tegenover dwepers: Heyd, *Sober and reasonable*, 177-179 en Yolton, *Locke. An introduction*, 88-89.

een groot stuk uit het hoofdstuk 'On Enthusiasm' uit *An Essay concerning Human Understanding* (Londen 1690) in vertaling overnam – overigens via de Franse vertaling van Pierre Coste omdat hij op dat moment het Engelse origineel niet bij de hand had en er geen Nederlandse vertaling van Locke beschikbaar was.[225]

Het feit dat de piëtisten binnen de spectators niet alleen aangevallen maar ook verdedigd konden worden plus het gegeven dat de door Statius Muller felbekritiseerde Hernhutters uit hun midden zelf een spectator-schrijver voortbrachten die eveneens de dweperij veroordeelde, geeft enigszins te denken. Blijkbaar waren de verschillen in geloof minder groot dan sommige auteurs suggereerden. Het lijkt er ook op dat de Heren Spectatoren hun pijlen bij voorkeur richtten op protestantse geloofsverwanten. Katholieken en joden lieten ze goeddeels met rust, al kwam het een enkele keer wel voor dat ook de katholieken in de betogen tegen de dweperij een veeg uit de pan kregen. In meerderheid namen de auteurs echter een tolerante houding aan tegenover katholieken en joden[226] – geheel overeenkomstig de door hun voorgestane verdraagzaamheid in het geloof. Maar ging het hier nu wel echt om tolerantie, of was er eerder sprake van een soort van onverschilligheid die voortkwam uit een gebrek aan affiniteit? Het is immers opvallend dat die spectatoriale verdraagzaamheid zich niet uitstrekte tot deviante splintergroeperingen binnen het protestantisme zelf.

Hier speelt wat ik het mechanisme van verwantschap en (zelf)kritiek zou willen noemen: juist bij diegenen die onderling het meest gemeenschappelijk hebben, is de rivaliteit het sterkst en de kritiek het hevigst. Het idee van een interne strijd tussen (geest)verwanten verklaart waarom juist de Hernhutters en de Quakers, met wie de spectator-schrijvers in ieder geval een pragmatische en weinig dogmatische houding in het uitdragen van het christelijk geloof deelden, het in sommige spectators zo zwaar te verduren kregen. Het maakt ook begrijpelijk dat de spectator-schrijvers in hun kritiek op de gereformeerde piëtisten en orthodoxe calvinisten de predikanten niet ontzagen: zij waren zelf immers voor een deel uit dezelfde beroepsgroep afkomstig. Met hun commentaar op de onverdraagzaamheid of de evocatieve preekstijl van hun collega's distantieerden zij zich van de wijze waarop deze inhoud gaven aan hun protestantse geloof. Tegenover de excessen van deze predikanten en andere 'vrome' gelovigen profileerden zij hun eigen ideaal van een redelijke godsdienst.

Het wordt langzaamaan duidelijk dat deze auteurs in hun spectatoriale geschriften voornamelijk kritiek leverden op personen die qua sociale afkomst, geloof of beroep niet zo heel ver van hen af stonden en voor een groot deel tot hun eigen lezerskring behoorden. Hun hervormingsoffensief was in eerste instantie vooral op de eigen groep gericht die klaarblijkelijk op diverse fronten dreigde te

225. Zie voor het samenspel van factoren waardoor in de Republiek ondanks zijn populariteit een complete Nederlandse vertaling van Lockes *Essay* uitbleef: Schoneveld, 'Eighteenth-century afterlife of Locke's writings', 13-18.

226. Zie hiervoor ook Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 65.

ontsporen.[227] Ook met de laatste *Personae Intemperantes* die ik in dit hoofdstuk wil bespreken – de geleerde en de savante – hadden de spectator-schrijvers die de intellectuele voorhoede vormden van de burgerij, onmiskenbaar het een en ander gemeenschappelijk.

3.5 De geleerde en de savante: een ongelijk koppel

Wanneer de rede als maatstaf geldt voor al het handelen en zelfs de geloofsbeleving aan dat criterium wordt getoetst, dan verwacht men niet dat personen wier verstand door wetenschappelijke studie geoefend wordt, bekritiseerd zullen worden vanwege hun onredelijke gedragingen. Toch is dat wat we in de spectators zien gebeuren. Regelmatig stuiten we daar op intellectuele personages die – ondanks hun belezenheid en denkkracht – ten prooi zijn gevallen aan heftige gemoedsaandoeningen en van daaruit een weinig bewonderenswaardig, ja zelfs als onredelijk te benoemen gedrag vertonen. Hoe deze paradox te begrijpen?

Geleerden: de band tussen studie en hypochondrie

Het intellect – in de spectators benoemd als 'vernuft' – blijkt geen garantie te zijn voor redelijk gedrag. Integendeel, personen met grote verstandelijke vermogens blijken ook extra sterke gemoedsaandoeningen te hebben:

> "Sterke Hartstogten zyn onafscheidbaar van groote Geesten; de natuur schynt een soort van gelykheid tusschen alle haare kinderen te hebben willen onderhouden; Zy heeft logge zielen hierom een heilzaame bedaardheid geschonken. De anderen staan voor meerder gevaaren bloot, naar maate zy meer vermogens hebben, om dezelve te kennen en te vermyden. Gelukkig dan, als zy die vermogens wysselyk gebruiken! Gelukkig, als zy hunne sterkere driften onder hunne meerdere Rede doen bukken".[228]

Helaas! Lang niet alle grote geesten blijken hun sterkere emotionele neigingen of stemmingen voldoende te kunnen of willen beheersen. Om die reden zien de spectator-schrijvers zich gedwongen ook aan dit probleem aandacht te besteden.

Het idee dat juist personen die met meer verstand of creativiteit dan anderen begiftigd zijn, ook een grotere ontvankelijkheid aan de dag leggen voor gevoelsaandoeningen, is al afkomstig uit de Oudheid. Klassiek-medische auteurs signaleerden een structureel verband tussen intellectuele of kunstzinnige prestaties en het gevaar van een pathologische melancholie, dat wil zeggen: een sterke dispositie tot zwaarmoedigheid en somberheid zich uitend in een veelheid van ziekte-

227. Dat dit soort 'beschavingsoffensieven' vaak evenzeer naar binnen gericht is als naar buiten, is ook uit andere literatuur bekend. Kruithof signaleert iets dergelijks voor het beschavingsoffensief van *'t Nut* dat in zijn eerste fase meer op de eigen burgerlijke bevolkingsgroep dan op het volk gericht was. Helsloot constateert het eveneens voor de beschavingsprojecten die in de tweede helft van de negentiende eeuw van orthodoxe zijde in Goes geïnitieerd werden. Zie *Zonde en deugd*, 94-95, 233-234 respectievelijk *Vermaak tussen beschaving en kerstening*, 440.

228. *De Denker* (27 mei 1765) 164; vergelijk ook de aflevering van 15 april 1765 met dezelfde thematiek.

verschijnselen die in verband konden worden gebracht met een teveel aan koude, zwarte gal. Hier liggen de wortels van de ambivalente waardering die de melancholie door de eeuwen heen heeft getroffen, want behalve als ziekte werd de melancholie vanaf de Renaissance ook gezien als teken van een bijzondere persoonlijke gesteldheid, van een geniale geest die met grote talenten begiftigd was. De melancholische aanleg van intellectuelen trekt vanaf de late vijftiende eeuw opnieuw de belangstelling van een aantal medici om daarna tijdens de Verlichting onder de naam van hypochondrie ofwel 'de ziekte der geleerden' onder een breed publiek bekendheid te verwerven.[229]

Bij die laatste ontwikkeling heeft het populair-wetenschappelijke *De la santé des gens de lettres* (1768) van de Zwitserse arts Tissot – ons al bekend van zijn onanie-verhandeling – een belangrijke rol gespeeld. Tissot slaagde erin op een toegankelijke wijze de problematische lichamelijke en geestelijke gezondheid van intellectuelen te bespreken, en zijn werk werd meteen in verschillende talen waaronder het Nederlands vertaald. Bij een tweede Nederlandse editie in 1775 wees de Nederlandse vertaler – de arts Lambertus Bicker – erop dat juist door de massale beoefening van kunsten en wetenschappen in de achttiende eeuw, de hypochondrie zich bij steeds meer mensen manifesteerde.[230]

Wie in de achttiende eeuw aan hypochondrie leed, mocht zichzelf rekenen tot een select gezelschap van ontwikkelde geesten die hun leven wijdden aan de intellectuele arbeid. Hypochondrie werd niet enkel meer in verband gebracht met een teveel aan zwarte gal, maar ook met een bijzonder delicaat zenuwgestel dat schrijvers, geleerden en andere bijzondere personen onderscheidde van de rest van de mensheid. In die zin kon het lijden aan hypochondrie in bepaalde kringen ook de status van een persoon verhogen. In Engeland werd het 'spleen' zelfs een modeverschijnsel, vooral bij mannen uit de hogere klassen.[231] Ook in de spectators werd een enkele keer wel gezinspeeld op het modieuze karakter van de hypochondrie die uit Albion (Engeland) zou zijn overgewaaid en zich manifesteerde in een persoonlijke obsessie met de eigen gezondheid.[232] Maar in het algemeen namen de auteurs het probleem serieus. Kwam dat doordat zijzelf tot de risicogroep behoorden? Kenden zij de symptomen van de ziekte uit eigen ervaring?[233] Laten we eens kijken hoe zij de geletterde of geleerde man representeerden in hun geschriften.

Ik wil hier slechts kort aandacht besteden aan het type van de pedante betweter. Het gaat hier om de waanwijze schijngeleerde die in gezelschap weliswaar

229. Van Lieburg, *Ziekte der geleerden*; Labrie, 'Melancholie en samenleving', 94-95; Peeters, *Psychology: the historical dimension*, 155-162.

230. Van Lieburg, *Ziekte der geleerden*, 64-78.

231. Ibidem, 59-60; Mullan, 'Hypochondria and hysteria', 141-150; Rousseau, 'Cultural history in a new key', 35-53.

232. *De Pedagoog* (8 maart 1765) 73-74 en 79-80; *De Philosooph* (8 februari 1768) 46-48.

233. De auteur van *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* suggereert iets dergelijks in de openingszinnen van de aflevering van 20 november 1730, maar hiervan kunnen we ons afvragen of hij deze serieus bedoeld heeft.

schermt met de boeken en auteurs die hij gelezen zou hebben maar wiens kennis voornamelijk uit onnozele wetenswaardigheden bestaat omdat hij de inhoud van die boeken niet werkelijk kent, laat staan begrijpt. De spectator-schrijvers staken hun minachting voor deze personen niet onder stoelen of banken. Zij rekenden deze betweters niet tot de ontwikkelde en welopgevoede mensen met wie het aangenaam converseren was. Integendeel, dergelijke pedante bibliomanen vormden een hinderlijke stoorzender in het sociaal verkeer van de hogere burgerij dat zich in koffiehuizen en salons afspeelde. Hoewel het type van de opschepperige, leeghoofdige boekenliefhebber duidelijk allerlei persoonlijke tekortkomingen vertoonde, werden deze in de spectators nauwelijks vertaald in termen van hartstochten of andere gemoedsaandoeningen. Hoogstens werd hen een enkele keer een teveel aan eigenliefde verweten. Dit type is daarom wel interessant voor een onderzoek naar de literaire verbeelding van de bibliotheek in de achttiende eeuw,[234] maar minder bruikbaar voor mijn onderzoek dat hier het spoor volgt van de achttiende-eeuwse verbinding tussen intellect, studie en emoties.[235]

Veel interessanter is in dat opzicht de geleerde wiens aard in de spectators – conform de heersende beeldvorming – getypeerd werd als zwaarmoedig, melancholisch of hypochondrisch. Een aantal auteurs lijkt er inderdaad van uitgegaan te zijn dat intellectuele arbeid een aanzienlijk verhoogd risico voor een chronisch-sombere gemoedsstemming en andere kwalen met zich meebracht.[236] Niet alleen de persoon in kwestie had daar last van, maar ook zijn omgeving had onder zijn gemoedsaandoeningen te lijden: melancholie ging veelal gepaard met grillige buien en kon uitmonden in razernij of mensenhaat, waarbij hypochonders hun slechte humeur niet zelden afreageerden op anderen.[237] Hoewel de spectator-schrijvers voor de beschrijving van dit probleem meestal een satirische vorm kozen, zijn er geen aanwijzingen dat ze het verband als zodanig in twijfel trokken. Het probleem lag dus niet alleen bij de geestelijke en lichamelijke gezondheid van de geleerde, maar ook in een gebrek aan wellevendheid, mensenkennis en sociabiliteit die de verlichte spectator-schrijvers als idealen hoog in het vaandel droegen.[238] In dit gebrek lijkt de hypochondrische geleerde op de pedante betweter.

Het is overigens niet altijd duidelijk hoe de oorzaak-gevolg relatie in de hypo-

234. Zie daarvoor: Altena, 'Van boekenhaat en bibliomania'.

235. Voor dit type: *De Examinator of Hollandsche Zedenmeester* (31 juli 1730); *De Schertser* (16 mei 1735) en (13 juni 1735); *De Nederlandsche Spectator* VIII (1756) nr.200 en XI (1959) nr.268; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (16 juni 1761) 191; *De Denker* (14 september 1767), (12 okt 1767), en (9 mei 1768) 147; *De Rhapsodist* I (1771) 38; *De Honig-Bije in Prosa* III (1773) nr.62; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.5, 59; *De Antwoorder* I (1792) nr.19; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.42.

236. Een uitzondering is *De Denker* (16 september 1765) die de relatie tussen ziekte en studie ontkende. De relatie werd wel gelegd in: *De Pedagoog* (8 en 22 maart 1768); *De Kosmopoliet* (29 december 1777); *De Menschenvriend* IV (1791) nr.47, 373; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 538-541.

237. *De Hollandsche Spectator* (5 oktober 1733) 180; *De Verreezene Hollandsche Socrates* (27 maart 1741) 98; *De Pedagoog* (8 maart 1765) 78-79; *De Onderzoeker* (10 december 1770) 52-55; *De Kosmopoliet* (29 december 1777) 409-411; *De Menschenvriend* IV (1791) nr.47, 373.

238. *De Nederlandsche Spectator* VIII (1756) nr.108, 2e brief; *De Denker* (3 juli 1769); *De Vraag-Al* (15 december 1790).

chondrie precies gedacht werd. Een enkeling leek te veronderstellen dat mensen met een melancholische aanleg zich meer aangetrokken voelden tot studie,[239] maar anderen lijken toch vooral te hebben willen benadrukken dat de hypochondrie van de geletterde man een beroepskwaal was die opgeroepen werd door zijn levenswijze: wie veel leest of schrijft heeft een gebrek aan lichaamsbeweging en afleiding, het vele zitten zou een funest effect hebben op de spijsverteringsorganen, waardoor de samenstelling van de lichaamsvochten op een ongunstige wijze beïnvloed werd: het bloed werd traag en dik, de hoeveelheid zwarte gal en andere koude lichaamsvochten namen toe – dit alles kon niet zonder gevolgen blijven voor de geestestoestand die immers vaak door de lichamelijke gesteldheid beïnvloed werd.[240] Later in de eeuw werd het probleem niet zozeer in het effect op de lichaamsvochten maar meer in de toegenomen spanning en prikkelbaarheid van de zenuwen gezocht.[241]

De spectator-schrijvers zagen zo een duidelijk verband tussen lichaam en geest. Het medisch-filosofische gedachtegoed dat daaraan ten grondslag lag, zal ik in het vijfde hoofdstuk nader analyseren. Hier wil ik enkel nog kort ingaan op de middelen waarmee de auteurs het probleem dachten te kunnen bestrijden. Geheel in de lijn van de etiologie, zochten zij de oplossing in eerste instantie in het doorbreken van ingesleten gewoontes: de intellectueel deed er goed aan bewust afleiding te zoeken in het gezelschap van vrolijke mensen[242] (het luchthartige gebabbel van vrouwen zou bijvoorbeeld een gezond tegenwicht bieden[243]) en moest verder ook proberen voldoende lichaamsbeweging in de open lucht te krijgen.[244] Geneesmiddelen zouden niet veel helpen,[245] sterker nog: het inroepen van de hulp van een arts bracht het gevaar met zich mee dat de hypochonder nog meer geobsedeerd zou raken door zijn kwalen hetgeen vermeden moest worden.[246] Intrigerend is ook het advies om meer muziek te gaan beluisteren. Muziek – reeds door Boerhaave als geneesmiddel genoemd[247] – werd aanbevolen omdat de uit luchttrillingen bestaande tonen in het lichaamsgestel van de luisteraar vergelijkbare trillingen zouden opwekken, waardoor het verdikte bloed verdund werd en lichaam én ziel zouden winnen aan beweeglijkheid en vrolijkheid:

> "uit kragt nu van 't nauw verband, waar in die twee lieve gezellinnen ziel en lichaam staan, (...) zoo volgt ook dat als de vogten verdunt zijn, en het lichaam met een lievelijke vrolijkheid doortrokken is, de ziel teffens blijgeestig en verrukt word".[248]

239. *Nieuwe Bijdragen tot het menschelijk Geluk* IV (1797) 2e afd., 112.
240. *De Onderzoeker* (10 december 1770) 53; *De Kosmopoliet* (29 december 1777) 105.
241. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 73-74 en 370.
242. *De Pedagoog* (22 maart 1765) 85; *De Onderzoeker* (10 december 1770) 56; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* V (1791) 334-337.
243. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 224.
244. *De Onderzoeker* (10 december 1770) 56; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* V (1791) 334-337.
245. *De Pedagoog* (8 maart 1765) 80 en (22 maart 1765) 85.
246. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* V (1791) 338.
247. Van Lieburg, *Ziekte der geleerden*, 45.
248. *De Pedagoog* (22 maart 1765) 88.

Op een vergelijkbare wijze werd van het lezen poëzie een heilzaam effect verwacht: de lezer zou tijdens het lezen van poëzie dezelfde emoties ondervinden als de dichter bij het schrijven. De hypochonder zou dan uiteraard vooral gebaat zijn bij hekeldichten en andere satirische geschriften die zijn levenslusten weer zouden opwekken. De lectuur van Aristophanes, Plautus, Erasmus, Cervantes, Boileau, Molière, Rabener en Langendijk kon hem "een allerverkwikkendst geneesmiddel verstrekken".[249]

Het is wel opvallend dat de meeste spectator-schrijvers nauwelijks pogingen ondernamen om datgene wat als grondoorzaak van het hele probleem zou kunnen worden gezien, aan te pakken. Dat was namelijk de leeslust, door een van hen gedefinieerd als "dien onweêrstaanbaaren trek (...) welke sommige menschen dwingt, om elk Geschrift, of boek dat hen ergens ontmoet, op te neemen of in te zien."[250] Deze onwil is in zekere zin wel begrijpelijk. Lezen en studeren waren als zodanig immers loffelijke activiteiten die de deugdzame burger absoluut niet misstonden. De spectator-schrijvers waren zelf de belezenheid in eigen persoon en ontleenden bovendien hun bestaansrecht aan het idee dat lezen van de juiste lectuur de ziel vormde en verlichtte. Waar het hen dus uitsluitend om ging, was de eventuele schadelijke neveneffecten van te veel lezen in te perken. Opnieuw was het de onmatigheid die het probleem vormde:

> "Zo zwaar valt het den mensch zelfs zijne schuldelooste en edelste neigingen zodanig te beperken, dat die niet in nadeelige ontaarten. De te groote geneigdheid tot afgetrokkenheid, tot Leezen en naadenken, verwekt niet zelden in de Burgerlijke samenleeving geringe moeilijkheeden die tot groote en droevige gevolgen aanleiding geeven".[251]

Maar terwijl deze droevige gevolgen bij geleerde mannen vooral geassocieerd werden met hypochondrie en eventuele daaruit voortvloeiende klachten en luimen, werd het probleem bij geleerde vrouwen in heel andere termen verwoord.

Savantes: heerszucht, leeszucht en een verwaarloosd gezin

Melancholie als teken van een bijzondere getalenteerdheid of een aan de wetenschap toegewijd leven was een exclusief mannelijk fenomeen. In het canon van de grote melancholici treffen we nauwelijks geleerde vrouwen aan.[252] Dat is niet omdat er in die tijden geen geleerde vrouwen zouden zijn geweest: vroegmoderne auteurs die in de 'querelle des femmes' in navolging van Boccaccio en De Pisan de lof zongen van het vrouwelijke geslacht, hadden in ieder geval geen enkele moeite om voorbeelden van geleerde vrouwen te vinden.[253] Maar misschien dat de voor

249. *De Pedagoog* (22 maart 1765) 86-87.
250. *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1797) 2e afd., 107.
251. *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1797) 2e afd., 110.
252. Schiesari, *Gendering of melancholia*, 1-17. Van Lieburg noemt in *Vrouw en depressie*, 23-38 overigens wel enkele gevallen van begaafde vrouwen wier problemen door tijdgenoten met melancholie verbonden werden. Dat deze vrouwen echter als depressieve vrouwen in de twintigste eeuw de geschiedenis zijn uitgekomen, wijst op een geheel andere appreciatie. Zie daarvoor ook Schiesari.
253. Rang, 'Geleerde vrouwen van alle eeuwen'.

vrouwen verplichte bescheidenheid het voor ontwikkelde vrouwen in die tijd problematischer maakte publiekelijk uitdrukking te geven aan melancholische stemmingen – wetende dat zij daarmee de verdenking op zich konden laden zichzelf te willen manifesteren als een persoon die leed onder haar bijzondere gaven.[254] Het is ook mogelijk dat melancholie voor vrouwen in het algemeen minder geaccepteerd was, net zoals overigens ook de wetenschap een terrein was dat slechts onder speciale voorwaarden en bij wijze van uitzondering door vrouwen betreden kon worden.

In de vroegmoderne tijd werd vrouwelijke geleerdheid nog zeer ambivalent gewaardeerd. Zelfs Anna Maria van Schurman ((1607-1678) van wie verteld wordt dat zij als enige vrouw colleges mocht volgen aan de Utrechtse universiteit en die een *dissertatio* schreef over het recht en de geschiktheid van vrouwen zich met wetenschap bezig te houden,[255] was van mening dat de betrokkenheid van vrouwen met wetenschap van een geheel andere aard moest zijn dan die van mannen en slechts aan een kleine groep van maatschappelijk geprivilegieerde vrouwen kon worden toegestaan.[256] Die ambivalente waardering is ook terug te vinden in de spectators, waar de auteurs veelvuldig ingaan op de problemen die een studerende vrouw met zich mee kon brengen.[257] Zoals gezegd lagen die problemen niet op het vlak van de hypochondrie zoals bij de mannelijke geleerde, maar waren het heel andere gemoedsaandoeningen die de geleerde vrouw volgens deze auteurs parten speelden.

Een enkele spectator-schrijver stond overigens nog wel vrij open tegenover de studie van vrouwen. De auteur van het *Bondelken van Fraaije Mengelstoffen* (1722) bindt in ieder geval de strijd aan met tegenstanders van een vrouwelijke wetenschapsbeoefening:

> "De geene die de vrouwelyke kunne buyten de beschaafde Wetenschappen trachten te sluyten, betoonen selfs soo weinig kennisse te hebben, dat men haar daar buyten behoorde te sluyten. Want waarom souden de vrye konsten soo wel niet aan de Vrouwen als aan de Mannen toegelaaten worden?"[258]

Zo zijn er nog wel enkelen meer die in de traditie van de 'lof der vrouwen' uitdrukkelijk het recht van vrouwen om zich met de wetenschap bezig te houden,

254. Voor de speciaal voor vrouwen problematische verhouding tussen geleerdheid en bescheidenheid: Van Dijk, 'Madame Dacier' en Santing, 'Bescheidenheid siert het meisje'.
255. Recentelijk verscheen van de in het Latijn gestelde *Dissertatio* (Leiden 1641) de eerste Nederlandse vertaling onder de titel *Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor wetenschap*.
256. Uiteraard kunnen haar ideeën slechts op hun waarde geschat worden, wanneer ze geplaatst worden tegen de achtergrond van de discussies in die tijd. Zie hiervoor onder anderen Spies, 'Charlotte de Huybert' en Rang, 'Een maeght', 274-283. Zie verder ook De Baar (ed.), *Anna Maria van Schurman*.
257. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat al meerdere onderzoek(st)ers gebruik hebben gemaakt van de spectators om iets te zeggen over de positie van geletterde vrouwen in de achttiende eeuw. Zie daarvoor bijvoorbeeld: Meijer, 'Vrome en geleerde hartsvriendinnen'; Rang, 'Bij lezing over' en idem, 'Een maeght', 276-277; Boere, 'Mijn weetlust kent geen perk', 158-159; Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 351-356.
258. *Bondelken van Fraaije Mengelstoffen* (17 januari 1722) 33.

Afbeelding 27: Anna Maria van Schurman (1607-1678). Het onderschrift bij de gravure luidt:

"Wie oyt dit aerdig beelt sult comen aen te schouwen,
Hout vast dat ghy hier siet een roem voor alle vrouwen,
Van dat de werelt stont tot heden op ten dagh,
Niet een die haer geleek of nu bereyken magh."

bepleiten en daarvoor een beroep doen op de geschiedenis waar talrijke voorbeelden van geleerde en deugdzame vrouwen te vinden waren. Bijna altijd wordt daarbij ook Anna Maria van Schurman als *exemplum* van een uitzonderlijk getalenteerde vrouw genoemd.[259] Tegelijkertijd zijn zelfs deze auteurs zich bewust van het verschil in de maatschappelijke positie van man en vrouw: vrouwen moeten bijvoorbeeld niet proberen hun kennis aan te wenden voor de beoefening van een openbaar ambt[260] en maken zich evenmin populair wanneer ze zich op het ge-

259. Ibidem, 36; *De Herdenker* (18 maart 1766) 30; *De Opmerker* (25 mei 1778) 256, in een brief van een lezeres, ondertekend met de initialen J.B.

260. *Bondelken van Fraaije Mengelstoffen* (17 januari 1722) 46-47; *De Herdenker* (18 maart 1766) 31-32. Alleen de correspondente J.B. van *De Opmerker* (25 mei 1778) is van mening dat vrouwen zich wel degelijk met bestuurszaken mogen bemoeien.

bied van de theologie enige autoriteit aan willen meten.[261] Ook de vrouwelijke geleerdheid dient haar beperkingen te kennen.

Maar zelfs met dit voorbehoud, vertegenwoordigen deze auteurs nog een minderheidsstandpunt inzake vrouwelijke geleerdheid. Want een meerderheid van de spectator-schrijvers beschrijft de *savante* als een werkelijk afschrikwekkende vrouw wier ongematigde heerszucht en eerzucht de verhoudingen tussen de seksen ernstig dreigt te verstoren. Het spectatoriale personage van de savante heeft in dat opzicht wel het een en ander weg van het kwade wijf en de coquette. Zo wordt de geleerde juffer Angelika in een toneelstuk in *De Weereldt in haar verscheidentheidt* (1736) aan ons voorgesteld als een opvliegende feeks die koste wat kost haar zin wil krijgen.[262] Opvallend is dat de personages en plot van dit stuk de nodige overeenkomsten vertonen met *The taming of the shrew* van Shakespeare, waar de opstandige vrouw uiteindelijk ook tot inkeer komt. Een andere parallel met het kwade wijf treft men in het *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (1759-1761) aan, waar het "Vertoog daar een Lettersiftige Vrouw word afgeschetst, en aangetoond wat verdrietig leven dezelve hun Mans toebrengen" onder het lemma 'Spinrok' is ondergebracht. Evenals bij Grietje Kenouil functioneert het spinrokken in dit betoog tegelijkertijd als symbool voor de misplaatste macht van de (geleerde) vrouw waarover het "mannelyk Gezag" hersteld dient te worden én als symbool voor de 'natuurlijke' plaats van de vrouw in de samenleving, te weten in het huishouden: een geleerde vrouw dient niet te vergeten "dat zy een Vrouw, en gevolgelyk tot den *Spinrok* gebooren is."[263]

In andere spectators wordt de savante op vergelijkbare wijze gepresenteerd als een plaag voor haar omgeving die lijdt onder haar heerszucht, toorn, eigenzinnigheid en eigenliefde.[264] Ook verwijst men naar het leven van bekende vrouwelijke geleerden om de gevaren van de combinatie vrouwen en wetenschap te illustreren. Zo worden Van Schurman, de Franse classica Dacier (1647-1720) en de Franse filosofe Madame du Châtelet (1706-1749) in deze betogen voorgesteld als verdwaalde, bedilzieke en vittende schepselen.[265] Het is voor deze auteurs evident dat de savante haar driften en passies evenmin beheerst als het kwade wijf en de coquette: een van hen laat zelfs een Engelse lichtmis aan het woord die vertelt dat savantes om die reden ook veel sneller dan andere vrouwen te verleiden zijn![266]

Natuurlijk is het ook hier weer een kwestie van een falende opvoeding. Vooral vrouwen die al van jongsaf aan door hun vader zijn ingewijd in de wetenschap-

261. *Bondelken van Fraaije Mengelstoffen* (17 januari 1722) 46-47; *De Herdenker* (14 juli 1766) 90.
262. *De Weereldt in haar verscheidentheidt* (1736) 2e deel 1e stuk, 45-74.
263. *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (16 juni 1761): de titel van het essay is ontleend aan de inhoudsopgave, citaten aan p.192 en 187.
264. *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (12 juni 1743) 185-186; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (16 juni 1761) 188-192; *De Nederlandsche Spectator* (1757) nr.228, 158-160 en (1759) nr.268, 63-64; *De Philanthrope* (24 september, 1 oktober en 26 november 1760).
265. *De Denker* (13 januari 1766) 16; *De Opmerker* (24 juli 1774).
266. *De Onderzoeker* (16 juli 1770) 302.

pen, zijn te weinig geoefend in hun vrouwelijke plichten en deugden.[267] In plaats daarvan neigen ze ertoe hun kennis te misbruiken om hun ongepaste hartstochten te legitimeren en bot te vieren. Is het toeval dat in deze gevallen de vrouwen ook vaak van adellijke afkomst zijn?[268] Misschien niet, er lijkt een verband te bestaan tussen vrouwelijke wetenschapsbeoefening en een geboorte in de hoogste maatschappelijke lagen. *Les femmes savantes* (1672) van Molière, de Franse komedie die ook Nederlandse spectator-schrijvers inspireerde bij hun karakterschetsen van de savante,[269] speelt zich in die kringen af. En in het buitenland hebben adellijke vrouwen ook in de achttiende eeuw nog – al dan niet via het salonleven – een belangrijke rol als gesprekspartner en beschermvrouwe van mannelijke intellectuelen.[270]

Verwonderlijk is de relatie niet. Aanvankelijk hadden alleen vrouwen uit de aristocratie voldoende geld en vrije tijd om zich in de wetenschap te verdiepen. In vergelijking met de burgerij hoefden zij zich ook minder druk te maken om het huishouden dat gemakkelijk aan een uitgebreide staf van bedienden kon worden toevertrouwd. Toch lijkt er in de loop van de achttiende eeuw wat dit aangaat een verschuiving op te treden in de wijze waarop de spectator-schrijvers het probleem van de geleerde vrouw behandelen. Steeds vaker wordt de wetenschapsbeoefening van vrouwen verbonden met een dreigende verwaarlozing van het huishouden en gezin die de burgerij dreigt te treffen. Het Verlichtingsideaal van de ontwikkelde mens lijkt zijn effect op de vrouwen uit de burgerij niet te hebben gemist. Ook zij beginnen zich in toenemende mate te verdiepen in de wetenschappen en schone kunsten en er verschijnen voor hen zelfs speciale populairwetenschappelijke werken op de markt.[271]

Voor de spectator-schrijvers zijn een zekere mate van ontwikkeling, belezenheid en beoordelingsvermogen wel degelijk nastrevenswaardige eigenschappen voor een vrouw.[272] De spectator-schrijvers proberen zelf met hun tijdschriften in die behoefte te voorzien.[273] Om de kinderen een verantwoorde opvoeding te kunnen geven[274] en te kunnen begrijpen wat haar echtgenoot bezighoudt en hem blijvend gelukkig te maken,[275] moet een vrouw meer zijn dan een mooi gezichtje.

267. *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (5 en 12 juni 1743) m.n. 178-179, 185-186, 188-189; *De Philanthrope* (3 en 10 augustus 1757) m.n. 345-346, 356, 360 en een reprise van hetzelfde verhaal in *De Onderzoeker* (28 september, 5 en 12 oktober 1772). Mogelijk gaat het hier om een overname uit een Engelse spectator.
268. Ibidem.
269. Zie voor spectatoriale betogen over geleerde vrouwen waar (via de motto's) gerefereerd wordt aan Molière bijvoorbeeld *De Denker* (6 februari 1764) en *De Opmerker* (25 juli 1774).
270. Madame du Châtelet bijvoorbeeld, onderhield contacten met Voltaire, Sophie La Roche met Christoph Wieland, Belle van Zuylen met Benjamin Constant.
271. Rang, 'Een maeght', 277, 286-291; idem, 'Zur Geschichte', 201-202.
272. *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (16 juni 1761) 186-187; *De Denker* (10 oktober 1763) 321; *De Onderzoeker* (17 december 1770) 59-60; *De Menschenvriend* I (1788) 153-157; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 280.
273. *De Denker* (6 februari 1764) 47-48; *De Philosooph* (20 oktober 1766) 331; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 390-394.
274. *De Philosooph* (13 oktober 1766) 324-326 en (17 augustus 1767) 261-262; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 64-65 met een verwijzing naar het werk van Madame de Beaumont
275. *De Denker* (14 februari 1763) 52-55, (6 februari 1764) 42, 48, (17 december 1764) 402-403; *De Philosooph* (13 oktober 1766) 322-323, 328 en (17 augustus 1767) 261.

Kennis van de schone letteren, geschiedenis, natuurlijke historie, geografie, ja zelfs economie en natuurkunde strekt ook een vrouw tot eer.[276] Maar nimmer mag haar kennis aanleiding geven tot onbescheidenheid waardoor zij haar gespreks-partners eerder mishaagt dan behaagt: beter verbergt zij dat zij gestudeerd heeft.[277] En nimmer ook mag de studie ten koste gaan van het welzijn van huis en haard zoals dat bij savantes maar al te vaak het geval is.[278] De bestemming van de vrouw dreigt met de studie geweld te worden aangedaan.[279]

> "Ik heb Vrouwen gekend, die, op het lezen van wijsgeerige boeken verliefd geraakt, deze liefhebberij tot zulk eene hoogte dreeven, dat hunne Mannen, Kinders, en huishouding daarbij geweldig leeden (...) Dit is *meestentijds* het geval met Vrouwen, die *Scavantes* zijn (...) In het laatste geval, lijdt de huislijke gelukzaligheid, de opvoeding, en alles, wat daaraan verbonden is; en de Vrouw beäntwoordt geenszins aan haar bestemming, en aan die plichten, om welken uitteöefenen, de milde en wijze Natuur haar zoo rijkelijk heeft in staat gesteld."[280]

Wanneer de 'leeszucht' van een vrouw zich ontwikkelt tot een hartstocht die geen maat meer kent en zij ten gevolge daarvan het huishouden vergeet of man en kind begint te verwaarlozen, dan is het doel duidelijk voorbij geschoten: "Het lezen van goede geschriften, naar elken leeftijd geschikt, is ongetwijfeld, in het algemeen, allernuttigst; een onmatige lees-lust echter is gevaarlijk."[281]

Aan het einde van de achttiende eeuw worden de onbeheerste hartstochten van de savante niet langer meer gethematiseerd in de heerszucht en eerzucht van de aristocratische salonnière maar in de ongematigde leeswoede van de 'gewone' burgervrouw. Daarmee sluiten de spectator-schrijvers in meerderheid aan bij wat Spies de 'matrimoniale' traditie van Erasmus, Vives en Cats heeft genoemd, volgens welke de ontwikkeling van de vrouw nooit ten koste mocht gaan van het huishouden of gezin.[282] Ook in de late achttiende eeuw hebben studerende vrouwen nog steeds rekening te houden met die traditie.[283]

De liefde voor de wetenschap blijkt een gevaarlijke passie te kunnen zijn, zowel voor mannen als voor vrouwen, maar om redenen die voor beide seksen verschillen. Bij mannen schuilt het grootste gevaar in de risico's die een aan de studie toe-

276. *De Denker* (6 februari 1764) 44-47, betreft de brief ener Philogunos en (21 mei 1764) 1e brief; *De Philosooph* (20 oktober 1766) en (2 februari 1767) 37-40; *De Gryzaard* (15 april 1768) 334; *De Onderzoeker* (11 februari 1771) 121-123; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 66-70.

277. *De Denker* (14 februari 1764) 55, (6 februari 1764) 43; *De Philosooph* (17 augustus 1767) 262; *De Opmerker* (25 juli 1774); *De Vaderlander* (25 maart 1776) 103-104; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 279; *De Arke Noach's* (1799-1800) brief ener N.N.

278. *De Denker* (17 december 1764) 403 en (2 september 1765) 278; *De Philosooph* (20 oktober 1766) 329-330 en (17 augustus 1767) 263; *De Gryzaard* (18 december 1768) 164, betreft de brief ener Philogunes, toegeschreven aan Betje Wolff; *De Onderzoeker* (6 maart 1769) en (17 december 1770) 60; *De Opmerker* (25 juli 1774); *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 70-72; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 53-55, 71-72.

279. *De Denker* (2 september 1765) 278; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 67-68 en 279.

280. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 278-279.

281. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 65.

282. Spies, 'Charlotte de Huybert', 339-343. Zie ook Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*, 8.

283. De Vries, 'De wonderbaare daadt', 175-177.

gewijd leven (dat als zodanig niet ter discussie staat) met zich meebrengt voor hun lichamelijke en geestelijke gezondheid. Dat ook hun omgeving te lijden heeft van de luimen waarmee de hypochondrie – de 'ziekte der geleerden' – gepaard gaat, blijft daaraan ondergeschikt. Bij studerende vrouwen daarentegen gaat de spectatoriale bezorgdheid zelden uit naar hun gezondheid[284] maar richt zich zonder uitzondering op de problemen die de vrouwelijke geleerdheid voor de omgeving met zich meebrengt. Aanvankelijk gaat het er daarbij om de angst dat vrouwen hun geleerdheid als wapen zullen gebruiken om mannen aan hun heerszuchtige grillen te onderwerpen. Pas later gaan de spectator-schrijvers zich in groten getale ongerust maken over het gezin en huishouden die als gevolg van de te grote leesdrift verwaarloosd dreigen te worden. Dat de hartstocht voor het boek voor mannen veel minder weerstanden oproept dan voor vrouwen, blijkt ook uit het gegeven dat er veel minder spectatoriale betogen gewijd zijn aan de problemen van de mannelijke geleerde dan aan die van de savante.

3.6 Emotie, identiteit en sekse

De *Personae Intemperantes* vormden belangrijke betekenisdragers in de emotionele cultuur die de spectator-schrijvers met hun teksten wilden uitdragen. Met deze personages lieten zij zien welke gevaren er in een gebrekkige affectbeheersing verscholen lagen. Ongeremde overgave aan emotionele drijfveren resulteerde in karakters die een probleem vormden voor hun directe omgeving en bovendien het algemene maatschappelijk welzijn bedreigden. Het ging daarbij niet uitsluitend meer om de juiste verhoudingen tussen mannen en vrouwen, maar om een breder evenwicht dat vanuit een burgerlijk perspectief in de maatschappelijke verhoudingen werd nagestreefd.

De Nederlandse spectator-schrijvers hanteerden daarbij een typologie die ons laat zien welke emotionele verschijnselen zij als het meest problematisch zagen: naast de toorn en heerszucht van het kwade wijf waren dat behaagzucht, eigenliefde, wellust, spilzucht, geldzucht, dweperij, hypochondrie en leeszucht. Hoewel al deze neigingen in de door God gegeven menselijke natuur besloten lagen en als zodanig een intrinsieke waarde hadden, vreesden de auteurs hun effecten wanneer deze drijfveren zich zouden ontwikkelen tot een karaktertrek. Ook in de moderne psychologie wordt een dergelijke dispositie wel een hartstocht genoemd wanneer het gaat om een tot doel geworden emotie die als aanhoudende prikkel permanent het leven en de gedragingen van een persoon beheerst.[285]

Wat de karakterschetsen van deze *Personae Intemperantes* verder duidelijk structureert, is de impliciete aanname dat verschillende emoties elkaar kunnen oproepen of vloeiend in elkaar kunnen overlopen. Een gebrekkige beheersing van

284. De enige die daarover rept is de Duitse filantropijn Campe, wiens 'Vaderlijke Raad aan mijne Dochter' in de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* gepubliceerd werd, aldaar II (1789) 67.
285. Frijda, *Emoties*, 115-116.

de ene emotie gaat blijkbaar gepaard met een controleverlies over andere emoties. Vandaar dat de verschillende personages naast die ene dominante hartstocht nog een veelvoud aan andere emotionele tekortkomingen vertonen zoals overmatige jaloezie, eerzucht, pronkzucht, wraakzucht en haat. Wanneer de psychologische grens tussen beheersing en exces eenmaal is gepasseerd, dient zich een veelheid van doelwitten voor verlangens en afkeren aan. Voorbij de grens van de overgave, wordt het ene object gemakkelijk voor het andere object ingewisseld.[286] Daardoor ook glijden sommige hartstochten naadloos in andere over, zoals de familiegelijkenis tussen de verschillende typen laat zien. Bij de coquettes heeft de heerszucht van het kwade wijf zich getransformeerd in behaagzucht, deze behaagzucht ontwikkelt zich op latere leeftijd vaak tot religieuze dweperij, een dweperij die tegelijkertijd ook gerelateerd is aan mensenhaat die zich op weer een andere wijze manifesteert in de geldzucht van de vrek en de hypochondrie van de geleerde. Een andere verwantschapslijn loopt langs de pronkende eigenliefde van de saletjonker die gecombineerd met de seksuele wellust van de lichtmis uiteindelijk culmineert in de volledig op zichzelf gerichte, spilzuchtige wellustigheid van de onanist. De spectator-schrijvers zagen bovendien een verband tussen de lusten van de lichtmis en die van de 'vrome' gelovige[287] en tussen de drijfveren van de coquette en van de savante.[288] De emotionele kruisverbanden die deze auteurs op deze manier construeerden, getuigen van een psychologisch inzicht waarin hartstochten niet fundamenteel van elkaar verschilden: het doel of object kon veranderen, maar het achterliggende emotionele proces bleef hetzelfde.[289]

Kenmerkend is ook dat er in dit gedachtegoed geen systematisch onderscheid werd aangebracht tussen lichaam en ziel: de gemoedsaandoeningen waren voor de achttiende-eeuwers bij uitstek gemengde verschijnselen waarin fysieke en psychische processen nauw met elkaar verweven waren.[290] Hoewel de spectatorschrijvers er moeite mee hadden wanneer lichamelijke processen teveel invloed kregen op het gemoed – zoals zij bijvoorbeeld in de hypochondrie van de geleerde en de religieuze ervaringen van bevindelijke gelovige meenden te bespeuren – was het niet zo dat zij de hartstochten in het algemeen als exclusief-lichamelijke verschijnselen beschouwden. Evenmin speelden de gemoedsbewegingen zich voor hen uitsluitend op het terrein van de geest af. In de typologie van de *Personae Intemperantes* is er geen sprake van een radicaal dualisme van lichaam en geest. Voor de spectatoriale auteurs bestonden er geen fundamentele verschillen tussen bijvoorbeeld de seksuele lust van de lichtmis en de geldzucht van de vrek of de leeslust van de savante. Zinnelijke én niet-zinnelijke verlangens konden allebei gevaarlijke effecten hebben en speelden zich tegelijkertijd af in geest en lichaam. Hoe die verhouding tussen geest en lichaam door de spectator-schrijvers precies begrepen werd, zal ik in het vijfde hoofdstuk nader onderzoeken.

286. Vergelijk Van der Meer, *Sodoms zaad*, 160-169; Everard, *Ziel en zinnen*, 66-69.
287. Bijvoorbeeld in *De Spectator der Studenten* (1774) nr.50.
288. Onder andere in *De Onderzoeker* (18 januari 1773) 104.
289. Dat zien we ook in zeventiende-eeuwse opvattingen over begeerte: Bray, 'To be a man', 159.
290. Zie hierover ook: Gillis, 'From ritual to romance', 90-93, 106.

Ondertussen is het de vraag waarom de spectator-schrijvers hun betogen juist rondom de bovengenoemde hartstochten centreerden? Er zijn immers nog wel meer emoties te bedenken die in ongecontroleerde staat een probleem kunnen vormen, bijvoorbeeld angst, wrok of rouw. Waarom typeerden zij in plaats daarvan gierigheid en bijvoorbeeld een liefde voor de wetenschap als problematische hartstochten – verschijnselen die wij toch niet snel als kenmerkende exponenten van onbeheerste emoties zouden karakteriseren. Net als onze eigen obsessies met bepaalde emoties iets zeggen over onze (post)moderne cultuur, zo verraadt zich in de spectatoriale obsessie met bepaalde hartstochten ook de tijd- en plaatsgebondenheid van de emotionele cultuur van deze auteurs. Weliswaar lieten zij zich met hun karakterschetsen van de *Personae Intemperantes* deels inspireren door oudere en buitenlandse literatuur, maar zij waren wel degelijk selectief in wat zij vervolgens overnamen in hun eigen teksten. Relevantie voor de toenmalige Nederlandse situatie was een belangrijk criterium. De hartstochten die zij met hun psychologische karakterschetsen bekritiseerden waren dan ook hartstochten die zij in de hun omringende realiteit van alledag meenden te ontwaren en dachten te moeten bestrijden. In het volgende hoofdstuk zal ik verder analyseren welke achtergrondontwikkelingen daar mogelijk een rol in hebben gespeeld. In dit hoofdstuk heb ik proberen te laten zien dat het ging om hartstochten die de spectator-schrijvers onverenigbaar achtten met het karakter van de Nederlandse burgerij maar die zich desondanks toch onder die burgerij manifesteerden. Precies daarin schijnt het probleem te hebben gelegen. De allesoverheersende behaagzucht, eigenliefde, wellust, spilzucht, geldzucht, dweperij, hypochondrie en leeszucht van de bekritiseerde personages pasten niet bij de nuchtere, arbeidzame, zuinige, praktische en sociabele instelling van de verlichte Nederlandse burger.

Het lijkt een verborgen agendapunt van de spectator-schrijvers te zijn geweest: voor hun eigen sociale groep van de brede en hoge burgerij een identiteit creëren waarmee zij zich van de andere bevolkingslagen kon onderscheiden. De emotionele cultuur die in hun geschriften uitgedragen werd, is specifiek daarop gericht geweest: in de collectieve beheersing en matiging van bepaalde gemoedsbewegingen moest een herkenbare burgerlijke identiteit tot uitdrukking komen. Dit verklaart waarom hun zorg niet zozeer uitging naar de zeden van hun landgenoten in het algemeen maar naar die van de Nederlandse burgerlijke bevolkingsgroep in het bijzonder. De bekritiseerde personages zijn zonder uitzondering in die sociale laag rondom de spectator-schrijvers te plaatsen. Maar hun gedragingen weken af van de norm van de verlichte, redelijke en sociabele burger die deze burgerlijke auteurs als ideaalbeeld voor ogen stond. Het kwade wijf, de saletjuffer en saletjonker, de lichtmis en de onanerende jongere, de vrek, de dwepende gelovige, de melancholische geleerde en de savante dreigden met hun onbeheerste hartstochten het deugdzaam-burgerlijke zelfbeeld van de spectator-schrijvers te verstoren en interfereerden met het streven voor de burgerij een krachtige en moreel verheven identiteit te ontwikkelen. Om te voorkomen dat dergelijke types het gezicht van de burgerij gingen bepalen, werd hun gedrag in de spectatoriale literatuur geridiculiseerd en veroordeeld.

Groepsidentiteiten komen tot stand op basis van sociale vergelijkingsprocessen waarbij aan personen uit de ene groep andere typerende kenmerken worden toegeschreven dan aan personen uit de andere groep. Net als bij de identiteitsvorming van een individu zijn in de identiteitsvorming van een groep gedragingen en beeldvorming nauw met elkaar verweven. In beide – gedrag en beeld – vinden de expressie, identificatie en betekenisgeving plaats die tezamen de identiteit en het identiteitsbesef van een groep uitmaken. Het is mogelijk een onderscheid te maken tussen een interne en externe identiteit, maar beide staan niet los van elkaar. Identiteiten groeien en veranderen door een continue wisselwerking tussen binnen- en buitenwereld, door een voortdurende interpretatie van en reactie op eigen én andermans bestaan, ideeën en handelingen.[291]

In de moraliserende, opiniërende teksten die de Nederlandse spectatorschrijvers over de hartstochten schreven, herken ik elementen uit dit proces. In de achttiende-eeuwse spectators veronderstelden en constitueerden de moraal en de identiteit van de eigen groep elkaar.[292] Ideeën over de juiste omgang met passies, emoties, gevoelens en stemmingen vormden een belangrijke component in het zich ontwikkelende identiteitsbesef van de Nederlandse burgerij. Naar het idee van de spectatoriale auteurs onderscheidde de Nederlandse burgerlijke bevolkingsgroep zich van andere groepen doordat zij beter dan de anderen haar gemoedsaandoeningen beheerste en haar begeerten matigde. Dit mag op ons misschien overkomen als een fraai staaltje van *wishful thinking*, maar tegelijkertijd is dat de boodschap die uit de spectatoriale karakterschetsen van de *Personae Intemperantes* spreekt. Al deze personages vertoonden in hun gebrekkige affectcontrole afwijkingen van het burgerlijk karakter en de spectator-schrijvers onderstreepten dit door deze personages ook in andere opzichten als deviant voor te stellen: de nadrukkelijke verbinding met aristocratische of volkse neigingen, met Franse of Italiaanse zeden, met onvolwassenheid of seniliteit maakten duidelijk dat deze personages niet representatief waren voor wat de intellectuele elite als het werkelijke karakter van de Nederlandse burgerij beschouwde.

We zien hier hoe een eigen identiteit tot stand komt door deze te contrasteren met die van andere groepen. Door de diverse varianten van een gebrekkige zelfbeheersing indirect te typeren als trek van de aristocratie, het volk, de Fransen en de Italianen, de piëtisten of andere religieuze minderheidsgroeperingen, werd het zelfbeeld en in wisselwerking daarmee ook het beeld van de Nederlandse burgerij in belangrijke mate bepaald door het vermogen om emoties te beheersen en te matigen. Daarbij vertoonden de spectator-schrijvers een zekere creativiteit in het in positieve termen herformuleren van wat door buitenstaanders als negatieve elementen in het Nederlandse, burgerlijke karakter werd gewaardeerd: dat de Nederlanders een weinig principiële mogelijk zelfs opportunistische houding innamen in geloofszaken kwam doordat ze in het algemeen geen intolerante dwe-

291. Tajfel, 'Social categorization', 61-67; Zeegers, *Andere tijden*, 60-96; Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 622-625 en idem, 'Zelfbeeld van de Nederlander'.
292. Over de relatie tussen identiteit en moraal: Peeters, *Deugden*, 44-48.

pers waren, dat ze soms bot en weinig galant konden overkomen was omdat ze in meerderheid weigerden zich door een onoprechte behaagzucht te laten leiden, dat anderen hen als gierig zagen kwam voort uit een deugdzame spaarzaamheid die slechts bij een enkele wereldvreemde grijzaard in een ondeugd ontaardde ... Maar niet altijd waren hun lezers het met hen eens en soms verschilden de auteurs ook onderling van mening: ingezonden brieven die de devotie van fijne gelovigen verdedigden en auteurs die de wetenschap als een ook voor vrouwen volkomen legitieme liefde beschouwden, tonen dat er geen consensus hoeft te bestaan over de waardering van emoties als identiteits-element.

De spectators laten zien dat identiteit de resultante is van een uitwisselingsproces tussen enerzijds diegenen die de macht hebben verschijnselen en groepen te benoemen en in te delen en anderzijds diegenen die hun eigen zelfdefinitie in woord en daad presenteren – daarbij de keuze hebbend tussen een accomoderende of weigerachtige houding. De vorming en voorstelling van groepsidentiteiten vindt, anders gezegd, plaats in representaties die enerzijds gecreëerd worden door de handelingen en betekenisgevingen van mensen zelf maar anderzijds ook onafhankelijk van de betrokkenen tot stand komen. Identiteit blijkt echter veelal minder homogeen en definitief te zijn dan doorgaans verondersteld wordt: mensen hebben de keuze uit een veelheid van potentiële betekenissen om zich mee te identificeren, aan te conformeren of tegen te verzetten.[293]

Mensen kunnen gegroepeerd worden en zichzelf groeperen rondom verschillende identiteitsfactoren. Sekse vormt een belangrijke identiteitsfactor maar lijkt op het eerste gezicht van ondergeschikt belang te zijn geweest in de door de spectator-schrijvers gecreëerde identiteit van hun – qua sekse gemengde – *peer group*: klasse en nationaliteit waren daarin de meest gezichtsbepalende elementen, in deze teksten constitueerden de burgerlijke en de Nederlandse identiteit elkaar.[294] Er zijn vele lijnen waarlangs mensen zich zelf van anderen onderscheiden en waarlangs zij tussen anderen differentiëren. Naast sekse, klasse en nationaliteit zijn religie, leeftijd, etniciteit, seksuele voorkeur, gezondheid, beroep, opleiding en burgerlijke staat elementen die de identiteit van een persoon of groep kunnen bepalen. Niet altijd is sekse de primaire identiteitsverlener.[295] Maar heel vaak speelt sekse wel een indirecte rol als ordenend principe dat verschillende persoons- of groepskenmerken van betekenis voorziet. Dat was ook het geval in de identiteitsconstructies van de Nederlandse spectator-schrijvers.

In een cultuur waarin een tekortschietende affectcontrole tegelijkertijd benoemd werd als vrouwelijk en als een aan de eigen groep wezensvreemde trek werd gepresenteerd, werd de identiteit van die eigen groep impliciet als mannelijk

293. Tajfel, 'Achievement of group differentiation', 86-98; Chartier, 'Monde comme représentation', 1509-1514 en 1517-1518; Scott, 'Evidence of experience', 790-797; Zeegers, *Andere tijden*, 96-139; Brennan, 'Drijfveren'.

294. Zie voor het burgerlijke element in de Nederlandse identiteit: Van der Zeijden, 'Of ik ben niemand', 6-9.

295. Chartier, 'Différences entre les sexes', 1006; Ware, *Beyond the pale*, 237; Withuis, 'Complexe betekenis van klasse', 95, 97, 108.

en superieur gedefinieerd. Dit effect werd nog eens versterkt door de gedragingen van groepen die anders met hun verlangens en afkeren omgingen, als onmannelijk te classificeren. Dit gebeurde op verschillende manieren. Het gedrag van de saletjonkers werd betiteld als verwijfd en de larmoyante stijl van de fijne predikanten kreeg hetzelfde etiket opgeplakt. Van de dwepende gelovigen werd opgemerkt dat het vooral kinderen, vrouwen of bejaarden waren die zich door emotionele bevindingen lieten vervoeren. De gierigaard werd geportretteerd als een grijzaard, de onanist als een adolescent: in geen geval betrof het hier mannen in de kracht van hun leven. De losbandige aristocraat bevond zich met zijn aan vrouwen verbonden 'lichte' levenswijze eveneens aan de verkeerde kant van de sekseschaal of was althans de vrouwelijke kant gevaarlijk dicht genaderd. Alleen de gedragingen van de geleerde hypochonder werden niet op een dergelijke wijze gediskwalificeerd. Misschien identificeerden de spectator-schrijvers zich teveel met dit type om hem van verwijfheid of van anderszins onmannelijk (onvolwassen dan wel seniel) gedrag te beschuldigen.

De geleerde hypochonder werd echter evenmin als een man in de kracht van zijn leven gepresenteerd. Zijn melancholieke buien en luimen werden geïnterpreteerd als ziekteverschijnselen die zijn gezondheid en daarmee ook zijn (mannelijke) kracht ondermijnden. Zoals ook de hartstochten van de saletjonker, de lichtmis en de onanist uiteindelijk de gezondheid of voortplantingskracht zouden aantasten en daarmee tegelijkertijd de kracht van de burgerlijke bevolkingsgroep bedreigden. Ook hierin manifesteert zich een sekse-verschil. Terwijl bij de mannelijke personages het verlies aan zelfbeheersing voornamelijk met zwakte en verzwakking werd geassocieerd (de lichtmis vormt de enige paradox), volgde de spectatoriale representatie van de vrouwelijke *Personae Intemperantes* een ander interpretatieschema. De coquette en de savante waren – evenals het kwade wijf – geen zwakke karakters: hun hartstochten lijken bij hun eerder een kracht te hebben losgemaakt die moeilijk te verenigen was met de zwakheid die doorgaans in vrouwen veroordeeld werd maar tegelijkertijd van hun verwacht werd. Gedreven door hun emotionele drijfveren dreigden zij de bestaande orde te verstoren, hun omgeving te terroriseren en het huishouden te verwaarlozen. De beschreven emoties en passies hadden klaarblijkelijk op mannen en vrouwen een verschillend effect: mannen verloren hun kracht terwijl vrouwen aan kracht wonnen. Maar in de door de spectator-schrijvers nagestreefde deugdzame identiteit was geen ruimte voor zwakke mannen met een gebrek aan zelfbeheersing noch voor krachtige vrouwen die in het tumult van hun hartstochten hun ondergeschikte plaats dreigden te vergeten. De gevoelsregels die we uit de spectatoriale karakterschetsen kunnen destilleren, verboden mannen en vrouwen aan hun hartstochten toe te geven maar – zo lijkt het – om fundamenteel verschillende redenen.

De voorbeelden uit dit hoofdstuk hebben laten zien dat de wijze waarop mensen met specifieke emotionele verschijnselen omgaan en deze beleven, tegelijkertijd een uiting van én een determinant in de identiteit van een groep kan zijn. Niet alleen de identiteit van vrouwen maar ook van andere maatschappelijke groepen

(sociale, nationale, religieuze en leeftijds-groepen) kan gestructureerd worden door de aanname dat emoties vrouwelijk zijn en beheersing mannelijk. De emotionele cultuur van een groep is een van de verbanden waarbinnen die geseksueerde identiteit gevormd en uitgedrukt wordt. Dat een dergelijk, op basis van emoties geseksueerd, collectief (zelf)beeld ook een enorme invloed kan uitoefenen op de subjectieve identiteit van een individu, is in dit hoofdstuk weliswaar buiten beschouwing gebleven maar verdient als mechanisme zeker verder historisch onderzoek.[296]

Hier en daar heb ik al kort gerefereerd aan ontwikkelingen die mogelijk van invloed zijn geweest op de sekse-specifieke wijze waarop de spectator-schrijvers de beschreven emoties waardeerden en interpreteerden. Ik heb zijdelings gewezen op een door tijdgenoten gesignaleerde toenemende invloed van buitenlandse zeden, op een onder invloed van de Verlichting groeiende interesse in wetenschappelijke ontwikkelingen, op de gevolgen van een relatieve welvaart die volgens de toenmalige opinie de krachten van de Nederlandse natie dreigden te ondermijnen. Deze ontwikkelingen en achtergronden alsmede een aantal andere verdienen echter veel meer aandacht, omdat ze verder kunnen verhelderen waarom de gevoelsregels van deze achttiende-eeuwse auteurs de kenmerken vertoonden die in dit hoofdstuk beschreven en geanalyseerd zijn.

Om greep te krijgen op die achtergrondontwikkelingen zal ik me in de volgende twee hoofdstukken concentreren op de theorieën die de spectator-schrijvers zelf gebruikten om de problematische invloed van de hartstochten onder hun tijdgenoten te verklaren en de werking van het gemoed te begrijpen. Deze psychologische theorieën zijn grofweg onder te verdelen in drie categorieën: de cultuurkritische, de medische en de wijsgerige. Iedere categorie neemt een ander aspect van de mens als vertrekpunt: de wijsgerige theorievorming richt de aandacht primair op de menselijke ziel, de medische op het menselijk lichaam en de cultuurkritische op de mens als sociaal-historisch wezen. Omdat dit laatste perspectief misschien wel het meest uitgesproken in de spectators vertegenwoordigd is, is het volgende hoofdstuk daaraan gewijd.

296. Enkele interessante verkennende onderzoeken naar het effect van emotie-opvattingen op de vorming van mannelijke subjectiviteit aan de hand van historische ego-documenten: Bray, 'To be a man'; Ditz, 'Shipwrecked or masculinity imperiled'; Trepp, 'Private lives of men'.

Hoofdstuk 4

Beschaving in exces: Psychologie als cultuurkritiek

In het vorige hoofdstuk heb ik de spectatoriale representatie van verschillende *Personae Intemperantes* gebruikt om te laten zien hoezeer de gevoelsregels van een groep samenhangen met het beeld dat deze groep van zichzelf wil uitdragen. Dat in die moraal en dat zelfbeeld ideeën over mannelijke kracht en vrouwelijke zwakheid een belangrijke plaats innemen, is op verschillende manieren gebleken. Daarnaast heb ik geconstateerd dat de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers gekenmerkt werd door de zorg om een aantal bijzondere, onderling verbonden hartstochten en gesuggereerd dat dit verband zou kunnen houden met cultureel-maatschappelijke ontwikkelingen die zich op dat moment in de Nederlandse Republiek voordeden. In de teksten van de spectators zijn daarvan duidelijke sporen te vinden.

In dit hoofdstuk worden deze ontwikkelingen nader onder de loep genomen. Ik laat me daarbij in eerste instantie leiden door de blik van de spectator-schrijvers zelf. Welke ontwikkelingen achtten zij relevant ter verklaring van de hartstochten die hun omgeving in de ban hielden? Hoe begrepen zij het verband tussen deze ontwikkelingen en de emotionele drijfveren van hun *Personae Intemperantes*? En welke betekenis kenden zij in dit 'cultuurpsychologische' denken toe aan sekse?

Wie enigszins bekend is met de geschiedschrijving van de Nederlandse achttiende eeuw, weet dat deze lange tijd in het teken heeft gestaan van de economische en daarmee samenhangende politieke, culturele en zedelijke achteruitgang die na de bloeiperiode van de Gouden Eeuw in de Republiek zou zijn ingezet. Achteruitgang is echter een kwestie van interpretatie. Het idee van 'verval' hebben we voor een groot deel te danken aan het beeld dat tijdgenoten zelf – de spectator-schrijvers voorop – van hun eeuw hebben geschetst. De veranderingen die de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw doormaakte, werden door deze tijdgenoten bijna zonder uitzondering negatief geduid. Vervolgens is deze negatieve beeldvorming tot ver in de twintigste eeuw de historische visie op de achttiende eeuw blijven bepalen.

De laatste decennnia is het idee van algehele achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw op losse schroeven komen te staan, het eerst vanuit het perspectief van de economische geschiedschrijving. Onderzoek heeft uitgewezen dat

de economische achteruitgang die Nederland in deze periode zo sterk parten zou hebben gespeeld, wel enigszins gerelativeerd kan worden. De Republiek verloor weliswaar de voorsprong die zij decennialang in verschillende sectoren van handel en nijverheid had gehad en bleef achter bij de versnelde groei die de omringende landen doormaakten, maar arm was zij niet te noemen: ambachtelijke nijverheid en financiële dienstverlening bloeiden, scheepvaart en handel in koloniale producten zorgden nog steeds voor aanzienlijke inkomsten en in de landbouw werd in de loop van de eeuw een hoog productiviteitsniveau bereikt. Toch is het begrijpelijk dat tijdgenoten zich zorgen maakten over de situatie: in de grote steden was er door de neergang van bepaalde bedrijfstakken wel degelijk sprake van groeiende werkeloosheid, hoge prijzen zorgden in het westen voor toenemend pauperisme, de bevolkingsgroei stagneerde en de inkomensongelijkheid moet door de gevoerde financieel-fiscale politiek in die periode flink zijn gegroeid.[1]

Economisch georiënteerde historici zullen in deze gegevens voorlopig nog wel voldoende aanleiding vinden om door te discussiëren over de vraag hoeveel economische spankracht de Republiek in de achttiende eeuw nog vertoonde. Maar deze vraag is voor dit verhaal niet van zo'n groot belang. Waar het in deze studie naar de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers immers om gaat, is hoe deze auteurs zelf die ontwikkelingen hebben ervaren en geduid. Daarover nu is nauwelijks discussie mogelijk: er bestond onder deze auteurs een grote consensus over het idee dat de natie economisch en anderszins in verval was geraakt. Het opvallende daarbij is dat de oorzaak van dit verval werd gezocht in de verslechterende zeden. De beroerde situatie op het gebied van de economie werd gezien als een mentaliteitskwestie. De Nederlanders zouden geen belang meer hechten aan oudvaderlandse deugden als arbeidzaamheid, zuinigheid en matigheid maar waren in plaats daarvan vervallen in lediggang en in een buitensporige levensstijl die zij hadden overgenomen van het buitenland. Voor het gros der spectator-schrijvers was dit een uiterst aannemelijke verklaring voor het verlies van de economische en politieke macht van de natie.[2]

In deze contemporaine macro-analyse nam de topos van de weelde een centrale plaats in. Om te begrijpen hoe de spectator-schrijvers economische en zedelijke ontwikkelingen onderling en met de uit de hand lopende hartstochten in verband brachten, is het daarom noodzakelijk te weten welke plaats het weelde-begrip in hun betogen innam.

4.1. De weelde en het verval van de natie

Wie in een poging om greep te krijgen op het weelde-begrip probeert dit te vertalen in eigentijdser termen zoals overvloed, rijkdom of luxe, wordt onmiddellijk

1. De nieuwste cijfers en interpretaties in: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 773-790 en in de daarop volgende discussie gevoerd door Luiten van Zanden, 'Laatste ronde'; Davids, 'Van moderne groei?'; De Vries en Van der Woude, 'Nederland de eerste'.
2. Mijnhardt, 'Dutch Enlightenment', 207-211.

geconfronteerd met het verlies aan betekenis waarmee een dergelijke vertaling gepaard gaat. Natuurlijk was de weelde waar de Nederlandse spectator-schrijvers aan refereerden in de eerste plaats geworteld in de economische macht en welvaart die hardwerkende voorouders in de bloeiperiode van de zeventiende eeuw hadden weten te verwerven.[3] Deze met nijvere en spaarzame handen opgebouwde rijkdom van de Republiek vormde echter niet het probleem van de weelde, veeleer werd dat geconstitueerd door de zinnelijke verleidingen waar deze overvloed mee gepaard ging. Een titel als *Overvloed en onbehagen* waarmee Schama de Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw heeft gekarakteriseerd, schetst in een notendop de kern van het morele dilemma.[4]

Een collectieve zucht naar zingenot

In de achttiende-eeuwse spectators is het onbehagen over de rijkdom terug te vinden in de associaties van onnodige pracht en praal, van verkwisting, staat-[5] en spilzucht die onlosmakelijk met de burgerlijke waardering van de weelde verbonden zijn geraakt.[6] Het was de problematische grens tussen overvloed en overdaad, tussen welstand en *conspicuous consumption*, tussen legitieme uitgaven en ostentatieve bestedingen die in de spectatoriale weelde-vertogen gethematiseerd werd. Het onderwerp hield op dat moment een veelheid van auteurs in binnen- en buitenland bezig (waarover straks meer), maar kreeg in de Nederlandse teksten een extra dimensie in de alom heersende gewaarwording van nationale achteruitgang en verlies van macht:

> "'t Eenvoudige is reeds lang verdweenen;
> De Hovaerdy groeit aan op 't mind'ren van de macht,
> Men zou de vryheid, eer, ja al ten besten geeven
> Tot voedzel zo van staatzugt als van pragt;
> En veelen, als ze zien het einde hunner schatten,
> Beginnen t'eenemaal als dollen uit te spatten."[7]

Het Nederlandse volk was in de weelde zichzelf en daarmee de bron van zijn economische en politieke macht kwijtgeraakt. Hoe had dat zo kunnen gebeuren?

Terwijl in de moderne economische theorievorming alles schijnt te draaien om mensen die op zakelijke wijze hun *belangen* afwegen en behartigen, werd in de politieke economie van de achttiende eeuw nog een grote rol toegekend aan individuele *hartstochten* als motoren van het economisch verkeer.[8] Het verlangen

3. *Sem, Cham en Japhet* (1800) nr.10, brief.
4. Schama, *Overvloed en onbehagen*.
5. Staatzucht: begeerte naar eer en aanzien verbonden met een hoge positie.
6. Over deze burgerlijke waardering: Perrot, 'Geschiedenis van de luxe'.
7. Fragment uit een anoniem toegezonden gedicht van de Leidse advocaat Theodoor van Snakenburg in *De Hollandsche Spectator* (15 augustus 1732), later nogmaals als motto afgedrukt in *De Denker* (5 augustus 1761). Voor de toeschrijving aan Van Snakenburg: Buijnsters, 'Lezersbrieven', 133.
8. Waarom en hoe in de economische theorievorming de 'hartstochten' als centraal concept het veld moes-

naar geld of goederen beschouwde men als de drijfveer van alle transacties: hebzucht, geldzucht, goklust, pronkzucht en spilzucht hielden handel en nijverheid feitelijk draaiende. Het hoeft ons dus niet te verbazen dat ook in de weeldevertogen een duidelijke relatie gelegd werd met de hartstochten, al heeft dat in de bestaande historiografie over het onderwerp nooit veel aandacht gekregen. Toch ligt het verband bij een eenvoudige begripshistorische analyse van de weelde al min of meer voor het oprapen: de weelde, die nu voornamelijk geassocieerd wordt met rijkdom, luxe en overvloed, kende in de achttiende eeuw namelijk nog een andere associatie, en wel die met wellust.[9]

In de spectatoriale geschriften heeft de weelde niet alleen de betekenis van rijkdom maar ook van een collectieve zucht naar zinnelijk vermaak. Voor de spectator-schrijvers was de weelde "een Zielsbegeerte"[10] die nauw verwant was aan, ja soms zelfs uitwisselbaar met de wellust.[11] Na mijn analyse van de wellustige verlangens van de saletjonker (in § 3.2) weten we inmiddels dat deze wellust meer omvatte dan alleen seksuele lusten. Weliswaar werd de weelde in de spectatoriale vertogen soms in één adem genoemd met hoererij,[12] maar doorgaans werd toch naar de wellust verwezen in de bredere zin van een lust naar zinnelijk genot. Deze verbinding tussen weelde en wellust is overigens niet exclusief voor de spectator-schrijvers. Ook in het betekenisveld van de *Luxuria*, een van de zeven hoofdzonden in de katholieke leer, was deze dubbele associatie van weelde en wellust (waarvan de seksuele lust aanvankelijk dus slechts een deelaspect vormde) aanwezig. De gevolgen van de weelde waren in de ogen van de spectatoriale auteurs min of meer vergelijkbaar met die van de wellust: "Omdat de Weelde het gemoed niet minder dan het Lighaam bederft, en een broeinest is van alle gebreken"[13] konden de lezers niet voldoende gewaarschuwd worden tegen de effecten van de weelde: het lichaam raakte ziekelijk, verweekt en verzwakt en de "geest door angstvalligheid, onrust, jaloersheid, nyd en wraakzugt verscheurd".[14] Daarentegen zou de oud-vaderlandse zuinigheid "het gemoed in een altoos durende kalmte van gerustheid, vergenoegen en een liefelyke zielevrede" houden.[15]

De weelde had niet alleen een funeste invloed op de gemoedsrust van het indi-

ten ruimen voor de 'belangen', is beschreven door Hirschmann in *Passions and interests*. Zie verder ook: Pocock, 'Mobility of property', 113-116 en Perrot, 'Geschiedenis van de luxe', 101-105.

9. Vergelijk ook *WNT* XXV (1991) 4-5.

10. *De Denker* (2 maart 1772) 67.

11. *De Hollandsche Spectator* (2 augustus 1734) 145-148; *De Koopman* II (1770) nr.26, 207; *De Denker* (2 maart 1772) 70; *De Borger* (26 juli 1779) 348; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 125; *De Menschenvriend* II (1789) nr.99, 370-371 en III (1790) nr.26 en 28; *De Leerzame Praat-Al* (20 januari 1790) 20, 22; *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.11, 81-84.

12. *De Patriot, of Politike bedenkingen* (7 november 1747) 171-172; *De Nederlandsche Criticus* II (1750) nr.76, 612.

13. *De Philosooph* (21 september 1767) 299: overigens betreft dit een ingestuurd vertaald fragment uit de historische ideeënroman *Bélisaire* (1767) van Marmontel.

14. Citaat uit *De Philosooph* (16 januari 1769) 23. Zie verder ook *De Borger* (22 maart 1779); *De Menschenvriend* III (1790) nr.26, 204, 208 en nr.28, 217-218, nr.36, 285-288; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.26, 204-205; *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.11, 84.

15. *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (18 augustus 1761) 260.

Afbeelding 28: Luxuria, *gravure van Hendrik Goltzius (1558-1617) in de serie 'Deugden en Hoofdzonden'.*

vidu maar werd vooral vanwege haar collectieve karakter gevreesd. De weelde was een hartstocht die besmettelijke vormen kon aannemen, zij was als de pest die al voortwoekerend de gezamenlijke krachten ondermijnde: "Gewis, de Wellust en Weelde zyn als voortloopende kankers die van den enen tot den anderen gaan, en ieder aansteken. De agting, de gezondheid, de bezitting, en het geweeten, zyn 'er de offerhanden van: Zy ontsieren den Adel, verdooven de Geleerdheid, en zyn het bederf van een' Koopman."[16] Door de weelde stond ook de toekomst van de volgende generatie op het spel. Het probleem van de verkwisting was dat het "den geenen, die alleen, of om hunne grootsheid aan de waereld te vertonen, of om hunne tomeloze lusten, en hartstogten te voldoen, zig onbezuysd aan dezelve overgeven, eindelyk niet alleen in gebrek steldt; maar derzelver nakroost veeltyds in een poel van ellendigheden stort".[17] Meer in het algemeen zou van inwoners

16. Citaat uit *De Koopman* II (1770) nr.26, 203 ingezonden brief ener Cordatus; vergelijk ook *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 126 en *De Leerzame Praat-Al* (20 januari 1790) 22.
17. Citaat uit *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (12 september 1742) 113. Verder ook: *De Borger* (22 en 29 maart 1779); *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 126; *De Menschenvriend* II)1789) nr.99, 371.

van een door weelde beheerste staat "hunne Edelmoedigheid, hunnen Menschenliefde, hunne Eerlykheid, zelve vervallen naarmaate een gewaande behoeftigheid toeneemt, eene Lighaamelyke Wellust wordt aangekweekt, en Rykdom de plaats der Deugd bekleedt."[18] Ook zouden mannen onder invloed van de weelde hun weerbaarheid, strijdvaardigheid en vaderlandsliefde verliezen met desastreuze gevolgen voor de militaire en politieke macht van het land.[19]

Volgens de spectator-schrijvers bevond de Republiek zich midden in deze neerwaartse spiraal. De rijkdom van de Republiek had ervoor gezorgd dat iedereen in zijn natuurlijke levensbehoeften kon voorzien, maar in plaats van de verlangens uit te blussen had deze bevrediging juist nieuwe behoeften en wellustige begeerten opgeroepen. Zoals we ook al uit de onanie-vertogen weten, gingen deze auteurs ervan uit dat er een glijdende schaal bestond tussen de diverse manifestaties van wellust: verlangens naar spijs en drank, comfort, luxe, spel en seksueel genot riepen elkaar op en versterkten elkaar onderling. Ze zouden – bij een voortdurende bevrediging – onvermijdelijk leiden tot de ondergang van diegene die zich daaraan overgaf.[20] Deze gedachtegang, die ook zeer sterk in het contemporaine denken over de 'plotselinge' opkomst van homoseksuele praktijken in de Republiek aanwezig was, is door Van der Meer treffend gekarakteriseerd als een 'excespsychologie'.[21] Hij beschrijft deze excespsychologie als een historisch-psychologische theorie die in de achttiende eeuw als sociale en politieke kritiek werd aangewend: het zou immers vooral een bepaalde groep mensen zijn (de regerende elite) die zichzelf geheel aan de weelde overgaf, in het verlengde daarvan ook de zonde van de sodomie bedreef en daarmee uiteindelijk de Republiek naar de ondergang leidde.

Anders dan in de sodomie-vertogen, werd in de spectatoriale weelde-vertogen echter zelden naar het bijbelse voorbeeld van Sodom en Gomorrah verwezen,[22] maar veeleer naar het Romeinse Rijk. Dit historische voorbeeld van de ondergang van een bloeiend rijk werd in veel van de weelde-vertogen gepresenteerd als het afschrikwekkende lot dat de Nederlandse Republiek te wachten stond nu haar bewoners zich niet matigden in hun overvloed. Ook het Romeinse Rijk was aan de weelde ten ondergegaan, ook de dappere Romeinen hadden onder invloed van uitheemse (in dit geval 'oosterse') zeden hun oorspronkelijke kracht verloren, ook bij hen hadden de elites te weinig weerstandsvermogen tegen de verleiding getoond.[23] Het is een bekend thema in de klassieke traditie van het republicanis-

18. Citaat uit *De Philosooph* (21 september 1767) 299, opnieuw overgenomen uit *Bélisaire* van Marmontel. Zie verder ook *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 125 en *De Menschenvriend* III (1790) nr.36, 287-288.

19. *De Opmerker* (17 juli 1776); *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.11, 88.

20. *De Philosooph* (18 september 1769); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.6; *De Menschenvriend* III (1790) nr.26.

21. Van der Meer, *Sodoms zaad*, 159-178 en 371-385.

22. Een uitzondering is *De Godsdienstvriend* III (1791) nrs. 10 en 30.

23. *De Borger* (17 mei 1779); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.6, 43; *De Menschenvriend* I (1788) nr.4, II (1789) nr.99, 373, 375 en III (1790) nr.28; *De Leerzame Praat-Al* (20 januari 1790) 17-18, 23-24; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.11, 88.

me, en de spectator-schrijvers sloten bewust bij Romeinse schrijvers als Cato, Cicero en Sallustius aan die binnen deze traditie op analoge wijze de corruptie van de Romeinse staat hadden bekritiseerd. Ook in de republikeinsgezinde geschriften van de Nederlandse Patriotten dook het thema van de weelde in de late achttiende eeuw op, een duidelijk teken van de verwantschap die er tussen de spectatoriale auteurs en deze politieke hervormingsbeweging bestond.[24]

Dat de Patriotten en de spectator-schrijvers hetzelfde historisch bewustzijn deelden, blijkt uit nog een ander mythisch archetype dat in de spectatoriale weelde-vertogen een plaats kreeg: de deugdzame Batavier die ten tijde van het Romeinse Rijk ons land had bevolkt en zich in zijn vrijheidslievendheid en eenvoudige behoeften zou hebben onderscheiden van zijn wellustige tijdgenoten. Het karakter en de leefwijze van de oude Batavieren vormden voor Patriotten en spectator-schrijvers een ideaalbeeld waarnaar hun tijdgenoten zich opnieuw dienden te richten.[25] Vanaf de zestiende eeuw speelde deze Bataafse mythe over de verloren maar te herwinnen vrijheid en kracht van de vroege bewoners van de Lage Landen een belangrijke rol in het nationale zelfbewustzijn: auteurs als Erasmus, De Groot en Hooft refereerden al aan het bijzondere karakter van deze Germaanse stam.[26] Het is in het verlengde daarvan dat de spectator-schrijvers hun lezers aan het door eenvoud en onafhankelijkheidsgevoel getekende karakter van de Batavieren (en soms ook meer in het algemeen van de Germanen) herinnerden – in een poging de onder invloed van de weelde toenemende vreemde zeden te keren.[27]

In de loop van de achttiende eeuw verloor de Bataafse mythe voor sommige intellectuelen haar glans.[28] Van die ontwikkeling valt ook in de spectators wel iets te bespeuren. In een ingezonden brief in *De Menschenvriend* van 1792 wees een lezer erop dat men het Bataafse als ook het nabije verleden niet moest verheerlijken: ook de Bataven en vrijheidslievende Nederlanders van de zeventiende eeuw hadden hun zwakheden, waaronder een neiging tot dronkenschap, goklust en geweldadigheid![29] De Groot had overigens rond 1600 al op deze Bataafse eigenschappen gewezen.[30] Enkele andere auteurs waren zich eveneens van deze keerzijde van het oud-vaderlandse karakter bewust, maar zij bleven desondanks in hun spectators de Bataafse mythe inzetten in hun strijd tegen de weelde.[31] Blijkbaar leidde volgens hen de Germaanse zucht naar spel en drank niet automatisch tot de andere wellustige hartstochten van de weelde, hoewel dat in andere excespsychologische uiteenzettingen wel verondersteld werd.

24. Vergelijk Klein, *Patriots Republikanisme*, 53-55, 65-69, 145-146.
25. Voor de Patriotten: Klein, *Patriots Republikanisme*, 42-43, 254-256.
26. Haitsma Mulier, 'Bataafse mythe'; Frijhoff, 'Zelfbeeld van de Nederlander', 18-23.
27. *De Naamlooziana* (1772) nr.22, 278; *De Borger* (17 mei 1779); *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 127; *De Leerzame Praat-Al* (13 en 20 januari 1790).
28. Haitsma Mulier, 'Bataafse mythe', 357-367.
29. *De Menschenvriend* V (1792), nrs. 26, 28, 30 en 34.
30. De Groot, *Vergelijking der Gemeenebesten*, deel II.
31. *De Borger* (17 mei 1779) en *De Leerzame Praat-Al* (13 januari 1790).

De weelde had in de spectatoriale vertogen dus een dubbele betekenis: enerzijds verwees het naar de grote rijkdom van de Republiek en anderzijds naar de wellustige hartstochten die, opgeroepen door de rijkdom, deze rijkdom tegelijkertijd ondergroeven en de krachten van het land ook anderszins uitputten. Heb ik me in het voorgaande vooral geconcentreerd op het achterliggende excespsychologische gedachtegoed, in het navolgende zal ik nader onderzoeken welke, met de hartstochten verbonden, economische mechanismen volgens de spectator-schrijvers een rol speelden in deze neergang van de Republiek.

Consumptiedrift en nationale improductiviteit

Dat de weelde uiteindelijk tot nationale armoede leidde, stond voor de meerderheid wel vast. De weelde had volgens de spectatoriale auteurs een ruïneus effect op de binnenlandse economie, in de eerste plaats omdat de rijkdom niet langer in de eigen handel en nijverheid geïnvesteerd werd. In plaats daarvan werd geld verspild aan modieuze luxe-goederen die voornamelijk uit het buitenland geïmporteerd werden. De binnenlandse handel en nijverheid werden niet langer gestimuleerd, maar leidden bij gebrek aan vraag een zieltogend bestaan.[32]

Bovendien steeg ten gevolge van de weelde de vraag naar dienstbodes – we zagen het al bij de beeldvorming over de coquettes die weigerden hun handen vuil te maken aan het huishouden en daarenboven ook nog een persoonlijke kamenierster verlangden. Aangetrokken door de vraag, trokken meisjes van het platteland naar de stad maar leverden daar in de interpretatie van de spectatorschrijvers geen productieve bijdrage meer aan de economie: hun arbeidskracht werd verspild en bovendien huwden zij laat of in het geheel niet waardoor ook hun potentiële vruchtbaarheid het land niet meer ten goede kwam.[33] Maar ook bij andere bevolkingsgroepen werkte de weelde een verlaagd aantal huwelijkssluitingen in de hand: er waren wel "duizenden van jonge lieden, die het huwlyk schuuwen, omdat zy geene middelen bezitten tot het voeren van eene staat, welke zy voor hun geluk noodzaaklyk agten".[34] De bevolkingsaanwas bleef door deze afkeer van het huwelijk onder peil, diegenen die niet huwden (zoals lichtmissen en saletjonkers) schoten tekort in hun plichten tegenover het vaderland.[35] Overigens had de weelde ook door haar gezondheidsondermijnende effect een negatief effect op de nationale vruchtbaarheid.[36]

Verder suggereerden de auteurs van de spectatoriale geschriften dat de over-

32. *De Hollandsche Spectator* (18 januari 1732) 200; *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (20 maart 1743); *De Nederlandsche Spectator* XII (1760) nr.305; *De Philosooph* (18 en 25 augustus 1766) en (15 december 1766); *De Vaderlander* (20 april 1778) 125-126; *De Borger* (19 oktober 1778); *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.34, 269; *De Menschenvriend* II (1789) nr.99, 374-375; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 431-433; *De Leerzame Praat-Al* (20 januari 1790) 24; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.23, 183-184.

33. *De Denker* (2 augustus 1773); *De Borger* (26 juli 1779).

34. Citaat uit *De Borger* (26 juli 1779) 348. Vergelijk ook *De Onderzoeker* (8 januari 1770), *De Rhapsodist* II (1772) 341-353 en *De Opmerker* (18 maart 1776) 2e brief.

35. *De Borger* (19 en 26 juli 1779); *De Menschenvriend* III (1790) nr.47, 370-373.

36. *De Borger* (26 juli 1779) 348.

daad veelal op krediet werd aangeschaft en lang niet altijd door voldoende geld gedekt werd, zodat dit uitgavenpatroon de economie slechts in schijn maar niet in werkelijkheid stimuleerde. Op de lange termijn zorgden deze kredietverleningspraktijken voor tal van faillissementen.[37] Onder invloed van de rijkdom had het land bovendien veel aan ondernemingsgeest ingeboet: men liet de zaken op kantoor over aan bedienden en ging al rentenierend door het leven. Dit kon misschien wel voor enige tijd goed gaan maar zou uiteindelijk zijn weerslag op de handelsbalans niet missen.[38]

Deze spectator-schrijvers ontleenden hun economische argumenten voor een deel aan de verontruste geluiden die ook elders in Europa over de weelde en in samenhang daarmee ook over koophandelspraktijken opklonken. De toenemende consumptiedrift en groeiende invloed van de financieel-commerciële sector die de overgang van verschillende West-Europese landen naar een moderner economisch systeem vergezelden, waren voor velen het onderwerp van zorg.[39] Anders dan een nietsvermoedende lezer op basis van de aangehaalde spectators zou denken, waren er onder achttiende-eeuwse intellectuelen ook verklaarde voorstanders van de weelde te vinden.[40] In 1705 had Bernard Mandeville – een in Engeland gevestigde maar van oorsprong Nederlandse schrijver – in *The Fable of the Bees* de weelde onder de cynische slagzin van 'private vices, public benefits' verdedigd als een welvaart en beschaving brengend element. In zijn ogen deden zijn tijdgenoten er goed aan te erkennen dat persoonlijke ondeugden als staat-, spil- en hebzucht een positief effect konden hebben op de rijkdom van een land en dat de weelde en commercie juist de potentie hadden om smaken te verfijnen en omgangsvormen te polijsten.[41]

Mandeville gaf daarbij als een van de eersten een positieve draai aan wat door anderen op dat moment nog als een groot probleem werd gezien. De spectatorschrijvers, die overigens wel de consumptiedrang maar op een enkele uitzondering na[42] niet de invloed van de koophandel ter discussie stelden (daar waren zij te Nederlands voor[43]), konden de invalshoek van Mandeville echter niet waarderen. Sommige van hen gingen zelfs, meer of minder openlijk, met hem in discussie door bijvoorbeeld in samenspraken of karakterschetsen de visie van Mandeville door het ene personage en het tegenovergestelde standpunt door een ander per-

37. *De Patriot, of Politike bedenkingen* (7 november 1747); *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (8 mei 1743); *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.34, 269-270; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* V (1791) 50, 52.

38. *De Opmerker* (17 februari 1777); *De Borger* (19 en 16 oktober 1778).

39. Hirschman, *Passions and interests*; Pocock, 'Mobility of property'.

40. Voor een overzicht van de verschillende Nederlandse posities in het debat over de weelde: Nijenhuis, 'Weelde als deugd?'.

41. Voor de Nederlandse ervaringen waardoor Mandeville mogelijk tot zijn in die tijd opmerkelijke stellingname kwam: Dekker, 'Private vices, public virtues'. Voor een interpretatie van Mandeville's werk vanuit de Engelse context: Barker-Benfield, *Culture of Sensibility*, 119-132.

42. *De Borger* (17 april 1780) 254, betreft wellicht een bewerking of overname van een buitenlandse tekst hetgeen zeker (want expliciet) het geval is bij de ingezonden bijdrage in *De Philosooph* (9 februari 1767) 44 waar de handel uiteindelijk verantwoordelijk wordt gesteld voor het verval van de zeden.

43. Nijenhuis, *Joodse* philosophe, 97-98, 105.

sonage of de Heer Spectator te laten verdedigen. Het is niet moeilijk te raden wie in dergelijke gefingeerde discussies het onderspit dolf.[44]

Mandeville was misschien wel de meest spraakmakende, maar niet de enige schrijver die in de achttiende eeuw de weelde verdedigde. Ook auteurs als Melon, Voltaire en Diderot vonden dat de weelde en commercie de zeden juist verfijnden en naties konden verrijken. Anderen zoals Hume, Montesquieu en Nederlanders als De Pinto en Luzac namen een meer genuanceerde tussenpositie in: voor hen was de weelde een relatief begrip waarvan de effecten afhankelijk waren van een veelheid van factoren. Zij maakten een onderscheid tussen een excessieve en een gematigde weelde, waarbij zij de weelde tot een aan tijd, staatsvorm en maatschappelijke positie gerelateerd begrip maakten: wat de een paste, kon voor de ander ongepast of zelfs funest zijn.[45]

In navolging van deze auteurs neigde een enkele schrijver in de spectators wel naar een meer genuanceerde, gematigde en utilitaristische visie op de gevolgen van de weelde.[46] Anderen benadrukten dat personen van aanzien in tegenstelling tot gewone burgers wel het recht hadden om zich via hun bestedingspatroon te onderscheiden van de rest.[47] Maar de vraag wie tot de mensen van aanzien behoorde – alleen de adel of ook de hogere burgerij? – was een heet hangijzer. Want waar in het buitenland de problematiek van de weelde verbonden werd met de toenemende invloed van de koophandel, werd in de Republiek de weelde in verband gebracht met de groeiende aristocratisering van de burgerij. Behalve deze aristocratisering werd bovendien ook gewag gemaakt van een feminisering en verfransing van de zeden waardoor de weelde zo sterk aan invloed had kunnen winnen.

Aristocratisering, feminisering, verfransing

De weelde was voor de spectatoriale auteurs een duidelijk symptoom van een problematische ontwikkeling: zij demonstreerde dat de welvarende Nederlandse burger niet meer genegen was om zijn of haar verlangens en begeerten te beheersen maar zich daarentegen op een voor de burgerij ongepaste manier wilde overgeven aan een hartstocht voor mooie paarden, fraaie buitenplaatsen, luxueuze consumptiegoederen en modieuze kleding. Een dergelijke levensstijl – gekenmerkt door ostentatieve consumptie, sociaal plezier en rentenieren – werd van oudsher geassocieerd met de adel.[48] De gedragingen van de coquette, petit-maître

44. *De Patriot, of Politike bedenkingen* (7 november 1747) 171; *De Philanthrope* (5 augustus 1761); *De Denker* (23 mei en 20 juni 1763).
45. Nijenhuis, *Joodse* philosophe, 104-112; Schuler en Murray, 'Educating the passions'; Perrot, 'Geschiedenis van de luxe', 112 noot 10.
46. Bijvoorbeeld *De Onderzoeker* (12 en 19 juni 1769) met verwijzingen naar De Pinto en Hume en *De Denker* (2, 9 en 16 maart 1772) met een rede van de Utrechtse hoogleraar Tydeman. Zie verder ook enkele ingezonden brieven in *De Philosooph* (25 augustus 1766) en *De Menschenvriend* II (1789) nr.99, 370, 374.
47. *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (12 september 1742) 115 en (17 april 1743); *De Onderzoeker* (25 november 1771) 39; *De Borger* (29 maart 1779); ingezonden brief in *De Menschenvriend* II (1789) nr.99, 370.
48. Perrot, 'Geschiedenis van de luxe', 105-109.

en lichtmis lieten echter volgens de spectator-schrijvers zien dat deze weelderige leefwijze steeds meer werd overgenomen door het regentenpatriciaat en de toplaag van de gezeten burgerij die zich dat financieel konden permitteren.

Hoewel discussie mogelijk is over het beginpunt van dit proces,[49] zijn er voldoende aanwijzingen dat zich een dergelijke tendens naar aristocratisering van de hogere burgerij inderdaad in de Republiek heeft voorgedaan. Misschien minder extreem dan de auteurs van de spectatoriale geschriften het wilden voorstellen, maar in feite refereerden zij hier aan een proces dat op dat moment ook werkelijk plaatsvond.[50] De spectator-schrijvers zagen deze aristocratisering van de burgerij met lede ogen aan en interpreteerden het als een proces van normvervaging ten gevolge van de hartstochten.[51] Zij pleitten ervoor dat iedereen zich bij zijn eigen stand moest houden en dat burgers niet het gedrag van de adel moesten imiteren en zeker niet meer geld moesten uitgeven dan hun vermogen hen toestond.[52] Daarmee bekenden deze auteurs zich tot de ideologie van de standenmaatschappij waarin sociale mobiliteit slechts tot op zekere hoogte werd getolereerd. Tegelijkertijd bekritiseerden zij met hun stellingname tegen de weelde impliciet ook de onburgerlijke levenswijze van Nederlandse aristocratie, waar zij een zeer ambivalente houding tegenover innamen.

De weelde met haar hartstochten getuigde niet alleen van een aristocratisering maar tegelijkertijd ook van een bedenkelijke feminisering van de Nederlandse zeden. Weelde werd expliciet in verband gebracht met onmannelijkheid: wat goeds was er te verwachten van "een ziel aan laag vermaak onmannelijk verslaafd (...) door Weelde ontmand, door Wellust week gemaakt"? zo vroegen de spectatorschrijvers zich af.[53] Weelde maakte van mannen "bloode wyven (...) veel bekwamer, om danseryen te geleiden dan het Vaderland te verdedigen."[54] Dit verband tussen weelde en verwijfdheid berustte niet alleen op de associatie tussen vrouwen en wellust die ik in het vorige hoofdstuk heb besproken, maar ook op de associatie tussen vrouwen en geld uitgeven – een associatie die overigens wel verweven was met de andere daar het zich overdadig omringen met luxe-goederen een teken kon zijn van onbeheerste verlangens naar zinnelijke geneugten.

49. Sommige onderzoekers signaleren deze tendens reeds in de zeventiende eeuw: bijvoorbeeld Roorda (volgens Prak, *Gezeten burgers*, 262) en Schama, *Overvloed en onbehagen*.

50. De Jong, *Met goed fatsoen*, 183-187, 239-250; Kooijmans, *Onder regenten*, 205-210; Prak, *Gezeten burgers*, 207-250, 262-266.

51. *De Hollandsche Spectator* (18 januari 1732); *De Opmerker* (17 februari 1777); *De Borger* (27 maart 1780).

52. *De Hollandsche Spectator* (26 april 1734) 164-168; *De Algemeene Spectator* (5 april 1743); *De Nederlandsche Spectator* XII (1760) nr.303, 2e fabel; *De Vrouwelyke Spectator* (5 januari 1761) en (2 maart 1761); *De Denker* (18 augustus 1766); *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.20, 157, nr.34, 269, nr.40, 320.

53. Citaat uit *De Philosooph* (31 juli 1769) 242. Zie verder ook *De Philosooph* (21 september 1767) 297, 302 en (18 september 1769) 303; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.34, 269, 272; *De Menschenvriend* III (1790) nr.28, 223.

54. Citaat uit *De Denker* (9 maart 1772) 79 van de rede van Tydeman over de weelde. Vergelijk ook het gedicht over de zotte koopmanszoon, die door de weelde verwijfd en laf is geworden, in: *De Koopman* II (1770) nr.26, 207 en verder *De Rhapsodist* I (1771) 438; *De Menschenvriend* II (1789) nr.87, 276-277; *De Vraag-Al* I (1791) nr.15, 112; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.81, 99.

Hoewel vrouwen indertijd niet de enigen waren die graag geld uitgaven, werd hen in het algemeen een grote invloed toegedacht op het heersende consumptiepatroon.[55] Gevoelig als zij zouden zijn voor de mode en gevoed door een sterke behoefte anderen te imponeren met hun goede smaak en materiële welstand, vormde de consumptiedrang van vrouwen volgens de Nederlandse spectatorschrijvers een van de grote problemen waar het land zich voor gesteld zag.[56] Aan mannen werd verweten dat zij onvoldoende tegenspel boden wanneer hun echtgenotes weer eens een overbodige grote uitgave wilden doen. In *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* werd verhaald hoe een aantal mannen een 'Genootschap tegen de Weelde' had opgericht met als hoofddoel het besnoeien van overbodige bestedingen. Zij kregen vervolgens het nodige te stellen met de protesten die hen dit van vrouwelijke zijde opleverde.[57] Het verhaal doet denken aan de wetten tegen de weelde die ten tijde van de Punische Oorlogen in Rome werden uitgevaardigd en juist de vrouwen van de Romeinse elites verboden zich overdadig op te schikken, meer dan een bepaalde hoeveelheid goud bij zich te dragen en koetsen te gebruiken die met meer dan één paard bespannen waren. Deze zogenoemde Oppische Wet, die vooral zo bekend is geworden omdat de republikein Cato zich later met alle middelen (maar tevergeefs) tegen de herroeping ervan zou verzetten, werd in enkele spectatoriale teksten ook expliciet aangehaald om de weelde in diskrediet te brengen.[58]

In de achttiende eeuw riepen luxe en zinnelijk plezier in toenemende mate de gecombineerde associatie op van een vrouwelijk-aristocratische levensstijl.[59] De spectator-schrijvers zagen ook een relatie tussen het mondaine gedrag van vrouwen en dat van aristocratische groepen. In *De Denker* bijvoorbeeld werd de brief afgedrukt van een gefingeerde lezer die onder de veelzeggende naam van 'Spreeuw' een pleidooi hield voor het luxueuze en oppervlakkige gedragspatroon van adellijke personen en vrouwen – een pleidooi dat de andere lezers overduidelijk niet serieus moesten nemen.[60] Een ander voorbeeld vinden we in *De Rhapsodist* waar een bezoeker uit het nog onbedorven Zuid-Amerika zich verbaasde over de nieuwe Nederlandse gewoonten: belangrijke bestuursfuncties werden niet langer meer op basis van verdiensten maar op basis van status en geboorte toegekend, uiterlijkheden waren een steeds grotere rol gaan spelen in de toekenning van ambten en als gevolg daarvan was de invloed van vrouwen ook toegenomen.[61] Hoewel in de meeste spectators dit verband tussen vrouwelijke en aristocratische waarden minder expliciet verwoord werd, is het wel als een verborgen

55. Akkerman, *Women's vices*, 3 en passim; Barker-Benfield, *Culture of Sensibility*, 154-214 en passim.
56. *De Hollandsche Spectator* (31 mei 1734) 5; *Bataafsch Musaeum* (25 februari 1771); *De Naamlooziana* (1772) nrs.22-26; *De Rhapsodist* III (1773) 163-168; *De Vraag-Al* V (1795) nr.228, 158-159.
57. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nrs. 34, 37 en 40.
58. *De Gryzaard* (11 en 18 december 1767) in een betoog van ene J.L. en *De Leerzame Praat-Al* (20 januari 1790) 17.
59. Zie ook Hyde, 'Confounding conventions', 25-30.
60. *De Denker* (10 maart 1766) 73-77.
61. *De Rhapsodist* II (1772) 174-177.

subtekst in veel betogen aanwezig. Ik herinner hier aan de talrijke karakterschetsen van lichtmissen en saletjonkers, waarin het ambigue sekse-karakter van deze personages niet los stond van hun spilzucht die in verband werd gebracht met hun hoge afkomst.

Een derde ontwikkeling, die in nauwe samenhang met de aristocratisering en feminisering verantwoordelijk werd gehouden voor de toegenomen invloed van de weelde, was de veronderstelde verfransing van de Nederlandse elites. Want het was voornamelijk de Franse natie die in die dagen de twijfelachtige eer kreeg toegekend de weelde tezamen met andere ondeugden in deze sobere gewesten geïntroduceerd te hebben en daarmee de oud-vaderlandse deugden te hebben weggevaagd.[62] De Franse cultuur zou onder meer via de vluchtelingen die na de opheffing van het Edict van Nantes in 1685 ons land instroomden, de Nederlandse zeden ingrijpend veranderd hebben.[63] Ook de *Grand Tour* die jongelui ter afronding van hun opvoeding maakten, werd genoemd als factor in het proces van verfransing[64] – al werden deze reizen in de achttiende eeuw minder gebruikelijk dan ze in de zeventiende eeuw waren geweest.[65] En natuurlijk waren daarnaast de Franse scholen, gouverneurs en gouvernantes berucht, waarover later in dit hoofdstuk meer. Slechts een enkele keer werden de Engelsen genoemd als verkwisters,[66] hoewel ook van Groot-Brittannië bekend is dat dit zich in die tijd in een snel tempo tot een consumptie-maatschappij ontwikkelde.[67] De spectatorschrijvers hadden blijkbaar minder behoefte zich af te zetten tegen Engelse invloeden (die er in de mode bijvoorbeeld wel waren[68]) dan tegen Franse.

De bezorgdheid voor een overheersing door de Franstalige cultuur, is een terugkerend thema in de geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden. Al vanaf de Bourgondische Tijd is het cliché van de verfransing terug te vinden in het historische zelfbeeld van de Nederlanders, zij het dat er met de veranderende omstandigheden ook steeds weer andere accenten werden gelegd. Op verschillende momenten kreeg deze kritiek impulsen van politieke, economische en religieuze tegenstellingen, maar los daarvan was er ook sprake van een permanente culturele tegenstelling die deels in de verschillende gewoontes, deels in de beeldvorming

62. *De Nederlandsche Spectator* II (1750) nr.45, 151 en VII (1755) nr.167; *De Koopman* II (1770) nr.26, 207; *De Borger* (19 april 1779); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.16, 128.

63. *De Hollandsche Spectator* (15 augustus 1732) 191; *De Nederlandsche Spectator* II (1750) nr.45, 151 en VIII (1756) nr.188.

64. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (12 juni 1730) 180; *De Nederlandsche Spectator* V (1753) nr.129; *De Philanthrope* (7 november 1759); *De Vrouwelyke Spectator* (13 april 1761); *De Onderzoeker* (12 juni 1769) brief; *De Opmerker* (29 september 1777); *De Borger* (5 juni 1779) noemt naast Frankrijk ook andere landen en benadrukt dat de jongelui op reis veelal omgaan met mensen uit een hogere stand dan waaruit zijzelf afkomstig zijn.

65. Prak, *Gezeten burgers*, 215-217. Cohen suggereert dat de dalende populariteit van de *Grand Tour* in het Groot-Brittannië van de achttiende eeuw te maken had met het verwijfde gedrag van de jongelingen die terugkeerden. Zie haar *Fashioning masculinity*, 54-63.

66. *De Denker* (8 augustus 1763) 249.

67. Barker-Benfield, *Culture of Sensibility*, xix-xxiv en passim.

68. Wijsenbeek-Olthuis, 'Vreemd en eigen', 99, 105-106.

daarover geworteld was en die ook standhield in perioden van politieke allianties. In deze culturele tegenstelling speelde het oerbeeld van de Bataaf – eenvoudig en recht-door-zee – een grote rol. Daartegenover kwam het beeld te staan van een hoofse, gemaniëreerde, oppervlakkige, Franse of verfranste zuiderling wiens cultuur ongelukkigerwijs tot over de grenzen was doorgedrongen – eerst onder invloed van Franstalige immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden,[69] later via Franse Hugenoten en intellectuelen die in de Republiek een goed heenkomen zochten. Frans werd op een gegeven moment ook de voertaal van de kosmopolitisch-ingestelde, intellectuele en zakelijke elites in Europa en kreeg als zodanig ook de nodige invloed in de Republiek.[70] Hoe dan ook, de Franse taal en cultuur misten hun uitwerking op deze regio niet, al is terecht opgemerkt dat de beeldvorming over deze beïnvloeding waarschijnlijk gechargeerder is geweest dan de culturele praktijk rechtvaardigde.[71]

In de achttiende-eeuwse spectators concentreerde het verwijt van de verfransing zich vooral op de galant-wellevende, mondain-luxueuze en oppervlakkige levensstijl die de Nederlandse elites van de Fransen zouden hebben overgenomen, daarmee de oorspronkelijke zeden van hun land loochenend. Personen van hogere afkomst én vrouwen werden met hun eerzuchtige distinctiedrang en hartstocht voor luxe meer ontvankelijk geacht voor de beïnvloeding door de Franse cultuur dan de gemiddelde man.[72] Aldus werden verfransing, feminisering en aristocratisering in de spectators als intrinsiek-verweven processen gepresenteerd. Het waren deze processen die vreemde loten aan de Nederlandse stam deden groeien, loten die weggesnoeid moesten worden omdat ze enkel fraai ogende maar wrange vruchten zouden dragen – besmet als ze waren met de passie voor de weelde.

De weelde en het daarmee samenhangende nationale verval dat de spectatorschrijvers zoveel zorgen baarde, werden door hen dus in een duidelijk historisch perspectief geplaatst. Zij hingen samen met een aristocratisering, feminisering en verfransing van de Nederlandse zeden die van betrekkelijk recente datum zouden zijn: de oorspronkelijke, eenvoudige, mannelijke en deugdzame cultuur van de inwoners van deze gewesten zou door deze ontwikkelingen verloren zijn gegaan.

Hoewel in deze spectatoriale betogen oorzaken en gevolgen veelal door elkaar heenliepen, is het wel duidelijk dat in deze nieuwe culturele constellatie door een aantal excespsychologische mechanismen bepaalde hartstochten aan kracht hadden kunnen winnen en de toestand van de natie in ongunstige zin hadden beïnvloed. We kunnen nu beter begrijpen waarom de karakters van de coquette, petit-

69. Voor de inderdaad reële invloed van deze groep op het leefpatroon van de Nederlandse stedelijke elites: Wijsenbeek-Olthuis, 'Vreemd en eigen', 89-90, 94, 100, 103-106.

70. Vergelijk bijvoorbeeld ook de brief van ene Cosmopolites die in *De Nederlandsche Spectator* II (1750) nr.49 de overname van Franse gewoontes door de Nederlanders met terzake doende argumenten verdedigt.

71. Frijhoff, 'Verfransing?'; Jourdan, 'L'image du Français'.

72. *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (13 februari 1743); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.16, 127-128.

maître, lichtmis en onanerende jongere met hun hartstochten zo'n sterke symbolische functie hadden in de emotionele cultuur van deze auteurs: de door de rijkdom opgeroepen emotioneel-wellustige excessen van deze types waren in de spectatoriale conceptie immers tegelijkertijd oorzaak en exponent van de achteruitgang van de Republiek. Maar in die achteruitgang speelde ook nog een aantal andere variabelen een rol.

4.2 Het gemoed onder verschillende regerings- en maatschappijvormen

De rijkdom en de excespsychologische mechanismen die door deze rijkdom in werking waren gesteld, verklaarden voor de spectator-schrijvers wel ten dele de situatie waarin de Republiek terecht was gekomen maar niet helemaal. Zij gingen verder op zoek naar factoren die, in combinatie met de weelde, van invloed waren op de mate waarin een volk in de greep van bepaalde hartstochten kon komen. In de tweede helft van de achttiende eeuw vond een aantal van hen die onder meer in de verschillende regerings- en maatschappijvormen die in de loop der tijden ontstaan waren.

Despotie, monarchie en republiek

Het was Montesquieu geweest die in 1748 met *De l'esprit des lois* het eerst het onderscheidingsprincipe van de regeringsvorm als analytisch instrument had gehanteerd om de zeden van naties met elkaar te vergelijken. Van hem is de driedeling republiek, monarchie en despotie afkomstig die ook in enkele laatachttiende-eeuwse spectators terug te vinden is wanneer daarin de ontvankelijkheid van volkeren voor verschillende hartstochten wordt besproken. Zonder overigens expliciet naar hem te verwijzen, zagen sommige spectator-schrijvers evenals Montesquieu bijvoorbeeld een groot verschil tussen de werking van weelde in een monarchie en die in een republiek.[73]

Het meest uitgesproken was de remonstrant Konijnenburg die in zijn *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* in 1790 een systematische analyse publiceerde van de "Invloed der onderscheiden Regeeringsvormen op het Character en de Zeden van het Menschdom". Het eerst werd de despotie besproken als een regeringsvorm waarin een heerser een volstrekt willekeurige alleenheerschappij uitoefent over zijn onderdanen die zich daarmee min of meer in de positie van slaven bevinden. In een dergelijke situatie verliest een volk al snel zijn zelfrespect en worden grootmoedige gevoelens en vaderlandsliefde in de kiem gesmoord. Mensen worden angstig, wantrouwend, onoprecht, lui, ze ontwikkelen een extreem gevoel voor uiterlijkheden en laten zich bijna geheel leiden door lage begeerten. Als prototype van een despotie gold Perzië maar meer in het algemeen werd ook van

73. Over Montesquieu's ideeën in dezen: Akkerman, *Women's vices*, 25-53.

andere oosterse volkeren het karakter verklaard vanuit de despotische regeringsvorm die daar gemeengoed zou zijn.[74]

In een republikeinse staatsvorm – die in dit geval door de auteur gedefinieerd werd als de democratische regeringsvorm waarin een belangrijk deel van de inwoners veel vrijheid geniet – zijn de inwoners daarentegen vrijmoediger en hebben meer zelfrespect en eergevoel. Zij ontwikkelen een interesse in de medemens die ervoor zorgt dat zij hun eigen lagere driften beheersen en onrechtvaardigheid zullen bestrijden. De keerzijde van deze regeringsvorm is wel een zeker conservatisme: men is zo tevreden over zichzelf dat vernieuwingen worden geschuwd en de gewoontes van andere volkeren worden geminacht. Het prototype: Zwitserland.[75]

De monarchie tenslotte, moest worden beschouwd als een mengvorm van beide andere regeringsvormen en kende dan ook een mix van emotionele drijfveren die soms aan elkaar tegengesteld waren. Soms neigde een monarchie meer naar despotie, soms naar democratie en daarmee varieerde ook de nationale karakterontwikkeling. In ieder geval kwamen in een monarchie veel eerzucht en heerszucht voor, neigde men aan het hof naar luxe en wisselden de gevoelens voor het staatshoofd vaak tussen enerzijds verheerlijking en anderzijds een extreem gebrek aan respect. Er werd geen prototypisch voorbeeld aangehaald, mogelijk omdat de monarchie in deze analyse zelf een halfslachtige tussenvorm bleek te zijn.[76]

De analyse lijkt ook absoluter dan zij was, want aan het einde maakte Konijnenburg enkele relativerende opmerkingen over de vele mogelijke overgangsvormen en andere factoren (als godsdienst, klimaat en traditie) die eveneens van invloed waren op de collectieve emotionele constitutie die een natie kon ontwikkelen.[77] Konijnenburg (een overtuigd patriot) sprak niet expliciet zijn voorkeur uit voor een bepaald type regeringsvorm, maar zijn lezers zullen er ongetwijfeld door aan het denken zijn gezet over de situatie in eigen land. Nederland was indertijd een republiek, maar was het bestuur wel 'democratisch' geregeld? Had de stadhouder geleidelijk aan niet een positie verworven die in bepaalde opzichten vergelijkbaar was met die van een monarch? Hadden de regenten zich niet teveel macht toegeëigend? Het waren strijdpunten tussen de verschillende politieke groeperingen in de laatachttiende-eeuwse Republiek,[78] waar de spectatoriale auteurs in hun hoedanigheid van onpartijdige Heren Spectatoren niet al te uitgesproken over konden zijn. Zij probeerden zichzelf immers als neutrale observatoren te presenteren om hun lezers niet van zich te vervreemden. Met hun reflectie op de relatie tussen regeringsvorm en hartstochten, waren zij de grens van een politieke theorie al gevaarlijk dicht genaderd.

Het is dan ook slechts een klein aantal spectator-schrijvers dat zich met Konij-

74. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1790) 337-352.
75. Ibidem, 353-361.
76. Ibidem, 446-455.
77. Ibidem, 450-455.
78. Voor de visie van de Patriotten: Klein, *Patriots Republikanisme*, 140-165, 227-258. Voor de visie van een Orangist: Velema, 'Elie Luzac'.

nenburg aan dit onderwerp heeft gewaagd. Deze andere auters beperkten zich overigens tot zijdelingse opmerkingen in de marges van een groter betoog dat eigenlijk over iets anders handelde. In deze opmerkingen werd kortweg de eenhoofdige regeringsvorm tegenover het gemenebest (de republiek) geplaatst of ook wel de despotie tegenover 'gematigder' regeringsvormen waarin meer vrijheid heerste. Preciese definities ontbraken, maar duidelijk was wel dat onder eenhoofdige regeringsvormen of despotieën de weelde en de lagere lusten vrijer spel hadden dan elders terwijl de zo gewenste liefde voor het algemeen welzijn er minder sterk ontwikkeld was.[79] Voor de lezers die een en een bij elkaar konden optellen, mocht duidelijk zijn welke regeringsvorm vanuit het oogpunt van de hartstochten de voorkeur verdiende en ook dat de Nederlandse Republiek moest oppassen niet af te glijden naar een toestand waarin de vrijheid werd prijsgegeven aan de weelde met alle daaraan verbonden gevolgen voor het karakter van haar inwoners.

De wilde en de beschaafde mens: natuurstaat versus geciviliseerde wereld

Regeringsvormen waren een onderscheidingsprincipe, maatschappijvormen een ander. De achttiende eeuw is de eeuw waarin de wortels van de speculatieve geschiedfilosofie en antropologie liggen: in deze tijd zijn de eerste grote beschavingstheorieën ontworpen. In deze theorieën werden de verschillende culturen waar de West-Europese mens sinds de grote ontdekkingsreizen mee geconfronteerd was, voor het eerst vanuit een historisch perspectief benaderd. Ze werden beschouwd als de verschillende fasen die de mensheid in haar ontwikkeling van 'wild' naar 'beschaafd' had doorgemaakt. Vooral filosofen uit de Franse en Schotse Verlichting (Montesquieu, Rousseau, Condorcet, Millar, Ferguson, Smith) publiceerden doorwrochte werken die de verschillende ontwikkelingsfasen van de mens en de samenleving als thema hadden. Niet allemaal oordeelden zij onverdeeld gunstig over die ontwikkeling want ondanks de in de Verlichting zo centrale idee van de vooruitgang, stonden zij ook uiterst kritisch tegenover de wereld waarin zij leefden: de 'beschaafde' wereld kende immers ook haar gebreken.[80]

Deze ideeën zijn bij een groot aantal achttiende-eeuwse auteurs terug te vinden, inclusief de Nederlandse spectator-schrijvers van de tweede eeuwhelft. In hun beweringen over de oorspronkelijke 'natuurstaat' van de wilde en de latere beschaving van de geciviliseerde mens is een soort collectieve ontwikkelingspsychologie te herkennen waarin de emoties en drijfveren van de vroege mens werden vergeleken met die van de latere mens. Hun terminologie en uitspraken waren daarbij minder consistent dan die van de 'grote' filosofen maar er is desondanks wel een duidelijke lijn in te ontdekken. Of beter gezegd: twee duide-

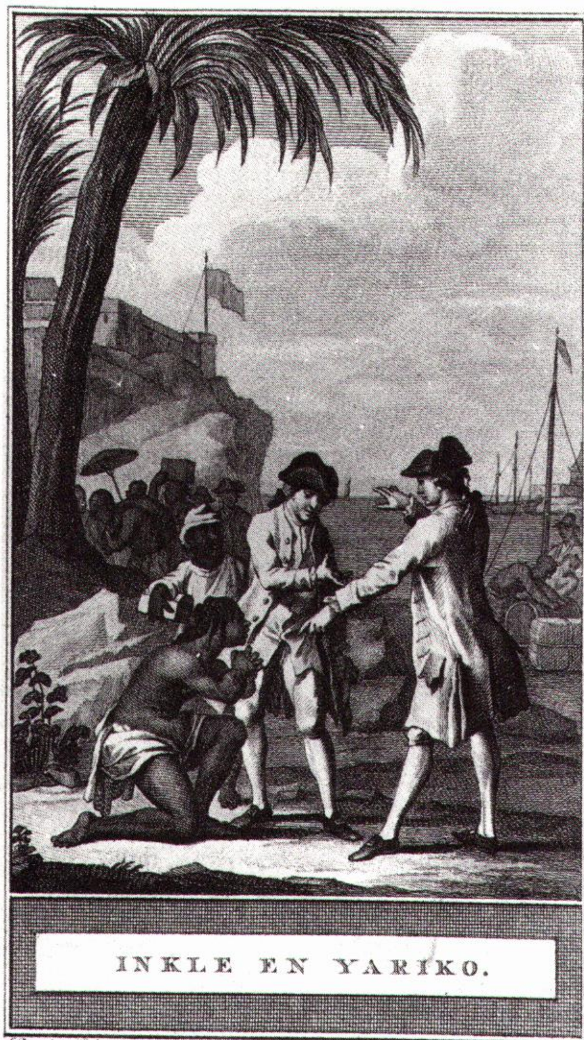
79. *De Rhapsodist* IV (1775) 90-93; *De Opmerker* (17 juli 1775) en (17 juni 1776); *De Vriend van 't Vaderland* (1780) nr.16, 126-127.
80. Hazard, *Europese denken in de achttiende eeuw*, 333-341.

lijke lijnen, die varieerden met het positieve of juist negatieve beeld van de 'wilde' dat de desbetreffende spectator-schrijver op dat moment voor ogen stond. Dit beeld kon zelfs bij een individuele auteur wisselen afhankelijk van de teksten waardoor deze zich bij het schrijven liet inspireren: soms waren dat teksten uit buitenlandse tijdschriften of boeken, soms ingezonden bijdragen van lezers die bijvoorbeeld een fragment uit een onbekende bron aanboden – niet altijd werd hierin dezelfde visie verwoord.

Bij een aantal auteurs overheerst nog het oudere beeld van de 'wilde' als een wezen dat dicht bij het dier staat en wiens emotionele drijfveren nog even 'ongetemd' zijn: de wilde is wreed, kent geen medelijden of edele gevoelens[81] maar wordt vooral geleid door onbeheerste, wellustige en soms zelfs kannibalistische neigingen.[82] "*Vraatzucht* is een aangebooren gebrek der *Americaanen*, *Negers* en alle overige volken, die met hun een gelyken oorsprong hebben (...) Geen wanbedryf brengt den menschen zoo na aan de redenlooze dieren, dan vraatzucht".[83] Wilden en ook de Barbaren – de volgende soort in de ontwikkelingsgang van de mensheid – vinden hun vermaak in eenvoudige krachtmetingen, in de jacht, in feesten, dansen en simpele muziek.[84] Daartegenover werd dan de beschaafde mens geplaatst, die in ieder geval de potentie had (die hij of zij weliswaar niet altijd verwerkelijkt) de driften te beheersen, de rede te gebruiken en het geluk te vinden in het welzijn van medemensen of in de ontwikkeling van letteren, kunsten en wetenschappen.[85]

Dat is het ene beeld. Maar zoals gezegd was er ook nog een andere interpretatie mogelijk, namelijk die van de wilde als edele, onbedorven en gelukkige natuurmens. De goede wilde is ons vooral overgeleverd als een creatie van Rousseau in zijn *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1754), maar had al een voorganger in *Oroonoko, or the royal slave* (1678) van de Engelse schrijfster Aphra Behn. Ook het verhaal over de liefde en opofferingsgezindheid van de wilde vrouw Yariko die door haar westerse minnaar zwanger en wel aan een slavenhandelaar verkocht werd (het eerst gepubliceerd in *The Spectator* van Steele en Addison) had vroeg in de achttiende eeuw al voeding gegeven aan de tegenstelling tussen de edele wilde en de mens die door een overmaat aan beschaving zijn natuurlijke moraal was kwijtgeraakt. Yariko duikt ook in de Nederlandse spectators op,[86] ze vertegenwoordigt de edele gevoelens van de mens die nog in een natuurstaat leeft. De slavenhandel representeert in deze, zij het nog niet erg talrijke, spectatoriale betogen de egocentrische keerzijde van de 'gecivili-

81. *De Philosooph* (9 februari 1767) 42, 46-47; *De Menschenvriend* II (1789) nr.81. Vergelijk ook *De Denker* (17 april 1780) 253-254 waar het type van de jager een "ruw, woest, onaandoenlyk karakter" krijgt toegeschreven.
82. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 maart 1730) 86 en (13 november 1730) 357.
83. *De Menschenvriend* III (1790) nr.28, 219.
84. *De Rhapsodist* IV (1775) 93-98, tekst van Haller.
85. *De Philosooph* (9 februari 1767) 42-47; *De Menschenvriend* II (1789) nr.81.
86. *De Rhapsodist* II (1772) 154-177 en 293-310; voor een late variant met ditmaal een gelukkig einde: *De Menschenvriend* X (1798) nrs. 17 en 18.

Afbeelding 29: Yariko, uit: C.F. Gellert, Fabelen en vertelsels in Nederduitsche vaerzen gevolgd *(Amsterdam 1772-1774).*

seerde' wereld die slechts in schijn maar niet in werkelijkheid beschaafd is: de praktijk van de slavenhandel is inhumaan, wreed en uitsluitend gericht op eigen belangen.[87] De 'innerlijke' beschaving van een Amerikaanse Indiaan steekt daar positief bij af.[88] Hobbes' uitspraak dat de mens van nature geneigd is tot geweld waardoor de oorspronkelijke natuurstaat in theorie "een oorlog van allen tegen allen" moest zijn geweest, wordt door een van de auteurs dan ook expliciet afgewezen: de wilde was volgens hem wel degelijk een deugdzaam mens.[89]

87. Zie de verwijzingen in de vorige noot en verder *De Leerzame Praat-Al* (16, 23 en 30 november 1791).
88. *De Denker* (1 juli 1765).
89. *De Philosooph* (19 januari 1767). Vergelijk ook de aflevering van (6 maart 1769), door dezelfde P. onder-

Overigens waren auteurs en lezers van de spectators ook enigszins bekend met het werk van Rousseau. Zo nemen enkelen expliciet afstand van het speculatieve karakter van Rousseau's ideeën over de wilde in de natuurstaat.[90] Een ander citeert hem echter met instemming.[91] Al dan niet onder invloed van Rousseau,[92] is er in de spectators in ieder geval een aantal interessante bijdragen te vinden, waarin de gemoedsrust van de (half-)wilde wordt vergeleken met de door de weelde opgeroepen, emotionele turbulentie van de beschaafde mens.

De wilde mens:

> "Zonder Wenschen, zonder Driften, zonder Zorgen, brengt hy zyn leven door in eene ongestoorde Rust. De Kalmte zyner Ziel is getuige van zyn geluk. Eene Vrouw te vinden, Kinderen te telen, en zyn Huisgezin met jagen of Vischen de Kost te bezorgen; Zie daar alles wat hy begeert, en wat hy zich gemaklyk bezorgt. Is hy verzadigd, zo gaat hy liggen, en geniet eene volkomene rust. Geene woeste driften ontrusten zyne vernoegde Ziel; Geene onverkrygbare wenschen vergiftigen zyn genoegen; (...) Hoe zou het mogelyk zyn, dat zy de Martelaars hunner driften werden, zo lang zy in den natuurstaat zonder aanprikkeling, zonder verzoeking, en zonder de voorwerpen leven, die zelve ontzwagtelen, en gelyk by ons voedzel geven?"[93]

De beschaafde:

> "De kwaalen van eene beschaafde saamenleving hebben hunnen oorsprong in de niet natuurlyke Instelling en ongelyke verdeeling der eigendommen (...) Wanneer deeze ongelykheid overgroot wordt, dan, en niet eerder, alsdan neemt de weelde toe (...) Het Menschdom wordt dan geleerd, de denkbeelden van geluk, met die van opschik, het houden van staat, overvloed, en alle de verscheidene tydverdryven, die de Weelde heeft uitgevonden, saamen te knoopen. Hier door worden zy de Slaaven van duizend ingebeelde behoeften, welken de bron van nyd, overgenoegdheid, list, onregtvaardigheid, meineed en geweld worden, door het aanzetten van ongeregelde lusten, en het voortbrengen van onnatuurlyke verleidingen tot Ondeugd al te sterk, om door de heerschappy der Reden in toom gehouden te worden."[94]

Maar hoe zit het in deze visie dan met de kunsten en wetenschappen, in het algemeen beschouwd als verworvenheden der beschaving die het geluk van de mensheid verhogen?

> "Ik wil gaarne erkennen, dat in een ver gevorderden en beschaafden Staat der Maatschappy de Menschelyke Natuur zig in verscheide opzigten voordeelig vertoont. De menigvuldige behoeften, welke de Weelde voortbrengt, geeven gelegenheid om hunne bekwaamheden in derzelver vervulling te doen blyken; Dit vermeerdert de Werkzaamheid en een loffelyken Naaryver; Dit bevordert de fraaije Konsten, en, naar maate Deze zig Volmaaken, wordt tevens de

tekend. Voor een wat genuanceerder beeld van Hobbes' ideeën over de hartstochten in de natuurstaat: Gunning, *Gewaande rechten*, 110-131.

90. *De Denker* (14 en 21 augustus 1769) en een lezersbrief in *De Philosooph* (9 februari 1767) 41.

91. Lezersbrief in *De Philosooph* (13 april 1767) 119-120.

92. Zie voor de Nederlandse receptie van Rousseau's ideeën op dit terrein ook Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland*, 187-208.

93. *De Philosooph* (13 april 1767) 118-119. Volgens Moens stond het leven van plattelandsbewoners in tegenstelling tot dat van stedelingen in haar tijd, nog relatief dicht bij het leven in de natuurstaat: *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.28, 217-218.

94. *De Denker* (31 juli 1769) 241-243, het betreft overigens een vertaling en bewerking van een tekst van de Engelsman Bancroft over de "Natuurlyke Historie van *Guiana*, gelegen in *Amerika*, tusschen de rivieren d'Oronoque en der Amazonen".

> Smaak verbeterd; Het Verstand breidt zig uit, en de Zeden worden Heuscher, Beschaafder, Vriendelyker. Maar alle deze schynbaare Verbeteringen worden dikwils zo misbruikt, dat zy geen wezenlyk genoegen aanbrengen."[95]

Zo spreekt een onbekende Engelse auteur in *De Philosooph*: de beloften die de kunsten en wetenschappen in zich dragen, worden maar zelden waargemaakt. Uiteindelijk oordeelt deze auteur nog het meest gunstig over de "gesteldheid der Maatschappy, waar in de Natuur, om zo te spreeken, nog half Wild is". Voor een ander blijft de uitslag echter onbeslist – juist ook vanwege de vermogens van kunsten en wetenschappen: Hottentot of Europeaan, ieder kan het geluk vinden in de samenlevingsvorm waarin hij leeft, natuurstaat en geciviliseerde wereld hebben elk hun voor- en nadelen.[96]

Hoe verschillend de uitkomsten van deze vergelijkingen tussen de wilde en de beschaafde mens ook waren, ze worden in de spectators voor eenzelfde doel ingezet. Het gaat erom voor de lezers een beeld te schetsen van de drijfveren van de mens die in de loop van de geschiedenis een bepaalde ontwikkeling – ten goede of ten kwade – hebben vertoond. De lezers konden daaruit leren hoe zij zelf met hun opwellingen, emoties, verlangens en behoeften moesten omgaan. Zij moesten er ofwel voor zorgen in niets op de ongetemde wilde te lijken en recht te doen aan hun staat van beschaving door hun lagere lusten te onderdrukken en hogere gevoelens en capaciteiten verder te cultiveren. Ofwel moesten zij zich spiegelen aan de edele wilde en zich ervoor hoeden niet het slachtoffer te worden van allerlei onnatuurlijke behoeften die in de (over)beschaafde wereld maar al te gemakkelijk werden opgeroepen en de natuurlijke deugdzame gevoelens zouden verdringen. Het verhaal mag verschillen, de moraal is in beide ontwikkelingspsychologieën hetzelfde: hoedt u voor excessieve lagere lusten en zorgt ervoor dat edeler, hogere gevoelens bepalend zijn (danwel worden of blijven) voor de omgang met de medemens.

Wat in deze betogen ontbreekt – zowel die over de regeringsvormen als die over de maatschappijvormen – zijn verwijzingen naar het mannelijke of vrouwelijke karakter van de (subjecten onder de) regerings- of maatschappijvorm in kwestie. Was dit soort referenties dan wel te verwachten, of gaat het hier om een anachronistisch verwachtingspatroon van een twintigste-eeuws onderzoekster die elke relatie met het achttiende-eeuwse denken mist?

Een retorische vraag. Het politieke denken van de achttiende eeuw werkte wel degelijk met sekse-tegenstellingen, voor andere auteurs buiten de spectators was het niet ongebruikelijk om aan republieken een 'mannelijke' kracht toe te schrijven en monarchaal bestuur te beschuldigen van verwijfdheid (of omgekeerd natuurlijk, afhankelijk van het politieke standpunt van de auteur).[97] Evenzo werd de graad van beschaving in het Verlichtingsdenken vaak afgemeten aan de mate waarop vrouwen invloed hadden op de zeden en omgangsvormen. Zowel voor

95. *De Philosooph* (9 februari 1767) 45-46. De hier – althans in theorie – positieve beoordeling van de effecten van de weelde, kan ontleend zijn aan Hume. Zie Schuler en Murray, 'Educating the passions'.
96. *De Denker* (24 en 31 juli 1769).
97. Hunt, 'Psychoanalysis, feminism, French Revolution'.

vooruitgangsdenkers die de verfijnde beschaving als ver verheven zagen boven de wilde natuur van de eerste mensen, als voor cultuurcritici die juist het overgeciviliseerde van de beschaafde mensheid hekelden, bestond er een intrinsieke relatie tussen beschaafdheid en vrouwelijkheid.[98] Daarvan is echter weinig terug te vinden in de teksten die in deze paragraaf besproken zijn. Op dit punt hielden de auteurs zich – vreemd genoeg – op de vlakte.

Dat neemt niet weg dat deze schijnbaar sekse-neutrale teksten bij de regelmatige spectator-lezer, in wiens oren de republicanistisch-getinte betogen over de weelde en de verwijfde ondeugden van de geciviliseerde elites nog moeten hebben nageklonken, wel degelijk bepaalde geseksueerde associaties kunnen hebben opgeroepen.[99] Temeer daar ook in de opvoeding, een andere historisch-maatschappelijke factor die de spectator-schrijvers van grote invloed achtten op de collectieve emotionele gedragingen, sekse een duidelijke rol speelde.

4.3 Verwaarloosde emoties: het tekort van de opvoeding

Auteurs van de spectatoriale geschriften signaleerden een duidelijk causaal en historisch verband tussen karaktersterkte en opvoeding:

> "In vorige tyden scheen de voornaamste toeleg der Ouderen te zyn hunnen Kinderen de naarstigheid, nederigheit en zuinigheid, zoo veel moogelyk, in te scherpen, ten einde 'er wyze, deugdzame en welgestelde menschen van te maaken. In deze dagen schynen zeer vele Ouders byzonderlyk te bedoelen hunne Kinders over te geven aan een yverlooze luiheit, opgeblazen hovaardy en schandelyke verkwisting, ten einde hun kroost een onbetamelyk gemak mogt erlangen, een ingebeeld *air* van meer dan gemeen voorkomen vertoonen, en wyders het beuzelachtige genoegen genieten van naar eigen zinnelykheit in de grote waereld te leven."[100]

Teveel wordt aan de hartstochten en gemoedsneigingen van kleine kinderen door de ouders de teugel gevierd: "Veele zyn dan op deze wyze slaven van hun hertstogten en van een onbetaamlyken wellust geworden".[101] Teveel geven de ouders zelf het verkeerde voorbeeld door zichzelf onvoldoende te beheersen.[102] En teveel wordt de opvoeding overgelaten aan personen die daar niet geschikt voor zijn: "zou men zulks niet wel aan deeze oorzaak toeschryven, dat de Jeugd (...) door het opvolgen haarer ongeregelde driften, geheel bedorven word?"[103]

98. Tomaselli, 'Enlightenment debate'; Vega, 'Stoere imago', 18, 20-21; Akkerman, *Women's vices*, 51-53, 95-101.

99. In *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nrs.16-17 legde Feith bijvoorbeeld wel een verband tussen beschavingsstadia en de macht van vrouwen, maar de wilde bleef hier ongenoemd.

100. *De Philanthrope* (7 november 1759) 377-378.

101. Citaat uit *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (22 mei 1730) 156; Verder ook *De Onderzoeker* (2 maart 1772) 151; *De Menschenvriend* IX (1797) nr.18, 137; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 54-59 en *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 44; *Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.20, 153-154; *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.30.

102. *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (1 september 1761); *De Denker* (22 juli 1765) 226-227; *De Opmerker* (27 december 1773); *De Spectator der Studenten* (1774) nr.24.

103. Citaat uit *De Verreezene Hollandsche Socrates* (20 februari 1741) 59; verder ook *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 276.

Tedere moeders

Toegeeflijkheid is dus een van de grootste fouten die ouders kunnen maken. Het zal de lezer wellicht niet verbazen dat het veelal de moeders zijn die zich uit een al te grote liefde voor het kind aan deze fout schuldig maken. De "alte teerhartige moeder"[104] is een topos in de opvoedkundige betogen van de spectators,[105] een topos die overigens al vanaf de vijftiende eeuw in de pedagogische adviesliteratuur voorkomt.[106] Ook vaders hebben soms een zeer grote "teederheid" voor hun kinders, maar

> "in de Moeders ziet men deze waarheden nog wel kragtigste uitblinken: 't Zy de Hartstogten der Vrouwen doorgaans heftiger zyn dan die der Mannen; of dat een Eerste en Alwyze Oorzaak, waarlyk een grooter Teederheid in derzelver Natuur heeft gelegt, voor iets 't geen ze zoo lang in hun eige Ingewanden voeden, en vervolgens met het edelste van hun Bloedt, en Levens sappen opkweeken."[107]

Verwarrend is dat de termen 'teder' en 'teerhartig' in de achttiende eeuw zowel op een grote liefde als op een grote zwakheid kunnen duiden.[108] In de eerste helft van die eeuw lijken die twee betekenissen direct in elkaars verlengde te liggen. De tedere liefde van de moeder is een zwakheid, een dominerend gevoel dat zonder begeleidend verstandelijk denken nefaste gevolgen kan hebben voor de kinderziel: "De teedere liefde van onze teerhartige Moedertjes omtrent haar Dogters, is zo hevig, dat (...) die al te laffe toegevendheid, van zo veel uitwerking is, dat ze onze Borger Dogtertjes van alle goed hoedanigheden beroofdt, en haar als ten prooy overgeeft aan hare passien."[109] Dat deze passies van de burgerdochter zeker niet licht mogen worden opgevat, weten we sinds het vorige hoofdstuk. In een van de spectators wordt een moeder vanwege haar toegeeflijkheid zelfs verantwoordelijk gesteld voor het verschrikkelijke gegeven dat haar dochter niet alleen een buitenechtelijk kind heeft gebaard maar dat zelfs uit wanhoop heeft gedood.[110] Niet alleen dochters maar ook zonen worden het slachtoffer van de moederlijke toegeeflijkheid. Lichtmissen en saletjonkers zijn opmerkelijk vaak in hun jeugd opgevoed door een toegeeflijke zwakke moeder.[111]

Later in de eeuw zal naast deze negatieve betekenis van tederheid als zwakheid in de spectators de meer positieve betekenis van tederheid als grote liefde meer op

104. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (12 juni 1730) 180.
105. *De Algemeene Spectator* (8 januari 1742) 65, (13 april 1742) 41; *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (12 juni 1743) 187; *De Hollandsche Wysgeer* (1759) nr.26, 124; *De Denker* (15 augustus 1774); *De Opmerker* (26 september 1774); *De Honig-Bije in Prosa* (1773) 6 zonder paginering; *De Menschenvriend* I (1788) nr.3, 17.
106. Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 71 en Rang, 'Geen plaats?', 193-194.
107. *De Schertser* (6 juni 1733) 65.
108. *WNT* XVI (1934) 1122, 1125.
109. Citaat uit *De Algemeene Spectator* (13 april 1742) 41.
110. *De Menschenvriend* X (1798) nr.14.
111. *De Examinator of Hollandsche* Zeedenmeester (12 juni 1730) 180; *De Denker* (12 juni 1769) 190; *De Onderzoeker* (11 februari 1771); *De Opmerker* (26 september 1774); *De Menschenvriend* I (1788) nr.15; *De Vraag-Al* III (1792) nr.134.

de voorgrond komen.[112] De tederheid van moeders en vrouwen krijgt daarmee een modernere betekenis, die echter niet meer uitsluitend aan de vrouwelijke sekse voorbehouden is. In de spectators ontmoeten we dan ook "teêrhartige" vaders die hun geluk vinden in "het pasontluikend vernuft van zynen jongen afstammeling [te] bestieren" of in het "yveren, zuchten en zorgen" voor hun gezin.[113] Dit past in een ontwikkeling waarin mannen een steeds grotere gevoeligheid en zorgzaamheid voor hun medemensen krijgen toegeschreven – een ontwikkeling waarin ook een aantal pedagogen uit die tijd actief geparticipeerd heeft[114] en die ik in het laatste hoofdstuk nader zal bespreken.

Uiteraard is het niet alleen de toegeeflijkheid die van moeders vaak slechte opvoedsters maakt. Soms leren ze ook bewust hun kinderen slechte gewoontes aan, en geven ze het slechte voorbeeld door aan ijdele zaken veel waarde te hechten.[115] Of ze verwaarlozen hun kinderen omdat ze hun tijd liever besteden aan romans, saletbezoek of het kaartspel.[116] Ze blijken ook weinig inzicht te hebben in wat goede lectuur zou zijn voor hun kinderen.[117] Sommige auteurs benadrukken echter dat het onredelijke gedrag van deze moeders zelf weer een gevolg is van een verwaarloosde opvoeding.[118]

Dat moeders wel degelijk in staat zijn om de Nederlandse jeugd een goede opvoeding te geven mits ze zelf behoorlijk zijn opgevoed en hun eigen hartstochten hebben leren beheersen, wordt in de tweede helft van de achttiende eeuw een populair thema. Dan verschijnen in de spectators de moeders, die het goede voorbeeld geven aan de lezers door hun kinderen op een voorbeeldige wijze op te voeden.[119]

> "Gelukkig (...) zyn de Kinderen, welker Moeders hunne hertstogten naar behooren weeten te leiden; en de edelste driften weeten op te wekken; die de begeertens zagtelyk bedaaren, de sterker afkeerigheden voorkoomen, zo veel als mogelyk is, en alle hevigheden stuitten; die de hertstogtelyke aandoeningen van goedwilligheid, liefde en medelyden in de tedere zieltjes opwekken, en in de gewoonte van werkzaamheid brengen;"[120]

112. Soms treft men tederheid in beide betekenissen tegelijk aan: *De Denker* (21 januari 1765) 20, 24; *De Vaderlander* (25 maart 1776) 102; *De Menschenvriend* IX (1797) nr.14, 109. Voor tederheid uitsluitend in de positieve betekenis van grote liefde: *De Opmerker* (9 januari 1775) 95-96 en *De Vaderlander* (24 augustus 1778) 270.

113. *De Kosmopoliet* (16 juni 1777) 187 respectievelijk *Monitor* (21 april 1780) 18.

114. Echter niet alle pedagogen, zie Rang, 'Geen plaats?', 198-199.

115. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (22 mei 1730) 158-159; *De Nederlandsche Spectator* IV (1752) nr.99, 172; *De Kosmopoliet* (5 augustus 1776) 2e brief; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.19, 147-148; *De Menschenvriend* VIII (1795) nr.33, 1e brief.

116. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (22 mei 1730) 158; *De Philanthrope* (21 februari 1759); *De Opmerker* (25 januari 1773); *De Vaderlander* (24 april 1775); *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 128; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 274.

117. *De Gryzaard* (3 februari 1769); *De Menschenvriend* I (1788) nr.20, 155-156.

118. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 286-298; *De Menschenvriend* VII (1794) nr.16; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.13, 99-101.

119. Bijvoorbeeld in *De Gryzaard* (22 en 29 april 1768 en 6 mei) 343-352, 355-356; *De Vaderlander* (24 augustus 1778) 270-271; *De Menschenvriend* I (1788) nr.20, 159.

120. *De Denker* (15 december 1766) 399.

Ook voor het tijdig aankweken van vaderlands- en vrijheidsliefde, is de stimulering door de moeder van het grootste belang.[121] Volgens Rang wordt de moeder in de pedagogische literatuur uit deze periode steeds meer gezien als "de ware deskundige voor de affecthuishouding" van het kind,[122] en dat zien we ook – zij het in andere bewoordingen – benadrukt in de spectators.[123] De spectatoriale auteurs gaan ervan uit dat de opvoeding juist in de vroege kinderjaren wanneer de rede nog niet ontwikkeld is, erop gericht moet zijn de emoties en neigingen van het kind in de gewenste richting bij te sturen, eventueel af te zwakken of juist te stimuleren wanneer het goede impulsen betreft. Immers, wanneer een kind gewend is toe te geven aan bepaalde driften wordt het heel moeilijk om dat nog op latere leeftijd af te leren terwijl men al heel vroeg goede gevoelens in een kind kan stimuleren.[124] Moeders worden daarbij de aangewezen personen om deze emotionele opvoeding van hun kinderen ter hand te nemen, er staat te veel op het spel om dit aan vreemden over te laten.[125]

Dubieus dienstpersoneel

Als kinderen een verkeerde inborst ontwikkelen, dan zijn de ouders daarvoor verantwoordelijk zelfs wanneer het invloeden van buitenaf betreft. Dienstpersoneel, minnen, leermeesters en vrienden op de universiteit (de gevreesde lichtmissen[126]) leveren een notoir gevaar op voor de zuiverheid van het jeugdige gemoed. Het is de verantwoordelijkheid van de ouders om kinderen zo min mogelijk en alleen onder toezicht aan deze ongewenste invloeden bloot te stellen.[127]

Ouders moeten dus de grootste zorgvuldigheid betrachten in het selecteren van hun personeel want hun invloed is groot.[128] Kinderen zijn geneigd volwassenen te imiteren en gesprekken in hun nabijheid gevoerd hebben "menigmaal een grooten invloed op de jongere en tedere gemoederen", aldus een betoog in *De Vrouwelyke Spectator* dat is overgenomen uit *The Connoisseur* en enkele maanden later ook nog eens in *De Philanthrope* verschijnt.[129] Zo kan het gebeuren dat jongeren zich een volkomen verkeerde liefdesbeleving eigen maken:

121. *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.5; *De Vaderlandsche Praat-Al* (2 januari 1793) 8; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 12.

122. Rang, 'Geen plaats?', 197.

123. Behalve in de spectator-teksten uit voorgaande noten, ook in *De Menschenvriend* VII (1794) nr.30, 236 en *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.13, 104.

124. Verwoerd, 'Kindbeeld en pedagogiek', 319-331.

125. *De Nederlandsche Patriot* (ca. 1750) nr.15; *De Denker* (6 mei 1765) 141 en (24 juni 1765).

126. *Spectator der Studenten* (1774) nr.27, brief; *De Vaderlander* (17 juni 1776); *De Menschenvriend* IV (1791) nr.43, 341.

127. *De Kosmopoliet* (17 mei 1776) 174-175; *De Vaderlander* (24 augustus 1778) 270; *De Pedagoog* (16 november 1778).

128. *De Hollandsche Spectator* (25 december 1733) 226-227; *Naamlooziana* (1772) nr.27; *De Opmerker* (27 december 1773); *De Honig-Bije in Prosa* (1773) 7 zonder paginering; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.38, 303.

129. *De Vrouwelyke Spectator* (29 december 1760) 40; *The Connoisseur* (1754-1756) nr.124; *De Philanthrope* (8 april 1761).

Afbeelding 30: 'De Min'. Prent door P. van den Berge, ca. 1700.

> "Jonge schepzels, die byna noch kinderen waren, zyn somtyds verteerd door deze overgeslagen vlam, die door eens anders drift was aangestooken, en, in navolging van den knegt en kamenier, heb ik somtyds gezien, dat het jong Heertje zich op zyn dertiende jaar inbeeldde een stervend minnaar te zyn; en dat het jonge Juffertje van liefde kwynde in een jurk en met hangende leibanden."[130]

Ook minnen vormen in de geschiedenis van de moralistische literatuur een maar al te bekende risico-groep.[131] Vrouwen die zichzelf als min aanbieden, hebben dikwijls een dubieuze achtergrond en een twijfelachtig moreel karakter, aldus de spectator-schrijvers.[132] Ouders lopen het risico dat hun kinderen met de melk van de min (een van de auteurs noemt het zelfs "hoeren melk"[133]) ook haar zedelijke tekortkomingen binnen krijgen: "de ervarendheid leert immers dat de voedsterlingen, de driften en humeuren als met de melk van hare zoogvrouwen komen in

130. *De Philanthrope* (8 april 1761) 106. Vergelijk de iets afwijkende vertaling in *De Vrouwelyke Spectator* (29 december 1760) 40. Voor eenzelfde verkeerde invloed van een gouvernante: *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 276.
131. Kloek, Van Oostveen, Teeuwen, 'Nederlandse medici', 21-26.
132. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (22 mei 1730) 156-157; *De Denker* (15 augustus 1774); *Naamlooziana* (1772) nr.27.
133. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (22 mei 1730) 156-157.

te zuigen; 't is hier van daan, dat men zo menigmaalen komt te zien, dat kinderen van de treffelykste en deugdzaamste Ouderen geboren, de rampzaligste hartstochten onderhevig zyn;"[134] Ter illustratie wordt wederom een voorbeeld uit het verleden van Rome aangehaald: Caligula, zoon van de zachtmoedige Germanicus, zou zijn bloeddorstige karakter aan zijn minnemoeder (die uit de zuidelijke landstreek Campania afkomstig was) te danken hebben gehad.[135]

Ook in andere culturen is het gebruikelijk een verband te leggen tussen melk en karakter. Volgens het islamitisch geloof ontstaat door het zogen van het kind van een ander zelfs een verwantschapsband die van evenveel belang wordt geacht als de bloedverwantschap.[136] In het westerse denken van de achttiende eeuw vormde de Hippocratische leer van de lichaamsvochten de basis voor het geloof dat karaktertrekken via de (zoog)moedermelk werden overgedragen. Dit blijkt heel duidelijk uit een lezersbrief waar een verband wordt gelegd tussen de galachtige melk van de min en het overgevoelige, eigenzinnige karakter van een dochtertje.[137] In het volgende hoofdstuk zal deze Hippocratische humoraalpathologie nader besproken worden. Het volstaat hier te noteren dat het in de spectators zo populaire idee van de maakbare mens – kenmerkend voor de Verlichting – af en toe doorkruist wordt door het tegenovergestelde idee van de biologisch bepaalde mens. In het geval van de borstvoeding, bestaat er echter de unieke mogelijkheid in te grijpen in de biologie door ervoor te zorgen dat de melk geproduceerd wordt door een zedelijk onberispelijke persoon. Dat deze redeneringswijze ook tot verrassende adviezen kan leiden, blijkt uit een satirische brief gepubliceerd in *De Kosmopoliet*. Volgens deze briefschrijver zou juist in hogere kringen de melk van een min de voorkeur moeten krijgen boven die van de moeder zelf: hij achtte het bekend "dat de grootste zielsgebreken, strafbaarste neigingen en ongeregeldste driften, ook onder de grooten voornaamelyk heerschen" en vreesde dat de zuigeling met de borstvoeding door de jonge moeder zelf ook haar hoogmoed, trots en grillen zou overnemen.[138]

Afgezien van deze cynicus, zullen de auteurs in de spectatoriale geschriften steeds vaker benadrukken dat de moeder het beste zelf de borstvoeding kan geven. Ook dit is geen nieuw advies, het kan al vanaf de dertiende eeuw met enige regelmaat in medische en opvoedkundige geschriften worden aangetroffen.[139] Maar er heeft wel een accentverschuiving plaatsgevonden in de argumentatie. Zo blijkt in de spectators van de eerste helft van de eeuw het motief vooral te zijn dat van de min een verkeerde invloed kan uitgaan, terwijl later in de eeuw daarnaast

134. Citaat uit *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (18 juli 1742) 55; voor vergelijkbare uitspraken *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 385-393.

135. Ibidem. En verder *De Kosmopoliet* (28 oktober 1776) 350-351. Het voorbeeld ontlenen de auteurs zeer waarschijnlijk aan *De l'obligation aux mères, de nourrir les enfants*, een populair geschrift over de 'natuurlijke' plicht van moeders zelf hun kind te zogen.

136. Jansen, 'Sociale aspecten van melkverwantschap', 81.

137. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 385-393 met een verwijzing naar de Duitse pedagoog Campe.

138. *De Kosmopoliet* (4 november 1776) 345-347.

139. Rang, 'Geen plaats?', 192-193.

het idee ingang vindt dat men gehoor dient te geven aan het moederlijk instinct en deze 'natuurlijke verplichting' van vrouwen.[140] Dat moeders vaak geen zin zouden hebben om hun kinderen zelf te zogen, wordt ook weer in een historisch kader geplaatst: het getuigt van de verwording van de achttiende eeuw in vergelijking met het goede voorbeeld dat moeders in de zeventiende eeuw gaven.[141] In de hogere kringen is het gebruik van een min in de mode gekomen omdat men zich daarmee kon onderscheiden van gewone burgers, zo wordt in de spectators gesuggereerd.[142] Om dit soort beweringen over het onder de elite toenemend gebruik van huurzogen te kunnen staven met gegevens uit de praktijk van die dagen, is jammer genoeg te weinig cijfermateriaal beschikbaar.[143] Wel weten we uit een onderzoek naar Nederlandse regentenfamilies in de zeventiende en achttiende eeuw, dat indertijd in ongeveer de helft van de honderdvijftig onderzochte huishoudens een min werd ingehuurd om het kind te voeden. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen dat dit aantal in de achttiende eeuw zou zijn toegenomen maar het onderzoek is uiteraard te beperkt om hier verregaande conclusies aan te verbinden.[144]

Afwezige of adellijke vaders

Ook in de visie op de vader als opvoeder zien we in de loop van de eeuw een verschuiving optreden. Eerst wordt hem vooral een negatieve rol toegeschreven als de grote afwezige, de zwakke leider of het verkeerde voorbeeld. Als het met de opvoeding fout is gelopen, dan komt dat veelal omdat de vader gestorven is[145] of zich te weinig met de opvoeding heeft bemoeid, hetzij omdat hij prioriteit gaf aan andere zaken hetzij omdat dreigende onmin met dominante vrouwen in zijn opgeving hem daarvan afhield.[146] Een enkele keer ook blijkt de vader wel aanwezig maar te toegeeflijk voor zijn kinderen – vooral voor zijn dochters.[147] In dat geval getuigt de opvoeding door de vader op flagrante wijze van foute inschattingen, zoals we al in het vorige hoofdstuk uit de gedragingen van de jonge savantes konden leren. Dat deze eigenzinnige jongedames, die hun toegenomen kennis misbruikten om zichzelf met hartstochtelijke stijfkoppigheid in de ondergang te storten, hun opvoeding hadden genoten van vaders die uit de adelstand afkomstig waren, lijkt met alle spectatoriale kritiek op de hogere standen geen toeval meer.[148]

140. *De Philosooph* (12 september 1768); *De Kosmopoliet* (23 september 1776) 305; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.11, 85-86.
141. *De Leerzame Praat-Al* (3 maart 1790) 65-72.
142. *De Hollandsche Spectator* (30 juli 1734) 138; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.12, 91.
143. Kloek, 'Fenomeen huurzogen', 10-13.
144. Hokke, 'Mijn alderliefste Jantjelief', 64-65.
145. *De Algemeene Spectator* (8 januari 1742) 65; *De Onderzoeker* (11 februari 1771); *De Opmerker* (26 september 1774).
146. *De Hollandsche Spectator* (29 oktober 1731); *De Verreezene Hollandsche Socrates* (20 februari 1741) 62-63; *De Algemeene Spectator* (13 april 1742) 43; ook nog in *De Herdenker* (18 maart 1766) 30-31 en *De Vaderlander* (25 maart 1776) 98.
147. *De Vrouwelyke Spectator* (13 april 1761).
148. *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (5 en 12 juni 1743) 178; *De Philanthrope* (3, 10 en 17 augustus 1757) en hetzelfde verhaal nogmaals in *De Onderzoeker* (28 september, 5 en 12 oktober 1772).

Aanvankelijk verschijnt de vader in de spectatoriale geschriften dus vooral als een figuur van wie normaliter een goede invloed had kunnen en moeten uitgaan, maar die daar helaas dikwijls in tekortschiet.

Net zoals voor de moeder verschijnen ook voor de vader vooral in de tweede helft van de eeuw uitgebreide beschrijvingen van hoe de vaderlijke betrokkenheid dan wel vorm moet krijgen. De ideale vader bemoeit zich al vroeg met de opvoeding van zijn kinderen, en neemt vanaf het vijfde, zesde levensjaar de opvoeding van de jongens over van zijn echtgenote.[149] Hij stelt er een groot belang in dat zijn kinderen op de juiste wijze leren om te gaan met hun emoties. Zoals een van hen in een brief aan een spectator schrijft:

> "Gelyk men een jongen telg kan buigen naar zyn welgevallen, zo denk ik, dat men de hartstogten der Kinderen, met voorzigtigheid en aanhoudende zorg, kan leiden werwaards het ons behaagt; [...] Om zyne menschenliefde en gezellige driften op te wakkeren, liet ik hem de Musyk leeren."[150]

Een goede vader kiest verder met zorg de leermeesters voor zijn zonen.[151] Maar ook voor zijn dochters heeft hij voldoende aandacht en hij selecteert voor hen leerzame lectuur waar hij een beter zicht op lijkt te hebben dan zijn echtgenote.[152] Dat ook het aanbod op de boekenmarkt een maatschappelijke factor is met enorme consequenties voor het zedelijk karakter van jongelingen, staat voor de spectatoriale auteurs buiten kijf.[153]

Leesadviezen vormen dan ook een onderdeel van de zogenoemde 'Vaderlijke Raadgevingen' die in deze periode bijzonder populair worden. Chesterfields *Letters to his Son* (1774), Gregory's *A Father's Legacy to his Daughters* (1774), De Perponchers *Instructions d'un Père à son Fils* (1774) en Campes *Väterlicher Rath für meine Tochter* (1789) zijn voorbeelden uit dit genre die ook in Nederland werden gelezen.[154] Campes 'Vaderlijke Raad' werd in 1789 al direct vertaald en in losse afleveringen inclusief leesadviezen in de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* gepubliceerd, een primeur want de integrale Nederlandse vertaling zou pas een jaar later in boekvorm op de markt komen.[155] Al was de traditie van de 'Vaderlijke Raadgeving' als zodanig al veel ouder en kende deze zijn evenknie in de 'Moederlijke Raadgeving', de groei laat desalniettemin zien dat de banden tussen

149. *De Nederlandsche Patriot* (ca. 1750) nr.15; *De Philanthrope* (21 juli 1762); *De Gryzaard* (22 april 1768) 343; *De Honig-Bije in Prosa* (1773) nr.6 zonder paginering.
150. *De Philanthrope* (21 juli 1762) 225, 228.
151. *De Nederlandsche Spectator* II (1750) nr.39. *De Nederlandsche Patriot* (ca. 1750) nr.15; *Naamlooziana* (1772) nr.27; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1790) 320-330.
152. *De Philosooph* (29 december 1766); *De Denker* (4 oktober 1773); *De Opmerker* (25 mei 1778) 250.
153. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 560-571.
154. De Engelse diplomaat Chesterfield – die als gezant meerdere jaren in Nederland had doorgebracht – werd onder anderen gelezen door de Haagse Magdalena van Schinne, aanvankelijk met instemming later met groeiende distantie. Zie haar *Dagboek*, 92-93, 103-104. Van het boek van Gregory verscheen in 1848 een Nederlandse vertaling. Over de oplagecijfers van het werk van de Haags-Utrechts gedeputeerde Willem de Perponcher: Mijnhardt, 'Nederlandse Verlichting nagerekend', 175-180.
155. J.H. Campe, *Vaderlyke Raad aan myne Dochter (...) aan de huwbaare Jufferschap gewyd* (Amsterdam 1790-1791). Over dit werk: Kersting, 'Prospekt fürs Eheleben'.

Vader heeft u lief myn kind: 't is uw beste Vriend.
Denk, als hy iets weig'ren moet, dat het u niet dient.

Vv Vv

By den *Vader*, als het Hoofd des Huisgezins, beruſt inzonderheid het oppergezag over de Opvoeding, of ten minſten in eenen veel hoogeren trap dan by de Moeder: want de Natuur ſtelt tuſſchen de Moeder en de Kinderen eene gemeenzaamheid, welke daartoe veel te groot en te teder is. Daarvandaan is het, dat de Moeder, wanneer zy gebiedt, of wederſtreeſt, of dreigt, meest alle haare ſtrengheid op het Vaderlyk gezag laat te huis komen. Ook leert mede de algemeene ondervinding dat doorgaans de opvoeding min of meer mislukt, waar geen Vaderlyk gezag plaats heeft.

Derhalven moet de naam *Vader* by de Kinderen een ontwyfelbaar en tevens onwederſtaanbaar oppergezag inſluiten, en dies te meer naar maate zy minder vatbaar zyn voor redeneering. Maar ongelukkig! zo de huislyke Wetgeever willekeurige bevelen geeft, of willekeurige ſtrengheid oefent. — De naam *Vader* moet tevens het denkbeeld inſluiten van besten Vriend, van tederhartigſten en verſtandigſten Hoeder en Verzorger.

Afbeelding 31: De Vader, letter V. uit het Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd *(Amsterdam 1781) van J.H. Swildens toont de noodzaak van vaderlijke betrokkenheid in de opvoeding.*

vader en kind (zoon én dochter) nauwer aangehaald worden. Misschien mogen we zelfs stellen dat ook de talloze adviezen die de spectator-schijvers zélf op vaderlijke toon aan jonge lezers en lezeressen geven (al dan niet na een brief waarin om raad gevraagd wordt), variaties vormen van dit genre van de Vaderlijke Raad en de populariteit van het genre verder bevorderd hebben.

De opvallende aanwezigheid van Campe[156] bevestigt na de onanie-vertogen opnieuw de invloed van de Filantropijnen, een groep Duitse pedagogen die als 'Volksaufklärer' in de bevordering van het algemeen welzijn en behoud van de status quo het belangrijkste doel van de opvoeding zagen en met hun opvoedingsinstituten in de laatste decennia van de achttiende eeuw letterlijk en figuurlijk school maakten.[157] In Nederlandse opvoedkundige verhandelingen worden deze auteurs bijzonder vaak geciteerd, overigens naast Locke die met zijn *Some Thoughts concerning Education* (verschenen in 1693, Nederlandse vertalingen in 1698 en 1753) de toon gezet had voor de Nederlandse opvoedkunde van de achttiende eeuw. Dit uiteraard samen met 'Vadertje' Cats, want van deze populaire zeventiende-eeuwer was ook in veel achttiende-eeuwse huishoudens nog werk terug te vinden.[158] Een enkele keer wordt er wel naar pedagogische geschriften van vrouwelijke auteurs verwezen, bijvoorbeeld naar het werk van Madame de Beaumont[159] of naar *Proeve over de Opvoeding* (1779) van Betje Wolff, maar het overwicht van de mannelijke pedagogen is in deze periode toch opvallend. Rousseau, wiens pedagogische ideeën zeker voor een deel overeenstemden met die van Locke en de Filantropijnen, had in Nederland aanvankelijk een veel slechtere pers – deels vanwege de overwegend theoretische inhoud van zijn pedagogische werk en deels vanwege zijn deïstische geloofsopvattingen waarin de openbaring als basis van het christelijk geloof werd afgewezen. De Filantropijnen hebben zich wel voor een deel door Rousseau laten inspireren en het is dan ook via hen dat zijn ideeën later in een aangepaste vorm in ons land zijn terug te vinden, onder meer in de publicaties van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.[160] De leden van dit genootschap, geestverwanten van de spectator-schrijvers, hebben zich verder actief ingezet voor de verbetering van het Nederlandse schoolstelsel dat in de achttiende eeuw aan felle kritiek onderhevig was. Ook in de spectators zijn van deze kritiek talrijke voorbeelden te vinden.

156. Lectuur van de pedagogische werken van Campe (naast die van De Perponcher en Van Alphen) wordt ondermeer aanbevolen in *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.11.
157. Whaley, 'Protestant Enlightenment', 108-111; Duijx, *Filantropijnen Bibliografie*.
158. *De Herdenker* (18 maart 1766) 26; *De Borger* (23 november 1778). Over de doorwerking van Cats op de Nederlandse opvoedkunde: Kruithof, 'Opvoedingsadviezen', 169-178. Over de bij de hogere klassen tanende maar overigens nog grote populariteit van Cats in de achttiende eeuw: De Kruif, 'En nog enige boeken', 323 en Brouwer, *Lezen en schrijven*, 72.
159. Jeanne Marie Leprince de Beaumont publiceerde *Magasin des Enfants* (1757) en *Magasin des Adolescents* (1760), die vrijwel meteen in het Nederlands werden vertaald onder de titels *Magazyn der Kinderen* (Den Haag 1758) respectievelijk *Magazyn der jonge Juffrouwen* (Den Haag 1760).
160. Gobbers, *Rousseau in Holland*, 291-296, 307-315, 320-346; Pouw, 'Waare verlichting', 298, 314-315.

Afbeelding 32: Rekenonderwijs op een stadsschool, zoals afgebeeld bij De Cijfermeester, letter C. uit het Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd *van J.H. Swildens (Amsterdam 1781).*

Francofiele scholing

Als we de betogen in *De Denker* en andere spectators moeten geloven, was het met de opleiding van de burgerjeugd in de Republiek treurig gesteld.[161] In hun vroege jeugd blootgesteld aan een ongeschoolde 'schoolmatres', werden kinderen daarna opgeleid door lagere schoolmeesters, catechiseermeesters, gouverneurs en gouvernantes wier intellectuele, morele en didactische kwaliteiten eveneens te wensen overlieten. Ook over het vervolgonderwijs lezen we veel klachten. Volgens spectator-schrijvers was het niveau van de Latijnse scholen (waar jongens uit de elite werden voorbereid op een universitaire studie) doorgaans te laag. En de Franse (kost)scholen waar vanaf de zestiende eeuw de scholing en opvoeding van

161. Over de organisatie van het onderwijs in de vroegmoderne tijd: Noordam, *Historische pedagogiek*, 39-52, 64-68; De Booy, 'Volksonderwijs Noordelijke Nederlanden'; Nauwelaerts, 'Het secundair onderwijs'. Speciaal over de veranderingen in de achttiende eeuw: Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs'.

jongens en meisjes uit de hogere burgerij voltooid werd, konden al helemaal weinig genade vinden in hun ogen.[162]

Klachten over het onderwijs zijn van alle tijden, en mogen in het algemeen met enige scepsis bezien worden. Dat geldt ook voor de achttiende eeuw wanneer er nogal wat verschuivingen plaatsvinden in het hogere onderwijs[163] en het geldt zeker voor de spectator-schrijvers die immers van overdrijving een vaste gewoonte hadden gemaakt.[164] Ik haal deze spectatoriale betogen dan ook niet aan om het niveau van het achttiende-eeuwse onderwijs te bespreken, maar om te laten zien dat dit onderwijs een rol kreeg toebedeeld in de historisch-maatschappelijke verklaring van de hartstochten zoals die was opgenomen in de emotionele cultuur van deze auteurs. Opvallend – maar inmiddels niet meer zo verrassend – is de nadruk die de toenemende buitenlandse invloed op dit onderwijs als verklarende factor voor de tekortschietende zedelijke opvoeding krijgt.[165]

In de achttiende eeuw waren privé-leraren en gouvernantes inderdaad vaker dan in de zeventiende eeuw van Franse, Duitse of Zwitserse afkomst. Dit hing samen met een veranderende taakstelling: niet kennisoverdracht maar het vertrouwd maken met de kosmopolitische, verfijnde omgangsvormen en levensstijl van de elite werd voor een aantal ouders in de achttiende eeuw de belangrijkste reden om voor een buitenlandse huisonderwijzer(es) te kiezen.[166] Juist dit nu is de spectator-schrijvers, die de verfransing van de elite toch al als groot probleem bestempelden, in het verkeerde keelgat geschoten.[167] Ook schoolmeesters die van buitenlandse komaf waren, werden om die reden door hen gewantrouwd en veroordeeld.[168] De populariteit van de Franse scholen voor kinderen uit de burgerij die niet in aanmerking kwamen voor privé-onderwijs of de Latijnse School, beschreven zij dan ook met argwanende pen. Al ging het hier maar om enkele procenten van de bevolking,[169] het betrof juist die sociale groep waar de Heren Spectatoren zich het meest mee identificeerden. Volgens hen kregen de kinderen op de Franse scholen vooral een opleiding in galanterie in plaats van nuttige vakken te leren. Onder het mom van een beschaafde opvoeding,[170] leerden ze helaas niet wat ware beschaving inhield:

162. *De Denker* (28 januari 1765), (4 november 1765), (22 augustus 1774); *De Onderzoeker* (29 mei 1769) 2e brief; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 136-159. Voor opmerkingen specifiek over catechiseermeesters, zie: *De Onderzoeker* (5 november 1770).

163. Volgens Frijhoff moeten we een deel van deze achttiende-eeuwse kritiek (met name op de Latijnse school) dan ook niet zozeer begrijpen als een bewijs van het verval van het onderwijs als wel als een teken van onvrede met het uitblijven van aanpassingen aan de veranderende omstandigheden. Zie zijn 'Crisis of modernisering?'.

164. Berk deed een voorzichtige poging de spectatoriale kritiek te relateren aan de realiteit van het onderwijs in de achttiende eeuw en kwam tot de weinig verrassende conclusie dat het negatieve beeld wel wat nuanceringen behoeft: Berk, 'Over de opvoeding', 11-13.

165. *De Menschenvriend* I (1788) nr.16; *De Praat-Al* (15 februari 1792) 49.

166. Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', 14-15.

167. *De Denker* (28 januari 1765); *De Koopman* IV (1773) nr.7; *De Menschenvriend* IV (1791) nr.21; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 276-285; *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.11, 86.

168. *De Denker* (22 augustus 1774); *Naamlooziana* (1772) nr.27.

169. Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', 21-24.

170. *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.11, 84-86.

Afbeelding 33: De Opvoedinge der Meisjes *(Amsterdam 1771) van Fénélon. Titelprent gemaakt door Simon Fokke.*

> "Om de jeugd waarlyk te beschaaven, moet men ze eerst hunne eigen driften leeren breidelen, en vervolgens zich naar de onzondige verkiezingen en zinlykheden van anderen schikken; men moet ze de menschelyke hartstogten in alle derzelver omwegen en kronkelpaden doen kennen, om daar een verstandig en voordeelig gebruik van te maaken."[171]

We stuiten in dit onderwijskundig denken dus opnieuw op de tegenstelling tussen ware en valse beschaving waarin de beheersing en juiste sturing van de emoties een grote rol speelt.[172] Maar op een Franse school werd aan de hartstochten

171. Citaat uit *De Denker* (8 augustus 1763) 255.
172. Zie voor de politieke betekenis van de tegenstelling tussen 'ware' en 'valse' beschaving in het pedagogisch denken van de achttiende eeuw ook: Los, 'Snijpunt van pedagogiek en politiek', 79-82.

juist ruim baan gegeven, zo meenden de spectator-schrijvers. Gezien de verondersteld deplorabele staat van het onderwijs en de opvoeding in Frankrijk zelf, waar de zwakke sekse volgens een briefschrijver in een van de spectators een veel te grote en bedenkelijke invloed op uitoefende, lag dat al enigszins in de lijn der verwachtingen. Was Lodewijk XIV, die "leefde als een' *Sultan*, en storf als een Vrouw", niet het voorbeeld bij uitstek van de bederfelijke invloed die de Franse, vrouwelijke opvoeding op personen had – een invloed die bij deze vorst nog eens was versterkt door de heersende hofcultuur waar vrouwen het voor het zeggen hadden?[173]

Vanuit een dergelijk perspectief waarin opnieuw vrouwelijke, aristocratische en Franse waarden op een negatieve wijze met elkaar verbonden werden, is het geen wonder dat de spectator-schrijvers ook het effect vreesden dat een verblijf op een Franse kostschool op de zeden van de pupillen zou hebben[174] – al was een dergelijk verblijf dan enkel voor een select groepje van rijke kinderen weggelegd.[175] De Philosooph laat zijn lezers middels een van zijn correspondenten waarschuwen voor de weinig-burgerlijke opvoeding die meisjes op Franse kostscholen krijgen: dansen, musiceren en borduren mogen wellicht nuttig zijn voor adellijke dochters, maar wanneer burgermeisjes naar dit soort scholen gestuurd worden dan mag het geen verwondering wekken als ze later hun neus ophalen voor burgerlijke gewoontes en een voorkeur ontwikkeld hebben voor romans en wulpse boeken.[176]

Het is een telkens terugkerend thema, de verkeerde invloed die van het lezen kan uitgaan. Heb ik in het vorige hoofdstuk lezen *als* hartstocht besproken, op de volgende bladzijden zal ik de potentiële effecten van dit lezen *op* de hartstochten, gemoedsdriften en karaktervorming bespreken.

4.4 Bewogen lezen

Een leesrevolutie?

De achttiende eeuw kende een sterk expanderende boekenmarkt: zowel in kwantitatief opzicht (het aantal aangeboden titels) als in kwalitatief opzicht (de aangeboden genres) was er sprake van een opmerkelijke groei en verbreding. Op basis hiervan is binnen het boekhistorische onderzoek enige tijd de stelling populair geweest dat zich op het terrein van het lezen in de achttiende eeuw een kleine revolutie zou hebben afgespeeld: er zou sprake zijn van een opzienbarende groei in het lezerspubliek dat we in toenemende mate onder de zich

173. *Bataafsch Musaeum* (8 april 1771) 237-239.
174. *De Denker* (21 januari 1765) 24 en (28 januari 1765); *De Opmerker* (27 december 1773) en (8 augustus 1774).
175. De hoge kostgelden maakten de kostscholen alleen voor de aanzienlijkste families betaalbaar: Kooijmans, *Onder regenten*, 194; Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', 23.
176. *De Philosooph* (15 februari 1766). Vergelijk ook *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.38.

emanciperende burgerij zouden moeten situeren en tegelijkertijd zou ook de aard van het lezen veranderd zijn. In plaats van steeds weer opnieuw een handvol stichtelijke teksten te lezen hadden de lezers zich massaal op de wereldlijke lectuur van romans en periodieken gestort, genres die zich minder voor intensief-herhalende en meer voor eenmalig-oppervlakkige leespraktijken zouden lenen.[177]

Hoewel de laatste tijd de wetenschappelijke scepsis rondom deze zogenaamde 'Leesrevolutie' overheerst,[178] vormt de notie als zodanig wel een interessant perspectief voor de vraag hoe de spectator-schrijvers ertoe kwamen om juist het lezen mede-verantwoordelijk te stellen voor de bedenkelijke emoties die zij in hun *Personae Intemperantes* bekritiseerden. De indruk dat er in de achttiende eeuw op het terrein van het lezen iets bijzonders aan de hand was, blijkt namelijk niet een twintigste-eeuws hersenspinsel te zijn maar treffen we reeds in de achttiende eeuw zelf aan.[179] Zonder dat ik daarmee gezegd wil hebben dat er in de achttiende eeuw daadwerkelijk een leesrevolutie heeft plaatsgevonden, maakt dit gegeven wel enigszins begrijpelijk dat de spectator-schrijvers het denkbeeld van een ingrijpende historische verandering in het lezen hebben gebruikt ter verklaring én bestrijding van de door hen zo verfoeide hartstochten.

Sommige elementen van de veronderstelde leesrevolutie zoals de onder bepaalde groepen epidemische toename van het lezen (de leeswoede of leeszucht) en de ongekende populariteit van de roman, vinden we direct terug in de spectatoriale betogen. De spectator-schrijvers namen in deze contemporaine kritiek zelf een uiterst dubbelzinnige positie. Ik heb daar in het vorige hoofdstuk naar aanleiding van de beeldvorming rondom geleerden en savantes al op gewezen: lezen mocht dan van de ene kant al te vaak in ongewenste effecten sorteren, van de andere kant kon lezen ook het karakter op de juiste wijze vormen zoals de spectatoriale auteurs bijvoorbeeld met de door hen geschreven geschriften beoogden. Hun eigen positie op de boekenmarkt was die van een nieuwkomer die het lezerspubliek nog aan zich moest zien te binden. Een al te negatieve stellingname tegenover het lezen was daarom niet in hun eigen belang. Nuancering en differentiatie was het devies. Vandaar ook de gedetailleerde leesadviezen die ze op een gegeven moment gaan verstrekken aan hun lezers en lezeressen.

Het gevaar van de roman

De roman bestaat als genre feitelijk pas vanaf de zeventiende eeuw en had aanvankelijk met een negatief imago te kampen. De verschillende subgenres (de burleske, picareske, arcadische en heroïsch-galante romans) hadden geen van alle een

177. Voor kritische samenvattingen van de belangrijkste vragen en benaderingen rondom deze these: Mijnhardt, *Tot heil*, 47-48; Brouwer, 'Hoofd zonder lichaam'; idem, *Lezen en schrijven*, 17-40; Kloek, 'Lezer als burger'.
178. De interpretaties die aan de expanderende boekenmarkt zijn gehecht, blijken moeilijk te handhaven. Zie de auteurs in de vorige noot.
179. Kloek, 'Lezer als burger', 177.

goede naam: ze zouden het werk zijn van gemakzuchtige broodschrijvers, zo luidde het verwijt van meer klassiek-geschoolde auteurs die de voorkeur gaven aan poëzie en tragedies. Toen vanaf ongeveer 1700 de roman meer realistische tendenzen ging vertonen, groeide onder zedenschrijvers eerst de verontrusting over de invloed die deze lectuur op haar lezers kon hebben. Later in de achttiende eeuw zou de romanreceptie echter met de opkomst van de zedenkundige karakterroman een welwillender gezicht gaan vertonen.[180] Ook in de spectators is deze lijn te herkennen.[181]

Het romangenre staat bij de spectator-schrijvers aanvankelijk voor dubieuze lectuur, die in de jonge lezers verlangens oproept van bedenkelijke signatuur en waarvan de ongekende populariteit dus een probleem vormt: "leezen zy een deel Romans en andere laffe grollen, waar door de driften der ziedende jeugd, aan het gaan geraakt, tot alle buitensporigheden uitspatten".[182] Voor een van de spectatorlezers is dit niet erg verwonderlijk, want volgens hem behoren romanschrijvers – tezamen met schilders en dichters – tot een soort van mensen dat bekend staat om zijn driften en wellusten. Dat althans is de strekking van zijn brief in *De Philanthrope*.[183] Hoewel we mogen betwijfelen of de auteurs van de spectatoriale geschriften deze bewering in haar algemeenheid onderschreven[184] (in de tweede eeuwhelft waren ze immers niet zelden zelf actief als dichter of romanschrijver) staat het desondanks wel vast dat zij vanwege de aantrekkingskracht die romans op de jeugd verondersteld werden te hebben,[185] beducht waren voor de inhoud en voor de emoties die de lectuur daarvan in de jeugdige lezer kon oproepen:

> "want Juffers, die aan Komedien en Romans koomen, zoeken dezelven doorgaans met eene onverzaadelyke begeerte; waarvan geene andere reden is, dan om dat zy sommige hartstogten en hartstogtelyke verbeeldingen te veel streelen; 't welk derhalve een tweede kwaad is by het verkwisten van den tyd."[186]

De verbeelding wordt beschouwd als de zwakke plek in het gemoed dat onder invloed van alle fantasieën snel ten prooi valt aan ongewenste emoties.[187] Vooral vrouwen[188] (die men om die reden liever niet alleen laat met een boek[189]) maar ook andere gemakkelijk te beïnvloeden personen blijken al te ontvankelijk voor de

180. Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 199-205; Kloek en Paasman, 'Inleiding', 4-10; Kraakman, 'Kermis in de hel', 19-21.

181. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 93-94.

182. *De Nederlandsche Spectator* V (1753) nr.109, 36.

183. *De Philanthrope* (12 mei 1762) 149.

184. Wel worden in *De Kosmopoliet* (8 september 1777) 284-285 bepaalde groepen dichters gehekeld.

185. In de Zwolse boekhandel van Martinus Tijl werden de meeste romans inderdaad door jeugdige lezers gekocht, maar veel waren het er aan het einde van de achttiende eeuw nog niet. Zie Brouwer, *Lezen en schrijven*, 193, 224.

186. Citaat uit *De Denker* (8 september 1766) 286. Zie voor dezelfde thematiek ook *De Onderzoeker* (7 oktober 1771) 395-396 en *De Menschenvriend* VIII (1795) nr.22, 171.

187. Een idee dat al door Coornhert verwoord werd: Konst, *Woedende wraakghierigheidt*, 15-16

188. Zie voor de gevaren van de vrouwelijke verbeeldingskracht in relatie tot fictie ook Spacks, 'Ev'ry Woman', 37-40 en Mullan, 'Hypochondria and hysteria', 159-160.

189. Michaelson, 'Women in the reading circle'.

beeldrijke taal van de romans:[190] "De voornaamste dezer geletterde verleiders, zyn de oude Romans, en deszelfs ontäarde nazaaden, de tegenwoordige *Nouvelles*. Den aankomende Student leest over de hartstogt der liefde, tot dat hy zich inbeelt alle de kloppingen, flodderingen, en ontroeringen in zyn boezem te gevoelen".[191] Sommige romans roepen in de lezer een verheven liefdesgevoel op, dat echter kunstmatig is en weinig productief. Andere werken appelleren vooral aan de lagere lusten en zetten aan tot subversieve daden:

> "schoon *Romans* en *Nouvelles* beide zeer aanprikkelende zyn, nochtans zyn haar werkingen zeer verschillend. Den Roman-Student word (...) zulk een stervende Minnaar, dat hy meent zich aan de eerste boom te verhangen, of in 't eerste water te verdrinken, zo hy het voorwerp zyns verlangen missen moet: maar de jonge *Nouvellist* vertoont zich meer een Man van de waereld te zyn, en na verkreegen te hebben de genegentheid zyner Minnaaresse, formeert honderden denkbeelden om haar in veiligheid te bezitten, en haar Ouders te misleiden."[192]

Om kort te gaan: romans geven de liefde niet op de juiste wijze weer en wekken daardoor in de lezers verkeerde verwachtingen, verkeerde verlangens en verkeerde gedragingen op.[193] Het gegeven dat romans een vast attribuut zijn geworden in de karakterschetsen van de coquette, de petit-maître en de masturberende adolescent(e) zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, wint tegen deze achtergrond aan betekenis.

Het is in de spectators niet altijd duidelijk naar welke romansoort verwezen wordt. Vaak is De Roman in het algemeen de boosdoener,[194] maar bovenstaand fragment geeft aan dat een enkele auteur wel onderscheid maakt in romansoorten en daarin ook ontwikkelingen signaleert.[195] In mijn laatste hoofdstuk zal ik nog apart ingaan op de gevaarlijke effecten die met name in de laatste decennia van de achttiende eeuw speciaal aan de sentimentele romans werden toegeschreven. Voordat dit nieuwe genre echter tot volle bloei is gekomen, zien de spectatorschrijvers nog een aanvaardbaar, ja zelfs zeer geslaagd alternatief in de zedenkundige romans van de Engelse auteur Samuel Richardson aan wie literatuurhistorici een belangrijke plaats toeschrijven in de ontwikkeling van deze sentimentele literatuur.

190. *De Onderzoeker* (7 oktober 1771) 395; *De Opmerker* (2 september 1776) 365-366; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 107-109; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 2e afd., 41.
191. *De Vrouwelyke Spectator* (29 december 1760) 40-41. Zie ook *De Philanthrope* (8 april 1761).
192. *De Vrouwelyke Spectator* (29 december 1760) 41-42. Zie ook *De Philanthrope* (8 april 1761); *De Opmerker* (12 juli 1773) 303 en (2 september 1776) 365-368, waarin een jongedame zich laat schaken door een bedrieger die lijkt op de dolende ridders uit haar favoriete romans. Verder: *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 214-215; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.38, 302.
193. *De Hollandsche Spectator* (18 februari 1732) 19; *De Philanthrope* (31 augustus 1757) 378; *De Opmerker* (9 augustus 1773) 332, (7 maart 1774) en (9 mei 1774); *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 54.
194. Dit is ook het geval in andere literatuur van die tijd. Het gevaar van de roman vormt een topos die zelden toegespitst wordt op concrete teksten. Zie hierover ook Mullan, *Sentiment and sociability*, 100-101.
195. Zie hiervoor ook *De Hollandsche Wysgeer* IV (1761) nr.198.

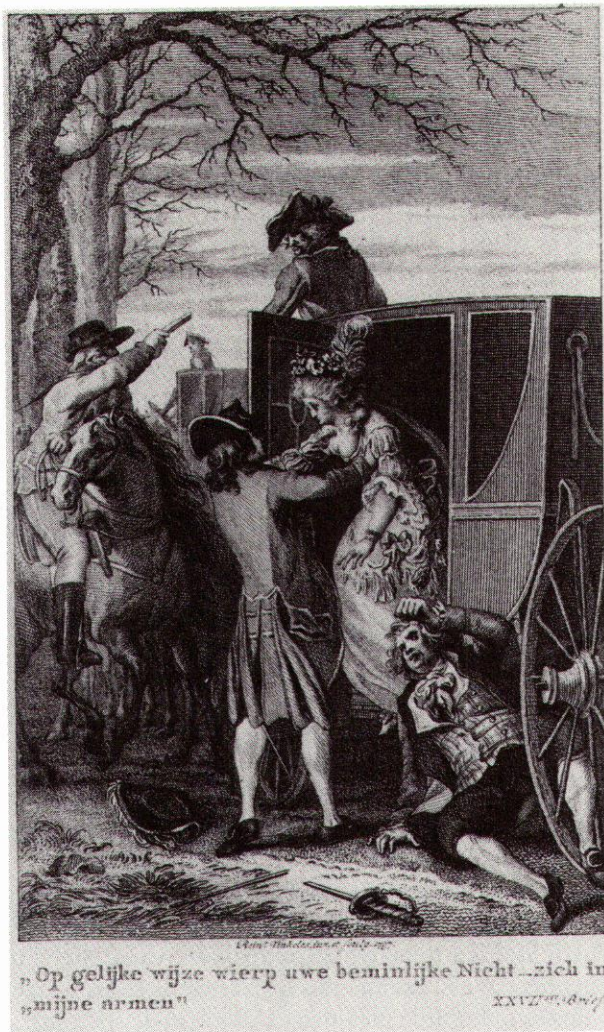
De zedenkundige waarde van Richardsons romans

Richardsons briefromans *Pamela, or virtue rewarded* (1740-1741), *Clarissa, or the history of a young lady* (1747-1748) en *The history of Sir Charles Grandison* (1753-1754) genieten vanaf het moment van verschijnen in het midden van de achttiende eeuw een ongekende populariteit. In tijdschriften verschijnen lovende recensies, er worden vertalingen op de markt gebracht die vele malen herdrukt moeten worden en anderen laten zich door Richardson inspireren tot het schrijven van romans die in hun titel direct als navolgingen herkenbaar zijn.[196] In de literaire kritiek wordt Richardsons werk beschouwd als het breekpunt, waarop de positieve waardering van het romangenre begonnen is.[197] In Nederland heeft de vertaler van *Clarissa* en *Grandison*, de doopsgezinde predikant Johannes Stinstra, een belangrijke rol gespeeld in die doorbraak. In zijn voorredes bij de vertalingen beklemtoonde hij het zedenkundige effect dat dit nieuwe type roman juist vanwege de psychologische karaktertekeningen op het publiek zou hebben.[198]

Ook de spectator-schrijvers zijn enthousiast. Het zijn de romans van Richardson die zij in hun geschriften gaan aanprijzen als geschikte lectuur voor een ieder, jong en oud. Zij herkennen in deze boeken een van de idealen die ze zelf nastreven: de lezers en lezeressen te leren om te gaan met hun emoties.[199] In hun leesadviezen noemen de spectatoriale auteurs deze romans dan ook vaak in een adem met hun eigen weekbladen[200] – beide zijn verplicht leesvoer voor de burger(es) die deugdzaam wil leven.

Het voert te ver om hier tot in detail op de inhoud van deze romans in te gaan. Wel is het interessant om een kleine analyse te maken van de elementen die deze boeken naar de mening van de spectator-schrijvers zo waardevol maken. Zo trekt in *Clarissa* vooral het optreden van de aristocratische lichtmis Lovelace hun aandacht: een auteur hoopt dat dit liefdeloze personage (Lovelace-Loveless) als afschrikwekkend voorbeeld voor de jongeheren zal functioneren,[201] anderen echter denken dat *Clarissa* om dezelfde reden juist voor vrouwelijke lezers bijzonder leerzame lectuur is.[202] Hoe dan ook, de gedragingen en het lot van Lovelace kunnen als waarschuwing gelden voor jeugdige lezers die maar in weinig andere romans het karakter van een lichtmis zo genadeloos ontleed zullen zien. Zijn tegenspeelster Clarissa geldt daarentegen als de verpersoonlijking van de deugd: ondanks alle verschrikkelijke dingen die haar overkomen, blijft zij tot in haar dood trouw aan haar eigen hoogstaande normen – haar morele integriteit laat zij niet aantasten.[203]

196. Matthey, 'Ontvangst van Richardson', 147.
197. Ibidem, 142-143; Armstrong, *Desire and domestic fiction*, 96-98.
198. Pol, *Romanbeschouwing in voorredes*, 145-174.
199. *De Denker* (8 september 1766) 286.
200. *De Nederlandsche Spectator* V (1753) nr.127; *De Denker* (2 mei 1763) 136, (8 september 1766) 286; *De Gryzaard* (16 juni 1769) 407-408; *De Onderzoeker* (20 april 1772); *De Opmerker* (12 juli 1773) 302-304.
201. *De Nederlandsche Spectator* V (1753) nr.122, 141.
202. *De Denker* (8 september 1766) 288; *De Philosooph* (2 februari 1767) 35.
203. *De Hollandsche Wysgeer* IV (1761) nr.198, 113; *De Vaderlander* (25 maart 1776) 98; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.19, 152; *De Leerzame Praat-Al* (3 november 1790) 349-350.

Afbeelding 34: Grandison (op de rug gezien) redt juffrouw Byron die tegen haar wil ontvoerd dreigt te worden door de lichtmis Hargrave Pollexsen. Prent uit Richardsons Geschiedenis van Karel Grandison *(Amsterdam 1797-1802, tweede druk, deel I.)*

Ook het verhaal van *Sir Grandison* behoort tot de spectatoriale toppers.[204] Charles Grandison is een van de eerste vertegenwoordigers van een nieuw type mens, de man van het gevoel, die in de late achttiende eeuw furore zal maken (waarover meer in het laatste hoofdstuk). Grandisons voorbeeld logenstraft "een dwaaling van het allergevaarlykste gevolg, die altelang in 't algemeen de overhand gehad heeft (...) dat 'er een zekere maat van Ligtmissery en ondeugd vereischt wierd, om het Karakter van een welbegaaft man te volmaaken".[205] Charles Gran-

204. *De Philosooph* (29 december 1766); *De Onderzoeker* (7 oktober 1771) 397-398; *De Denker* (26 september 1768) 305-308; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 211.
205. *De Hollandsche Wysgeer* IV (1761) nr.198, 113.

dison vormt met zijn gevoelige en moreel superieure gemoed het tegenbeeld van de lichtmis en saletjonker en is voor burgerdochters de ideale man. Dat hij van adel is, blijkt geen hinderpaal te zijn want ondanks zijn hoge geboorte getuigt Grandisons karakter van belangrijke burgerlijke deugden. Daarmee wordt onderstreept dat de burgerlijke norm van deugdzaamheid aanspraak kan maken op een universele geldigheid, ze manifesteert zich immers zelfs in het karakter van de adellijke Grandison. Jongedames kunnen daarom het beste op zoek gaan naar een Grandison als echtgenoot, zelfs wanneer kortzichtige moeders hen dat ontraden omdat zijzelf het standpunt huldigen dat men niet al te kieskeurig moet zijn bij de keuze van een echtgenoot.[206]

Pamela tot slot toont hoe een jonge dienstmaagd wanneer zij geconfronteerd wordt met het wellustige gedrag van haar adellijke werkgever, haar maagdelijkheid door ontwijkende manoeuvres kan behouden en daar uiteindelijk voor beloond wordt met een huwelijk boven haar stand met de inmiddels bekeerde minnaar: "de schoonheid der deugd triumpheert in haar voorbeeld over de hartstochten en vooroordeelen van haaren man, om hunne nu vereenigde uitzigten van gelukzaligheid, tot de eeuwigheid uit te strekken."[207] Pamela vormt een voorbeeld voor alle jonge vrouwen die te lijden hebben onder de ongewenste seksuele avances van mannelijke genotzoekers en daar – getuige de in het vorige hoofdstuk besproken burgerlijke verleidingsverhalen – nog al te vaak de dupe van worden. In een liefdesvertelling in het *Bataafsch Musaeum* functioneert de receptie van *Pamela* bovendien als toetssteen voor de vraag of twee huwelijkspartners samen gelukkig zullen kunnen worden: wanneer beide jongelieden bij het gezamenlijk lezen van een bepaald fragment hun tranen niet kunnen bedwingen, neemt de jonge vrouw "deze omstandigheid voor een overtuigend blyk van de overeenkomst hunner beider neigingen" en weet zij dat de desbetreffende jongeman een goede keus zal zijn.[208] In het bewogen lezen vinden verwante zielen elkaar.[209]

Richardsons werk mag door een deel van de achttiende-eeuwse kritiek verguisd zijn als ambivalent, hypocriet en utopisch,[210] de spectatoriale auteurs hebben daar niet aan meegedaan. Zij loofden unaniem de zedelijke invloed die zijn boeken op de lezers zouden hebben. We herkennen in Richardsons romans dan ook voor een deel dezelfde thema's en dezelfde personages als we in de spectators zijn tegengekomen. Dezelfde karaktertypes ontmoeten we opnieuw in de zedenkundige briefromans die Betje Wolff en Aagje Deken later in de eeuw het licht deden zien. Geïnspireerd door Richardson[211] schetsten zij in onder meer *De His-*

206. *De Gryzaard* (21 augustus 1767) 59. In *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.32, 271 beweert ene Schouwgraag overigens dat meisjes door het idealiseren van types als Grandison te hoge eisen dreigen te stellen aan hun toekomstige echtgenoten.

207. Citaat uit *De Hollandsche Wysgeer* IV (1761) nr.198, 113. Zie verder ook *De Menschenvriend* I (1788) nr.7, 55 waar Pamela als ere-naam gebezigd wordt.

208. *Bataafsch Musaeum* (8 april 1771) 234-235.

209. Overigens een topos in de sentimentele lectuur. Zie hierover Vincent-Buffault, *History of tears*, 6-7.

210. Matthey, 'Ontvangst van Richardson', 144-145, 151-153.

211. Over Richardsons invloed op Wolff en Deken: Van Boheemen-Saaf, 'Fiction of Identity', 247-251 en Haasse, *Naar haar eigen beeld*. Sceptischer is Buijnsters, *Wolff en Deken*, 217-219, 282.

torie van mejuffrouw Sara Burgerhart (1782) en *De Historie van den heer Willem Leevend* (1784-1785) op didactisch-moraliserende wijze het gevoelsleven van de Nederlandse burgerij. Ook aan deze romans werden in sommige spectators wel-willende woorden gewijd[212] evenals overigens incidenteel ook aan Rousseau's *Julie, ou la nouvelle Héloïse* (1761)[213] dat in dezelfde lijn lag maar in Nederland pas laat en bovendien veel minder waardering kreeg dan Richardsons romans.[214]

Het succes van Richardsons romans is in de literatuur met een aantal elementen in verband gebracht. Belangrijk is dat dit nieuwe type roman voorzag in de behoefte aan 'veilige' wereldlijke lectuur voor vrouwen. In een tijd waarin het boekenaanbod steeg en ook steeds meer vrouwen het vermogen en de tijd verwierven om te lezen, groeide die behoefte. Juist omdat vrouwen gemakkelijker te beïnvloeden zouden zijn dan mannen en zich door de traditionele, weinig realistische liefdesroman het hoofd op hol lieten brengen (vergelijk de huidige kritiek op de damesromannetjes uit de Bouquetreeks), was het zedelijk gehalte een belangrijk criterium voor de lectuur voor vrouwen.[215] Om die reden werd bijvoorbeeld ook het lezen van klassieke auteurs uit de Oudheid door sommigen als bijzonder gevaarlijk voor het vrouwelijke geslacht beoordeeld.[216] De 'nieuwe' roman daarentegen socialiseerde vrouwen op de juiste manier. De waarden die in de romans van Richardson en zijn navolgers werden uitgedragen, waren immers burgerlijke waarden die in een duidelijke oppositie tegenover aristocratische waarden werden gesteld.[217] In de Nederlandse romans van Wolff en Deken kregen deze tegelijkertijd een nationalistische lading.[218] Daarbij apelleerde Richardson als een van de eerste romanschrijvers aan de "hogere gevoelens" van het gemoed en bood de lezer(es) inzicht in het functioneren van de eigen en andermans psyche.[219]

Het zijn deze elementen die ook de Nederlandse spectator-schrijvers enorm moeten hebben aangesproken. De zedenkundige briefroman werkte vanuit dezelfde literaire en morele principes als het spectator-genre.[220] Dat het succes van de zedenkundige roman uiteindelijk de doodsteek zou betekenen voor de spectators die mede door deze romans van de markt zouden worden gedrongen,[221] was een wrange speling van het lot die de auteurs zelf nog niet konden voorzien.

212. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 211; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 63.
213. *De Rhapsodist* VI (1783) 81, 92.
214. Gobbers, *Rousseau in Holland*, 115-135.
215. Armstrong, *Desire and domestic fiction*, 98-109; Ray, 'Reading women'.
216. Zie bijvoorbeeld *De Denker* (6 februari 1764) 46-47 en *De Opmerker* (2 september 1776) 303-305.
217. Jones, *Women in the eighteenth century*, 8-10; Armstrong, 'Introduction', 357-361.
218. Zie bijvoorbeeld Kloek, 'Letteren en landsbelang', 88-93 en Breekveldt, 'Opvoedingsidealen'.
219. Buijnsters, *Nederlandse literatuur*, 202, 207-208; Armstrong, *Desire and domestic fiction*, 8-9, 19-20, 107-108.
220. Shevelow, *Women and print culture*, 97, 117-119, 122, 141, 193-194.
221. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 16.

Overige karaktervormende lectuur

Aan het vermogen van literatuur om in de lezer(es) specifieke emoties, lusten en verlangens op te roepen, worden in de achttiende eeuw twee kanten onderscheiden. Wanneer het om slechte literatuur gaat die aanzet tot verkeerde verlangens, vormt het een gevaar voor het gemoed van de lezer. Maar wanneer literatuur de ziel op de juiste wijze beroert en verheffende emoties opwekt, kan het karakter van de lezer juist positief beïnvloed worden.

Deze laatste kwaliteit beschouwen de spectator-schrijvers en hun volgzame lezers dan ook als een belangrijk criterium voor goede lectuur: "Alle werken, waar in Wysheid en Deugd zig, als onder eene zigtbaare gedaante aan onze Verbeelding vertoonen, om 't hart des te gevoeliger te raaken, hebben een uitstekend voorrecht, op onze keus."[222] Zedenkundige romans in de trant van Richardson behoren tot deze categorie, maar ook veel poëzie bezit deze eigenschap en wordt dus als ideale lectuur voor vrouwen en anderen aangeprezen.[223] De dichtkunst is bovendien een genre dat vrouwen met interesse in de letteren ook zelf actief mogen beoefenen:[224] "Dichtkonst heeft (...) de eerste plaats in de Boekoeffening der Vrouwen, om dat zy de Verbeelding verlevendigt, ons in Verwondering verrukt, Menschlievendheid, Medelyden, Erkentenis en andere edele Hartstochten opwekt."[225] De lezeres die dit schrijft wordt even verderop door de redacteur van *De Philosooph* bevestigd in haar keuze. Hij vindt dat het "groote doelwit dezer edele konst (...) om namelyk de gezellige Hartstogten te roeren" niet anders dan nuttig kan zijn.[226] Vandaar ook in een andere spectator de aanwijzingen voor dichters hoe de "Zielroerendheit" van hun poëzie te verhogen.[227] Een zielroerendheid die overigens voor een deel berust op de dichtmaat die het gehoor streelt en daardoor des te meer indruk maakt op de geest.[228]

Binnen de poëzie vormden toneelstukken een apart literair genre waarvan het achttiende-eeuwse publiek niet alleen als toeschouwer maar ook als lezer kennis kon nemen, want de teksten werden veelal in druk op de markt gebracht. Tot in de tweede helft van de achttiende eeuw gaf het Nederlandse publiek bovendien de voorkeur aan toneel in dichtvorm boven toneel in proza.[229] In veel zeventiende-eeuwse tragedies waren emoties het hoofdonderwerp en in achttiende-eeuwse drama's én komedies speelden ze eveneens een belangrijke rol. Voor toneelschrijvers waren emoties niet alleen een belangwekkend onderwerp maar vormden ze ook een middel om indruk te maken op het publiek: auteurs en acteurs probeer-

222. Brief van een lezeres in *De Philosooph* (2 februari 1767) 35, die met een voorstel komt inzake de lectuur voor vrouwen.

223. Voor de emotionalistische poëzie-opvatting: Kloek, 'Rhijnvis Feith' en Van den Berg, 'Sociabiliteit', 163-166.

224. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 280, 504-507.

225. *De Philosooph* (2 februari 1767) 34.

226. Ibidem, 38.

227. *De Philanthrope* (5 september 1759) 282.

228. *De Opmerker* (12 juli 1773) 304.

229. Wolterson, 'Amsterdamsch tooneel', 152-153.

den doelbewust bij de toeschouwers bepaalde emotionele effecten te bereiken.[230] Voor critici die al eeuwenlang de immorele werking van het toneel aan de orde stelden, vormden de in het theater opgeroepen emoties vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw een nieuw aangrijppunt voor hun kritiek: zij zagen alle emotionele verschijnselen zonder onderscheid als lustvolle ervaringen (ook in de emotionele ervaring van het medelijden lag bijvoorbeeld genot besloten) en zij veroordeelden dat het publiek gestimuleerd werd zich aan zijn gemoedsbewegingen over te geven in plaats van deze te beheersen.[231]

In de spectators werd een middenpositie ingenomen. Wat onze auteurs betreft gold voor toneel en schouwburgbezoek in versterkte mate wat voor literatuur in het algemeen gold: gezegend met het vermogen om de mens diep in zijn ziel te treffen en middels opgeroepen emoties aan te sporen tot het goede, bleef het in hoge mate afhankelijk van de invulling van de toneelschrijver en de acteurs of dit doel ook werkelijk bereikt werd.[232] In het algemeen benadrukten de spectatorschrijvers dat goede toneelstukken een verheffende werking hadden op de menselijke ziel.[233] Tegelijkertijd hadden zij zich echter te verhouden tot de toneelpraktijk in die dagen, die in hun ogen niet altijd even verheffend bleek te zijn: ongetalenteerde of losbandige acteurs, kluchten en inferieure stukken van buitenlandse komaf alsmede de smaak van het publiek deden hen regelmatig twijfelen aan de vormende waarde van het toneel.[234] Maar daarnaast hadden de spectatoriale auteurs wel degelijk oog voor het zedenkundig potentieel van het toneel, dat volgens hen juist in de evocatieve en aanstekelijke kant van de uitgebeelde emoties gelegen was.

Er waren ook andere genres met de potentie om de juiste emotionele respons op te wekken maar een gebrek aan realisme en een overmaat aan distantie of langdradigheid waren soms tekortkomingen waardoor die belofte niet helemaal werd ingelost. Geschiedschrijving, levensbeschrijvingen maar overigens ook veel 'nieuwe' romans waren volgens de Philanthroop hetzij te ver van ons verwijderd, hetzij te langdradig om de lezer emotioneel te raken terwijl de meerderheid van de 'oude' romans niet realistisch genoeg was om in het gemoed een gevoelsmatige reactie op te roepen.[235] Daarentegen vleide deze auteur zich wel met de gedachte dat ook sommige van zijn eigen zedenkundige vertellingen in staat waren "om

230. Konst, *Woedende wraakghierigheidt*; idem, 'François Halma'; Rotermund, 'Affekt als Literarischer Gegenstand', 246-269; Vincent-Buffault, *History of tears*, 54-76; Boerma, 'Sturm und Drang'.
231. Gallotti, 'Voile d'honnêteté'.
232. *De Hollandsche Spectator* (28 januari 1732), (2 maart 1733) en (26 juni 1733); *De Schertser* (29 augustus 1735); *De Spectator der Studenten* (1774) nr.25; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 69-76.
233. *De Philanthrope* (20 oktober 1756) 15; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (25 december 1759) 402; *De Denker* (10 december 1764); *De Philosooph* (2 februari 1767) 38; *De Rhapsodist* II (1772) 164, IV (1775) 107; *De Opmerker* (12 juli 1773) 303 en (9 juni 1777).
234. *De Hollandsche Spectator* (24 oktober 1732); *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (15 mei 1743); *De Philanthrope* (6 juli 1757), (14 maart 1759), (17 april 1759), (2 mei 1759), (6 juni 1759) en (17 oktober 1759); *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (25 december 1759) 403-408; *De Philosooph* (9 november 1767); *De Rhapsodist* II (1772) 165; *De Opmerker* (12 juli 1773) en (9 juni 1777); *De Leerzame Praat-Al* (1 juni 1791) 171; *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.8, 62 en nr.21, 185-186.
235. *De Philanthrope* (13 oktober 1756) 10-13.

Afbeelding 35: Ets van een lezende vrouw. Titelpagina van C.F. Gellert, Sämmtliche Schriften *(Leipzig 1769, tweede deel). De zedenkundige gedichten en andere werken van Gellert werden door de spectator-schrijvers beschouwd als karaktervormende lectuur.*

onze Nieuwsgierigheid op te wekken, en van genoegzaam belang om 'er de Hartstogten deel in te doen nemen."[236]

Uiteraard vormde het evocatieve niet de enige maatstaf waarop literaire genres en andere lectuur door de Heren Spectators beoordeeld werden. Populair-wetenschappelijke, opvoedkundige of religieuze werken voldeden vaak in het geheel niet aan dit criterium, maar werden vanwege hun leerzaamheid of moreel verheven inhoud toch als uiterst verdienstelijk beschouwd. Soms werden titels uit deze genres aangehaald als alternatief voor de lectuur van verdorven romans, maar in het algemeen bleef in de spectators de koppeling tussen de hartstochten en deze niet-literaire genres tamelijk vaag. Voor de spectator-schrijvers boden vooral Richardsons briefromans een uitweg uit het gevaarlijke diepten die de romanlectuur voor de hartstochtelijke lezer en lezeres in de achttiende eeuw opende. Mits in de juiste richting bijgestuurd, boden de toegenomen leesdrift en voorliefde voor romans de mogelijkheid om lezers te leren hoe zij met hun emoties om moesten gaan – de leesrevolutie kon ten goede worden aangewend. Behalve de zedenkundige briefromans bezaten ook poëzie en toneelstukken het vermogen het gemoed van de lezer op een heilzame wijze in beroering te brengen.

4.5 Cultuurpsychologie avant la lettre

Wie in de achttiende eeuw zijn klassieken kende, kon weten dat mensen al vanaf het begin van de geschiedenis met hun emoties hadden geworsteld. In dit hoofdstuk hebben we echter gezien dat de auteurs van de spectatoriale geschriften

236. Ibidem, 16.

– hoewel belezen op klassiek gebied – niet genegen waren de hartstochten van hun medemensen vanuit een dergelijk lange-termijnperspectief te bezien. Integendeel: in hun ogen was de door hartstochten overmeesterde mens een relatief nieuw fenomeen in de Lage Landen. Specifieke historisch-maatschappelijke ontwikkelingen zouden hebben bijgedragen aan de excessieve emoties die de spectator-schrijvers in hun *Personae Intemperantes* bekritiseerd hadden.

Zo had de in de zeventiende eeuw enorm gegroeide rijkdom van de Republiek bij haar inwoners begeerten doen ontstaan, die zij in hun oorspronkelijke eenvoud niet hadden gekend. De al te gemakkelijke bevrediging van simpele levensbehoeften riep verlangens op naar meer, totdat tenslotte de weelde als een collectieve zucht naar zingenot de natie in haar greep had gekregen. Dit had niet alleen een funeste invloed op de zeden gehad maar ook op de economie en positie van de Republiek in de internationale machtsverhoudingen.

Er waren verder nog andere historisch-maatschappelijke factoren die – in samenspel met de weelde – het Nederlandse gemoed ontvankelijk hadden gemaakt voor moreel verwerpelijke hartstochten. De toegenomen lectuur van romans die appelleerden aan artificiële liefdesgevoelens en lagere lusten; verslechterende opvoedings- en opleidingspraktijken die onvoldoende aandacht schonken aan de beheersing en sturing van de emoties van het kind; uitwassen in het beschavingsproces waardoor de neigingen van de geciviliseerde mens de vergelijking met die van de wilde maar nauwelijks konden doorstaan; ontwikkelingen in de politieke cultuur waardoor de macht geconcentreerd was geraakt bij een kleine groep hetgeen de collectieve psyche ook niet onberoerd had gelaten ...

Ik heb op verschillende plaatsen in dit hoofdstuk laten blijken dat er op deze terreinen in de achttiende eeuw wel degelijk iets gaande was: er vonden veranderingen plaats in de economie, het consumptiepatroon van de burgerlijke elites verschoof, vraag en aanbod op de boekenmarkt ontwikkelden zich, er rezen nieuwe verwachtingen ten aanzien van opvoeding en scholing van de jeugd, de elite cultiveerde haar omgangsvormen in een poging zich van andere sociale groepen te onderscheiden en de politieke onrust over de macht die stadhouder en regenten zich hadden verworven, nam toe om uiteindelijk in de Patriottentijd tot een uitbarsting te komen. Hiermee wil ik niet zeggen dat de spectator-schrijvers een betrouwbaar of objectief beeld schetsten van hun tijd – dat kan gemakkelijk aangevochten worden. Wel wijzen deze gegevens erop dat de gevoelsregels, idealen en emotie-theorieën die deze auteurs in hun emotionele cultuur uitdroegen direct verband hielden met de ontwikkelingen die zij als intellectuele elite om zich heen signaleerden en waarvan zij zich wensten te distantiëren.

Feitelijk zien we in deze spectatoriale betogen de bekende thema's terugkeren die in elke cultuurkritiek te vinden zijn: het peil van de zeden, van de opvoeding en van de literatuur, de vergelijking met andere samenlevingen, de elites die het verkeerde voorbeeld geven. Wat de cultuurkritiek van de spectator-schrijvers bijzonder maakt, is dat zij deze aan een emotie-theorie koppelden die ik een cultuurpsychologie avant la lettre zou willen noemen. Zoekend naar de oorzaken van het nationaal verval en deze vindend in de doorgeschoten begeerten van

hun tijdgenoten, ontwikkelden de spectator-schrijvers tegelijkertijd een sociaalpsychologisch kader dat verklaarde waarom in bepaalde groepen of samenlevingen sommige emoties collectief sterker ontwikkeld waren dan andere. Dat kader bevatte ook volkskundige elementen en zou daarom in zekere zin tevens als cultuur*sociologisch* gekenschetst kunnen worden.

Uit de analyses van dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat het 'exces' een centrale plaats innam in deze theorie over het ontstaan en de ontwikkeling van verlangens, die integraal deel uitmaakte van de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers maar ook bij andere Nederlandse auteurs uit die tijd terug te vinden is. Van der Meer spreekt daarom over een excespsychologie die tegelijkertijd een sociaal-politieke kritiek was. Wanneer een persoon zich eenmaal had overgegeven aan een bepaald verlangen, werd hij of zij al snel de speelbal van andere verlangens of afkeren die steeds excessievere vormen zouden aannemen. De kans dat dit gebeurde, werd vergroot wanneer het exces ook al bij anderen en op andere terreinen had toegeslagen. Als een samenleving op drift raakte en haar leden de gematigde tussenweg uit het oog verloren, sloegen ook op emotioneel gebied de remmen los. Zo wordt het begrijpelijk dat in de spectators emotionele excessen in verband werden gebracht met een overmatige concentratie van rijkdom en macht, een overmaat aan beschaving, een overmaat aan tedere moederliefde, een overmaat aan Franse invloeden, een overmaat aan verbeelding, een overmaat aan verkeerde lectuur. Deze verschillende soorten overdaad waren onderling nauw verweven, ontwikkelingen grepen op elkaar in en versterkten elkaar: in dit excespsychologisch denken had alles met alles te maken. Dat emoties niet langer ingetoomd werden, werd tegelijkertijd als oorzaak én als gevolg van de situatie gepresenteerd.

Dit exces dat in het denken van de spectator-schrijvers overal om zich heen greep, was voor hen in belangrijke mate gelieerd aan sekse, aan de verschillen tussen mannen en vrouwen. Eenvoudig gezegd kwam het hierop neer: vrouwen waren ontvankelijker voor allerlei gevaarlijke verlangens dan mannen. Ze neigden meer naar weelde, naar een overdreven liefde voor het kind, naar een zelfverlies in hartstochtelijke liefdesgevoelens zoals die in ondeugdelijke romans verbeeld werden. Het 'vrouwelijke' element had bovendien haar stempel gedrukt op de cultuur en levensstijl van de Nederlanders. Niet alleen in de opvoeding maar ook in de omgangsvormen en bestedingspatroon van de 'beschaafde' wereld domineerde de vrouwelijke inbreng. De spectator-schijvers signaleerden een feminisering van de zeden die tegelijk met een aristocratisering en verfransing als historische oorzaken voor de emotionele excessen binnen de hogere burgerij verantwoordelijk werd gesteld. Ook de 'verwijfdheid' van de elites was tegelijkertijd oorzaak én gevolg van de verschillende ontwikkelingen.

Deze cultuurpsychologische analyse van de spectator-schrijvers blijkt deel te hebben uitgemaakt van een bredere cultuurkritiek die echter niet cultuur*pessimistisch* van aard was. De spectator-schrijvers droegen vanuit hun optimistische Verlichtingsdenken immers ook oplossingen aan voor het probleem. In hun optiek moesten doelbewuste wijzigingen in de historisch-maatschappelijke constellatie

tot op zekere hoogte realiseerbaar zijn. De weelde kon bestreden worden, de macht verdeeld, in het beschavingsniveau een gematigde tussenvorm nagestreefd. Ook kon men de opvoeding verbeteren door vaders actiever in het opvoedingsproces te betrekken en jonge vrouwen zodanig te begeleiden dat de opvoeding met een gerust hart aan hen kon worden overgelaten. Tot slot konden lezers worden aangezet tot zedenkundig verantwoorde lectuur. Met dat alles moest het mogelijk zijn de tirannie van de hartstochten te ondergraven en te vervangen door een gecombineerd bewind van de rede en verhevener gemoedsbewegingen. Vaderlandsliefde, een sterk ontwikkeld gevoel voor het welbevinden van medemensen, medelijden, een krachtige liefde voor het kind die niet uit zwakheid voortkomt: dit waren de emoties die gestimuleerd konden én moesten worden ter bevordering van het algemeen welzijn.

De auteurs van de spectatoriale geschriften leken er zo min of meer op te rekenen de cultuur en geschiedenis van hun land naar hun hand te kunnen zetten, ze deden daar althans op overtuigende wijze een poging toe. Dit zou hen echter een stuk zwaarder vallen met een andere belangrijke invloedsfactor waar ze in hun theorieën over emoties rekening mee moesten houden: het menselijk lichaam. Cultuur verklaarde niet alles, zo wisten ook de spectator-schrijvers: mensen konden een bepaalde aanleg hebben waardoor ze gevoeliger waren voor sommige emoties en stemmingen. De gemoedsgesteldheid van religieuze dwepers en hypochondrische geleerden kon bijvoorbeeld slechts gedeeltelijk vanuit de omringende cultuur begrepen worden, lichamelijke mechanismen speelden een belangrijke rol. De verhouding tussen lichaam en ziel vormt de kern van veel emotie-theorieën, en het kon niet anders of de spectator-schrijvers hadden zich in hun betogen over de hartstochten ook tot die relatie te verhouden. Ze steunden daarbij in belangrijke mate op het medische en filosofische gedachtegoed uit hun tijd, dat ze in een gepopulariseerde vorm aan hun lezers overdroegen. Over dat deel van hun emotionele cultuur handelt het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 5
Lichaam en ziel: De medische en wijsgerige psychologie

In elke emotionele cultuur circuleren ideeën over hoe emotionele verschijnselen ontstaan en zich ontwikkelen, en over het functioneren en de betekenis ervan. In de ideeën van de spectator-schrijvers zijn daarover feitelijk drie verschillende contextgebonden theoretische invalshoeken terug te vinden. Eerst en vooral was dat de theorie dat sociaal-culturele variabelen van invloed waren op het ontstaan en de ontwikkeling van hartstochten. De psychologische noties die uit deze theorie voortkwamen en die een duidelijk accent legden op cultuur, tijd en veranderlijkheid, zijn in het vorige hoofdstuk besproken.

Daarnaast refereerden de spectator-schrijvers ook regelmatig aan medische en wijsgerige theorieën waarin heel andere accenten gelegd werden. In deze theorieën was het lichaam respectievelijk de ziel het uitgangspunt om ontstaan, betekenis en werking van emoties te doorgronden. De verhouding tussen deze twee elementen – lichaam en ziel – gaf al sinds de Klassieke Oudheid aanleiding tot allerlei debatten die tot en met de tegenwoordige tijd van groot belang zijn gebleken voor het denken over emoties. Ook voor de spectator-schrijvers vormde de verhouding tussen lichaam en ziel een kentheoretisch en moreel beladen vraagstuk dat voor hen desalniettemin erg belangrijk was om de emoties te kunnen plaatsen en begrijpen. In dit hoofdstuk wordt daarom onderzocht op welke manier het lichaam en de ziel in hun denken over emoties aanwezig waren, hoe deze beide elementen zich verhielden tot de overige elementen in hun emotionele cultuur, welke rol sekse daarin speelde en ook in hoeverre zich in deze medische en wijsgerige oriëntatie eveneens een bepaalde tijd- en plaatsgebondenheid van opvattingen aftekende.

5.1 Gepopulariseerde medische visies op het gemoed

De verhouding tussen lichaam en ziel (of wat wij misschien eerder de verhouding tussen lichaam en geest zouden noemen omdat we ons minder op ons gemak voelen met de metafysische connotaties van het zielsbegrip) vormde een van de uitdagingen waarvoor de grote Verlichtingsdenkers zich gesteld zagen.[1] In de zoek-

1. Rousseau en Porter, 'Introduction: mind and body', 18-19, 25-31.

tocht naar de ware 'natuur' van de mens werd het menselijk lichaam herontdekt als de basis van alles. In gematigde vorm kon men dit verlicht-materialistische standpunt ook in de spectators tegenkomen:

> "'s Menschen driften hangen insgelijks van zijn ligchaamsgestel af. Kent men dat gestel, dan kent men te gelijk zijne voornaamste driften, hartstochten en neigingen. Hij, die den *zedelijken* mensch kennen wil, moet eerst den *natuurlijken* mensch kennen, en die den *zedelijken* mensch vormen wil, moet eerst den *natuurlijken* mensch voor zekere vorming vatbaar maken."[2]

Van oudsher was de geneeskunde de discipline die zich met het lichaam bezighield, vandaar dat deze in de achttiende eeuw een centrale rol gaat spelen in allerlei Verlichtingsdebatten. Medische theorieën konden een verklaring bieden voor de wisselwerking die tussen het lichaam en de geest gesignaleerd werd. Zo waren in de achttiende eeuw de iatromechanische theorieën van Boerhaave en Cheyne, de vitalistische irritabiliteitstheorie van Haller en de animistische theorieën van Stahl, Whytt en Roussel in opkomst.[3] In deze theorieën namen ideeën over de werking van het zenuwstelsel, de vitale 'prikkelbaarheid' van spiervezels en andere lichaamsdelen en het probleem van de precieze lichamelijke locatie van de ziel een belangrijke plaats in.

Hoewel deze ideeën in de achttiende eeuw onder een breder publiek ingang vonden, bleken ze de medische theorievorming van oudere datum niet helemaal te kunnen verdringen. Tot aan de negentiende eeuw bleef er een sterke aantrekkingskracht uitgaan van theorieën over de 'lichaamsvochten' die afkomstig waren van de klassieke geneesheren Hippocrates en Galenus. Eeuwenlang hadden deze lichaamsvochten een centrale rol gespeeld in de geneeskunde en na de popularisering daarvan in de zestiende eeuw behoorden ideeën hierover tot het algemene cultuurgoed waar ook leken toegang tot hadden. Onder artsen bleven de lichaamsvochten eveneens populair als verklaringsfactor voor een veelheid van verschijnselen zoals bijvoorbeeld het verschil in temperament van mensen.[4] Het hoeft ons dus niet te verbazen dat de spectator-schrijvers, al was slechts een klein deel van hen medisch geschoold, regelmatig aan deze inzichten refereerden wanneer zij over de emoties van hun tijdgenoten schreven. In een van de vroegste spectators werden emoties zelfs letterlijk gedefinieerd als 'vochtigheden van het gemoed': "De Affecten zyn Elementarische vogtigheden des Gemoeds; zo ras die toenemen en beginnen over te loopen, wordt het gemoedt ziek".[5]

2. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 7.
3. Rousseau, 'Nerves, spirits and fibres', 145-150; Moravia, 'Homme Machine'; Porter, 'Barely touching', 54-60; Van der Waa, '*De Irritabilitate*', 59-61, 146-148, 158-162, 244-248; Luyendijk-Elshout, 'Hysteriebegrip in de 18de eeuw'.
4. Zie hiervoor bijvoorbeeld Van Ranouw in *De Examinator* (16 januari 1719) 295-297 en Nieuwenhuyzen in *De Menschenvriend* VI (1793) nr.9.
5. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (20 maart 1730) 88.

Bloed, slijm en gal: de humoraalpathologie

De leer van de lichaamsvochten (de *humores* of in het Nederlands de 'humeuren') is bekend geworden als de Hippocratische humoraalpathologie. Het begin van deze humoraalpathologie is terug te vinden in een corpus van medische teksten uit de vijfde en vierde eeuw voor Christus die – overigens grotendeels ten onrechte – aan de Griekse arts Hippocrates van Cos zijn toegeschreven. In deze teksten wordt veel belang gehecht aan het evenwicht dat in een gezond lichaam tussen de vier elementen lucht, water, aarde en vuur bestaat. Door deze elementen te verbinden met de vier zogeheten lichaamsvochten (bloed, slijm, zwarte en gele gal) en bovendien op analoge wijze een verband te leggen met de primaire hoedanigheden van koude, vochtigheid, droogte en hitte, konden allerlei lichamelijke en psychische verschijnselen verklaard worden. Wanneer er namelijk sprake was van een teveel aan deze humores, van een afwijkende samenstelling of van een verstoord evenwicht tussen deze essentiële vochten, dan had dat een lichamelijk labiele en derhalve ook geestelijk onevenwichtige mens tot gevolg.[6] Het woord 'humeur' (gemoedsgesteldheid) verwijst nog steeds naar dit gedachtegoed want het is letterlijk afgeleid van het fysiologische begrip 'humeur' (lichaamsvocht), zoals een achttiende-eeuwse spectator-schrijver ons weet te vertellen.[7]

Het was voor de spectatoriale auteurs niet nodig deze theorie van de lichaamsvochten uitgebreid in hun geschriften te bespreken omdat ze er vanuit konden gaan dat een groot deel van hun lezers vertrouwd was met de belangrijkste uitgangspunten. Het werd algemeen bekend verondersteld dat mensen "wier vogten altoos met horten en stooten loopende, de kleinste Vaatjes, of voor by hollen, of daar voor staan te bruisschen (...) aan meer grillen, en kwaade luimen onderheevig zyn" dan anderen.[8] De spectator-schrijvers konden dus volstaan met korte verwijzingen naar de vochten of humeuren wanneer zij de gemoedstoestand van hun medemensen bespraken.

Zo werd in een van de spectators bijvoorbeeld het vitterige knorren van sommige zedenmeesters en het hebzuchtige gedrag van een jongeman die een oude – maar rijke – vrouw het hof maakte, geweten aan bedorven scherpe lichaamsvochten.[9] In andere spectators werden een teveel aan (gele) gal en in samenhang daarmee 'scherp' en verdikt bloed veelvuldig genoemd als de lichamelijke oorzaken van aanvallen van woede, toorn en heerszucht.[10] Op vergelijkbare wijze zou een melancholische, zwaarmoedige stemming het gevolg zijn van te dik, traag bloed dat door een teveel aan zwarte gal werd veroorzaakt, een lichaamsvocht dat volgens sommigen niet alleen drogend maar ook verkillend werkte.

6. Peeters, *Psychology*, 155-158; Cadden, *Meanings of sex difference*, 15-19.

7. *De Onderzoeker* (10 december 1770) 49. Zie voor het idee van een 'humeurwyzer' waarmee men de gemoedsgesteldheid van een persoon kan voorspellen *De Opmerker* (7 december 1772).

8. *De Philanthrope* (17 maart 1762) 81.

9. *De Philosooph* (8 februari 1768) 42 respectievelijk (6 januari 1766) 5.

10. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (10 juli 1730) 213; *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.47, 357-359; *De Nederlandsche Spectator* VIII (1756) nr.198, 121-124; *De Philosooph* (6 januari 1766) 5; *De Pedagoog* (24 januari 1766) 264; *De Kosmopoliet* (1 september 1777) 277-278.

"Wanneer die droevige vlagen de ziel bestormen, kruipt het dikke bloet met traegheid door de aderen; 't word met horten en stoten voortgestuwt; (...) de harssenen zyn door zware uitwaassemingen bedwelmt, en alleen geopent voor droevige verbeeldingen. Alle de kwaalen en ongemakken, die moogelyk zyn, doen zig voor als waarschynlyk, en zelfs als onmydelyk; (...) 't Gemoed zoekt vergeefs zyne gewoone sterkte. Het vind niets dan een meer als verwyfde zwakheid, men hoopt niets, men vreest alles, en 't minst gerugt dat 'er omtrent zo een ellendig schepsel ontstaat doet het sidderen, en 't bloed naar 't popelende hart trekken, dat het niet verzwelgen kan."[11]

Dit verklaart waarom meerdere keren het (met mate) drinken van wijn wordt aangeraden als remedie voor de somberheid waar bijvoorbeeld de hypochondrische geleerde onder te lijden heeft: wijn zou een verwarmende uitwerking hebben, het bloed verdunnen en de bloedsomloop verbeteren.[12]

Daarbij veronderstelde een aantal spectator-schrijvers dat er een bepaald verband bestond tussen de lichaamsvochten en de weersomstandigheden. Zoals de dubbele betekenis van het woord depressie in ons hedendaagse vocabulair een verbinding legt tussen een bepaalde gemoedsgesteldheid en een bepaalde weersgesteldheid, zo onderkenden ook de achttiende-eeuwers al de invloed van het weer op de psyche:

"Als ik, by helder en lieflyk weder, eene maatige wandeling doe, die 't bloed en de sappen van myne bouwvallige *machine* in eene aangenaame beweeging brengt, en de uitwaaseming der overtollige vogten bevordert; vallen my, ongezogt, allerlei vrolyke, klaare, nutte bedenkingen in. Doch wanneer een bulderende storm uit den Noordwesten my, dag aan dag, ketent aan myn' Kamer, daar my 't koude bloed schynt te stollen in de aders, terwyl ik den verdrietigen tyd met proesten en kuchen doorbreng, wordt my de weereld te bang."[13]

Kritiek op dit humorale verklaringsmodel is in de spectators zeldzaam,[14] in die zin dat auteurs en lezers overtuigd lijken te zijn geweest van het effect dat de lichaamsvochten op de gemoedstoestand van de mensen hebben. In een betoog over de invloed van de samenstelling van gal en bloed op de godsdienstbeleving van mensen, merkte Statius Muller ten tijde van de Nijkerkse Beroeringen dan ook op: "De zorg, die een Mensch voor de goede Gesteltenis zyns lichaams moet hebben, is zoo groot als die voor de verbetering van zyne Ziel; terwyl de laatste omstandigheid niet kan bevordert worden, wanneer de eerste vol gebreken is."[15] Weliswaar was het niet eenvoudig om de toestand van de lichaamsvochten te beïnvloeden, maar een weloverwogen voedselkeuze, voldoende lichaamsbeweging en het zich ophouden in zuivere lucht konden de zaak toch aanmerkelijk

11. Citaat uit *De Hollandsche Spectator* (3 augustus 1733) 34-35. Vergelijk verder ook *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747) 227; *De Nederlandsche Spectator* IX (1757) nr.222, p.108-109; *De Kosmopoliet* (29 december 1777) 409.

12. *De Hollandsche Spectator* (3 augustus 1733) 35-37; *De Pedagoog* (22 maart 1765) 85-86; *De Onderzoeker* (10 december 1770) 51-53.

13. Citaat uit *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747) 227. Verder ook: *De Denker* (21 mei 1764) 167-168; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.2, 10; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 2e afd., 46-47.

14. Maar vergelijk de brief in *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (18 september 1730) 290-293.

15. *Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.47, 354.

verbeteren. Meerdere spectator-schrijvers benadrukten dan ook dat het een zedelijke plicht voor de mens was om de eigen levenswijze op de persoonlijke conditie van de lichaamsvochten af te stemmen.[16]

In de geschiedenis van de geneeskunde is de leer van de lichaamsvochten nauw verweven geraakt met de leer van de temperamenten die wat later op basis van de humoraalpathologie ontwikkeld werd. In deze temperamentenleer werd sterk de nadruk gelegd op het idee van een natuurlijke aanleg, die zich niet beperkte tot lichamelijke kenmerken maar tegelijkertijd ook tot bepaalde karaktertrekken predisponeerde. Voor de spectator-schrijvers vormde deze temperamentenleer een belangrijke ingang om de verschillen in emoties en persoonlijkheid die ze onder hun tijdgenoten signaleerden, te verklaren.

Fysieke aanleg en karakter: de temperamentenleer

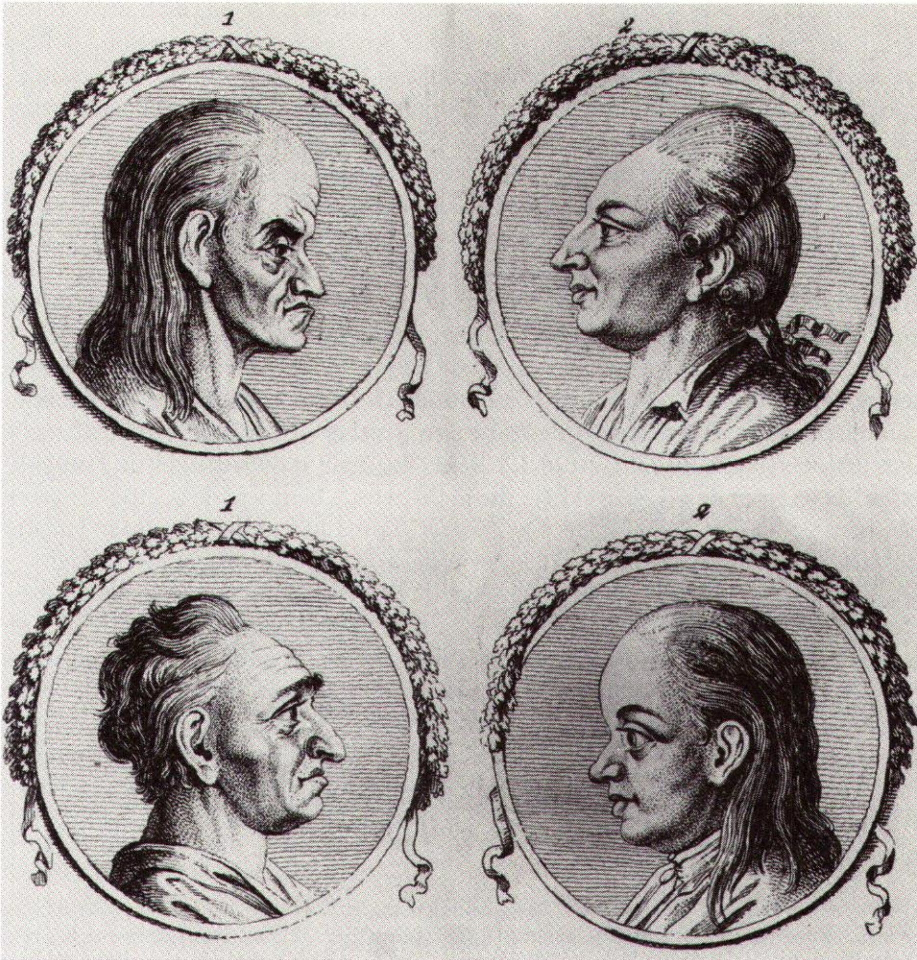
De systematische ontwikkeling van de temperamentenleer begint bij Galenus die als lijfarts van keizer Marcus Aurelius in de tweede eeuw na Christus in Rome leefde. In de twaalfde en dertiende eeuw werd binnen de westerse geneeskunde dit Galenische systeem nog verder uitgewerkt, waarbij ook gebruik werd gemaakt van inzichten uit de arabische geneeskunde. In de temperamentenleer staat het idee van een lichamelijke en geestelijke aanleg op basis van de dominantie van een van de vier lichaamsvochten centraal. Anders dan in de aan Hippocrates toegeschreven teksten, kende Galenus aan ieder lichaamsvocht een combinatie van kwaliteiten toe: gele gal verenigde hitte met droogte, slijm verenigde vochtigheid met kou, zwarte gal verenigde droogte met kou, en bloed verenigde warmte met vochtigheid. De term temperament (van het Latijnse *temperamentum*) verwees daarbij letterlijk naar de juiste menging of maat van deze lichaamsvochten, een evenwicht dat verder mede afhankelijk was van factoren als leeftijd, sekse, beroep, seizoensinvloeden, regionale en astrologische omstandigheden (zoals overigens ook al door Hippocrates was opgemerkt).[17]

In de temperamentenleer zijn emotionele verschijnselen niet het gevolg van een tijdelijk verstoord evenwicht tussen de lichaamsvochten, maar worden ze beschouwd als het voorspelbare effect van een karakteraanleg die het gevolg is van een min of meer permanente lichaamstoestand. In een aflevering uit 1719 van *De Examinator* werd de temperamentenleer als volgt samengevat:

> "De oude Geneesheren hebben gestelt vierderlei Temperamenten, daar zy alle menschelyke lichaamen mede wilden onderscheiden hebben, als by voorbeeld: 1. Het *bloedagtig temperament*. 2. Het *galagtig temperament*. 3. Het *melancholyk temperament*. En 4. Het *slymig temperament*. Dat is, dat of een mensch van naturen was of bloedryk, of galryk, of melancholyk, of slymryk. Zy oordeelden, als ymand by voorbeeld van een gallig *temperament* was (dat zy zeiden heet en droog te zyn) dat dan alle zyne vogten, alle zyne vaste deelen, en zelfs zyn ge-

16. *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747) 227; *De Hollandsche Wysgeer* (1760) nr.106, 264-266; *De Onderzoeker* (10 december 1770) 55-56.

17. Jacquart en Thomasset, *Sexuality and medicine*, 48-49; Janssen-Sieben, 'Menselijk lichaam', 245-248.

Afbeelding 36: De vier temperamenten in J.C. Lavater, Over de Physiognomie *(Amsterdam 1780-1783, deel IV): De Melancholicus (linksboven), Sanguinicus (rechtsboven), Cholericus (linksonder) en Phlegmaticus (rechtsonder).*

> heele *naturel*, *passien*, manieren, en handelingen in hoedanigheden gebragt wierden, dewelke met de heete en drooge aart van deze gal over een kwaamen. En dus oordeelden zy insgelyks van de drie andere *temperamenten*."[18]

In de spectators treffen we ideeën uit deze temperamentenleer in verschillende varianten aan. Soms varieert de terminologie maar in grote lijnen blijven toch de vier basistemperamenten herkenbaar. De aanleg van een bloedrijk persoon of sanguinicus is levendig, optimistisch, soms wat al te los en luchthartig. Het temperament van de cholericus is prikkelbaar, intolerant, en snel geneigd tot woede-

18. *De Examinator* (16 januari 1719) 295.

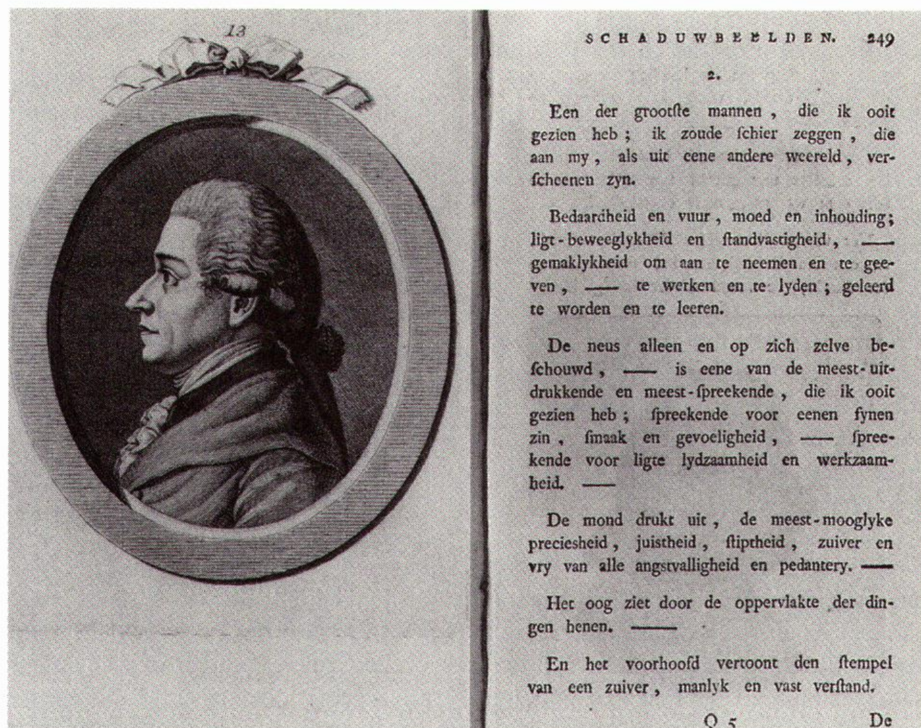
aanvallen, hetgeen te wijten is aan een teveel aan gele gal. De melancholicus is letterlijk en figuurlijk 'zwartgallig' van aard, met een neiging naar zwaarmoedigheid en droefgeestigheid. En de flegmaticus met zijn teveel aan slijm, heeft een trage, voorzichtige persoonlijkheid die weinig ontvankelijk is voor extreme gemoedsaandoeningen.[19]

In de spectatoriale karakterschetsen van de *Personae Intemperantes* werd regelmatig aan dit ideeëngoed gerefereerd. Ik noemde al de veronderstelde invloed van de zwarte gal op de gemoedstoestand van de hypochondrische geleerde. Het kwade toornige wijf en de overdreven fanatieke, intolerante rechtzinnig-gelovige zouden lijden aan een teveel aan gele gal in hun constitutie.[20] En het gedrag van een lichtmis werd juist in verband gebracht met zijn bloedrijke lichaamsgestel.[21]

Van oudsher geloofde men al dat aan de hand van de lichaamsbouw en het uiterlijk van een persoon ook uitspraken konden worden gedaan over het karakter van die persoon.[22] Het idee dat de fysieke en psychische aard van een mens nauw met elkaar verbonden zijn, werd tot in het extreme uitgewerkt in de *fysiognomiek*, de leer van de gelaatstrekken, die in de tweede helft van de achttiende eeuw een nieuwe bloeiperiode kende. De Zwitserse predikant Johann Caspar Lavater publiceerde in de jaren 1775-1778 een vierdelig boekwerk waarin hij de beginselen van de fysiognomiek uiteenzette. Aan de hand van talloze voorbeelden (portretten en schaduwprofielen van bekende en onbekende personen) leerde hij zijn lezers hoe zij de onzichtbare, innerlijke kwaliteiten en gebreken van een mens konden aflezen aan de zichtbare kenmerken van het gelaat. De vier temperamenten boden daarbij overigens slechts een van de vele mogelijke handvatten om een persoonlijkheid te kwalificeren. Lavater realiseerde zich dat er complexe combinaties van ideaaltypische persoonlijkheden mogelijk waren. Over de portretten die werden gebruikt om de vier temperamenten te illustreren (zie afbeelding 36), merkte hij onder meer op:

> "De neus van den melancholieken behoorde nog meerder vooruit te hangen en onder minder horizontaal te zijn. De kinholte behoorde hoekiger te zyn, en meer insnydingen te hebben. *Melancholie van zwakheid*, die aan *domheid* grenst, maar geene *melancholie van diepzinnigheid* hebben wy hier voor ons. Ook de haairen zyn niet van eenen diepzinnigen. Het oog en de neus van deezen onzen *Sanguinicus* is te *choleriek*. Hy is een verstandige, denkende *Sanguinicus*. In het oog is veel verstand (...) Doch de mond van den Cholerieken is te zwak, niet bars genoeg, en het oog behoorde meerder aangeprikkeld en vuuriger te zyn. Maar in 't byzonder de kin sterker. De Phlegmatieke is hier zeer phlegmatiek, eenvoudig, dom, zonder juist

19. *Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.47, 353-359; *De Herdenker* (4 maart 1766) 22; *Bataafsch Musaeum* (15 april 1771) 250; *De Honig-Bije in Prosa* III (1773) nr.66 z.p.; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.3, 17.
20. Voor het kwade wijf: *De Pedagoog* (24 januari 1766) 264; *De Kosmopoliet* (1 september 1777) 277-278. Voor de galzuchtige gelovige: *De Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.47, 357-359; *De Nederlandsche Spectator* VIII (1756) nr.198, 121-124.
21. *De Spectator der Studenten* (1774) nr.3, 17.
22. Jansen-Sieben, 'Menselijk lichaam', 246-248. Zie voor de filosofische uitgangspunten achter de verschillende fysiognomische theorieën in de geschiedenis: Magli, 'Face and soul'.

13

SCHADUWBEELDEN. 249

2.

Een der grootſte mannen, die ik ooit gezien heb; ik zoude ſchier zeggen, die aan my, als uit eene andere weereld, verſcheenen zyn.

Bedaardheid en vuur, moed en inhouding; ligt-beweeglykheid en ſtandvastigheid, — gemaklykheid om aan te neemen en te geeven, — te werken en te lyden; geleerd te worden en te leeren.

De neus alleen en op zich zelve beſchouwd, — is eene van de meest-uitdrukkende en meest-ſpreekende, die ik ooit gezien heb; ſpreekende voor eenen fynen zin, ſmaak en gevoeligheid, — ſpreekende voor ligte lydzaamheid en werkzaamheid. —

De mond drukt uit, de meest-mooglyke preciesheid, juistheid, ſtiptheid, zuiver en vry van alle angstvalligheid en pedantery. —

Het oog ziet door de oppervlakte der dingen henen. —

En het voorhoofd vertoont den ſtempel van een zuiver, manlyk en vast verſtand.

Q 5 De

Afbeelding 37: Portret van het ideale mannelijke karakter, met commentaar van Lavater. In: Over de Physiognomie *(Amsterdam 1780-1783, deel II, 249).*

een dwaas te zyn. De waarneemingen gaan haaren gang, zonder dat hy *verandere* of *veranderd worde*, en overzulks zonder uitwerking, zonder aan zich te trekken of weg te stooten".[23]

Dit citaat komt uit de Nederlandse vertaling die in de jaren 1780-1783 verscheen. Uit de lange lijst van intekenaren mogen we concluderen dat hier te lande veel belangstelling bestond voor deze fysiognomiek. Lavater verwierf in Nederland bijzonder veel populariteit: zijn psychologisch-pedagogische werken zouden tot in de negentiende eeuw van invloed blijven. De spectator-schrijvers konden echter niet al te enthousiast zijn over Lavaters 'gelaatkunde', zoals enkele van hen in hun geschriften laten zien. Het principe dat men aan het uiterlijk van een persoon het een en ander over zijn innerlijk kon aflezen, werd wel onderschreven.[24] Maar dan ging het toch meer om de gelaats*uitdrukking* en niet om gelaats*trekken* die al met de geboorte gegeven waren. Lavaters idee dat de kunst van het gezichtlezen in een

23. Lavater, *Over de Physiognomie*, IV, 14-15.
24. Bijvoorbeeld in *De Menschenvriend* I (1788) nr.48, 381; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 124-131 en IV (1790) 523-524.

systeem van universele regels kon worden vastgelegd, werd verder als te ambitieus, dwaas of simplistisch van de hand gewezen.[25]

Deze kritiek is nog mild vergeleken met die van andere kritische geesten uit die tijd, die Lavaters ideeën niet alleen te speculatief vonden maar voor bepaalde groepen ook dehumaniserend. Lavater hanteerde in zijn systeem onder andere etnische criteria. Met lange citaten van verschillende auteurs uit zijn tijd, probeerde hij zijn stelling te onderbouwen dat niet alleen van individuen maar zelfs van hele volkeren het karakter doorgrond kon worden op basis van hun fysieke kenmerken. Bovendien geloofde hij in een natuurlijke en door God gegeven hiërarchie tussen de volkeren van de verschillende continenten. Bij Lavater vindt men ideeën terug over verschillen in nationale karakters die in die tijd bij meerdere auteurs leefden – zij het dat de precieze interpretatie van nationale verschillen sterk afhankelijk bleek van de regio waaruit de auteur zelf afkomstig was.[26] Daarbij vormde de wisselwerking tussen klimatologische omstandigheden en lichaamsvochten een belangrijke verklaringsfactor voor de verschillen in volkskarakter die men meende waar te nemen.

Ook de spectator-schrijvers gebruikten klimatologische omstandigheden soms om aan bepaalde volkeren een verhoogde gevoeligheid voor zekere emotionele verschijnselen toe te schrijven. Zo is bij enkele van hen het denkbeeld terug te vinden dat bewoners van hete luchtstreken een extremer, zinlijker of wellustiger karakter zouden hebben dan volkeren in meer gematigde streken.[27] Naarmate men dichter bij huis kwam, nam het onderscheidingsvermogen toe en begon men ook verschillen te signaleren tussen volkeren die dicht bij elkaar leefden. Zo werd het verschil in denkwijzen tussen verschillende Europese naties volgens de Herdenker toegeschreven aan een gecombineerd verband tussen temperament en luchtgesteldheid:

> "Een *Duitscher* heeft, zegt men, zwaarmoedige denkbeelden, om dat het Climaat koud, en de vogten zwaar zynde zyn Lighaam logge Spieren heeft; welker Vezelen traag bewegen, en dus ook traag doch bestendig in de aandoeningen der zintuigen zyn; een *Franschman* is vlug en vaardig, om dat de droogte van zyn Climaat meerder lugtigheid aan zyne beweegingen geeft: een *Italiaan* en *Spanjaard* spitsvinnig en doorzigtig, om dat de warmte der Lugt de logge vogten meerder uitdroogd, en de snaaren hunner Zenuwen, daar door meerder gespannen staande zeer ligt aandoenlyk, en vervolgens vlug en vaardig zyn."[28]

Met enige moeite herkennen we in deze beschrijving naast het melancholieke, zwartgallige van de Duitser, het bloedrijke en luchthartige van de Fransman en het vurige, cholerische temperament dat veelal aan Mediterrane volkeren werd (en wordt) toegedacht. Dergelijke interpretaties waarin het nationale karakter aan

25. *De Menschenvriend* III (1790) nr.34, 268; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 126-127 en III (1790) 293-296; *De Vraag-Al* VI (1797) nr.284, 186.
26. Flavell, 'Mapping faces', 9, 14-19.
27. *De Opmerker* (17 mei 1773) en (10 juli 1775; *De Rhapsodist* IV (1775) 96-97; *De Borger* (17 april 1780) 251-253; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 2e afd., 35-37.
28. *De Herdenker* (4 maart 1766) 22.

een van de vier elementen en/of klimatologische omstandigheden gerelateerd werd, konden de lezers ook regelmatig in andere spectators vinden. Wel bleek de temperamentenleer ook in dit opzicht voor velerlei uitleg vatbaar en zo konden bijvoorbeeld de Engelsen bij de een als bijzonder zwaarmoedig en bij de ander als bijzonder ongestadig en veranderlijk te boek gesteld worden,[29] hetgeen elkaar overigens niet helemaal uitsloot zoals we in het vorige hoofdstuk al bij de hypochondrische geleerde zagen.

Maar welk temperament hadden de Nederlanders zelf? In veel van deze classificaties krijgen de bewoners van de Lage Landen aan de Zee ten gevolge van "de dikke uitwasemingen van onze moerassen"[30] het flegmatische temperament toegedacht dat van oudsher met het element water geassocieerd werd. Hoewel dit temperament door anderen niet als gunstig beoordeeld werd,[31] waren de auteurs in de spectators vanzelfsprekend wel geneigd hierin enkele positieve eigenschappen te projecteren. Bedachtzaamheid, bedaardheid, standvastigheid en deugdzaamheid of zoals een van hen het zei "bestendigheid, ijver en mannelijken ernst" zouden door de "doorgaandsch heerschende vochtige dampkring" gestimuleerd worden.[32] Deze auteurs waren noch de eerste noch de laatste in de geschiedenis die de temperamentenleer vanuit een tevoren bepaald perspectief naar hun hand zetten. In Nederland zou de analyse, systematisering en verdediging van het nationale flegmatische temperament haar hoogtepunt vinden bij de predikant Willem Anthony Ockerse die in het derde deel van zijn *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde* (1788-1797) een collectieve psychologie van de Nederlandse ziel gaf.[33]

Toch zijn er in dezelfde spectators ook de nodige sceptische geluiden te beluisteren over de mate waarin de ligging van een land het karakter van een volk kan constitueren. De auteur van *De Philanthrope* doet zijn best de populaire theorie te ondergraven:

> "maar aan wat oorzaaken moet dit onderscheid van Nationale karakters, van meest alle volkeren des werelds worden toegeschreeven? Aan den verschillenden aart van 't land, hoort men uit eenen mond van alle kanten roepen; aan den invloed der lugt en het verschillend voedzel, 't welk ongevoelig op den menschen gestellen werkende, een verschillenden toon van zenuwen, en eene verscheiden gesteldheid van vogten voortbrengt, waar uit dan verschillende soort van hartstogten, deugden, vernuft en zeden gebooren wordt (...) Dog hoe algemeen dit denkbeeld zy, en hoe waarschynlyk het in den eersten opslag voorkomen, denk ik egter, dat deze uitwerking van het Klimaat (...) op hunnen aart en wyze van denken moogelyk niet het tiende deel van dien invloed hebben, dien men 'er gewoonlyk aan toeschryft."[34]

29. *De Hollandsche Spectator* (8 juni 1733) 145-146; *De Menschenvriend* V (1792) nr.3, 24; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 2e afd., 47-48.
30. *De Hollandsche Spectator* (8 juni 1733) 145.
31. Vergelijk hiervoor ook: Grijzenhout, 'Schilders van vochtige gesteldheid'; Flavell, 'Mapping faces', 15.
32. Citaat uit *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 2e afd., 47. Zie verder ook *De Nederlandsche Spectator* V (1753) nr.114, 80 en *De Borger* (16 november 1778) 63.
33. Zie hierover ook: Frijhoff, 'Zelfbeeld van de Nederlander', 23-28.
34. *De Philanthrope* (28 oktober 1761) 338-339.

Vanwaar dit scepticisme? Op het eerste gezicht lijken deze theorieën toch een aantrekkelijk verklaringsmodel te bieden voor de verschillen in karakter die de spectator-schrijvers bijvoorbeeld veelvuldig tussen Nederlanders en Fransen hadden gesignaleerd. Het denken in termen van temperamenten stelde onze zedenschrijvers echter voor een groot probleem. Door aan fysieke factoren zo'n groot gewicht toe te kennen, werd het moeilijker om lezers te overtuigen van het belang en vooral ook de mogelijkheid om eigen en andermans zeden te veranderen. Daarmee kwam het hervormingsproject in gevaar, dat voor deze auteurs de belangrijkste reden vormde om elke week weer opnieuw de pen op te nemen en over de hartstochten van hun tijdgenoten te schrijven. Vandaar ook dat sommige schrijvers in navolging van de klassieke denkers blijven benadrukken dat het individu moet proberen de invloed van zijn temperament te reguleren door zijn leefstijl daaraan aan te passen.[35] Vandaar ook dat zij blijven onderstrepen dat opvoedingspraktijken een belangrijke rol spelen in de matiging of verdere ontwikkeling van een bepaalde lichamelijk-psychische aanleg.[36] En vandaar ook dat zij er tegelijkertijd voor pleiten de klimatologische invloed met een korreltje zout te nemen en het verschil in nationale karakters mede toe te schrijven aan factoren van zedelijke aard zoals de regeringsvorm, godsdienst en leefwijze van een volk.[37] Temperament en karakter moesten wel degelijk van elkaar onderscheiden worden, in de ontwikkeling van een karakter speelden meer factoren mee dan alleen de fysieke constitutie.[38]

De hierboven beschreven dubbelheid laat zien hoe verschillende elementen binnen een emotionele cultuur in een gespannen verhouding tot elkaar kunnen staan zonder dat dit tot uitsluiting van een van beide hoeft te leiden. De medische theorievorming over lichaamsvochten en temperamenten behoorde al sinds eeuwen tot het algemene cultuurgoed en vormde daarom een onvermijdelijk element in het psychologische ideeëngoed dat we bij spectator-schrijvers aantreffen. Tegelijkertijd vond tijdens de Verlichting het idee ingang dat individu en samenleving in hoge mate maakbaar waren door gericht menselijk ingrijpen. Ook dat perspectief was in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers ruim vertegenwoordigd, elementen daarvan zijn in het vorige hoofdstuk besproken. Hieruit ook kwamen de spectatoriale kanttekeningen voort dat de lichaamsvochten – ondanks hun grote invloed – niet als allesbepalend mochten worden beschouwd. Mogelijk vormt deze zelfde spanningsverhouding ook een verklaring waarom in de spectators referenties naar een verband tussen sekse en de conditie van de lichaamsvochten uiterst zeldzaam zijn.

35. *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747) 227; *Zeedemeester der Kerkelyken* I (1750) nr.47, 354; *De Hollandsche Wysgeer* (1760) nr.106, 264-266; *De Onderzoeker* (10 december 1770) 55-56; *De Menschenvriend* VI (1792) nr.9, 65-68.

36. *De Nederlandsche Spectator* VII (1755) nr.175; *De Opmerker* (20 december 1773) 70-71; *De Borger* (16 en 23 november 1778); *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 2e afd., 39-43.

37. *De Philanthrope* (28 oktober en 2 november 1761); *De Herdenker* (4 maart 1766) 22; *De Opmerker* (30 oktober 1775); *De Rhapsodist* IV (1775) 90-117; *De Borger* (17 april 1780) 253-256; *De Vraag-Al* VI (1797) nr.284, 186.

38. Zie hierover ook: Feij, *Temperament*, 29-30, 85.

De spectator-schrijvers lijken er vanuit te zijn gegaan dat de lichaamsvochten bij mannen en vrouwen op dezelfde manier werkzaam waren. Zij maken op dit punt geen enkel onderscheid naar sekse. In de oorspronkelijke Hippocratische humoraalpathologie bestond er wat dit betreft evenmin een principieel verschil tussen beide seksen. Weliswaar lag het evenwicht bij vrouwenlichamen anders dan bij mannenlichamen, maar de een was niet evenwichtiger dan de andere. Dat latere artsen deze humoraalpathologie gebruikten om aan vrouwen een labieler lichaam toe te schrijven dan aan mannen, is dan ook niet zozeer aan Hippocrates als wel aan de invloed van Aristoteles te danken die het Hippocratische gedachtegoed verwerkte in zijn theorie over de voortplanting: die theorie ging uit van een sterke oppositie tussen mannen- en vrouwenlichamen en mede onder invloed van Plato's uitspraak dat vrouwen mislukte mannen waren, vond daarna onder medici zoals Galenus het idee ingang dat het lichaam van vrouwen een onvolmaakte versie zou zijn van dat van de man. Het zou passiever zijn en door een chronische overmaat aan vochtige lichaamssappen voortdurend aan destabiliserende veranderingsprocessen onderhevig zijn. De menstruatie, de uit de baarmoeder opstijgende *vapeurs* en de tijdens de geslachtsgemeenschap vrijkomende lichaamsvochten vormden daarvan de bewijzen. De fysieke instabiliteit die hiervan het gevolg was zou voor een deel de 'onverzadigbare' vrouwelijke geslachtsdrift en ook de vrouwelijke aanleg voor geestelijke instabiliteit verklaren.[39]

Het is niet helemaal duidelijk welke van de vier lichaamsvochten nu in het bijzonder het evenwicht van het vrouwelijk lichaam zou(den) verstoren. Weliswaar worden in dit verband in de literatuur regelmatig slijm en bloed genoemd,[40] maar een eenduidige relatie met een van de vier temperamenten wordt bijvoorbeeld niet gelegd. Hoewel het vrouwelijke principe in ieder geval met vochtigheid geassocieerd werd, verschilden de meningen over de vraag of dit gebeurde in combinatie met hitte of koude.[41] In het algemeen overheerste het idee dat vrouwen een kouder aanleg hadden dan mannen terwijl de ideale constitutie juist warm en droog was.[42] Maar aan het einde van de achttiende eeuw schrijft een spectatoriaal auteur vol overtuiging:

> "Het Temperament der mannelijke kunne, helt over 't algemeen, meer naar koude en droogte. De vrouwelijke daar tegen, meer naar hette en vochtigheid over. Van daar de meerere vastheid, sterkte van geest en ligchaam, en het ruuwer gelaat van den man; als ook van daar de meerere weekheid, tederheid, schoonheid, bevalligheid en aanminnigheid der vrouwen; van daar het meerder oordeel, rijper overleg, en de standvastiger voortgang der mannen; en de grootere scherpzinnigheid, vlugheid, leevendigheid en onderhoudendheid der vrouwen".[43]

39. Laqueur, *Making sex*, 25-52; Cadden, *Meanings of sex difference*, 14, 17, 23-25; Jacquart en Thomasset, *Sexuality and medicine*, 50-51, 71-73, 79-81; Rang, 'Waanzin van de vrouwelijke geleerde', 46-47; Berriot-Salvadore, 'Vrouw in geneeskunde', 279-285.

40. Van de Pol, 'Seksualiteit', 169-170; Schiebinger, *Mind has no sex?*, 161-162; Jansen-Sieben, 'Menselijk lichaam', 245.

41. Jacquart en Thomasset, *Sexuality and medicine*, 51, 208 m.n. noot 9.

42. Maar de zeventiende-eeuwse arts Van Beverwijck zag in die koude gesteldheid van vrouwen juist een positieve factor die verhinderde dat de hersenen oververhit zouden raken zoals bij mannen kon gebeuren. Zie Van Gemert, 'Power of weaker vessels', 41, 43.

43. *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 2e afd., 39-43.

Het is geen toeval (en ik zal dat in het volgende hoofdstuk verder beargumenteren) dat we deze woorden pas aan het einde van de eeuw, in 1797 aantreffen. De neiging om biologische verschillen tussen de seksen te benadrukken, is in de tweede helft van de achttiende eeuw veel nadrukkelijker in de spectators aanwezig dan in de eerste helft van de eeuw toen nog vooral de opvoeding ter verklaring van verschillen tussen de seksen werd aangedragen. Maar de humoraalpathologie en de temperamentenleer werden door de meeste spectator-schrijvers niet zo geschikt geacht om psychische verschillen tussen de mannelijke en vrouwelijke sekse te onderbouwen. De hierboven geciteerde auteur is in dit opzicht de uitzondering op de regel, al zullen aan het begin van de negentiende eeuw andere Nederlandse auteurs hem nog wel navolgen.[44] Op een of andere manier bleek de werking van het zenuwstelsel, dat vanaf de late zeventiende eeuw de bijzondere belangstelling van artsen genoot,[45] meer perspectief te bieden voor een biologische fundering van het sekse-onderscheid.

Zenuwspanningen en vezelsterktes: de neurofysiologie

De spectator-schrijvers maakten zich elementen uit de nieuwe medische theorievorming snel eigen en gingen hun betogen in toenemende mate met opmerkingen over 'aandoenlijke zenuwen' larderen. Zij beschouwden de zenuwen als de lichaamsdelen die ervoor zorgden dat fysieke gewaarwordingen aan de psyche werden overgebracht en vervolgens ook de "aandoeningen der ziel over 't ligchaam ten toon spreiden."[46] Met andere woorden: de zenuwen verzorgden de communicatie tussen het lichaam en de geest. Daarom bepaalde de gevoeligheid van de zenuwen mede de gevoeligheid van een persoon, de mate waarin hij of zij 'aangedaan' of emotioneel bewogen kon raken door indrukken van buitenaf.[47]

> "Menschen met sterke Zenuwen staan zekerlyk minder voor de beweegingen van allerleie Hartstogten bloot, en smaaken een eenpaariger genoegen dan zulken, die aandoenlyker gestellen hebbende, door allerleie Voorwerpen en gedagten ten sterksten getroffen, en van het één tot het ander uiterste ligtlyk vervoerd worden."[48]

Evenals bij de lichaamsvochten was dit deels een kwestie van aanleg: sommigen hebben sterke zenuwen met de juiste spanning, anderen hebben zenuwen die relatief te sterk gespannen of juist te slap zijn. De gesteldheid van de zenuwen bepaalt de heftigheid en het effect van de trillingen die gewaarwordingen in de zenuwen oproepen en daarmee ook de mate en snelheid waarmee een persoon geëmotioneerd raakt.[49]

44. Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 50-51.
45. Rousseau, 'Nerves, spirits and fibres'.
46. Citaat uit *De Kosmopoliet* (7 april 1777) 108. Verder ook: *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 127-130.
47. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* V (1791) 105; *De Leerzame Praat-Al* (25 juli 1792) 238.
48. *De Philanthrope* (17 maart 1762) 81.
49. *De Denker* (9 april 1764) 117; *De Menschenvriend* VI (1793) nr.30, 239; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 14-15; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.9, 67.

Hoewel ook mannen zwakke zenuwen konden hebben, is dit volgens een aantal spectator-schrijvers toch vaker het geval bij vrouwen. In navolging van een groot aantal medici, filosofen en literatoren in de achttiende eeuw,[50] schreven zij aan vrouwen "fijnder gewaarwordingen",[51] een "tederder zenuwgestel"[52] of kortweg een "gevoeliger gestel"[53] toe dat een bruikbare verklaring vormde voor hun emotionelere karakter.[54] Niet alleen mannen maar ook vrouwen zijn in de spectators die mening toegedaan. In *De Opmerker* krijgt een lezeres volop de ruimte om uit te leggen "dat de grootere zwakheid van gestel, welke de natuur den vrouwen geschonken schynt te hebben (...) gepaard gaande met eene grootere beweegvaardigheid der zenuwen, ook oorzaak is, dat alle voorwerpen ons sterker treffen dan de mans, met een minder aandoenlyk zenuwgestel voorzien."[55]

Wat opvalt is dat dergelijke uitspraken over een (sekse-specifieke) aanleg van de zenuwen, duidelijk frequenter worden naarmate de eeuw vordert en in het laatste decennium van de achttiende eeuw het meest talrijk zijn. Dit kan niet geheel en al verklaard worden met de these dat denkbeelden over de zenuwen pas in de loop van de eeuw wijder verbreid zouden raken onder leken. In de spectators treffen we ook in de eerste helft van de eeuw al meer algemene opmerkingen over zenuwen aan. Eerder lijkt er een verband te bestaan met een algemene tendens binnen de menswetenschappen om verschillen tussen groepen mensen in toenemende mate in het lichaam te funderen – een ontwikkeling die in zekere zin strijdig was met en waarschijnlijk een reactie vormde op bepaalde standpunten uit de vroege Verlichting. Een voorbeeld daarvan zagen we al in de bijzonder systematische fysiognomiek van Lavater maar ook andere theorieën over fysieke en psychische verschillen tussen bijvoorbeeld beide seksen of verschillende 'mensrassen' komen in deze periode geleidelijk tot ontwikkeling.[56] Deze theorieën kennen een hoogtepunt in de negentiende eeuw wanneer de seksuologie ook het verschil tussen homo- en heteroseksuelen gaat 'uitdokteren',[57] maar het begin van deze trend is in de achttiende eeuw te vinden. Wat de theorievorming over de zenuwgesteldheid en nerveuze aard van vrouwen aangaat, is voor de negentiende eeuw een duidelijk verband aangetoond tussen wetenschappelijke en sociale ontwikkelingen zoals de inperking van de bewegingsruimte voor vrouwen uit de burgerlijke klasse.[58] De vraag of er ook in de achttiende eeuw een dergelijk verband bestond dat van in-

50. Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 23-36;
51. *De Vaderlander* (20 april 1778) 121, motto ontleend aan Gellert.
52. *De Philanthrope* (18 november 1761) 364.
53. *De Opmerker* (2 september 1776) 303.
54. Zie voor vergelijkbare uitspraken ook nog: *De Onderzoeker* (28 mei 1770) 246; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 226, III (1790) 526 en VI (1791) 379-380; *De Godsdienstvriend* VI (1794) nr.32, 254.
55. *De Opmerker* (25 mei 1778) 255, brief van een lezeres J.B. Zie verder ook de brief van Julia in *De Menschenvriend* IX (1796) nr.11, 84-86 en de brief van Betje Wolff onder het mannelijke pseudoniem Philogunes in *De Gryzaard* (18 december 1768) 168 waar zij overigens Fordyce citeert.
56. Laqueur, *Making sex*, 149 e.v.; Honegger, *Ordnung der Geschlechter*; Schiebinger, *Mind has no sex?*, 189-213.
57. Hekma, 'Female soul in a male body'; Mak, *Mannelijke vrouwen*, passim.
58. Van Lieburg, *Vrouw en depressie*, 79-85; Cayleff, 'Prisoners of feebleness', 1201-1207; Van Nispen, 'Een vrouw is geheel zenuw'; Showalter, *Female malady*, 121-144.

vloed was op de inhoud van de spectators, zal ik in het volgende hoofdstuk beantwoorden. De maatschappelijke achtergronden van de spectatoriale uitspraken over het 'aandoenlijke zenuwgestel' van vrouwen, zal ik daar verder uitwerken.

Zenuwen waren volgens de spectator-schrijvers overigens niet alleen een kwestie van aanleg en sekse, maar ook van leeftijd: de zenuwen van jonge kinderen waren betrekkelijk zwak en hun hersenen zouden daardoor nog bijzonder ontvankelijk voor allerlei indrukken zijn.[59] Het was dan ook de taak van de opvoeders om "aan de jeugdige zenuwen de sterkte der manlyke" te geven.[60] Gebeurde dat niet, dan konden zelfs personen van het mannelijk geslacht wanneer zij in aanleg zwakke zenuwen hadden, zich als volwassenen grillig blijven gedragen alsof zij nog kleine kinderen waren.[61] Ook bij vrouwen was de opvoeding maar al te vaak zodanig, dat hun emotionele aanleg nog werd versterkt:

> "Aandoenlyk van Geest zynde, leeren ze niet zelden al vroeg zig aan sommige hartstogten sterk overtegeeven. Hoe ligt zyn sommigen aangedaan op 't minste voorval, hoe verschrikt, hoe ontroerd? Hoe trillen en beeven zy? Grillig, inderdaad, zyn menigmaalen haaren ontsteltenissen (...) door deeze hartstogtelyke aandoeningen telkens in zig optewekken, of te laaten heerschen."[62]

Maar zelfs voor vrouwen gold dat "de fynheid der gewaarwording, en de sterkheid van geest zeer wel tezamen bestaan" kunnen, mits de opvoeding daarop gericht was geweest.[63]

Naast individuele aanleg, sekse, leeftijd en opvoeding was de levenswijze van invloed op de gesteldheid van de zenuwen. Wie "zig door aaneengeschakelde wellusten verwyft en ontzenuwt heeft" kan door zich te wennen aan arbeid en matigheid zijn "verslapte zenuwen weder gespannen vinden", aldus een wijze raadgever in een oosterse vertelling in *De Hollandsche Spectator*.[64] Dat geleerden "wier gestel door hunnen oefeningen tederder worden gemaakt" anders reageerden op gevaar dan personen die gehard waren door lichamelijke arbeid, paste eveneens in deze zienswijze. De laatsten werden minder snel angstig, want bij hen waren "de zenuwen niet al te aandoenlyk, en de gewaarwordingen niet al te leevendig."[65] Ook voeding en het gebruik van opwekkende middelen beïnvloedden de gesteldheid van de zenuwen en daarmee ook de gesteldheid van de geest.[66]

Tot slot werd ook de luchtgesteldheid bepalend geacht voor de gevoeligheid van het gestel en wel door de uitwerking die deze op de sterkte van de 'vezels' had:

59. *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 230-243.
60. *De Arke Noach's* (1790-1800) nr.31, 264.
61. *De Denker* (9 april 1764) 117-118; *De Opmerker* (30 november 1772) 42-43; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 238-241.
62. *De Denker* (8 september 1766) 284.
63. *De Vaderlander* (25 maart 1776) 98.
64. Citaten van (9 februari 1733) 119 respectievelijk (13 februari 1733) 128.
65. *De Onderzoeker* (28 mei 1770) 246.
66. *De Opmerker* (13 november 1775).

"Een koude lugt maakt de vezelen van de huid hard en ruw (...) Harde, ruwe vezelen worden zo ligt niet aangedaan als fynen; daar wordt een sterker indruk van buiten vereischt, om verstyfde vezelen te beweegen, dan tot het in beweeging brengen van slapperen. Een vogtige warme lugt daartegen verslapt de vezelen, en, door ze al te veel te verslappen, maakt zy ze even zo onaandoenlyk, zo nog niet meer, als eene drooge koude lugt."[67]

Voor de ontwikkeling van een goed karakter is het leven in een gematigde luchtstreek volgens deze auteur dus het beste, maar daarnaast meent hij dat ook andere factoren (zoals moraal, godsdienst, wetten, vrijheid en welvaart) in de ontwikkeling van het volkskarakter een rol spelen.

Er zijn meer betogen waar opeens vezels in plaats van zenuwen centraal staan ter verklaring van individuele of collectieve emotionaliteit. Zo verklaart een onbekende auteur in *De Rhapsodist* dat het vermogen van voelen "het welk tot de ziel behoort" niet werkzaam kan zijn zonder de tussenkomst van lichaamselementen en "bijaldien het weefsel der vezelen in allen niet gelyk" was, zouden sommige mensen sneller en heftiger aangedaan raken dan anderen.[68] De vezel werd in de achttiende-eeuwse geneeskunst nog als de kleinste fysieke eenheid en dus als basisstructuur van alle lichaamsdelen gezien, de cel zou pas een eeuw later haar intrede doen.[69] Het is vooral de Zwitser Bonnet (1720-1793) geweest die het idee van beweeglijke vezels heeft gecombineerd met dat van de zenuwen en zo in de jaren vijftig van de achttiende eeuw tot zijn 'vezel-psychologie' kwam die al snel de omringende landen veroverde en ook tot in Nederland doordrong.[70] Het is onder invloed van Bonnet dat Petsch in zijn spectators stelt dat het uiteindelijk de vezels in de zenuwen zijn die via allerlei trillingen en bewegingen de indrukken van de zintuigen naar de hersenen overbrengen en van daaruit ook weer de emoties in het lichaam teweegbrengen.[71] Vandaar ook de nadruk op de conditie van de vezels die krachtig en voldoende beweeglijk moeten zijn hetgeen overigens opnieuw door een bepaalde leef- en denkwijze bevorderd kan worden.[72]

In retroperspectief lijkt deze nieuwe neurofysiologie en de daarop gebaseerde zintuiglijke psychologie een compleet ander paradigma te vormen dan de klassieke humoraalpathologie en temperamentenleer: vaste structuren vervingen het principe van fluïditeit, spanningen en trillingen uit de Newtoniaanse fysica kwamen in de plaats van de vier primaire elementen uit de oude, kosmologische orde. De neurofysiologie zou met succes de overstap naar de moderne tijd maken, de humoraalpathologie bleek zich in de negentiende eeuw niet meer te kunnen handhaven. In het achttiende-eeuwse denken blijken beide zienswijzen echter nog wel degelijk met elkaar te verenigen: de spectator-schrijvers gingen voor het menselijk lichaam uit van een interactie tussen lichaamsvochten en zenuwen:

67. *De Borger* (17 april 1780) 82.
68. *De Rhapsodist* III (1773) 5-6.
69. Luyendijk-Elshout, 'Hysterie-begrip in de 18de eeuw', 32.
70. Gardiner, *Feeling and emotion*, 251-255.
71. *De Onderzoeker* (3 september 1770) 360 en (15 juli 1771) 300.
72. *De Rhapsodist* IV (1775) 109; *De Opmerker* (20 december 1773) 70 en (17 november 1777) 34-35.

"Wat onze lichaamelyke gesteldheid aanbelangt, zy bestaat in de menigte en de natuur onzer vogten, en in de gesteldheid, in de meerdere of mindere spanning, in de meerdere of mindere aandoenlykheid onzer zenuwen, het welk ook al weder voor een groot gedeelte van de gesteldheid onzer vogten afhangt."[73]

De spectator-schrijvers sloten zich daarmee aan bij een heel leger van tijdgenoten – leken én artsen – die lichamelijke en geestelijke processen uit een gecombineerde werking van zenuwen en vochten verklaarden.[74] De bakermat van dit neuropsychologische ideeëngoed lag in Engeland waar behalve medici ook predikanten en literatoren (onder wie Richardson als een van de invloedrijkste mag worden gezien) hun diagnoses van de gesteldheid van de menselijke psyche in toenemende mate met de conditie van de zenuwen verbonden. De zintuiglijke psychologie die door Locke ontwikkeld was en waar ik in de volgende paragraaf meer over zal vertellen, was hier mede debet aan.[75]

Indien de taal van de zenuwen een nieuw paradigma in Kuhniaanse zin constitueerde, zoals dat volgens twintigste-eeuwse historici als Rousseau en Barker-Benfield het geval was,[76] dan gaat het hier toch om een paradigma-verandering die zich niet van het ene op het andere moment voltrok. In de achttiende eeuw incorporeerde de nieuwe neurofysiologie nog elementen uit de klassieke humoraalpathologie: er werd bijvoorbeeld nog steeds gesproken over de *spiritus animales* die de emoties door het lichaam zouden transporteren. Maar deze ongrijpbare 'levensgeesten' (geest verwijst hier naar een vloeistof in zijn vluchtige stofvorm) werden aan het begin van achttiende eeuw door de invloedrijke medicus Boerhaave omgedoopt in 'zenuwgeesten'.[77] Een fraaiere illustratie van het samengaan van neuro- en humoraalpsychologie is nauwelijks denkbaar.

De lichaamsvochten en zenuwen mogen in de spectatoriale betogen voor een deel de invloed van het lichaam op de geest en van de geest op het lichaam hebben verklaard, een echte problematisering van deze verhouding treffen we pas aan in de betogen die behoren tot "welke onze hedendaagsche Wysgeren de Zielkunde noemen."[78] Deze zielkunde, die zich onder meer de bestudering van emotionele en cognitieve processen tot haar taak had gesteld en tegenwoordig tot de psychologie zou worden gerekend,[79] had zich in de achttiende eeuw nog niet afgescheiden van de filosofie.

73. Citaat uit *De Onderzoeker* (10 december 1770) 50. Zie voor deze gecombineerde werking verder bijvoorbeeld *De Examinator* (6 maart 1719) 405, 413; *De Philanthrope* (28 oktober 1761) 338 en (17 maart 1762) 81; *De Menschenvriend* I (1788) nr.48, 381-382 en nr.50, 393; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 8-9.

74. Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 3-4, 8, 16-23; Luyendijk-Elshout, 'Hysterie-begrip in de 18de eeuw', 30; Rousseau, 'Cultural history in a new key', 46 en 70 m.n. noot 56.

75. Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 1-36. Zie voor Richardson ook: Stephanson, 'Richardson's nerves'.

76. Rousseau, 'Nerves, spirits and fibres', 137, 139, 143, 148; Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 3, 6.

77. Luyendijk-Elshout, 'Hysterie-begrip in de 18de eeuw', 30.

78. *De Opmerker* (4 december 1775) 50.

79. De eerste spectatoriale auteur die de term psychologie als synoniem van zielkunde hanteert, is Konijnenburg in *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 126.

5.2 Zielkunde vanuit wijsgerig perspectief

Een problematisch onderwerp

Vertrok de geneeskunde van het lichaam, de filosofie – het woord zielkunde geeft het al aan – vertrok van de ziel om tot een beter begrip van het fenomeen emotie te komen. De spectator-schrijvers die bij deze filosofische benadering probeerden aan te sluiten, hadden geen makkelijke taak: "'t Is waar, men kan niet ontkennen, dat de beschouwing der Hartstogten, als gegrondvest in onze ziel, ten hoogsten moeilijk is, hier schynt het, heeft de Natuur zich voornaamlyk met een digten sluiër omgeven, welken geene sterfelyke hand vermag op te ligten."[80] Het probleem was dat het onderwerp zich nauwelijks empirisch liet bestuderen, men bleef aangewezen op het "gissend navorschen".[81]

Het hoeft ons dus niet te verbazen dat lang niet alle auteurs (en ongetwijfeld ook lang niet alle lezers) zich aangetrokken voelden tot reflectie op een onderwerp dat in zekere zin zo ongrijpbaar was. De auteurs die in hun betogen over de emoties wél regelmatig verwezen naar de filosofische theorievorming in dezen, blijken opvallend vaak predikant te zijn geweest (Van Engelen, Petsch, Konijnenburg). Zij waren door hun opleiding vertrouwd geraakt met het wijsgerig denken. Ook de artsen onder de spectator-schrijvers (als Van Ranouw en Nieuwenhuyzen) wilden zich nog wel eens op het terrein van de zielkunde profileren: de werking van de emoties in de psyche interesseerde hen vermoedelijk vanwege haar relatie met het geestelijk en lichamelijk welzijn[82] dat al sinds de Oudheid een belangrijk aandachtspunt vormde van de ethica en zo een band vormde tussen artsen en filosofen.[83]

Maar wie de ziel wenste te begrijpen, stuitte ook in de achttiende eeuw op haar ondoorgrondelijkheid en op het probleem dat de manifestaties van de ziel díe zichtbaar waren, tegelijkertijd verankerd lagen in het lichaam:

> "De bepaling der eigenlyke mate van het werkend vermogen, en van die bekwaamheden, welke de Schepper in elke ziel gelegd heeft, is, zo niet ten eenemaale onmooglyk, ten minsten, volgends de begrippen, die wij thands van de ziel vormen, met verbaazende zwaarigheden omgeven. Al, wat wij van de laatste met eenige zekerheid kunnen zeggen, is eindelyk gegrond op verschijningen, welke wij dagelyks waarnemen, terwijl echter alle deze verschijningen even zeer berusten op de werkzaamheden van het lighaam, welke met de ziel zo onbegrijplijk konstig is vereenigd."[84]

De aanwezigheid van de Schepper in dit citaat, toont dat de thematiek daarbij ook sterk religieus en moreel geladen was. De strijd om de ziel en het zieleheil van de

80. *De Menschenvriend* I (788) nr.46, 364.
81. Ibidem.
82. In de door Nieuwenhuyzen aangeleverde maar niet noodzakelijk door hem geschreven 'Redevoering over de hartstochten' in *De Menschenvriend* wordt in ieder geval opmerkelijk vaak aan hun effect op de gezondheid gerefereerd, zie bijvoorbeeld in deel I (1788) nr.48, 381-382 en nr.50, 393.
83. Zie hiervoor Nussbaum, *Therapy of desire*.
84. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 45.

gelovigen vormde immers een van de pijlers van het christelijke geloof. Het aandeel van de emoties in dit zieleheil en de lichamelijke invloed daarop konden als theologische vraagstukken worden opgevat hetgeen de belangstelling van de kerkvaders en Thomas van Aquino voor emoties verklaart.[85] De religieuze beladenheid van het onderwerp beïnvloedde de spectator-schrijvers onder meer in hun keuze van de filosofen met wie zij hun lezers kennis wilden laten maken. Het verklaart bijvoorbeeld de opvallende aanwezigheid van John Locke in hun betogen.

Het ontstaan van emoties

In 1689 verscheen van Locke *An essay concerning human understanding* waarin hij zijn psychologie van de menselijke geest uiteenzet. Lockes ideeën zouden van grote invloed blijken op de ontwikkeling van de psychologie in de achttiende eeuw. Locke onderscheidde zich van zijn directe voorgangers doordat hij de gehele werking van de menselijke geest probeerde te verklaren vanuit één basisgegeven: de zintuiglijke ervaring.[86] Onder invloed van zijn leermeester Willis – een arts die als eerste de hersenen als enige locatie van de ziel bestempelde en op basis daarvan geloofde dat alle kennis direct afhankelijk was van de zenuwen die in de hersenen samenkwamen[87] – poneerde Locke de theorie dat alle ideeën en kennis in de menselijke geest het directe gevolg waren van fysieke indrukken die het lichaam via de zintuigen te verwerken kreeg.

Voor Locke behoorden emoties tot het domein van de ideeën: zij waren het gevolg van zintuiglijke gewaarwordingen die in de geest gepercipieerd werden en daar direct of indirect via reflectie en associatie simpeler en complexer ideeën waaronder emoties deden ontstaan. Locke zag emoties als "modes of ideas of pleasure and pain".[88] Het is echter tot de dag van vandaag een uitdaging voor de filosofie gebleven te begrijpen wat Locke precies onder een *idea* verstond. *Idea* had bij hem in ieder geval niet een exclusief-cognitieve inhoud, het verwees niet uitsluitend naar denkbeelden in de betekenis van begrippen maar besloeg ook andere bewustzijnsinhouden en mentale verschijnselen.[89] Volgens Gardiner zou het daarom een vergissing zijn Lockes opvattingen te scharen onder de intellectualistische emotie-theorieën die de geschiedenis rijk is geweest.[90] Met zijn nadruk op de zintuiglijke ervaring stond Locke juist aan het begin van de sensualistische en materialistische filosofieën van de achttiende eeuw.[91] Dat hij ondanks zijn vrij radicale ideeën toch acceptabel bleek voor een groter publiek, kwam doordat hij zich tegelijkertijd nadrukkelijk als christen bleef profileren die nog steeds geloofde in de waarde van de christelijke openbaring.[92]

85. Hierover: Gardiner, *Feeling and emotion*, 89-118.
86. Hazard, *Crisis in het Europese denken*, 225-229.
87. Rousseau, 'Nerves, spirits, fibres', 144-145, 150.
88. Locke, *Essay concerning human understanding*, Book II., Chapter XX.
89. Lowe, *Locke on human understanding*, 19-22; Yolton, *Locke. An introduction*, 131-138.
90. Gardiner, *Feeling and emotion*, 220 aldaar noot 35.
91. Ibidem, 220-243, 246; Hazard, *Crisis in het Europese denken*, 229-230.
92. Hazard, *Crisis in het Europese denken*, 230-232, 360-362.

Locke schreef zijn *Essay* toen hij in de jaren 1683-1689 als politiek vluchteling in de Nederlandse Republiek verbleef en het is ongetwijfeld mede aan zijn contacten hier (onder meer met de vrijzinnige theologen van het Remonstrantse Seminarium in Amsterdam en de intellectuele kring rondom Furley in Rotterdam) te danken, dat zijn werk zoveel bekendheid kreeg onder de Nederlandse intellectuele elite.[93] Er verscheen weliswaar geen integrale Nederlandse vertaling van zijn *Essay*, maar via de Franse en Latijnse uitgaven alsmede via gedeeltelijke vertalingen in (onder meer de spectatoriale) tijdschriften kon het Nederlandse publiek kennis nemen van Lockes ideeën over de werking van de menselijke geest.[94] In Nederlandse verlichte kringen zijn die ideeën enorm aangeslagen.[95] Toen bijvoorbeeld Egbert Buys in de jaren 1769-1778 zijn *Nieuw en Volkomen Woordenboek van Konsten en Weetenschappen* uitgaf, verwees hij onder het lemma 'Hartstocht (in de Zedelyke Wysbegeerte)' expliciet naar Locke.

Ook in de spectators werd Locke aangehaald om het ontstaan en de essentie van emoties te begrijpen. De invloed van Locke op de spectator-schrijvers blijkt onder meer uit de wijze waarop zij een nauw verband tussen de werking van zinnelijke gewaarwordingen en het ontstaan van emoties en ideeën veronderstelden (waarbij Lockes *ideas* meestal vertaald werden met 'denkbeelden'):

> "Alle de Wysgeeren (...) koomen hierin allen overeen, dat onze gewaarwordingen de eerste stoffe onzer denkbeelden zyn (...) Wy voelen eer wy denken; maar voelen is niet enkel gewaarworden; het zelve brengt, na de gewaarwording, eene wyziging of bepaaling in onze ziel voort, en gaat van vermaak of smart, in eenige maate, vergezeld."[96]

De fysieke gewaarwording van genot of pijn leidt tot een verandering in onze gemoedstoestand, tot een perceptie van 'vermaak of smart' of anders gezegd van genoegen en ongenoegen. Deze basale ervaring vormt het begin voor het ontstaan van alle 'denkbeelden' waaronder ook emoties zoals vreugde en verdriet, liefde en haat, hoop en vrees, vertedering en woede. Alle emoties werken op basis van twee primaire drijfveren: de begeerte en de afkeer die de primaire reacties van de mens uitmaken en gebaseerd zijn op ideeën over wat goed en wat kwaad of schadelijk is.[97] Het duidelijkst ziet men dit bij kinderen:

> "Uit deze gewaarwordingen van het geen hen streelt of hun smert veroorzaakt, ontstaan hunne eerste denkbeelden, en met een de eerste aandoening van begeerte en afkeer, zodat zy binnen kort te gelyk met meer denkbeelden die zy door middel van de overige zinnen ontvangen, ook hartstogten krygen, welken allen tot begeerte of afkeer kunnen gebragt worden."[98]

93. Thijssen-Schoute, 'Nederlandse vriendenkring van Locke'.
94. Schoneveld, 'Eighteenth-century afterlife', 13-19.
95. Mijnhardt, 'Nederlandse Verlichting' (1979), 9.
96. Citaat uit *De Rhapsodist* III (1773) 5.
97. *De Algemeene Spectator* (25 september 1748) 129; *De Rhapsodist* III (1773) 5 en VI (1783) 217-218; *De Onderzoeker* (17 september 1773) 369-371 overigens met een verwijzing naar *Théorie des sentimens agréables* van L'Evêque de Pouilly (Parijs 1749) 31; *De Opmerker* (30 december 1776) 82-86; *De Kosmopoliet* (8 december 1777) 386; *De Menschenvriend* I (1788) nr.46, 366; *De Leerzame Praat-Al* (14 juli 1790) 219-220; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 27.
98. Citaat *De Opmerker* (30 november 1772) 43; zie voor een vrijwel identieke tekst *De Denker* (22 decem-

Aldus is er een nauw verband tussen denkbeelden en hartstochten of om het anders te formuleren tussen een idee en een emotie.[99] Het is in de spectators niet altijd duidelijk of denkbeelden en emoties als twee onderscheiden, elkaar in tijd opvolgende verschijnselen moeten worden opgevat (het denkbeeld gaat vooraf aan en veroorzaakt de emotie) of als met elkaar samenvallende verschijnselen kunnen worden beschouwd (een emotie ís een denkbeeld). De verwarring is een direct gevolg van de onduidelijkheid die Locke zelf op dit punt liet bestaan.[100]

Hoe dan ook, met een verwijzing naar Locke stelt de arts Van Ranouw in *De Examinator* emoties als vreugde en verdriet gelijk aan denkbeelden:

> "Wy ontdekken ook enkelde Denkbeelden, die door de Zin-gewaarwordingen en de *Reflexie* te zamen verwekt worden, als Vermaak of Vreugde, Pyn, Verdriet, 't Denkbeeld van ons vermogen van op onze Denking te beweegen, 't Denkbeeld van ons eigen menschelyke eenheid, dewelke alle insluiten zinnelyke aandoeningen en wederbeschouwing te gelyk".[101]

Behalve deze opmerkelijke gelijkstelling van emoties aan denkbeelden, valt in dit citaat de plaats op die deze auteur expliciet inruimt voor de reflectie in het ontstaan van een emotie. Ook de predikant Petsch beschouwt in *De Opmerker* een emotie als nauw verwant aan een denkbeeld of voorstelling van iets: "De driften bestaan uit levendige voorstellen van enig goed of kwaad, vergezeld van eene ongerustheid der ziele om dat goed te verkrygen of dat kwaad te ontgaan."[102] Deze definitie van emotie als ongerustheid of onbehagen van de ziel die probeert het goede te verwerven en het kwade te vermijden, komt eveneens rechtstreeks van Locke[103] die bijvoorbeeld "desire" definieerde als "an uneasiness in the want of an absent good".[104] Toch maakt bovenstaande uitspraak ook duidelijk dat denkbeelden en emoties voor Petsch niet precies samenvallen. Naar zijn mening volgen emotionele verschijnselen op levendige denkbeelden: "naar dat dit denkbeeld een goed of een kwaad aan den geest vertoont, brengt het aandoeningen van vermaak of van smert, driften van begeerte of van afkeer voort."[105] In de *Kweekschool des Vernufts* wordt vanuit een iets andere invalshoek eveneens de these verdedigd dat ideeën de gemoedsaandoeningen beïnvloeden. Weliswaar worden emoties opgeroepen door de aandoening van iemands zinnen, maar hij of zij kan door zich tegenovergestelde gedachten in te beelden tegenovergestelde emoties oproepen die de oorspronkelijke emoties sterk afzwakken.[106] Deze zelfbeheersingstechniek

ber 1766) 395. De opvallende overeenkomsten tussen beide teksten doen vermoeden dat hier sprake is van twee onderling ietwat afwijkende bewerkingen van één oorspronkelijke basistekst, mogelijk afkomstig van Locke daar die als pedagoog ook veel interesse toonde in de ontwikkeling van het kind.

99. Zie ook *De Hollandsche Spectator* (17 januari 1735) 51-52; *De Hollandsche Wysgeer* VI (1762) nr.343, 185-186.

100. Locke, *Essay concerning human understanding*, Book II, Chapter XX.

101. *De Examinator* (15 april 1720) 512.

102. *De Opmerker* (10 juni 1776) 266.

103. Vergelijk ook *De Opmerker* (14 februari 1774) 129 waar in de voetnoot Locke wordt genoemd.

104. Yolton, *Locke. An introduction*, 21. Zie verder ook Hazard, *Crisis in het Europese denken*, 361-362. Het begrip 'uneasiness' treft men ook onvertaald aan in de spectators, bijvoorbeeld in *De Rhapsodist* III (1773) 14.

105. *De Opmerker* (10 juni 1776) 267.

106. *Kweekschool des Vernufts* II (1763) 4e afdeling, 45-48, 51-54; zie voor vergelijkbare ideeën ook *De Honig-Bije in Prosa* IV (1773) nr.83 z.p.

waarvan de eerste principes teruggingen op de meditatieve praxis van de Stoïci, werd indertijd door veel filosofen zoals Descartes, Spinoza, Hobbes en Hume gepropageerd.[107] In deze spectator wordt overigens verwezen naar de Duitse filosoof Leibniz en wordt tegelijkertijd benadrukt dat dit vermogen om emoties met andere emoties te bestrijden zowel goede als gevaarlijke effecten kan hebben.

Heel geleidelijk tekenen zich zo de contouren af van een filosofisch-psychologisch denken waarin een combinatie van zinnelijke gewaarwordingen, perceptie en reflectie, ofwel van fysieke en cognitieve elementen het ontstaan van denkbeelden en daarmee van emoties verklaart. Vandaar ook dat men zich in de achttiende eeuw afvraagt of emoties "tot den rang der verstandelyke of der zinnelyke"[108] verschijnselen gerekend moeten worden. Of anders gesteld: "Zyn zy bloote driften der natuur, die op zekere tyden zulke aandoeningen op de dierlyke geesten veroorzaaken, en dus eigentlyk tot het lighaam behooren, ofschoon zy den Geest ontroeren? Of hebben zy hun zitplaats in de Ziel?"[109] De lezer die daarop het antwoord wil weten, leest echter tevergeefs het vervolg van deze betogen. Auteurs stellen wel de vraag maar gaan vervolgens het antwoord erop uit de weg. Het is complexe materie en men wil zich niet in de vingers snijden. Maar, zo laat een van deze schrijvers weten, wat het antwoord ook moge zijn, in alle gevallen kennen aandoeningen een werktuiglijke component, dat wil zeggen een effect op ons lichaam, "een overeenkomstige beweeging in het dierlyke gestel" van de mens.[110] Via de zenuwen wordt een "gevoel, dat wy omtrent het hart gewaar worden" opgeroepen, en daarom "worden de driften *Hartstogten*, en de vermaaken of smerten, die de driften veroorzaaken, *Hartstogtelyke vermaaken* of *Hartstogtelyke smerten* genoemd."[111]

Dus los van het gecombineerd fysiek-intellectuele samenspel dat aan het ontstaan van emoties ten grondslag ligt, werken de emoties daarna nog eens heel duidelijk in op het lichaam en kunnen ook in die zin niet alleen als een mentaal maar ook als een fysiek verschijnsel worden opgevat. De Franse hofschilder Charles Le Brun (1619-1690) ging van dat principe uit toen hij in de tweede helft van de zeventiende eeuw de fysieke manifestaties van emoties in portretten probeerde vast te leggen[112] en ter verantwoording daarvan het emotionele proces als volgt beschreef:

> "Deze hertstogten bestaan, eerstelijk, in een beweeging der ziel, welke in het gevoelige deel huijsvest, en veroorzaakt word, om het geen de ziele goed dunkt op te volgen of het geen zy schadelyk acht, te ontvlugten: en in 't gemeen al wat aan de ziel eenige drift veroorzaakt doet het lichaam ook eenige beweeging maaken."[113]

107. Hirschman, *Passions and interests*, 20-31; Rotermund, 'Affekt als literarischer Gegenstand', 245-246.
108. *De Onderzoeker* (22 januari 1770) 97.
109. *De Hollandsche Wysgeer* VI (1762) nr.343, 185.
110. *De Hollandsche Wysgeer* VI (1762) nr.343, 186.
111. *De Onderzoeker* (22 januari 1770) 97.
112. Zie voor Le Bruns ideeën en de doorwerking daarvan in de achttiende eeuw: Jonker, 'Le Bruns *Expression générale*'.
113. Le Brun, *Afbeelding der hertstogten*, 3.

Afbeelding 38: De Begeerte volgens Charles Le Brun, in Afbeelding der hertstogten of middelen om dezelve volkomen te leeren afteekenen *(Amsterdam 1703).*

Ook deze beschrijving vertoont veel overeenkomsten met die van Locke en nog duidelijker wordt de geestverwantschap wanneer Le Brun de begeerte definieert als "een aandoening der Ziel, door de geesten veroorzaakt, welke haar bestieren, om zulke voorwerpen, die zy zich aangenaam voorsteld, te begeeren".[114]

Een deel van de ideeën die Locke verwoordde, leefde dus ook al bij anderen en het is niet onwaarschijnlijk dat hij zijn succes deels daaraan te danken had. Maar hoe populair Locke ook geweest mag zijn, zijn theorie over de werking van de menselijke geest is berucht om de vele vaagheden en onuitgewerkte gedachten die

114. Ibidem, 7.

erin voorkomen.[115] Een van de vragen die erdoor worden opgeroepen is bijvoorbeeld waarom volgens Locke sommige gewaarwordingen tot heldere gedachten, rationeel verantwoorde redeneringen en kennis van de waarheid leiden terwijl andere gewaarwordingen daarentegen verwarrende emoties en onjuiste oordelen tot gevolg hebben die een gevaar vormen voor al degenen die op zoek naar de waarheid zijn. In de twee spectatoriale tijdschriften van Petsch wordt op dat probleem ingegaan. Petsch gebruikt daarvoor het werk van de Zwitserse filosofen Sulzer en Bonnet maar hij had eveneens kunnen verwijzen naar Descartes of Malebranche die op vergelijkbare wijze de emoties als verwarde oordelen tegenover meer heldere denkbeelden plaatsten.[116] Volgens Sulzer hangt het ontstaan van het een of het ander af van de complexiteit van de gewaarwording en de associatiekracht van de denkbeelden: eenduidige gewaarwordingen brengen uitsluitend en één voor één een beperkt aantal zenuwen in de hersenen in beweging "zo dat 'er slegts een enkel denkbeeld te gelyk is, dat klaarheid bezit" en "ten minsten den geest eenige oogenblikken aandoet". Omdat er tijd is om ons bewust te worden van dit denkbeeld, kan het onze ziel niet al te heftig beroeren of overrompelen. Wanneer echter een gewaarwording samengesteld en daardoor duister en verward is, worden er denkbeelden door elkaar gemengd en worden er meerdere zenuwen in de hersenen tegelijk in beweging gebracht met als gevolg dat ook de zenuwen in de borst worden aangedaan waardoor de gewaarwording verandert in een emotie. Want de hersenen "zyn de zitplaatsen der gedagten, en het middenrif is de zitplaats van 't gevoel, en der kragten, die de willinge der ziel ter uitvoering brengen." Duistere, samengestelde gewaarwordingen resulteren dan ook in krachtiger effecten dan eenduidige gewaarwordingen en dit is de oorzaak "dat het gevoel de reden overrompelt. Hier van daan komt dat geweld, het welk de driften, de vooroordeelen, en andere vyanden der reden, over 's menschen gemoed voeren."[117]

Hier stuiten we op een tegenstelling die in het licht van bovenstaande filosofische voorstellingen toch wel enigszins verrast. Het gevoel en de emoties worden hier voorgesteld als vijanden van de rede, terwijl elders wordt uitgelegd dat emoties wel degelijk een verstandelijk of cognitief element kennen in de perceptie van en reflectie op de zinnelijke gewaarwordingen. Het lijkt erop dat het verstandelijk-cognitieve element in het ontstaan van emoties voor deze achttiende-eeuwers niet noodzakelijkerwijs betekende dat het intellect hier ook volgens de normen van de ratio te werk ging. Dit probleem is ook bekend van andere emotietheorieën. Nussbaum wijst erop dat veel van de verwarring op dit punt wordt veroorzaakt doordat men de termen rationeel en irrationeel nu eens descriptief en dan weer normatief hanteert, zonder dit voldoende uit elkaar te halen.[118] Dit

115. Foot, 'Locke, Hume and modern, moral theory', 82, 88, 93.
116. Barnouw, 'Passion as confused perception or thought'.
117. *De Onderzoeker* (23 januari 1769) 101-103, citaten van 102 met een uitgebreide samenvatting van Sulzer; zie verder *De Opmerker* (4 december 1775) met een motto van Bonnet, waarin dit alles nog eens op een iets andere manier wordt herhaald en (10 juni 1776) waarin teruggegrepen wordt op deze theorie om de vervoering van dwepers te verklaren.
118. Nussbaum, *Therapy of desire*, 79-81 m.n. noot 6 aldaar.

belangrijke onderscheid wordt in het Nederlands uitgedrukt in het verschil tussen 'verstandelijk' en 'verstandig' en in het Frans in het verschil tussen 'rationnel'/ 'raisonné' en 'raisonable'. In de spectators treffen we dit verschil in accentlegging – hetzij op de analyse en descriptie hetzij op de moraal en de norm – ook aan wanneer de auteurs het aandeel van de emoties en de rede in het menselijk geluk bespreken.

De 'raison' van de gemoedsbewegingen

In 1748 wordt in *De Algemeene Spectator* een allegorisch treurspel gepubliceerd, waarin de Rede en de Drift samen de strijd om de hegemonie van de menselijke ziel aangaan. De mens wordt door dat gevecht geheel verscheurd en het lukt hem niet om rust te vinden zolang hij niet voor de Rede kiest.[119] Een decennium later raakt op een vergelijkbare wijze in een allegorisch visioen in *De Hollandse Wysgeer* de Rede met de Driften en de Begeerten in een concurrentiestrijd verwikkeld. Daar blijkt dat een gecombineerd leiderschap van de Rede en de Godsdienst samen de grootste kans biedt de gelukzaligheid te bereiken want de Rede alleen is niet sterk genoeg om de verleidingen van de Driften en Begeerten te weerstaan.[120]

Beide voorstellingen grijpen terug op een beeld dat in de Middeleeuwse kunst talloze malen vereeuwigd is, dat van de Strijd om de Ziel waarbij verschillende Deugden en Ondeugden in menselijke gedaantes elkaar de heerschappij over de menselijke ziel betwistten. Het genre gaat terug op Prudentius die in zijn *Psychomachia* uit de vijfde eeuw als eerste deze strijd met behulp van allegorieën zo beeldend beschreef dat hij daarna door vele anderen nagevolgd is.[121] In de bovengenoemde spectators treffen we een variant waarin onder meer de Rede (met de Godsdienst) de Deugden representeert en emoties als de toorn, de wellust, de eerzucht en de gierigheid de Ondeugden gestalte geven, samen met nog wat andere menselijke zwakheden.

Hoewel in de spectators regelmatig dit soort normatieve verhalen voorkwam, waarin de rede en emoties (al dan niet in allegorische gedaantes) als strijdig aan elkaar worden voorgesteld, dienen we ons te realiseren dat dit niet de overheersende benadering was in de meer filosofisch-getinte betogen die in dezelfde spectators worden afgedrukt. Daarin domineert in eerste instantie de meer analytische voorstelling dat rede en emoties vaak heel harmonieus samengaan wanneer de emoties zich door de rede laten leiden. In deze betogen worden de emoties niet als negatieve verschijnselen afgeschilderd maar beschreven als elementen die net als de rede noodzakelijk zijn voor het menselijk geluk. Hoe zouden emoties ook per definitie strijdig kunnen zijn met de rede, wanneer God zelf het gevoel en de

119. *De Algemeene Spectator* (18 september 1748).
120. *De Hollandse Wysgeer* I (1759) nr.25.
121. Peeters, *Deugden*, 25-37.
122. *De Algemeene Spectator* (10 juli 1748) 41-42; *De Denker* (23 september 1765) 299; *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.46, 363.

rede in de menselijke natuur heeft ingeplant om ze gezamenlijk de mens te laten leiden in het leven?[122]

> "Onze Groote Schepper heeft ons wyslyk hartstochten gegeeven om ons in beweeging te brengen, en onze dankbaarheid te hemwaards gaander te maaken door de vermaaken, die zy ons geeven; doch te zelfder tyd heeft Hy ons goedgunstiglyk eene genoegzaame Reden geschonken, zo wy dezelve maar haare vryheid willen laaten, om die Hartstochten te beteugelen;"[123]

De rede is er om emoties te beteugelen[124] maar deze zijn "in zig zelven niet kwaad; integendeel, zy behooren tot 's Menschen natuur en zyn ten hoogste noodig voor zyne behoudenis en geluk."[125] In deze visie op de emoties herkennen we het Aristotelische gedachtegoed dat door de school van de Peripatetici is uitgedragen en dat in de vroegmoderne tijd de tegenhanger vormde van het in de zestiende eeuw opgeleefde Stoïcisme.[126] Aristoteles stond weliswaar kritisch tegenover emoties maar dacht dat ze niet noodzakelijk strijdig waren met de rede en geloofde bovendien dat de mens zonder het verlangen als drijfveer nooit tot handelingen zou komen. Emoties waren voor hem een onvervreemdbaar onderdeel van de menselijke natuur, ze dienden daarom niet bestreden of uitgebannen maar wel onder het bestuur van de rede gebracht te worden.[127]

De spectator-schrijvers noemden later behalve de rede ook de godsdienst als een belangrijk hulpmiddel om emoties te beteugelen en vertrouwden verder op eergevoel, deugdzaamheid en kennis om emoties in de juiste richting te leiden.[128] En net als Aristoteles en later Locke[129] dachten zij dat de mens zonder de affecten niet in beweging ofwel tot handelen zou komen. Het was zoals de Franse wijsgeer Fontenelle het met een in die tijd zeer populaire beeldspraak verwoordde:[130] passies zijn als de winden die soms gevaarlijke stormen veroorzaken maar desondanks noodzakelijk zijn om een schip te verplaatsen.[131]

123. *De Philanthrope* (22 april 1761) 128.

124. *De Examinator of Hollandsche Zeedenmeester* (26 juni 1730) 193-194; *De Hollandsche Wysgeer* III (1760) nr.136, 123-126; *De Denker* (15 december 1766) 399-400; *De Rhapsodist* I (1771) 356 en III (1773) 9; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.30, 240; *Monitor* (1 juni 1780) 85; *De Menschenvriend* IV (1791) nr.9 en VII (1794) nr.22, 169-170; *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.46, 363.

125. Citaat uit *De Denker* (15 december 1766) 398. Vergelijkbare uitspraken verder ook in *De Gryzaard* (9 september 1768) 84; *De Opmerker* (14 februari 1774) 131; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.30, 240; *Monitor* (16 juni 1780) 85; *De Menschenvriend* I (1788) nr.46, 361-364, nr.48, 380-384; *De Zot* (1794) nr.49, 386; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 24, 26, 32-34.

126. Levi, *French moralists*, 1-27; Rotermund, 'Affekt als literarischer Gegenstand', 241-246.

127. Gardiner, *Feeling and emotion*, 26-57; Nussbaum, *Therapy of desire*, 48-101.

128. *De Rhapsodist* III (1773) 198-205; *De Borger* (7 fbruari 1780) 169-170; *De Menschenvriend* I (1788) nr.50, 396-398; *De Leerzame Praat-Al* (14 en 21 juli 1790) en (22 februari 1792); *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 44-47.

129. Yolton, *Locke. An introduction*, 21.

130. Over de populariteit van deze beeldspraak in de achttiende eeuw: Hazard, *Europese denken in de achttiende eeuw*, 165 en Pikulik, *Leistungsethik contra Gefühlskult*, 202.

131. *De Examinator of Hollandsche Zeedenmeester* (26 juni 1730) 194; *De Philanthrope* (16 mei 1759) 158; *De Opmerker* (14 februari 1774) 132 met een lang citaat van Locke; *De Denker* (4 april 1774) 108; *De Philosooph* (24 februari 1766) 57-58 met het motto dat verwijst naar Fontenelle; *De Rhapsodist* III (1773) 13-16; *De Menschenvriend* IV (1791) nr.18, 138; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 38-43 eveneens met expliciete verwijzing naar Fontenelle.

Emoties en gevoelens zijn heilzaam en nuttig voor het geestelijke en maatschappelijke leven. Zo is het bijvoorbeeld voor sommige auteurs ondenkbaar dat godsdienst zou bloeien zonder dat mensen daartoe door hun gevoelens gedreven worden.[132] Evenzo zouden de verworvenheden van kunsten en wetenschappen zonder de eerzucht[133] of "zonder een Hartstogt van nieuwsgierigheid" nooit gerealiseerd zijn.[134] Emoties zetten niet alleen aan tot handelen maar ook tot denken, zij zijn prikkels "om 't verstand, dat in zich zelf traag en slaaprig is, door een zoete aanblaazing optewekken en aantespooren."[135] Volgens de spectator-schrijvers bestaat er dikwijls een nauw verband tussen de faculteiten van het gevoel en van het verstand: "Zouden 'er zonder Driften wel vernuft en talenten by de menschen gevonden worden, en heeft men niet dikwyls opgemerkt dat middelmatige of lage verstanden minst aandoenlyk zyn?", zo luidt een retorische vraag in *De Rhapsodist*.[136] We hebben het al gezien in de beeldvorming rond de hypochondrische geleerde: talent en intelligentie gaan dikwijls met een grote gevoeligheid gepaard.[137] Of zoals de Franse filosoof Diderot het aan de Nederlandse De Pinto schreef en we in een van de spectators kunnen lezen: "maatige driften maaken gemeene[138] menschen" en wordt een mens met talenten gedwongen zijn emoties te onderdrukken, dan zal hij nooit tot iets groots komen.[139]

Daarnaast hebben sommige emoties een duidelijke functie in ons zelfbehoud en blijken nodig om onszelf te verdedigen tegen het kwaad. Dit zijn emoties als woede, angst, wraakzucht en haat die ons in het algemeen niet erg gelukkig maken en dan ook zeker beheerst moeten worden.[140] Maar daar staan andere emoties tegenover die wel het vermogen hebben om het individu gelukkig te maken omdat ze van een zeker genoegen vergezeld gaan.[141] Met name de zogenaamde 'gezellige hartstochten' dat wil zeggen de emoties die aanzetten tot sociabiliteit of weldoen zoals vriendschap, mensenliefde en medelijden zullen de mens uiteindelijk het geluk doen vinden.[142] Het genoegen dat een mens in deze emoties ervaart,

132. *De Leerzame Praat-Al* (14 juli 1790) 222; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 40.

133. *De Menschenvriend* VIII (1795) nr.27, 212.

134. Citaat uit *De Rhapsodist* I (1771) 356. Verder ook: *De Philanthrope* (3 november 1762) 345-346; *De Philosooph* (24 februari 1766) 57-60; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 40-41.

135. Citaat uit *De Examinator of Hollandsche Zeedenmeester* (26 juni 1730) 194. Vergelijk ook: *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 40-41.

136. *De Rhapsodist* I (1771) 354 en 357.

137. *De Spectator der Studenten* (1774) nr.2 en nr.3, 15-18; *De Rhapsodist* VI (1783) 218, betreft een redevoering ener J.J.G. Schelle.

138. Gemeen heeft hier de betekenis van gewoon, alledaags.

139. *De Rhapsodist* IV (1775) 423-424, de aangehaalde woorden van Diderot in een gepubliceerde brief van I. de Pinto aan Diderot zelf.

140. *De Hollandsche Spectator* (17 januari 1735) 50-55; *De Gryzaard* (9 september 1768) 84-85; *De Onderzoeker* (17 september 1770) 370; *De Rhapsodist* III (1773) 384; *De Denker* (7 mei 1774) 146; *De Opmerker* (14 januari 1774) 131 en (12 januari 1778) 98-99; *De Menschenvriend* I (1788) nr.48, 380-383, nr.50, 393-395 en VI (1793) nr.47.

141. *De Hollandsche Wysgeer* III (1760) nr. 136, 124; *De Philanthrope* (3 november 1762) 345; *De Denker* (7 mei 1764) 145-147; *De Philosooph* (24 februari 1766) 58.

142. *De Denker* (23 september 1765) 298-299 en (15 december 1766) 399; *De Rhapsodist* III (1773) 383-384; *De Kosmopoliet* (8 december 1777) 391-392.

is van een heel andere, hogere aard dan de pleziertjes waarmee lichtmissen zich plegen te vermaken, zo stelt een van de auteurs van *De Denker*.[143] En Egbert Buys benadrukt in *De Hollandse Wysgeer* dat het ware geluk niet gevonden wordt in aardse vermaken maar alleen in gevoelens die gericht zijn op het hiernamaals: "Dit zoude zyn, de hartstogten tot haar eigentlyk voorwerp te bestieren, en het oogmerk van den Almachtigen, toen hy dezelven in de borst der menschen plaatste, te beantwoorden."[144] Zo zwart-wit wil een andere spectator-schrijver het echter niet stellen: mensen kunnen ook "met hun tegenwoordig Vermaak hun eeuwig geluk bevorderen" al blijft het geluk op de wereld altijd onvolmaakt.[145] Deze laatste voorbeelden laten zien hoe hier geleidelijk aan de moraliserende benadering weer de overhand krijgt boven de beschrijvend-analytische.

In alle passages waarin een verband wordt geconstrueerd tussen emoties en het geluk van het individu, speelt het 'vermaak' een prominente rol. Dit begrip roept in onze tegenwoordige tijd vooral associaties op met amusement en plezierige vrijetijdsbesteding. In deze spectators heeft het echter een iets andere betekenis namelijk die van het genoegen als de ervaring van iets aangenaams en dit bredere 'vermaak' verwijst dus nog wat directer naar het domein van de emoties dan onze hedendaagse ideeën over het vermaak dat doen. Het 'vermaak' was daarbij volgens de Verlichtingsmoraal ook een ervaring die een mens op zoek naar het geluk doelgericht kon en mocht nastreven. Omdat ik verwarring met de dominante hedendaagse betekenissen van vermaak wil voorkomen, zal ik in het vervolg zelf (in navolging van Frijda[146]) de voorkeur geven aan gebruik van de term genoegen omdat deze naar mijn idee beter dan woorden als plezier, genot of lust de lading van het achttiende-eeuwse 'vermaak' dekt. Hoewel plezier, genot en lust zeker met de ervaring van het genoegen verweven zijn, hebben zij in de twintigste eeuw te oppervlakkige (het plezier) of te lichamelijke connotaties (het genot en de lust) om als synoniemen gebruikt te kunnen worden.

Terwijl het genoegen dus enerzijds datgene was wat de mens gelukkig maakte en daarom in het Verlichtingsdenken – dat het geluk van de mens centraal stelde[147] – als bijzonder waardevol werd gezien, had anderzijds het bewuste nastreven van dit genoegen zijn problematische kanten omdat het kon ontaarden in een obsessie waarbij de mens de controle over zichzelf kwijtraakte. Dit is de reden dat achttiende-eeuwse filosofen zich nadrukkelijk over de ethische waarde van het genoegen hebben gebogen en dat we van deze 'Filosofie van het vermaak' ook de sporen aantreffen in een aantal spectators.

143. *De Denker* (23 september 1765).
144. *De Hollandsche Wysgeer* IV (1761) nr.187, 53.
145. *De Philosooph* (24 februari 1766) 64.
146. Frijda, *Emoties*, 96-97, 296 ziet genoegens als de emotionele verschijnselen die ontstaan wanneer objecten worden herkend als passende bevredigers van belangen.
147. Buijs, 'Mens tot geluk geschapen'; Porter, 'Mixed feelings', 4-6; Hazard, *Europese denken in de achttiende eeuw*, 38-47, 165-167.

Over de ethische waarde van het genoegen

In de subparagraaf over het ontstaan van emoties, zijn het 'vermaak' en de 'smart' naar voren gekomen als de eerste percepties van de geest wanneer deze zich bewust wordt van de lichamelijke gewaarwordingen van genot en pijn of van lust en onlust. Heeft de mens eenmaal iets als aangenaam ervaren, dan zal hij of zij blijven verlangen naar het opnieuw ondervinden van dit gevoel. Dit is volgens de spectator-schrijvers begrijpelijk en legitiem, de aard van de mens is het aangename te zoeken en het onaangename te vermijden. Wanneer de mens zich echter volledig aan dit verlangen naar het aangename overgeeft, bestaat het gevaar dat het tot een onbeheersbare passie uitgroeit:[148]

> "Als de begeerte zeer sterk is, bepaalt zy den gehelen geest op haar voorwerp: de mensch ziet niets anders dan hetgeen hy begeert, en alle zyne pogingen strekken om zig het genot weder te verzorgen van het begeerde vermaak. In dat geval is het dat de mensch geen meester meer is van zig zelven."[149]

Dit citaat illustreert het morele probleem dat het genoegen voor de spectator-schrijvers constitueert. Het genoegen is weliswaar een door God gegeven ervaring die er is om de mens gelukkig te maken, maar de mens die zichzelf in zijn streven naar geluk niet meer in de hand heeft, betekent – zo zagen we in de vorige hoofdstukken – een gevaar voor de omgeving en samenleving waarin hij leeft.

Om greep te krijgen op deze ingewikkelde problematiek, brengen de spectator-schrijvers vanuit een ethisch-wijsgerig perspectief een onderscheid aan tussen de verschillende soorten genoegens die zij vervolgens ook hiërarchisch ordenen:

> "elk, die ooit geneugentens van eenen verschillende aart gesmaakt heeft, moet straks overtuigd zyn geworden, dat de eene voortreflyker, of zo gy wilt, wezenlyker zyn dan de andere. Reden, en opmerking stellen ons in staat, om de verschillende soorten, ten aanzien van derzelver uitwerkzelen, gevolgen en duurzaamheid te vergelyken, en uit die vergelyking te besluiten, in welken opzigte wy onzen smaak hebben te verbeteren of te zuiveren, om over 't geheel het meeste en reinste vermaak deelagtig te worden."[150]

Weliswaar hebben alle genoegens als door God en door de natuur geschonken ervaringen een zekere waarde, maar sommige genoegens zijn dus beter dan andere. Zo onderscheidt een vroege auteur drie soorten genoegens – die van het verstand, van de zinnen en van de verbeelding. Interessant genoeg maakt hij bewust geen onderscheid tussen de genoegens van het hart en van het verstand "dewyl 'er het hart en verstandt altydt in vermengt zyn".[151] Genoegens van het verstand zijn voor hem ondenkbaar zonder een bijpassende aandoening van het hart en omgekeerd kent het hart geen genoegens zonder dat het verstand zich daar tegelijker-

148. *De Opmerker* (1 februari 1773), (14 februari 1774) 129-131, (26 februari 1776); *De Rhapsodist* IV (1775) 109-114.
149. *De Opmerker* (14 februari 1774) 131, met een verwijzing naar Locke en naar het minder bekende *Essai analytique sur les facultés de l'âme humaine* van de Zwitserse filosoof Bonnet.
150. *De Philosooph* (20 juli 1767) 227.
151. *De Weereldt in haar Verscheidentheidt* II (1736) 2e stuk, 3.

tijd een voorstelling van maakt. In de driedeling verstand/hart, zinnen, verbeelding staan de genoegens van het verstand of hart boven die van de zinnen want het is in deze dat "men eigentlyk de hoedanigheid van Menschen smaakt, inplaats dat de vermaken der Zinnen ons met de Dieren gemeen zyn."[152] De genoegens van het verstand/hart zijn eveneens superieur aan die van de verbeelding, want deze laatste identificeert de auteur hoofdzakelijk met een overspannen verbeelding die vooral gericht is op uiterlijke schijn en de indruk die men op anderen wenst te maken.[153] Toch zijn ook verstandelijke genoegens niet per definitie goed. Wanneer ze tot waanwijsheid leiden, zoals dat in de Franse salons en bij de savantes soms het geval is, dan is er sprake van misbruik.[154]

Hoewel een driedeling van genoegens in de spectators gebruikelijk is, is de hierboven gegevene niet de meest voorkomende. Later in de eeuw zal namelijk de driedeling naar zinnen, verstand en hart of een vergelijkbare driedeling naar lichamelijke, geestelijke en zedelijke genoegens de meest gangbare worden. Het verstand wordt daarin wel van het gevoel gescheiden hetgeen de moeite van het opmerken waard is, al moeten we ervoor waken dit meteen te interpreteren in termen van een radicale polarisering tussen gevoel en verstand. Dat zou een veel te grove schets zijn van de ideeën die de spectator-schrijvers in de tweede eeuwhelft hadden.

Overigens staan ook in deze latere indelingen onveranderlijk de zinnelijke genoegens onderaan in de hiërarchie. Dit was bijvoorbeeld bij Haller en Sulzer het geval van wie het *Vertoog over de Vermaaken* respectievelijk de *Nouvelle Théorie des Plaisirs* uitgebreid in de spectators geciteerd worden.[155] De zinnelijke genoegens worden weliswaar niet helemaal afgekeurd, maar ze blijken minder duurzaam en onbevredigender dan de andere genoegens en leiden bovendien eerder tot verslaving.[156] Het is noodzakelijk hen te matigen want zij kunnen "in ons sterke en gevaarlyke driften opwekken, die somtyds zelfs tot woede overslaan; en dit is onvermydlyk het gevolg van de leevendigheid deezer vermaaken."[157] Om die redenen zijn de geestelijke genoegens te prefereren boven de zinnelijke. Maar wat moeten we ons eigenlijk bij die geestelijke genoegens voorstellen?

> "Al wat strekt tot verkryging van kundigheden of tot voortbrenging van nieuwe kennis, (...) de ontdekking der waarheid, de schoonheid en verscheidenheid van de tafereelen der voorwerpen onzer behoeften vervult ons met aangename indrukselen, en het behoorlyk gebruik der rede en verbeeldingskragt is eene ryke bron van Vermaaken.[158]

152. Ibidem, 3.
153. Ibidem, 6-24.
154. Ibidem, 5.
155. Haller in *De Rhapsodist* III (1773) 377-409 en IV (1775) 73-114, Sulzer in *De Onderzoeker* van (3 september 1770) en (8 april 1771). Overigens behoorde Sulzer volgens Petsch tot de school van Christian Wolff die een leerling was van Leibniz.
156. *De Philosooph* (20 juli 1767); *De Rhapsodist* III (1773) 385-390; *De Kosmopoliet* 29 april 1776) 139-140; *De Welmeenende Raadgeever* IV (1794) nr.8.
157. *De Onderzoeker* (8 april 1771) 186.
158. *De Rhapsodist* III (1773) 382-383.

De geestelijke genoegens, waaronder in ieder geval die van het verstand maar vaak ook die van de verbeeldingkracht gerekend worden,[159] hebben het vermogen de ziel te verheffen in plaats van te verlagen: "Wy merken deze vermaken aan als manlyker, meer geschikt naar de waardigheid onzer natuur, en achten een liefhebber der fraaije Konsten en Wetenschappen altyd hooger dan een Bon Vivant."[160] Maar nog hoger staan de zedelijke genoegens, die "bestendige vreugd van inwendig gevoelde goedheid des harten, en die uitstekende goedkeuring van ons zelven, na het verrigten van een' aanmerkelyken dienst aan ons Vaderland of eenen Vriend (...) de heuglyke herdenking van aan het Menschdom wel-gedaan en hunnen dank verdiend te hebben".[161]

De belangrijkste argumenten waarom juist de zedelijke genoegens van het hart superieur zijn aan de genoegens van het lichaam of de geest, treffen we aan in de passages waar Sulzer of Haller geciteerd worden. Zedelijke genoegens liggen in tegenstelling tot verstandelijke genoegens binnen het bereik van alle mensen. Er is geen scholing voor nodig.[162] Verder hebben zedelijke genoegens meer invloed op de ziel omdat ze sterker en duurzamer zijn dan die van het verstand welker beschouwingen slechts matige aandoeningen teweegbrengen.[163] Wanneer wij zien dat een ander pijn lijdt of gelukkig is, wordt deze emotie via denkbeelden in onze verbeelding op onszelf overgedragen, "weliswaar minder sterk dan de weezenlyke aandoening veroorzaakte, dog altyd sterk genoeg om een waar vermaak of een waare smert te zyn."[164] Zedelijke genoegens hebben ook het vermogen om het karakter en gedrag van anderen in gunstige zin te beïnvloeden.[165] Haller vat het nog eens kort voor ons samen: "de Vermaaken van 't hart (zijn) buiten tegenspraak (...) onafhanglykst, leevendigst, verst uitgestrekt, nuttigst voor de maatschappy zowel als voor hem die ze gevoelt, en slepen nimmer eenig onaangenaam gevolg naar zig."[166]

Het betoog van Haller over de genoegens is ook interessant omdat het verheldert waar de begripsverwarring tussen het vermaak als emotioneel genoegen en het vermaak als geïnstitutionaliseerd amusement vandaan komt. Haller wijst erop dat er feitelijk twee betekenissen van 'vermaak' bestaan: "'t Eerste duidt eenvoudiglyk die gesteltenis der ziele aan, waarin zy het voortzetten der indrukselen, die haar treffen, begeert". Hier gaat het dus om (het verlangen naar) het genoegen zoals dat hierboven besproken is, om het streven naar "geluk, welk gelegen is in een bestendig genot van aangenaame gewaarwordingen en aandoeningen." Maar daarnaast bestaan er ook "aangenaame bezigheden, welke men gemeenlyk Ver-

159. Alleen van het verstand in *De Kosmopoliet* (29 april 1776) 140 maar duidelijk ook die van de verbeelding in *De Philosooph* (20 juli 1767) 229, 231.
160. *De Philosooph* (20 juni 1767) 229.
161. *De Philosooph* (20 juli 1767) 231.
162. *De Onderzoeker* (8 april 1771) 188.
163. *De Philosooph* (20 juli 1767) 229-231; *De Onderzoeker* (8 april 1771) 189; *De Rhapsodist* III (1773) 385-386.
164. *De Onderzoeker* (24 september 1770) 382.
165. *De Onderzoeker* (24 september 1770) 380-384; (8 april 1771) 186-190.
166. *De Rhapsodist* III (1773) 390.

maaken noemt, en waaraan men beter den naam van tydverdryven kon geeven". Hier gaat het met andere woorden om de vermaken zoals we die tegenwoordig nog kennen en waarvan Haller jacht, sport, dans, muziek, toneel en (kaart- en dobbel)spel als voorbeelden noemt die bij verschillende volkeren door de eeuwen heen populair zijn geweest. Haller benadrukt dat deze vermaken weliswaar ten dele op dezelfde gewaarwordingen berusten als de zinnelijke, geestelijke en zedelijke genoegens maar meent dat ze er toch van onderscheiden moeten worden als minder levendige, onzuiverder en ook complexere verschijnselen waar een veelheid van factoren in betrokken is.[167]

In de daarop volgende bladzijden analyseert Haller op welke mechanismen de aantrekkingskracht van deze verschillende tijdsverdrijven berust. Hij bespreekt uitgebreid waarom bepaalde mensen meer kans hebben dan anderen om verslaafd te raken aan een van deze vermaken en hoe de lichamelijke gesteldheid of psychische neigingen daarin een rol spelen. Daarbij wijst hij op verschillen in leeftijd, sekse, klasse, regeringsvorm en geografie waarbij dezelfde redeneringen terugkeren die ik al elders in deze studie besproken heb. Daarna bespreekt hij nog wat de precieze waarde is van deze tijdsverdrijven.[168] Dit betoog van Haller alsmede een ander betoog van De Pinto over het morele effect van het kaartspel – beide in *De Rhapsodist*[169] – maken begrijpelijk hoe het komt dat in sommige spectators het kaart- en gokspel maar ook het drinken van alcohol en zelfs het luisteren naar muziek gepresenteerd kunnen worden als emotionele verschijnselen die in een adem genoemd worden met bijvoorbeeld toorn, liefde of wraakzucht als 'hartstocht' of 'drift'.[170] Het blijkt dat sommigen zich in de achttiende eeuw ten zeerste bewust waren van de emotionele mechanismen die aan deze bezigheden ten grondslag lagen.

De hier besproken betogen over de verschillende genoegens laten zien dat voor de spectator-schrijvers emotionele verschijnselen wel degelijk een belangrijke waarde hadden. Hieruit volgde ook dat ongevoeligheid volgens de spectator-schrijvers niet bepaald een deugd genoemd kon worden.[171] Een al te fanatieke strijd tegen bepaalde verlangens zoals volgens sommige auteurs door bijvoorbeeld de fijnen werd voorgestaan, werd als onnatuurlijk van de hand gewezen: mensen "die zonder ophouden hunne hartstogten in haar loop stuiten" zullen "eens door de zelven verrascht door haar ganschelyk overstroomt en weggesleept worden."[172] Of zoals een moeder in een wijsgerige raadgeving aan haar dochter

167. Zie voor de strekking en citaten van deze alinea: *De Rhapsodist* III (1773) 378-379, 390-392.

168. Ibidem, 393-409 en IV (1775) 73-114.

169. Voor De Pinto: *De Rhapsodist* IV (1775) 419-425. Een uitgebreide samenvatting van en reactie op beide treft men in *De Vaderlander* (24 november en 1 december 1777).

170. Bijvoorbeeld in *De Hollandsche Spectator* (25 februari 1735) 139-143; *De Philosooph* (13 april 1767) 117-118; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.20, 154-158; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1790) 135.

171. *Kweekschool des Vernufts* II (1763) 4e afdeling, 56; *De Welmeende Raadgeever* I (1792) nr.46, 363; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.41, 326; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 42; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.32, 253.

172. Citaat uit *De Hollandsche Spectator* (20 oktober 1732) 100. Verder ook *De Philanthrope* (3 november 1762) 347 en *Monitor* (16 juni 1780) 84.

stelde: "Al de Hartstogten zyn in ons; wanneer ze zig kunnen uitbreiden, verflaauwen ze allengs: Maar als men veroordeelt is, om ze voor altydt op te sluiten, nemen ze een heerschappy op ons die men naauwelyks kan te boven komen."[173]

Mensen die ernaar streefden zonder emoties te leven, moesten gewantrouwd worden. Niet alleen omdat doorslaan van het ene uiterste in het andere een reëel risico was, maar ook omdat zij – en dit werd later in de eeuw steeds meer benadrukt – ongevoelig zouden zijn voor alle onrechtvaardigheid in de wereld, niet in staat zouden zijn tot liefde, vriendschap of edelmoedigheid en niets voor het vaderland zouden willen betekenen.[174] Het is ook in dit kader dat in de loop van de eeuw steeds vaker kritische geluiden over de Stoïci in de spectators te beluisteren zijn.

Stoïcisme en Epicurisme

In de loop van de geschiedenis raken ideeën vervormd en gaan nuances verloren. Dit blijkt weer eens opnieuw uit de eenzijdige en gechargeerde wijze waarop in de spectators het gedachtegoed van sommige klassieke wijsgeren werd weergegeven. Dat valt overigens niet uitsluitend de spectator-schrijvers te verwijten. Toen in de zestiende en zeventiende eeuw de belangstelling voor de Oudheid herleefde, bleken de geïnteresseerde auteurs slecht geïnformeerd en bovendien selectief en eclectisch de klassieke werken te raadplegen.[175] Het is niet mijn intentie hier alle nuances weer aan te brengen en daarmee recht te doen aan de Klassieken, al zal ik het niet kunnen nalaten hier en daar het een en ander te corrigeren. Maar uiteindelijk gaat het me niet om de precieze inhoud van de ideeën van Zeno, Chrysippus, Seneca, Cicero, Epicurus of Lucretius zelf,[176] maar om de vorm waarin deze een rol speelden in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers.

Voor een deel lieten de spectator-schrijvers zich in hun ideeën over de verhouding tussen lichaam en ziel, rede en emotie overigens wel degelijk door deze klassieke auteurs inspireren. Toen Van Effen bijvoorbeeld zijn lezers wilde overtuigen dat deugdzaamheid nauw met rationaliteit samenhing en daarvoor stelde dat "de reeden als de *bespiegelende deugd*, en de deugd als *de werkende reeden*" kon worden beschouwd, verwees hij expliciet naar Cicero en "de Stoïsche wysheid".[177] Ook enkele vroege spectator-schrijvers die geneigd waren om hartstochten te beschouwen als ziektes die de mens ongelukkig maakten, ontleenden dit idee direct of indirect aan het gedachtegoed van enkele Stoïci. Verder was de opvatting dat men zijn eigen emoties en gevoelens kon beïnvloeden door zich te concentreren op gedachten die daaraan tegengesteld waren, eveneens bekend uit de geschriften van Stoïci en Epicuristen. Juist omdat in deze twee scholen het

173. *De Weereldt in haar Verscheidentheidt* II (1736) 2e afdeling, 217.
174. *De Philanthrope* (3 november 1762) 346; *De Philosooph* (17 juli 1769) 228; *De Menschenvriend* II (1789) nr.58, 46-48; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 40.
175. Levi, *French moralists*, 1-39; Konst, *Woedende wraakghierigheidt*, 9 aldaar noot 8.
176. Zie daarvoor Nussbaum, *Therapy of desire*, of compacter: Gardiner, *Feeling and emotion*, 58-88.
177. *De Hollandsche Spectator* (4 september 1733) 105.

denken over het menselijk geluk de leidraad vormde, boden zij nogal wat aanknopingspunten voor de Verlichtingsauteurs die dat eveneens als uitgangspunt hadden.[178] Toch blijkt dat beide klassieke wijsgerige stromingen voor de meeste spectator-schrijvers ondertussen vooral iets ánders representeerden, namelijk een onjuiste en doorgeschoten visie op het lichaam en de geest als constituenten van de menselijke aard.

Zo wees Van Effen in een andere aflevering van zijn *Hollandsche Spectator* de opvatting van de Stoïci af dat het lichaam slechts de gevangenis was van de ziel: Gods zedenkunde was namelijk gebaseerd "op het gansche verband der menschelyke natuur, zo als ze uit een stoffelyk en geestelyk weezen door den Schepper is t'zamengesteld".[179] Om dezelfde reden bekritiseerde hij ook de Epicuristen, want deze denkers vergaten volgens hem de geest en plaatsten de kern van de mens eenzijdig in zijn lichaam en zijn lusten. Dat Epicurus zo'n sterke nadruk legde op de bevrediging van de lichamelijke behoeften juist omdat deze volgens hem veel gemakkelijker door de rede in de hand konden worden gehouden dan bijvoorbeeld allerlei ongelukkig stemmende ideeën en emoties,[180] lijkt in de tijd van Van Effen niet meer bekend te zijn geweest.

Een dergelijke voorstelling waarbij Stoïci en Epicuristen als aanhangers van twee extreme standpunten tegenover elkaar gesteld werden, was bij veel spectator-schrijvers en ook andere auteurs uit die tijd populair,[181] al berustte deze niet op de historische realiteit want in oorsprong hadden beide filosofische scholen veel met elkaar gemeenschappelijk.[182] In het algemeen gingen auteurs en lezers van de spectators er echter vanuit dat volgens de Stoïci de mens alleen "overeenkomstiglyk zyner waardigheid leefde, wanneer hy zig van alle aandoeningen en hartstogten, ja zelfs van alle gevoel ontdoen kon". Zij zouden daarmee vergeten zijn dat de mens ook een lichaam had. Daartegenover werden dan de volgelingen van Epicurius geplaatst die volgens hen meenden dat de mens "dan eerst overeenkomstiglyk zyner natuure leefde, wanneer hy alleen het vermaak der zinnen zogt". Deze visie was in de ogen van de spectatoriale auteurs even kortzichtig als die van de Stoïci want de volgelingen van Epicurus negeerden "dat de mensch meer dan een lighaam is" en verwaarloosden daarmee "het edelste deel, hunnen Geest".[183]

In een van deze betogen besprak een auteur ook de consequenties van beide filosofische systemen. De Stoïci waren volgens hem "ernstige zuurpruimen" die zich ongemeen hard en ongevoelig ten opzichte van hun medemensen opstelden, terwijl de Epicuristen beschreven konden worden als "*bon vivants*" die welis-

178. Sauder, *Empfindsamkeit*, I. 96-105.
179. *De Hollandsche Spectator* (1 januari 1734) 143.
180. Nussbaum, *Therapy of desire*, 104-115.
181. Sauder, *Empfindsamkeit*, I. 98-99.
182. Dat maakt Nussbaum althans aannemelijk in haar *Therapy of desire*.
183. Citaten uit *De Gryzaard* (9 september 1768) 81-82, betoog van een vaste medewerker met de initialen J.L.. Zie voor dezelfde tegenstelling ook nog *Monitor* (16 juni 1780) 83-85 en *De Menschenvriend* I (1788) nr.48, 379-380.

waar dienstvaardig en vriendelijk waren maar de krachten van hun lichaam aan de wellust opofferden.[184] In het hypothetische geval dat een van beide groepen de alleenheerschappij zou krijgen, zou de wereld tot ondergang gedoemd zijn. Beter was het daarom te kiezen voor een middenweg, die het goede van beide stromingen in zich verenigde, want de mens bestaat uit lichaam én ziel die zo nauw met elkaar verbonden zijn dat het welzijn van het ene deel niet ten koste van het andere mocht gaan. De christelijke godsdienst wees daarbij de richting aan voor deze ideale evangelische middenweg:

> "Ik wil myne hartstogten laaten werken, myne natuurlyke neigingen volgen, doch binnen de paalen, welken de rede en Godsdienst my voorschryven. Ik wil een vrolyk deugdzaam leeven leiden (...) ik wil my, om myne verheven' roepinge te beantwoorden, van alle uitspoorige begeerlykheden onthouden."[185]

Andere spectator-schrijvers pleitten eveneens voor de gulden middenweg: "De welgesteldheid van 't hart spruit uit 't evenwicht tusschen onze begeertens en onze vermogens".[186] Stoïci en Epicuristen werden overigens ook los van elkaar besproken. Steevast werden de Stoïci daarbij geassocieerd met het eenzijdig nastreven van een complete gevoelloosheid[187] (een ideaal dat feitelijk niet bij de Stoïci maar bij de Sceptici hoorde, want de Stoïci vreesden de emoties maar hadden wel een positieve waardering voor enkele 'evenwichtige' gevoelens die volgens hen in overeenstemming waren met de rede[188]). De Epicuristen werden ondertussen vereenzelvigd met en bekritiseerd als oppervlakkige genotzoekers.[189] Dat de Epicurist lange tijd het openlijk beleden mannelijkheidsideaal vormde in de kringen van het Franse hof[190] en ook herkenbaar was in de gedragingen van lichtmissen,[191] zal hier mede debet aan zijn geweest.

Wat het merendeel van de spectator-schrijvers vooral tegen de borst leek te stuiten, waren de dualistische opposities tussen verstand en gevoel, lichaam en geest die volgens hen door deze klassieke filosofen zouden zijn uitgedragen. Feitelijk werden deze opposities pas later ingevoerd met de 'neo'-interpretaties die de ideeën van deze wijsgeren samenvoegden met die van Plato en andere denkers uit de Klassieke Oudheid.[192] Deze latere interpretaties blijken echter op de meeste spectators-schrijvers veel meer invloed te hebbben gehad dan de oorspronkelijke auteurs: Stoïci en Epicuristen waren al tot de karikatuur geworden die ze in ons hedendaagse taalgebruik nog steeds zijn. Dat een enkele schrijver in de spectators toch een wat genuanceerder beeld heeft gehad van wat het Epicurische en

184. *De Gryzaard* (9 september 1768) 82-83.
185. *De Gryzaard* (9 september 1768) 88.
186. Citaat uit *Monitor* (16 juni 1780) 83-85. Zie verder ook: *De Menschenvriend* I (1788) nr.48, 379-380.
187. *De Mensch Ontmaskert* (27 juni 1718) 154-155; *De Zot* (1794) nr.49, 386; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.32, 253; *De Christelijke Spectator* (1799) 61-88.
188. Levi, *French moralists*, 11-13.
189. *De Philanthrope* (8 april 1761) 108.
190. Kraakman, 'Mannelijkheid op drift', 271.
191. Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 243.
192. Barnouw, 'Passion as confused conception', 397-401; Levi, *French moralists*, 7-27.

Stoïcische gedachtegoed inhield – waarschijnlijk door een uitgebreidere studie van de filosofie – doet daar verder niet zoveel aan af.[193]

Dezelfde problematiek van de verhouding tussen lichaam en geest en het omgaan met lichamelijke behoeften en lusten, blijkt verder centraal te staan in de spectatoriale kritieken op de theorieën van de Franse arts en filosoof La Mettrie. En ook hier blijkt het karikaturiseren een veelvoorkomende praktijk.

De mens als machine of beest

In 1747 publiceerde La Mettrie zijn *l'Homme Machine* dat hij ongevraagd opdroeg aan Haller die daar – blijkens een ingezonden protestbrief in het *Journal des Savants* – niet erg gelukkig mee was. La Mettrie was niet de enige maar wel een van de meest spraakmakende materialistische filosofen van de achttiende eeuw. In zijn werk verklaart La Mettrie dat er geen principiële verschillen bestaan tussen mens en dier, dat de mens net zoals een dier primair reageert vanuit zijn lichamelijke impulsen. La Mettrie beschouwde de mens als de optelsom van zijn lichamelijke mechanismen en vergeleek hem daarom met een machine. Hij ontvouwde zijn ideeën op een moment in de geschiedenis dat ook anderen zich gefascineerd toonden door het denkbeeld van de mens-machine. Enkele jaren voordat van La Mettrie *l'Homme Machine* verscheen, had de Fransman Vaucanson de eerste mechanische mens-automaten (voorlopers van onze electronische robots) in elkaar geknutseld en toen hij deze daarna aan het publiek tentoonstelde had hij daarmee een ongekend succes.[194] Het idee van de mens als machine was echter niet nieuw. Ook medici als Boerhaave hadden het menselijk lichaam – in navolging van Descartes – al eerder vergeleken met een machine. Het radicale van La Mettrie (die bij Boerhaave gestudeerd had) lag in het feit dat hij ook de menselijke geest onderworpen zag aan de wetten van de mechanica. Feitelijk trok hij daarmee de lijn door die al door Locke was uitgezet toen deze stelde dat al het menselijk denken afhankelijk was van zijn zintuigen en dat we daarom nooit met zekerheid konden weten of het de ziel of de materie was die door God met denkvermogens begiftigd was. Het verschil tussen La Mettrie en Locke was dat La Mettrie daarbij – in tegenstelling tot Locke en Haller – een filosofisch atheïsme beleed en met die houding veel van zijn tijdgenoten shockeerde.[195]

Ook in de Nederlandse Republiek – waar La Mettrie na de publicatie van zijn belangrijkste boeken tijdelijk naartoe gevlucht was – deden zijn ideeën nogal wat stof opwaaien. De Nederlandse spectator-schrijvers zagen zich genoodzaakt tot

193. Zie voor de uitzonderingen: *De Onderzoeker* (27 augustus 1770) en *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 34-38.

194. Castle, *Female thermometer*, 11-12; Hazard, *Europese denken in de achttiende eeuw*, 204-206. In de roman *A case of curiosities* (1992) verhaalt Allen Kurzweil over deze fascinatie via de lotgevallen van de eerste pratende automaat – 'De Sprekende Turk' – die uiteindelijk onder de guillotine onthoofd wordt omdat hij ontworpen is om 'Vive le Roi' te zeggen.

195. Moravia, 'Homme Machine', 45-47 en 58-60; Hazard, *Europese denken in de achttiende eeuw*, 125-134; Porter, 'Bodies of thought', 86, 92.

een standpuntbepaling. Zij vreesden onder meer de invloed van La Mettrie op de jongeren die tijdens hun studietijd in aanraking konden komen met zijn ideeën. Zo figureren in een aflevering van *De Philosooph* enkele jongelingen die met een verwijzing naar La Mettrie proberen een van hun kennissen over te halen tot een hedonistische levensinstelling:

> "De mensch (...) is een bloot werktuig, hy volgt enkel den aandrang zyner driften en hy volgt die onweerstaanlyk, ja wy hangen volstrektelyk van ons lighaam af, en terwyl wy meenen te werken is het de Natuur zelve, die het rad onzer gestellen naar deze of geene zyde draait; (...) om gelukkig te leven moet gy geen wroegingen kennen, en om daar van verlost te worden, moet gy nooit om de redelykheid uwer daaden denken."[196]

Het is de lezer duidelijk: de spectator-schrijvers konden onmogelijk met een dergelijk ideeëngoed instemmen. Zij vonden dan ook dat de theorie van La Mettrie op drogredenen berustte en onverenigbaar was met de christelijke godsdienst.[197] Weliswaar waren er volgens de spectator-schrijvers heel wat mensen wier gedrag leek te bevestigen dat

> "een mensch geen meer vermogen over zyne eigene daaden heeft, dan een Uurwerk; en dat de bewegingen der menschelyke *Machine* bepaald zyn door onwederstaanbare neigingen, gelyk het aan den gang houden van een Uurwerk door gewigten",[198]

maar volgens de Heren Spectatoren was dit een gevolg van verkeerde zeden en niet van een onontkoombaar, door de wetten van de mechanica bepaald lot. De mens had immers van God de faculteiten van het verstand, de wil en het geweten gekregen om in te grijpen in zijn natuurlijke neigingen.[199] Hij of zij kon bij wijze van spreken de slinger van het uurwerk stilzetten en zelf de stand van de wijzers bepalen. Wanneer mensen zich als machines gingen gedragen, zoals niet alleen aan losbollige jongeheren, coquettes en ontaarde vorsten verweten werd maar ook aan godsdienstige en politieke dwepers,[200] dan was dat een uiterst laakbare zaak omdat de eigen wil en het verstand uitgeschakeld werden. Men reageerde dan vanuit

> "iets dat meer overeenkomst heeft met het dierlyke en stoffelyke dan met het redelyke en verstandelyke deel van ons wezen. Wanneer dit plaats heeft, gebeurt het niet zelden, dat onze daaden, zo ze anders dien naam draagen mogen, niet van onzen wil; maar van zekere werktuiglyke beweeging, door anderen, in ons verwekt, afhangen, en derhalven niets pryslyks in zig hebben."[201]

196. *De Philosooph* (24 april 1769) 132.
197. *De Philanthrope* (15 februari 1758) 50; *De Denker* (24 augustus 1767), (1 februari 1768), (18 en 25 juli 1768) en (1 augustus 1768).
198. *De Philanthrope* (15 februari 1758) 49-50.
199. *De Philanthrope* (15 februari 1758); *De Philosooph* (13 april 1767); *De Denker* (4 mei 1767) 140.
200. *De Patriot of Politike Bedenkingen* (27 december 1747); *De Zeedemeester der kerkelyken* II (1752) nr.61, 471; *De Philosooph* (24 april 1769) 132; *De Rhapsodist* I (1771) 29; *De Vaderlander* (15 juni 1778) 189, 192; *De Nederlandsche Spectator met de bril* (1786-1787) nr.57, 35; *De Vraag-Al* III (1792) nr.128, 196-200; *De Godsdienstvriend* V (1793) nr.10, 77.
201. Citaat uit *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747) 228. Vergelijk verder ook *De Menschenvriend* VI (1793) nr.30, 234 en *De Antwoorder* I (1792) nr.24.

Want "waar de Werking lichaamelyk is, daar vervalt de *Spontaneitas*, of vrye werking der Ziele, en met de zelve alle Zeedelykheit."[202] De vergelijking van het gedrag van de mens met dat van een machine of van een automaat, marionet, klok en thermometer zoals ook veel voorkwam, had in de spectatoriale betogen een dubbele functie: lezers werden ermee gewaarschuwd dat bepaalde impulsieve gedragingen niet door de beugel konden en tegelijkertijd zetten de auteurs zich daarmee af tegen materialistische filosofen die tegen de christelijke leer in stelden dat de mens – inclusief zijn ziel! – alleen uit materie bestond.

In feite was de vergelijking van de louter impulsieve, mechanisch-reagerende mens met een machine de moderne variant van een al oudere wijsgerige vergelijking waarin de door emoties geleide mens op een lijn gesteld werd met een redeloos dier.[203] De dwaasheden en emotionele daden der mensen doen hen in veel opzichten op dieren lijken, zo hielden de spectator-schrijvers in andere fragmenten hun lezers voor:

> "En men verongelykt de Beesten, in ze zoo verre beneden ons te schatten, daar we met redenkundige verligtingen beschonken, alle onze Vermogens schynen in te spannen om ten spyt dezer heerelyke onderscheiding, hen de redeloosheid te betwisten, in duizende tegenstrydigheden te begaan;"[204]

Voordat in de spectators de metafoor van de machine opdook, was het het dier dat als negatieve oppositie tegenover de met een rede en wil begiftigde mens werd gesteld. Een vergelijking die overigens populair bleef en ook later in de eeuw nog naast die van de machine in de spectators te vinden is.[205]

Vooral in het begin van de eeuw trof vrouwen vaker dan mannen het lot met dieren vergeleken te worden – al dan niet schertsenderwijs.[206] Na alles wat er in de vorige hoofdstukken over de veronderstelde relatie tussen sekse en emoties geschreven is, hoeft ons dit niet meer te verbazen. In *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* werd de achterliggende gedachte nog eens kernachtig samengevat in de stelling dat door de matigheid uit het oog te verliezen "een mensch verandert in een beest, een man in een vrouw, een oude wyze in een onverstandig kind".[207] Een intrigerende vergelijking die meteen een helder inzicht verschafte in de hiërarchie van de scheppingsorde. Een week later werd het beeld gecompleteerd toen in dezelfde spectator ook de bewoners van het Afrikaanse continent nog hun plaats kregen toegewezen:

202. *De Zeedemeester der Kerkelyken* II (1752) nr.61, 471.
203. Seneca gebruikte dat beeld van het redeloze dier al in zijn *Epistula* 76, en hij ontleende het op zijn beurt waarschijnlijk direct of indirect aan Plato.
204. Citaat uit *De Schertser* (15 augustus 1735) 145; vergelijk ook *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (10 juli 1730) 209, 216.
205. *De Denker* (15 december 1766) 399-400; *De Onderzoeker* (8 april 1771) 186; *De Menschenvriend* III (1790) nr.29, 226; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 12; *De Praat-Al* (22 februari 1792) 58, 64.
206. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (8 mei 1730) 143; *De Hollandsche Spectator* (12 oktober 1733) 198; *De Schertser* (15 augustus 1735) 145-146.
207. *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (13 maart 1730) 75.

> "want wy gebruiken tegenwoordig die macht [het vermogen tot zelfbeheersing, D.S.], die wy behoorden aantewenden om ons van andere barbaarsche natien, door het bedwingen van onze affecten, te onderscheyden, tot iets, dat ons hervormt in een Africaansch gebroed, in wiens rasende gebaarden men niets minder als de gedaante van een vernuftig schepzel zoeken zou."[208]

Maar deze passage berustte op een zeer oude associatie tussen Afrika en monsters, een associatie die in de verlichte spectators zeker geen gemeengoed meer was. Evenmin als de centrale stelling van het *Zeer vermakelyk Tractaatje waar in een ongenoemde Schryver, bewyst, uit de H.Schriftuur dat de vrouwen geen menschen zyn*. Dit oorspronkelijk in het Latijn gestelde en aan Valens Acidalius toegeschreven tractaat uit 1595 werd in de zeventiende eeuw verschillende keren herdrukt en in andere talen vertaald. De Nederlandse uitgave met de hierboven geciteerde titel verscheen rond 1716, maar in 1667 was al een vroegere vertaling op de markt gebracht. Evenals bij veel andere geschriften in deze traditie van 'vrouwenlaster' is ook bij deze tekst niet helemaal duidelijk of deze nu als grap of serieus bedoeld was. Wel is bekend dat anderen er in ieder geval op gereageerd hebben alsof het een uiterst serieus geschrift was, zoals bijvoorbeeld de Duitse theoloog Geddicus die meteen in 1595 alle stellingen punt voor punt weerlegde. Nederlandse reacties kwamen onder meer van Van Beverwijck en De la Primaudaye met *Van de wtnementheyt des vrouwelicken geslachts* (1639) respectievelijk *Der Vrouwen schildt, ofte mondstoppinghe van alle lasteraers/ dewelcke sich durven vermeten te seggen en te schrijven/ dat de vrouwen geen menschen en zijn* (1645).[209]

Ook de spectator-schrijvers van de achttiende eeuw distantieerden zich bewust van de stelling dat vrouwen geen mensen zouden zijn.[210] De vergelijking van vrouwen met dieren werd door de meesten te grof gevonden; we treffen deze na 1735 niet meer in die vorm in de spectators aan. Dat neemt niet weg dat in 1788 een lezeres zich er nog wel over beklaagde dat in haar omgeving vrouwen te vaak beschouwd werden als slechts "een schoon beeld, of een bloote Machiene".[211] Dat vrouwen beschouwd konden worden als redeloze dieren of hersenloze machines bleef een bekende zienswijze, al werd ze niet (meer) door een meerderheid van de spectator-schrijvers onderschreven.

Later in de eeuw zou de vergelijking van mensen met machines of dieren door enkele spectator-schrijvers overigens nog op een geheel andere wijze worden uitgewerkt. Zo hanteerde Feith in zijn *Vriend van 't Vaderland* het beeld van de mechanisch bewegende marionet om te benadrukken dat mensen die zich volgens de zogenaamde Franse wellevendheid gedroegen, zich weliswaar voordeden als "gevoelige, dienstvaardige, deelnemende, oprechte mensen" maar dat zij in werke-

208. Ibidem, (20 maart 1730) 86.
209. Brief d.d. 3 oktober 1997 van Simone Veld die een proefschrift voorbereidt over 'Vrouwenlof en -blaam in de Nederlandse literatuur van de vroegmoderne tijd'. Ik ben haar zeer dankbaar voor de informatie.
210. *De Mensch Ontmaskert* (23 mei 1718) 115-116, 120; *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (29 mei 1759) 156, 159.
211. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.40, 315.

lijkheid niet meer waren dan "een troep koude gevoelloze mariönetten, welken, gelyk zeker geestig Schryver zegt, alleen door den draad van den heerschende toon der waereld in beweging gebragt worden".[212] Hier was het dus niet langer een teveel maar juist een tekort aan emoties en gevoelens dat middels deze beeldspraak bekritiseerd werd. En enkele jaren daarna werd in *De Menschenvriend* het beeld van het in onschuld levende dier gebruikt als een contrast tegenover de door hartstochten geleefde mens: het vee kende geen ijdele eerzucht of ambities, geen wellustig najagen van zinnelijke vermaken, geen 'driften' waardoor het geobsedeerd raakte.[213] Niet dieren maar mensen lieten zich door allerlei dubieuze emoties en lusten leiden, dieren hadden enkel simpele behoeften.

Dat de metaforische vergelijking van de mens met het dier of een machine zo verschillend kon uitpakken, was mogelijk doordat in de spectators de begrippen 'hartstochten' en 'driften' maar zelden duidelijk afgebakend werden. Vaak waren het overkoepelende begrippen waaronder niet alleen emoties in de strikte zin van het woord gerekend werden maar tevens werktuiglijke gewaarwordingen, impulsen, behoeften, lusten en verder ook de minder turbulente gevoelens, stemmingen en sentimenten. Soms echter werden de begrippen in een engere betekenis gebruikt, waardoor de stelling mogelijk werd dat het dier geen 'driften' kende maar enkel behoeften of dat de machine en marionet bewogen werden door drijfveren die niet emotioneel maar uitsluitend werktuiglijk van aard waren. Op het punt van de terminologie lijkt voor emotionele verschijnselen in het bijzonder te gelden wat Van Effen al in zijn algemeenheid voor het dagelijks spraakgebruik had opgemerkt:

> "dewyl de talen niet door Wysgeren gemaakt zyn, maar door 't gebruik van de meeste menigte zyn ingevoerd, gebeurt het maar al te dikwils, dat de zelfde benaming verscheidene zaken afschetst, die, hoewelze onderling eenige overeenkomst, en betrekking hebben, nogtans wezentlyk zyn onderscheiden, 'tgeen in eene onaandachtige reden niet anders als verwerde gedagten kan baren."[214]

De meer filosofisch ingestelden onder de spectator-schrijvers waren zich wel van dit probleem bewust. Enkele van hen probeerden daarom tot een preciezere definitie te komen van wat men onder de 'hartstochten' of 'driften' moest verstaan.

Universele 'hartstochten'?

De meest uitgebreide definitie treft men aan in de 'Bedenkingen over den aart, het oogmerk en 't bestuur der hartstogten' die door de doopsgezinde predikant-in-opleiding Rinse Koopmans op 5 november 1792 als rede voor de Amsterdamse afdeling van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* werd uitgesproken en een

212. *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.11, 82. De schrijver in kwestie kan Rochefoucault zijn geweest, aan wie Feith ook het motto voor deze aflevering ontleende.
213. *De Menschenvriend* I (1788) nr.10, gepubliceerd fragment uit het dagboek ener 'Edelhart'.
214. *De Hollandsche Spectator* (25 februari 1732) 34.

vijftal jaren daarna door Konijnenburg gepubliceerd werd in zijn *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*.[215] Het loont de moeite om met Koopmans de zaken nog eens op een rijtje te zetten:

> "Hartstogten, derhalven, om het tot dus verre gezegde onder één gezigtpunt te brengen, Hartstogten, zijn die veelal sterke gemoedsbewegingen, onderscheiden van, en echter naauw verbonden met gewaarwordingen, natuurdrift en neigingen, ter welker ondervinding onze natuur geschikt is, die hunnen oorsprong verschuldigd zijn aan onze kennis van 't geen tot ons zelfbehoud noodzaaklijk, en tot ons waar of ingebeeld welzijn dienstig is, gepaard met een vlugge beöordeeling, over den invloed der voorwerpen op dat geluk, gemoedsbewegingen, die, door de naauwe vereeniging van ziel en lichaam, zulke levendige aandoeningen voortbrengen, waardoor wij tot werkzaamheid worden aangedreven, gemoedsbewegingen, eindlijk, die nuttig en schaadlijk kunnen zijn, welke men, algemeen, in aangenaame, onaangenaame en gemengde kan verdeelen, en, meer bijzonder, naar de verschillende voorwerpen, waarop zij betrekking hebben (...) kan rangschikken."[216]

Elders in dit betoog worden deze hartstochten vervolgens gelijkgesteld aan de 'gemoedsdriften',[217] die bij weer andere auteurs kortweg de 'driften' worden genoemd en als synoniem voor de hartstochten op min of meer dezelfde wijze gedefinieerd worden als de hartstochten door Koopmans.[218]

De in dit citaat voorkomende verdeling tussen aangename en onaangename emoties berust op het al eerder besproken denkbeeld dat alle emotionele ervaringen terug te voeren zijn op twee primaire emoties, namelijk het verlangen naar het aangename en de afkeer van het onaangename. Deze tweedeling is al bekend uit de klassieke emotie-theorieën van de Oudheid en zal naast andere indelingen tot in de huidige tijd blijven voortbestaan.[219] Ook in andere spectators is het gangbaar om een breed scala van emotionele verschijnselen te systematiseren in deze universele tweedeling van aangenaam of onaangenaam.[220] De ene auteur is daar uitgebreider in dan de andere. De opsomming uit *De Menschenvriend* die ik in mijn emotie-lexicon van het eerste hoofdstuk heb aangehaald, is een van de meest uitputtende. Overigens worden behalve emoties bijna altijd ook gevoelens als hoop, medelijden, vertrouwen en moedeloosheid in deze overzichten van de 'hartstochten' opgenomen.

Het blijkt een filosofisch vraagstuk apart of deze emoties en gevoelens latent in iedere mens aanwezig zijn of niet. Mogelijk met Locke in het achterhoofd, spreekt een aantal auteurs met enig scepsis over het denkbeeld dat bepaalde emoties al vanaf de geboorte in iedere mens te vinden zijn. Liever benadrukken zij dat

215. *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 23-52. Voor de toeschrijving van deze redevoering aan Rinse Koopmans: Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 177.
216. Ibidem, 30-31.
217. Ibidem, 28.
218. Zie daarvoor bijvoorbeeld *De Rhapsodist* III (1773) 6-7; *De Opmerker* (10 juni 1776) 266; *De Leerzame Praat-Al* (14 juli 1790) 220-221.
219. Van Nierop, 'Autonomie van een domein', 9-12.
220. Bijvoorbeeld ook in: *De Kosmopoliet* (7 april 1777) 106-107; *De Menschenvriend* I (1788) nrs.46, 367-368; *De Leerzame Praat-Al* (14 juli 1790) 219-221.

er altijd een externe oorzaak moet zijn die de desbetreffende emoties of gevoelens oproept. Zelfs de liefde van het kind voor zijn ouders en die van ouders voor hun kind zijn geen immer aanwezige "ingeplante Hartstogten" maar zijn afhankelijk van hoe de relatie zich ontwikkelt.[221] De schrijver van *De Weereldt in haar Verscheidentheidt* gelooft echter nog wel dat bepaalde emoties "met ons geboren zyn"[222] zonder dat daar verder enige externe oorzaak aan te pas komt. Maar tot deze aangeboren emoties rekent hij slechts de liefde, de haat en – opmerkelijk genoeg – de eerzucht die eigenlijk als enige zijn goedkeuring kunnen wegdragen. Alle andere emoties zoals woede, vrees, droefheid, jaloezie en medelijden zijn "geen Hartstogten, maar ziektens der ziel", omdat ze "niet geboren worden dan door 't vermogen der wezentlyke voorwerpen die ze verwekken".[223] Deze ervaringen zijn niet door God bij de geboorte in de mens geplant, ze zijn van het toeval afhankelijk, tijdelijk van aard en horen niet thuis in de ziel die volgens deze auteur bovenal schoon en zuiver behoort te zijn en dat slechts kan zijn wanneer het gemoed niet continu door onrust verstoord wordt (we herkennen hierin de visie van de Stoa). Hij vergelijkt deze gemoedsbewegingen daarom met fenomenen als het spel, de wijn, de kwaadsprekendheid en de onmatigheid en stelt dat ze alle ten onrechte door zijn tijdgenoten tot de hartstochten gerekend worden in plaats van tot de ondeugden die ze in werkelijkheid zijn.[224]

Deze auteur is wel heel puristisch in zijn ideeën over wat tot de kern van het menselijke gevoelsleven behoort en bovendien een eenling in zijn opvatting dat sommige emoties al met de geboorte in mensen aanwezig zijn. Maar het idee dat er feitelijk slechts een beperkt aantal kerndriften of basisemoties bestaat, vormt wel een constante in de geschiedenis van de wijsgerige beschouwingen over de emoties en wordt ook in de achttiende eeuw door anderen gedeeld.[225] Volgens een van de spectator-schrijvers moest men nieuwe emoties die door onderzoekers ontdekt en benoemd werden, beschouwen als kleine variaties op de al bekende gemoedsbewegingen waarvan de uitingsvorm misschien wel maar de essentie niet veranderde.[226] De geschiedenis heeft geen invloed op de fundamenten van het gevoelsleven, emoties zijn universeel van karakter:

> "haar invloed is algemeen, en haare uitwerkzelen byna de zelfde in ieder menschelyk gemoed; een yder bemint en haat, begeert en mydt, even eens als zyn buurman; toorn en eerzucht, gierigheid en onverschilligheid, ontdekken zich door de zelfde toevallen in gemoederen, die duizend jaaren met elkanderen in leeftyd verschillen."[227]

De wijze waarop men vervolgens met deze emoties omgaat – de meerdere of mindere dominantie ervan in het persoonlijk leven – varieert wel afhankelijk van

221. Citaat uit *De Hollandsche Wysgeer* VI (1762) nr.343, 185. Verder ook: *De Onderzoeker* (24 juni 1771).
222. *De Weereldt in haar Verscheidentheidt* II (1736) 2e afd., 151, 153.
223. Ibidem, 153-154.
224. Ibidem, 150-157.
225. Vergelijk hiervoor ook het lemma 'Hertstochten' in Chomel en De Chalmot, *Algemeen Woordenboek*, deel II (1778) 1052-1053.
226. *De Philanthrope* (12 november 1760) 365-368.
227. Ibidem, 364-365.

de omstandigheden, maar de kern van die emoties blijft volgens deze spectator-schrijver ook voor anderen (her)kenbaar omdat die behoort tot het universeel-menselijke.

Hoewel nergens zo expliciet verwoord, lijkt dit ook het uitgangspunt te zijn geweest van de andere spectator-schrijvers die op een wijsgerig-beschouwende wijze over de gemoedsbewegingen schreven. De basis van hun psychologie was het idee dat "de natuuren of de weezens der dingen" onveranderlijk waren, en dat derhalve hun kennis van emoties en gevoelens een universele waarde had.[228] Omdat dezelfde 'natuur' ook het uitgangspunt was geweest van de 'natuurlijke zedenkunde' van de klassieke wijsgeren, kon deze niet echt strijdig zijn met de christelijke en was het citeren van deze 'heidenen' geoorloofd.[229] Wel schoten hun inzichten soms tekort, omdat zij zich onvoldoende rekenschap gaven van de hand van God.[230] In deze uitlatingen klinkt uit de verte nog het strijdrumoer door van de zogenaamde 'Socratische Oorlog' (1769-1773), een pamflettenstrijd rondom de lastige vraag of niet-christelijke denkers als bijvoorbeeld Socrates zoveel deugdzaamheid konden bezitten dat ook voor hen een plaats in de hemel was weggelegd.[231] Met de tolerantie hoog in hun vaandel, hebben de meeste spectator-schrijvers ongetwijfeld het standpunt gehuldigd dat christenen geen monopolie hadden op deugdzaamheid of juiste kennis van de menselijke geest.[232] In *De Philosooph* werden nota bene al voordat in 1768 de integrale Nederlandse vertaling verscheen, fragmenten opgenomen uit de historische ideeënroman *Bélisaire* (1767) van de Franse schrijver Marmontel die de directe aanleiding zou vormen voor het ontbranden van de strijd.[233] De combinatie van christelijk, humanistisch en verlicht denken, maakte de blik van deze auteurs in ieder geval wijds genoeg om de klassieke wijsbegeerte, haar 'zielkunde' en zedenkunde niet per definitie af te wijzen.[234]

Alles bij elkaar bezien, was de filosofische benadering van de gemoedsbewegingen in de achttiende eeuw niet zonder haken en ogen. Dat wijsgerige ideeën over het aandeel en belang van emotionele verschijnselen in de menselijke 'natuur' desondanks een plaats kregen in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers, was te danken aan een aantal auteurs die dusdanig geïnteresseerd waren in dit perspectief dat zij zich niet lieten afschrikken. Zoals een van hen het onder woorden bracht: "dan, daar ons de hoop op grondig te kennen, benomen is (...) laat ons de kunst des vermoedens, getoetst aan de ondervinding, ons voorlichten, en zien, hoe ver wy op dien weg het brengen kunnen."[235] Aan het einde van deze paragraaf gekomen,

228. *De Onderzoeker* (21 januari 1771) 99.
229. Ibidem, 97-104.
230. *De Onderzoeker* (8 juni 1772).
231. Jongenelen, 'Socratische Oorlog'.
232. Zie bijvoorbeeld voor de betrokkenheid van Betje Wolff in deze pamflettenstrijd: Buijnsters, *Wolff en Deken*, 108-117.
233. *De Philosooph* (21 september 1767), ingezonden vertaling ener M.P.
234. Zie hierover ook Martens, *Botschaft der Tugend*, 224-230.
235. *De Menschenvriend* I (1788) nr.46, 364.

constateer ik dat de spectatoriale verkenning van dit terrein voor de liefhebbers het nodige moet hebben opgeleverd: inzichten in de relatie tussen denken en voelen, inzichten in de relatie tussen geest en lichaam, inzichten in het aandeel dat de emoties hebben in het geluk en welzijn van de mens zoals door God voorzien. Dat deze 'zielkunde' daarbij niet helemaal vrij was van normatieve noties waarbij de geest toch als superieur aan het lichaam, de mens als superieur aan het dier, de wil als superieur aan de mechanica en het universeel-menselijke als superieur aan het bijzondere werd beschouwd, hoeft ons niet te verbazen daar de filosofie via de ethica al eeuwenlang nauw verbonden was met normatieve kwesties.

5.3 Christendom, Humanisme en Verlichting: een drievoudig stempel

Ideeën over de werking van de geest, over de werking van het lichaam maar bovenal over de wisselwerking tussen beide in de menselijke 'natuur' die in principe als universeel en onveranderlijk begrepen werd, vormden de basis van de opvattingen die de spectator-schrijvers over het ontstaan en de functie van emoties hadden. Hun ideeën daarover ontleenden zij aan medische en filosofische theorieën die in hun tijd tot ontwikkeling kwamen of al van oudere datum waren en nog steeds bekendheid genoten. Uit dit hoofdstuk is echter gebleken dat de spectatoriale receptie van deze theorievorming zeker geen kritiekloze aangelegenheid was. De spectator-schrijvers waren wel degelijk selectief en plaatsten op zekere momenten ook de nodige kritische kanttekeningen. De criteria die zij daarbij hanteerden, tekenden de ideologie die hun wetenschappelijke oriëntatie en tegelijkertijd ook hun emotionele cultuur doortrok.

In de eerste plaats mochten de theorieën over het ontstaan en de betekenis van emoties niet in tegenspraak zijn met het christelijke geloof. De spectator-schrijvers waren dan wel verlicht-denkende mensen, maar in het eerste hoofdstuk heb ik erop gewezen dat de Nederlandse Verlichting bovenal een christelijke Verlichting was waarin ratio en religie met elkaar verzoend werden. Voor de auteurs van de spectatoriale geschriften (zelf niet zelden predikant) betekende dit bijvoorbeeld dat de theorieën van de wat radicalere Franse Verlichtingsfilosofen taboe waren. Rousseau, Voltaire en La Mettrie waren volgens hen te deïstisch en materialistisch in hun denken[236] en zo is het ook te begrijpen dat er in de spectators nauwelijks aandacht besteed werd aan de 'sensualistische' psychologie die in Frankrijk ontwikkeld werd.[237] Daarentegen kon Locke, die feitelijk als de grond-

236. *De Patriot of Politike Bedenkingen* (26 december 1747); *De Zeedemeester der Kerkelyken* II (1752) nr.61, 471; *De Philosooph* (29 december 1766) en (24 april 1769) 132; *De Denker* (4 mei 1767), (24 augustus 1767), (1 februari 1768), (18 en 25 juli 1768), (1 augustus 1768) en (12 mei 1771) 147; *De Christen* (6 januari 1772) 5; *De Koopman* IV (1773) nr.6; *De Rhapsodist* I (1771) 58-68; *De Praat-Al* (15 september 1790); *De Godsdienstvriend* III (1791) nr.50, 1e brief.

237. Kenmerkend voor de Franse 'sensualisten' was het eenzijdige accent op de zintuiglijke vermogens van de mens en de fysiologische kanten van emoties. Zie Gardiner, *Feeling and emotion*, 244-251.

legger van deze psychologie beschouwd kan worden,[238] wel op de nodige sympathie rekenen. Locke geloofde dat hij in zijn theorieën de grenzen van het christelijke geloof had gerespecteerd en hij verzette zich (hoewel niet helemaal overtuigend) tegen beschuldigingen van materialistisch denken. Zijn werk sloot qua toonzetting goed aan bij het liberaal-christelijke, pragmatisch-zedenkundige karakter van de Nederlandse Verlichting en zijn contacten in de Republiek zullen de receptie van zijn 'psychologie van de zintuigen' verder bevorderd hebben. Hetzelfde geldt ook voor werken uit de Duits-Zwitserse Verlichting die evenals de Nederlandse gematigd-christelijk van karakter was.[239] Dit verklaart waarom er in sommige spectatoriale verhandelingen over emoties eveneens verwijzingen te vinden waren naar auteurs als Leibniz, Sulzer, Lavater, Bonnet en Haller.[240] De laatste had overigens als student van Boerhaave enige jaren in Nederland doorgebracht en hier dus ook de nodige contacten opgedaan.[241]

Het christelijke uitgangspunt betekende voor de Nederlandse spectatorschrijvers echter niet dat het 'heidense' denken uit de Klassieke Oudheid zonder waarde zou zijn. De Nederlandse Verlichting was sterk in het Humanisme geworteld: in de zeventiende eeuw waren de Nederlandse universiteiten beroemd om hun studie van de Klassieken en in de achttiende eeuw was de kleine schrijvende top van de Nederlandse intellectuele elite nog steeds grondig geschoold in de klassieke en neo-klassieke literatuur.[242] Dit was ook het geval bij een meerderheid van de spectator-schrijvers die hun betogen regelmatig met in het Latijn of Grieks gestelde motto's bekroonden. In de Klassieke Oudheid stelden Plato, Aristoteles, Stoïci en Epicuristen al vroeg de centrale vragen over de verhouding tussen gevoel en rede, de wisselwerking tussen lichaam en geest, en de ethische waarde van emoties.[243] Hun directe en indirecte invloed op de spectator-schrijvers is in dit hoofdstuk dan ook duidelijk merkbaar, zowel in de overname van als in het verzet tegen bepaalde standpunten.

Ook in de medische theorievorming waren de klassieke denkers in de achttiende eeuw nog altijd toonaangevend. Sinds de zestiende eeuw waren de humoraalpathologie van Hippocrates en de temperamentenleer van Galenus niet meer uitsluitend onder artsen maar ook onder leken populaire perspectieven wanneer het erom ging de inbreng van het lichaam in emotionele of bredere psychologische verschijnselen te verklaren. Opvliegendheid, heerszucht, intolerantie en melancholie werden regelmatig met de werking van de lichaamsvochten in verband gebracht en volkskarakters zouden mede het gevolg zijn van de balans tussen deze 'humores' die onder meer afhankelijk was van het klimaat. De in de late zeven-

238. Ibidem, 247.
239. Over de gematigd-christelijke Verlichting in Duitsland en Zwitserland: Whaley, 'Protestant Enlightenment' en Taylor, 'Enlightenment in Switzerland'.
240. Voor de receptie van de Duitstalige Verlichtingsdenkers in Nederland: Mijnhardt, 'Nederlandse Verlichting' (1987), 67-70 en Mijnhardt, 'Dutch Enlightenment', 203, 213.
241. Daarover: *Haller in Holland*.
242. Mijnhardt, 'Dutch Enlightenment', 197-205; Frijhoff, 'Crisis of modernisering', 55.
243. Oatley, 'Emotion', 129; Nussbaum, *Therapy of desire*.

tiende eeuw opgekomen neurofysiologie voegde daar nog een extra element aan toe. Het psychologisch karakter van personen en naties had te maken met een combinatie van vochten, zenuwen, vezels en zeden.

Uit alles blijkt dat de spectator-schrijvers geloofden in een wisselwerking tussen lichaam en geest, geest en lichaam. Een eenzijdige fixatie op hetzij de geest, hetzij het lichaam werd afgewezen. Daarmee verbonden was ook het idee dat een onevenwichtig gemoed geholpen kon én moest worden door de conditie van lichaamsvochten of zenuwen aan te pakken met een daarop afgestemde opvoeding of leefwijze. Het 'lichaam' moest serieus worden genomen maar dat wilde niet zeggen dat men niet doelbewust in de fysiek kon ingrijpen – daartoe probeerde men juist haar wetten te ontdekken. Het is opvallend dat pas laat in de achttiende eeuw het lichaam en daarvan met name het zenuwstelsel gebruikt gaat worden als een absolute, onveranderlijke fundering voor de psychologische verschillen tussen mannen en vrouwen. Het lichaam wordt dan als verklaringsfactor een geduchtere concurrent van de cultuur. Sekse begint rond die tijd te veranderen van een sociologische in een ontologische categorie, zoals Laqueur het stelt.[244] Waarom dat gebeurde en hoe dat ook op andere manieren de emotionele cultuur van de spectators zou beïnvloeden, komt in het volgende hoofdstuk van dit boek aan de orde.

In de nadruk die tot dan toe in de spectators op de maakbaarheid heeft gelegen, herkent men het centrale Verlichtingsperspectief. Dit maakbaarheidsdenken is niet strijdig met maar baseert zich juist op de verondersteld universele elementen in de menselijke 'natuur'. De emoties maken daar een belangrijk deel van uit. Waar het om gaat is deze emoties op de juiste wijze te leren waarderen, begrijpen en stimuleren om het geluk van de mensen te bevorderen. Dat is feitelijk het uitgangspunt van de 'zielkundige' betogen in de spectators. In de meeste van deze wijsgerige betogen die vooral in de tweede eeuwhelft hun stempel op sommige spectators drukken, worden de emoties niet langer (met de Stoïci) gezien als ziekten van de ziel maar als dragers van het menselijk welzijn, die heel wel in harmonie kunnen zijn met de rede (de visie van Aristoteles). De verwevenheid van verstand met gevoel wordt door deze spectator-schrijvers herkend in Lockes stelling dat emoties (afhankelijk van) denkbeelden zijn en dat denkbeelden berusten op een combinatie van zintuiglijke gewaarwordingen en reflectie. Al had Locke zelf geen hoge dunk van emoties, toch leende zijn theorie zich ervoor om het gevoelsleven van de mens wijsgerig op te waarderen tot dé drijvende kracht van individu en maatschappij.

Naast de negatieve kwalificatie van emotionele verschijnselen die op zoveel andere plaatsen in de spectators naar voren komt, bleek er in de achttiende eeuw dus ook een positieve kwalificatie mogelijk te zijn die het eerst in de wijsbegeerte tot uitdrukking kwam. Deze positieve waardering zou echter geleidelijk aan uitgroeien tot een ware 'cultus van het gevoel' die in de tweede helft van de acht-

244. Laqueur, *Making sex*, 8.

tiende eeuw in heel Noordwest-Europa tot bloei kwam. Welke uitwerking deze ontwikkeling op de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers in haar geheel had, wil ik in het laatste hoofdstuk onderzoeken. Daarbij zal blijken dat de factor sekse, die in de meeste medische en wijsgerige betogen over emoties geen of slechts een ondergeschikte rol speelde, in de andere betogen van de spectators nog steeds van grote betekenis bleef.

Hoofdstuk 6
De nieuwe sensibiliteit

Het vorige hoofdstuk is geëindigd met de voorzichtige conclusie dat in de achttiende-eeuwse spectatoriale theorievorming rond emoties naast een negatieve ook een positieve kwalificatie van het menselijke gevoelsvermogen mogelijk bleek. Toch kreeg deze wijsgerig-positieve invalshoek in de meeste spectators tot ongeveer 1760 maar heel weinig ruimte. Geobsedeerd door het gevaar van ongecontroleerde emoties en bevreesd voor een 'tirannie van de hartstochten', concentreerden de auteurs zich in hoofdzaak op de problematische gevolgen van de onbeheerste gemoedsbewegingen zoals zij die in de karakterschetsen van de *Personae Intemperantes* en de daarbijhorende vertellingen en analyses zo beeldend aan de kaak stelden.

Pas later in de eeuw lijken de schrijvers van de spectatoriale geschriften zich ten volle te realiseren wat een rijk potentieel aan hervormingskrachten er in de emoties besloten ligt. Vanaf dat moment wordt steeds meer de nadruk gelegd op de gunstige effecten die van sommige emoties zoals het medelijden en de liefde kunnen uitgaan, niet alleen in de wijsgerige betogen die in het vorige hoofdstuk besproken zijn maar ook in nieuwe karakterschetsen, nieuwe vertellingen en nieuwe analyses. Het emotionele gemoed dat voorheen gerepresenteerd werd in het labiele, egocentrische, door hartstochten overmeesterde karakter, neemt nu de gestalte aan van de gevoelige geest die openstaat voor de problemen van de wereld.

Deze verschuiving is ook terug te vinden in de titels die de Nederlandse spectatorschrijvers voor hun tijdschriften uitkozen. Presenteerden de spectatoriale auteurs zich in de eerste eeuwhelft nog bij voorkeur als misantropen, zedenmeesters en examinatoren die 'de mens ontmaskerden', latere auteurs lijken zich blijkens hun titelkeuze meer en meer te willen profileren als filantropen, mensenvrienden en welmenende raadgevers die een bijdrage leveren aan het menselijk geluk in het algemeen en dat in hun vaderland in het bijzonder.[1]

Deze ontwikkeling van negatieve kritiek naar een opbouwend gebruik van

1. *Le Misantrope* (1711-1712), de eerste Franstalige spectator geschreven door Justus van Effen, verscheen in 1742-1745 in een Nederlandse vertaling. Ook Marivaux, de eerste Franse spectator-schrijver, richtte zich nog sterk op het ontmaskeren van de slechte eigenschappen van zijn medemensen (Graeber, *Moralistik und Zeitschriftenliteratur*, 97-132). Zie voor de ontwikkeling in de titels verder de 'Lijst van bestudeerde spectatoriale geschriften' achterin deze studie.

emoties roept natuurlijk de nodige vragen op. Was er hier sprake van een radicale en definitieve omslag in de emotionele cultuur van deze auteurs of ging het slechts om een tijdelijke accentverschuiving? Waar kwam de verandering vandaan? En: kreeg ook het sekse-verschil door deze veranderingen een andere betekenis in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers?

Om deze vragen te beantwoorden zal ik eerst laten zien hoe deze verandering in belangstelling samenhing met bepaalde ontwikkelingen die zich tegelijkertijd elders voordeden. In directe aansluiting daarop zal ik bespreken welk belang er nu precies aan het medelijden en de mensenliefde werd toegekend. Vervolgens zal ik – analoog aan eerdere hoofdstukken – analyseren aan welke groepen die 'nieuwe' emoties werden toegeschreven, met welke argumenten dat gebeurde en welke consequenties dat had. Daarna zal ik beschrijven hoe er aan het einde van de eeuw steeds meer aandacht kwam voor de keerzijden van deze nieuwe sensibiliteit. Ter afronding zal ik de integrale samenhang én tegenstrijdigheden van de nieuwe spectatoriale emotie-opvattingen proberen te verklaren door deze vanuit een lange-termijnperspectief te bezien.

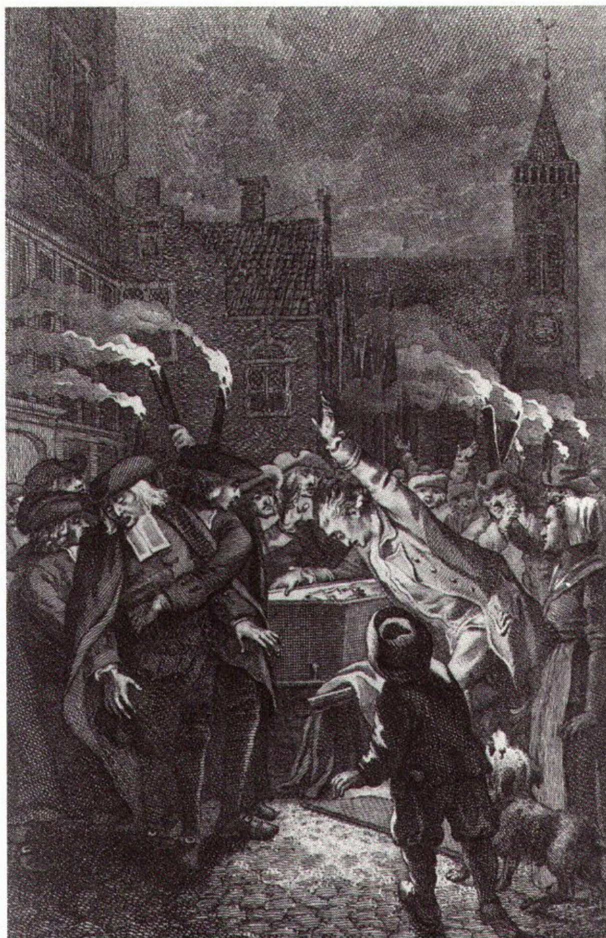
6.1 Uitbarstingen van het gevoelige gemoed

Bladerend door de inhoudsopgaven van de spectators zijn we getuige van de nieuwe ontwikkeling: vanaf ongeveer 1770 valt het oog steeds vaker op bijdragen die aangekondigd worden als 'Bedenkingen over het medelyden', 'Troost voor de ongelukkigen' en 'De edelmoedige misdaadiger',[2] of op titels als 'Het gedrag van een tederhartigen Zoon en Broeder', 'Naadere aanspraak aan de Meêdoogenden', 'Sidnei en Silly, of de weldaadigheid en de dankbaarheid', 'De Historie van het Medelyden' en 'De Menschlievende Held'.[3]

Feitelijk zijn bijdragen als deze de producten van een grote creativiteit in het verzinnen van steeds weer nieuwe variaties op wat in de kern één thema is: de emotionele ontvankelijkheid van de mens voor de problemen en gevoelens van zijn of haar medemens en het vermogen in overeenstemming met dit medeleven te handelen. In de spectators worden de verheffende kwaliteiten van het mededogen, de menslievendheid en de edelmoedigheid van de gevoelige mens steeds breder uitgemeten. De trend manifesteert zich in een veelheid van zedenkundige betogen, korte verhalen, karakterschetsen en literatuuraanbevelingen waarin het gevoel op een positieve manier centraal staat, in een opvallend contrast met de eerdere hartstochten van de *Personae Intemperantes*.

Eigenlijk had deze positieve kwalificatie van het gevoel in de kiem altijd al besloten gelegen in het spectatoriale gedachtegoed. Reeds eerder immers prezen spectator-schrijvers de auteurs van toneelstukken en zedenkundige briefromans vanwege hun vermogen bij toeschouwers en lezers verheffende en leerzame emo-

2. In het *Bataafsch Musaeum* (1771).
3. In *De Rhapsodist* (1771-1783).

Afbeelding 39: Prent uit Ferdinand en Constantia *(Amsterdam 1785, deel I) van Rhijnvis Feith. Ferdinand neemt afscheid van de gestorven Cecilia, wier liefde hij niet kon beantwoorden maar voor wie hij wel warme vriendschappelijke gevoelens koesterde. Zowel Ferdinand als de vader van Cecilia geven zich over aan hun verdriet.*

ties op te roepen. Daarnaast waren naastenliefde en liefdadigheid als christelijke deugden nooit helemaal afwezig geweest in de spectatoriale literatuur, al kregen ze tot de jaren 1760-1770 geen speciale nadruk in vergelijking met andere deugden. Ook in de spectatoriale wijsgerige waardering van emoties was al vanaf het begin van de eeuw een positieve houding tegenover het menselijke gevoelsvermogen te bekennen. Maar de toegenomen frequentie en de opvallende nadruk waarmee de spectator-schrijvers in de laatste decennia van de eeuw hun lezers attenderen op de verheven waarde van de sensibele mens, wijzen op wat ik een verschuiving zou willen noemen in het nagestreefde ideaalbeeld: de ideale mens stelt zich niet alleen redelijk en beheerst op maar geeft in zijn gedragingen tegelijkertijd blijk over diepe gevoelens te beschikken.

Een cultus van het gevoel

De spectatoriale auteurs participeren hiermee actief in de gevoelscultus die zich in die tijd op beperkte schaal in het Nederlandse literaire leven ontwikkelt.[4] De aantrekkingskracht komt van beide kanten. Bekende letterkundigen als Feith en Van Alphen die met hun werken naam maken als pleitbezorgers van het gevoel,[5] worden actief als spectator-schrijvers. Tegelijkertijd zijn er in de spectators van anderen lovende woorden te vinden over het werk van Feith en Van Alphen,[6] evenals over dat van 'sentimentele' auteurs uit het buitenland.

Het sentimentalisme, zoals deze gevoelsstroming in de Nederlandse literatuurgeschiedenis genoemd wordt, kende tezelfdertijd min of meer verwante maar grootschaliger stromingen in het buitenland: in Groot-Brittannië het 'sentimentalism' dat geïnspireerd door auteurs als Richardson, Sterne, Fielding, Goldsmith en Mackenzie gestalte kreeg en ook wel de 'cult of sensibility' wordt genoemd;[7] in Duitsland de stromingen van de 'Empfindsamkeit' en 'Sturm und Drang' die in de persoon van Goethe samenkwamen en waartoe bijvoorbeeld Gellert, Lessing, Wieland, La Roche en Miller respectievelijk Lenz, Herder en Schiller gerekend worden;[8] in Frankrijk de 'sensibilité' of 'preromantiek' van Diderot, Rousseau, Baculard d'Arnaud, Graffigny, Riccoboni en aanverwante zielen.[9]

De veelheid van namen is een indicatie van de breedheid van deze gevoelsbeweging in de West-Europese cultuur. Tegelijkertijd maakt de veelheid van termen duidelijk dat er ondanks de geestverwantschap tussen de genoemde auteurs ook grote onderlinge verschillen moeten zijn geweest. De gehanteerde begrippen dekken niet precies dezelfde lading en de gekozen terminologie heeft dan ook veel verwarring en discussie opgeroepen. De belangrijkste conclusies die aan deze discussie verbonden kunnen worden zijn dat de wortels van deze gevoelsstroming eerder in de late zeventiende dan in de late achttiende eeuw liggen, dat de beweging niet gezien moet worden als een vroege manifestatie van de Romantiek maar dat juist de fundamentele verwevenheid met het medisch-filosofische gedachtegoed van de Verlichting benadrukt dient te worden, en dat de begripsverwarring reeds dateert uit de achttiende eeuw zelf toen de betekenissen van termen als sen-

4. Stouten, 'Laurence Sterne' en Knuvelder, *Handboek Nederlandse letterkunde*, 56-88.

5. Voor een analyse van Feiths emotionalistische kunstopvattingen: Kloek, 'Rhijnvis Feith'. Van Alphen nam een gematigder positie in maar zag in zijn *Digtkundige Verhandelingen* (1782) 'teergevoeligheid of sensibiliteit' toch als een voorwaarde voor het ware dichterschap: Buijnsters (ed.), *Bloemlezing uit Van Alphen*, 133-141 en idem, *Hieronymus van Alphen*, 75-77, 92-94, 112, 172.

6. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1790) 492-515; *De Leerzame Praat-Al* (13 oktober 1790); *De Menschenvriend* IX (1797) 333.

7. De belangrijkste literatuur: Brissenden, *Virtue in distress*; Todd, *Sensibility*; Armstrong, *Desire and domestic fiction*; Mullan, *Sentiment and sociability*; Barker-Benfield, *Culture of sensibility*.

8. Sauder, *Empfindsamkeit*; Kaiser, *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang*; Pikulik, *Leistungsethik contra Gefülskult*; De Ruig, *Seismografen van het sentiment*, 1-15.

9. Denby, *Sentimental narrative*; Vincent-Buffault, *History of tears*; Brissenden, *Virtue in distress*; Darnton, 'Readers respond', 230-249.

timenteel, sensibel, aandoenlijk, gewaarwordelijk en gevoelig niet vastlagen maar varieerden naar gelang de auteur en diens positie.[10]

Zelf gebruik ik de termen sensibiliteit en gevoeligheid als aanduidingen voor een als bovengemiddeld beschouwde ontvankelijkheid voor de zogeheten 'verheven' emoties en gemoedsaandoeningen die zich ook in de gedragingen van een persoon uiten. Ik prefereer deze termen boven sentimentaliteit omdat een neutraal gebruik van dit laatste woord bijna onmogelijk is geworden door de pejoratieve klank die het met de betekenis van *over*gevoeligheid in het hedendaags Nederlands heeft gekregen. De begrippen 'sentimentalisme' en 'sentimenteel' blijven in deze studie echter onmisbaar om – zonder verdere waarde-oordelen – een bepaalde literaire stroming mee aan te duiden.

In het Nederlandse taalgebied wordt deze sentimentele stijl niet alleen verspreid via het werk van een handjevol literatoren als Jacobus Bellamy, Rhijnvis Feith, Hieronymus van Alphen en Elisabeth Maria Post maar ook, ja misschien zelfs nog wel meer, via de vele sentimentele teksten die (anoniem) in de spectators gepubliceerd worden. In dat opzicht ligt er voor het historisch-letterkundig onderzoek in de Nederlandse spectators nog een terrein braak, dat tot nu toe onvoldoende geëxploreerd is terwijl bestudering daarvan veel kan opleveren voor de kennis van het sentimentalisme en de daarbij horende gevoelscultus. In dit hoofdstuk zal ik dit terrein verkennen aan de hand van de vragen die ik aan het begin van dit hoofdstuk geformuleerd heb.

De sensibele mens die in de internationale gevoelscultus centraal staat, representeert een historisch specifieke vorm van emotionaliteit die op het eerste gezicht duidelijk anders van aard is dan de labiliteit van de mens die door zijn of haar hartstochten geleefd wordt. Het gevoelige gemoed van de 'teerhartige' mens lijkt weinig vatbaar voor de drijfveren van woede, haat, heerszucht, hebzucht en seksuele lusten maar blijkt in versterkte mate ontvankelijk voor emoties als medelijden en mensenliefde. Deze laatste emoties bleven indertijd niet beperkt tot de fictieve hoofdpersonen uit sentimentele vertellingen en romans. Uit overgeleverde toneelrecensies en particuliere correspondentie blijkt dat in deze periode ook auteurs, lezers en theaterbezoekers zelf menigmaal door deze emoties overmand werden. Er zijn veel aandoenlijke beschrijvingen van bij anderen gesignaleerde of persoonlijk ervaren tranenstromen voor het nageslacht bewaard gebleven – soms zelfs op evenredig bevlekt briefpapier.[11]

Het belang van medelijden en mensenliefde

Medelijden, mededogen, medeleven, mensenliefde en naastenliefde alsmede de publieke uiting daarvan in voor de medemens weldadige handelingen, zijn in de

10. Voor oorsprong en terminologie: Todd, *Sensibility*, 3-31; Brissenden, *Virtue in distress*, 11-56; Sauder, *Empfindsamkeit*, I. 1-11, 50-124; Vincent-Buffault, *History of tears*, 3-14. Speciaal voor Nederland: Van den Berg, 'Die Präromantik-Konzeption'; Stouten, 'Laurence Sterne'; Kloek en Paasman, 'Inleiding Julia', 14-15.
11. Vincent-Buffault, *History of tears*; Stephanson, 'Richardson's nerves', 275-276.

spectators nauw met elkaar verweven. In de teksten van de spectator-schrijvers vloeien de betekenissen van deze emotionele verschijnselen samen tot één geheel; de genoemde emotie-termen blijken tot op grote hoogte onderling uitwisselbaar. Nog steeds worden het medelijden en de mensenliefde benoemd als hartstochten en driften, maar daarnaast worden ze steeds vaker en soms tegelijkertijd aangeduid als (hartstochtelijke) aandoeningen van het gemoed, gewaarwordingen en (tedere, zoete en zachte) gevoelens. Soms zelfs worden deze aandoeningen en gevoelens expliciet tegenover de driften en hartstochten geplaatst. Ook in het *Algemeen Huishoudelijk, Natuur-, Zedekundig, en Konst-Woordenboek* van Chomel en De Chalmot uit 1778 worden 'gevoelens, aandoeningen en zagte hartstochten' onderscheiden van de 'hevige en geweldige hartstochten'.[12] Deze verschuiving in terminologie kan worden opgevat als een symptoom van de veranderde attitude tegenover emoties. Ze is de onvermijdelijke uitkomst van een proces waarin de verschuiving in waardering de noodzaak oproept om voor de verschillende soorten gemoedsbewegingen ook verschillende categorieën in het leven te roepen.

De spectator-schrijvers presenteren medelijden en mensenliefde daarbij als gevoelens die zeer heilzaam zijn voor de samenleving als geheel. Om de onderlinge band tussen de mensen te verstevigen, heeft God het medeleven in de menselijke natuur geplant.[13] Soms schiet de rede namelijk te kort, "is hy te traag, en heeft te veel overleg van nooden, om met genoegzame kragt en spoed tot wederzydsche onderstand toe te schieten", zoals Justus van Effen al in 1731 constateerde.[14] Daarom laat God ons geboren worden met dit vermogen om deel te nemen in andermans lijden en ellende. "Deze Zielsgestalte komt de besluyten van onze reden voor, baand de zelven den weg, verhaast, en spoortze aan, om de pligten der menschelykheids by tyds, en zonder uytstel, te betragten."[15] Als emotie is het medelijden dus niet strijdig met de rede,[16] al bestaat er volgens sommige auteurs nog wel het gevaar dat het medelijden zich tot een blinde drift ontwikkelt wanneer het verstand en de wil onvoldoende geactiveerd worden.[17]

Het medelijden is een gecompliceerde emotie, het draagt althans een aantal ogenschijnlijke tegenstrijdigheden in zich. Volgens een bijdrage in *De Rhapsodist* is het medelijden tegelijkertijd "Edele zwakheid der menschelyke natuur! dierbaare begocheling! beminlyke aandoening! wenschelyke smart! bron van het uiterste vermaak! band der samenleeving! beginsel van de verhevenste deugd! grondslag der billykheid".[18] Zwakheid en deugd, pijn en genot zijn in het medelijden verenigd, en ondanks de soms illusoire aspecten is het medelijden volgens

12. Chomel en De Chalmot, *Algemeen Woordenboek*, deel II, 1052.
13. *De Denker* (21 september 1767) 299; *Bataafsch Musaeum* (11 maart 1771) 162; *De Rhapsodist* III (1773) 18, 202; *De Menschenvriend* I (1788) nr.43.
14. *De Hollandsche Spectator* (24 september 1731) 43.
15. Ibidem. Zie ook *De Denker* (21 september 1767) 299.
16. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* V (1791) 104.
17. *De Philanthrope* (3 november 1762) 347; *De Denker* (21 september 1767) 299; *De Philosooph* (25 april 1767) 130-133 betreft een ingezonden brief; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 266 en V (1791) 105-108.
18. *De Rhapsodist* III (1773) 18.

Afbeelding 40: Een beroep op het menselijk medegevoel: "Toen, bijna niet wetende wat ik deed, sloeg ik mijn eenen arm, alzoo ik tusschen haar beiden zat, om den hals van Mevrouw L., den anderen om Juffrouw Grandison, terwijl mijn bloozend aangezicht zich zelf zogt te verbergen in Mevrouw L.'s boezem. Zij omhelsden mij beiden, en verzekerden mij van haare vereenigde deelneming in mijn belang." *Prent uit Richardsons* Geschiedenis van Karel Grandison *(Amsterdam 1797-1802, tweede druk, deel II).*

deze auteur toch een waardig maatschappelijk principe. Ook in de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* wordt het medelijden gepresenteerd als tegelijkertijd "een werklijk *onäangenaam gevoel* van lijden" én "eenen zekeren wellust, welke niet wel beschreven, maar beter ondervonden kan worden."[19] Het medelijden, hoe pijnlijk ook, gaat tegelijkertijd van een inwendig genot, een zekere vreugde en genoegen vergezeld, zo wordt eveneens door anderen benadrukt.[20]

Hoe kan het dat een pijnlijke emotie als het medelijden tegelijkertijd ook als

19. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 504-505.
20. *De Hollandsche Spectator* (24 september 1731) 44-46; *Bataafsch Musaeum* (11 maart 1771) 162; *De Rhapsodist* III (1773) 203; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 268-269.

aangenaam wordt ervaren? Een aantal spectator-schrijvers poogt de onderliggende psychologische mechanismen van deze dubbelheid te verklaren. Zo wordt er bijvoorbeeld op gewezen dat het besef zich met dit moreel verheven medelijden in de rangen der deugdzamen te bevinden, de medelijdende een aangenaam gevoel van zelfwaardering kan bezorgen. Ook lichamelijke processen spelen mogelijk een rol, want veelal veroorzaakt het medelijden in de zenuwen een aangename trillingsbeweging. Misschien ook dat het idee dat anderen er ongelukkiger aan toe zijn dan wijzelf, het medelijden tot een prettige ervaring maakt, zo oppert een van de auteurs. Daarnaast kan het zo zijn dat de medelevende door identificatie met een ongelukkige dezelfde gevoelens van troost en blijdschap ervaart als de ander bij het aan hem betoonde medeleven. In het laatste geval kan ook het bewustzijn de veroorzaker te zijn van het toegenomen geluk van een medemens, ons bijzonder aangenaam zijn.[21]

De mensenliefde en het medelijden dat daaruit voortspruit, worden aldus gerekend tot de zedelijke genoegens waarop in het vorige hoofdstuk reeds in algemenere zin is ingegaan. Het genot dat de gevoelige mens van het eigen medeleven en mensenliefde ondervindt, maakt deze tot een gelukkig mens: "Driewerf gelukkig zy, in welken dit gevoel op eene eenpaarige en standvastige wyze werkt: zy vinden steeds een liefelyke bron van zuiver wellust in hun eigen hart".[22] In die zin komt de motivatie tot het medeleven vreemd genoeg ook deels voort uit eigenbelang, of beter gezegd uit een liefde voor zichzelf die echter niet als een tekortkoming opgevat hoeft te worden en zeker niet op een lijn kan worden gesteld met een zelfzuchtig egoïsme.[23] Geheel in de traditie van de Verlichting[24] staan de spectatoriale auteurs in het algemeen niet afwijzend tegenover een bepaalde mate van liefde voor het eigen ik: liefde voor zichzelf kan een heel gezonde drijfveer zijn en in moreel verheven daden resulteren, zolang ze maar binnen de perken van het redelijke blijft en niet ontaardt in een onbeheerste egocentrische hartstocht[25] (zoals bij saletjuffers, -jonkers, lichtmissen en onanerende adolescenten het geval was).

Het medelijden maakt niet alleen het individu gelukkig, maar heeft zoals hierboven opgemerkt ook het vermogen om de banden in een samenleving te versterken. Medelijden heeft daarmee ook een nationaal belang. Het meest welsprekend wordt dit onder woorden gebracht in *De Rhapsodist*:

21. *De Hollandsche Spectator* (24 september 1731) 44-46; *De Philosooph* (20 juli 1767) 231 en (25 januari 1768) 28; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 505-507.

22. Citaat uit *De Rhapsodist* III (1773) 203. Zie verder *De Denker* (7 mei 1764) 147-148; *De Philosooph* (20 juli 1767) 229; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 66-68; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.38, 303-304; in het *Bataafsch Musaeum* (11 maart 1771) 162-167 wordt de argumentatie omgekeerd opgebouwd: laten we medelijden hebben met de mensen met een versteend hart, want zij zullen nooit het ware genoegen kennen.

23. *De Philosooph* (25 januari 1768) 27 en (25 juli 1768); *De Onderzoeker* (16 januari 1769) en (18 september 1769); *De Rhapsodist* III (1773) 17; *De Opmerker* (17 november 1777) 34; *De Vraag-Al* III (1792) nr.123; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1797) 1e afd., 246-247.

24. Hazard, *Europese denken in de achttiende eeuw*, 166-167; Martens, *Botschaft der Tugend*, 271-272.

25. *De Hollandsche Spectator* (1 januari 1734); *De Opmerker* (18 december 1775); *De Honig-Bije* IV (1773) nr.83; *De Kosmopoliet* (25 december 1777); *De Menschenvriend* II (1789) nr.84, en IV (1791) nr.50; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 29.

> "Naar maate nu deze hartstogt werkzaamer is onder eene Natie, naar maate elk lid van eene Staat zig meer met andere leden, en met het geheel *identifieert*, bloeit de liefde voor het Vaderland, wordt het Regt gehandhaafd, is het volk gevoeliger voor eer, en doet de stemme van het geweten zig duidelyker hooren."[26]

Maar ook andere auteurs wijzen op de samenbindende effecten die van het medelijden en de mensenliefde voor het land kunnen uitgaan: zo voorkomt mensenliefde oneerlijke handel en is zij gunstig voor het landsbestuur en de rechtspraak. Ook creëert mensenliefde ware helden en zal zij de positie van een land in oorlog versterken. Mensenliefde kent dus een bijzondere uitingsvorm in de liefde voor het vaderland. Gevoeligheid is daarom een nastrevenswaardige deugd waar samenleving en vaderland van profiteren.[27] Volgens sommige spectator-schrijvers zou het dan ook bijzonder gewenst zijn dat regenten en hun zonen deze eigenschap ontwikkelen.[28] Hier raakt het spectatoriaal vertoog over de emoties opnieuw aan de politieke discussies van die dagen, toen de vaderlandsliefde door uiteenlopende facties geclaimd werd en politieke tegenstanders het verwijt kregen deze deugd onvoldoende of in een misplaatste richting ontwikkeld te hebben.[29]

Wie zich bewust is van deze politieke dimensie, begint zich onvermijdelijk af te vragen hoe de gevoelige mens in de spectators geprofileerd wordt. Tot welke sociale laag behoort hij? In welk maatschappelijk domein is de gevoelige mens actief? En: is het wel een hij of juist een zij?

6.2 Mannelijke tranen en weldaden

Er zijn twee uiterlijke kenmerken waaraan een gevoelige mens in de spectators zonder meer te herkennen is: aan het vermogen te huilen en aan daden die getuigen van zelfopoffering. In tegenstelling tot wat men wellicht zou vermoeden, zijn in de spectators veel vaker mannen dan vrouwen openlijk te betrappen op deze expressies. Ondanks het feit dat aan vrouwen in het algemeen een medelijdender hart en grotere 'teerhartigheid' wordt toegeschreven dan aan mannen,[30] projecteren de spectator-schrijvers de nieuwe sensibiliteit toch opvallend vaak in de gestalte van een man.[31]

De tranenstromen van de gevoelige man

Barstte de achttiende-eeuwse man dan zo gemakkelijk in tranen uit? Zoals al eerder gezegd, kunnen de spectatoriale teksten niet worden opgevat als directe af-

26. *De Rhapsodist* III (1773) 203-204, verhandeling in een ingezonden brief waarbij de oorspronkelijke cursivering doet vermoeden dat hier sprake is van de overname van een buitenlandse (Franse?) tekst.
27. *De Philosooph* (20 juli 1767) 225; *De Menschenvriend* II (1789) nr.65.
28. *Monitor* (21 april 1780) 17-18; *De Menschenvriend* III (1790) nr.36, 286.
29. Van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel', 475-482.
30. Bijvoorbeeld in *De Rhapsodist* III (1773) 194; *De Opmerker* (25 mei 1778) 255; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.5, 34; *De Menschenvriend* IX (1796) nr.11, 65.
31. Een tendens die niet beperkt bleef tot de spectators, zie Lloyd, 'Pleasure's golden bait', 52-53, 59.

spiegelingen van de achttiende-eeuwse werkelijkheid maar we weten inmiddels wel uit privé-correspondenties, uit toneelrecensies en bovendien ook uit rechtbankverslagen dat de traanklieren van mannen in de achttiende eeuw regelmatig *en public* geactiveerd raakten.[32] Dit gebeurde op een wijze die wel enigszins doet denken aan de geregisseerde gevoelsuitbarstingen die de zogenaamde emotie-tv sinds enkele jaren bij ons op de beeldbuis brengt. Net zoals de makers van deze tv-programma's de boodschap uitdragen dat ook mannen emoties hebben en dat het tonen daarvan niet per se het einde van hun mannelijkheid hoeft te betekenen,[33] hielden de auteurs van de spectator-teksten ons voor dat tranen in bepaalde situaties voor mannen volledig geaccepteerd, ja zelfs nastrevenswaardig waren. Voor de intellectueel-burgerlijke bevolkingsgroep die de spectator-schrijvers representeerden leek er een nieuw gedragsmodel in opkomst te zijn dat huilen als publieke uiting van een innerlijk verfijnd gevoel stimuleerde.[34]

De Hollandsche Spectator kan ook in dit opzicht als vroege trendsetter beschouwd worden. Ik herinner hier allereerst aan de 'mannelijke' tranen van de deugdzame echtgenoot uit het tweede hoofdstuk die het grillige gedrag van zijn jonge bruid probeerde te corrigeren (en daarmee vervolgens de toorn van Grietje Kenouil over zich afriep). De tranen die in het bijzijn van een bezoeker aan zijn ogen ontschoten werden verondersteld een bijzonder effect te hebben – niet alleen op zijn jonge bruid, maar ook op de lezer die immers uit deze tranen kon begrijpen dat hier geen ongevoelige persoonlijkheid aan het woord was maar een liefdevolle echtgenoot die het beste met zijn gade voorhad.

Minstens even interessant is de passage over een huilende lezer die we aantreffen in de door de literaire canonvorming beroemd geworden 'Burgervrijage' van Kobus en Agnietje uit *De Hollandsche Spectator* van 1733.[35] Van deze novelle-in-afleveringen vermeldt Justus van Effen na enkele weken trots dat een van zijn dierbaarste vrienden "die een zeer vierige verbeeldingskracht bezit, dog door een treffelyk oordeel bestierdt" bij het lezen zijn tranen niet heeft kunnen inhouden.[36] Deze passage is daarom zo interessant omdat ze aantoont dat Van Effen niet alleen wenste te appelleren aan het verstand maar ook aan het gevoel van zijn lezers. De bewogen tranenvloed van zijn vriend – wiens karakter door de hierboven geciteerde introductie boven elke twijfel verheven was – wordt aan de andere lezers ten voorbeeld gesteld als de ideale reactie op het verhaal.

32. Vincent-Buffault, *History of tears*, 29-31.

33. De regie van deze tv-programma's zorgt ervoor dat de emotioneel-bewogen man anders in beeld wordt gebracht dan de emotioneel-bewogen vrouw. Zie voor een analyse daarvan: Kramer, 'Huilende heren'.

34. Verder onderzoek naar andere gedragsliteratuur uit die periode zou kunnen uitwijzen of er over de opkomst, verspreiding en neergang van dit gedragsmodel nog meer te zeggen valt. De recent weer opgeleefde belangstelling voor historische brieven-, manieren- en etiquetteboeken belooft in de nabije toekomst (ook voor het *gender*-onderzoek) interessante resultaten op te leveren van de hand van onder anderen Alain Montandon in Frankrijk en Herman Roodenburg in Nederland.

35. Voor de canonvorming: Knuvelder, *Handboek Nederlandse letterkunde*, II, 418 en Drop e.a, *Raamwerk*, 57-58. Een twintigste-eeuwse heruitgave: Justus van Effen, *Kobus en Agnietje*, bezorgd door Aug. A. Boudens (Den Haag 1961).

36. *De Hollandsche Spectator* (26 oktober 1733) 255.

Zowel het (didactisch) appelleren aan de emoties van de lezer als ook het ten voorbeeld stellen van de gevoelige man, zijn elementen die terug te vinden zijn in de eerste Engelse spectators van Steele en Addison – door Justus van Effen zo hogelijk bewonderd. Sommigen beschouwen Steele en Addison daarom als vroege vertegenwoordigers van het 'sentimentalism' in Groot-Brittannië.[37] Ook Marivaux, de eerste Franse spectator-schrijver, is wel als een wegbereider van de 'sensibilité' getypeerd.[38] Zonder Van Effen nu de eerste sentimentele auteur in Nederland te willen noemen,[39] vind ik de parallel in zoverre verhelderend dat ze nog eens onderstreept dat er binnen de Verlichtingsformule van de spectators – hoezeer ook gericht op de rede – van begin af aan ruimte is geweest voor het gevoel.[40] Het zou echter tot de jaren zeventig van de achttiende eeuw duren voordat de Nederlandse spectatoriale auteurs die ruimte op grote schaal gingen benutten.

De figuur van de gevoelige man komt in de spectators dus pas tot volle wasdom in de tweede eeuwhelft. Hij gaat zich dan in een veelvoud van situaties profileren waarbij zijn tranen een belangrijke rol spelen. Zo schaamt hij zich niet al wenend zijn diepe bewogenheid te tonen wanneer een geliefd persoon sterft.[41] De sensibele man loopt liever het risico door ongevoeligen van vrouwelijke zwakheid verdacht te worden, dan zich het recht te laten ontnemen om tranen te plengen op het graf van een vriend:

"Wil, Trotsaard! wil u vrij beroemen,
Dat gij het woên van 't noodlot tart';
Gij moogtme als laag, als vrouwlijk doemen,
Ik juich in een gevoelig hart!
Vloeit, traanen, vloeit, met gansche beeken!
'k Ben Man, maar schaam mij geen getraan;
Neen, Laura! daar elks traanen leeken,
Zou mij de koelheid schandlijk staan (...)
ô Laura, laten we ons verblijden,
dat onze Ziel gevoelig is,
En, moeten wij met andren lijden,
't Gevoel schenkt troost, bij droefenis."[42]

Talloze malen toont de gevoelige man zich getroffen wanneer hij deel heeft aan roerende gebeurtenissen in de familiesfeer of daar als vriend getuige van is. De dochter of zoon die het ouderlijk huis verlaat, de dreigende scheiding van gelief-

37. Todd, *Sensibility*, 19-20; Shevelow, *Women and print culture*, 140-145; Dwyer, 'Enlightened spectators', 102-107. Graeber daarentegen vindt Steele en Addison eerder Stoïsch dan sentimenteel in hun gedachtegoed, zie zijn *Moralistik und Zeitschriftenliteratur*, 135-137.

38. Graeber spreekt in dit verband over een *Rokoko-Empfindsamkeit*, zie hiervoor zijn *Moralistik und Zeitschriftenliteratur*, 133-182.

39. Ook Graeber vindt het te ver gaan om Van Effens positieve houding tegenover bepaalde emotionele verschijnselen (in *Le Misantrope*) als 'sentimenteel' te duiden, zie *Moralistik und Zeitschriftenliteratur*, 87.

40. Ibidem, 206-212.

41. *De Philanthrope* (27 december 1757) 516-517 en (29 september 1762) 306; *De Gryzaard* (22 april 1768) 339; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 122.

42. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IX (1791) 77-99: "Gedicht ter ere van het overlijden van de Heer Jan van Vollenhoven Jansz., Leeraar der Remonstranten te Rotterdam."

den, de verzoening van uit elkaar gegroeide familieleden, het weerzien van een verloren gewaande dierbare of de opofferingsgezindheid van een liefhebbende zoon of broer: er is aanleiding genoeg om de tranen rijkelijk te laten vloeien.[43]

De vertellingen onderstrepen bovenal het belang van de affectieve banden binnen het gezin. Regelmatig komen deze onder druk te staan van de maatschappij en worden gezinsleden in het verlengde daarvan geconfronteerd met onderling strijdige belangen of emoties. Soms gaat het daarbij om meningsverschillen over de ideale schoonzoon of schoondochter, soms dreigen andere omstandigheden de gezinsleden letterlijk en figuurlijk uiteen te drijven. Maar de onderlinge banden blijken uiteindelijk altijd sterk genoeg om dergelijke crisissituaties het hoofd te bieden en te overwinnen. Vooral op momenten waarin dierbaren van elkaar gescheiden dreigen te worden of elkaar weer hervinden, tonen juist de tranen van mannelijke gezinsleden en toeschouwers wat de ware liefde vermag en welk positief effect zij heeft op de direct betrokkenen. Wanneer ook de ogen van de vader met tranen gevuld raken, komt de vertelling tot een climax want deze tranen staan feitelijk op gespannen voet met zijn autoriteit als gezinshoofd. De plot maakt echter duidelijk dat deze vaderlijke macht in harmonie dient te blijven met de vaderlijke tederhartigheid.[44]

Maar het gemoed van de gevoelige man schiet niet alleen vol bij aandoenlijke familiegebeurtenissen: het raakt ook bewogen wanneer hij ziet dat anderen in de problemen zijn geraakt. Zeer betekenisvol in de spectators zijn de beschrijvingen van weldoeners die – aangezet door diepe gevoelens van medelijden, mensenliefde of vriendschap – de hand reiken naar de minder gelukkigen der aarde die in een uitzichtloze situatie terecht gekomen zijn. Vrouwe Fortuna mag hen in de steek gelaten hebben, de ware mensenvriend staat altijd klaar om de in nood geraakte medemens te helpen.

Het gaat hier om twee kanten van dezelfde soort sensibiliteit, die zich dus niet alleen uit in de liefdevolle tranen van een man voor zijn dierbaren maar ook in het bewogen medeleven voor personen buiten de directe familiekring met wie hij zich in zijn mensenliefde evenzeer verbonden voelt.[45]

Het optreden als menslievende held

Het medelijden dat de sensibele man voor zijn medemensen voelt, uit hij in menslievende daden: hij waagt zijn leven om drenkelingen te redden en logenstraft daarmee het idee dat de gevoelige mens verwijfd of laf zou zijn.[46] Het thema van

43. *De Nederlandsche Spectator* VI (1754) nr.133, 1e brief en IX (1757) nr.212, 31; *De Philanthrope* (21 juli 1762) 231; *Bataafsch Musaeum* (8 april 1771) 234; *De Rhapsodist* I (1771) 113, 149; *De Opmerker* (1 maart 1773) 151; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.22, 172.

44. Zie hiervoor ook Vincent-Buffault, *History of tears*, 20-24.

45. *De Denker* (7 mei 1764) en (23 september 1765) 303-304; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 393-416.

46. *Bataafsch Musaeum* (8 april 1771) 234-236; *De Rhapsodist* IV (1775) 150-163; *De Menschenvriend* II (1789) nr.63; *De Vraag-Al* V (1795) nr.235; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.38, 299.

de held die zijn leven in de waagschaal stelt om bijvoorbeeld de hulpeloze slachtoffers van een schipbreuk te redden, is in de spectators populair omdat het ertoe bijdraagt "ons menschlievender en beter te maaken; (...) zy moet tevens onze gezellige hartstogten opwakkeren, zy moet de grootmoedigheid in onze zielen aankweeken, zy moet ons op de deugd doen verlieven, en ons met yver en moed vervullen om allerwegen te vliegen, daar onze pligt ons roept".[47] Dit gedragsmodel wordt overigens niet alleen via de spectators uitgedragen, maar ook gestimuleerd door verschillende genootschappen zoals de in 1767 opgerichte *Maatschappij tot redding van drenkelingen*. Ook de erepenningen die de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* in 1795 instelt voor heldhaftige daden in noodsituaties, blijken relatief vaak uitgereikt te worden aan redders van drenkelingen die nota bene zelf niet eens altijd de zwemkunst meester zijn.[48] Deze opmerkelijke aandacht voor het lot van de 'te water geraakte' laat zien dat hier in de cultivering van de mensenliefde aansluiting wordt gezocht bij de speciale relatie die tussen het Nederlandse volk en zijn waterrijke omgeving bestaat.

Door medelijden bewogen bindt de menslievende held verder de strijd aan met de uitwassen van het rechtssysteem en helpt onschuldig veroordeelden uit hun gevangenschap.[49] Ook op dit punt zien we weer een opvallende parallel tussen de literatuur en sociale realiteit van die dagen: mogelijk geïnspireerd door de literaire cultus van het gevoel maar op hun beurt weer een inspiratiebron voor romanen toneelschrijvers, weten bijvoorbeeld in Frankrijk advocaten opvallende successen te boeken met roerende pleidooien waarin ze direct aan de sensibiliteit van hun toehoorders appelleren.[50] In de Nederlandse spectators identificeren de personages in sentimentele vertellingen zich zelfs zo ver met hun medemens dat zij bereid blijken persoonlijk de plaats van een ander in de gevangenis in te nemen en in zijn plaats de straf te ondergaan. Ware mensenliefde vereist dat men probeert het lot van een vriend in gevangenschap te verlichten. Dat kan ook door zich bij hem in een cel te laten insluiten. Een dergelijke opofferende daad heeft uiteraard een heilzaam effect op het moreel: "beiden weenden zy traanen van tederheid, troosteden zich met de hoede des hemels, en het heil der vlekkelooze Deugd maakte hen onvatbaar voor de smart van kerker en ketenen."[51] Is het nog nodig te vermelden dat voor deze vrienden uiteindelijk alles goed afloopt en beide ongedeerd het gevang verlaten?

Voorts houdt de ware mensenvriend minder fortuinlijken de schuldeisers van het lijf door de schulden uit zijn eigen kapitaal te betalen, en vaak ontfermt hij zich vervolgens over het hele gezin, helpt het aan nieuw onderkomen en werk zodat het een nieuw leven kan opbouwen.[52] "Hy ondersteunt het gantsche gezin,

47. *De Rhapsodist* IV (1775) 150.
48. Kruithof, *Zonde en deugd*, 90-91.
49. *De Nederlandsche Spectator* IX (1757) nr.212; *De Menschenvriend* VIII (1795) nr.3; *De Vaderlander* (13 juli 1778); *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.46.
50. Lüsebrink, 'L'innocence persécutée', 90-99.
51. *De Menschenvriend* I (1788) nr.8, 60.
52. *De Philanthrope* (29 september 1762) 305-306; *De Hollandsche Wysgeer* V (1762) nr.262, 143; *De Gryzaard* (22 april 1768) 43-44; *De Rhapsodist* III (1773) 211-249; *De Opmerker* (1 maart 1773); *De Vriend van 't*

geeft met een traan van medelyden; elk jongsken huppelt erkennend om hem heenen; en dat geven geeft hem meerder vreugd, dan alle veréeringen en loftuigingen".[53] Hij is bereid om welwillende arme sloebers zijn vertrouwen te schenken en hen met een geldelijke lening of gift een kans in de wereld te geven.[54] Soms vraagt de emotionele betrokkenheid zoveel van de hulpverlener, dat hij later een fysieke terugslag van zijn weldaden ondervindt: de ziekte die een van de weldoeners treft als gevolg van de vele terwille van anderen uitgestane "*fatigues*, en nog meer hartstochten", laat zien hoe veel de ware mensenliefde soms van een persoon kan eisen.[55]

Al deze door tranen gevoede weldaden komen voort uit een diep gevoeld medeleven voor de medemens, dat niet beperkt blijft tot verwanten en vrienden maar ook door vreemden wordt opgeroepen. Hoewel het grootste deel van de spectator-schrijvers duidelijk vanuit een christelijke inspiratie werkt, raakt in deze spectatoriale vertellingen de liefdadigheid in zoverre geseculariseerd dat ze zich nu veelal manifesteert als uiting van een verlicht gevoel van sociabiliteit zonder dat er nog expliciet aan het christelijke gevoel van naastenliefde wordt gerefereerd. Het gaat er bij dit soort activiteiten bovendien om het kaf van het koren te scheiden. Er moet bijvoorbeeld verstandelijk een onderscheid gemaakt worden tussen ware armen die buiten hun schuld in problemen zijn geraakt en luie bedelaars die gewoonweg niet willen werken.[56] De gewoonte om impulsief of vanuit een christelijke liefdadigheids*plicht* aan iedereen aalmoezen te geven, doet volgens sommige auteurs het land in het geheel geen goed.[57]

Liefdadigheid getuigt dus niet per definitie van deugd. Wanneer men bijvoorbeeld enkel uit een innerlijke aandoening bewogen wordt om een ander goed te doen, moet men op zijn hoede zijn. Ondanks de schijn van het tegendeel, blijven beheersing en redelijkheid een belangrijke component uitmaken van de cultus van het gevoel.[58] Immers zonder een besef van zeden, zonder een element van rationaliteit en zelfcontrole bestaat in de liefdadigheid het gevaar in buitensporigheden te vervallen. Dat geldt onder meer voor "zulken, die zich door hunne goede inborst laten bedriegen, om hun eigen welzyn, en dat hunner vrouwen en kinderen, wier welzyn zy verpligt zyn boven dat van alle anderen te bevorderen, ten behoeven van vreemden opteofferen, en zig zelven bederven om anderen te redden".[59] Weldadigheid hoort evenredig te zijn aan iemands vermogen en mag anderen niet schaden.[60] Betekent dit dan ook dat opofferende daden van mede-

Vaderland (1786) nr.22, 172; *De Menschenvriend* I (1788) nr.3, 20-21 en VIII (1795) nr.3; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 173-185; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.38, 301-304.

53. *De Menschenvriend* I (1788) nr.3, 20.

54. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 173-185; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.38, 304.

55. *De Gryzaard* (22 april 1768) 341-342.

56. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 269-271; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.23, 177, 182; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 62-63; *De Vraag-Al* VI (1797) nr.288.

57. *De Opmerker* (6 september 1773); *De Vaderlander* (27 januari 1777) en (20 oktober 1777); *De Borger* (17 oktober 1778); *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.23.

58. Dwyer, 'Enlightened spectators'; Sauder, 'Bürgerliche Enpfindsamkeit?', 153.

59. *De Opmerker* (24 november 1777) 43.

60. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 123.

menselijkheid voorbehouden zijn aan personen die relatief ongebonden zijn en bovendien over een flinke hoeveelheid geld beschikken?

De mensenvriend sociaal geprofileerd

We stuiten hier op een uiterst interessante spanningslijn in de spectatoriale emotionele cultuur. Enerzijds veronderstelt liefdadigheid – naast een bepaalde hoeveelheid medelijden – evident ook "onder het menschdom, noodzaakelyk, verschillende staaten, rykdom en armoede. Zonder dit verschil (...) zou de milddaadigheid, by mogelykheid, geene plaats kunnen vinden."[61] In die zin gaat het hier dan ook om daden die van oudsher verbonden zijn met de positie van de sociaal sterkere in de samenleving, het zijn daden die het principe van de standenstaat bevestigen en geenszins aanvechten.[62] In de spectators is dit terug te vinden in het feit dat een respectabel aantal van de voorbeeld-weldoeners afkomstig is uit de adel.[63] Anderzijds wordt in een aantal van dezelfde bijdragen een contrast geschetst met het minder menslievende gedrag van enkele adellijke vaders en broers waaruit blijkt dat de gewenste edelmoedige en verheven eigenschappen niet vanzelfsprekend tot de verworvenheden van de adel behoren.[64] Andere spectatoriale auteurs hebben er in andere contexten al vaker een betoog aan gewijd: ondanks het 'noblesse oblige' is een adellijke geboorte voor hen geen enkele garantie voor edel gedrag.[65] Personen die zich vanwege hun 'edele geboorte' menen te kunnen laten voorstaan op een delicater gestel en gevoeliger hart, worden dan ook gehekeld.[66]

Het predikaat van milddadige weldoener blijkt daarmee niet alleen weggelegd te zijn voor de machtigen der aarde. Er zijn volgens de spectator-schrijvers ook mensen die hun mensenliefde en mededogen in wat bescheidener maar minstens even belangrijke weldaden vormgeven. Iemand die God wil navolgen, kan een behoeftige altijd iets waardevols geven: "dan eene maatige en zuinige leevenswys, waarin hy alleen de behoeften der natuur voldeed, hoe wel verre van eene gierigheid, stelde hem hier toe in staat."[67] In deze wat eenvoudiger mensenvriend herkent de lezer de predikant of in andere betogen soms de eenvoudige koopman.[68] De juiste medegevoeligheid voor de medemens hoeft zich niet per se te uiten in grote gebaren maar kan zich evenzeer tonen in kleine weldaden, in de hulpvaar-

61. *De Kosmopoliet* (2 juni 1777) 170-173.

62. Zie hierover ook Brissenden, *Virtue in distress*, 80-82 en Denby, *Sentimental narrative*, 116-138.

63. *De Vaderlander* (25 augustus 1777) en (13 juli 1778); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nrs. 21-22; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 95-105; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nrs. 16 en 18.

64. *De Vaderlander* (25 augustus 1777); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nrs. 21-22; *De Menschenvriend* I (1788) nr.35; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nrs. 16 en 18.

65. Bijvoorbeeld in *De Algemeene Spectator* (19 januari 1742); *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (27 februari 1743); *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.LXIX 553-555; *De Onderzoeker* (13 maart 1769); *De Naamlooziana* (1772) 81-96.

66. *Kweekschool des Vernufts* II (1763) 3e afdeling, nr.12, 102-103 en *De Opmerker* (12 augustus 1776) 339-340.

67. *De Vaderlander* (23 maart 1778) 91-96.

68. *De Philosooph* (9 februrai 1767) 47-48; *De Gryzaard* (15 en 22 april 1768); *De Vaderlander* (26 oktober 1778) 341-342; *De Menschenvriend* VIII (1795) nr.28-29; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.38.

digheid van een persoon die zelf ook niet veel te missen heeft, in de edelmoedigheid van diegenen die zichzelf opofferen voor vrienden in nood of die hun vijanden de helpende hand toesteken.[69]

In theorie is dus in alle sociale lagen een gevoeligheid voor het lot van de medemens te vinden. Sommige auteurs benadrukken dan ook dat mensenliefde een innerlijk gevoel is dat bij de natuur van iedere mens hoort.[70] Anderen spreken toch nog bij voorkeur over weldadigheid in termen van een christelijke plicht maar poneren daarmee eveneens een zekere geldigheid voor iedere mens.[71]

Tegelijkertijd blijkt het vermogen zich open te stellen voor de ellende van anderen in de praktijk wel degelijk mede afhankelijk te zijn van externe factoren. Van de mens die zelf nog nooit een tegenslag in het leven heeft hoeven te incasseren, kan men volgens sommige auteurs weinig gevoel verwachten. Voorspoed maakt ongevoelig voor de noden van anderen. Juist verdriet, armoede en rampspoed hebben een louterende werking op de ziel.[72] Ook de opvoeding speelt een belangrijke rol. Dat de spectator-schrijvers voorstanders zijn van een *éducation sentimentale* die de 'gezellige driften' verder stimuleert, weten we uit hun pedagogische betogen die in het vierde hoofdstuk besproken zijn. Wanneer het een kind in zijn jeugd al te gemakkelijk wordt gemaakt, ontwikkelt het zich tot een egocentrische in plaats van een barmhartige persoonlijkheid. Iemand zal het de (christelijke) plichten van naastenliefde en medelijden moeten bijbrengen. Oefening kan de deugd van het medegevoel stimuleren.[73]

Naast tegenslagen en opvoeding, worden studie en arbeid genoemd als factoren die een persoon meer gevoelig maken voor het geluk en ongeluk van medemensen: "Dit teder gevoel (...) de overplaatsende drift, die ons smart en vreugd van anderen doet voelen werkt inzonderheid in de gelukkige klassen der maatschappy, de arbeidsaamen en studeerenden; zy ontwikkelt zig minder in lediggangers".[74] Door zo onder anderen de intellectuelen te typeren als groep die meer genegen is tot het ontwikkelen van verheven gevoelens, profileren de desbetreffende spectator-schrijvers ook zichzelf indirect als mensenvrienden.

Een vergelijkbaar mechanisme speelt bij de spaarzaamheid die als bestaans-

69. *De Vaderlander* (28 oktober 1776); *De Opmerker* (17 november 1777) 37-38; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 331-334; *De Menschenvriend* I (1789) nr.11; *De Vraag-Al* V (1795) nr.235; *De Welmeenende Raadgeever* III (1793) nr.9; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1797) 1e afd., 29-41; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.4, 31, nr.16, nr.18, nr.46.

70. *De Onderzoeker* (18 september 1769); *De Opmerker* (13 april 1778); *De Menschenvriend* I (1789) nr.43, 338; *De Antwoorder* III (1794) nr.107, 24.

71. *De Denker* (26 september 1768) 305-308; *De Vaderlander* (27 januari 1777); *De Opmerker* (13 april 1778); *De Menschenvriend* I (1789) nr.43 en 45; *De Vraag-Al* IV (1792) nr.206; *De Welmeenende Raadgeever* III (1793) nr.9; *De Wereld-Beschouwer* I (1794) nr.7, 50-51.

72. *De Philanthrope* (29 september 1762); *De Opmerker* (1 maart 1773); *Monitor* (7 april 1780) 5-6; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nrs. 21-23; *De Menschenvriend* I (1789) nr.3; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.1, 5-7.

73. *De Opmerker* (17 november 1777) 35 en (24 november 1777) 46-47; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nrs. 21-23; *De Menschenvriend* I (1789) nr.3, 17; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 495.

74. Citaat uit *De Rhapsodist* III (1773) 202. Vergelijk verder *De Vaderlander* (25 augustus 1777); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.22, 173-174; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 122; *De Menschenvriend* VI (1793) nr.9, 226-227, 232.

Afbeelding 41: 'Het medelijden'. Prent uit Proeve van kleine gedigten voor kinderen *(Utrecht 1779-1782) van Hieronymus van Alphen. Het bijgaande gedicht:*

"Wie dat ik immer smart zie dragen,
'k Heb ook gevoel daar van.
Ik sluit mijn oor niet voor zijn klagen,
maar help hem als ik kan.

Een mensch in droefheid optebeuren,
Is zelfs voor kinders zoet.
Die spotten kan met hen die treuren,
Vertoont een slegt gemoed.

Zou mij eens anders leet verblijden?
Zou 'k lagchen in zijn smart?
O neen, een edel medelijden
Past aan mijn kinderhart.

Ik wil dan met bedroefden klagen,
Hen troosten in hun pijn.
Eens anders last te helpen dragen,
Zal mijn genoegen zijn."

voorwaarde voor de liefdadigheid naar voren wordt geschoven.[75] Stonden immers de Nederlanders niet bekend als een uiterst spaarzaam volk? Het lijkt geen toeval dat volgens enkele spectator-schrijvers juist de weldadigheid een nationale karaktertrek van het Nederlandse volk is.[76] Deze auteurs doelden daarbij waarschijnlijk op het vroegmoderne stelsel van sociale voorzieningen dat in de Republiek via de protestantse diaconieën en de talloze (burger)gasthuizen, weeshuizen, oudemannen- en oudevrouwenhuizen goed ontwikkeld was en dat door buitenlanders in hun reisverslagen steevast geprezen werd.[77] Ook de Nederlanders waren hier

75. *De Vaderlander* (23 maart 1778) 91-96 en (24 augustus 1778) 269; *De Kosmopoliet* (2 juni 1777) 171.
76. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 195; *De Wereld-Beschouwer* I (1794) nr.7, 53.
77. McCants, 'Nederlands republikanisme'.

trots op.[78] Maar aan het einde van de achttiende eeuw voldeed dit sociale stelsel volgens sommige verlichte geesten niet meer aan de eisen van de tijd. Volgens een briefschrijver in een van de late spectators zouden de Nederlanders hun weldadigheid strakker of meer van overheidswege moeten organiseren zoals dat in Engeland het geval was. Dáár werd tenminste geïnvesteerd in fabrieken, handel, kunsten, wetenschappen en andere nuttige uitvindingen en inrichtingen, terwijl híer een combinatie van onverschilligheid, gierigheid en lichtzinnige uitgaven een goed georganiseerde weldadigheid tegenwerkte.[79]

Door enkele auteurs in de spectators wordt verder de graad van beschaving als factor van betekenis aangemerkt.[80] Onbeschaafde wilden zouden door hun fysiek harde bestaan minder gevoelig zijn voor ellende van anderen[81] en simpele boeren zouden meer op zinnelijke genoegens dan op zedelijke weldaden gericht zijn.[82] Maar anderen hebben toch weer een andere visie op de werking van de beschaving: "De trotze hoveling, afgemat van vermaak, afgodendienaar van zich zelven, zal met een onverschillig oog, den ongelukkigen, van de hoogte zyner grootheid beschouwen". Daartegenover staat dan de "boersche rondborstigheid des Landmans, alleen geleid door de eenvouwdige natuur! Onder een ruuw voorkomen is zyn hart edelmoedig".[83] De edelmoedigheid van de boerenstand is overigens een bekend thema in de internationale sentimentele literatuur.[84] Opnieuw speelt daarbij de tegenstelling tussen ware en valse beschaving een rol. Deze tegenstelling maakt het mogelijk dat zelfs binnen eenzelfde spectatoriaal tijdschrift over de relatie tussen beschaving en sensibiliteit uiteenlopende meningen worden geventileerd. Terwijl Bernardus Bosch in *De Menschenvriend* van 1789 de mens van nature wreed noemt en het medelijden als verdienste van de beschaving aan de wilde ontzegt, stelt Petronella Moens in 1798 in hetzelfde tijdschrift de edele en aandoenlijke Afrikaan boven de wrede Europese slavenhandelaar.[85]

Petronella Moens is in die tijd niet de enige die retorisch gebruik maakt van contrasten om de morele superioriteit van de gevoelige mens boven de ongevoelige te vestigen.[86] Met die tegenstellingen raakt tevens het profiel van de gevoelige man in de spectators verder omlijnd, al blijft het minder scherp dan de twintigste-eeuwse onderzoekster zou willen. Een veel gehanteerd contrast is bijvoorbeeld dat tussen de rijke vrek of schuldeiser en de zichzelf opofferende deugdzame man. Het stalen of versteende hart van de gierigaard wordt tegenover het gevoelige hart van de mensenvriend geplaatst.[87] Andere tegenpolen van de teerhartige

78. Frijhoff, 'Zelfbeeld van de Nederlander', 14-15.
79. *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1797) 1e afd., 243-247.
80. *Sem, Cham en Japhet* (1800) nr.3, 22.
81. *De Rhapsodist* III (1773) 203.
82. *De Philosooph* (20 juli 1767) 225-226 betreft ingezonden brief.
83. *Monitor* (7 april 1780) 5.
84. Brissenden, *Virtue in distress*, 5-6.
85. *De Menschenvriend* II (1789) nr.81 en IX (1798) nr.17-18.
86. Lüsebrink, 'L'innocence persécutée', 90.
87. *De Hollandsche Wysgeer* V (1762) nr.262, 143; *De Pedagoog* (22 augustus 1766); *De Opmerker* (24 november 1777) 44-45; *De Menschenvriend* I (1789) nr.3, 20-21. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 659-672; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 65-66.

man zijn de al genoemde hoveling, de lichtmis en de (door weelde verwijfde) wellusteling,[88] de ledigganger[89] én de "noit schreyende Pluto" wiens onbeweeglijke gemoed hem zo geschikt maakte voor zijn positie als heerser over de onderwereld.[90]

Deze voorbeelden helpen ons via een omweg de gevoelige man sociaal te plaatsen. Want wie hij ook is, hij behoort in ieder geval niet tot de gelederen van de *Personae Intemperantes* die in het derde hoofdstuk besproken zijn. De conclusie dringt zich op dat de gevoelige man wat betreft de spectator-schrijvers niet gezocht moet worden in de hoogste maatschappelijke regionen maar juist in de lagen direct onder de adel en het regentenpatriciaat: bij intellectuelen, predikanten, kooplui en andere deugdzame burgers. Weliswaar wordt het slechts zelden met zoveel woorden gesteld,[91] maar de in deze subparagraaf verzamelde gegevens wijzen indirect toch duidelijk in die richting. Het leven van de elite is te gemakkelijk, haar leefwijze te weelderig, haar opvoeding te eenzijdig en hard werken te weinig noodzakelijk om het karakter van ware, gevoelige mensenvriend tot ontwikkeling te laten komen. Voor zover gevoeligheid en milddadigheid te beschouwen zijn als eigenschappen die oorspronkelijk vooral bij de hoogste stand thuishoorden, wordt in de spectators toch een interessante poging ondernomen om deze ideologisch aan de burgerij toe te eigenen. Een dergelijk toe-eigeningsmechanisme – met alle daarbij horende tegenstrijdigheden en ambivalenties – is overigens ook bekend uit veel andere sentimentele lectuur uit die tijd. In de Duitse, Engelse en Franse literatuurgeschiedschrijving wordt de stroming van het sentimentalisme dan ook vaak in verband gebracht met de groeiende culturele dominantie van de burgerij, die in deze periode weliswaar nog geen sociale eenheid vormde maar wel al een schrijfvaardige intellectuele voorhoede kende die zich steeds nadrukkelijker voor een eigen culturele, moreel verheven identiteit begon in te zetten.[92]

Een retoriek van de traan

Ondertussen is het een intrigerende combinatie: die van tranen en beheerste dadendrang die de spectatoriale representatie van de gevoelige man kenmerkt. Wie gewend is tranen te associëren met zwakheid, machteloosheid en passiviteit,[93] zal hier zijn of haar gebruikelijke referentiekader toch moeten loslaten. Blijkbaar

88. *De Opmerker* (24 november 1777) 44-45; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nrs.21-23; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 123-127; *De Menschenvriend* I (1789) nr.3, 18-19, 22; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1788) 95-105; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.11, 87-88, nr.26, nr.28, 219.
89. *De Rhapsodist* III (1773) 202.
90. *De Hollandsche Spectator* (26 oktober 1733) 225 met een verwijzing naar Horatius.
91. Een uitzondering vormt *De Vraag-Al* V (1795) nr.235, waarin wordt gesteld dat men de ware mensenvriend zelden aantreft in de hogere klassen maar dat deze des te vaker van eenvoudige komaf is.
92. Sauder, 'Bürgerliche Empfindsamkeit?'; Kaiser, *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang*, 38-55; Denby, *Sentimental narrative*, 116-138. Zie voor een problematisering van dit soms al te eenvoudig gebrachte verband: Pikulik, *Leistungsethik contra Gefühlskult*.
93. Dat is de gebruikelijke twintigste-eeuwse interpretatie van tranen, nog eens treffend onder woorden gebracht door Frijda in 'Mannen hoeven niet te huilen, ze hebben immers de macht', 125.

heeft het huilen in deze spectatoriale betogen geheel andere betekenissen. Een nadere analyse van de functies die het traanvocht in de spectators vervult, lijkt gewenst.

Om te beginnen vloeien de tranen van de gevoelige man die de spectator-schrijvers aan hun lezers ten voorbeeld stellen nooit uit zelfmedelijden voort. In haar fascinerende onderzoek naar de 'Geschiedenis van de traan' heeft Vincent-Buffault geconstateerd dat in sentimentele vertellingen het altijd het lot van de medemens is dat de ogen vochtig maakt.[94] Als zodanig symboliseren deze tranen het door God gegeven vermogen om geroerd te worden door de lotgevallen van de medemens. Dit vermogen is universeel, we treffen het niet enkel bij gevoelige geesten aan maar zelfs de meest hardvochtigen die bekend staan om hun ongevoeligheid kunnen tot tranen geroerd worden. Zo wist Philetes het "verstaalde hart van den Ouden *Avarus*" met zijn smeekbeden te vermurwen zodat deze laatste "zich in verrukking om den hals van *Philetes* wierp en in tranen uitbarstte." De tranen vormen hier het uiterlijke teken van de inkeer van de oude man:

> "O hatelijke, ô ongeoorloofde geldzugt! nu bemerk ik dat uw vermogen te zwak is om de ziel met genoegen te vervullen! heel wat anders is het 't geen ons gelukkig maakt. Beminnelijke Deugd, niets is kragtiger, niets vermogender dan uwe werking; gy opend mij de oogen, en doet mij regt smaken wat het zij, getroffen te worden door aandoeningen van teerhartig medelijden;"[95]

Zelfs de meest ongevoelige mens verbergt diep in het gemoed een zekere affectie voor de medemens. Het is de kunst deze emotie naar boven te halen en te activeren.[96] Mits het gemoed op de juiste wijze aangesproken wordt, tonen de tranenstromen dat dit deugdzame gevoel uiteindelijk te sterk is om zich door minder verheven emoties te laten onderdrukken.[97]

Deze heilzame bewogenheid kan onder meer worden opgeroepen door de tranen van een ander.[98] Zien huilen doet huilen, zou men met een variant op een modern gezegde kunnen stellen. Het is hetzelfde mechanisme waarop ook de emoties van de schouwburgbezoeker en meelevende lezer berusten die in het vierde hoofdstuk beschreven zijn. Tranen hebben een functie in het bekeren van andere mensen, vandaar dat ze zelden in stilte in een hoekje vergoten worden. Een enkel personage mag de neiging hebben zijn aandoening te verbergen,[99] in het algemeen lijkt het juist van strategisch belang anderen te laten delen in de emoties die de tranen symboliseren. Tranen zijn een communicatiemiddel, de aanwezigheid van anderen is van cruciaal belang.[100] Dat dit effect een enkele keer ook verkeerd ge-

94. Vincent-Buffault, *History of tears*, 8-9.
95. *De Pedagoog* (22 augustus 1766) 380.
96. *De Opmerker* (1 maart 1773); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.22, 172; *De Menschenvriend* I (1788) nr.3, 20-21; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 25; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 67.
97. Zie ook Vincent-Buffault, *History of tears*, 33-37 en Sauder, 'Bürgerliche Empfindsamkeit?', 153.
98. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.16, 123; *De Menschenvriend* I (1788) nr.3, 21.
99. *De Menschenvriend* I (1788) nr.3, 21 en VIII (1795) nr.3, 23.
100. Vergelijk Vincent-Buffault, *History of tears*, 15.

bruikt kan worden, bijvoorbeeld door berekenende vrouwen die proberen met hun tranenstromen mannen naar hun hand te zetten,[101] maakt het doel als zodanig niet minder verheven. Want het oproepen van gevoelens van medelijden en liefde die berusten op een identificatie met de medemens, blijft een edel streven waar de spectator-schrijvers zich in deze periode blijkens hun talrijke publicaties van dramatische verhalen en tranenrijke grafklachten vol overtuiging voor inzetten.[102]

In de spectators blijft het echter zelden bij tranen alleen. De tranen zijn een teken dat men zo diep getroffen is, dat actie geboden is. Tranen verlammen niet, integendeel, ze zetten aan tot handelen. Dat blijkt althans de context te zijn waarbinnen het fenomeen van de mannelijke tranen door de spectatoriale auteurs geprezen kan worden: "Dan alleen als traanen over de ellende, gepaard gaan, met poogingen om spoedige verlichting aantebrengen, (...) dan alleen oeffenen wy waare weldaadigheid".[103] Wanneer de sensibele man de tranen in zijn ogen voelt springen, is dit het beginsein voor een reeks weldaden. Men mag genegen zijn tranen te interpreteren als een teken van zwakheid, maar het is duidelijk een zwakheid waarin kracht verscholen ligt. Het is echter wel zaak dat die kracht zich ook manifesteert:

> "Die zachte, goedaardige, deelnemende en welwillende gewaarwordingen zyn niet genoeg, indien zy zich niet vertoonen, in believende diensttoebrengingen en hulpvaardigheid; buiten dit kunnen zy enkel en alleen uitwerkzelen zyn van een gevoelig zenuwgestel, van eene natuurlyke tederheid en ligtgeraakte weekhartigheid."[104]

Sommige auteurs lijken meer beducht voor deze verdenking van passieve en weke gevoeligheid dan andere. Om te benadrukken dat de tranen van de ware gevoelige man voortkomen uit zijn krachtige persoonlijkheid en sterke karakter, gebruiken zij bepaalde suggestieve zinsneden. Zo karakteriseren verscheidene spectator-schrijvers hun gevoelige personages expliciet als 'mannelijk'[105] of spreken over de "mannelijke gevoeligheid" die geactiveerd wordt wanneer "wij de onschuld koelbloedig zien beledigen, en de onnozelheid zien verdrukken."[106] Anderen benadrukken dat gevoeligheid hoort bij het karakter van een 'Man van eere' ofwel de *honnête homme*.[107] Voor ingewijden was dit een veelzeggende frase, want in het zeventiende-eeuwse ideaalbeeld van de *honnête homme* speelde een krachti-

101. *De Rhapsodist* I (1771) 102; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.11, 85; *De Menschenvriend* X (1797) 376.
102. Voorbeelden van dergelijke sentimentele bijdragen in: *De Philanthrope* (14-27 december 1757) en (18 januari 1758); *De Vaderlander* (22 mei-12 juni 1775) en (29 januari 1776); *De Kosmopoliet* (14 april 1777); *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.12 en nrs.21-23; *De Menschenvriend* III (1790) nr.37, IV (1791) nr.46, V (1792) nr.39, 304 en nr.48, VI (1793) nr.22 en nr.33 en X (1798) nrs.50-51; *De Godsdienstvriend* I (1789) nr.45; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 173-185; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nrs. 16, 18 en 38.
103. *De Menschenvriend* VI (1793) nr.30, 239-240.
104. *De Menschenvriend* VI (1793) nr.30, 239.
105. *Monitor* (7 april 1780) 6; *De Menschenvriend* II (1789) nr.86, 266, 268; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 42.
106. *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 41-42.
107. *De Denker* (26 september 1768) 305-308 en *De Menschenvriend* VIII (1795) nr.28.

ge, exclusief-mannelijke beheersing van het zelf een belangrijke rol.[108] Door dit ideaalbeeld te combineren met dat van de gevoelige man, wordt de mannelijke kracht van deze laatste door de spectator-schrijvers onderstreept: een mannelijke beheersing van zekere impulsen sluit een mannelijke, door emoties opgeroepen en van tranen vergezelde dadendrang op andere momenten niet uit.

Het doorbreken van de associatie tussen gevoeligheid en vrouwelijkheid blijkt dus een van de mogelijke strategieën om het karakter van de gevoelige, huilende man als ideaalbeeld geaccepteerd te krijgen. Naast de mannelijke retoriek van de zelfbeheersing die ik in het tweede hoofdstuk besproken heb, manifesteert zich hier een al even sekse-gebonden retoriek van de traan.[109] Toch verbindt niet elke spectator-schrijver tranen zo expliciet met mannelijkheid. Wellicht achtten sommigen het strategisch verstandiger om zo min mogelijk de aandacht te vestigen op het geseksueerde karakter van de gevoeligheid. Meningsverschillen waren op dit punt immers wel te verwachten. Waren niet velen in die tijd ook de overtuiging toegedaan dat vrouwen "in langmoedigheid, liefde, barmhertigheid (...) de Mannen overtreffen", juist omdat hun "passien doorgaans veel sterker als die van de Mannen zyn"?[110]

Hoe zit het dan met de tranen en dadendrang van vrouwen? Nu, ook voor vrouwen blijkt publiekelijk weldoen in theorie een loffelijke eigenschap te zijn. Maar zij lijkt voor de spectator-schrijvers een veel minder aansprekend thema te vormen dan de edelmoedige acties van mannen, want de publieke weldaden van vrouwen zijn in de spectators op de vingers van een hand te tellen.[111] Vrouwen stellen geen daden, zelfs geen emotionele, zo lijkt deze leemte in de spectator-teksten en overigens ook in andere sentimentele teksten uit die tijd ons te vertellen.[112] De tranen van vrouwen moeten voor deze auteurs eveneens een andere betekenis hebben gehad dan die van mannen, ze krijgen althans minder (en op een andere wijze) aandacht dan de mannelijke tranen. Maar misschien was het bij vrouwen ook wel minder nodig om de tranen als manifest teken van een diep, innerlijk gevoel te laten spreken: sprak die bewogenheid en gevoeligheid van vrouwen al niet voor zichzelf, werd ze niet al als vanzelf verondersteld? Of lijkt dat slechts zo voor de twintigste-eeuwse onderzoeker die – belast met de erfenis van de negentiende eeuw – terugblikt op de achttiende eeuw? Het is een vraag waarop ik in de volgende paragrafen een antwoord hoop te geven. Wat in ieder geval duidelijk zal worden, is dat de vrouwelijke gevoeligheid door de spectator-schrijvers naar een heel ander terrein verwezen gaat worden dan de mannelijke gevoeligheid die zich

108. Cohen, *Fashioning masculinity*, 13-25; Farr, 'Pure and disciplined body, 398-399; Kraakman, 'Mannelijkheid op drift', 271.

109. Ook Vincent-Buffault spreekt over een 'retoriek van de traan', zie: *History of tears*, 15-18.

110. *De Algemeene Spectator* (3 juli 1748) 33.

111. *De Honig-Bije in Prosa* (1773) nrs.4-5 z.p.; *De Vaderlander* (24 augustus 1778) 269, betreft interessant genoeg een gravin die zich distantieert van het hof en de weelde en zich ook in een aantal andere opzichten 'burgerlijk' gedraagt. Verder ook (26 oktober 1778) 339-340; *De Menschenvriend* I (1788) nr.7, 54-55; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 194-196, overigens een vertelling afkomstig van de Duitse schrijfster La Roche.

112. Denby, *Sentimental narrative*, 117.

veelvuldig buitenshuis mocht manifesteren. De gevoeligheid van vrouwen krijgt daarentegen een plaats toegewezen in het private domein van het gezin en huishouden.

6.3 Vrouwelijke omhelzingen en gedomesticeerde labiliteit

Hoewel uit de tranenstromen in de vorige paragraaf is gebleken dat ook de gevoelige man een sterke emotionele verbondenheid vertoont met zijn privé-kring, getuigt de literatuur in de tweede helft van de achttiende eeuw daarnaast van een krachtige ideologische tendens om juist vrouwen en hun emotionaliteit exclusief aan het huisgezin te koppelen. Het ideaal van de zorgende moeder en plichtsgetrouwe echtgenote is natuurlijk niet nieuw wanneer we het in de laatste decennia van de achttiende eeuw zo veelvuldig in de spectators en andere geschriften verwoord zien. Eerder al hadden bijvoorbeeld Erasmus en Cats met *Samenspraak over het huwelijk* (ca. 1520) respectievelijk *Houwelick* (1625) en *Trou-ringh* (1636/37) hun ideaalbeeld van een gehuwde vrouw gepresenteerd. Wat in de achttiende eeuw echter wel nieuw lijkt is de zeer nadrukkelijke aandacht voor de emotionele component in het moederschap en echtgenote-zijn alsmede een neiging om op basis daarvan andere sociale identiteiten voor de vrouw taboe te verklaren: de natuurlijke plichten maar vooral ook de emotionele gesteldheid van een moeder en echtgenote laten zich volgens deze ideologie maar moeilijk verenigen met een leven als bijvoorbeeld handelspartner, geleerde of in het publiek bestuur actieve vrouw.[113] In de spectators steunt deze nieuwe ontwikkeling zwaar op een verheerlijking van het huiselijk huwelijksgeluk en op het idee dat de vrouw een door God en de natuur gegeven bestemming heeft in het gezin.

Huiselijk huwelijksgeluk

Het genoegen dat de mensenvriend ondervindt wanneer hij uit medelijden en liefde gedreven zijn ongelukkige medemens de helpende hand toesteekt, vindt zijn natuurlijke evenknie in de geluksgevoelens die man en vrouw ervaren wanneer zij in een liefhebbend gebaar de hand reiken naar hun huwelijkspartner. De spectator-schrijvers worden niet moe de lof te zingen van het geluk dat gehuwden ten deel valt wanneer zij dit verbond met elkaar aangaan. Het is niet goed voor de mens om alleen te zijn. De “Natuur heeft deze uitspraak in onze harten verzegeld” door onze gevoelens daarop af te stemmen.[114]

Tegelijkertijd signaleren sommige auteurs onder de Nederlandse jeugd een groeiende afkeer van het huwelijk, hetgeen ze een verontrustende ontwikkeling

113. Een parallelle ontwikkeling zien we ook in andere landen: Knibiehler en Fouquet, *Histoire des mères*, 138-148, 162-167; Wickert, ‘Freud’s heritage’, 26-30.

114. Citaat uit *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 69; vergelijk ook *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1797) 2e afd., 159-172.

vinden.[115] Immers: als belangrijk doel van het huwelijk geldt het welzijn van de maatschappij te bevorderen door "dezelve nuttige leden en goede burgers in het teelen en wel opvoeden van kinderen te bezorgen"[116] – een redenering die we ook al zijn tegengekomen in de teksten die een verband construeerden tussen de weelde, het dalende aantal huwelijken en de afnemende bevolkingsgroei. De spectatoriale betogen over het huwelijk hebben dan ook wel wat weg van een reclameboodschap: het geluk dat men in de armen van de ander vindt wordt breed uitgemeten, terwijl de auteurs eventuele bezwaren tegen het huwelijk – geen roos zonder doornen – snel onder de tafel schuiven. De pijn van het kinderbaren of het verlies van de onafhankelijkheid zijn volgens hen kleinzielige overwegingen die een mens niet van het huwelijk mogen afhouden.[117]

Exemplarisch is een aflevering uit *De Denker* waarin een jonge vrouw erop gewezen wordt hoe kortzichtig haar categorische afwijzing van het huwelijk is. Volgens het principe dat het persoonlijk geluk te vinden is in het geluk van de ander, heeft zij immers haar eigen geluk in handen:

> "Met wat een tederhartigheid neemt de Man geen deel in de vergenoeging, die zyne Vrouw betuigt; en met wat een sterke aandoening moet de Vrouw zig niet verheugen, wanneer zy ziet, dat haar Man alle gevoelens van ware vreugd bezit, daarom, om dat hy iets tot haare vergenoeging heeft kunnen toebrengen?"[118]

Het huwelijk is een bron van vreugde en welbehagen juist omdat men zich in elkaar inleeft, elkaar aanvoelt en het geluk van de ander als hoogste doel stelt.[119] Wanneer men in moeilijke omstandigheden verkeert, bieden de aanwezigheid en het medeleven van de ander enorm veel troost "zo dat zelfs de tegenspoed hun reden van vernoeging geeft".[120] En dan hebben we het nog niet eens over "dien gelukkigen staat, dat hunne echt met tedere spruiten hunner liefde gezegend is". Wie zou niet naar een dergelijk geluk verlangen wanneer men ziet hoe ouders hun kinderen "dagelyks met de gevoeligste gemoedsbeweegingen omhelzen en aanschouwen?"[121] Het ouderschap heeft bovendien een verheffende werking, men wordt er een beter mens van.[122]

In het gezin vindt een vrouw kortom al het geluk en de emotionele vervulling

115. *De Denker* (23 september 1765) 297-304 en (27 juli 1767) 233-234; *De Menschenvriend* III (1790) nr.47 en – dezelfde constatering in een iets andere context – in *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.32, 270.

116. *De Vraag-Al* (1791) nr.76, 186.

117. *De Denker* (27 juli 1767) 239-240; *De Gryzaard* (8 juli 1768) 14.

118. Citaat uit *De Denker* (27 juli 1767) 235. Vergelijk verder *De Nagtstudie van Justus Bickerstaff* (1747-1748) nr.16, 188.

119. *De Gryzaard* (8 juli 1768) 12-15; *De Onderzoeker* (19 februari 1770) 130; *De Vaderlander* (26 oktober 1778) 340, 343; *De Menschenvriend* III (1790) nr.47, 372-376; *De Godsdienstvriend* VI (1794) nr.32, 255; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 677-679.

120. Citaat uit *De Denker* (27 juli 1767) 237-238. Vergelijk ook *De Gryzaard* (15 juli 1768) 18 en *De Menschenvriend* III (1790) nr.47, 372 en VII (1794) nr.7.

121. Citaat uit *De Denker* (27 juli 1767) 237. Vergelijk ook *de Gryzaard* (5 juli 1768) 18; *De Onderzoeker* (19 februari 1770); *De Vaderlander* (26 oktober 1778) 343; *De Menschenvriend* III (1790) nr.47, 376; *De Godsdienstvriend* VI (1794) nr.32, 256.

122. *De Gryzaard* (26 augustus 1768) 72.

waarnaar een mens op zoek kan zijn. Maar hetzelfde geldt voor de man wie – vermoeid van zijn werk dat hij "tot welzyn van zyn huisgezin, en tot aanwas zyner tydelyke middelen" verricht heeft – thuis een vrouw wacht die aan niets anders denkt "dan hoe zy haaren afgewerkten Egtgenoot in haare liefde-armen verkwikken en wel onthaalen zal".[123] Met wie zou een man anders zijn diepste gevoelens kunnen delen?[124] Zijn vrouw is zijn troost en vreugde, zijn gezin voor hem een toevluchtsoord in een harde en harteloze wereld, een "hemel van rust en tevredenheid" temidden van alle aardse problemen.[125]

Het zijn voor ons inmiddels gemeenplaatsen geworden.[126] Maar in hoeverre waren ze dat al ten tijde van deze spectatoriale betogen? Mogelijk betreft het tot op zekere hoogte bekende voorstellingswijzen, maar het feit dat de lezer deze in veel mindere mate aantreft in de eerste helft van de achttiende eeuw geeft te denken. De toegenomen frequentie en uitwerking van deze betogen, de context waarbinnen ze gepresenteerd worden doen vermoeden dat ze – parallel aan de nieuwe betogen over het medelijden en de mensenliefde – een speciale functie vervullen in het veranderende spectatoriaal verhaal over emoties en hartstochten.

Het gepropageerde echtelijke geluk vormt als het ware de huiselijke pendant van de gelukkigmakende, publieke weldaden die eerder in dit hoofdstuk besproken zijn. Want het echtelijk geluk wordt bovenal gepresenteerd als huiselijk geluk dat zich binnenskamers afspeelt. Het bloeiende gezelschapsleven waar de achttiende eeuw om bekend staat, lijkt aan het einde van de eeuw aan betekenis in te boeten. Niet alleen van vrouwen maar ook van mannen wordt verwacht dat zij een groter deel van hun vrije tijd in de schoot van het huisgezin doorbrengen.[127] Er ontstaat een tendens om de sociabiliteit van saletleven, koffiehuis en genootschap aan banden te leggen. De wachtende echtgenote thuis mag niet aan haar lot worden overgelaten.[128] Het schrikbeeld van het kwade wijf dat met haar hartstochtelijke poetswoede en heerszucht de man het huis uitjaagt, heeft concurrentie gekregen van de liefhebbende, tedere echtgenote die verlangend naar de terugkeer van manlief uitziet. Het komt een enkele keer nog wel voor dat een man zijn heil buitenshuis zoekt omdat het wangedrag van zijn vrouw het leven thuis onleefbaar maakt, maar vaak wordt nu ook de man gewezen op zijn verplichtingen thuis en de noodzaak het huiselijk geluk op de juiste waarde te schatten.[129]

123. Citaat uit *De Denker* (27 juli 1767) 236-237. Zie verder ook *De Grijzaard* (26 augustus 1768) 71; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 67-68 en *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 56.

124. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 67.

125. Citaat uit *De Menschenvriend* VII (1794) nr.30, 238. Vergelijk verder *De Gryzaard* (8 juli 1768) 15-16 en (15 juli 1768) 17-18; *De Denker* (13 januari 1772) 13-14; *De Vaderlander* (26 oktober 1778) 342-343; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.10, 76; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1790) 321.

126. De langdurige aantrekkingskracht van deze geïdealiseerde visie op het gezin als een toevluchtsoord in een wrede omringende wereld, blijkt uit de titel die Lasch in 1977 koos voor zijn boek over de crisis in het moderne familieleven: *Haven in a heartless world*.

127. Zo ook in de publicaties van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, zie daarvoor Kruithof, *Zonde en deugd*, 69-70 en Krol, *Smaak der natie*, 53-105.

128. *De Menschenvriend* III (1790) nr.48, 381-383; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1790) 313-319.

129. *De Menschenvriend* III (1790) nr.46, 362-365; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 577-597.

Het huiselijk huwelijksgeluk behoort – evenals de uit medelijden begane weldaden van de mensenvriend – tot de zedelijke genoegens, de *vermaken van het hart*, die de spectator-schrijvers wensen te stimuleren als alternatief voor de egocentrische, uithuizige genoegens van de coquettes, lichtmissen en saletjonkers die zij voor een belangrijk deel verantwoordelijk stellen voor de verwording van de natie.[130] De deugd van de huiselijkheid wordt ook in andere literatuur van die tijd ingezet als wapen tegen het nationaal verval.[131] Het is daarbij niet toevallig dat veel van de ontroerende gezinstafereeltjes in de spectators zich op het platteland afspelen.[132] De verveling en verdorven hartstochten van het oppervlakkige uitgaansleven in de stad worden nadrukkelijk gecontrasteerd met de zuivere emoties en oorspronkelijke genoegens van het leven op het platteland.[133] Daar kan men in alle rust de eenvoudige geneugten van de huiselijke vrede, leerzame lectuur en de schoonheid van de natuur smaken, eventueel in gezelschap van een select groepje vrienden.

In deze betogen zien we opnieuw dat de voor het Verlichtingsdenken zo centrale filosofie van het geluk een belangrijk aandeel heeft in de cultus van het gevoel, die op dit punt bovendien verbonden raakt met een verheerlijking van gezin en natuur.[134] Overigens was dit een grensoverschrijdend West-Europees fenomeen. De huiselijkheid mag dan wel bekend zijn geraakt als typische trek van het Nederlandse volkskarakter, maar dit berust voor een belangrijk deel op mystificatie door negentiende-eeuwse auteurs die daarvoor teruggrepen op de zeventiende-eeuwse genreschilderkunst. Onderzoek daarvan heeft inmiddels aangetoond dat deze geen getrouwe afspiegeling vormde van de realiteit.[135] Wanneer we de spectatoriale betogen over het huiselijk huwelijksgeluk dan toch wat verder van een kader willen voorzien, dan kunnen we daarvoor aansluiting zoeken bij wat inmiddels bekend is over de veranderende verhoudingen tussen beide seksen in deze periode.

Liefde, achting en vriendschap

Zo is het mogelijk in de verheerlijking van het huwelijksgeluk een reactie te zien op een ontwikkeling die zich tezelfdertijd buiten de spectatoriale literatuur voordoet, en wel die van een toenemend aantal scheidingen dat vanaf ongeveer 1770 in

130. Een expliciete tegenoverstelling treft men aan in *De Denker* (23 september 1765).
131. Hiervoor en voor de verschillende connotaties van huiselijkheid in de late achttiende eeuw: Buijnsters, 'Kleine Republiek', 96-103 en Krol, 'Huiselijkheid in soorten en maten'.
132. *De Philosooph* (22 en 19 december 1766); *De Rhapsodist* V (1779) 269-302; *De Onderzoeker* (26 februari 1770); *De Honig-Bije in Prosa* (1773) nr.19; *De Menschenvriend* III (1790) nr.19; *De Leerzame Praat-Al* (2 juni 1790); *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.4, nr.28, 224.
133. *De Denker* (13 en 20 augustus 1770) en (6 en 13 september 1773); *De Vaderlander* (17-24 juni 1776 en 1 juli 1776); *De Menschenvriend* III (1794) nr.30, 238; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.26; *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.21, 182-187.
134. Zie hiervoor ook: Krol, *Smaak der natie*, 42-46.
135. Hierover: Schuurman, 'Huiselijkheid typisch Nederlands?' en Wijsenbeek-Olthuis, 'Hollands interieur'.

de rechtbanken van de Hollandse steden wordt uitgesproken. In Amsterdam stijgt in de tweede helft van de achttiende eeuw niet alleen het aantal echtscheidingen maar daalt ook het aantal huwelijkssluitingen. Bij de scheidingen zijn vrouwen meestal de eisende partij.[136] Het gaat te ver om hier op de uiterst complexe achtergronden van deze ontwikkeling in te gaan, maar het is heel wel voorstelbaar dat de spectator-schrijvers deze ontwikkeling hebben gesignaleerd en daarin een aanleiding hebben gezien om het belang van het huwelijk extra te benadrukken. Opvallend is in ieder geval dat zij in veel van hun tijdschriften aanbevelingen doen hoe mannen en vrouwen het huwelijk tot een succes kunnen maken. Zij onderstrepen daarbij dat een huwelijk gebaat is bij een sterke emotionele basis, dat wil zeggen dat een huwelijk de pijlers van liefde, vriendschap en achting nodig heeft om te kunnen standhouden.

De spectator-schrijvers betreuren het dat lang niet iedereen het belang van deze basis inziet. Zo hekelen zij op opvallend scherpe wijze de gedragscodes die binnen de 'galante' wereld voor het huwelijk golden. De zogenaamde wellevendheid maakte van het huwelijk in de *beau monde* een modieuze, onwaarachtige, ja zelfs onzedelijke aangelegenheid, zo luidde hun kritiek. De omgangsvormen van de Fransen, de Italianen en de aristocratie hadden volgens sommige auteurs ook hier weer een funeste invloed op die van de burgerij.[137] Het flirten met anderen dan de eigen huwelijkspartner was eerder regel dan uitzondering en maakte dat het huwelijksgeluk in deze kringen ver te zoeken was. Echtgenoten waren elkaar ontrouw, was het niet in daden dan toch minstens in gedachten.[138]

De opvatting dat een gelukkig huwelijk een *contradictio in terminis* was, was in de zeventiende eeuw op provocerende wijze onder woorden gebracht door de Franse edelman La Rochefoucauld. Een direct verweer tegen zijn uitspraken kunnen we lezen in *De Hollandsche Wysgeer* van Egbert Buys[139] maar ook in *De Gryzaard* waar Betje Wolff de vertaling aanlevert van een fragment uit de beroemd geworden *Brieven* van Lady Montagu. Deze achttiende-eeuwse Engelse schrijfster plaatste tegenover La Rochefoucauld haar stelling dat "huwelyken, gemaakt door de liefde, en bezield door overeenstemming des harten en des verstands, *délicieux* wezen kunnen."[140] Geen wonder dat zij wordt ingelijfd in de spectatoriale literatuur waar een harmonieuze overeenstemming van karakter en gevoel eveneens als basis voor een gelukkig huwelijk geldt.[141]

136. Helaas is de informatie over de sociale spreiding van deze ontwikkeling in de verschillende steden niet eenduidig: Helmers constateert voor Amsterdam een overwicht in de hoogste klassen terwijl Haks voor Leiden een hoog percentage scheidingen in de lagere klassen signaleert. Zie Helmers, 'Huyskrakeelen', 12-22 en Haks, *Huwelijk en gezin*, 201-206, 214-218.

137. *De Hollandsche Spectator* (4 juli 1732) 94, 96 en (14 juli 1732) 113-116; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.17; *De Vraag-Al* V (1795) nr.228, 157-158; *De Antwoorder* I (1792) nr.18; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.20.

138. *De Hollandsche Spectator* (14 juli 1732) 113-116; *De Hollandsche Wysgeer* V (1762) nr.248, 63-64; *De Gryzaard* (15 juli 1768) 19-24; *De Menschenvriend* V (1792) nr.5; *De Leerzame Praat-Al* (30 mei 1792) 172-175; *De Vraag-Al* V (1795) nr.228, 157-158; *De Arke Noach's* (1799-1800) nr.9, 65-68.

139. *De Hollandsche Wysgeer* V (1762) nr.253.

140. *De Gryzaard* (8 juli 1767) 11.

141. *De Hollandsche Wysgeer* II (1760) nr.80, 168 en V (1762) nr.248, 63; *De Denker* (26 november 1764)

Wie overigens wil weten of het karakter van de aanstaande past bij het eigen karakter, moet daarvoor niet alleen afgaan op het eigen gevoel maar dat ook rationeel onderzoeken.[142] Eens te meer blijkt dat in de zogeheten 'gevoelige Verlichting' de waardering van het gevoel gepaard blijft gaan met een waardering van het verstand. Het betoog van Montagu is onder meer zo interessant omdat zij de beweegredenen en emoties die tot een huwelijk kunnen leiden, rationeel analyseert. Net als de Nederlandse spectator-schrijvers ziet zij de emotionele voorwaarden voor een gelukkig huwelijk in "de gevoelens der vriendschap, gevestigd op wederzydsche achting; gesterkt door de neiging des naasten, en verleevendigd door de tedere zorgvuldigheden der liefde."[143]

De liefde was eerder in de eeuw in de spectators al gedefinieerd als "in het eerste opzicht *eene hevige neiging, om ymand gelukkig te maaken*, en in het tweede, *eene heevige neiging om gemeinschap en vereniging met iets te hebben, 't welk wy geschikt oordeelen om ons heil te bevorderen.*"[144] In wat uitgebreidere omschrijvingen die men elders in de spectators aantreft, worden verschillende deelaspecten aan de liefde onderscheiden: Ten eerste een besef dat een persoon of voorwerp bepaalde verdiensten heeft. Ten tweede het verlangen om datgene wat men bemint, ook te hebben. Ten derde een gevoel van goedwilligheid waardoor men probeert goed te doen aan hetgene men bemint. En ten vierde een zucht om zich te verenigen met het beminde voorwerp.[145] Daarbij dient de spectator-lezer zich te realiseren dat de liefde iets geheel anders is dan de naakte seksuele lust, in de ogen van Montagu een

> "*Satir*, meer dier dan mensch (...) die hartstocht, die de springvêer is van alle de fraaije bedryven, der hedendaagsche *Galanterie*, die niets tot oogmerk heeft, dan zig te voldoen, door de genieting van het beminlyk voorwerp zelve; eene *passie*, (...) in wier gevolg de misdaaden, de *jalausie*, het berouw en de veragting gevonden worden."[146]

Niet elke spectator-schrijver brengt het zo beeldend onder woorden, maar veel zijn het met Montague eens. Zij brengen geheel volgens de christelijke leer[147] een onderscheid aan tussen enerzijds de ware, tedere, delicate liefde en anderzijds de dierlijke geilheid die een enorme vernietigingskracht heeft en tot allerlei kwalijke gevolgen leidt.[148] Een huwelijk gebaseerd op uitsluitend lichamelijke aantrek-

380, 382-383 en (16 mei 1774) 153; *De Philosooph* (17 augustus 1767) 264; *De Spectator der Studenten* (1774) nr.26, 205-208.

142. *De Spectator der Studenten* (1774) nr.26, 206; *De Menschenvriend* VIII (1795) nr.22, 170-171; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1797) 2e afd., 159-172.

143. *De Gryzaard* (8 juli 1768) 12.

144. Citaat uit *De Hollandsche Spectator* (1 januari 1734) 141; een vergelijkbare definitie treft men in *De Algemeene Spectator* (22 juni 1742) 205.

145. *De Algemeene Spectator* (22 juni 1742) 206; *De Hollandsche Wysgeer* V (1762) nr.253, 98; *De Pedagoog* (30 mei 1766) 333-335; *De Opmerker* (3 oktober 1774) betreft een vertaald fragment uit de *Bibliothèque des Sciences*.

146. *De Gryzaard* (8 juli 1768) 12 en verder (15 juli 1768) 19.

147. Van de Pol, 'Seksualiteit', 172.

148. *De Hollandsche Wysgeer* V (1762) nr.253; *De Denker* (27 augustus 1764) 278-279 en (8 april 1765) 106; *De Opmerker* (3 oktober 1774) 399-400; *De Vaderlander* (1 juli 1776) 214-215; *De Kosmopoliet* (14 april 1777) 114-116.

kingskracht, is in de spectators gedoemd te mislukken omdat een dergelijke aantrekkingskracht slechts tijdelijk van aard is.[149] Suggereert het citaat hierboven dat de auteurs dergelijke zinnelijke drijfveren vooral in de galante wereld van de hogere klassen plaatsen, een andere auteur vreest dat juist 'geringe lieden' te vaak door hun zinnelijkheid tot een huwelijk gedreven worden.[150] Hoe het ook zij:

> "Geen Min kan duurzaem wezen,
> Ten zy een kuische vlam in 't harte zy gerezen,
> Een zaghte drift, die tot 't beminde voorwerp dringht,
> de ziel naar 't byzyn van 't Geliefd voorwerp dwinght."[151]

Dat betekent overigens niet voor iedere spectator-schrijver dat de geliefden zich binnen het huwelijk niet aan de 'zoete driften der liefde' kunnen overgeven. "Is 'er iets natuurlyker, dan aan 't voorwerp onzer liefden te geeven, die ontwyffelbaarste bewyzen van een gevoelen, dat ons hart vervult?"[152] De taal der liefde uit zich immers in "Zoete zugtingen, verrukkende omhelzingen; de allernauwste vereeniging der lichaamen".[153] In deze uitspraken herkennen we de invloed van wat in de literatuur wel de 'romantische' liefdesopvatting wordt genoemd, welke in de fysieke liefde een uiting ziet van een diepe verbondenheid van de ziel.[154] Maar het is slechts gecombineerd met hoofd en hart dat de seksuele genietingen ook waarlijk gelukkig kunnen maken, zo wordt er tegelijkertijd in de spectators benadrukt. Zonder de ware liefde zal het lichamelijk genot weinig voorstellen. Wat is het genot van een sultan "in vergelyking van den wellust des tederen minnaars, in wiens armen zig zyne minnares, met vervoeringen van liefde, vrywillig komt werpen, om door wederzydsche genietingen het wederzydsche geluk te volmaken!"[155]

Evenmin als seksuele aantrekkingskracht voldoende basis vormt voor het huwelijk, is dat het geval bij de aantrekkingskracht die andere vergankelijke zaken als schoonheid, macht, status of geld uitoefenen.[156] Dat ouders vaak een 'goede partij' uitzoeken voor hun kind en daarmee hun eigen hartstocht voor geld en status laten prevaleren boven het geluk van hun kind, wordt dan ook regelmatig bekritiseerd in de spectators.[157] Enkele auteurs kunnen niet nalaten op te merken

149. *De Algemeene Spectator* (26 maart 1742) 3-4; *De Nagtstudie van Justus Bickerstaff* (1747-1748) nr.16, 192-193; *De Philosooph* (2 mei 1768) met verwijzing naar de werken van Madame de Beaumont; *De Onderzoeker* (25 september 1769); *De Vaderlander* (1 juli 1776) 215; *De Menschenvriend* III (1790) nr.48, 379-381.
150. *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.10.
151. *De Philanthrope* (31 oktober 1759) 372.
152. *De Gryzaard* (8 juli 1768) 13-14.
153. *De Onderzoeker* (19 februari 1770) 130.
154. Trepp, 'Private lives of men', 138-139.
155. *De Opmerker* (2 oktober 1775) 394.
156. *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.LXXIV, 594-595; *De Philanthrope* (6 september 1758) en (31 oktober 1759) 369-373; *De Denker* (26 november 1764) 378-381; *De Gryzaard* (8 juli 1768) 12-13 en (15 juli 1768) 19-24; *De Onderzoeker* (18 december 1769); *De Spectator der Studenten* (1774) nr.26, 206; *De Kosmopoliet* (10 maart 1777); *De Menschenvriend* III (1790) nr.39 en VII (1794) nr.9; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 110-112; *De Vraag-Al* (1791) nr.76, 187.
157. *De Nagtstudie van Justus Bickerstaff* (1747-1748) nr.16, 194-195; *De Hollandsche Wysgeer* II (1760)

dat de "droevige ervarenis leert dat zulke heillooze huwelyken meest gevonden worden onder lieden van rang en aanzien",[158] daarmee opnieuw de gelegenheid te baat nemend om zich af te zetten tegen (veronderstelde) gebruiken in de hogere klassen. Een geslaagde relatie kan niet gebaseerd zijn op een passie van welke aard voor welk voorwerp dan ook, omdat deze altijd vluchtig is: "het is de aard van alle driften, dat zy, na eene korte poos gegist te hebben, eerlang bedaaren, en niets dan een lastig overblyfzel van kwyning en verveeling agterlaaten."[159]

De gouden sleutel tot het huwelijksgeluk ligt daarom niet in voorbijgaande begeerten naar seks, macht of geld maar in de gelukkige combinatie van langdurige gevoelens van diepere aard zoals liefde, achting en vriendschap. Samen met liefde is respect voor de ander een noodzakelijk ingrediënt in een huwelijk.[160] "Gelyk Liefde zonder Achting, grillig, wuft, en veranderlyk is; zoo is Agting zonder Liefde koel en flaauw."[161] De genegenheid tussen echtgenoten moet gebaseerd zijn op achting en ware verdiensten. Dat voorkomt wantoestanden zoals we die aantroffen in het huwelijk van Grietje Kenou. Achting laat zich niet rijmen met een 'verwijfde' inschikkelijkheid van een echtgenoot noch met 'Janhagelse' huwelijksgedragingen zoals kijven en slaan, gedrag dat "niet alleen de burgerlyke deugd bevlekt, maar ook een redelyk weezen misvormt".[162] Twijfelen de spectator-schrijvers bij de hoogste klassen vooral aan het ware gevoel van de liefde, de kans dat naast hoogstaande liefde ook het respect ontbreekt in het huwelijk is in hun opinie het grootst bij de lagere klassen.

Ook vriendschap is volgens sommigen onmisbaar in een gelukkige huwelijksrelatie. Dat is niet typerend voor de achttiende eeuw. Al eerder onderstreepte men de noodzaak van een vriendschappelijke omgang tussen de echtgenoten maar met de vriendschapscultus die in de laatste decennia van de achttiende eeuw ontstond, kreeg vriendschap een andere betekenis. Deze cultus had zijn wortels in de al eerder genoemde christelijke liefdesopvatting die (overigens geïnspireerd door Plato[163]) een duidelijk onderscheid maakte tussen een reine, niet-zinnelijke liefde en de dierlijke, driftmatige liefde tussen man en vrouw.[164] Vriendschap re-

nr.80; *De Denker* (12 december 1774); *De Pedagoog* (11 januari 1765); *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.29; *De Menschenvriend* III (1790) nr.39; *De Leerzame Praat-Al* (30 mei 1792) 175-176.

158. Citaat uit *De Nagtstudie van Justus Bickerstaff* (1747-1748) nr.16, 195. Vergelijk verder ook *De Welmeenende Raadgeever* I (1792) nr.10 en *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 12.

159. Citaat uit *De Denker* (26 november 1764) 379 en vergelijk verder (16 mei 1774) 155, 157; *De Nederlandsche Spectator* IX (1757) nr.215, 55; *De Philosooph* (17 augustus 1767) 264; *De Menschenvriend* VIII (1795) nr.22, 171.

160. *De Gryzaard* (8 juli 1768) 12; *De Onderzoeker* (18 december 1769); *De Vaderlander* (1 juli 1776) 214; *De Kosmopoliet* (10 maart 1777); *De Menschenvriend* VII (1794) nr.30, 234; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1797) 2e afd., 159-172.

161. *De Philanthrope* (31 augustus 1757) 379.

162. Citaat uit *De Nagstudie van Justus Bickerstaff* (1747-1748) nr.16, 197. Vergelijk verder *De Vraag-Al* II (1791) nr.92, 317-318.

163. Zie ook *De Onderzoeker* (9 december 1771) waar de voorgewende geestelijke vriendschap tussen een gehuwde vrouw en haar boezemvriend, al spottend Platonische Liefde wordt genoemd.

164. Von Wolzogen Kühr, *Nederlandsche vrouw*, II. 143-176; Everard, *Ziel en zinnen*, 31-37; Brandt Corstius, 'Inleiding Lotje Roulin', 29-32.

Afbeelding 42: Al in de romans van Richardson zijn de voortekenen van de vriendschapscultus te herkennen: Grandison, het prototype van de gevoelige man, troost hier Henriëtte bij haar afscheid door de kracht van hun vriendschap te benadrukken: "Laat ik deze gezegende plek met mijne oogen afteekenen. Hier keek hij rondom zich, en daarop naar mij; – 'Een traan op mijner Henriëtte's wang!' – hij veegde dien af met mijnen eigen zakdoek – 'Vriendschap, waardste zielen, zal, op haar gemak, een brug leggen over enge zeeën; zij zal eenen gemaklijken doorgang delven door bergen en rotsen, en *Engeland* en *Italiën* tot één gewest maaken. Vermaagschapte zielen zijn altijd nabij elkanderen." *Prent uit Richardsons* Geschiedenis van Karel Grandison *(Amsterdam 1797-1802, tweede druk, deel VII).*

presenteerde voor de achttiende-eeuwse aanhangers van het gevoel de geestelijke, niet-zinnelijke liefde en werd als zodanig op een voetstuk geplaatst.

Maar de status van vriendschap was in de achttiende eeuw niet geheel onomstreden: weliswaar kwam zij in de ogen van sommigen voort uit "natuurlijke, tedere en welwillende gewaarwordingen", maar voor anderen was vriendschap eerder het gevolg van menselijke zwakheid en een stuk minder onzelfzuchtig dan veelal gesuggereerd werd.[165] Dit verschil in opvatting laat feitelijk de overgang zien van vroegmoderne naar moderne ideeën over vriendschap, die in een aantal opzichten van elkaar verschillen. In de vroegmoderne tijd werd vriendschap door

165. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1790) 516-519 en VI (1791) 477-481.

velen als een instrument opgevat dat vooral diende ter ondersteuning van de maatschappelijke en materiële positie. Het was minder persoonsgebonden en eerder op economische noodzaak dan op genegenheid gebaseerd. Deze pragmatische vriendschapsopvatting was de dominante vriendschapsopvatting in de vroegmoderne tijd.[166] Het is waarschijnlijk vanuit deze opvatting dat sommige auteurs in de spectators menen dat vriendschap vaak wat al te verheven wordt voorgesteld terwijl de werkelijkheid prozaïscher was.

Daarnaast werden er ook kanttekeningen geplaatst bij het onlichamelijke karakter dat in toenemende mate aan de vriendschap werd toegedicht. Voordat het idee van de puur geestelijke vriendschap in de achttiende eeuw opgang deed, werd door sommigen wel degelijk het element van lichamelijke aantrekkingskracht onderkend dat een rol kon spelen in de meer affectief-intieme vriendschapsvormen die naast de pragmatische vriendschap bestonden.[167] Dit is ook de reden dat aan het einde van de achttiende eeuw zelfs de zuiverheid van de zielsvriendschap tussen twee vrouwen in twijfel kon worden getrokken,[168] te meer daar deze vriendschapsgevoelens soms wel bijzonder beeldrijk onder woorden werden gebracht.[169] Bij vriendschap tussen personen van een verschillend geslacht lag scepsis nog meer voor de hand. Enkele spectator-schrijvers laten daarom weten weinig geloof te hechten aan het bestaan van "die verheven, en van alle hartstogten gezuiverde vriendschap tusschen persoonen van verscheiden sexe, die edele vereeniging van zielen, daar de lighaamelyke driften enkel by geval maar aan te pas komen, en als niets gerekend worden".[170] Is een dergelijke zuivere vriendschap geen verzinsel van auteurs die de kracht van hun eigen lichamelijke neigingen niet willen onderkennen?, zo vroeg een van deze spectatoriale auteurs zich dan ook af.[171] Naarmate de eeuw vordert en het ideaal van de zielsvriendschap door steeds meer mensen beleden wordt, neemt dit soort twijfels toe. Ook Betje Wolff – zelf bekend om haar hartstochtelijke (ziels)vriendschappen met mannen en vrouwen[172] – zal uiteindelijk samen met Deken in *Willem Leevend* waarschuwen tegen de naïviteit waarmee de jeugd liefde en vriendschap soms met elkaar verwart.

Toch hadden deze aarzelingen meer betrekking op buiten het huwelijk onderhouden vriendschapsbetrekkingen zoals de vriendschap tussen Eduard en Julia die door Feith bezongen werd en door anderen bespot,[173] dan op de affectieve re-

166. Kooijmans, 'Vriendschap', 48-50, 59-65 en uitgebreider in idem, *Vriendschap en de kunst.*
167. Ranum, 'Toevluchtsoorden van intimiteit', 224.
168. Everard, *Ziel en zinnen*, 31-47.
169. Zie voor dit aspect ook Schenkeveld-van der Dussen, *Met of zonder lauwerkrans*, 12.
170. Citaat uit *De Philanthrope* (31 augustus 1757) 378. Zie verder *De Schertser* (15 augustus 1735) 150 en *De Onderzoeker* (9 december 1771) 49-52.
171. *De Philanthrope* (31 augustus 1757) 378.
172. De bewaard gebleven brieven, door Buijnsters gepubliceerd in *Briefwisseling Wolff en Deken*, gunnen ons een inkijkje in de vriendschapsbanden die Wolff onderhield. Zie daarover ook Buijnsters, *Wolff en Deken*, 53-77, 84-92, 150-158, 243-246, 297-307; Roosenboom, *Betje Wolff en Coosje Busken*; Everard, *Ziel en zinnen*, 30-45, 66-71.
173. *De Menschenvriend* IX (1796) nr.42, 333. Zie ook het spotschrift *Julia, door den heer Feith, verkort in den parodischen stijl* dat als reactie op Feiths *Julia* in de *Sentimenteele Tydwyzer voor het jaar 1794* verscheen.

laties die door spectator-schrijvers binnen het huwelijk bepleit werden. Vriendschap blijft voor deze auteurs een van de belangrijkste fundamenten van het huwelijk. Voor sommige van hen is de huwelijksliefde zelfs niets anders dan de hoogste graad van vriendschap.[174] Voor anderen is vriendschap van onschatbare waarde omdat ze ervoor zorgt dat de omgang tussen echtelieden soepel verloopt[175] en in tegenstelling tot allerlei voorbijgaande passies blijvend van aard is.[176]

De spectator-schrijvers reiken zo hun lezers de emotionele bouwstenen voor een geslaagd huwelijk aan, in de hoop dat ze daarmee de door hen gesignaleerde onwil om te huwen en het toenemend aantal scheidingen kunnen verminderen. Opnieuw zetten ze zich daarbij af tegen de gebruiken in andere klassen en andere landen. Uit de spectatoriale teksten blijkt dat er voor beide seksen wat te winnen valt bij de verbetering en daarmee gepaard gaande statusverhoging van het echtverbond, want vrouwelijke én mannelijke auteurs pleiten voor meer liefde, achting en vriendschap binnen het huwelijk. Het geluk wordt in de spectators door beide seksen dicht bij huis gezocht. Met alle wederzijdse liefde, achting en vriendschap is er echter slechts één persoon die van het huis ook werkelijk een thuis kan maken en dat is de vrouw.

Sekse als bestemming

De vrouw is degene die in de spectators het huishouden leidt, het leeuwendeel van de verzorging en opvoeding van de kinderen op zich neemt en ervoor zorgt dat de man ernaar verlangt zijn tijd door te brengen in de schoot van zijn gezin. In de huiselijkheidscultus en de verheerlijking van het huwelijksgeluk is dan ook een duidelijk omschreven taak aan de vrouw toebedeeld. Het is deze taak die aan het einde van de achttiende eeuw geleidelijk steeds meer gepresenteerd wordt als een noodzakelijke bestemming van de vrouw, een bestemming die in haar natuurlijke karakter besloten ligt en die verschilt van de bestemming van de man omdat de karakters van beide seksen fundamenteel verschillend zouden zijn.

Deze tendens, die door Hausen in haar inmiddels klassiek geworden artikel getypeerd is als de polarisering van de sekse-karakters,[177] staat al langer in de belangstelling van vrouwenhistorici[178] maar is nog nauwelijks in samenhang met de bredere ontwikkeling van de sensibiliteit bestudeerd. Ondertussen is er op bepaalde punten wel het een en ander afgedongen op Hausens theorie en andere publicaties in die lijn.[179] Toch staan de hoofdpunten daarvan naar mijn mening nog

174. *De Weereldt in haar verscheidentheidt* I (1736) 2e stuk, 187; *De Algemeene Spectator* (18 december 1741) 38.

175. *De Gryzaard* (8 juli 1768) 12 en (26 augustus 1768) 67-68; *De Onderzoeker* (18 december 1769); *De Menschenvriend* VII (1794) nr.30, 234; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1797) 2e afd., 159-172.

176. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* IV (1790) 135-136.

177. Hausen, 'Polarisierung der Geschlechtscharactere'.

178. Zie naast Hausen ook Bloch, 'Untangling the roots' en Aerts, 'Gewoon hetzelfde?'.

179. Kritisch zijn bijvoorbeeld Rang, 'Zur Geschichte' en Vega, 'Stoere imago'.

steeds overeind en worden ook bevestigd door nieuw onderzoek van Laqueur, Honegger en Schiebinger:[180] de burgerij van de late achttiende eeuw toonde een enorme interesse in de verschillen tussen de seksen waarbij de als typisch-vrouwelijk gedachte eigenschappen sterker dan voorheen in theorie ook positief gewaardeerd werden maar tevens – met een wetenschappelijk onderbouwd beroep op de bestemming van de vrouw in het gezin – nadrukkelijk gebruikt werden om vrouwen van een volledige maatschappelijke participatie af te houden.

Deze nieuwe profilering van het vrouwelijk karakter verdient hier de volle aandacht omdat zij samen met het fenomeen van de gevoelige man een van de pijlers vormde van de gevoelscultus.[181] Want de burgerlijke moeder en echtgenote verscheen niet in een willekeurige gedaante, ze verscheen niet als een rationeel-aangelegde huishoudster,[182] strenge moeder, gepassioneerde minnares, charmante gastvrouwe, wetenschappelijk-onderlegde gespreksgenote of zakelijk opererende handelspartner, nee, ze verscheen als een vrouw die door haar bijzondere, emotioneel-gevoelige aard voorbestemd was om in het leven één belangrijke taak te vervullen: het voeden, opvoeden, verzorgen en koesteren van haar gezin.

Het is bekend dat ook vrouwen indertijd hun steentje hebben bijgedragen aan de idealisering van de liefhebbende moeder en tedere echtgenote. Schrijfsters als Wolff en Moens zagen in dit vrouwbeeld waarschijnlijk mogelijkheden om de status van hun geslacht te verhogen, al lieten zij zich zelf in hun persoonlijke leven verder weinig aan dit ideaal gelegen liggen.[183] Desondanks presenteerden zij samen met andere schrijfsters en schrijvers van die tijd het moederschap als een taak van groot maatschappelijk belang die de grenzen van de privé-sfeer overschreed: omdat moeders het karakter van de toekomstige leden van de samenleving konden maken en breken, lag het lot van het vaderland mede in de handen van deze vrouwen. Het op de juiste manier vervullen van die taak verdiende daarom ook maatschappelijk aanzien en daarin moet een zekere aantrekkingskracht hebben gelegen voor de vrouwen uit die tijd. Tegelijkertijd betekende het echter ook dat andere persoonlijke activiteiten (bijvoorbeeld studeren, schrijven en bezigheden buitenshuis) ondergeschikt moesten worden gemaakt aan dit belang. Het is daarom te begrijpen dat er in het publieke debat opvallend zwaar geschut werd ingezet om eventuele weerstanden van vrouwelijke zijde tegen dit eenzijdige takenpakket te overwinnen.

In de spectators was het God zelf die de vrouw voor dit leven had voorbestemd. Gods hand was terug te kennen in de 'Natuur' die het vrouwelijk gestel geschapen had voor het huwelijk, de kinderzorg en andere huiselijke bezigheden.[184] En omdat God het zelf had gewild, was ook de inrichting van de menselij-

180. Laqueur, *Making sex*, 1-24, 149-207; Honegger, *Ordnung der Geschlechter*; Schiebinger, *Mind has no sex?*, 160-244.

181. Armstrong, *Desire and domestic fiction*, 3-27; Lloyd, 'Pleasure's golden bait', 65-66.

182. De vrouw moest weliswaar een verstandige koers volgen in huishoudelijke aangelegenheden, maar het is duidelijk dat dit iets is dat ze moet leren omdat ze daar niet uit zichzelf toe geneigd is. Zie hierover Kersting, 'Prospekt fürs Eheleben', 385-386.

183. Fritschy, 'Vrouwen in de Nederlandse samenleving', 196-201.

184. *De Denker* (26 november 1764) 377-378, (21 januari 1765) 19-20, (6 mei 1765) 141 en (13 januari 1772)

ke maatschappij, het recht, de opvoeding en levenswijze van beide seksen daarop ingesteld:

> "Het is, derhalven, de overeenstemmende wil der natuur en der menschelyke maatschappy dat de Man het hoofd en de beschermer der Vrouw; deze laatste, daartegen, de gezellin en hulp van zijn leeven zij, die zich aan hem op het naauwst verbindt, hem ondersteunt, en hem erkendtenis en onderwerping bewijst",[185]

aldus de Duitse pedagoog Campe die met zijn Vaderlijke Raad een belangrijke bijdrage leverde aan de internationale verspreiding van het nieuwe ideeëngoed.[186] Het is dus geen toevallige rolverdeling en evenmin een machtsneutrale want de verhouding tussen de seksen is – althans in de visie van Campe[187] – nog steeds een hiërarchische al zijn de allerscherpste kantjes er dan wel vanaf geslepen. Ook volgens andere auteurs is de vrouw ervoor gemaakt om haar man te behagen,[188] kinderen te koesteren,[189] de zorg voor het huishouden op zich te nemen[190] en daarin haar geluk te vinden. En – zoals in het derde hoofdstuk met de spectatoriale kritiek op de savantes al naar voren is gekomen – dit laat zich moeilijk combineren met wetenschappelijke activiteiten, daarvoor is de vrouw van nature niet geschapen.[191]

Nu had het begrip 'natuur' in de achttiende eeuw geen eenduidige betekenis[192] en moeten we er dus voor oppassen spectatoriale uitspraken over de natuur van de vrouw al te snel in de moderne zin te interpreteren. Uitdrukkingen als 'van nature', 'natuurlijke relaties' of 'natuurlijkerwijs' hoefden indertijd niet per se in oppositie tot cultuur te staan. De natuur kon zowel betrekking hebben op een oorspronkelijke eerste (fysieke) aanleg als op iets dat door gewoonte, opvoeding of beschaving was ontstaan.[193] Maar in de spectatoriale betogen die in dit hoofdstuk aan de orde zijn, wordt met het begrip natuur naar mijn idee toch duidelijk verwezen naar de biologische aanleg, de wijze waarop God de vrouw geschapen heeft, haar aangeboren eigenschappen die zij haar leven lang met zich meedraagt.

10 en 16; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.19, 150; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 61-62.

185. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 618-619.

186. Hierover: Kersting, 'Prospekt fürs Eheleben'. Campe was overigens zeker niet de eerste auteur met deze ideeën. Zie voor reeds eerdere aanzetten in de Duitse spectators: Brandes, 'Wandel des Frauenbildes', 57-62.

187. Zo ook nog in *De Vraag-Al* V (1795) nr.228, 160.

188. *De Nagtstudie van Justus Bickerstaff* (1747-1748) nr.16, 188; *De Denker* (13 januari 1772) 15-16; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 64-65 met een verwijzing naar Madame de Beaumonts pedagogische werken.

189. *De Denker* (13 januari 1772) 20; *De Philosooph* (17 augustus 1767) 260.

190. *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (16 juni 1761) 186, 191; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 171-174, opnieuw volgens Campe.

191. *De Philosooph* (17 augustus 1767) 262-263; *De Denker* (2 september 1765) en (13 januari 1772) 10-16; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 67-68 en 279.

192. Zie bijvoorbeeld de klachten over de vaagheid van het begrip in *De Denker* (21 augustus 1769) 272 en *De Kosmopoliet* (5 augustus 1776) 255.

193. Bloch en Bloch, 'Women and the dialectics of nature', 27-31, 39; Jordanova, 'Natural facts', 66-67; Akkerman, *Women's vices*, 24; De Graaf, 'Vrouwelijkheid en opvoederschap', 182-184 en uitgebreider in *Vrouwelijkheid bij Rousseau*.

Afbeelding 43: Emotioneel en invoelend: deze prent illustreert de verschillende kanten die men aan het gevoelige karakter van het vrouwelijk geslacht kan onderscheiden. Prent uit Richardsons Geschiedenis van Karel Grandison *(Amsterdam 1797-1802, tweede druk, deel VII).*

Parallel met de ontwikkelingen in de medische wetenschap waar Roussel in 1775 een bijzonder invloedrijke studie over de samenhang tussen de bestemming en sensibele fysiek van het vrouwelijk geslacht publiceert,[194] verwijzen de spectatorschrijvers veelvuldig naar het bijzondere gestel van het vrouwelijk geslacht dat haar natuurlijke aanleg tot moederen, verzorgen en liefhebben verraadt.

Het betreft hier niet alleen lichamelijke eigenschappen, maar ook daarmee samenhangende psychische eigenschappen: "De Voorzienigheid heeft aan de verscheidene Sexen eene zeer verschillende Geest-gesteldheid, en niet min verschillende neigingen, gegeeven".[195] Het vrouwelijk gemoed is van nature zacht,

194. Honegger, *Ordnung der Geschlechter*, 126-167.
195. *De Philosooph* (17 augustus 1767) 258.

gevoelig en aandoenlijk.[196] De vrouw is emotioneler van aanleg dan de man: "het gestel der vrouwen is door de natuur, meêr dan het onze, tot de tederste aandoeningen geschikt."[197] Er wordt in het bijzonder gewezen op de aanleg van de zenuwen en het zachter hersengestel van vrouwen,[198] hetgeen aansluit bij de gelijktijdig optredende neurofysiologische tendens in de wetenschap die besproken is in het vorige hoofdstuk. Het is nu deze gevoelig-zachte aanleg van de vrouw die haar bij uitstek geschikt maakt voor de eerder genoemde taken die immers "eene groote mate van medegevoel, deelneming aan droefheid en vreugde, oplettendheid en geduld vorderen."[199] Daarnaast wordt de natuurlijke veranderlijkheid van de vrouwelijke geest geprezen als een aantrekkelijke eigenschap die het gezelschap van vrouwen zo afwisselend en dus aangenaam maakt voor mannen.[200] Bovendien maakt deze veranderlijkheid de vrouw toegeeflijk van aard, zij laat eerder ingenomen standpunten gemakkelijk los.[201] Die toegeeflijkheid of beter gezegd vergevingsgezindheid was door de eeuw heen al regelmatig als ideale eigenschap voor echtgenotes aangeprezen – speciaal voor vrouwen met een overspelige echtgenoot[202] – maar wordt nu dus ook gepresenteerd als een aangeboren eigenschap bij vrouwen.

Echter, in haar veranderlijke, emotionele en gevoelige geest ligt volgens sommigen tegelijkertijd de zwakheid van vrouwen: "Tederheid des gemoeds zonder sterkte, zonder grootmoedigheid, is weekheid."[203] Ik herinner hier nog even aan de problemen die de tedere moeder kon veroorzaken wanneer zij al te toegeeflijk werd voor haar kinderen. Het gaat dus om een precair evenwicht: het vrouwelijk hart moet gevoelig zijn en zelfs "liever eenigszins bloode en vreesachtig, dan al te mannelijk en onverschrokken, zonder echter daardoor de tederheid, welke haar natuurlijk eigen is, in eene aandoenlijkheid of verwijfdheid te doen ontäarden."[204] Daarbij komt dat de vrouw ook banger van aard is dan de man waardoor zij de neiging heeft zich tot in het extreme vast te klampen aan zaken die steun lijken te bieden.[205] Bovendien is het vrouwelijke verstand beperkter, minder bevattend en

196. *De Hollandsche Wysgeer* V (1762) nr.282, 235-236.
197. Citaat uit *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.11, 83-84; vergelijk verder *Sem, Cham en Japhet* (1800) nr.3, 22.
198. *De Philanthrope* (18 november 1761) 364; *De Denker* (13 januari 1772) 15; *De Opmerker* (2 september 1776) 303.
199. Citaat uit *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 61; vergelijk verder *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.11, 83-84.
200. *De Hollandsche Spectator* (14 juli 1732) 117-118; *De Denker* (13 januari 1772) 15.
201. *De Philosooph* (17 augustus 1767) 259; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 625.
202. *De Hollandsche Spectator* (27 maart 1733); *De Wereldt in haar verscheidentheidt* I (1736) 1e afdeling, 86-119; *De Nederlandsche Spectator* VIII (1756) nr.192; *De Philanthrope* (21 mei 1760) 2e brief; *De Hollandsche Wysgeer* V (1762) nrs.279-280 en VI (1762) nr.305; *De Vrouwelyke Spectator* (26 januari 1761) 74-78 en (9 februari 1761); *De Gryzaard* (9 en 16 juni 1769) waar Richardsons Pamela als voorbeeld figureert.
203. Citaat uit *De Leerzame Praat-Al* (3 november 1790) 350; vergelijk verder ook *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* V (1791) 104-107.
204. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 63. Voor zover mij bekend is dit de enige plaats in de spectators waar de term 'verwijfdheid' betrekking heeft op vrouwen in plaats van op mannen of meer algemene fenomenen. Het heeft hier de betekenis van zwakheid, verweektheid; vergelijk *WNT* XX (1988) 1986, 2e betekenis.
205. *De Gryzaard* (26 augustus 1768) 68; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 618 en VI (1791) 380.

oppervlakkiger dan dat van mannen.[206] Het is dan ook vanwege deze zwakheden dat zij (volgens een enkeling zelfs in tegenstelling tot de man[207]) buiten het huwelijk niet gelukkig kan worden:

> "hij de eik – zij de klimop, welke een gedeelte van haar leevenskracht uit den eik zuigt, met hem in de hoogte opwascht, met hem de stormen trotseert, met hem staat en valt – doch ook, zonder hem, eene laage plant, welke door elken voetganger vertreden wordt."[208]

Het is wel een zeer extreme metafoor die hier – opnieuw door Campe – gebruikt wordt om de verschillen tussen de seksen te verduidelijken. Maar ook anderen geloven dat een vrouw de steun en bescherming van een echtgenoot nodig heeft.[209]

Niet voor iedereen echter is de verhouding zo asymmetrisch als die tussen eik en klimop. De vrouw kan weliswaar profiteren van de eigenschappen van de man, maar omgekeerd heeft de vrouw aan de man eveneens het een en ander te bieden. Laat de man van nature sterk, standvastig en stoutmoedig zijn, begiftigd met krachtige fysieke en geestelijke vermogens en als zodanig de ideale partner voor de vrouw maar zij is op haar beurt met haar sterk ontwikkelde gevoeligheid, levendigheid en zachtaardigheid de ideale partner voor de man: zij vullen elkaar met hun natuurlijke eigenschappen uitstekend aan.[210] Ook in de opvoeding zullen "de manlyke grootheid des vaders, en de vrouwlyke zachtheid des moeders" elkaar complementeren.[211] Om die reden worden nu ook "een Man, die een Vrouwelyke Ziel, een Vrouw die een Mannelyken Geest heeft" beide beschouwd als "een soort van monsters",[212] monsters echter die niet per vergissing door de natuur gecreëerd zijn maar monsters die zichzelf in het leven hebben geroepen.[213] Juist de van nature verschillende gesteldheid bepaalt immers de aantrekkingskracht tussen beide geslachten.[214] Het is de kracht van de schepping dat mannen en vrouwen verschillend zijn want "uit deze verschillende geäardheden en derzelver vermenging, wordt thans het Huwelyks-geluk geboren".[215]

Steeds duidelijker komt uit deze teksten een beeld naar voren van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen die elkaar aanvullen en als zodanig beide evenveel

206. *De Philosooph* (17 augustus 1767) 258; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 618, opnieuw Campe.
207. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 68.
208. Citaat uit *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 619.
209. *De Gryzaard* (26 augustus 1768) 69 en *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 68.
210. *De Philosooph* (17 augustus 1767) 258-259; *De Gryzaard* (26 augustus 1768) 68-69; *De Kosmopoliet* (21 april 1777) 126 betreft een citaat van Addison; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 67-68 en 184-185 *De Menschenvriend* VII (1794) nr.42, 330-331 en IX (1796) nr.11, 83-84; *De Godsdienstvriend* VI (1794) nr.32, 253-254;in *De Vraag-Al* V (1795) nr.228, 160 wordt het handhaven van dit natuurlijke evenwicht binnen het huwelijk gezien als teken van ware Verlichting.
211. *De Menschenvriend* VII (1794) nr.16, 128.
212. *De Philosooph* (17 augustus 1767) 258.
213. Voor dit verschil: Rang, 'Waanzin van de vrouwelijke geleerde', 156-160.
214. *De Gryzaard* (26 augustus 1768) 68-69.
215. Citaat uit *De Philosooph* (17 augustus 1767) 259. Vergelijk verder *De Vaderlander* (26 oktober 1778) 342-344; *De Kosmopoliet* (21 april 1777) 126 betreft een citaat van Addison; *De Menschenvriend* VII (1794) nr.42, 330-331.

waardering verdienen. Dit idee van de natuurlijke complementariteit van de seksen lijkt in de spectators het eerst verwoord te zijn door Cornelis van Engelen in *De Philosooph* van 1767 maar daarna treffen we het met enige regelmaat ook in de andere spectators aan. Het vormt een van de fundamenten van de doctrine van het huiselijk huwelijksgeluk en heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen dat de karakterisering van de vrouw als teerhartig, zachtaardig en emotioneel wezen ook als positief ideaalbeeld kon gaan fungeren. Mannen en vrouwen zijn in deze visie niet *gelijkaardig* maar wel *gelijkwaardig*. De polarisering van de seksekarakters, het proces waarbij de karakters van mannen en vrouwen met verwijzing naar hun biologische verschillen in steeds uitsluitender termen tegenover elkaar gesteld worden (in plaats van naast elkaar op een glijdende schaal zoals eerder het geval was), steunt aan het einde van de achttiende eeuw dus ook in belangrijke mate op dit idee van gelijkwaardigheid en aantrekkingskracht tussen twee polen.

Hausen, Schiebinger en Pouw hebben dit proces wel in verband gebracht met een ideologie die aan het einde van de achttiende eeuw eveneens in opkomst zou zijn geweest, namelijk de 'ideologie van de gescheiden sferen' waarbij de publieke sfeer het exclusieve domein werd van beroepsmatig buitenshuis en in zakelijke verhoudingen opererende mannen terwijl de invoelende vrouwen de huiselijke privé-sfeer als natuurlijk domein kregen toebedacht.[216] Het gaat hier echter om een ideologische tegenoverstelling van privé en publiek die – zo ze al de invloed heeft uitgeoefend die aan haar wordt toegeschreven en daar worden steeds vaker vraagtekens bij geplaatst[217] – pas in de negentiende eeuw volledig tot ontwikkeling kwam en waarvan in de Nederlandse spectators nog weinig te merken is. Daar immers wordt in ieder geval ook van mannen een grote mate van gevoeligheid en huiselijkheid verwacht en wordt de privé-sfeer nog niet geheel in oppositionele termen tot de publieke sfeer gedacht. Integendeel, de gepropageerde huiselijkheid en echtelijke genoegens zijn nauw met ideeën over nationaal welzijn verweven en het plichtsgetrouw vervullen van huiselijke taken wordt opgevat als een maatschappelijke plicht die bijdraagt aan de publieke zaak.

Zo bezien lijkt de sekse-gebonden tegenstelling privé-publiek geen verhelderend onderscheid om de ontwikkelingen van de late achttiende eeuw mee te beschrijven. Voor een deel komt dit ook door de variërende inhoud van de termen waardoor verwarring in de hand wordt gewerkt:[218] begrippen als huiselijk, persoonlijk, particulier, privé en publiek, openbaar, maatschappelijk en politiek worden in de praktijk veelal aan elkaar gekoppeld en door elkaar heen gebruikt. Duidelijk is in ieder geval wel dat het krachtenveld tussen beide polen van privé en publiek in deze periode nog volop in beweging is en niet eenvoudig in een paar zinnen te kenschetsen valt.

216. Hausen, 'Polarisierung der Geschlechtscharaktere', 375-381; Schiebinger, *Mind has no sex?*, 224-227; Pouw, 'Waare verlichting', 309.
217. Kritische besprekingen zijn te vinden bij: Blok, 'Scheiding der sferen?'; Goodman, 'Public sphere and private life'; Trepp, 'Private lives of men', 127-132; Mazohl-Wallnig, 'Männliche Öffentlichkeit?'.
218. Zie hierover ook: Ariès, 'Geschiedenis van het persoonlijk leven', 13-15.

Bij al het gebrek aan eenduidigheid is er toch één ontwikkeling die zich desondanks onmiskenbaar laat signaleren en wel dat er sprake is van een toenemende problematisering van de volwaardige participatie van vrouwen in de wetenschap, het politiek bestuur en anderszins aan de 'publieke sfeer' gerelateerde activiteiten.[219] In de spectators kunnen vrouwen steeds vaker lezen dat moederschap, gezin en huishouden hun natuurlijke bestemming vormen en dat ze zich uitsluitend daarop dienen te richten. Vanwaar deze nadrukkelijke beperking? Waren er dan vrouwen die andere ambities durfden te koesteren? Speelden zich indertijd soms nog andere ontwikkelingen af die in een gespannen verhouding stonden tot de cultivering van het gevoel, de verheerlijking van het huiselijk huwelijksgeluk en de daarmee gepaard gaande polarisering van de sekse-karakters die in de spectators waar te nemen is?

Assimilatie van het gelijkheidsdenken

Het denkbeeld van de complementariteit van de sekse-karakters zet ons op het spoor van een ontwikkeling die binnen de historiografie van de gevoelscultus nog onvoldoende aandacht heeft gekregen: het principe van de *gelijkwaardigheid* van mensen treedt aan het einde van de achttiende eeuw in de plaats van het principe van de *gelijkheid* van mensen dat binnen het Verlichtingsdenken zo'n belangrijke rol speelde. We zullen zien dat deze verschuiving het directe gevolg is van de manier waarop de burgerij van de achttiende eeuw zich opkomende theorieën over gelijkheid en verschil begon eigen te maken, aanpaste en vervolgens aanwendde om haar eigen positie te versterken. In deze burgerlijke assimilatie van het gelijkheidsdenken ligt een belangrijke verklaring voor de veranderingen die in de laatste decennia van de achttiende eeuw in de emotionele cultuur van de spectatorschrijvers plaatsvonden. Om deze veranderingen te kunnen begrijpen, zullen we ons dus eerst nog in deze gelijkheidstheorieën moeten verdiepen.

In de achttiende eeuw was de sociale ongelijkheid die voorheen als vanzelfsprekend tussen de verschillende groepen in de samenleving bestond, geleidelijk op losse schroeven komen te staan. Door de natuurrechtdiscussie en de daarmee samenhangende theorieën over het 'politieke' of 'sociale' contract die in de loop van de zeventiende eeuw ontwikkeld waren, werd het voor Verlichtingsdenkers als Locke, Wolff, Montesquieu en Rousseau mogelijk om in het verlengde daarvan de bestaande politieke en maatschappelijke verhoudingen vanuit een nieuw perspectief te bekijken en te bekritiseren. De essentie van deze nieuwe theorieën was dat in oorsprong alle mensen aan elkaar gelijk waren, dezelfde (natuur)rechten hadden en dat de nu bestaande ongelijke posities in de samenleving een gevolg waren van gemaakte taakverdelingen, contractuele afspraken en gegroeide gewoontes. Dit nieuwe perspectief had een revolutionair potentieel omdat het de vanzelfsprekendheid van de bestaande ongelijke positie van mensen als zijnde

219. Door de professionalisering van de wetenschap raakt deze in die tijd steeds sterker aan de publieke sfeer verbonden: Schiebinger, *Mind has no sex?*, 235-237.

door God ingesteld, ondergroef en ter discussie stelde. In plaats daarvan ging het uit van de fundamentele gelijkheid en vrijheid van alle individuen. Het revolutionaire potentieel van dit uitgangspunt zou uiteindelijk aan het einde van de eeuw ten dele verwezenlijkt worden in de Amerikaanse en Franse Revoluties, maar niet nadat de centrale denkbeelden een aantal belangrijke sekse- en klasse-specifieke aanpassingen hadden ondergaan waardoor grote delen van de bevolking van de veranderingen werden uitgesloten.[220]

In de Nederlandse spectators zien we vanaf ongeveer 1750 verwijzingen naar dit nieuwe gelijkheidsdenken opduiken waaruit blijkt dat het tegen die tijd ook in de kringen van de spectator-schrijvers is doorgedrongen. Zo wordt er een aantal malen gerefereerd aan boeken en juridische discussies over het natuurrecht.[221] Ook bespreken de auteurs (weliswaar vaak met enige scepsis) de theorieën van Rousseau en anderen over hoe de oorspronkelijke natuurstaat eruit zou hebben gezien en welke consequenties hieruit zouden moeten worden getrokken voor de hervormingen van het bestaande maatschappelijk bestel.[222] Maar belangrijker dan dat is dat de lezer in de spectators steeds vaker uitspraken kan aantreffen over de in oorsprong principiële 'gelijkheid' tussen de mensen waaraan individuen bepaalde rechten ontlenen.[223]

Een aantal auteurs lijkt zich dit nieuwe inzicht met het nodige enthousiasme te hebben eigen gemaakt om het vervolgens met evenveel enthousiasme in hun teksten te gaan uitdragen. Het gaf deze burgerlijke auteurs ook een nieuw wapen in de hand waarmee ze de aristocratie konden aanvallen. Al langer immers was de arrogantie van 'personen van aanzien', van de 'groten der aarde' die zich ver verheven voelden boven andere mensen de Heren Spectatoren een doorn in het oog. In eerste instantie vooral gericht op de adel maar later ook op de deftige regenten en hun misplaatste superioriteitsgevoel, werd in de spectators al vroeg scherpe kritiek geuit op de hovaardigheid, minachting en verwaandheid van individuele leden uit deze groepen.[224] Het inzicht dat mensen gelijk geboren worden, dat de adeldom een historisch toevallige instelling is die in oorsprong op een uitwisseling van gunsten berust en bovendien in theorie gebaseerd is op persoonlijk be-

220. Hazard, *Crisis in het Europese denken*, 245-260 en idem, *Europese denken in de achttiende eeuw*, 150-160, 173-186; Gunning, *Gewaande rechten*, 100-193; Vega, 'Beeld der Vryheid'.

221. *De Nederlandsche Spectator* II (1750) nr.36; *De Nederlandsche Criticus* (1750) nr.LXXII, 581; *De Denker* (19 november 1770); *De Leerzame Praat-Al* (21 april 1790) 126; *De Vraag-Al* IV (1792) nr.184, 224.

222. *De Denker* (14 en 21 augustus 1769); *De Rhapsodist* III (1773) 4; *De Leerzame Praat-Al* (21 april 1790) 126. Zie voor de algemene receptie van het natuurstaat-idee in de Nederlandse Republiek: Mijnhardt, 'Nederlandse Verlichting', (1979) 19.

223. *De Nederlandsche Spectator* X (1758) nr.246, 98; *De Philanthrope* (12 juli 1758) 217; *De Hollandsche Wysgeer* VI (1762) nr.315, 75; *De Denker* (23 januari 1769) 30 en (11 juni 1770) 190; *De Menschenvriend* VI (1793) nr.17, reactie op een brief en in hetzelfde deel nr.38, verder ook VII (1794) nr.50, 394-396; *De Godsdienstvriend* VI (1794) nr.9, 68-71; *De Leerzame Praat-Al* (21 april 1790) en (7 december 1791) waarin de veranderingen in Frankrijk verdedigd worden; *De Vraag-Al* IV (1792) nr.184, 222-223; *De Antwoorder* II (1793) nr.80; *De Welmeenende Raadgeever* V (1795) nr.29; *De Wereld-Beschouwer* I (1794) 33-40.

224. *De Mensch Ontmaskert* (2 mei 1718); *De Examinator of Hollandsche Zeedenmeester* (24 juli 1730) 231; *De Nederlandsche Criticus* (1750) nrs. LXIX en LXXII; *De Nederlandsche Spectator* X (1758) nr.246, 96-97, 102-103; dezelfde kritiek klinkt nog steeds aan het einde van de eeuw in bijvoorbeeld *De Antwoorder* II (1793) nr.102, 810, 813 en *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 12.

wezen verdiensten en daarom niet op basis van geboorte kan worden toegekend, hielp de spectatoriale auteurs in de loop van de eeuw hun kritiek op het wangedrag, de heerszucht en de arrogantie die zij binnen de aristocratie signaleerden, verder aan te scherpen.[225]

Maar betekende de verdediging van een theoretische gelijkheid tussen alle mensen ook dat de spectatoriale auteurs afstand wilden doen van alle verschil en hiërarchie in de samenleving? Nee, zover hoefden ze niet te gaan. Gelijkheid is namelijk zeker geen absoluut begrip. In de politieke theorie betekent gelijkheid slechts het ontkennen van verschillen tussen mensen terwille van een bijzonder doel of een bijzondere context.[226] Afhankelijk van de context blijkt gelijkheid een bijzonder rekbare inhoud te hebben: gelijkheid sluit onderscheid niet uit. Voor de spectatorschrijvers was het één zaak om de vermeende superioriteit van aristocratie boven de burgerij met het gelijkheidsbegrip te ondergraven, maar het was een geheel andere zaak om eventuele gelijkheidsaanspraken van de lagere klassen te honoreren.

In het perspectief van de spectatoriale auteurs (ook van diegenen die het principe van de natuurlijke gelijkheid tussen de mensen aanhingen) kon er niet getornd worden aan het bestaan van standsverschillen. Dat bleek al uit de wijze waarop de gulle weldaden van de gevoelige man in de spectators gepresenteerd werden, namelijk ter neutralisering van bepaalde misstanden maar zonder de grondprincipes van de standenstaat ter discussie te stellen. Ook in andere spectatoriale betogen komt telkens weer naar voren dat elke stand zijn eigen verdiensten en vaste plaats in de samenleving had. Dit was ook zoals God het had gewild: de standen zijn verschillend van aard, complementeren elkaar, zijn derhalve ook van elkaar afhankelijk en moeten zich dus naar elkaar schikken. Hieraan ontleent de samenleving haar eenheid en samenhang. De standen mogen in theorie gelijk in waarde zijn, ze zijn niet identiek aan elkaar: de standen nemen niet dezelfde positie in binnen de maatschappij. Daaruit volgt dat individuen uit verschillende standen niet op dezelfde wijze tegemoet getreden hoeven te worden. Hoewel elke stand met respect behandeld dient te worden, mag de hogergeplaatste bevelen geven aan een dienstbare. Ondergeschikten blijven ondergeschikten, daar doet het idee van gelijke natuurrechten niets aan af.[227]

In deze spectatoriale teksten zien we dus hoe ideeën over gelijkheid en verschil ingezet worden om de maatschappelijke positie van de burgerij op ideologisch vlak te versterken zowel in relatie tot de adel en aristocratie als in relatie tot de lagere klassen. Dit gebeurt op creatieve wijze: er worden elementen uit de traditio-

225. *De Nederlandsche Spectator* X (1758) nr.246, 98-102; *De Opmerker* (28 augustus 1775); *De Borger* (27 december 1779); *De Menschenvriend* VII (1794) nr.50, 397-399; *De Vraag-Al* I (1791) nr.15, 116; *De Antwoorder* II (1793) nr.80.

226. Scott, 'Deconstructie van gelijkheid-versus-verschil', 108.

227. *De Nederlandsche Spectator* II (1750) nr.36; *De Gryzaard* (29 april 1768) 349; *De Denker* (23 januari 1769) 32; *De Rhapsodist* I (1771) 426; *De Opmerker* (3 juni 1776) en (5 augustus 1776); *De Vaderlander* (13 november 1775) uit het naschrift van E.; *De Kosmopoliet* (16 juni 1777) 186; *De Menschenvriend* VI (1793) nr.9, 70 en uit hetzelfde deel ook nrs.38 en 42, verder VII (1794) nr.50, 393-394; *De Godsdienstvriend* VI (1794) nr.9, 65-66.

nele theorie gebruikt (verschillen zijn door God gewenst) maar ook worden elementen uit de nieuwe theorie (mensen zijn in principe gelijk aan elkaar) op selectieve wijze aangewend ten gunste van het burgerlijk perspectief.

Het is natuurlijk de vraag welke consequenties dit nieuwe gelijkheidsdenken heeft voor de spectatoriale denkbeelden over de verschillen tussen de seksen. De parallellen met de verschillen tussen de standen zijn immers opvallend. En inderdaad treffen we in de spectators vanaf een bepaald moment ook sporadisch uitspraken aan over de (natuurlijke) gelijkheid tussen mannen en vrouwen. De context waarbinnen en de wijze waarop die uitspraken vorm krijgen zijn een nadere analyse waard, omdat ze verhelderen waarom het beeld van de gevoelige, zachtaardige vrouw aan het einde van de achttiende eeuw zo populair werd.

Gedurende de hele eeuw was het probleem van de machtsverdeling tussen echtgenoten een belangrijk punt van aandacht geweest voor de auteurs van de spectatoriale geschriften. De karakterschetsen van het kwade wijf, die in het tweede hoofdstuk besproken zijn, hadden de machtsverhouding binnen het huwelijk als hoofdthema. Naarmate de eeuw vorderde, werden deze satirische stukjes echter steeds vaker aangevuld met meer argumentatieve betogen waarin beredeneerd werd waarom de man de leiding hoorde te hebben over de vrouw. Mannen zouden meer verstand en kennis van zaken hebben dan vrouwen, ze zouden sterkere karakters hebben en bovendien zou het door God en de Natuur bepaald zijn dat zij aan het hoofd van het gezin hoorden te staan.[228] Dit zijn vrij traditionele argumenten die in ieder geval ook al door Thomas van Aquino, De Groot en Cats gebruikt werden om de maritale macht te legitimeren.[229] Het opvallende is echter dat in de spectatoriale teksten uit de eerste helft van de achttiende eeuw deze uitgebreidere bewijsvoering ontbrak. Klaarblijkelijk achtte men het toen niet nodig om daar een beroep op te doen. Het beginsel dat de man de baas hoorde te zijn over de vrouw werd toen – althans in theorie – nog door iedereen erkend, al pakte het in de praktijk dan wel vaak anders uit. Aan het feit dat het in de loop van de eeuw wel noodzakelijk wordt het traditionele standpunt (opnieuw) met argumenten te gaan onderbouwen, verbind ik de gevolgtrekking dat de consensus op dit punt aan het verminderen is.

Dit wordt bevestigd door de andersluidende stemmen die vanaf ongeveer 1760 uit de spectators gaan opklinken en die benadrukken dat vrouwen in principe gelijk zijn aan mannen. Hoezeer deze stemmen ook een minderheidsstandpunt mogen vertegenwoordigen (voornamelijk ingezonden brieven en niet veel meer dan een handvol), ze maken in ieder geval duidelijk dat sommige achttiende-eeuwers de mening waren toegedaan dat het nieuwe gelijkheidsperspectief ook relevantie had voor de verhoudingen tussen de seksen:

228. *De Philanthrope* (25 april 1759) 136; *De Hollandsche Wysgeer* IV (1761) 125-128; *De Gryzaard* (18 december 1768) 166-167 en (5 mei 1769) 359; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.19, 150, nr.34, 269 en nr.40, 314; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 618-620; *De Godsdienstvriend* VI (1794) nr.32; *De Vraag-Al* V (1795) nrs. 227-228; *Sem, Cham en Japhet* (1800) nr.1, 6-7.
229. Gunning, *Gewaande rechten*, 39; Haks, *Huwelijk en gezin*, 150-152; Van Gemert, *Norse negers*, 7.

"En hierom wenschte ik hartelyk, dat myn *Systhéma*, van gelykheid tusschen man en vrouw, ('t welk zekerlyk op de gezonde reden, en het natuurlyk regt der menschen gegrond is,) wierdt aangenomen; dat het Huwelyk niet meer wierdt aangemerkt als een onderwerping, of als eene verdeeling van gezag, maar als een verdrag van de allernauwste vriendschap; dat geene der Partyen om heerschappye dagt; maar man en vrouw elkanderen als leden van één lighaam, of zo gy wilt, als één enkel *Individu* beschouwden."[230]

Waarna de auteur vervolgt met een klassieke parabel over een mythische androgyne oervorm van de mens die pas later in twee seksen zou zijn opgesplitst. Hoewel de auteur dit verhaal (dat ontleend lijkt te zijn aan Plato's *Symposion*[231]) als een 'Fabel-Historie' presenteert en daarmee het realiteitsgehalte ervan relativeert, dient de lezer de diepere waarheid die in de parabel vervat is wel degelijk serieus te nemen: man en vrouw hebben een gelijke oorsprong en zijn te beschouwen als gelijkwaardige wederhelften die hun geluk pas vinden wanneer zij de verloren gegane eenheid weer kunnen herstellen.

Ook enkele andere 'gelijkheids'-auteurs krijgen nu in de spectators de ruimte om hun opvattingen over de ongelijke sekse-verhoudingen te verwoorden. Zij pleiten bijvoorbeeld voor een lossere taakverdeling tussen mannen en vrouwen. Indien capabel mag een echtgenote zich best met de zakelijke aangelegenheden van haar man buitenshuis bemoeien – zeker wanneer hij daar een ongelukkige hand in blijkt te hebben – mits ze dat op een voor de buitenwereld niet al te opvallende en dus gênante wijze doet. Wat deze auteur betreft bestaat er geen natuurlijke of vanzelfsprekende autoriteit van de man binnen het huwelijk: "Daar is geene meerderheid, daar is geen gezag, daar is geene verdeeling onder gehuwde Liefden".[232] Andere spectator-schrijvers – waaronder Betje Wolff en Petronella Moens – wijzen erop dat vrouwen over dezelfde intelligentie en zielsvermogens beschikken als mannen, al komt dat door het verschil in opvoeding niet altijd even goed tot uitdrukking.[233] De gedachte dat vrouwen daarom in principe net zo capabel zijn als mannen om hun volk en land mede te besturen (waarvan voor sommigen de talrijke historische voorbeelden van succesvolle vorstinnen getuigen) ligt dan ook voor de hand.[234]

Ik wil hier niet beweren dat dit helemaal nieuwe ideeën zijn. Zeker in de tradi-

230. *De Philanthrope* (30 september 1761) 308-309.
231. Vergelijk Everard, *Ziel en zinnen*, 35-36 die erop wijst dat de in deze parabel vervatte liefdesopvattingen ook opgenomen zijn in het christelijke cultuurgoed en bijvoorbeeld duidelijk terug te vinden zijn bij laatachttiende-eeuwse schrijvers als Aagje Deken, Rhijnvis Feith en Hieronymus van Alphen.
232. *De Denker* (11 februari 1765) 44-46 betreft brief ener A.U, citaat op 46.
233. *De Denker* (2 september 1765) 276 betreft een brief ener C.; idem Betje Wolff onder het mannelijke pseudoniem van Philogunes in *De Gryzaard* (18 november 1768) 163-164; *De Onderzoeker* (17 december 1770) 59; *De Vaderlander* (25 maart 1776) 98 brief; Petronella Moens in *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.13, 99.
234. Briefschrijver C. in *De Denker* (2 september 1765) 275 haalt daarbij Plato aan, maar distantieert zich later toch van deze visie. Ook in *De Onderzoeker* (17 december 1770) 57-59 wordt een aantal succesvolle vrouwelijke heersers opgesomd alsmede het vrouwelijk verstand geprezen, maar dit resulteert niet in een pleidooi voor gelijke behandeling. Lezeres J.B. in *De Opmerker* (25 mei 1778) 255-256 wijt het aan de opvoeding dat vrouwen zich tot nu toe – op enkele uitzonderingen na – nauwelijks op het bestuurlijk terrein hebben kunnen manifesteren. Vergelijk verder het pleidooi van een lezeres voor vrouwelijk stemrecht in *De Menschenvriend* IX (1796) nr.9, 67-69 en de ambivalente reactie van de Menschenvriend hierop.

tie van de 'lof der vrouwen' waren de veelzijdige capaciteiten van de vrouwelijke sekse al eerder onderkend en zelfs superieur aan die van de mannen verklaard.[235] Maar terwijl in die literaire traditie ernst en spel niet altijd van elkaar te onderscheiden waren, zijn de hierboven aangehaalde auteurs bloedserieus. De betekenis van de ideeën blijkt verschoven doordat de tijden veranderd zijn.

Tegen de achtergrond van het steeds populairder wordende gelijkheidsdenken, gaat er nu van deze ideeën een grotere dreiging uit. Ook buiten de spectators eisen vrouwen uit de burgerij steeds vaker als schrijfsters het woord op. Het aantal vrouwelijke auteurs wordt zo groot, dat de achttiende eeuw bekend is geraakt als de 'eeuw van de vrouw'.[236] Geleidelijk aan wordt het onmogelijk om vrouwen die actief in het intellectueel en wetenschappelijk debat participeren, nog langer als zeldzame uitzonderingen af te doen.[237] Wanneer in de jaren tachtig en negentig onder invloed van de Amerikaanse en Franse Revoluties ook in Nederland politieke hervormingen doorgevoerd gaan worden, staan er bovendien vrouwen (en mannen) op die voor vrouwen dezelfde rechten gaan opeisen als voor mannen. Uit het buitenland kennen we de feministische tractaten van Olympe de Gouges en Mary Wollstonecraft, maar in Nederland wordt eveneens een publiek debat gevoerd over de rechten van vrouwen.[238] Al in 1781 verscheen in *De Vaderlandsche Letteroefeningen* het feministische pamflet van 'Armida Amazone' getiteld 'Over de manlyke dwinglandy'. Ruim een decennium en vele ontwikkelingen later brengt ene P.B.v.W. de gemoederen opnieuw in beroering met zijn 'Ten Betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land' (1795).[239] De auteurs van beide pamfletten zijn nog steeds niet geïdentificeerd, al is de these geopperd dat het laatste pamflet van de hand is van Etta Palm-Aelders,[240] een Nederlandse vrouw die gedurende een groot deel van de revolutie-tijd in Parijs politiek actief was en wier turbulente leven tot op de dag van vandaag onderzoekers blijft intrigeren.[241] Maar de gebruikte initialen zouden tevens in de richting van Pieter van Woensel kunnen wijzen, een medicus die in 1780 mogelijk ook achter de uitgave van een enigszins politiek-getinte spectator met de titel *Monitor* stak. Uit die spectator blijkt echter (nog) geen speciale aandacht voor de rechten van vrouwen.

Het voert overigens te ver om hier tot in detail in te gaan op de vele paradoxen en ambivalenties die in de verschillende ingenomen standpunten in dit debat te bespeuren vallen. Het gaat er mij hier slechts om aan te geven dat er ook in Nederland een dergelijk debat speelde. In de spectators wordt de dreiging van de

235. Spies, 'Charlotte de Huybert'.

236. Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*, 4.

237. Rang, 'Een maeght', 277, 286-291 en idem, 'Geleerde vrouwen'; Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 160-173; Van Dijk, 'Vrouwen en hun Republiek der Letteren'.

238. Gunning, *Gewaande rechten*, 229-272; Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 343-376; Vega, 'Feminist discourses'; Fritschy, 'Vrouwen in de Nederlandse samenleving', 201-206.

239. Beide zijn – voorzien van een inleiding van Vega – herdrukt in *Socialisties-Feministiese Teksten* 11 (1989) 89-111.

240. Gunning, *Gewaande rechten*, 258-260 m.n. de noten.

241. Over leven en denken van Palm-Aelders: Vega, 'Feminist republicanism' en Fritschy, 'Vrouwen in de Nederlandse samenleving', 203-205.

toenemende gelijkheid tussen de seksen overigens al eerder aan de orde gesteld: vanaf ongeveer 1760 klinken in deze tijdschriften verontruste stemmen op die signaleren dat vrouwen teveel op mannen willen lijken. Het kan daarbij gaan om op het oog onschuldige zaken als de dracht van mannenkleren en het amazonetenue[242] maar ook om een gelijke verdeling van de macht binnen het huwelijk,[243] het recht op publiek schrijverschap,[244] het bedrijven van wetenschap[245] en inspraak in politieke zaken.[246] Dat de meeste auteurs bij voorkeur een satirische vorm kiezen om dit probleem aan de orde te stellen, wil niet zeggen dat ze het niet serieus nemen. De satire valt hier eerder te beschouwen als een strategisch gekozen wapen om het gevaar af te wenden.

Deze signalen geven duidelijk aan dát er grenzen getrokken worden en wáár de grenzen getrokken worden in de spectators voor de gelijkheids-aanspraken van vrouwen. Zelfs van de eerder besproken (en overwegend vrouwelijke) 'gelijkheids'-auteurs die in de spectators aan het woord komen, erkent een meerderheid die grenzen en relativeert daarmee de door hen gewenste gelijkheid of plaatst die minstens in een ander perspectief. Er zijn veel verschillende manieren om over gelijkheid te denken, en de gelijkheid die deze auteurs op het oog hebben sluit een zekere mate van verschil en ongelijkheid niet uit.[247] Want hoezeer zij ook erkenning willen voor de capaciteiten van vrouwen, er is zelfs volgens deze 'gelijkheids'-denkers een hele goede reden waarom vrouwen niet dezelfde positie in de samenleving kunnen innemen als mannen: haar sekse heeft door God en de natuur een andere bestemming gekregen dan het mannelijk geslacht, namelijk kinderen baren en opvoeden. Zelfs wanneer vrouwen in de (natuurrecht)theorie gelijk zijn aan mannen, dan nog zorgt dit verschil voor andere verantwoordelijkheden en taken in de maatschappij.[248]

We zijn nu nog maar een stap verwijderd van de spectatoriale uitspraken over het emotionele karakter van vrouwen die eerder in dit hoofdstuk besproken zijn. Uitspraken die overigens niet op zichzelf staan maar ook bij andere intellectuelen uit die tijd terug te vinden zijn. Rousseau, Roussel en Campe zijn wellicht de bekendste voorbeelden van auteurs die vrouwen op hun gevoelig-zwakke natuur hebben proberen vast te leggen, maar zij waren bij lange na niet de enige: filoso-

242. *De Philanthrope* (26 oktober 1757) 447 en (16 mei 1759) 154-155; *De Denker* (23 april 1764) 120 en (18 januari 1773) 17-21. Zie voor het subversieve potentieel van de amazone-dracht in de achttiende eeuw: Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 351-395.

243. *De Vraag-Al* V (1795) nr.227, 147-148 en VI (1797) nr.282.

244. *De Philanthrope* (13 januari 1762) 11.

245. Zier hiervoor het derde hoofdstuk, § 5.

246. *De Philanthrope* (26 oktober 1757) 448; *De Vraag-Al* VI (1797) nr.282; *Sem, Cham en Japhet* (1800) nr.20, 157-159.

247. Voor de discussie die binnen vrouwenstudies over de verhouding tussen deze begrippen gevoerd is: Aerts, 'Gewoon hetzelfde?'; Sommer, 'Verschil en gelijkheid'; Costera Meijer, 'Welk geschil maakt hèt verschil?'; Scott, 'Deconstructie van gelijkheid-versus-verschil'; Bock, 'Women, gender and dichotomies', 89-94.

248. *De Denker* (2 september 1765) 276-280 brief ener C.; idem Betje Wolff onder het mannelijke pseudoniem van Philogunes in *De Gryzaard* (18 november 1768) 164; *Bijdragen tot 't Menschelijk Geluk* II (1789) 281-286 betreft brief van een lezeres L.B. geboren M.; Petronella Moens in *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.13, 99-104.

fen, pedagogen, medici, politici... zij omarmden het idee van dit fundamentele verschil tussen de seksen en ontkrachtten daarmee het revolutionaire potentieel dat het gelijkheidsdenken voor de positie van vrouwen had. Met een beroep op het concept van de complementariteit was het niet eens noodzakelijk zich van het zeer flexibele en in andere aangelegenheden uiterst bruikbare gelijkheidsbegrip te distantiëren. Immers, de principiële gelijkwaardigheid van beide zo verschillende seksen behelst in theorie een vorm van gelijkheid. Het was dit denken in termen van complementariteit en gelijkwaardigheid dat in de betogen van deze schrijvers onder de *noemer* van gelijkheid het sociale sekse-onderscheid rechtvaardigde. Met verwijzingen naar de lichamelijke en psychische verschillen tussen de seksen en naar de natuurlijke doch gelijkwaardige bestemming van vrouwen, konden de ambities van het vrouwelijk geslacht in de juiste richting gekanaliseerd worden.[249]

Dit is nu wat we ook in de dominerende spectatoriale teksten zien gebeuren: uitweidingen over de emotionele aanleg van de vrouw hebben een onmisbare functie in de bewijsvoering waarom vrouwen ondanks hun mogelijke principiële gelijk(waardig)heid aan mannen, toch beperkter zijn in hun vrijheid en levenskeuzen dan mannen. Waar ter legitimatie van de standsverschillen een beroep werd gedaan op God en ooit gemaakte afspraken en contracten, werd ter legitimatie van de ondergeschikte sociale positie van vrouwen een beroep gedaan op God en de biologische bestemming van vrouwen. In de spectators begint een aantal auteurs zich expliciet tegen de vrouwelijke aanspraken op bestuurlijk terrein te verweren. Ze beroepen zich daarbij onder meer op de emotionele natuur van vrouwen om hen te diskwalificeren voor dit domein. Sommige van hen wijzen in het verlengde daarvan op de tekortkomingen van vrouwelijke regeerders uit het verleden of stellen dat strijdvaardige vrouwen toch nauwelijks als ideaalbeeld kunnen fungeren aangezien deze volgens hen bekend staan om hun ontuchtige of afschrikwekkend heerszuchtige karakter.[250] Vrouwen die willen, kunnen bovendien wel degelijk iets betekenen voor het vaderland: "Gy zyt het die het karakter van den Krygsman en de zeden van den Staatsman vormt."[251] Door hun kinderen op verantwoorde wijze op te voeden en hen de noodzakelijke burgerzin bij te brengen kunnen vrouwen indirect wel degelijk hun bijdrage leveren aan het geluk van volk en staat, zo benadrukt Petronella Moens.[252]

Toen in de late achttiende eeuw spectator-schrijvers het emotionele en gevoelige karakter van vrouwen gingen accentueren, gebeurde dat niet op dezelfde manier als bij de gevoelige man. We moeten ons dan ook niet vergissen in het karakter

249. Rang, 'Männlicher Bewußtseinsdiskurs' en idem, 'Zur Geschichte'; Laqueur, *Making sex*, 149-157, 193-207; Schiebinger, *Mind has no sex?*, 214-244; Scott, 'French feminists', 3-5.
250. *De Denker* (13 januari 1766) 12-16; *De Herdenker* (18 maart 1766) 31-32; *De Vraag-Al* V (1795) nr.227, betreft een reactie op de redevoering van de politiek actieve, hervormde predikant Jacobus Kantelaar voor het *Nut van 't Algemeen* "over den invloed der waare verlichting op het lot en het geluk der vrouwen", zie verder nog VI (1797) nr.282; *De Menschenvriend* IX (1796) nr.11, 83-88 betreft een brief waarin ene Julia zich distantieert van het eerdergenoemde pamflet van P.B.v.W.
251. *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.5, 34.
252. *De Vaderlandsche Praat-Al* (2 januari 1793) 8; *De Vriendin van 't Vaderland* (1799) nr.13, 102-103.

Afbeelding 44: 'De liefde tot het vaderland'. Prent uit Proeve van kleine gedigten voor kinderen *(Utrecht 1779-1782) van Hieronymus van Alphen. Het bijgaand gedicht:*

"Al ben ik maar een kind,
Tog wordt mijn Vaderland van mij
op 't hoogst bemind;
Ik werd er in geboren;
Ik heb er drank en spijs;
Ik mag er 't onderwijs
Van wijze meesters hooren.
Ik heb er ouders, vrienden in,
Die ik met al mijn hart bemin;
Ik kan er veilig woonen;
Dies zal ik dankbaar mij betoonen;
En, worde ik eens een man,
Zo nuttig zijn voor 't land, als ik
maar wezen kan."

van deze ontwikkeling: ze maakte weliswaar deel uit van een internationale gevoels- en huiselijkheidscultus die zich onder meer via sentimentele fictie verspreidde, maar ze hield tevens verband met lange-termijnverschuivingen in de machtsverhouding tussen de seksen. In het Nederlands-letterkundig onderzoek naar het sentimentalisme heeft men zich tot nu toe onvoldoende rekenschap gegeven van dit machtselement. In navolging van auteurs als Rang en Schiebinger denk ik echter dat de nieuwe profilering van de vrouw als emotioneel-gevoelig wezen die haar bestemming had in het huis en gezin, beschouwd kan worden als een poging de dreigende consequenties van het natuurrechtelijke gelijkheidsdenken voor de sekse-verhoudingen binnen de burgerij te elimineren.[253]

Tevens werd hiermee een oplossing geboden voor het probleem van de gebrekkige bevolkingsaanwas: de gesignaleerde onwil om te huwen en het toenemend aantal echtscheidingen waren factoren die de samenleving met een neerwaartse demografische tendens dreigden te ontwrichten. Emotioneel sterke gezinsbanden en huiselijk huwelijksgeluk zorgden voor het noodzakelijke, productieve tegenwicht dat – verwachtten we nog iets anders in deze spectators? – als overwegend burgerlijk tegenover aristocratische en volkse gebruiken geprofileerd werd. Op dit punt werden niet alleen de vrouwen maar ook de mannen op hun verantwoordelijkheden en gevoelens aangesproken.

Maar tegelijkertijd bleek dat binnen de emotionele cultuur van de spectatorschrijvers de affectieve inbreng van beide seksen nog steeds verschillend gepresenteerd en gewaardeerd werd. Hoewel de nieuwe humane sensibiliteit zeer nadrukkelijk ook in het mannelijk geslacht geprojecteerd werd, moesten mannen hun medegevoeligheid en mensenliefde steeds weer opnieuw met tranen en weldaden bewijzen. Dit wijst erop dat er van mannen feitelijk tegenstrijdige zaken verwacht werden: zij moesten hun 'natuurlijke' standvastigheid, stoutmoedigheid en autoriteit in overeenstemming zien te brengen met de teerhartige gevoeligheid die tegelijk van hen gevraagd werd, zonder daarbij hun mannelijkheid te verliezen.

Voor vrouwen riep de nieuwe sensibiliteit andere problemen in het leven. Zo hoefden vrouwen geen proeve te geven van hun gevoeligheid: ze zouden uit de aard van hun biologie collectief over deze verheven eigenschap beschikken. Maar de nadruk waarmee dit nieuwe inzicht in de spectatoriale betogen verkondigd werd, geeft aan dat de vanzelfsprekendheid van dit gezichtspunt nog bevochten diende te worden op andere visies die het bestaan van dit soort natuurlijke verschillen hetzij ontkenden hetzij negatiever waardeerden.

Om het sekse-onderscheid te handhaven, werden bovendien zeer nadrukkelijk de beperkingen van de vrouwelijke gevoeligheid onderstreept. Emotionaliteit was behalve een kracht ook een zwakheid die het vrouwelijke geslacht (gelijkwaardig aan maar toch ook verschillend van het mannelijke) ongeschikt maakte voor het vervullen van functies in politiek bestuur of voor het bedrijven van wetenschap. In tegenstelling tot de sensibiliteit van mannen die zich deels ook buitenshuis kon en moést manifesteren, dienden de emoties van vrouwen daarom vooral gericht te blijven op de directe omgeving. De begrenzingen van het huis grensden tegelijkertijd de vrouwelijke emoties af van publieke activiteiten. Rang spreekt in dit verband over een 'economisering' van het vrouwelijke sentiment, dat in de beschermde gezinsruimte werd ingezet om de welstand van de burgerlijke middenstand te bevorderen.[254] Met het oog op wat daaraan vooraf ging, denk ik dat een term als 'domesticatie' mogelijk nog scherper de essentie van dit proces weergeeft – de reden waarom ik in de titel van deze paragraaf de woorden 'gedomesticeerde labiliteit' heb opgenomen. De veronderstelde labiliteit van vrouwen

253. Rang, 'Zur Geschichte', 202-203 en idem, 'Een maeght', 277-278, 290; Schiebinger, *Mind has no sex?*, 214-264.
254. Rang, 'Waanzin van de vrouwelijke geleerde', 164.

– in de eerste helft van de achttiende eeuw vooral gethematiseerd in haar ongecontroleerde passies en in de tweede eeuwhelft in haar warme en productieve omhelzingen van man en kind – werd door de ontwikkelingen later in de eeuw letterlijk en figuurlijk 'gedomesticeerd': ze werd opgesloten in het huiselijk domein waar deze natuurlijke 'oerkracht' getemd en gecontroleerd kon worden ingezet ten behoeve van zowel het burgerlijk als het nationaal welzijn.

6.4 Ressentimenten jegens het sentiment

In de spectatoriale vertogen over de vrouwelijke aandoenlijkheid is een zekere ambivalentie jegens het fenomeen van de sensibiliteit naar voren getreden, die de auteurs ook op andere momenten parten lijkt te spelen. Al wensen ze de gevoeligheid onder hun lezers te stimuleren, ze zijn tegelijkertijd beducht voor de uitwassen waartoe een te ver doorgevoerde verheerlijking van het gevoel – door hen steeds vaker als 'sentimenteel' benoemd – kan leiden.

Modieuze overgevoeligheid

De weerstanden uiten zich onder meer in een kritische distantie tegenover de modieuze elementen waarmee de nieuwe sensibiliteit steeds meer verweven raakt. Hoewel dezelfde spectatoriale auteurs actief hebben bijgedragen aan het cultuskarakter van het Gevoel, verzetten zij zich tegen kunstmatige, onwaarachtige en misplaatste manifestaties van gevoeligheid die zij bij oppervlakkige trendvolgers menen te bespeuren.

Zo worden vrouwen die regelmatig geplaagd worden door flauwtes, beticht van modieuze aanstellerij.[255] Vrouwen mogen dan een sensibel en zwak gestel hebben, dames die al te nadrukkelijk lijden aan opstijgende *vapeurs*[256] willen de aandacht in een gezelschap op zichzelf gericht krijgen en doen zichzelf teerder en gevoeliger voor dan ze in werkelijkheid vaak zijn.[257] Zelfs een sentimenteel auteur als Rhijnvis Feith bekritiseert in zijn spectator *De Vriend van 't Vaderland* het kunstmatige gedrag van "Minette, een sentimenteel nufje" dat van haar gevoeligheid haar visitekaartje heeft gemaakt: "haare oogen zyn milder met traanen, dan haar mond met woorden; en zo zy nog spreekt, beeft onder de tien klanken de naam van 't gevoel zeven maalen op haare lippen. Ook rekent zy den dag verloren, waar ze ten minsten geen twee flaauwten en drie zenuwtrekkingen heeft."[258]

255. *De Denker* (12 juni 1769) 190. De indertijd heersende mode van strakke, insnoerende bovenlijfjes zal het flauwvallen in die jaren inderdaad tot een frequente gebeurtenis hebben gemaakt.

256. Vapeurs werden in de achttiende eeuw beschouwd als uit de baarmoeder opstijgende dampen die via de hersenenen het zenuwgestel zouden ontregelen. Het begrip vapeur is afkomstig uit de klassieke humoraalpathologie, de connectie met het zenuwstelsel is echter typisch achttiende-eeuws. Zie hierover: Cayleff, 'Prisoners of feebleness', 1200-1201 en Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 19-20.

257. *De Philosooph* (8 februari 1768) 43, 45 en (7 maart 1768) 75; *De Onderzoeker* (12 december 1768) 56; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.15, 118-119; *De Vraag-Al* V (1795) nr.228, 160.

258. *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.15, 118.

Vrouwen lijken ontvankelijker te zijn voor het modieuze karakter van de sensibiliteit dan mannen. Dit manifesteert zich niet alleen in hun *vapeurs* maar ook in hun extreme 'liefde' voor dieren. De cultivering van het gevoel leidt in de achttiende eeuw tot een brede beweging die wreedheden tegenover dieren probeert te verminderen.[259] Hoewel ook een enkele spectator-schrijver dit humanitaire gevoel voor dieren als teken van een prijzenswaardige gevoeligheid beschouwt, staat hij hierin alleen.[260] Zijn collega's vinden juist een gemakkelijk mikpunt van spot in vrouwen die zich openlijk begaan tonen met het lot van muizen, muggen, spinnen, vliegen, vlinders, wormen en rupsen dan wel slakken en kikvorsen.[261] Ook wordt de affectie voor huisdieren zoals schoothondjes, kanariepietjes, papegaaien en aapjes als overdreven afgedaan.[262] De kritiek gaat evenwel verder dan het doorgeschoten karakter van deze dierenliefde. Dezelfde vrouwen die zich met hand en tand verzetten tegen elke wreedheid tegenover dieren, blijken zich volgens deze spectator-schrijvers maar al te vaak schuldig te maken aan hardvochtigheid tegenover hun medemensen. Ze tonen zich blind voor de gevoelens van hun dienstboden, echtgenoten, noodlijdende familieleden en behoeftige armen terwijl ze zich in naam van de sensibiliteit wel identificeren met het dier. Deze specifieke vorm van vrouwelijke sensibiliteit blijkt slechts schone schijn te zijn, opgelegd door het dictaat van de mode.[263]

Het zijn deze oppervlakkigheid en dit verborgen egocentrisme die vooral de latere spectator-schrijvers als ongewenste bijverschijnselen van de gevoelscultus het meeste dwarszitten.

> "Al dat gezwets van gevoel, godsdienst *enz.* is geen doorgaand bewijs van een waarlijk goed hart. Onkundigen alléén gelooven, dat die woorden in alle monden de echte, veel beduidende betekenis hebben. Een ondiep water, 't welk over eene rots stroomt, maakt het meeste geruisch; — het diepste vloeit stil en eerwaardig."[264]

Mannen moeten zich dan ook hoeden voor dit soort vrouwen wier gevoeligheid zich lijkt te beperken tot dieren of – al even dubieus – tot romanfiguren, met wie zij meer meeleven dan met mensen van vlees en bloed.[265] Het gevaar dat deze vrouwen hun kinderen zullen verwaarlozen, is volgens de spectatoriale auteurs verre van denkbeeldig.[266]

Maar oppervlakkige en asociale navolging van de trend van sensibiliteit treft

259. Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 231-241.
260. *De Vaderlander* (24 augustus 1778) 268 en (26 oktober 1778) 340.
261. *De Vaderlander* (25 maart 1776) 99-100, 103 ingezonden brief; *Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.7, 51 en nr.15, 118; *De Menschenvriend* X (1798) nr.8, 58-60 betreft dit keer bij wijze van uitzondering een jonge man.
262. *De Hollandsche Spectator* (28 juni 1734); *De Honig-Bije in Prosa* (1773) nr.4-5 z.p.; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 63; *Sem, Cham en Japhet* (1800) nr.9, 65-68.
263. Zie de voorbeelden genoemd in de voorgaande noten.
264. Citaat uit *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* V (1798) 386; vergelijk ook *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.41, 324-325.
265. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* V (1791) 105 en 286.
266. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.12, 91-92; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 275-276; *De Menschenvriend* X (1798) nr.8, 62.

men niet alleen bij het vrouwelijk geslacht. Ook bij jongemannen kan de aandoenlijkheid vormen aannemen die in de spectators 'ziekelijk' genoemd wordt omdat ze uitsluitend op zichzelf gericht blijft en terughoudend reageert op het leed van medemensen:

> "Het oog van den aandoenlijken stort traanen bij het gezicht van elk lijdend diertje, zonder dat hij ze bedwingen kan; met eene overdreven inwendige smart moet hij den rampspoedigen verlaten, zonder hem immer te kunnen troosten; hij zugt, in plaatse van te helpen, en is, met alle zijne gevoeligheid, niet zelden wezenlijk onbermhartig, terwijl hij doorgaands te week is, om zich den nood van anderen met ernst te kunnen aantrekken."[267]

Jongemannen die zichzelf verliezen in het schrijven van liefdesbrieven of sentimentele gedichten over de natuur en de dood, die alle besef van de werkelijkheid verloren lijken te hebben en zelfmoord willen plegen wanneer zij hun geliefde verliezen, die met de mond vol van het gevoel ondertussen geen hand uitsteken wanneer er werkelijk behoefte is aan hulp: de spectatoriale auteurs hebben er geen goed woord voor over.[268] Het zijn mislukkelingen die niets klaarspelen en zichzelf volkomen ten onrechte boven anderen verheven voelen. "Die het doel van zijn bestaan met eere bereiken wil (...) moet *werkzaam zijn*, niet *weenen*."[269] Het gedrag van deze overgevoelige jongemannen toont in welke schadelijke effecten de modieuze cultivering van het (mede)gevoel kan resulteren wanneer zij niet langer begeleid wordt door de rede:

> "Aandoeningen, welke door geene grondregels of daadelijke bedrijven gevolgd worden, zijn niet slechts onnut, maar zelfs schaadelijk. Zij zijn het juist, van welken men zeggen kan, dat zij verzwakken, ontzenuwen of verwijfd maaken: zij zijn het, welke de werkzaame drift van jonge lieden vernietigen en hen tot klaagende en zugtende Aandoenlijken vormen, zonder gevoel of oefening van kragt;"[270]

*Over*gevoeligheid kan zelfs leiden tot *on*gevoeligheid en wordt beschouwd als een zwakheid die steevast geassocieerd wordt met vrouwelijkheid, zelfs wanneer zij zich manifesteert bij mannen. Niet toevallig zijn het in deze vertogen altijd jónge mannen. Mannen dus die de jaren des onderscheids nog niet bereikt hebben, het stadium van volwassenheid dat in de spectators – evenmin toevallig – wordt aangeduid als "de rype en manlyke jaren".[271] Volwassen omgaan met gevoelens dat wil zeggen in overeenstemming met de rede en zo "dat ze duurzaam blyven en zich door deugdzaame bedryven daadelyk vertoonen", wordt indirect

267. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 103.
268. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 212-216; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 259-260 en VI (1791) 103; *De Menschenvriend* I (1788) nr.35 en X (1798) nr.8, 58-63; *De Vraag-Al* V (1795) nr.228, 159; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nrs.9, 37 en 41.
269. *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 62.
270. Citaat uit *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 371, vergelijk ook II (1789) 266 en 565 waar medelijden en aandoenlijkheid eveneens geassocieerd worden met verwijfdheid. Verder ook *De Vraag-Al* V (1795) nr.228, 159.
271. Citaat uit *De Hollandsche Spectator* (18 februari 1732) 24. Vergelijk ook *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1797) 2e afd., 238-241.

opnieuw gedefinieerd als mannelijk: "Want het gevoel moet ook niet te verre getrokken worden, of overal het oogmerk zyn; anders word de mensch geheel verwijfd, ten uitersten bevreesd, en de speelbal zyner verbeelding en hartstochten."[272] Dat is ook wat deze jongelui onderscheidt van de gevoelige man die eerder in dit hoofdstuk besproken is: hen ontbreken de daadkracht, standvastigheid en het redelijke onderscheidingsvermogen die bij de ware mensenvriend de vaste metgezellen zijn van het medelijden en zijn mannelijkheid intact laten. Nog altijd hanteren de spectator-schrijvers het ideaalbeeld van een evenwicht tussen gevoel en verstand, emotie en ratio.

Sentimentele lectuur en andere problematische invloedsfactoren

Wat zijn dan de "oorzaaken dezer ziel-ziekte, welke te recht de pest onzer tegenwoordige tijden mag genoemd worden"?[273]

Als allergrootste boosdoener – voor vrouwen én jongelingen – worden de sentimentele romans uit die tijd genoemd. Gezien de vroegere kritieken op romans is dit niet echt verrassend, maar de sentimentele romans in de stijl van Richardson werden eerder juist van die algemene romankritiek uitgesloten. De spectatorschrijvers nemen dan ook een uiterst tweeslachtige houding in tegenover de sentimentele lectuur. Enerzijds blijven zij de verdiensten van bepaalde auteurs in dit genre erkennen: "Wy willen alle van dien aart, mids het waarlyk met verstand geschreven zy, niet wech werpen."[274] Anderzijds heeft het genre er in hun ogen toe bijgedragen dat de wáre medemenselijkheid verloren dreigt te gaan door de overdreven manier waarop er met de eigen emoties en sensibiliteit gedweept wordt.

Zo worden in sommige betogen Richardson, Sterne, Young, Fordyce, Gellert, Klopstock en La Roche geprezen,[275] maar in andere betogen sentimentele teksten in het algemeen en de Duitse van Goethe en Miller in het bijzonder veroordeeld.[276] De sentimentele bestsellers van de Duitse predikant Johann Martin Miller zijn tegenwoordig niet meer zo bekend als Goethes *Werther* die zo populair werd dat Goethe zelf gewag maakte van 'eine Krankheit, ein Fieber' die rondom het boek heerste.[277] Maar ook Millers *Beitrag zur Geschichte der Zärtlichkeit aus*

272. *De Rhapsodist* VI (1783) 225 en 257-258 betreft een gepubliceerde redevoering van Schelle. Vergelijk ook *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 211-212 waarin de enige 'juiste' attitude tegenover het gevoel "op een Mannelijken trant" verwoord wordt.

273. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 102.

274. Citaat uit *De Menschenvriend* I (1788) nr.20, 159. Verder *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 277: "Ik veröordeel geenzins alle schriften van dezen aard (...) Maar hoe gering, is het getal der genen, welken ik raaden durf!"

275. *De Gryzaard* (8 november 1768) 168; *De Onderzoeker* (20 april 1772); *De Opmerker* (12 juli 1773) 302-304, (20 december 1773) en (2 september 1776; *De Vaderlander* (12 mei 1777) en (24 augustus 1778) 266; *De Kosmopoliet* (1 januari 1776); *De Godsdienstvriend* I (1789) nr.45; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 194-224, II (1789) 390-394, IV (1790) 492-515; *De Leerzame Praat-Al* (3 november 1790).

276. *De Kosmopoliet* (29 april 1776); *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 211; *De Menschenvriend* III (1790) nr.34, 267-268; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 274-276, 565-566, III (1790) 297 en VI (1791) 108-109; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 55, 60-62.

277. Brissenden, *Virtue in distress*, 259.

den Briefen zweiher Liebenden (1776), zijn *Siegwart, eine Klostergeschichte* (1776-1778), en vooral ook zijn *Geschichte Karls von Burgheim und Emiliens van Rosenau* (1778-1780) verwierven in korte tijd een grote populariteit. Ze werden net als *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) in het Nederlands vertaald en kenden de twijfelachtige eer samen met *Werther* in de spectators veroordeeld te worden als voorbeelden van doorgeschoten sentiment.

Veel sentimentele auteurs blijken echter niet simpelweg in als goed of slecht getypeerd te kunnen worden. Voor werken van Fielding treffen we zowel waardering als terughoudendheid.[278] Lectuur van Feith en Miller wordt binnen eenzelfde aflevering tegelijkertijd aan- én afgeraden.[279] Sternes *Sentimental Journey* treft zowel lof als blaam.[280] Alleen over de werken van Richardson en Goethe blijken geen meningsverschillen mogelijk te zijn: zoals al eerder beschreven oogst Richardson unaniem waardering[281] en representeert zo het ene eind van het spectrum terwijl aan het andere einde *Die Leiden des jungen Werthers* eenstemmig wordt afgekraakt, zonder dat daar overigens veel argumenten voor worden aangedragen. Het gegeven dat het hoofdpersonage zichzelf in zijn liefde niet in de hand heeft, weigert de werkelijkheid te aanvaarden en op het einde van het verhaal zelfmoord pleegt, zal vermoedelijk wel ten grondslag hebben gelegen aan de negatieve kritieken.[282]

Dit alles tekent de toenemende ambivalentie in de spectators tegenover 'het sentimentele', die daarin overigens weer gelijke tred houden met de publieke opinie in de Republiek waar de publicaties van Goethe en Feith rond 1780 een debat oproepen over de betekenis en waarde van het gevoel in literatuur en kunsten.[283] Elementen uit dit debat zijn ook terug te vinden in de spectators.

Een van de verwijten die de sentimentele literatuur treft is dat zij bij de lezers middels taal en inhoud te veel de ontwikkeling van weke overdreven gevoelens stimuleert en te weinig een beroep doet op hun verstandelijke vermogens die evenzeer noodzakelijk zijn om tot zedelijk handelen te komen.[284] Zoals ook in de

278. Kritiek (mogelijk opgeroepen door Fieldings eigen dubbelzinnige houding en zijn scepsis ten aanzien van Richardsons 'Pamela') vinden we in *De Hollandsche Wysgeer* IV (1761) nr.198, 110-111, 114 terwijl waardering voor Tom Jones, Joseph Andrews en Amelia te vinden is in *De Philosooph* (20 oktober 1766) 322, *De Opmerker* (2 september 1776) 365, *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 211, *De Leerzame Praat-Al* (3 november 1790) en *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 63.

279. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 211, 216.

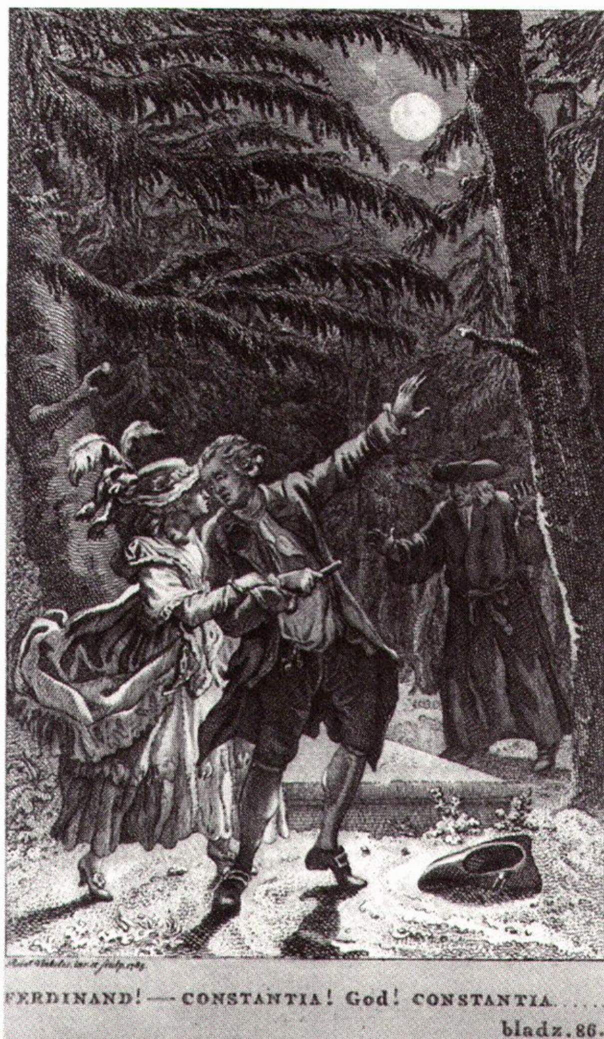
280. Lof in *De Kosmopoliet* (8 december 1777) 387 en *De Menschenvriend* VIII (1795) nr.3, 23-24, blaam in *De Onderzoeker* (9 december 1771) 49. Voor de receptie van Sterne in Nederland: Zwanenveld, 'Munnikhuizens Sterne-uitgave'.

281. Zie voor de verwijzingen, § 4.4.

282. Twee keer wordt er naar de zelfmoord van *Werther* verwezen, in *De Rhapsodist* VI (1783) 230, 235 – overigens een vertaalde reactie van de Duitser Schelle – en in *De Vraag-Al* V (1795) nr.260, 413. Zie voor de andere afwijzingen van *Werther* ook: *De Vraag-Al* V (1795) nr.228, 159 en nr.269, 413; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 211; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 566; *De Menschenvriend* III (1790) nr.34, 267-268.

283. Zie voor de receptiegeschiedenis van *Werther* in Nederland: Kloek, 'Vielen de juffrouwen?' en uitgebreider in *Over Werther geschreven*. Zie voor de discussie naar aanleiding van Feiths werken: Stouten, 'Laurence Sterne', 347-350 en Brandt Corstius, 'Inleiding Lotje Roulin', 18-24.

284. *De Onderzoeker* (31 augustus 1772) 355-359; *De Rhapsodist* VI (1783) 215-283 m.n. 227-230 en 236-253 betreft een redevoering van de Duitser J.J.G. Schelle; *De Menschenvriend* I (1788) nr.20, 158; *Bijdragen*

Afbeelding 45: Mogelijk op het idee gebracht door Goethes Werther – die hij in ieder geval gelezen had – wil Ferdinand zelfmoord plegen op het graf van Cecilia maar wordt daar nog juist op tijd van weerhouden door Constantia. Prent uit Ferdinand en Constantia *van Rhijnvis Feith (Amsterdam 1785, deel II).*

eerdere kritiek op andere romans, wordt er een rechtstreekse invloed verondersteld van de fictie uit deze werken op het dagelijks leven van hun lezers.[285] Lezers en lezeressen beelden zich in dat ze in een vergelijkbare positie verkeren als de romanpersonages, ze imiteren hun gedrag, identificeren zich volledig met deze figu-

tot het het Menschelijk Geluk II (1789) 274-276, III (1790) 297 en VI (1791) 109; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.9, 67 en nr.41, 323-326; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 58-62.

285. Vergelijk ook de kritiek op *Werther* in de roman *Cornelia Wildschut* van Betje Wolff en Aagje Deken, zoals geanalyseerd door Kloek in 'Vielen de juffrouwen?', 97-99. Ook *Julie, ou la nouvelle Héloïse* van Rousseau viel overeenkomstige kritiek ten deel van de zijde van pedagogen en geestelijken, zie daarover Rang, 'Body and mind', 315, 325-326. Hoe deze kritieken in de negentiende eeuw aanzwellen tot een waar koor, wordt beschreven door Mathijsen in *Gij zult niet lezen*.

ren die voor hen ware helden worden en verliezen daarmee alle realiteitszin, aldus de spectatoriale auteurs.[286]

Bovendien wordt gewaarschuwd voor "de zinlijke beeldnissen der liefde, welke daarin worden afgeschetst; de verleidende taal, welke deze liefde gewoon is te spreken; dit alles stemt de ziel der Lezers, en vooräl der *Lezeressen*, maar al te zeer tot zoortgelijke gewaarwordingen."[287] Zo kan het gebeuren dat met de cultivering van gevoeligheid, lezers juist wellustige begeerten ontwikkelen. Dat overspelige relaties verborgen worden gehouden achter de façade van een zielsvriendschap, waarvan het idee ontleend is aan de sentimentele literatuur. Of dat onder de dekmantel van het gevoel, laag-bij-de-grondse lusten een rol spelen waarvan anderen het slachtoffer dreigen te worden.[288]

Maar behalve de auteurs van de sentimentele geschriften treft vooral de ouders blaam. Zíj hebben hun kinderen deze boeken laten lezen op een moment dat ze er nog niet rijp voor waren. Zíj hebben het verstand van hun kind onvoldoende getraind, het lichaam laten verweken en de gevoelens, zinnelijkheid, medelijden en verbeeldingskracht van hun kroost onvoldoende in juiste banen geleid. Zíj hebben de opvoeding overgelaten aan onwaardige personen. En zíj hebben hun kind laten omgaan met lieden die wedijveren om "elkander' in leevendigheid en vuurigheid van gevoel te overtreffen".[289]

De overeenkomsten met de cultuurpsychologische analyses die eerder in de eeuw werden gebruikt om het gedrag van coquettes, saletjonkers en lichtmissen te begrijpen, beginnen in het oog te lopen. Invloed van verkeerde personen, verkeerde lectuur, verkeerde opvoeding ... het ontbreekt er nog maar aan dat er een verband wordt gelegd met de weelde. En jawel, een enkele auteur gaat inderdaad zo ver: Jan Konijnenburg, de remonstrantse predikant die met zijn kritische stemgeluid in de *(Nieuwe) Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* al veelvuldig in de noten van de vorige bladzijden te vinden was,[290] is ervan overtuigd dat "de *sentimenteele* smaak van onzen tijd, dat echt kenmerk van verwijfdheid en eenen door weelde uitgeputten geest" is.[291]

Deze auteur is overigens het meest uitgebreid in zijn analyse van de oorzaken die ten grondslag liggen aan de al te grote aandoenlijkheid. Waarschijnlijk sterk beïnvloed door Campe die hij soms wel en soms niet recht doet als belangrijke

286. *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 211, 216; *De Menschenvriend* III (1790) nr.34, 268; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 107; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 17-24, 45-48; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 62.

287. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 109.

288. *De Onderzoeker* (9 december 1771) 49-56; *De Kosmopoliet* (29 april 1776) 144; *De Rhapsodist* VI (1783) 228-230; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 274-276, 566 en III (1790) 142; *De Vraag-Al* II (1791) nr.60, 64; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.38, 298, 302; *De Vrolijke Zedemeester* (1794) 37-40; *De Vraag-Al* V (1795) nr.228, 159-160; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1797) 1e afd., 58-59.

289. Citaat uit *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 105-107, 110. Zie binnen dezelfde spectator ook II (1789) 277, 368-373 en verder *De Vaderlander* (25 maart 1776) 98; *De Nieuwe Nederlandsche Spectator* (1788) nr.27, 210-211, 216;*De Vraag-Al* II (1791) nr.60, 64; *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.38, 302.

290. Voor een plaatsbepaling van Konijnenburg in zijn tijd: Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 92-189.

291. Citaat uit *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 565 en verder III (1790) 301. Zie voor Campes mogelijke invloed in dezen: II (1789) 74, 405.

bron,[292] onderscheidt Konijnenburg naast de bovengenoemde culturele factoren ook fysieke oorzaken voor de extreme sensibiliteit die alle morele grenzen overschrijdt. Zo waarschuwt hij voor het onmatige gebruik van warme dranken die de zenuwen verslappen en gekruide spijzen die de zinnen te sterk stimuleren. Ook gelooft hij "dat de meeste Aandoenlijken *Onanisten* geweest zijn, of dat nog zijn",[293] vooral wanneer het vrouwen zijn. Masturbatie heeft een funeste invloed op lichaam en geest:

> "Door zulk eene prikkeling wordt de vastheid des ligchaams ondermijnd, alle de deelen verslapt, de zinlijkheid uitermate vermeerderd, en de verbeelding onophoudlijk met wellustige beelden gevoed. Het zenuwgestel is onbestand zelfs tegen de geringste zinnelijke indrukselen; het nadenken wordt verzwakt, het ontslipt den ongelukkigen elk oogenblik (...) Deze toestand heeft op het gansche gedrag, op alle gezellige aandoeningen van den mensch eenen zichtbaaren invloed."[294]

Overdreven sensibiliteit is een probleem van geest én lichaam: extreme prikkeling van de zinnen vormt een niet te onderschatten factor die met lichaamsbeweging bestreden dient te worden "opdat de vastheid van hun ligchaamsgestel bestand zij tegen de werking van overweldigende aandoeningen".[295] De levenswijze speelt daarom een belangrijke rol bij de gevoeligheid voor emotionele aandoeningen. Een zittend, bespiegelend leven gewijd aan de schone kunsten en wetenschappen wordt in het algemeen beschouwd als een risicofactor (we zagen het al in § 3.5) – overigens nu meer voor vrouwen dan voor mannen wier gestel, opvoeding en bewegingsvrijheid hen in het algemeen meer heeft gehard tegen de mogelijke schadelijke gevolgen van een intellectueel leven.[296] En verder zullen vrouwen, hovelingen en geleerden "door hunne geheel stille en tedere leevenswijze, doorgaands eene groter zwakheid en prikkelbaarheid van zenuwen verkrijgen" waardoor extra inspanningen vereist zijn "wanneer men zal willen verhinderen, dat hunne toekomende aandoenlijkheid de paalen waarlijk te buiten ga."[297]

Behalve de (deels met de sociale positie verbonden) levenswijze is ook de lichaamsbouw een factor van betekenis: zwakke, prikkelbare zenuwen en slappe spieren of een ziekelijke aanleg in het algemeen maken een persoon vatbaarder voor overweldigende aandoeningen waartegen hij of vooral zij (want stonden vrouwen immers niet bekend om hun zwakke gestel?[298]) dan weinig weerstand kan bieden.[299]

Nu is Konijnenburg – met Campe – wel van mening dat bij bepaalde groepen in de samenleving hun bestemming enige tolerantie ten aanzien van de mate van

292. Behalve Campes *Vaderlijke Raad* zijn er ook andere fragmenten uit zijn werk in Konijnenburgs spectators te vinden, maar dan zonder bronvermelding.
293. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 102.
294. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* VI (1791) 103.
295. Citaat uit *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 368 en verder VI (1791) 104.
296. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 67, 73 en VI (1791) 104.
297. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 370.
298. Zie hiervoor het gedeelte over 'zenuwspanningen en vezelsterktes' in § 5.1.
299. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 369-370. Vergelijk ook *De Nederlandsche Spectator* (1793) nr.9, 67 en nr.41, 322, 324.

sensibiliteit toelaat. "De Vrouw, welke geheele bestemming een tederer gevoel vereischt, mag en moet gevoeliger zijn, dan de Man, die tot een werkzaamer leeven, in eenen grooter en ruuwer kring van werkzaamheid, verördend is." En evenzo kunnen ook de "vreedzame Burger, de stille Eigenaar eener landhoeve, en de bespiegelende Geleerde (...) eene grooter maate van aandoenlijkheid verdragen". Althans in vergelijking met de geneesheer, rechter, krijgsman en regent wier beroepsuitoefening gehinderd zou worden door een ongepaste mate van aandoenlijkheid.[300] Maar al te sterke weekhartigheid is ook voor eerstgenoemde groepen geen verdienste.

Er zijn dus bepaalde risicogroepen die door hun levenswijze, sociale positie of lichaamsbouw meer ontvankelijk zijn voor de (modieuze) uitwassen van de sensibiliteit dan andere groepen. Daar zouden bij implicatie aan toegevoegd kunnen worden díe groepen die door een tekortschietende opvoeding en verkeerde lectuur eveneens meer risico lopen door hun aandoeningen overmand te worden. Enkele spectator-schrijvers projecteren die laatste risicofactoren opnieuw expliciet vooral in de hogere standen, dezelfde waar eerder ook de *Personae Intemperantes* in zo groten getale te vinden waren.[301] In andere spectators tonen de karakterschetsen van sentimentele nufjes en fijngevoelige heertjes eveneens bijzonder veel overeenkomsten met die van de coquettes en vrouwenliefhebbers die in het derde hoofdstuk geanalyseerd zijn.[302]

Dit brengt ons terug op de vragen die aan het begin van dit laatste hoofdstuk opgeworpen zijn: Betekende de cultivering van de sensibiliteit nu echt een radicale omslag in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers? Hoe definitief was deze ontwikkeling? Waardoor werd ze veroorzaakt? En: veranderde er daarmee ook iets in de betekenis van het sekse-verschil? Het wordt tijd de her en der door dit hoofdstuk verspreide antwoorden op een rijtje te zetten en kritisch te evalueren.

6.5 Temporaliteit en continuïteit in een emotionele cultuur

Uit het spectatoriale pleidooi voor een humanitaire sensibiliteit sprak aanvankelijk een fundamenteel andere houding tegenover emoties dan in de karakterschetsen en betogen over de hartstochten die in het derde en vierde hoofdstuk besproken zijn. Geweken leken de gevaren van de tot hartstochten verworden emoties.

300. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II (1789) 370, het gaat hier om een letterlijke – maar niet als zodanig vermelde – overname uit Campes *Von der nöthigen Sorge für die Erhaltung des Gleichgewichts unter den menschlichen Kräften* (1785) 429-430. Zie overigens voor een vergelijkbare gedachtegang ook *De Rhapsodist* VI (1783) 231.

301. *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* I (1789) 4 en *De Vraag-Al* II (1791) nr.60, 64.

302. *De Onderzoeker* (9 december 1771) 52-56; *De Vriend van 't Vaderland* (1786) nr.15, 118-119; *De Nieuwe Nederlandse Spectator* (1788) nr.12, 91-92 en nr.27, 211-212; *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III (1790) 142.

In plaats daarvan werden in het medelijden en de mensenliefde met enthousiasme de mogelijkheden verkend die deze 'zoete aandoeningen' voor de hervorming van de zeden en het herstel van de Nederlandse Republiek leken te bieden. Niet langer stelde men een door de rede gecontroleerde beheersing van het gevoel centraal, maar in plaats daarvan werd gedurende enige tijd de vruchtbare exploratie en oefening van het gevoel gestimuleerd. Terwijl eerst een groot aantal gemoedsaandoeningen bestreden moest worden omdat ze de samenleving ondermijnden, zetten de spectator-schrijvers nu andere gemoedsaandoeningen doelbewust in als wapen in de strijd tegen hetzelfde verval.

Dat de emoties van het medelijden en de mensenliefde in eerste instantie als geheel afwijkend van de gemoedsbewegingen van de *Personae Intemperantes* werden voorgesteld, bleek uit de in § 6.2 naar voren gekomen tegenstelling tussen de gevoelige en de ongevoelige persoonlijkheid. In dit laatste type zagen we veelal de eigenschappen terug van de door zijn of haar hartstochten overmeesterde mens, die in de tweede helft van de achttiende eeuw opvallend genoeg niet uit de spectatoriale teksten verdwenen was maar nog steeds bekritiseerd werd. Hier werd het onderscheid gemaakt tussen enerzijds de "gevoelens, aandoeningen en zagte hartstochten" en anderzijds de "hevige en geweldige hartstochten",[303] een onderscheid dat zich geleidelijk aan steeds scherper zou gaan aftekenen. Het zou onder invloed van hun bedenkelijke hartstochten zijn geweest, dat de zogenoemde ongevoeligen blind en doof waren geworden voor het leed van hun medemensen. Kenmerkend is dan ook dat de ongevoelige mens nooit gelijkgesteld werd aan de rationeel-ingestelde mens. De spectator-schrijvers zagen ongevoeligheid niet als het gevolg van een overmaat aan verstandelijk redeneren. Nee, ongevoeligheid werd eerder – zij het weinig expliciet – gerelateerd aan uit de hand gelopen emoties als eigenliefde, spilzucht, dweepzucht, eerzucht en begeerte naar geld. Daartegenover stonden de mensenliefde, het medelijden en andere edele gemoedsaandoeningen van de gevoelige mens die zich zeer wel met de rede en een bepaalde mate aan zelfbeheersing lieten combineren – de norm die nog altijd geldig bleef.

Toch was het geen absolute scheiding die zich hier voordeed, zoals ook blijkt uit de kritiek die later in de eeuw op 'het sentimentele' en 'de aandoenlijken' losbrandde. De aandoeningen van de gevoelige mens verschilden slechts gradueel van de hartstochten die in de karakterschetsen van de *Personae Intemperantes* bekritiseerd werden. In beide gevallen ging het om gemoedsbewegingen die de impuls vormden voor een specifieke gedragslijn. Een sterke ontvankelijkheid voor gemoedsbewegingen in het algemeen was dus tegelijkertijd een moreel probleem én een morele kracht, afhankelijk van de aard en aanwending van die emotionele drijfveren.

Eén auteur voerde deze gedachtegang consequent tot in het uiterste door: in *De Spectator der Studenten* verdedigde hij de stelling dat het spontane en gepassioneerde karakter van de lichtmis veel sterker dan gemiddeld de potentie van

303. Chomel en De Chalmot, *Algemeen Woordenboek*, deel II, 1052.

goede daden in zich droeg. Dit in tegenstelling tot een matig en rustig levende jongeman die een persoon kon zijn "van een *phlegmatiek* gestel, zonder aandoening, zonder eenige trek naar dingen, waar naar een ander zoo vurig tracht, iemand die noch door goede, noch door ongeregelde hartstochten, met eenige mogelykheid kan bewogen worden."[304] Een lichtmis daarentegen was weliswaar vatbaar voor begeerten naar wijn en vrouwen maar tegelijkertijd ook ontvankelijk voor andere gemoedsaandoeningen zoals mededogen, rechtvaardigheidsgevoel en vriendschap, gevoelens die de fundamenten vormden van de betere samenleving. Wat in de ogen van deze auteur voor de lichtmis pleitte was "dat die zelve *constitutie*, die hem nu de grootste buitenspoorigheden doet begaan, hem ook in staat stelt, om iets groots te onderneemen, en deugdzaame daden te doen, waar toe zulk een braaf jongeling, als myn eerste voorbeeld voorstelt, noch ooit bekwaam zal worden."[305]

Deze auteur mag een uitzondering zijn geweest in zijn radicale verdediging van het karakter van de lichtmis maar de medisch-fysiologische grondgedachte waarop die verdediging berustte, werd ook door andere auteurs in die tijd gedeeld.[306] Het waren juist mannen met een "driftigen en luchtigen aart" die ook meer aanleg hadden voor edelmoedige daden.[307] Heftige hartstochten en genereuze gevoelens van mededogen en mensenliefde lagen voor achttiende-eeuwers nog dicht bij elkaar.

Naarmate de tweede eeuwhelft vorderde zorgde dit voor een steeds ambivalenter wordende waardering van de gevoeligheid, een ambivalentie die zich ook uitstrekte tot de groepen die daar het meest ontvankelijk voor werden geacht: vrouwen, jongelingen uit de hogere standen en intellectuelen. Dat de cultivering van de humanitaire sensibiliteit – begonnen als een kritische reactie op een aantal maatschappelijke verschijnselen – zich uiteindelijk tegen zichzelf moest keren, was te wijten aan haar inherente tegenstrijdigheden. Elementen waartegen de pleitbezorgers van het gevoel zich juist wensten te verzetten, bleken eveneens in de cultus van de sensibiliteit door te dringen: de oppervlakkigheid, het egocentrisme, het irrationele en het gebrek aan beheersing dat de spectatoriale auteurs voorheen bekritiseerden in de levenswijze van de *Personae Intemperantes*, beïnvloedden na verloop van tijd ook de uitingsvormen van het medelijden, de mensenliefde en vriendschap. Daarbij kwam dat de vraag of deze gevoelens nu beschouwd moesten worden als kracht of als zwakheid nooit bevredigend en eenduidig beantwoord was. Toen ook nog bleek dat de sociale positionering van deze sensibiliteit niet vrij was van problemen, was een terugslag in de verheerlijking van het gevoel niet meer verwonderlijk.

Wat maakte de cultivering van dit gevoel in eerste instantie dan toch zo aantrekkelijk voor de spectatoriale auteurs? Volgden ze passief de internationale

304. *De Spectator der Studenten* (1774) nr.16, 125-126.
305. *De Spectator der Studenten* (1774) nr.16, 126.
306. Vergelijk bijvoorbeeld de verborgen sensibiliteit van de lichtmis Lovelace in Richardsons roman *Clarissa*. Daarover: Stephanson, 'Richardson's nerves', 277-283.
307. *De Philanthrope* (14 december 1757) 498-499; *De Vaderlander* (26 oktober 1778) 341-342.

trend of bespeurden ze in deze nieuwe ontwikkeling mogelijkheden om met een doelbewuste stimulering actief verder inhoud te geven aan de idealen zij koesterden? Vermoedelijk het laatste. Het medelijden en de mensenliefde, de wenende doch daadkrachtige mensenvriend, het geluk van een zorgende moeder en echtgenote waren geen wezensvreemde elementen in de Nederlandse spectatoriale vertogen die – zoals in de vorige hoofdstukken is gebleken – de hervorming van de Nederlandse zeden, het herstel van de Republiek en de vorming van een verlichte burgerlijke identiteit op het oog hadden. Daarvoor niet alleen het verstand maar ook het gevoel in te schakelen, leek een gelukkige greep.

Feitelijk was dit ook een vrij voor de hand liggende greep voor auteurs die vanuit de idealen van een *christelijke* Verlichting – al dan niet als predikant – de uitgave van een spectatoriaal geschrift ter hand hadden genomen. Ook in Engeland, Schotland en Duitsland was de productie van sentimentele literatuur deels in handen van vergelijkbare stromingen binnen het protestantisme, die met de spectator-schrijvers een sterke, onorthodoxe gezindheid voor hervormingen gemeenschappelijk hadden.[308] De gevoelige man was bovenal een christelijke held.[309] Het appelleren aan de sentimenten – zonder overigens de zelfbeheersing uit het oog te verliezen – sloot goed aan bij de christelijke inspiratie van waaruit de auteurs hun spectators schreven, al uitte zich dat wel in een deels geseculariseerd betoog.

De cultivering van het gevoel werd door de verlichte spectator-schrijvers wetenschappelijk onderbouwd met verwijzingen naar de zintuiglijke psychologie en neurofysiologie die in het vorige hoofdstuk besproken zijn. Het paste in het Verlichtingsdenken om de lichamelijke kanten van het menszijn te onderkennen en niet langer uitsluitend negatief te waarderen. Ook het samenspel van emotie en intellect en het belang van het menselijke geluk waren belangrijke thema's in de filosofie van de Verlichting die we in de gevoelscultus zien terugkeren. De cultivering van de sensibiliteit vormde dan ook niet een reactie op het gedachtegoed van de Verlichting maar maakte daar juist integraal deel van uit. Als zodanig was zij volledig in harmonie met de centrale uitgangspunten van de spectator-schrijvers.

Tegelijkertijd sloot de cultivering van verheven innerlijke gevoelens ook goed aan bij de klasse-positie van waaruit de auteurs schreven. Het gevoel kon als contrast van de hartstocht worden ingezet om de burgerlijke identiteit te profileren tegenover die van adel en het lagere volk. Voor de spectator-schrijvers vormde de gevoelscultus hét antwoord op de heersende cultuur en zeden die in hun ogen het sociaal, economisch, politiek en ook demografisch verval van de Republiek hadden veroorzaakt. Dit antwoord was overigens niet in alle opzichten even overtuigend te noemen. In het geval van de weldadige mensenvriend bijvoorbeeld, stond de combinatie van liefdadigheid en verfijnde gevoeligheid die van oudsher met de adel geassocieerd werd, een geslaagde exclusief-burgerlijke profilering van dit

308. Barker-Benfield, *Culture of sensibility*, 67-77; Todd, *Sensibility*, 21-23; Dwyer, 'Enlightened spectators', 104-110; Kaiser, *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang*, 41.
309. Brissenden, *Virtue in distress*, 245.

type in de weg. In het geval van de tedere moeder en echtgenote daarentegen was de doelbewuste projectie in de burgerlijke bevolkingsgroep wel zo succesvol dat de beeldvorming daaromheen als typisch burgerlijk de geschiedenis zou ingaan – ondanks het gegeven dat dit ideaalbeeld niet alleen door de burgerij maar ook door de aristocratie gedragen en in praktijk gebracht werd.

Met de ontwikkeling en uitbouw van dit ideaaltype van de zachte, gevoelige echtgenote werden in de verschuivende emotionele cultuur van de spectator-schrijvers niet alleen de klasse-verhoudingen maar ook de sekse-verhoudingen opnieuw op scherp gesteld. De vrouw een bijzondere gevoeligheid toe te schrijven, lag in de achttiende eeuw enerzijds wel en anderzijds niet voor de hand. Het was voor de hand liggend omdat al eeuwenlang aan vrouwen een ontvankelijker lichaam en een labielere psyche werden toegeschreven. Maar tegelijkertijd was het idee dat vooral vrouwen zouden uitblinken in liefdevolle koesteringen, verfijnde gevoelsbewegingen en zichzelf opofferende huiselijkheid, wellicht toch minder vanzelfsprekend dan wij in de twintigste eeuw genegen zijn te denken. Werden vrouwen eerder in de achttiende eeuw er niet van beschuldigd zich hartstochtelijk aan allerlei egocentrische gebreken en uithuizige genietingen over te geven – zoals in hoofdstuk drie en vier besproken is?

We weten nauwelijks hoe vrouwen het zelf ervaren hebben, maar we weten wel dat er in de achttiende eeuw binnen de Nederlandse intellectuele elite een groep voornamelijk mannelijke auteurs opstond die met een beroep op het huiselijk (huwelijks)geluk en de als 'natuurlijk' bestempelde bestemming van vrouwen in het huishouden, paal en perk begon te stellen aan allerlei activiteiten die daar niet direct verband mee hielden. Daarmee raakte ook de identiteit van moeder en echtgenote burgerlijk gedefinieerd, want deze bevolkingsgroep was de enige die het zich kon veroorloven alle activiteiten buitenshuis aan de man over te laten zonder daarmee haar eigen positie te ondergraven: voor de aristocratie was het afleggen van visites en *conspicuous consumption* buitenshuis te zeer verweven met de eigen levensstijl om er afstand van te kunnen doen en voor de lagere klassen was het financieel onmogelijk om vrouwen geen arbeid buitenshuis te laten verrichten.

Tegelijkertijd werd met het concept van complementaire gelijk(waardig)heid van de vrouw als moeder en echtgenote ook de angel uit de vigerende gelijkheidstheorie gehaald: de spectatoriale auteurs bleken inventief genoeg om met een selectieve verwerking van elementen uit de natuurrecht- en sociaal-contracttheorieën hun eigen positie ten opzichte van vrouwen en ten opzichte van sociaal hoger en lager geplaatsten ideologisch te versterken. Net als in eerdere hoofdstukken blijken stand en sekse dus nauw te interfereren als identiteits-bepalende factoren in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers. Nationaliteit lijkt bij de sensibiliteit een veel minder centrale rol gespeeld te hebben, al claimde een enkeling de weldadigheid als Nederlandse karaktertrek en was de kritiek op de Duitse sentimentele geschriften het hevigst.

Toch blijkt juist deze verwevenheid van sociale met geseksueerde processen, deze verburgerlijking van het gevoel en de daarbij optredende 'feminisering' van

de burgerlijke cultuur,[310] niet alleen de kracht maar ook de achilleshiel van de gepropageerde sensibiliteit te vormen. De (ook internationale) kritiek op de sentimentele beweging spitste zich niet bij toeval toe op de onmannelijkheid en de gebrekkige realiteitszin van de zogenaamde aandoenlijken. De mannelijkheid van de sensitieve mensenvriend was te geforceerd om stand te kunnen houden. Temeer daar binnen dezelfde beweging gevoeligheid juist als een bij uitstek vrouwelijke eigenschap verheerlijkt en tegelijkertijd geproblematiseerd werd. Daarbij sloot het individuele karakter van het voorgestane mededogen slecht aan bij ontwikkelingen in de samenleving die tendeerden naar een systematischer en georganiseerder aanpak van de armoede[311] zoals bijvoorbeeld door de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* en andere nieuw-opgerichte genootschappen werd voorgestaan. De verdenking dat een al te ver doorgevoerd persoonlijk medelijden juist lediggang en bedelarij zou stimuleren en daarmee contraproductief zou werken voor de binnenlandse nijverheid, speelde mede een rol in de uiteindelijke neergang van dit specifieke ideaalbeeld van mannelijke sensibiliteit. In de negentiende eeuw zouden mannen uit de Nederlandse burgerij hun medeleven en mensenliefde moeten reserveren voor hun gezin of in nieuwe, gestructureerdere vormen van maatschappelijk engagement gestalte moeten geven.[312]

De spectatoriale literatuur van de achttiende eeuw toont hoe in een specifieke emotionele cultuur het oude en het nieuwe aanvankelijk probleemloos met elkaar kunnen samenvloeien om vervolgens met elkaar in conflict te raken. We zagen dat de Nederlandse spectator-schrijvers van de tweede eeuwhelft in hun gevoelsregels, expressiecodes, emotie-idealen en theorieën een aantal andere accenten begonnen te leggen en hun teksten sterker op een positieve kwalificatie van het menselijke gevoelsvermogen gingen afstemmen. Hoewel deze positieve kwalificatie in de kiem altijd al besloten had gelegen in het spectatoriale gedachtegoed en ik daarom niet wil spreken van een radicale omslag, interpreteer ik de nadrukkelijke cultivering van het medelijden, de vriendschap en de mensenliefde wel als een opvallende verschuiving in deze emotionele cultuur.

Voor de vrouwelijke sekse betekende deze verschuiving enerzijds een (hernieuwde) waardering van de als typisch vrouwelijk gedachte, zorgende activiteiten in het gezin maar anderzijds een definitieve en ingrijpende inperking van haar mogelijkheden daarbuiten. Voor de mannelijke sekse waren de veranderingen minder definitief en uiteindelijk ook beperkter van aard. Doordat ook de nieuwe vorm van emotionaliteit alras geassocieerd werd met zwakheid, vrouwelijkheid en verwijfdheid, werd het sekse-ondermijnende potentieel ervan slechts ten dele verwezenlijkt: als tedere vader en echtgenoot kon de man zijn gevoelens nog wel

310. Zie voor deze *feminization* van de burgerlijke waarden via de gedragsliteratuur en sentimentele romans van de achttiende eeuw, ook: Armstrong, *Desire and domestic fiction*, 88-97 en Stephanson, 'Richardson's nerves', 284-285.

311. Zie hierover ook Denby, *Sentimental narrative*, 119-120.

312. Zie bijvoorbeeld Te Velde, 'Viriliteit en opoffering' voor de plaats van mannelijke emotionaliteit in de politiek van de late negentiende eeuw.

een uitlaat geven, maar het ideaalbeeld van de impulsief reagerende, gevoelige man bleek in de publieke sfeer uiteindelijk niet te handhaven. De cultus van de sensibiliteit droeg in een aantal opzichten teveel tegenstrijdige elementen in zich om binnen de mannelijke bevolkingsgroep die de Nederlandse spectatorschrijvers representeerden, tot een alomvattende cultuur te kunnen uitgroeien.[313]

313. Voor de vraag in hoeverre in Engeland, Duitsland en Frankrijk de cultus van het gevoel geworteld was in of mogelijkerwijs uitgroeide tot een complete cultuur van het gevoel: Barker-Benfield, *Culture of sensibility*; Pikulik, *Leistungsethik contra Gefühlskult*; Lüsebrink, 'L'innocence persécutée'.

Conclusies

In de loop van dit boek heeft de lezer kennisgemaakt met een veelheid van auteurs die zich ieder op eigen wijze over het fenomeen van de emoties hebben uitgelaten. De mysterieuze A. die in de late januaridagen van 1761 zat te werken aan een tekst over een "Vrouwelyke Thermometer" om te onderzoeken "tot welke graad de vrouwelyke driften ryzen en daalen kunnen"; Justus van Effen en Pieter Merkman die in *De Hollandsche Spectator* met zichtbaar plezier een heerszuchtige en gramstorige Grietje Kenou(il) te kijk zetten; de lutherse predikant Statius Muller die als Zeedemeester der Kerkelyken het "Genootschap der Raisonnabele Bibliaanen" in het leven riep; zijn collega-predikant Johannes Petsch die met zijn wijsgerige betogen over emoties het abstraheringsvermogen van zijn lezers op de proef stelde; Betje Wolff en Petronella Moens die gretig de gelegenheid te baat namen om in de Nederlandse spectators hun gevoelig-verlichte stem te laten horen; de sentimentele auteur Rhijnvis Feith die in 1786 met *De Vriend van 't Vaderland* op de markt kwam; en de remonstrant Jan Konijnenburg die enkele jaren daarna in zijn *(Nieuwe) Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* zijn scepsis over het sentimentele verwoordde: ... wat vertelden zij en hun vele hier ongenoemd gebleven collega-spectatorschrijvers ons over hun emotionele cultuur? Wat zijn we te weten gekomen over de doorwerking van het sekse-onderscheid in de manieren waarop deze schrijfvaardige burgerlijke elite verschillende emotionele verschijnselen benoemde, interpreteerde, waardeerde en representeerde? Welke historische ontwikkelingen hebben we daarin kunnen signaleren? En welke verklaringen hebben zich daarvoor aangediend?

Emoties zonder sekse?

Een eerste conclusie moet zijn dat gevoelens, emoties, stemmingen en sentimenten voor deze auteurs evenzeer deel uitmaakten van het mannelijk gemoed als van het vrouwelijke. Benoemd als hartstochten, driften, begeerten en (ziels)aandoeningen waren de gemoedsbewegingen voor de spectator-schrijvers op een elementair begripsniveau niet geseksueerd van aard. Dit kwam nog het duidelijkst tot uitdrukking in hun filosofische commentaren die het ontstaan, de zin, de uni-

versaliteit en de morele waarde van emoties als onderwerp hadden. Deze 'zielkundige' betogen specificeerden niet naar sekse. Binnen de wijsgerige psychologie van de achttiende eeuw werden gemoedsbewegingen gezien als natuurlijke verschijnselen die door een samenspel van fysieke gewaarwordingen en reflexieve denkbeelden in mensen ontstonden en hen stuurden in hun reacties. Voor achttiende-eeuwse wijsgeren hoorde emotionaliteit evenals rationaliteit bij de door God gegeven, algemeen menselijke natuur die mannen met vrouwen verbond.

Verlichtingsdenkers gingen ervan uit dat emoties een belangrijk aandeel hadden in het menselijke geluk, dat voor hen de maatstaf van alles was geworden. Dat uitgangspunt was ook een van de pijlers van de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers wier mentaliteit een combinatie van christelijke en verlichte denkbeelden te zien gaf. Aan het begin van de eeuw worstelde een enkele auteur nog met de erfenis van de Stoïci die emoties als ziekelijke en dus ongewenste verstoringen van de gemoedsrust opvatten. Maar al snel vond een meerderheid van de spectator-schrijvers dat de mens in principe een neutrale, ja zelfs een welwillende houding moest innemen tegenover emotionele verschijnselen omdat deze een door God gewilde en noodzakelijke inbreng hadden in het menselijk geluk.

Voor deze auteurs hield dit tevens in dat het ideale gevoelsleven werd gekenmerkt door een evenwichtige wisselwerking tussen geest en lichaam. Filosofische stromingen waarbinnen die wisselwerking naar de mening van de spectator-schrijvers niet juist geïnterpreteerd werd (zoals volgens hen bij Stoïci, Epicuristen en materialisten het geval was), werden daarom zwaar bekritiseerd. Lichaam en geest waren niet scherp van elkaar te scheiden – de mens bestond niet uit enkel verstand noch was de mens een redeloos dier of willoze machine, zo meenden deze auteurs. Dit betekende dat de mens de eigen emotionele impulsen serieus moest nemen maar deze tegelijkertijd door geestkracht onder controle moest houden. Het was de spreekwoordelijke 'gulden' middenweg waarbij de gemoedsbewegingen niet onderdrukt mochten worden maar wel door de rede en/of de deugd in goede banen moesten worden geleid. Op dit niveau van de algemene gevoelsregels en de daarmee samenhangende expressiecodes functioneerde sekse evenmin als betekenisverlener: zowel mannen als vrouwen werden in principe in staat én verplicht geacht tot redelijk en deugdzaam gedrag dat hun vermogen om emoties en gevoelens te beheersen, moest weerspiegelen.

Tegelijkertijd maakten lichamelijke processen de emoties soms moeilijker beheersbaar dan de spectator-schrijvers wenselijk achtten. De gedragingen van melancholici en cholerici bijvoorbeeld demonstreerden voor hen – volgens de toen nog populaire klassieke humoraalpathologie – de invloed die een overmaat van zwarte of gele gal op de gemoedsrust had. Zowel mannen als vrouwen werden ontvankelijk geacht voor het destabiliserend effect dat een verstoord evenwicht tussen de lichaamsvochten op de geest kon hebben. Hoewel latere varianten van deze humoraalpathologie en de daarmee verbonden temperamentenleer het mogelijk maakten te differentiëren naar sekse, gebeurde dat in de spectators niet. Wel werden deze theorieën regelmatig aangehaald in betogen over nationale verschillen tussen volkskarakters. Het medisch-psychologische onderscheid verliep bin-

nen deze verklaringsschema's dus veeleer langs etnisch-geografische dan langs sekse-lijnen.

Daarbij is het tekenend voor de emotie-opvattingen van de spectator-schrijvers dat in hun opinie de werking van dit soort fysieke factoren wel degelijk gereguleerd kon worden: het hing mede van de opvoeding, zeden en leefwijze van de betrokkenen af welk effect ze hadden. Met andere woorden, het lichaam was voor deze auteurs weliswaar een factor die invloed had op de psyche, maar op zijn beurt was dit lichaam door gericht ingrijpen eveneens tot op zekere hoogte maakbaar.

Ook toen in de tweede helft van de achttiende eeuw het alternatieve verklaringsmodel van de neurofysiologie populair werd, bleef men vasthouden aan een dergelijke wisselwerking tussen lichamelijke en culturele factoren. De snelle opname van het neurofysiologische denken in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers is verder een indicatie dat hun psychologische inzichten min of meer gelijke tred hielden met de ontwikkelingen in de wetenschap. Hun academische vorming en verlichte interesse in de wetenschap zullen daaraan mede debet zijn geweest. Overigens konden ook volgens deze nieuwe medische theorievorming beide seksen in principe aan zwakke zenuwen lijden. Maar meer dan bij de lichaamsvochten lijkt hier toch een aangeboren en moeilijk te corrigeren verschil tussen de seksen te zijn verondersteld. Ik kom hier later in deze conclusie nog op terug.

Het is duidelijk dat personen wier geest en gedragingen onder invloed van een overmaat aan lichaamsvochten of zwakke zenuwen een zekere labiliteit vertoonden, voor de spectator-schrijvers een probleem vormden. Toch eisen zij niet de meeste aandacht op in de teksten van deze auteurs. Die zagen immers een nog groter probleem in de groepen personen die welbewust weigerden zich naar de spectatoriale gevoelsregels en emotie-idealen te voegen. Het verlicht-christelijke streven naar een emotioneel klimaat waarin rede, deugd en beheersing de boventoon voerden, werd niet door iedereen in die tijd nagevolgd. Uit de kritieken die de auteurs in hun teksten uitten, hebben we kunnen afleiden dat zich in hun omgeving mensen bevonden (vrouwen én mannen) die hun gemoedsbewegingen volgens de spectatoriale opinie onvoldoende beheersten. Ze werden in de spectators geportretteerd middels anonieme, satirische karakterschetsen wier boodschap viel of stond met de herkenning die ze bij de lezers moeten hebben opgeroepen. Deze personages, die ik met het verzamelbegrip *Personae Intemperantes* heb gekarakteriseerd, hadden met elkaar gemeen dat zij hun gemoed lieten tiranniseren door emoties die uitgegroeid waren tot hartstochten in de moderne zin van het woord, dat wil zeggen door emoties die in plaats van een tijdelijke een permanente invloed waren gaan uitoefenen op de gedragingen van de desbetreffende persoon.

Wat het gedrag van de *Persona Intemperans* dus problematisch maakte, was niet zozeer dat het op emotionele drijfveren berustte als wel dat het gekenmerkt werd door een obsessionele gerichtheid – een passie voor een object dat zijn of haar leven beheerste: het kwade wijf zou een passie hebben voor macht, de coquette en petit-maître voor hun eigen charmes, de lichtmis voor wellustige uit-

spattingen, de onanerende jongere (m/v) voor beide, de bejaarde gierigaard voor geld, de dwepende gelovige voor de eigen interpretatie van Gods bedoelingen, de savante en melancholieke geleerde voor boeken, de sentimentele jongere voor de delicate gevoeligheid in het eigen karakter. De primaire hartstochten van deze personen gingen daarbij veelal vergezeld van andere uit de hand lopende emoties of stemmingen; een gebrekkige affectbeheersing was bij hen tot semi-permanente karaktertrek geworden. Een dergelijke omgang met emoties paste niet in de emotionele cultuur van de Nederlandse spectator-schrijvers.

Uit de karakterschetsen en vertellingen rond de *Personae Intemperantes* is verder gebleken dat de spectator-schrijvers een veelheid van verschijnselen interpreteerden in termen van onbeheerste hartstochten. In onze ogen sterk uiteenlopende zaken als woede, religiositeit, seksualiteit, leergierigheid, consumptiedrang, sentimentaliteit en machtsstreven werden binnen eenzelfde psychologisch kader geplaatst. Deze achttiende-eeuwers hadden dus een brede maar weinig gedifferentieerde opvatting van wat emotionele verschijnselen waren.[1] Die breedheid is ook herkenbaar in de rijkdom van het toenmalige emotie-vocabulair terwijl de geringe differentiatie een vaag gebruik van deze woorden in de hand werkte. Tegelijkertijd was het kenmerkend voor de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers dat er slechts een beperkt aantal specifieke gemoedsbewegingen was waar de meeste aandacht naar uitging. Door te onderzoeken wat zich in die tijd in hun omgeving afspeelde, heb ik geprobeerd te verklaren waarom juist die emotionele verschijnselen zo'n centrale plaats innamen. Maar voordat ik de lijnen daarvan bij elkaar breng, moet eerst worden samengevat waarom sekse – ondanks de schijn van het tegendeel – toch een belangrijk element was in de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers.

Sekse als betekenisverlener

Hoewel de spectator-schrijvers regelmatig benadrukten dat zij bij beide seksen een betreurenswaardig gebrek aan zelfbeheersing waarnamen, bleken zij in hun denken toch niet aan de aantrekkingskracht van de aloude notie van de 'emotionele' vrouw te ontkomen. Hun frequente opmerkingen over het emotionele karakter van vrouwen droegen daarbij tot laat in de achttiende eeuw het zijdelingse karakter van iets dat bij de lezer als vanzelfsprekend bekend verondersteld mocht worden zonder dat het verdere explicatie of argumentatie behoefde. De emotionele vrouw was een archetype dat – als een verborgen betekenisverlener – permanent op de achtergrond van de spectatoriale betogen aanwezig was. Een 'seksegevoelige' analyse van de *Personae Intemperantes*, wier dominante aanwezigheid in de spectatoriale teksten hen ook van een prominente plaats in dit boek verzekerde, leverde de eerste aanwijzingen in die richting op.

1. Daarmee stonden ze overigens niet alleen in de achttiende eeuw, vergelijk Pikulik, *Leistungsethik contra Gefühlskult*, 203.

Zo bepaalde het archetype van de emotionele vrouw niet alleen de stereotiepe weergave van de gedragingen van de vrouwelijke *Intemperantes*, maar problematiseerde het in de weergave van de mannelijke *Intemperantes* ook de mannelijkheid van deze karakters. Het gegeven dat praktisch al deze mannelijke subtypes als weinig mannelijk (te weten als verwijfd dan wel als onvolwassen, kinderachtig of bejaard) werden voorgesteld, laat zien dat ook in de achttiende eeuw mannelijkheid en een gebrekkige affectbeheersing zich maar moeilijk lieten verenigen. Alleen de melancholieke geleerde – met wie de spectator-schrijvers zich waarschijnlijk tot op zekere hoogte identificeerden – en de viriele lichtmis ontsnapten aan dit soort classificaties, maar de laatste had door zijn *licht*zinnige gedrag eveneens een problematische band met de vrouwelijke sekse.

Daarbij lieten de spectatoriale kritieken op de hartstochten van deze *Personae Intemperantes* zien, dat de normen voor het uiten van woede, het storten van tranen of het tonen van medelijden onder invloed van de sociale verhoudingen van die tijd verre van sekse-neutraal waren. Het sekse-onderscheid manifesteerde zich verder ook in de ideeën over de mate waarin een persoon zijn of haar leven mocht laten bepalen door een liefde voor het boek en in de denkbeelden over de verschillende wijze waarop vaders en moeders hun affectie voor het kind moesten vormgeven. Op het niveau van de bijzondere emoties tekenden zich dus wel degelijk sekse-specifieke patronen af in de gevoelsregels en expressiecodes die de spectator-schrijvers hanteerden.

De spectatoriale typologie van de *Personae Intemperantes* weerspiegelde bovendien niet alleen de toenmalige sekse-verhoudingen maar ook de relaties met andere maatschappelijke groepen uit die tijd. Hoewel de verschillende subtypes allemaal binnen de (verschillende lagen van de) Nederlandse burgerij werden gesitueerd, vertoonden zij tegelijkertijd een aantal deviante kenmerken dat hun gedrag eerder met dat van andere groepen verbond. De machtsbeluste vrouw werd als volks getypeerd, de saletjeugd en lichtmissen als verfranst en aristocratisch, de dwepende gelovige als volks en ongeschoold, de savante als elitair. In de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers dienden deze afwijkende profielen een duidelijk herkenbaar doel. Met de *Personae Intemperantes* werden namelijk niet alleen bepaalde emotionele gedragingen bekritiseerd, maar werd tevens afstand genomen van de zeden van groepen buiten de Nederlandse burgerij. De connotatie tussen emotionaliteit en vrouwelijkheid was daarbij een krachtig wapen waarmee de gebrekkige affectcontrole van andere groepen direct of indirect als verwijfd kon worden geclassificeerd en daarmee in discrediet gebracht. Op die manier functioneerde sekse als een structurerende categorie die andere identiteitsverleners als klasse, religie en nationaliteit van extra betekenis voorzag. Het is deze behoefte aan afbakening van identiteiten die in wisselwerking met de toenmalige machtsverhoudingen en specifieke historische omstandigheden, een beslissend stempel heeft gedrukt op de emotionele cultuur van de Nederlandse spectator-schrijvers.

Emotie, identiteit, context en macht

Deze studie heeft laten zien dat de emotionele cultuur van een groep een van de middelen kan zijn waarmee geseksueerde identiteiten worden gevormd en opgebouwd. De spectator-schrijvers projecteerden hun angsten voor het gevaar van de hartstochten overwegend in andere groepen waarmee zij deze een identiteit toeschreven die gekenmerkt werd door een 'vrouwelijk' gebrek aan zelfbeheersing. De achterliggende intentie was voor de eigen sociale groep – de hoge en brede Nederlandse burgerij – een daaraan tegengestelde, mannelijk-superieure identiteit te creëren.

De spectatoriale auteurs beschouwden een gebrek aan zelfbeheersing dus niet als volkseigen noch als klasse-eigen. Dat ook de Nederlandse burgerij in de achttiende eeuw ten prooi gevallen was aan allerhande hartstochten, wilden noch konden zij ontkennen. Maar de lezers moesten wel begrijpen dat dit te wijten was aan onwelkome invloeden van buitenaf die nu de welvaart van het land bedreigden. Verfransing, aristocratisering en feminisering waren de oorzaak van het moreel verval dat zich op allerlei terreinen binnen de Nederlandse burgerij begon te manifesteren: het weelderige uitgavenpatroon, de machtsusurpatie door een kleine elite, de valse beschaving, verwaarloosde opvoeding en verkeerde leesgewoontes – in dat alles herkenden de spectator-schrijvers de werking van dubieuze hartstochten die van buiten de eigen groep waren geïmporteerd.

Dit betekent dat de emotionele cultuur van deze burgerlijke Verlichtingsauteurs tevens in het teken stond van een hervormingsoffensief dat erop gericht was de vergane glorie van de Nederlandse Republiek uit de zeventiende eeuw te herstellen. Voortdurend werd teruggegrepen op oud-vaderlandse waarden die – mits weer naar behoren nageleefd – het land zouden terugbrengen aan de top. Het was zeker geen toeval dat deze in het verleden teruggeprojecteerde deugden 'burgerlijk' van aard waren: eenvoud, arbeid, spaarzaamheid en matigheid zouden het verval kunnen keren, want dit verval was begonnen bij de elite die onvoldoende in staat was gebleken de weelde van de rijkdom te dragen zonder zich daarbij in haar hartstochten te verliezen. Binnen een dergelijke historiserende emotie-theorie, die door Van der Meer treffend als een excespsychologie is gekarakteriseerd, was affectcontrole de voor de hand liggende oplossing voor alle problemen.

De relatieve achteruitgang van de Republiek (in absolute termen viel het met die achteruitgang destijds wel mee) vormde dus de specifieke achtergrond van een cultuurpsychologisch verklaringsmodel dat in de spectators naast de medische en filosofische emotie-theorieën gehanteerd werd. Dit verklaringsmodel had duidelijk sociaal-politieke implicaties. Het feit dat het gros van deze auteurs afkomstig was uit de vrije beroepen die zich in de sociale pyramide juist onder de laag van het regerende patriciaat bevonden, gaf hun kritiek op de hartstochten van de verfranste saletjeugd en de aristocratische lichtmissen een extra betekenis. Ze bleek mede gericht tegen de onevenredige machtspositie die de heersende elite van regenten zich in de loop van de achttiende-eeuw binnen de Nederlandse samenleving had weten toe te eigenen.

Vergelijkbare historische ontwikkelingen en machtsprocessen speelden ook een rol in de wijze waarop de spectator-schrijvers de emoties van andere groepen beoordeelden. De telkens weerkerende kritiek van deze – in meerderheid mannelijke – auteurs op de heerszucht en razernij van 'kwade wijven', diende bijvoorbeeld om te voorkomen dat vrouwen zich binnen het huwelijk te veel macht over hun echtgenoot zouden toe-eigenen. Dat gevaar leek door een combinatie van omstandigheden voor Nederland groter te zijn dan voor het buitenland. De negatieve houding tegenover de ongeremde 'leeslust' en boekenliefde van de *savantes* lijkt een soortgelijke inzet te hebben gehad en werd later nog versterkt door de journalistieke, literaire, wetenschappelijke en politieke ambities die steeds meer vrouwen uit de burgerij in de loop van de achttiende eeuw begonnen te ontwikkelen. De afwijzing van de emotionele geloofsbeleving van religieuze 'dwepers' en van de larmoyante preekstijl van de desbetreffende voorgangers tenslotte, hield tegelijkertijd verband met een opvallende opleving in het gereformeerde piëtisme en met de verlichte idealen van een 'redelijke godsdienst' die spectator-schrijvers (zelf niet zelden predikant van beroep) als gelovige dissenters koesterden.

De theorieën, overtuigingen, idealen en regels die de spectator-schrijvers als collectief aangaande emoties ontwikkelden, werden dus in belangrijke mate bepaald door specifieke historische omstandigheden en bovendien ingezet voor de constructie van emotionele identiteiten waarmee macht werd nagestreefd of gehandhaafd. Overigens was dit machtsstreven ten nauwste verbonden met het verlichte engagement dat deze auteurs het verlangen ingaf de samenleving te verbeteren. In dat engagement zagen we in de loop van de achttiende eeuw een duidelijke verandering optreden die ook consequenties had voor de emotie-opvattingen en gevoelsregels die zij in hun tijdschriften uitdroegen.

Gemoederen in beweging

In de eerste helft van de achttiende eeuw probeerden de spectator-schrijvers de maatschappij te hervormen door kritiek uit te oefenen op het gedrag van hun tijdgenoten en daarmee de tirannieke greep van de hartstochten op de samenleving te verminderen. In de tweede helft van de eeuw ontwikkelden de auteurs daarnaast een tweede strategie. Deze strategie bestond niet zozeer uit het bestrijden van bepaalde emotionele verschijnselen en gedragingen maar eerder uit het stimuleren van andere. Het is geen toeval dat juist in deze tijd de meeste filosofische betogen over het nut van de hartstochten in de spectators te vinden zijn. Vooral de liefde voor medemens of vaderland, de vriendschap en het medelijden met zwakkeren in de maatschappij alsmede de liefde voor echtgenoten en verwanten werden gepresenteerd als deugden die niet alleen het individuele geluk maar ook het algemeen menselijk welzijn ten goede zouden komen.

Tegelijkertijd tekenden zich in deze vertogen opnieuw sekse- en klassespecifieke patronen af. Opvallend daarbij is dat de spectatoriale auteurs voor de mannelijke burgerij emotionele eigenschappen trachtten te claimen die eerder juist aan

andere groepen werden toegeschreven. De ontvankelijkheid van het vrouwelijk geslacht en de weldadigheid van de hogere standen werden geprojecteerd in de gestalte van de gevoelige man die met zijn tranen en weldaden zowel in de (buitenlandse) sentimentele literatuur als in de spectators de nieuwe sensibiliteit ging representeren. De populariteit van de, overigens diep in het christelijke geloof gewortelde, figuur van de zichzelf opofferende mensenvriend bood een mogelijkheid om de burgerlijke identiteit op een constructieve wijze verder inhoud te geven. Want hoewel in principe iedere mens de potentiële eigenschappen van een meelevende weldoener of menslievende held in zich droeg, verhinderden de veelal ongematigde hartstochten van andere klassen volgens de spectator-schrijvers dat deze potentie bij de anderen ook gerealiseerd werd.

Aan vrouwen werd binnen deze gevoelscultus een speciale plaats toebedacht. Aan hen de taak ervoor te zorgen dat de jongste generatie opgroeide tot vaderlandslievende en menslievende burgers die op hun beurt konden bijdragen aan het heil van het mensdom. En aan hen de taak thuis een warme, liefdevolle haven te creëren waar de man na afloop van zijn beslommeringen buitenshuis kon genieten van zijn gezin en op die manier weer energie kon opdoen voor zijn verplichtingen in de samenleving. Het zachte en gevoelige gemoed van de vrouwelijke sekse maakte de vrouw ook bij uitstek geschikt voor deze taken. Zo werden liefde en huiselijk geluk de nieuwe emotie-termen waarbinnen haar bestaan idealiter een vorm moest vinden. Het archetype van de emotionele vrouw – voorheen gerepresenteerd door het kwade wijf – kreeg in de tweede helft van de achttiende eeuw dus een nieuwe, positieve invulling in de gedaante van de liefhebbende moeder en echtgenote die haar emotionele vervulling vond in het gezin.

Anders dan in de eerste eeuwhelft werd nu ook expliciet teruggegrepen op de biologie van de vrouw om dit vrouwbeeld bestaansrecht te verlenen. Vroege spectator-schrijvers deelden weliswaar regelmatig een kwinkslag uit over het zwakke lichaam van vrouwen maar wanneer er serieuze verklaringen nodig waren voor de gemoedsaandoeningen van vrouwen, dan hadden zij toch een voorkeur voor de opvoeding en historische omstandigheden – factoren die binnen het Verlichtingsdenken altijd de mogelijkheid van een verbetering openlieten. Latere spectator-schrijvers schreven de emotionele eigenschappen van het vrouwelijke geslacht – in navolging van nieuwe wetenschappelijke theorieën uit die tijd – toe aan een onveranderlijke ingeboren aard die gekenmerkt werd door zachtheid en gevoeligheid. Terwijl bij mannen het zenuwgestel onder invloed van een bepaalde leefwijze verzwakt kon raken, werd het zenuwgestel van vrouwen 'van nature' als zwak, gevoelig en aandoenlijk beschouwd. Zo werd er een direct verband gelegd tussen het vrouwelijk lichaam – door God en de Natuur ontworpen voor het moederschap – en de meegaandheid, zachtaardigheid en liefdevolle aanleg van de vrouwelijke psyche. Het maatschappelijke onderscheidingsprincipe van sekse raakte daarmee lichamelijk gefundeerd en gelegitimeerd. De aard of 'natuur' van de vrouw werd niet langer meer verklaard vanuit cultureel-ingesleten gewoontes maar vanuit een aangeboren verschil. Sekse ontwikkelde zich, om het in Laqueurs woorden te zeggen, van een sociologische tot een ontologische categorie.

De spectatoriale waardering voor het vrouwelijke, gevoelige gemoed was echter ambigu. Enerzijds maakte hun gevoeligheid vrouwen tot ideale hoedsters van het gezin, anderzijds diskwalificeerde dezelfde gevoeligheid hen voor activiteiten in de wetenschappelijke of politiek-bestuurlijke sfeer die mannelijke denkkracht en standvastigheid vereisten. Het benadrukken van deze verschillen heb ik in verband gebracht met het in de zeventiende eeuw opgekomen gelijkheidsdenken op basis waarvan meer vrouwen de al eerder genoemde ambities op het intellectuele, wetenschappelijke en bestuurlijk-politieke vlak waren gaan koesteren. Met theorieën over aangeboren sekse-verschillen en een 'natuurlijke' bestemming van beide geslachten, kon deze ontwikkeling tot staan worden gebracht voordat de macht ook daadwerkelijk gedeeld moest worden.

De nieuwe sensibiliteit droeg dus een keerzijde in zich. Wanneer zij niet begeleid werd door mannelijke kracht en rede, liep de 'aandoenlijkheid' volgens de spectator-schrijvers het risico te ontaarden in zwakheid. Tegen de daaraan verbonden gevaren bood de beslotenheid van het gezin de vrouw een natuurlijke bescherming. De absurde gedragingen van (verwijfde) sentimentele jongelui lieten ondertussen zien waartoe een al te grote sensibiliteit kon leiden, wanneer de rede, deugd en beheersing niet meer als grenspalen functioneerden en de eigen gevoeligheid kon uitgroeien tot een passie die alle gedragingen stuurde. Hier bleek ook dat het gevoelige karakter van de nieuwe burger onbehaaglijk dicht tegen het gepassioneerde karakter van de door hartstochten overmeesterde mens aanlag. Hoezeer een groot aantal schrijvers ook probeerde de nieuwe sensibiliteit als tegengesteld aan de hartstochten voor te stellen, in werkelijkheid was het slechts een dunne lijn die beide van elkaar scheidde. Deze lijn werd nog steeds gemarkeerd door het sekse-onderscheid, want het was opnieuw de mannelijke affectbeheersing die het verschil maakte tussen een prijzenswaardige sensibiliteit en afkeurenswaardige sentimentaliteit.

Voor de Nederlandse spectator-schrijvers uit de achttiende eeuw functioneerde sekse dus als fundamentele betekeniscategorie in hun emotionele cultuur. Weliswaar was sekse van ondergeschikt belang in de algemene gevoelsregels, de temperamentenleer en de wijsgerige psychologie waarmee het ontstaan en het nut van emoties verklaard werden, maar op het niveau van de meer specieke gevoelsregels als ook in het sociaal-politiek geladen cultuurpsychologisch denken van deze auteurs was sekse dominant aanwezig. Als zodanig kon sekse ook een belangrijke functie vervullen in de spectatoriale constructie van emotionele identiteiten die ten nauwste samenhing met de sociale verhoudingen binnen de samenleving van de Nederlandse Republiek en met de politiek-economische omstandigheden waarin die Republiek zich indertijd bevond. Met hun wekelijkse commentaren reageerden de spectator-schrijvers op de hen omringende werkelijkheid zoals zij die zagen. Hun eerste aangrijpingspunt was daarbij de gevoelswereld van hun tijdgenoten die zij probeerden te veranderen opdat daarmee ook de maatschappij zou veranderen.

Om dat te bereiken probeerden zij op hun lezers hun eigen emotionele cultuur

over te dragen, een emotionele cultuur waarvan de sekse-specifieke lijnen in de loop van de eeuw aan de veranderende omstandigheden werden aangepast. Het als vrouwelijk getypeerde beweeglijke gemoed is een in alle tijden herkenbaar gegeven maar met deze studie naar de achttiende eeuw heb ik proberen te laten zien dat ook dit gegeven historisch in beweging is. Gevaarlijke hartstochten kunnen in prijzenswaardige aandoeningen veranderen, het kwade wijf in een gevoelige echtgenote, a-sociale lichtmissen in sensibele jongelingen. De beheerste man transformeert in een gevoelige held, hartstochtelijkheid gaat over in sentimentaliteit, sentiment verkeert in ressentiment. Wat blijft is een continue bewogenheid met wat de gemoedsbewegingen – in positieve en in negatieve zin – bij het individu en in de maatschappij teweeg kunnen brengen en een daarmee verbonden sekse-specifieke betekenisgeving.

Verdere lijnen

De vraag in hoeverre de teksten van deze spectator-schrijvers nu ook daadwerkelijk de emotionele ervaringswereld van hun lezers beïnvloed hebben, is in dit boek bewust buiten beschouwing gelaten. Men zou er aan de hand van de lezersbrieven in bescheiden mate over kunnen speculeren, maar feitelijk is voor een antwoord op die vraag een ander soort bronnen vereist. Achttiende-eeuwse dagboeken en persoonlijke briefwisselingen zouden een licht kunnen werpen op de persoonlijke beleving van bepaalde emoties door mannen en vrouwen. De dagboeken van Magdalena van Schinne of van Alexander van Goltstein en de briefwisseling van het echtpaar Jean Malherbe en Christina van Steensel kunnen voor een dergelijk onderzoek een interessant beginpunt vormen.[2] Soortgelijk materiaal zou ook aanwijzingen kunnen bevatten over de reacties die (sentimentele) lectuur bij achttiende-eeuwse lezers losmaakte.[3] De emotionele receptie van achttiende-eeuwse romans zou verder bijvoorbeeld onderzocht kunnen worden aan de hand van persoonlijke aantekeningen die mogelijk in oude exemplaren van boeken bewaard zijn gebleven.

Een andere ingang vormen schilderijen, prenten en andere afbeeldingen. Deze zouden ons iets kunnen vertellen over de maatschappelijke belangstelling die voor bepaalde emotie-thema's bestond: hoe populair waren bijvoorbeeld afbeeldingen van menslievende helden, van emotionele drama's of van huiselijk geluk? Visuele voorstellingen bieden voorts informatie over fysieke aspecten aan de hand waarvan mensen in het verleden emotionele verschijnselen en hun expressies interpreteerden: niet alleen medici maar ook leken maakten bijvoorbeeld ge-

2. Van Schinne, *Dagboek*; Van Goltstein, *Vertrouwde van mijn hart*; Malherbe en Van Steensel, *Het is of ik met mijn lieve sprak*.
3. Zie voor de mogelijkheden en onmogelijkheden om aan de hand van brieven en dagboeken de emotionele leeservaringen van historische actoren te reconstrueren: Darnton, 'Readers respond'; Baggerman, 'Lezen tot de laatste snik'; Keblusek, 'Haags stilleven met boeken'.

bruik van Lavaters handboek om de verschillende soorten karakters te herkennen en schilders en acteurs raadpleegden Le Bruns studie van de gelaatsuitdrukkingen die bij diverse emoties hoorden.

Voor historici met kennis van materiële cultuur zouden parafernalia verder iets kunnen onthullen over de emotionele behoeften en interessen van individuen uit het verleden. Een onderzoeker met durf zou zelfs materiële overblijfselen als gedroogde viooltjes, zakdoeken, vlugzoutflesjes en poëzie-albums kunnen gebruiken voor uitspraken over het gevoelsleven van onze voorouders.

Dit zijn niet de wegen die in dit onderzoek bewandeld zijn. Toch zou aan de hand van dit soort bronnen het begrip emotionele cultuur een vollediger invulling kunnen krijgen dan in dit boek gebeurd is. De in dit boek gehanteerde definitie van emotionele cultuur legt het accent op gevoelsregels, expressiecodes, vocabulair, idealen en theorieën. Daardoor was er weinig aandacht voor feitelijke emotionele gedragingen en praktijken die een eigen dimensie vormen in de emotionele cultuur van een groep. Het is deze dimensie waar ik hier tenslotte nog enkele woorden aan wil wijden.

In de spectators zelf is weinig informatie te vinden over de gewoontes en gedragsvormen waarin de spectatoriale ideeën over emoties uiteindelijk vertaald zouden worden. Toch zijn er verspreid in de secundaire literatuur aanwijzingen te vinden dat de idealen die door deze auteurs werden uitgedragen, door een groter publiek gedeeld werden en in sekse-specifieke praktijken en gedragspatronen werden omgezet. Wat bijvoorbeeld te denken van het gegeven dat de door de spectator-schrijvers zo verfoeide gewoonte om de borstvoeding van een zuigeling uit te besteden aan een min, inmiddels volledig in onbruik is geraakt?[4] Wat te denken van het feit dat vrouwen in Amsterdamse echtscheidingsprocedures na 1790 steeds vaker het verwijt trof dat zij niet zorgzaam of 'huiselijk' genoeg zouden zijn geweest?[5] En wat te denken van het gegeven dat negentiende-eeuwse huishoudens massaal overgingen op de aanschaf van huiselijke woonattributen,[6] waarbij de burgerij haar 'goede smaak' inzette om het gevaar van overdaad te vermijden?[7] Het lijken tekenen te zijn van een exclusievere emotionele binding tussen moeder en kind, tussen vrouw en zorgzaamheid, tussen huiselijke haard en geprojecteerd huiselijk geluk waarvan we in de spectators al de eerste aanzetten zagen.

Op een vergelijkbare wijze kunnen we ook voor het mannelijk geslacht enkele ontwikkelingen signaleren die in verband kunnen worden gebracht met de emotionele cultuur die door de spectator-schrijvers werd uitgedragen. Ik denk bijvoorbeeld aan de transformatie die mannenkleding in de hogere klassen vanaf het einde van de achttiende eeuw heeft ondergaan: van kleurrijk, luxueus en uitbun-

4. Overigens mede door de introductie van flesvoedingen en pas definitief in de twintigste eeuw, zie Kloek, 'Fenomeen huurzogen', 16.
5. Helmers, 'Tweedragt in huisselijk koningrijk', 71-79.
6. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 255-268.
7. Schoonjans, 'Au bonheur des dames'.

dig naar somber, sober en ingetogen. We zouden dit kunnen interpreteren als het effect van een toegenomen afkeer van *conspicuous consumption* met als gevolg een typisch burgerlijk verbod op ostentatieve overdaad waardoor de verbinding tussen kleding, weelde en genot voor mannen een stuk problematischer is geworden dan die voorheen was. Tegelijkertijd kunnen we in deze verschuiving ook een symptoom zien van een – sinds de late achttiende eeuw groeiende – sekse-polarisatie waartegenover pas met de uniseks-kleding van de afgelopen decennia een omgekeerde beweging is ingezet.[8]

Eenzelfde polariserende ontwikkeling die mannen en vrouwen op basis van sekse-specifieke gevoelscodes verder uit elkaar drijft, ontwaar ik ook in het historische lot dat het *album amicorum*[9] heeft getroffen. Oorspronkelijk een boekje waarin reizende studenten vriendschapsbetuigingen van hoogleraren en medestudenten verzamelden, zien we in de negentiende eeuw twee sekse-specifieke varianten ontstaan die in onze eeuw het oude gebruik volledig overvleugeld hebben: enerzijds het private en sentimenteel aandoende poëzie-album dat bijna uitsluitend door vrouwen en kinderen gekoesterd wordt en anderzijds het publieke *liber amicorum* waarin academici hun gevoelens voor een bijzondere collega slechts in strikt wetenschappelijke taal mogen verwoorden.

Vanuit een dergelijk perspectief gezien, getuigen allerlei sekse-specifieke gedragspatronen uit de negentiende en de twintigste eeuw van de collectieve drempels die voor de expressie van individuele verlangens en gevoelens van mannen zijn opgeworpen. Maar vrouwen hebben eveneens een prijs moeten betalen voor de exclusief aan hun toegeschreven gevoeligheid. Zij zijn tot in de twintigste eeuw op basis van hun emotionele natuur uitgesloten van het bedrijven van politiek en wetenschap.[10] En terwijl de in woede ontstekende vrouw in de achttiende eeuw nog een dagelijks gegeven lijkt te zijn geweest, werd de hysterica in de negentiende eeuw onder psychiatrische behandeling gesteld[11] en zijn vrouwen die in alle vrijheid uiting geven aan hun woede in de twintigste eeuw een zeldzaamheid geworden.[12]

Deze (veranderingen in) praktijken en gedragingen direct toe te schrijven aan de invloed die de spectatoriale auteurs op hun lezers hadden, gaat uiteraard te ver – valt althans in een studie als deze niet te verdedigen. Maar wellicht tonen deze verzamelde gegevens aan dat het niet enkel bij woorden bleef maar dat deze auteurs met hun (geseksueerde) emotie-opvattingen pasten in een tijdsgewricht van burgerlijke idealen, theorieën en overtuigingen die zich ontwikkelden in samenhang met daarmee corresponderende, sekse-specifieke praktijken en gedragspatronen. Aan het einde van de twintigste eeuw is de erfenis van deze burgerlijke emotionele cultuur misschien wel versnipperd geraakt maar veel elementen daar-

8. Zie voor de historische ontwikkeling van mannenkleding: De Leeuw, 'Macho's, mietjes en meneren'.
9. Over de geschiedenis van het *album amicorum*: Thomassen (ed.), *Alba amicorum*.
10. Riley, *Am I that name?* 78-80, 91; Fischer, 'De vrouw'.
11. Showalter, *Female malady*.
12. Lutz, 'Engendered emotion', 81; Fischer, 'Sex differences', 310-314; Nicolai, 'Vrouwen en hun woede'.

uit lijken nog steeds in ons dagelijks leven aanwezig te zijn. Het bevestigt wat Carlotta in *De Virtuoos* van Margriet de Moor zegt: "Ooit heb ik gedacht dat verleden en toekomst gescheiden zijn. Het is niet waar. Er bestaan geen verhalen zonder citaten. Gebeurtenissen stappen van de ene tijd over in de andere."

Ik onderschrijf deze woorden, maar tegelijk denk ik met Foucault dat de zeggingskracht of betekenis van die 'citaten' en 'gebeurtenissen' altijd afhangt van de (nieuwe) historische formaties waarbinnen ze een plaats krijgen.[13] Gebeurtenissen en uitspraken – al stappen ze van ene eeuw over in de andere – spreken nooit vanzelf. Zelfs niet wanneer het om schijnbaar onveranderlijke zaken als menselijke emoties en sekse-verschillen gaat.

13. Foucault, *Archeology*, 21-39, 79-131 en idem 'Methodologiese kwesties', 503-507.

Lijst van bestudeerde spectatoriale geschriften

Deze lijst is in chronologische volgorde opgesteld. De volledige titelbeschrijvingen zijn ontleend aan de titelpagina's voor zover deze in de bewaard gebleven exemplaren zijn meegebonden. Tenzij anders vermeld, is de toeschrijving van de periodieken aan de genoemde auteurs gebaseerd op de lijst van Buijnsters in diens *Spectatoriale geschriften*, 104-107. Tussen haakjes staat het nummer vermeld dat het desbetreffende tijdschrift op deze lijst van Buijnsters heeft gekregen. De toegevoegde korte typering van de auteurs is uitsluitend bedoeld om een indicatie te geven van het interesse-gebied waarin zij zich bewogen.

Als regel zijn op basis van inhoudsopgaven en indexen alleen de voor deze studie relevante afleveringen uit de tijdschriften bestudeerd. Slechts wanneer deze ontsluitingsmiddelen ontbraken, zijn alle afleveringen uit de desbetreffende spectator doorgenomen, hetgeen het geval was bij de nrs. 1, 4, 8, 26, 43, 53, 54, 59 en 61. Vanwege hun bijzondere positie in het corpus zijn bovendien alle afleveringen uit *De Vrouwelyke Spectator* en de eerste 8 delen van *De Hollandsche Spectator* integraal bestudeerd.

1. (1) *De Mensch Ontmaskert* (uitgegeven bij H. Scheurleer, Den Haag 1718) door Joan Duncan, jurist
2. (2) *Examinator, door de welke de waare grensscheidingen der wetenschappen en konsten, mitsgaders de vermogens des menschelyken geestes onderzocht en afgeperkt worden. De schyndeugd, waarschynlykheid, dwalingen zo wel zommiger geleerden als des volks, als ook de kwade gewoontens en hedendaagze bedorvene zeeden uit haare grond-oorzaaken ontdekt, en na 't leven afgeschildert worden* (uitgegeven bij Hendrik Strik, Amsterdam 1718-1720) door Willem van Ranouw, medicus
3. (3) *Bondelken van Fraaije Mengel-stoffen, behelsende: een versameling van uytspanningen, waarin, op een verstaanbaare wyse, allerley historische, staatkundige, wiskonstige, geestelyke, wereldtlyke en andere wetenswaardig stoffen verhandelt worden. Door een liefhebber by een gebracht* (uitgegeven bij Johannes van Septeren, Amsterdam 1722) vermoedelijk door Johannes van Septeren zelf
4. (4) *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester, waar in de vlekken der zeeden deezer eeuw op een stigtelyke wyze voorgestelt zyn* (uitgegeven bij Abraham Ambrullaard, Leiden 1730-1731) vermoedelijk door Jacob Tenter, jurist
5. (5) *De Hollandsche Spectator* (uitgegeven bij Hermanus Uytwerf, Amsterdam 1731-1735, herdrukt bij K. van Tongerlo en F. Houttuyn in 1756) door Justus van Effen, essayist
6. (8) *De Schertser* (uitgegeven bij Jacobus Loveringh, Amsterdam 1735-1736). Auteur onbekend
7. (9) *De Weereldt in haar Verscheidentheidt; of het mannelyk morgen ontbyt, en 't jufferlyk thee gerecht, onder de zin-spreuk tot nut en voordeel* (uitgegeven bij Jacobus Loveringh, Amsterdam 1736). Auteur onbekend

8. (10) *De Verreezene Hollandsche Socrates* (uitgegeven bij Johannes de Cros, Den Haag 1741). Auteur onbekend
9. (11) *De Algemeene Spectator* (uitgegeven bij Pieter Hendrik Charlois, Amsterdam 1742-1746). Auteur onbekend
10. (12) *De Patriot of Hollandsche Zedenmeester* (uitgegeven bij Pieter van Cleef, Den Haag 1742-1743). Auteur onbekend
11. (13) *De Patriot, of Politike Bedenkingen, over den staat der Vereenigde Nederlanden in 't jaar MDCCXLVII* (uitgegeven bij Isaak Tirion, Amsterdam 1747-1748) door Jan Wagenaar, historicus
12. (14) *De Nagtstudie van Justus Bickerstaff, of twintig vertoogen over zaaken van staat, godsdienste, zede-leere, poëzye, enz. In digt en ondigt op een vryen trant beschreeven* (uitgegeven bij A. Bormeier, Franeker 1747-1748) door Herman Venema, hoogleraar theologie of Ph.L. Statius Muller, predikant
13. (15) *Den Algemeene Spectator, vervattende veele wetenswaardige historien, zeldzaame gevallen, verstandige aanmerkingen, leerzame zinnebeelden, nuttige samenspraaken, en geestige gedichten* (als tweede druk uitgegeven bij H. Van Emenes en A. Stubbe, Utrecht 1775, oorspronkelijk Amsterdam 1748 en al eerder in 1750 herdrukt) door Egbert Buys, essayist en encyclopedist
14. (16) *De Nederlandsche Spectator* (uitgegeven bij Pieter van der Eyk, Leiden 1749-1760). Auteur onbekend
15. (17) *De Nederlandsche Patriot* (uitgegeven bij Abraham Kallewier, Leiden z.j. [circa 1750]) door Johan Willem Heyman, medicus
16. (18) *De Zeedemeester der Kerkelyken, onderzoekende, op een vryen trant, waarom, onder een zoo groot aantal van leeraaren in de Nederlandsche kerke, hedendaagsch zoo weinig de waare godsdienstigheid bloeiende bevonden, veel min eene algemeene kerkevreede bevorderd wordt* (tweede druk uitgegeven bij Kornelis van Tongerlo en F. Houttuyn, Amsterdam 1766, oorspronkelijk Amsterdam 1749-1751) door Ph.L. Statius Muller, predikant
17. (19) *De Nederlandsche Criticus, bestaande in LXXXVI zoo critique, satarique als ernstige vertoogen* (tweede druk uitgegeven bij F. de Kryuff en A. van der Kroe, Amsterdam 1761, oorspronkelijk Leeuwarden 1749-1751) door Ph.L. Statius Muller, predikant, mogelijk in samenwerking met J.A. Courtonne, predikant
18. (23) *De Philanthrope of Menschenvriend* (uitgegeven bij K. van Tongerlo en F. Houttuin, Amsterdam 1756-1762) door Frans de Haes, koopman en dichter, N. Bondt, jurist, en Corn. van Engelen, predikant
19. (24) *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (uitgegeven bij S.J. Baalde, Amsterdam 1759-1761). Auteur onbekend
20. (25) *De Hollandsche Wysgeer, met kopere platen versierd* (uitgegeven bij Dirk onder de Linden, Amsterdam 1759-1763) door Egbert Buys, essayist en encyclopedist
21. (26) *De Vrouwelyke Spectator, of de Tegenwoordige Waereld-beschouwster* (uitgegeven bij F.H. Demter, Amsterdam 1760-1761). Auteur onbekend
22. (27) *Kweekschool des Vernufts, behelzende verscheiden ernstige, boertige, satyrike, en leerzame stoffen, in rym en onrym. Door het genoodschap: non ut voluimus, sed ut potuimus* (uitgegeven bij Abraham Bothall, Rotterdam 1763) vermoedelijk door P.A. Pla, dichter
23. (28) *De Denker* (uitgegeven bij K. van Tongerlo en F. Houttuin, Amsterdam 1763-1774) door N. Bondt, jurist, Corn. van Engelen, predikant, A.A. van der Meersch, predikant en P. Loosjes Az., predikant
24. (29) *De Pedagoog, in tweeënvyftig vertoogen* (uitgegeven bij Hermanus De Wit en Abraham Bothall, Amsterdam en Rotterdam 1764-1766). Auteur onbekend
25. (30) *De Philosooph* (uitgegeven bij P. Meijer en Wed. K. van Tongerlo en Zoon, Amsterdam 1766-1769) door Corn. van Engelen, predikant
26. (31) *De Herdenker* (uitgegeven in Leiden z.j. [1766]). Auteur onbekend

27. (32) *De Koopman, of Bydragen ten opbouw van Neêrlands koophandel en zeevaard* (uitgegeven bij Gerrit Bom, Amsterdam 1766-1776) vermoedelijk door Jan Boon, jurist
28. (33) *De Gryzaard, vervattende LII spectatoriaale vertoogen* (uitgegeven bij T. Tjallingius, Monnikendam-Hoorn 1767-1769) door Betje Wolff, schrijfster en anderen
29. (34) *De Onderzoeker* (uitgegeven z.p. [Utrecht] 1768-1772) door Johannes Petsch, predikant. (Zie voor dit auteurschap Jongenelen, 'Optimistische Dinosaurus', 65 e.v.)
30. (35) *Bataafsch Musaeum, inhoudende drieëntwintig vertoogen* (uitgegeven bij Gerrit Warnars, Amsterdam 1771). Auteur onbekend
31. (36) *De Rhapsodist* (uitgegeven bij Pieter Meijer, Amsterdam 1771-1783) door J. Lublink den Jongen, koopman en schrijver, en anderen
32. (37) *De Christen* (uitgegeven bij Joh. van Schoonhoven & Comp., Utrecht 1772-1778) door Jacob van Nuys Klinkenberg, predikant
33. (38) *De Naamlooziana, of Vertoog zonder Naam, over vraagen zonder vinding. Zynde iets over alles, getrokken uit de aantekeningen van ymand, gemaakt op elk, en toepaslyk op niets; voorgegaan door een opdracht aan niemand. Met ongelooflyke moeite en kosten byëen-geschraapt, gecorrigeerd en gereviseert door het Genootschap van de Zevenstar, gezegd het naamlooze twee stuivers-collegie* (uitgegeven bij C. Philips J.Z., Amsterdam 1772). Auteur onbekend
34. (39) *De Opmerker* (uitgegeven z.p. [Utrecht] 1772-1778) door Johannes Petsch, predikant. (Zie voor dit auteurschap Jongenelen, 'Optimistische Dinosaurus', 65 e.v.)
35. (40) *De Honig-Bije in Prosa* (uitgegeven bij Abraham Ferwerda, Leeuwarden 1773). Auteur onbekend
36. (41) *De Spectator der Studenten* (uitgegeven bij Cornelis Heyligert en Hendrik Hoogstraaten in Comp., Leiden 1773-1774, herdrukt in Utrecht 1780). Auteur onbekend
37. (42) *De Vaderlander* (uitgegeven bij de Erven van F. Houttuyn, Amsterdam 1775-1778). Auteur onbekend
38. (43) *De Kosmopoliet, of Waereldburger* (uitgegeven bij de Wed. David Klippink, Amsterdam 1776-1777) vermoedelijk door O.C.F. Hoffham, dichter en toneelschrijver
39. (44) *De Godvruchtige Landman met kunstplaaten* (uitgegeven bij de Wed. Loveringh en Allart, Amsterdam 1778). Auteur onbekend
40. (45) *De Borger* (uitgegeven bij de Wed. J. van Schoonhoven, Utrecht 1778-1780) vermoedelijk door H.H. van den Heuvel, jurist
41. (46) *Monitor, of vertoogen, betrekkelyk tot de staatkundige en zedelyke huishouding der Nederlandsche Republiek, en tot andere gewichtige onderwerpen* (uitgegeven bij M. Schalekamp, Amsterdam 1780) vermoedelijk door Pieter van Woensel, medicus
42. (49) *De Vriend van 't Vaderland* (uitgegeven bij Johannes Allert, Amsterdam 1786) door Rhijnvis Feith, jurist
43. (50 en 51) *De Nederlandsche Spectator*, onder een doorlopende nummering vervolgd als *De Nederlandsche Spectator met de Bril* (uitgegeven in Amsterdam 1786-1787) door Hendrik Bergh, predikant
44. (52) *De Nieuwe Nederlandsche Spectator, of verzameling van ernstige en vrolyke vertoogen, de zedekunde en het huishoudelyke leeven betreffende* (uitgegeven bij A. Loosjes, Haarlem 1788) door August Sterk, predikant
45. (53) *De Menschenvriend* (uitgegeven bij Martinus de Bruijn, Amsterdam 1788-1797) door Bern. Bosch, predikant, M. Nieuwenhuyzen, medicus en Petronella Moens, schrijfster
46. (54) *De Godsdienstvriend* (uitgegeven bij Martinus de Bruijn, Amsterdam 1788-1795) door Bern. Bosch, predikant en IJsbrand van Hamelsveld, predikant
47. (55) *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* (uitgegeven bij G.T. van Paddenburg en Zoon en M. Schalekamp, Utrecht en Amsterdam 1789-1791) door Jan Konijnenburg, predikant. (Zie voor dit auteurschap Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 92 e.v.)
48. (56) *De Leerzame Praat-Al* (uitgegeven bij W. Wijnands en H. Brongers Junior, Amsterdam 1790-1792) door Bern. Bosch, predikant en Petronella Moens, schrijfster

49. (57) *De Vraag-Al* (uitgegeven bij L. Herdingh, Leiden 1791-1796). Auteur onbekend
50. (58) *De Antwoorder* (uitgegeven bij De Leeuw en Krap, Dordrecht z.j. [1792-1794]). Auteur onbekend
51. (59) *De Welmeenende Raadgeever* (uitgegeven bij J. ten Brink Gerritsz., Amsterdam 1792-1795) door IJsbrand van Hamelsveld, predikant
52. (60) *De Nederlandsche Spectator, in vyftig vertogen* (uitgegeven bij H. van Otterloo, Utrecht 1792) door D.C. van Voorst, predikant
53. (62) *De Vaderlandsche Praat-Al* (uitgegeven bij W. Wijnands en H. Brongers, Amsterdam 1793) door Bern. Bosch, predikant en Petronella Moens, schrijfster. (Van deze spectator is alleen het eerste nummer bewaard gebleven.)
54. (63) *De Zot* (uitgegeven in Arnhem 1794-1795). Auteur onbekend
55. (64) *De Vrolijke Zedemeester, in aangenaame vertoogen, de hedendaagsche verbasterde zeden en gewoonten, op eene vrolijke wijze gispende; tevens met aanwijzing van de middelen tot verbetering, en om een leven te leiden zo aangenaam als braaf* (uitgegeven bij H.A. Banse, Amsterdam 1794). Auteur onbekend
56. (65) *De Wereld-Beschouwer* (uitgegeven in Gouda 1794-1795) door Bern. Bosch, predikant
57. (66) *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* (uitgegeven bij G.T. van Paddenburg en Zoon en M. Schalekamp, Utrecht en Amsterdam 1797) door Jan Konijnenburg, predikant. (Zie voor dit auteurschap Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 92 e.v.)
58. (67) *De Vriendin van het Vaderland* (uitgegeven bij Martinus de Bruyn, Amsterdam 1798-1799) door Petronella Moens, schrijfster
59. (68) *De Christelijke Spectator in twaalf vertoogen* (uitgegeven bij J. Thierrij en C. Mensing, Den Haag 1799) door Hieronymus van Alphen, jurist
60. (69) *De Arke Noach's* (uitgegeven bij Hendrik Gartman, Amsterdam z.j. [1799-1800]) door A.R. Falck, jurist, D.J. van Lennep, hoogleraar klassieke talen, en anderen
61. (70) *Sem, Cham en Japhet* (uitgegeven bij Hendrik Gartman, Amsterdam 1800) door C. Loots, makelaar en dichter, J.F. Helmers, makelaar en dichter en Johannes Kinker, jurist

Lijst van geraadpleegde literatuur

Aa, A.J. van der, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarlem 1852-1878, 21 dln.).

Abu-Lughod, Lila en Catherine A. Lutz, 'Introduction: emotion, discourse and the politics of everyday life', in: idem (ed.), *Language and the politics of emotion* (New York/Parijs 1990) 1-24.

Aerts, Mieke, 'Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders? Een feministisch dilemma', in: *Te Elfder Ure* 29 (1986) nr.39, 4-13.

Akkerman, Tjitske, *Women's vices, public benefits. Women and commerce in the French Enlightenment* (Amsterdam 1992).

Almeida, Miguel Vale de, *The hegemonic male. Masculinity in a Portuguese town* (Providence/Oxford 1996).

Altena, Peter, 'Van boekenhaat en "bibliomania". De verbeelding van de bibliotheek in Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw', in: *Parmentier* 3 (1991-1992) 29-35.

Altena, Peter, '"Liever een' arent dan een' kerkuil". Over *Den Adelaar* (1735) van Jacob Campo Weyerman, *De Hollandsche Spectator* (1731-1735) van Justus van Effen en de geschiedenis van de "weekelyksche schriften" ', in: *Voortgang. Jaarboek voor Neerlandistiek* 13 (1992) 145-171.

Altena, Peter, 'Een "oude Hellenbroeksman" en de radicale Verlichting. De bestrijding van het populaire catechisatieboekje van Abraham Hellenbroek door Bernardus Bosch en Gerrit Paape', in: *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad Werkgroep "Sassen"* 5 (1994) nr.1/2, 139-167.

Amsterdamsche lichtmis, of zoldaat van fortuin (De), Bert Pol ed. (Muiderberg 1983).

Ankersmit, F.R., *De historische ervaring*, oratie Groningen (Groningen 1993).

Ariès, Philippe, 'Voor een geschiedenis van het persoonlijk leven', in: Roger Chartier (ed.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Van de renaissance tot de Verlichting* (Amsterdam 1989) 7-15.

Armstrong, Nancy, 'Introduction: Literature and women's history', in: *Genre* 19 (1986) 347-369.

Armstrong, Nancy, *Desire and domestic fiction. A political history of the novel* (New York/Oxford 1987).

Baar, Mirjam de, e.a. (ed.), *Anna Maria van Schurman (1607-1678). Een uitzonderlijk geleerde vrouw* (Zutphen 1992).

Baggerman, Arianne, 'Lezen tot de laatste snik. Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 1 (1994) 57-88.

Barker-Benfield, G.J., *The culture of sensibility. Sex and society in eighteenth-century Britain* (Chicago/Londen 1992).

Barnouw, Jeffrey, 'Passion as "confused" perception or thought in Descartes, Malebranche and Hutcheson', in: *Journal of the History of Ideas* 53 (1992) 397-425.

Beauvoir, Simone de, *De tweede sekse. Feiten, mythen en geleefde werkelijkheid* (Utrecht 1990, oorspr. *Le deuxième sexe*, Parijs 1949).

Becker-Cantarino, Barbara, '"Feminist consciousness" and "wicked witches": recent studies on women in early modern Europe', in: *Signs* 20 (1994) 152-176.

Berg, J. van den, 'Orthodoxy, rationalism and the world in eighteenth-century Holland', in: Derek Baker (ed.), *Sanctity and secularity: the church and the world* (Oxford 1973) 173-193.

Berg, W. van den, 'Die Präromantik-Konzeption und die niederlandische Literaturgeschichte', in: D.W. Fokkema, Elrud Kunne-Ibsch en A.J.A. van Zoest (ed.), *Comparative poetics* (Amsterdam 1976) 167-197.

Berg, W. van den, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: M. Spies (ed.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen 1984) 151-170.

Berg, W. van den en J. Stouten, 'Inleiding', in: W. van den Berg en J. Stouten (ed.), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen* (Groningen 1987) 7-15.

Berk, Martin, 'Over de opvoeding der kinderen. Opvoedkundige denkbeelden in de Spectatoriale geschriften 1730-1780', in: *Pedagogische Verhandelingen* 7 (1984) nr.1, 3-27.

Berriot-Salvadore, Evelyne, 'De vrouw in de geneeskunde en natuurwetenschap', in: Arlette Farge en Natalie Zemon Davis (ed.), *Geschiedenis van de vrouw. Van Renaissance tot de moderne tijd* (Amsterdam 1992) 279-313.

Bicker Raije, Jacob, *Het dagboek van Jacob. Bicker. Raije; 1732-1772*, Fr. Beyerinck en M.G. de Boer ed. (Amsterdam z.j., tweede druk).

Bijvoet, Theo e.a. (ed.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1995).

Blaas, Piet, 'Ideeëngeschiedenis. Enkele recente ontwikkelingen', in: Herman Beliën en Gert Jan van Setten (ed.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1991) 343-364.

Blanchard, Rae, 'Richard Steele and the status of women', in: *Studies in Philology* 26 (1929), 325-355.

Blanning, T.C.W., 'The Enlightenment in catholic Germany', in: Roy Porter en Mikuláš Teich (ed.), *The Enlightenment in national context* (Cambridge 1981) 118-126.

Blijleven, R.N., *'t Haagsche Koffyhuis 1670-1900*, ongepubliceerde scriptie Maatschappijgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam (z.j.).

Bloch, Marc, *Pleidooi voor de geschiedenis of geschiedenis als ambacht* (Nijmegen 1989, oorspr. *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Parijs 1949).

Bloch, Maurice en Jean H. Bloch, 'Women and the dialectics of nature in eighteenth-century French thought', in: Carol P. MacCormack en Marilyn Strathern (ed.), *Nature, culture and gender* (Cambridge 1980) 25-41.

Bloch, Ruth H., 'Untangling the roots of modern sex roles: a survey of four centuries of change', in: *Signs* 4 (1978) 237-252.

Blockmans, W.P., C.A. Davids en E.K. Grootes, 'Inleiding. Literatuur als bron voor sociale geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10 (1984) 223-227.

Blok, Josine, 'Scheiding der sferen, onderscheid in sekse? De scheiding tussen openbaar en privé in de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 9 (1988) 241-261.

Blok, Josine H., 'Vrouwengeschiedenis en de "gevestigde" wetenschap: een historiografisch perspectief', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994) 28-44 en 49-52.

Bock, Gisela, *Challenging dichotomies. Theoretical and historical perspectives on women's studies in the humanities and social sciences* (Florence 1989: EUI Working Paper nr.89/396).

Bock, Gisela, 'Women, gender and dichotomies in history', in *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 11 (1990) 79-97.

Boer, P. den, 'Naar een geschiedenis van begrippen in het Nederlands', in: S.C. Dik en G.W. Muller (ed.), *Het hemd is nader dan de rok. Zes voordrachten over het eigene van de Nederlandse cultuur* (Assen/Maastricht 1992) 47-60.

Boere, Marianne, '"Mijn weetlust kent geen perk". Geleerde lezeressen van een achttiendeeeuwse almanak', in: *Lover* 19 (1992) 156-160.

Boerma, Saskia, 'Sturm und Drang: vernieuwing of conventie?', in: *Bulletin. Geschiedenis, Kunst, Cultuur* 3 (1994) 185-202.

Boheemen-Saaf, Christel van, 'The reception of English literature in Dutch magazines 1735-1785', in: J.A. van Dorsten (ed.), *The role of periodicals in the eighteenth century* (Leiden 1984: Sir Thomas Browne Institute) 7-17.

Boheemen-Saaf, Christel van, 'The fiction of (national) identity: literature and identity in the Dutch Republic', in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca/Londen 1992) 241-252.

Booy, E.P. de, 'Volksonderwijs in de Noordelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 7 (Haarlem 1980) 264-267.

Bornewasser, J.A., 'Inleiding' en 'Nabeschouwing' in: Freda Droës en Stan Verschuuren (ed.), *Katholiek Nederland en de Verlichting. Een werkboek* (Tilburg 1987) 5-16 en 113-116.

Braembussche, A.A. van den, 'Literatuur, mentaliteit en ideologie. Literatuur als bron voor historisch inzicht', in: *Spektator* 16 (1986-87) nr.2, 81-90.

Brandes, Helga, 'Der Wandel des Frauenbildes in den deutschen Moralischen Wochenschriften. Vom aufgeklärten Frauenzimmer zur schönen Weiblichkeit', in: Wolfgang Frühwald en Alberto Martino (ed.), *Zwischen Aufklärung und Restauration. Sozialer Wandel in der deutschen Literatur (1700-1848)* (Tübingen 1989) 50-64.

Brandes, Stanley, 'Like wounded stags: male sexual ideology in an Andalusian town', in: Sherry B. Ortner en Harriet Whitehead (ed.), *Sexual meanings. The cultural construction of gender and sexuality* (Cambridge 1981) 216-239.

Brandt Corstius, J.C., 'Inleiding', in: Betje Wolff en Aagje Deken, *Lotje Roulin. Een liefde in de achttiende eeuw zoals zij wordt verhaald in de roman Willem Leevend*, J.C. Brandt Corstius ed. (Culemborg 1977) 7-36.

Bray, Alan, 'To be a man in early modern society. The curious case of Michael Wigglesworth', in: *History Workshop Journal* (1996) nr.41, 155-165.

Breekveldt, Willem, 'Opvoedingsidealen in de roman "Cornelia Wildschut" (1793-1796) van E.Wolff-Bekker en A. Deken', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, themanummer *Onderwijs en Opvoeding in de achttiende eeuw* (1983) 179-190.

Brennan, Teresa, 'Drijfveren. Nieuwe gedachten over essentialisme en identiteit', in: *Lover* 23 (1996) nr.3, 8-13.

Brissenden, R.F., *Virtue in distress. Studies in the novel of sentiment from Richardson to Sade* (Londen 1974).

Brouns, Margo, 'Kernconcepten en debatten', in: Margo Brouns, Mieke Verloo en Marianne Grünell (ed.), *Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit verschillende disciplines* (Bussum 1995) 29-52.

Brouns, Margo, 'Theoretische kaders', in: Margo Brouns, Mieke Verloo en Marianne Grünell (ed.), *Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit verschillende disciplines* (Bussum 1995) 53-76.

Brouwer, Han, 'Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 20 (1988) 51-120.

Brouwer, Han, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995).

Brügmann, Margret, 'Wandelen op de rand van een scheermes. Een interview met mijzelf', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 12 (1991) 294-300.

Brunner, Otto, Werner Conze en Reinhart Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1972-1997, 8 dln.).

Buijnsters, P.J., 'Voorlopers van Justus van Effen', in: *De Nieuwe Taalgids* 59 (1966) 145-158.

Buijnsters, P.J. (ed.), *Bloemlezing uit het werk van Van Alphen* (Zutphen 1967).

Buijnsters, P.J., *Hieronymus van Alphen (1746-1803)* (Assen 1973).

Buijnsters, P.J., *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken* (Utrecht 1979).
Buijnsters, P.J., *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw* (Utrecht 1984).
Buijnsters, P.J., *Wolff en Deken. Een biografie* (Leiden 1984).
Buijnsters, P.J., 'Lezersbrieven aan *De Hollandsche Spectator*', in: W. van den Berg en J. Stouten (ed.), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen* (Groningen 1987) 127-142.
Buijnsters, P.J., *Spectatoriale geschriften* (Utrecht 1991).
Buijnsters, P.J., *Justus van Effen (1684-1735). Leven en werk* (Utrecht 1992).
Buijnsters, P.J., '"De kleine Republiek": het gezin in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992) 97-105.
Buijnsters, Piet, 'Het heilsperspectief van de Verlichting. Een reflectie bij het 25-jarig bestaan van de Werkgroep 18e Eeuw', in: *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 121-131.
Buijs, Peter, 'De mens is tot geluk geschapen. Naar een geschiedenis van het geluk in de Republiek ten tijde van de Verlichting', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995) 188-208.
Buisman, J.W., *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992).
Burke, Peter, 'The invention of leisure in early modern Europe', in: *Past and Present* (1995) nr.146, 136-150.
Buys, Egbert, *Nieuw en Volkomen Woordenboek van Konsten en Weetenschappen* (Amsterdam 1769-1778, 10 dln.).
Cadden, Joan, *Meanings of sex difference in the Middle Ages. Medicine, science, and culture* (Cambridge 1993).
Castle, Terry, *The female thermometer. Eighteenth-century culture and the invention of the uncanny* (New York/Oxford 1995).
Cayleff, Susan E., '"Prisoners of their own feebleness": women, nerves and western medicine – a historical overview', in: *Social Science and Medicine* 26 (1988) 1199-1208.
Chartier, Roger, 'Le monde comme représentation. Redéfinition de l'histoire culturelle', in: *Annales E.S.C.* 44 (1989), 1505-1520.
Chartier, Roger, 'Différences entre les sexes et domination symbolique', in: *Annales E.S.C.* 48 (1993) 1005-1011.
Chartier, Roger, 'George Dandin, ou le social en représentation', in: *Annales H.S.S.* 49 (1994) 277-309.
Chomel, Noël en J.A. de Chalmot, *Algemeen Huishoudelijk, Natuur-, Zedekundig en Konst-Woordenboek* (Leiden/Leeuwarden 1778, tweede druk, 7 dln.).
Chomel, Noël en J.A. de Chalmot, *Vervolg op het Algemeen Huishoudelijk, Natuur-, Zedekundig en Konst-Woordenboek* (Leiden/Leeuwarden 1787-1792, 8 dln.).
Christian Jr, William A., 'Provoked religious weeping in early modern Spain', in: *Religious organisation and religious experience* (Londen 1982) 97-114.
Cohen, Michèle, *Fashioning masculinity. National identity and language in the eighteenth century* (Londen en New York 1996).
Conze, Werner en Helga Reinhart, 'Fanatismus', in: Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, deel 2 (Stuttgart 1975) 303-327.
Corbin, Alain, 'Tijd, begeerte en afschuw. Beschouwingen over de wegen van de cultuurgeschiedenis', in: Rik Sanders e.a. (ed.), *De verleiding van de overvloed. Reflecties op de eigenheid van de cultuurgeschiedenis* (Amsterdam/Atlanta 1991) 83-97.
Costera Meijer, Irene, 'Welk geschil maakt hèt verschil? Over conceptualisering van het sekseverschil', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 8 (1987) 403-416.
Cott, Nancy F., 'Passionlessness: an interpretation of Victorian sexual ideology, 1790-1875', in: *Signs* 4 (1978) 219-236.

Darnton, R., 'Readers respond to Rousseau: the fabrication of romantic sensitivity', in: idem, *The great cat massacre and other episodes in French cultural history* (New York 1984) 215-257 (ook in het Nederlands verschenen als *De grote kattenslachting en andere episoden uit de culturele geschiedenis van Frankrijk*, Amsterdam 1986).

Davids, Karel, 'Van moderne groei naar moderne neergang? De economische geschiedenis van Nederland in de vroeg-moderne tijd', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 57-65.

Davis, Natalie Zemon, *De terugkeer van Martin Guerre. Historische reconstructie van een legende, 1548-1560* (Amsterdam/Brussel 1985, oorspr. *The return of Martin Guerre*, Cambridge 1983).

Dekker, Rudolf, '"Private vices, public virtues" revisited: the Dutch background of Bernard Mandeville', in: *History of European Ideas* 14 (1992) 481-499.

Dekker, Rudolf, *Uit de schaduw in het licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam 1995).

Denby, David J., *Sentimental narrative and the social order in France, 1760-1820* (Cambridge 1994).

Deursen, A.Th. van, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Assen 1977, 4 dln.).

Diderot, Denise en Jean le Rond dit d'Alembert, *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres* (Parijs 1751-1780, 35 dln.).

Dieteren, Fia, Els Kloek en Antoinette Visser, *Naar Eva's beeld. De geschiedenis van de vrouw in de Europese cultuur* (Abcoude 1993).

Dijk, Suzan van, 'Madame Dacier, of de vrouwelijke plicht van bescheidenheid', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 9 (1988) 65-85.

Dijk, Suzanna van, *Traces de femmes. Présence féminine dans le journalisme français du XVIIIe siècle* (Amsterdam/Maarssen 1988).

Dijk, Suzan van en Dini Helmers, 'Nederlandse vrouwentijdschriften in de achttiende eeuw', in: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt (ed.), *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (Amsterdam/Atlanta 1991) 71-88.

Dijk, Suzan van, 'Het moeizame begin van de vrouwenjournalistiek. Een machtskwestie', in: *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 1-14.

Dijk, Suzan van, 'Vrouwen en hun Republiek der Letteren. Internationale contacten tussen schrijfsters vóór de feministische golven', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 17 (1996) 235-253.

Dilcher, Gerhard, 'Wörter und Geschichte', in: *Historisches Zeitschrift* 246 (1988) 617-629.

Ditz, Toby L., 'Shipwrecked; or masculinity imperiled: mercantile representations of failure and the gendered self in eighteenth-century Philadelphia', in: *The Journal of American History* 81 (1994-1995) 51-80.

Dresen-Coenders, Lène, 'De heks als duivelsboel. Over het ontstaan van de angst voor heksen en de bescherming tegen beheksing', in: *Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw* (Nijmegen 1985) 59-82.

Dresen-Coenders, Lène, 'De machtsbalans tussen man en vrouw in het vroeg-moderne gezin', in: Harry Peeters, Lène Dresen-Coenders en Ton Brandenbarg (ed.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1988) 57-98.

Driessen, Henk, 'Over de grenzen van gezelligheid', in: Huub de Jonge (ed.), *Ons soort mensen. Levensstijlen in Nederland* (Nijmegen 1997) 48-75.

Drop, W., F.Ch. van Gestel, J.W. Steenbeek, *Raamwerk. Kleine Nederlandse literatuurgeschiedenis* (Groningen 1970).

Duijx, Toin, *De Filantropijnen. Bibliografie van de in Nederland aanwezige boeken van J.B. Basedow, J.H. Campe en Chr.G. Salzmann* (Leiden 1985: WEB-reeks Rijksuniversiteit Leiden).

Dwyer, John, 'Enlightened spectators and classical moralists: sympathetic relations in eighteenth-century Scotland', in: *Eighteenth-Century Life* 15 (1991) nr.1/2, 96-118.

Elias, Norbert, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen* (Utrecht/Antwerpen 1982, oorspr. *Über den Prozess der Zivilisation; sociogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Basel 1939).

Elteren, Mel van, 'Nogmaals het Nieuwkerkse Werk: een mogelijke sociaal-psychologische aanvulling op de benadering van Jojada Verrips', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 8 (1982) 54-67.

Evangelien van den Spinrocke (Die), Dirk Callewaert ed. (Kapellen 1992).

Everard, Myriam, *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Groningen 1994).

Fahrner, Robert, 'A reassessment of Garrick's *The Male-Coquette; or, Seventeen-Hundred Fifty-Seven* as veiled discourse', in: *Eighteenth-Century Life* 17 (1993) nr.3, 1-13.

Farr, James R., 'The pure and disciplined body: hierarchy, morality and symbolism in France during the Catholic Reformation', in: *Journal of Interdisciplinary History* 21 (1993) 391-414.

Febvre, L., 'History and psychology', in: L. Febvre, *A new kind of history. From the writings of Febvre*, P. Burke ed. (Londen 1973) 1-11 (oorspr. verschenen als 'Une vue d'ensemble. La psychologie et l'histoire', in: *Encyclopédie Française* deel VIII (1938)).

Febvre, L., 'Sensibility and history. How to reconstitute the emotional life of the past', in: L. Febvre, *A new kind of history. From the writings of Febvre*, P. Burke ed. (Londen 1973) 12-26 (oorspr. verschenen als 'Comment reconstituer la vie affective d'autrefois. La sensibilité et l'histoire', in: *Annales. d'Histoire Sociale* 3 (1941)).

Feij, J.A., *Temperament. Onderzoek naar de betekenis van extraversie, emotionaliteit, impulsiviteit en spanningsbehoefte* (Lisse 1979).

Fischer, Agneta H., *Emotion scripts. A study of the social and cognitive facets of emotions* (Leiden 1991).

Fischer, Agneta, 'De macht en onmacht van het gevoel. Over de geslachtsspecificiteit van emoties', in: *Psychologie en Maatschappij* 15 (1991) 373-383.

Fischer, Agneta H., 'Sex differences in emotionality: fact or stereotype?', in: *Feminism & Psychology* 3 (1993) 303-318.

Fischer, Agneta H., 'De vrouw: psychologie en de legitimering van seksesegregatie', in: Jeroen Jansz en Peter van Drunen (ed.), *Met zachte hand. Opkomst en verbreiding van het psychologisch perspectief* (Utrecht 1996) 153-171.

Flavell, Kay, 'Mapping faces: national physiognomies as cultural prediction', in: *Eighteenth-Century Life* 18 (1994) 8-22.

Foot, Philippa, 'Locke, Hume and modern moral theory: a legacy of seventeenth- and eighteenth-century philosophies of mind', in: G.S. Rousseau (ed.), *The languages of psyche. Mind and body in Enlightenment thought* (Berkeley/Los Angeles/Oxford 1990) 81-104.

Foucault, Michel, *The archeology of knowledge* (Londen 1972, oorspr. *L'archéologie du savoir*, Parijs 1969).

Foucault, Michel, 'Methodologiese kwesties', in: *Te Elfder Ure* 26 (1982) nr.31, 500-515.

Foucault, Michel, *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit* I (Nijmegen 1984, oorspr. *La volonté de savoir*, Parijs 1976).

Foucault, Michel, *Het gebruik van de lust. Geschiedenis van de seksualiteit* II (Nijmegen 1984, oorspr. *L'usage des plaisirs*, Parijs 1984).

Frijda, Nico H., *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie* (Amsterdam 1988).

Frijda, Nico H. en Batja Mesquita, 'Emoties: natuur of cultuur', in: *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie* 47 (1992) 3-14.

Frijda, Nico, 'Mannen hoeven niet te huilen, ze hebben immers de macht', interview in: *Opzij* (juli/augustus 1995) 122-128.

Frijhoff, Willem, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, themanummer *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw* (1983) 3-39.

Frijhoff, W.Th.M., *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* oratie Rotterdam (Nijmegen 1984).
Frijhoff, Willem, 'Crisis of modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18e eeuw', in: *Holland* 17 (1985) 37-56.
Frijhoff, Willem, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 592-609.
Frijhoff, Willem, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 614-634.
Frijhoff, Willem, 'Inleiding: Historische antropologie', in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850: een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel/Heerlen 1992) 11-38.
Frijhoff, Willem, 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding', in: *Documentatieblad Achttiende Eeuw* 24 (1992) 5-28.
Frijhoff, Willem, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995).
Fritschy, Wantje, 'Vrouwen in de Nederlandse samenleving tussen 1780 en 1830. Beelden, ideaalbeelden en werkelijkheid', in: Wantje Fritschy en Joop Toebes (ed.), *Het ontstaan van het moderne Nederland* (Nijmegen 1996) 185-214.
Fuldauer, Alice, 'Goochelen met sekseverschillen. Hoe wetenschappers de m/v-tegenstelling kunstmatig in stand houden', in: *VB-Magazine* 10 (1995) nr.12 (december) 68-74.
Gallotti, Cecilia, 'Le voile d'honnêteté et la contagion des passions. La querelle sur la moralité du théâtre au XVIIe siècle', in: *Terrain* (1994) nr.22, 51-68.
Gardiner, H.M., R.C. Metcalf en J.G. Beebe-Center, *Feeling and emotion. A history of theories* (Westport (Conn.) 1970, oorspr. 1937).
Garrer, A.H., *Een Haarlemsch dichter uit de 18e eeuw* (Haarlem 1910).
Garrer, A.H., 'Een medewerker van Justus van Effen', in: *Onze Eeuw* 10 (1910) nr.4, 267-284.
Gay, Peter, *Freud voor historici* (Amsterdam 1987).
Gay, Peter, *The bourgeois experience. Victoria to Freud* (Oxford/New York 1984-1993, 3 dln.).
Geest, T.J., 'Meditaties over achttiende-eeuwse cultuur', in: *Historische opstellen opgedragen aan prof.dr. H. Brugmans* (Amsterdam 1929) 22-37.
Gemert, Lia van, 'The power of the weaker vessels: Simon Schama and Johan van Beverwijck on women', in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman (ed.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 39-50.
Gemert, Lia van, '"Onwederstaanlyken drang": het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland', in: *De Achttiende Eeuw* 27 (1995) 127-140.
Gemert, Lia van, *Norse negers. Oudere letterkunde in 1996*, oratie Nijmegen (Nijmegen 1996).
Gijswijt-Hofstra, Marijke, 'Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 256-279.
Gilligan, Carol, *In a different voice. Psychological theory and women's development* (Cambridge (Mass.)/Londen 1982).
Gillis, John R., 'From ritual to romance: toward an alternative history of love', in: Carol Z. Stearns en Peter N. Stearns (ed.), *Emotion and social change. Toward a new psychohistory* (New York/Londen 1988) 87-123.
Gilot, Michel en Jean Sgard, 'Le journaliste masqué. Personnages et formes personnelles', in: P. Rétat (ed.), *Le journalisme d'Ancien Régime* (Lyon 1982) 285-313.
Gobbers, Walter, *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca.1760 – ca.1810)* (Gent 1963).
Goltstein, Alexander van, *De vertrouwde van mijn hart. Het dagboek van Alexander van Goltstein (1801-1808)*, Jurgen Limonard ed. (Hilversum 1994).

Goodman, Dena, 'Public sphere ad private life: toward a synthesis of current historiographical approaches to the Old Regime', in: *History and Theory* 31 (1992) 1-20.

Gordon, Steven L., 'Institutional and impulsive orientations in selectively appropriating emotions to self', in: David D. Franks and E. Doyle McCarthy (ed.), *The sociology of emotions: original essays and research papers* (Greenwich (Conn.)/Londen 1989) 115-135.

Gourevitch, Danielle, 'Women who suffer from a man's disease. The example of satyriasis and the debate on affections specific to the sexes', in: Richard Hawley en Barbara Levick (ed.), *Women in Antiquity. New assessments* (Londen/New York 1995) 149-165.

Graaf, Marian de, 'Vrouwelijkheid en opvoederschap. De opvoedster en betekenissen van vrouwelijkheid bij Jean-Jacques Rousseau', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 12 (1991) 181-197.

Graaf, Marian de, *Vrouwelijkheid bij de pedagoog Jean-Jacques Rousseau* (Amsterdam 1996).

Graeber, Wilhelm, *Moralistik und Zeitschriftenliteratur im frühen 18. Jahrhundert. Van Effens und Marivaux' Beitrag zur Entwicklung des frühaufklärerischen Menschenbildes* (Frankfurt am Main/Bern/New York 1986).

Grever, Maria, 'Het verborgen continent. Een historiografische verkenning van vrouwengeschiedenis in Nederland', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12 (1986) 221-268.

Grever, Maria, 'Historische reconstructie en imaginatie. Het oeuvre van de historica dr. S.C. Regtdoorzee Greup-Roldanus (1893-1984)', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 9 (1988) 195-212.

Grijzenhout, Frans, 'Schilders, van zulk een lome en vochtige gestelheid. Beeld en zelfbeeld van de Nederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 726-744.

Grimm, Jacob en Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch* (Leipzig 1854-1960, 16 dln. in 32 bnd.).

Groenenboom-Draai, Elly, *De Rotterdamse woelreus. De* Rotterdamsche Hermes *(1720-'21) van Jacob Campo Weyerman: Cultuurhistorische verkenningen in een achttiende-eeuwse periodiek* (Amsterdam/Atlanta 1994).

Groot, Hugo de, *Vergelijking der Gemeenebesten, derde boek / Parallelon rerumpublicarum liber tertius*, Johan Meerman ed. (Haarlem 1801-1803).

Grootes, E.K., 'Zeventiende-eeuwse literatuur als bron van historische kennis', in: *De Zeventiende Eeuw* 1 (1985) 3-11.

Gunning, M.J., *Gewaande rechten. Het denken over vrouwen en gelijkheid van Thomas van Aquino tot de Bataafse Constitutie* (Zwolle 1991).

Haasse, Hella, *Naar haar eigen beeld* (Leiden 1988: Couperuslezing).

Hagemann-White, Carol, 'Geslacht en gedrag', in: *Socialisties-Feministiese Teksten* 11 (1989) 33-48.

Haitsma Mulier, E.O.G., 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 344-367.

Haks, Donald, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17e en 18e eeuw* (Utrecht 1985).

Haks, Donald, 'Libertinisme en Nederlands verhalend proza 1650-1700', in: Gert Hekma en Herman Roodenburg (ed.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 85-108.

Haller, Albrecht von, *Haller in Holland. Het dagboek van Albrecht von Haller van zijn verblijf in Holland (1725-1727)*, G.A. Lindeboom ed. (Delft 1958).

Halma, François, *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche taalen* (Leiden/Utrecht 1758, derde druk).

Hanou, A.J., 'De literator als politiek commentator. Het geval: *Janus* (1787)', in: *Spektator. Tijdschrift voor Neerlandistiek* 19 (1990) nr.1, 35-72.

Hanou, André, 'Inleiding', in: Jacob Campo Weyerman, *Opkomst en val van een koffiehuisnichtje (1727)*, André Hanou ed. (Leiden 1994) 1-20.

Harris, Barbara J., 'The power of the past: history and the psychology of women', in: Miriam Lewin (ed.), *In the shadow of the past: psychology portrays the sexes* (New York 1984) 1-26.

Hartog, J., *De spectatoriale geschriften van 1741-1800* (Utrecht 1872).

Hartog, Thea den, 'Jane de Jongh (1901-1982). De historische verbeelding van het feminisme', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 15 (1995) 181-192.

Hausen, Karin, 'Die Polarisierung der "Geschlechtscharactere". Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben', in: Werner Conze (ed.), *Socialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas* (Stuttgart 1976) 363-394.

Hazard, Paul, *De crisis in het Europese denken. Europa op de drempel van de Verlichting, 1680-1715* (Amsterdam 1990, oorspr. *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, Parijs 1935).

Hazard, Paul, *Het Europese denken in de achttiende eeuw. Van Montesquieu tot Lessing* (Amsterdam 1993, oorspr. *La pensée européenne au XVIIIe siècle*, Parijs 1946).

Heijden, Margriet van der, 'Vrouw van veertig blijkt mannelijke student van twintig. Duizenden mannen leven zich op Internet als vrouw uit', in: *Opzij* (oktober 1996) 51-53.

Heijst, Annelies van, 'Zorgethiek: "Heeft hand, hoofd, voeten en hart". In gesprek met prof.dr. Selma Sevenhuijsen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 17 (1996) 221-234.

Heinrich, Joachim, *Die Frauenfrage bei Steele and Addison. Eine Untersuchung zur englischer Literatur- und Kulturgeschichte im 17./18. Jahrhundert* (Leipzig 1930: Serie Palaestra 168).

Hekma, Gert, 'De belaagde onschuld. Een strijd tegen zelfbevlekking in Nederland?', in: Gert Hekma en Herman Roodenburg (ed.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 232-254.

Hekma, Gert, '"A female soul in a male body": sexual inversion as gender inversion in nineteenth-century sexuology', in: Gilbert Herdt (ed.), *Third sex, third gender. Beyond sexual dimorphism in culture and history* (New York 1994) 213-239.

Heller, Agnes, *A theory of feelings* (Assen 1979).

Helmers, Dini, '"Tweedragt in hun huisselijk koningrijk". Scheidende paren en huwelijkse deugden (1753-1810)', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 13 (1993) 61-84.

Helmers, Dini M., 'Huyskrakeelen, verregaande mishandelingen, malicieuse desertie en schandlijke conversatie. Scheiden in Amsterdam in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 1-23.

Helsloot, John, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam 1995: Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 24).

Hermes, Joke, *Easily put down. Women's magazines, readers, repertoires and everyday life* (Amsterdam 1993).

Heyd, Michael, *"Be sober and reasonable". The critique of enthusiasm in the seventeenth and early eighteenth centuries* (Leiden/New York/Keulen 1995).

Hirschmann, Albert O., *The passions and the interests. Political arguments for capitalism before its triumph* (Princeton 1977).

Hochchild, Arlie Russell, *The managed heart. Commercialisation of human feeling* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1983).

Hokke, Judith, '"Mijn alderliefste Jantjelief". Vrouw en gezin in de Republiek: regentenvrouwen en hun relaties', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 45-73.

Honegger, Claudia, *Die Ordnung der Geschlechter. Die Wissenschaften vom Menschen und das Weib, 1750-1850* (Frankfurt/New York 1991).

Hunt, Lynn, 'Introduction: history, culture and text', in: Lynn Hunt (ed.), *The new cultural history* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1989) 1-22.

Hunt, Lynn, 'Psychoanalysis, feminism, and the French Revolution', in: Willem Melching en Wyger Velema (ed.), *Main trends in cultural history. Ten essays* (Amsterdam/Atlanta 1994) 164-181.

Huussen jr., A.H., 'Freedom of the press and censorship in the Netherlands, 1780-1810', in: A.C. Duke en C.A. Tamse (ed.), *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands* (Zutphen 1987) 107-126.

Hyde, Melissa, 'Confounding conventions: gender ambiguity and François Boucher's painted pastorals', in: *Eighteenth-Century Studies* 30 (1996) 25-57.

Identiteiten in beweging. Culturele definiëringen van gender. Onderzoeksprogramma Centrum voor Vrouwenstudies, 1992-1996 (Katholieke Universiteit Nijmegen 1992).

Jacob, Margaret, 'Contemporary Enlightenment historiography in the Netherlands', in: *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad Werkgroep "Sassen"* 5 (1994) nr.1/2, 7-14.

Jacquart, Danielle en Claude Thomasset, *Sexuality and medicine in the Middle Ages* (Cambridge 1988).

Jansen, Willy, 'Hoe vertalen we "gender"?', in: *Kongresbundel Winteruniversiteit Vrouwenstudies* (Katholieke Universiteit Nijmegen 1983) 175-179.

Jansen, Willy, 'De vele gezichten van genus. Een agenda voor onderzoek naar de culturele constructie van vrouwelijkheid en mannelijkheid', in: Margret Brügmann (ed.), *Vrouwen in opspraak. Vrouwenstudies als cultuurkritiek* (Nijmegen 1987) 46-62.

Jansen, Willy, *Women without men. Gender and marginality in an Algerian town* (Leiden 1987).

Jansen, Willy, 'Dansen voor de geesten: bezetenheid in multidisciplinair perspectief', in: Willy Jansen en Christien Brinkgreve (ed.), *Waanzin en vrouwen* (Amsterdam/Lisse 1991) 191-222.

Jansen, Willy, *Mythen van het fundament*, oratie Nijmegen (Nijmegen 1993).

Jansen, Willy, 'Sociale aspecten van de rechtsregels omtrent melkverwantschap', in: Susan Rutten (ed.), *Recht van de Islam. Teksten van het op 9 juni 1995 te Leiden gehouden dertiende RIMO-symposium* (Maastricht 1996: RIMO 13) 61-87.

Jansen-Sieben, Ria, 'Het menselijk lichaam en de geneeskunde', in: Manuel Stoffers (ed.), *De middeleeuwse ideeënwereld, 1000-1300* (Heerlen/Hilversum 1994) 233-266.

Jansz, Ulla, 'Van vrouwenstudies naar genderstudies?', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 11 (1990) 430-436.

Johannes, G.J., *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995).

Johannes, G.J., 'Infrastructuur en Verlichtingscultuur. Het Nederlandse tijdschrift: "spiegel der Verlichting"?', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 149-166.

Jones, Vivien (ed.), *Women in the eighteenth century* (Londen 1990).

Jong, J.J. de, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad. Gouda 1700-1780* (Amsterdam 1985).

Jongenelen, Ton, 'Een optimistische Dinosaurus. Johannes Petsch als spectator-schrijver', in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de werkgroep "Sassen"* 2 (1991) nr.1, 49-69.

Jongenelen, Ton, 'De Socratische Oorlog (1768-1769). Een terreinverkenning op de linkerflank van de Nederlandse Verlichting', in: *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad Werkgroep "Sassen"* 5 (1994) nr.1/2, 77-91.

Jonker, Marijke, 'Le Bruns *Expression générale et particulière* (1698) en de achttiende-eeuwse acteur', in: *De Achttiende Eeuw* 29 (1997) 154-168.

Jordanova, L.J., 'Natural facts: a historical perspective on science and sexuality', in: Carol P. MacCormack en Marilyn Strathern (ed.), *Nature, culture and gender* (Cambridge 1980) 42-69.

Jouhaud, Christian, 'Présentation. Littérature et histoire', in: *Annales H.S.S.* 49 (1994) 271-276.

Jourdan, Annie, 'L'image du Français aux Pays-Bas: d'un tyran à l'autre', in: Suzan van Dijk (ed.), *George Sand lue à étranger* (Amsterdam 1995) 100-112.

Kaiser, Gerhard, *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang* (München 1976).

Kates, Gary, *Monsieur d'Eon is a woman. A tale of political intrigue and sexual masquerade* (New York 1995).

Keblusek, Marika, 'Haags stilleven met boeken. Lezers in Den Haag in de vroege zeventiende eeuw', in: Theo Bijvoet e.a. (ed.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1995) 81-95.

Kelly, Joan, 'Early feminist theory and the *Querelle des Femmes*, 1400-1789', in: *Signs* 8 (1982) 4-28.

Kersting, Christa, 'Prospekt fürs Eheleben. Joachim Heinrich Campe: Väterlicher Rath für meine Tochter', in: Viktoria Schmidt-Linsenhoff (ed.), *Sklavin oder Bürgerin? Französische Revolution und neue Weiblichkeit 1760-1830* (Frankfurt am Main/Marburg 1989) 373-390.

Klein, Stephan, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).

Kley, Thea M.C. van der, 'Philosophy and the mirror of sexual difference', in: Nancy Tuana (ed.), *Newsletter on Feminism and Philosophy (American Philosophical Association)* (1989) nr.89/1, 68-74.

Kloek, Els, *Gezinshistorici over vrouwen. Een overzicht van het werk van gezinshistorici en de betekenis daarvan voor de vrouwengeschiedenis* (Amsterdam 1981).

Kloek, Els, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990).

Kloek, Els, 'Het fenomeen "huurzogen" in de Nederlandse geschiedenis. Enkele inleidende opmerkingen', in: *Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen* 8 (1991) nr.3, 5-19.

Kloek, Els, Giesela van Oostveen en Nicole Teeuwen, 'Nederlandse medici en moralisten over moederschap en de min (1600-1900)', in: *Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen* 8 (1991) nr.3, 20-39.

Kloek, J.J., 'Vielen de juffrouwen van 'erzelven? of: is receptiegeschiedenis mogelijk?', in: R.T. Segers (ed.), *Receptie-esthetika. Grondslagen, theorie en toepassing* (Amsterdam 1980) 87-107.

Kloek, J.J., 'Rhijnvis Feith, het belang en de gevoelige lezer. Een receptie-esthetische problematiek avant la lettre', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 97 (1981) 120-145.

Kloek, J.J., *Over Werther geschreven. Nederlandse reacties op Goethes Werther 1775-1800. Proeve van historisch receptie-onderzoek* (Utrecht 1985).

Kloek, J.J., 'Letteren en landsbelang', in: F. Grijzenhout, W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (ed.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 81-97.

Kloek, Joost, 'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw', in: *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 177-191.

Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, 'Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de negentiende eeuw', in: *De Nieuwe Taalgids* 79 (1986) 14-32.

Kloek, J.J. en A.N. Paasman, 'Inleiding' in: Rhijnvis Feith, *Julia*, J.J. Kloek en A.N. Paasman ed. (Leiden 1982) 1-67.

Knibiehler, Yvonne en Catherine Fouquet, *Histoire des mères du moyen-âge à nos jours* (Parijs 1980).

Knuttel, W.P.C., *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus* (Den Haag 1914).

Knuvelder, Gerard, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (Den Bosch 1948-1953, 4 dln., tweede druk: 1957-1961).

Konst, Jan, 'François Halma herdenkt in zijn voorbericht voor Rotgans' Poëzie diens "donderende en luidruchtige uitspraake" van toneelteksten. Het Frans-classicistische toneel van Rotgans en Huydecoper', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (ed.), *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis* (Groningen 1993) 308-313.

Konst, J.W.H., *Woedende wraakghierigheidt en vruchtelooze weeklachten. De hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw* (Assen/Maastricht 1993).

Kooijmans, Luuc, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad. Hoorn 1700-1780* (Amsterdam 1985).

Kooijmans, Luuc, 'Vriendschap, een 18e-eeuwse familiegeschiedenis', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1992) 48-65.

Kooijmans, Luuc, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997).

Kossmann, E.H., 'The Dutch Republic in the eighteenth century', in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca/Londen 1992) 19-31.

Kraakman, Dorelies, 'Kermis in de hel. Deugd en ondeugd van meisjes in Franse *ars erotica* 1750-1840', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 13 (1993) 13-17.

Kraakman, Dorelies, '"Mannelijkheid op drift". Seksuele bravoure, (im)potentie en mannelijkheid in Franse erotische fictie van 1750-1850', in: *Groniek* 29 (1996) 266-277.

Kramer, Hanneke, 'Huilende heren', in: *Savante* 4 (1996) nr.15, 22-23.

Krol, Ellen, 'Huiselijkheid in soorten en maten', in: *De Achttiende Eeuw* 28 (1996) 131-140.

Krol, Ellen, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Hilversum 1997).

Kruif, José de, '"En nog enige boeken van weinig waarde". Boeken in Haagse boedelinventarissen halverwege de achttiende eeuw', in: *Holland* 26 (1994) 314-327.

Kruithof, B., 'Opvoedingsadviezen van Cats tot Beets', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, themanummer *Onderwijs en Opvoeding in de achttiende eeuw* (1983) 169-178.

Kruithof, Bernard, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen 1990).

Kurtz, Gerda H., *Kenu Symonsdochter van Haerlem* (Assen 1956).

Labrie, Arnold, 'Melancholie en samenleving in Duitsland rond 1800', in: *Bulletin. Geschiedenis, Kunst, Cultuur* 1 (1992) 94-111.

La Bruyère, Jean de, *Les caractères et les moeurs de ce siècle* (Parijs/Toulouse 1929, oorspr. Parijs 1688).

Lankhorst, O.S. en P.G. Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek* (Den Haag 1995).

Laqueur, Thomas, 'Orgasm, generation, and the politics of reproductive biology', in: Catherine Gallagher en Thomas Laqueur (ed.), *The making of the modern body. Sexuality and society in the nineteenth century* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1987) 1-42.

Laqueur, Thomas, *Making sex. Body and gender from the Greeks to Freud* (Cambridge/Londen 1990).

Lasch, Christopher, *Haven in a heartless world. The family besieged* (New York 1977).

Lavater, J.C., *Over de physiognomie* (Amsterdam 1780-1783, oorspr. *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe*, Leipzig 1775-1778).

Le Brun, Charles, *Afbeelding der hertstogten of middelen om dezelve volkomen te leeren afteekenen* (Amsterdam 1703, oorspr. als redevoering uitgesproken in 1668 en in 1698 posthuum gepubliceerd onder de titel *Conférence sur l'expression générale et particulière*).

Leeuw, Kitty de, 'Macho's, mietjes en meneren: Ideaalbeelden aangaande het mannelijk uiterlijk vanaf het einde van de achttiende eeuw in Nederland', in: *Groniek* 29 (1996) 252-265.

Lenders, Maria, *Strijders voor het Lam. Leven en werk van Hernhutter-broeders en -zusters in Suriname (1735-1900)* (Leiden 1996).

Levi, Anthony, *French moralists. The theory of the passions, 1585 to 1649* (Oxford 1964).

Lieburg, F.A. van, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991).

Lieburg, Fred van, 'Vroomheid kent geen sekse. Piëtistes in de achttiende eeuw', in: Mirjam Cornelis e.a. (ed.), *Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996) 109-128.

Lieburg, M.J. van, *De ziekte der geleerden. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de melancholie en hypochondrie* (Rotterdam/Oss 1989).

Lieburg, M.J. van, *Vrouw en depressie. Impressies uit de geschiedenis van een connectie* (Rotterdam 1992).

Lievens, R., 'De herkomst van de lichtmissen', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 98 (1982) 137-149.

Lindeboom, J., *Stiefkinderen van het christendom* (Arnhem 1973, oorspr. 1929).

Little, Margaret Olivia, 'Seeing and caring: the role of affect in feminist moral epistemology', in: *Hypatia* 10 (1995) nr.3, 117-137.

Lloyd, Sarah, '"Pleasure's Golden Bait": Prostitution, poverty and the Magdalen Hospital in eighteenth-century London', in: *History Workshop Journal* (1996) nr.41, 51-70.

Locke, John, *An essay concerning human understanding* (Oxford 1894, oorspr. 1689).

Los, Willeke, 'Op het snijpunt van pedagogiek en politiek. De cultuurkritische intentie van het burgerlijk pedadogisch discours in Nederland in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: Bernadette van de Rijt, Yvonne Sterken en Ingrid Veldhuizen (ed.), *Promotieonderzoek aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen: entrée assortie* (Utrecht 1995) 73-86.

Los, Willeke, 'De travestie van de moraal: deugd en ondeugd als uitingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid in het achttiende-eeuwse burgerlijke pedagogische discours?', in: *De Achttiende Eeuw* 27 (1995) 141-150.

Lowe, E.J., *Locke on human understanding* (Londen/New York 1995).

Löwensteyn, Machteld, 'Toveren en spinnen. De evangeliën van de spinrokken in beeld gebracht', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff (ed.), *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 133-148.

Luiten van Zanden, Jan, 'De laatste ronde van pre-moderne economische groei', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 49-56.

Lüsebrink, Hans-Jürgen, 'L'innocence persécutée et ses avocats. Rhétorique et impact public du discours "sensible" dans la France du XVIIIe siècle', in: *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 40 (1993) 86-101.

Lutz, Catherine en Geoffrey M. White, 'The anthropology of emotions', in: *Annual Review of Anthropology* 15 (1986) 405-426.

Lutz, Catherine A., 'Engendered emotion: gender, power and the rhetoric of emotional control in American discourse', in: Lila Abu-Lughod en Catherine A. Lutz (ed.), *Language and the politics of emotion* (New York/Parijs 1990) 69-91.

Luyendijk-Elshout, A.M., 'Het hysterie-begrip in de 18de eeuw', in: Leonie de Goei (ed.), *Ongeregeld zenuwleven. Historische opvattingen over de relatie tussen vrouwen en waanzin* (Utrecht 1989) 30-41.

Magli, Patrizia, 'The face and the soul', in: Michel Feher e.a. (ed.), *Fragments for a history of the human body*, deel 2 (New York 1989).

Mak, Geertje, *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw* (Amsterdam/Meppel 1997).

Malherbe, Jean en Christina van Steensel, *'Het is of ik met mijn lieve sprak'. De briefwisseling tussen Jean Malherbe en Christina van Steensel, 1782-1800*, Anje Dik en Dini Helmers ed. (Hilversum 1994).

Manstead, A.S.R., 'Emotion', in: Adam Kuper en Jessica Kuper (ed.), *The Social Science Encyclopedia* (Londen/Boston/Henley 1985) 245-246.

Martens, Wolfgang, *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen Moralischen Wochenschriften* (Stuttgart 1968).

Mathijsen, Marita, *Gij zult niet lezen. De geschiedenis van een gedoogproces* (Amsterdam 1996: vijfde Bert van Selm-lezing)

Matthey, Thomas, 'De ontvangst van Richardson in Nederland', in: *De Spectator* 8 (1978/79) 142-157.

Mazohl-Wallnig, Brigitte, 'Männliche Öffentlichkeit und weibliche Privatsphäre? Zur fragwürdigen Polarisierung bürgerlichen Lebenswelten', in: Margret Friedrich en Peter Urbanitsch (ed.), *Von Bürgern und ihren Frauen* (Wenen/Keulen/Weimar 1996) 125-140.

McCants, Anne, 'Nederlands republikanisme en de politiek van de liefdadigheid', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 443-455.

McKeon, Michael, 'Historicizing patriarchy: the emergence of gender difference in England, 1660-1760', in: *Eighteenth-Century Studies* 28 (1995) 295-322.

Meer, Theo van der, 'Sodomy and the pursuit of a third sex in the early modern period', in: Gilbert Herdt (ed.), *Third sex, third gender. Beyond sexual dimorphism in culture and history* (New York 1994) 137-212.

Meer, Theo van der, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 1995).

Meeteren, Aries P.B. van, '"Het ruyschen als de Libanon". De geestelijke beroeringen in 1752 in Bleskensgraaf. Een lokale benadering', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 257-277.

Meijer, Maaike, 'Vrome en geleerde hartsvriendinnen in de achttiende eeuw in Nederland', in: Mattias Duyves, Gert Hekma en Paula Koelemij (ed.). *Onder mannen, onder vrouwen. Studies van homosociale emancipatie* (Amsterdam 1984) 167-182.

Meijer, Maaike, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 1996).

Meijer Drees, Marijke, 'Kenau. De paradox van een strijdbare vrouw', in: N.C.F. van Sas (ed.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam/Antwerpen 1995) 42-56.

Menck, Ursula, *Die Auffassung der Frau in den frühen Moralischen Wochenschriften* (Hamburg 1940).

Mendus, Susan, 'Eve and the poisoned chalice. Feminist morality and the claims of politics', in: Margret Brügmann e.a. (ed.), *Who's afraid of femininity? Questions of identity* (Amsterdam/Atlanta 1993) 94-103.

Mesquita, Batja en Agneta Fischer, 'Gevoelens verwoord', in: *TTT. Interdisciplinair Tijdschrift voor Taal- en Tekstwetenschap* 9 (1989/1990) 97-111.

Michaelson, Patricia Howell, 'Women in the reading circle', in: *Eighteenth-Century Life* 13 (1989) nr.3, 59-69.

Michielsens, Magda, *Beschrijving van het verloop van het emotief proces uitgaande van een analyse van het concept "emotie" en van een onderzoek naar de relaties tussen emotieve en perceptief-cognitieve processen. Reëvaluatie van emotiviteit en oriëntatie naar een wetenschappelijk verantwoord mensbeeld*, ongepubliceerd proefschrift Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte (Rijksuniversiteit Gent 1973).

Mijnhardt, W.W., 'De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning', in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 1-27.

Mijnhardt, W.W., 'De Nederlandse Verlichting', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (ed.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 53-80.

Mijnhardt, W.W., *Tot heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988).

Mijnhardt, W.W., 'De Nederlandse Verlichting nagerekend. De verkoopcijfers van het oeuvre van Willem Emmery de Perponcher', in: E. Jonker en M. van Rossem (ed.), *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen* (Den Haag 1990) 171-185.

Mijnhardt, Wijnand W., 'The Dutch Enlightenment: humanism, nationalism and decline', in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca/Londen 1992) 197-224.

Mijnhardt, Wijnand W., 'Politics and pornography in the seventeenth- and eighteenth-century Dutch Republic', in: Lynn Hunt (ed.), *The Invention of pornography. Obscenity and the origins of modernity, 1500-1800* (New York 1993) 293-300.

Mijnhardt, Wijnand, 'Genootschappen en de Verlichting. Een repliek', in: *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 101-114.

Mijnhardt, Wijnand W., 'Inleiding', in: *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad Werkgroep "Sassen"* 5 (1994) nr.1/2, 1-6.

Mijnhardt, W.W., 'Vrouwengeschiedenis en de "gevestigde" geschiedwetenschap: een geschiedfilosofisch of een politiek probleem? Een reactie op Josine Bloks "Vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap: een historiografisch perspectief" ', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994) 45-48.

Mitzman, Arthur, 'Sociability, creativity and estrangement. A psychohistorical approach to Michelet and Flaubert, or history as epos and anti-epos', in: Monica Damen e.a. (ed.), *Geschiedenis, psychologie, mentaliteit. Clio op de divan: negen discussiebijdragen* (Amsterdam 1982) 101-116.

Mohr, Ute, *Melancholie und Melancholiekritik im England des 18. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main 1990).

Moir, A. en D. Jessel, *Brainsex. Het grote verschil tussen man en vrouw. Waarom de hersenstructuur mannen en vrouwen zo verschillend maakt* (Ede/Antwerpen 1990, oorspr. *Brainsex*, Londen 1989).

Monteiro, Marit, 'Een maagd zonder regel is als een schip zonder stuurman. Richtlijnen voor geestelijke maagden in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw', in: *Trajecta* 1 (1992) 332-351.

Monteiro, Marit, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum 1996).

Moquette, H.C.H., *De Vrouw*. I. *Huiselijk leven* en II. *Maatschappelijk leven* (Amsterdam 1915, 2 dln.).

Moravia, Sergio, 'From homme machine to homme sensible: Changing eighteenth-century models of man's image', in: *Journal of the History of Ideas* 39 (1978) 45-60.

Mullan, John, 'Hypochondria and hysteria: sensibility and the physicians', in: *The Eighteenth Century. Theory and Interpretation* 25 (1984) 141-174.

Mullan, John, *Sentiment and sociability. The language of feeling in the eighteenth century* (Oxford 1988).

Nahoum-Grappe, Véronique, 'Le transport: une émotion surannée', in: *Terrain* (1994) nr.22, 69-78.

Nauwelaerts, M.A., 'Het secundair onderwijs', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 7 (Haarlem 1980) 277-288.

Nicolai, Nelleke, 'Vrouwen en hun woede', in: *Opzij* (april 1992) 8-16.

Nicholson, John, *Mannen en vrouwen. Hoe verschillend zijn ze?* (Utrecht/Antwerpen 1985, oorspr. *Men and women, how different are they?*, Oxford 1985).

Nierop, Maarten van, 'De autonomie van een domein. Inleiding', in: Maarten van Nierop (ed.), *Gevoel en emotie* (Delft 1985: Filosofische Reeks Universiteit van Amsterdam nr.12) 1-17.

Nijenhuis, Ida, *Een joodse* philosophe. *Isaac de Pinto (1717-1787) en de ontwikkeling van de politieke economie in de Europese Verlichting* (Groningen 1992).

Nijenhuis, I., 'Weelde als deugd?', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992) 45-56.

Van Nispen, Liesbeth, '"Een vrouw is geheel zenuw". Vrouwen en hysterie 1870-1920', in: *Dinamiek* 7 (1990) nr.2, 31-42.

Noordam, D.J., 'Zedeloos Nederland? Seksuele losbandigheid rond 1800: visies, remedies, realiteit', in: Gert Hekma en Herman Roodenburg (ed.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 197-209.

Noordam, N.F., *Historische pedagogiek van Nederland* (Nijkerk 1979).

Nörtemann, Regina, 'Schwache Werkzeuge als öffentliche Richterinnen. Zur fiktiven weiblichen Herausgeber- und Verfasserschaft in Moralischen Wochenschriften des 18. Jahrhunderts', in: *Archiv für Kulturgeschichte* 72 (1990) 381-403.

Nussbaum, Martha, *The therapy of desire. Theory and practice in Hellenistic ethics* (Princeton 1994).

Oatley, Keith, 'Emotion', in: Michael W. Eysenck (ed.), *The Blackwell Dictionary of Cognitive Psychology* (Oxford (U.K.)/Cambridge (Mass.) 1990) 129-134.

Oerlemans, J.W., 'Verdachte bronnen. Enkele notities over geschiedenis en literatuur', in: *Taal en geschiedenis. Over de relatie tussen taal en werkelijkheid in de geschiedschrijving*, themanummer *Groniek* 89/90 (1984) 194-201.

Oostrum, W. van, 'De Lannoy's "Aan mijn Geest" (1766): een ingenieus debuut?', in: *Spiegel der Letteren* 37 (1995) 15-38.

Ortner, Sherry B. en Harriet Whitehead, 'Introduction: accounting for sexual meanings', in: idem (ed.), *Sexual meanings. The cultural construction of gender and sexuality* (Cambridge 1981) 1-29.

Outshoorn, Joyce, *Een irriterend onderwerp. Verschuivende conceptualiseringen van het sekseverschil*, oratie Leiden (Nijmegen 1989).

Pallares-Burke, Maria Lúcia G., 'An androgynous observer in the eighteenth-century press: *La Spectatrice*, 1728-29', in: *Women's History Review* 3 (1994) 411-434.

Pandel, Hans Jürgen, 'Emotionalität – Ein neues Thema der Sozialgeschichte', in: Bernd Mütter en Uwe Uffelman (ed.), *Emotionen and historisches Lernen. Forschung – Vermittlung – Rezeption* (Frankfurt am Main 1992) 41-61.

Peeters, Harry, 'Vijf eeuwen gezin in West-Europa', in: Harry Peeters, Lène Dresen-Coenders en Ton Brandenbarg (ed.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1986) 11-30.

Peeters, H.F.M., 'Psychologie en geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101 (1988) 600-615.

Peeters, Harry, *Over deugden en ondeugden. Vroeger en nu* (Nijmegen 1996).

Peeters, Harry, *Psychology: the historical dimension* (Tilburg 1996).

Perrot, Philippe, *Werken aan de schijn. Veranderingen van het vrouwelijk lichaam* (Nijmegen 1987, oorspr. *Le travail des apparences,* Parijs 1984).

Perrot, Philippe, 'Geschiedenis van de luxe in Frankrijk. Enkele richtlijnen, opmerkingen en suggesties', in: Rik Sanders e.a. (ed.), *De verleiding van de overvloed. Reflecties op de eigenheid van de cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 1991) 99-114.

Perry, Gill en Michael Rossington, 'Introduction', in: idem (ed.), *Femininity and masculinity in eighteenth-century art and culture* (Manchester/New York 1994) 1-17.

Pikulik, Lothar, *Leistungsethik contra Gefühlskult. Über das Verhältnis von Bürgerlichkeit und Empfindsamkeit in Deutschland* (Göttingen 1984).

Pisan, Christine de, *Het boek van de stad der vrouwen* (Amsterdam 1984, oorspr. manuscript 1405).

Pocock, J.G.A., 'Virtues, rights, and manners: a model for historians of political thought', in: idem, *Virtue, commerce and history. Essays on political thought and history, chiefly in the eighteenth century* (Cambridge 1985) 37-50.

Pocock, J.G.A., 'The mobility of property and the rise of eighteenth-century sociology', in: idem, *Virtue, commerce and history. Essays on political thought and history, chiefly in the eighteenth century* (Cambridge 1985) 103-123.

Poelstra, Jannie, 'Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920', in: *Historica* 20 (1997) nr.1, 6-7.

Pol, L.R., *Romanbeschouwing in voorredes. Een onderzoek naar het denken over de roman tussen 1600 en 1755* (Utrecht 1987).

Pol, Lotte van de, 'Seksualiteit tussen middeleeuwen en moderne tijd', in: Harry Peeters, Lène Dresen-Coenders en Ton Brandenbarg (ed.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1988) 163-193.

Pol, Lotte C. van de, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996).

Pomata, Gianna, 'De geschiedenis van vrouwen: een kwestie van grenzen', in: *Socialisties-Feministiese Teksten* 10 (1987) 61-113.

Porter, Roy en Mikuláš Teich (ed.), *The Enlightenment in national context* (Cambridge 1981).

Porter, Roy, 'Mixed feelings: the Enlightenment and sexuality in eighteenth-century Britain', in: Paul-Gabriel Boucé (ed.), *Sexuality in eighteenth-century Britain* (Manchester 1982) 1-27.

Porter, Roy, 'Barely touching: a social perspective on mind and body', in: G.S. Rousseau (ed.), *The languages of psyche. Mind and body in Enlightenment thought* (Berkely/Los Angeles/ Oxford 1990) 45-80.

Porter, Roy, 'Bodies of thought. Thoughts about the body in eighteenth-century England', in: Joan H. Pittock en Andrew Wear (ed.), *Interpretation and cultural history* (Londen 1991) 82-108.

Post, Elisabeth Maria, *Het land, in brieven*, Bert Paasman ed. (Amsterdam 1987).

Pott, Heleen, 'De rationaliteit van emoties', in: Maarten van Nierop (ed.), *Gevoel en emotie* (Delft 1985: Filosofische Reeks Universiteit van Amsterdam nr.12) 39-61.

Pott, Heleen, *De liefde van Alcibiades. Over de rationaliteit van emoties* (Amsterdam 1992).

Pouw, Anke, 'De "waare verlichting" van de vrouw. Vrouwen en gezin binnen het burgerlijk beschavingsideaal van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784 – ca.1840', in: *Comenius* 23 (1986) 292-318.

Prak, M., *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Amsterdam 1985).

Rang, Brita, 'Bij de lezing over: De diskussie over de verhouding tussen vrouwen en wetenschap in de 18e-eeuwse spectatoriale geschriften in Engeland, Duitsland, Nederland en Frankrijk', in: *Vrouwengeschiedeniskrant LOV* 7 (1984) nr.4, 15-18.

Rang, Brita, 'Männlicher Bewußtseinsdiskurs und existenzielles Weiblichkeitskonzept. Zur Thematisierung und Konstituierung des weibliches Subjekts in der Pädagogik des späten 18. und frühen 19. Jahrhunderts', in: *Das Argument* 28 (1986) nr.155, 86-92.

Rang, Brita, 'Zur Geschichte des dualistische Denkens über Mann und Frau. Kritische Anmerkungen zu den Thesen von Karin Hausen zur Herausbildung der Geschlechtscharaktere im 18. und 19. Jahrhundert', in: Jutta Dalhoff, Uschi Frey en Ingrid Schöll (ed.), *Frauenmacht in der Geschichte. Beitrage des Historikerinnentreffens 1985 zur Frauengeschichtsforschung* (Düsseldorf 1986) 194-204.

Rang, Brita, '"Een maeght kan eerbaer zijn en niet te min geleerd" (Cats). Diskussies over vrouwen, wetenschap en studie in de 17e en 18e eeuw', in: *Comenius* 23 (1986) 272-291.

Rang, Brita, '"Geleerde Vrouwen van alle Eeuwen ende Volckeren, zelfs oock by de barbarische Scythen". De catalogi van geleerde vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 9 (1988) 36-64.

Rang, Brita, 'Geen plaats voor het gendervraagstuk? Over opvoedkundige conceptualiseringen van moeders, meisjes en vrouwelijkheid sinds de vroegmoderne tijd', in: *Comenius* 34 (1989) 182-208.

Rang, Brita, 'De waanzin van de vrouwelijke geleerde en de zwakzinnigheid van de studerende vrouw: wetenschappelijke beweringen sinds de zeventiende eeuw', in: Willy Jansen en Christien Brinkgreve (ed.), *Waanzin en vrouwen* (Amsterdam/Lisse 1991) 153-172.

Rang, Brita, 'Body and mind, sexuality and morality. The Medieval Héloïse and the Enlightened "Nouvelle Héloïse"', in: Marian de Ras en Mieke Lunenberg (ed.), *Girls, girlhood and girls' studies in transition* (Amsterdam 1993) 313-336.

Ranum, Orest, 'Toevluchtsoorden van de intimiteit', in: Roger Chartier (ed.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Van de renaissance tot de Verlichting* (Amsterdam 1989) 183-230.

Ray, William, 'Reading women: cultural authority, gender, and the novel. The case of Rousseau', in: *Eighteenth-Century Studies* 27 (1993-1994) 421-447.

Reichardt, Rolf und Eberhard Schmitt (ed.), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820* (München 1985-..., tot nu toe verschenen 16 dln. in 14 bnd.).

Reuchlin, Maurice, 'Sexes (différences entre les)', in: Henriette Block e.a. (ed.), *Grand Dictionnaire de la Psychologie* (Parijs 1991) 716-717.

Ribeiro, Aileen, 'The Macaronis', in: *History Today* (1978) 463-468.

Richter, Melvin, 'Begriffsgeschichte in theory and practice: reconstructing the history of political concepts and languages', in: Willem Melching en Wyger Velema (ed.), *Main trends in cultural history. Ten essays* (Amsterdam/Atlanta 1994) 121-149.

Riley, Denise, *'Am I that name?' Feminism and the category of 'women' in history* (Londen 1988).

Roest, A.M., 'Chronologische catalogus van de polemische geschriften rond de "Nijkerkse Beweging"', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 17 (1985) 211-245.

Rooden, Peter van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996).

Roosenboom, Wies, *Betje Wolff en Coosje Busken: een hartsvriendschap* (Middelburg 1988).

Rotermund, Erwin, 'Der Affekt als literarischer Gegenstand zur Theorie und Darstellung der Passiones im 17. Jahrhundert', in: H.R. Jausz (ed.), *Die nicht mehr schöne Künste. Grenzphänomene des Aesthetischen* (München 1968) 239-269.

Rousseau, G.S., 'Nerves, spirits and fibres: towards defining the origins of sensibility', in: *Studies in the eighteenth century*, vol.III (Toronto 1976) 137-154.

Rousseau, G.S en Roy Porter, 'Introduction: toward a natural history of mind and body', in: G.S. Rousseau (ed.), *Languages of psyche. Mind and body in Enlightenment thought* (Berkeley/Los Angeles/Oxford 1990) 3-44.

Rousseau, George, 'Cultural history in a new key: towards a semiotics of the nerve', in: Joan H. Pittock en Andrew Wear (ed.), *Interpretation and cultural history* (Londen 1991) 25-81.

Ruig, Rob de, *De seismografen van het sentiment. Drie biografische studies uit de tijd van de Romantiek* (Kampen 1994).

Santing, Catrien, 'Bescheidenheid siert het meisje. Caritas Pirckheimer, abdis in Neurenberg', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 16 (1996) 72-90.

Sas, N.C.F. van, 'Opiniepers en politieke cultuur', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (ed.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 97-130.

Sas, N.C.F. van, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989) 471-495.

Sas, Nicolaas C.F. van, 'The Patriot Revolution: new perspectives', in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca/Londen 1992) 91-119.

Sassen, F., 'Johan Lulofs (1711-1768) en de reformatorische Verlichting in de Nederlanden', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van wetenschappen, afd. Letterkunde*, N(ieuwe) R(eeks) deel 28 (Amsterdam 1965) nr.7, 379-429.

Sauder, Gerhard, *Empfindsamkeit*, (Stuttgart 1974-1980, 3 dln.).

Sauder, Gerhard, '"Bürgerliche" Empfindsamkeit?', in: Rudolf Vierhaus (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung* (Heidelberg 1981: Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung VII) 149-164.

Schama, Simon, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988, oorspr. *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*, Londen en New York 1987).

Schenkeveld-van der Dussen, Riet (ed.), *Met of zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam 1997).

Schiebinger, Londa, *The mind has no sex. Women in the origins of modern science* (Cambridge (Mass.)/Londen 1989).

Schiesari, Juliana, *The gendering of melancholia. Feminism, psychoanalysis, and the symbolics of loss in Renaissance literature* (Ithaca/Londen 1992).

Schinne, Magdalena van, *Het dagboek van Magdalena van Schinne (1789-1795)*, Anje Dik ed. (Hilversum 1990).

Schmid, Pia en Christina Weber, 'Von der "wohlgeordneten Liebe" und der "so eigenen Wollust des Geschlechtes". Zur Diskussion weiblichen Begehrens zwischen 1730 und 1830', in: Jutta Dalhoff, Uschi Frey en Ingrid Schöll (ed.), *Frauenmacht in der Geschichte. Beitrage des Historikerinnentreffens 1985 zur Frauengeschichtsforschung* (Düsseldorf 1986) 150-165.

Schoneveld, C.W., 'The Dutch translation of Addison and Steele's *Spectator*', in: J.A. van Dorsten (ed.), *The role of periodicals in the eighteenth century* (Leiden 1984: Sir Thomas Browne Institute) 34-40.

Schoneveld, C.W., 'The eighteenth-century afterlife of John Locke's writings in the Netherlands', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 23 (1991) 3-23.

Schoonjans, Yves, 'Au bonheur des dames. Vrouw, smaak en het burgerlijk interieur in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 18 (1997) 136-152.

Schram, Dick, 'Receptie-theorie', in: Peter Zeeman (ed.), *Literatuur en context. Een inleiding in de literatuurwetenschap* (Nijmegen 1991) 97-135.

Schuler, Jeanne A. en Patrick Murray, 'Educating the passions: reconsidering David Hume's optimistic appraisal of commerce', in: *History of European Ideas* 17 (1993) 589-599.

Schurman, Anna Maria van, *Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor wetenschap* (Groningen 1996, oorspr. *Dissertatio, de ingenii muliebris ad doctrinam, & meliores litteras aptitudine*, Leiden 1641).

Schuurman, A.J., *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen/Utrecht 1989).

Schuurman, A.J., 'Is huiselijkheid typisch Nederlands? Over huiselijkheid en modernisering', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 745-759.

Scott, Joan Wallach, *Gender and the politics of history* (New York 1988).

Scott, Joan Wallach, 'Deconstructie van gelijkheid-versus-verschil. De bruikbaarheid van de post-structuralistische theorie voor het feminisme', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 10 (1989) 96-112.

Scott, Joan Wallach, 'French feminists and the rights of "Man": Olympe de Gouges's Declarations', in: *History Workshop Journal* 28 (1989) autumn, 1-21.

Scott, Joan W., 'The evidence of experience', in: *Critical Inquiry* (1991), 773-797.

Sennett, Richard, *The fall of public man* (Londen 1993, oorspr. New York 1977).

Shevelow, Kathryn, *Women and print culture. The construction of femininity in the early periodical* (Londen/New York 1989).

Showalter, Elaine, *The female malady. Women, madness and English culture, 1830-1980* (Londen 1987).

Smeyers, J., 'In Gent verschijnt het eerste Nederlandstalige weekblad. Spectatoriale geschriften in de Zuidelijke Nederlanden', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (ed.), *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis* (Groningen 1993) 351-354.

Sommer, Agnes, 'Het verschil en de gelijkheid', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 6 (1985) 382-394.

Sommers, Shula, 'Understanding emotions: some interdisciplinary considerations', in: Carol Z. Stearns en Peter N. Stearns (ed.), *Emotion and social change. Toward a new psychohistory* (New York/Londen 1988) 23-38.

Spacks, Patricia Meyer, '"Ev'ry woman is at heart a rake"', in: *Eighteenth-Century Studies* 8 (1974) nr.5, 27-46.

Spierenburg, Pieter, *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen* (Hilversum 1995).

Spies, Marijke, 'Charlotte de Huybert en het gelijk. De geleerde en de werkende vrouw in de zeventiende eeuw', in: *Literatuur* 3 (1986) 339-350.

Stearns, Carol Z. en Peter N. Stearns, 'Introduction', in: idem (ed.), *Emotion and social change. Toward a new psychohistory* (New York/Londen 1988) 1-21.

Stearns, P.N., 'Social history with love', in: *Journal of Social History* 15 (1981-1982) 337-338.
Stearns, Peter N., 'Girls, boys and emotions: redefinitions and historical change', in: *The Journal of American History* 80 (1993-1994) 36-74.
Stearns, Peter N., 'Emotion (Emotionology), in: P. Stearns (ed.), *Encyclopedia of Social History* (New York/Londen 1994) 233-235.
Stearns, Peter N. en Carol Z. Stearns, 'Emotionology: clarifying the history of emotions and emotional standards', in: *The American Historical Review* 90 (1985) 813-836.
Stephanson, Raymond, 'Richardson's "nerves": The physiology of sensibility in Clarissa', in: *Journal of the History of Ideas* 49 (1988) 267-285.
Stipriaan, R. van, 'Vrouwenzaken als motief en thema: over de bruikbaarheid van zeventiende-eeuws toneel als sociaal document', in: *De Nieuwe Taalgids* 87 (1994) 385-400.
Stokvis, P. en M. Mathijsen, 'Literatuur en maatschappij. Het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1840-1910', in: *De Negentiende Eeuw* 18 (1994) 145-172.
Stouten, J., 'Verlichting in afleveringen: over tijdschriften in de achttiende eeuw', in: M. Spies (ed.), *Historische Letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen 1984) 115-136.
Stouten, Johanna, 'Laurence Sterne, "A sentimental journey" in het Nederlands vertaald; alleen voor gevoelige zielen. De sentimentele scène', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (ed.), *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis* (Groningen 1993) 345-351.
Sturkenboom, Dorothée, '"... want ware zielesmart is niet woordenrijk". Veranderende gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988', in: Albert van der Zeijden (ed.), *Cultuurgeschiedenis van de dood* (Amsterdam/Atlanta 1990) 84-113.
Sturkenboom, Dorothée, 'Thermometers voor mannelijkheid en vrouwelijkheid. De betekenis van sekse in de spectatoriale geschriften', in: *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 41-70.
Tajfel, H., 'Social categorization, social identity and social comparison', in: Henri Tajfel (ed.), *Differentiation between social groups. Studies in the social psychology of intergroup relations* (Londen/New York/San Francisco 1978) 61-76.
Tajfel, H., 'The achievement of group differentiation', in: Henri Tajfel (ed.), *Differentiation between social groups. Studies in the social psychology of intergroup relations* (Londen/New York/San Francisco 1978) 77-98.
Taylor, Samuel S.B., 'The Enlightenment in Switzerland', in: Roy Porter en Mikuláš Teich (ed.), *The Enlightenment in national context* (Cambridge 1981) 72-89.
Theophrastus, *Karakters*, P. Groeneboom ed. (Amsterdam 1917).
Thijssen-Schoute, C.L., 'De Nederlandse vriendenkring van John Locke', in: idem, *Uit de Republiek der Letteren. Elf studiën op het gebied der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw* (Den Haag 1967) 90-103.
Thoits, Peggy A., 'The sociology of emotions', in: *Annual Review of Sociology* 15 (1989) 317-342.
Thomassen, K. (ed.), *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden* (Maarssen/'s-Gravenhage 1990).
Thomése, P.F., 'Over de aandoenlijkheid van de achttiende eeuw', in: *NRC-Handelsblad*, Cultureel Supplement, 14 juni 1991.
Todd, Janet, *Sensibility. An introduction* (Londen/New York 1986).
Tol, Maarten van der, 'Wat ging er om in "Het Koffy-huis der Nieusgierigen"? Vergeten periodiek (1744-1746) werpt nieuw licht op het achttiende-eeuwse koffiehuis', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 16 (1993) 85-96.
Tomaselli, Sylvana, 'The Enlightenment debate on women', in: *History Workshop Journal* (1985) nr.20, 101-124.
Trepp, Anne Charlotte, 'The private lives of men in eighteenth-century Central Europe. The emotional side of men in late eighteenth-century Germany (theory and example)', in: *Central European Journal* 27 (1994) 127-152.

Trumbach, Randolph, 'Gender and the homosexual role in modern western culture: the 18th and 19th century compared', in: D. Altman e.a. (ed.), *Homosexuality, which homosexuality?* (Amsterdam/Londen 1989) 149-170.

Trumbach, Randolph, 'Sodomy transformed: aristocratic libertinage, public reputation and the gender revolution of the 18th century', in: *Journal of Homosexuality* 19 (1990) 105-124.

Trumbach, Randolph, 'London's sapphists: from three sexes to four genders in the making of modern culture', in: Gilbert Herdt (ed.), *Third sex, third gender. Beyond sexual dimorphism in culture and history* (New York 1994) 111-136.

Vandermeersch, P., 'Simon-André Tissot (1728-1797) en de strijd tegen het onanisme: mythe of realiteit?', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 17 (1985) 173-193.

Vandermeersch, Patrick, 'Hartstochten en deugden', in: K.-W. Merks en F.J.H. Vosman (ed.), *Uit op geluk. De katechismus van de katholieke kerk over goed en kwaad* (Baarn 1995) 99-120.

Vega, Judith, 'Het Beeld der Vryheid; Is het niet uwe Zuster?', in: *Socialisties-Feministiese Teksten* 11 (1989) 89-98.

Vega, Judith, 'Feminist republicanism. Etta Palm-Aelders on justice, virtue and men', in: *History of European Ideas* 10 (1989) 333-351.

Vega, Judith, 'Het stoere imago van de Verlichting', in: *Lover* 17 (1990) nr.1, 16-23.

Vega, Judith, 'Feminist discourses in the Dutch Republic at the end of the eighteenth century', in: *Journal of Women's History* 8 (1996) 130-138.

Veld, Simone, 'De man een rok, de vrouw een broek', in: *Musaeus. Tijdschrift voor Renaissance-letterkunde* 4 (1996) nr.4, 28-33.

Velde, Henk te, 'Viriliteit en opoffering. "Mannelijkheid" in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 14 (1993) 421-433.

Veldman, Ilja M., 'Vroom en ongeschonden. Deugdzame vrouwen als morele exempla bij Crispijn de Passe de Oude', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 13 (1993) 39-60.

Velema, Wyger R.E., 'Elie Luzac and two Dutch revolutions: the evolution of Orangist political thought', in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca/Londen 1992) 123-146.

Velema, Wyger, 'Over de noodzakelijkheid van een Nederlandse begripsgeschiedenis', in: *Bulletin. Geschiedenis, Kunst, Cultuur* 2 (1993) nr.1, 27-39.

Velema, W.R.E., 'Verlichtingen in Nederland. Het voorbeeld van de politieke theorie', in: *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad Werkgroep "Sassen"* 5 (1994) nr.1/2, 45-53.

Vermij, Rienk, 'Genootschappen en de Verlichting. Enkele overwegingen', in: *De Achttiende Eeuw* 25 (1993) 3-23.

Verrips, Jojada, 'De genese van een godsdienstige beweging: het Nieuwkerkse Werk', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 6 (1980) nr.18, 113-138.

Verwoerd, Rokus, 'Kindbeeld en pedagogiek in de Nederlandse Verlichting', in: *Comenius* 23 (1986) 318-341.

Vieu-Kuik, Hermina, *Het gebruik van Franse woorden door Wolff en Deken. Een bijdrage tot de cultuurgeschiedenis der 18e eeuw* (Arnhem 1951, 2 dln.).

Vieu-Kuik, H.J., *Anonieme geschriften van Betje Wolff in het tijdschrift 'De Rhapsodist' (1770-1772)* (Groningen/Djakarta 1956).

Vincent-Buffault, Anne, *The history of tears. Sensibility and sentimentality in France* (Basingstoke/Londen 1991).

Vries, Jan de, 'The population and economy of the preindustrial Netherlands', in: *Journal of Interdisciplinary History* 15 (1984-1985) 661-682.

Vries, Jan de en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).

Vries, Jan de en Ad van der Woude, 'Nederland de eerste moderne volkshuishouding. Een zinsbegoocheling of wenkend perspectief?', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 66-77.

Vries, Willemien B. de, '"De wonderbaare daadt" en andere gedichten van Juliana Cornelia de Lannoy over de capaciteiten van vrouwen', in: Henk Duits, Arie Jan Gelderblom en Mieke B. Smits-Veldt (ed.), *Klinkend boeket. Studies over renaissance sonnetten voor Marijke Spies* (Hilversum 1994) 173-178.

Vroon, Piet, *Wolfsklem. De evolutie van het menselijk gedrag* (Baarn 1992).

Vuyk, Simon, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)* (Amsterdam 1995).

Waa, G. van der, *'De Irritabilitate'. En onderzoek naar de betekenis van het irritabiliteitsbegrip in de geschiedenis van de achttiende-eeuwse fysiologie* (Rotterdam 1992).

Waardt, Hans de, *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800* (Den Haag 1991).

Ware, Vron, *Beyond the pale. White women, racism and history* (Londen/New York 1992).

Warner, Marina, *Monuments and maidens. The allegory of the female form* (Londen 1985).

Wessel, Marleen, 'Het "feminisme" van Marie de Gournay. Inleiding bij "Gelijkheid van mannen en vrouwen"', in: *Socialisties-Feministiese Teksten* 10 (1987) 123-144.

Weyerman, Jacob Campo, *Opkomst en val van een koffiehuisnichtje (1727)*, André Hanou ed. (Leiden 1994).

Whaley, Joachim, 'The protestant Enlightenment in Germany', in: Roy Porter en Mikuláš Teich (ed.), *The Enlightenment in national context* (Cambridge 1981) 106-117.

Wickert, Gabriele, 'Freud's heritage. Fathers and daughters in German literature (1750-1850)', in: Miriam Lewin (ed.), *In the shadow of the past: psychology portrays the sexes* (New York 1984) 26-38.

Wielema, M.R., 'Christina Leonora de Neufville. Wijsgerige poëzie onder invloed van Christian Wolff', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992) 155-174.

Wijsenbeek-Olthuis, Thera, 'Vreemd en eigen: ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw', in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850: een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel/Heerlen 1992) 79-107.

Wijsenbeek, Thera, 'Ernst en luim. Koffiehuizen tijdens de Republiek', in: Pim Reinders en Thera Wijsenbeek, *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen/Delft 1994) 35-54.

Wijsenbeek-Olthuis, Th.F., *Boedelinventarissen* (Den Haag 1995: Serie Broncommentaren van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, dl.2).

Wijsenbeek-Olthuis, Thera, 'Het Hollandse interieur in beeld en geschrift', in: *Theoretische Geschiedenis* 23 (1996) 145-161.

Williams, Bernard, 'Morality and the emotions', in: J. Casey (ed.), *Morality and moral reasoning* (Londen 1971) 1-24.

Wingens, Marc, 'Dutch university courts and the administration of criminal justice (1575-1811)', in: A. Romano (ed.), *Università in Europa. Le istituzioni universitarie dal Medio Evo ai nostri giorno strutture, organizzanione, funzionamento* (Messina 1995), 443-454.

Withuis, Jolande, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorloogs Nederland, 1946-1976* (Meppel/Amsterdam 1990).

Withuis, Jolande, 'De complexe betekenis van "klasse". Identiteit en cultuur van communistische vrouwen in naoorlogs Nederland', in: Carolien Bouw en Bernard Kruithof (ed.), *De kern van het verschil. Culturen en identiteiten* (Amsterdam 1993) 95-113.

WNT, zie *Woordenboek der Nederlandsche Taal*

Wolff, Betje en Aagje Deken, *Lotje Roulin. Een liefde in de achttiende eeuw zoals zij wordt verhaald in de roman Willem Leevend*, J.C. Brandt Corstius ed. (Culemborg 1977).

Wolff, Betje en Aagje Deken, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, P.J. Buijnsters ed. (Utrecht 1987).

Wolterson, Bertha, 'Amsterdamsch tooneel in de achttiende eeuw', in: A.E. d'Ailly (ed.), *Zeven eeuwen Amsterdam*, deel IV (Amsterdam z.j.) 139-172.

Wolzogen Kühr, S.I. von, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18e eeuw* (Leiden 1914).

Wolzogen Kühr, S.I. von, *De Nederlandsche vrouw in de tweede helft der 18e eeuw* (Leiden 1920).

Woodruff, James F., 'Successors, imitators, contemporaries of the Tatler', in: Alvin Sullivan (ed.), *British literary magazines. The Augustan age and the age of Johnson 1698-1788* (Westport (Conn.)/Londen 1983) 393-400.

Woordenboek der Nederlandsche Taal (Den Haag/Leiden 1882-1998, 29 dln. in 40 bnd.).

Woude, A.M. van der, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 5 (Haarlem 1980) 102-168.

Woude, A.M. van der, 'De alfabetisering', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 7 (Haarlem 1980) 257-264.

Yolton, John W., *Locke. An introduction* (Oxford 1985).

Zeegers, Wil, *Andere tijden, andere mensen. De sociale representatie van identiteit* (Amsterdam 1988).

Zeeman, Peter, 'Literatuurwetenschap en contextuele ontwikkeling', in: idem (ed.), *Literatuur en context. Een inleiding in de literatuurwetenschap* (Nijmegen/Heerlen 1991) 13-23.

Zeijden, Albert van der, '"Of ik ben niemand, of ik ben een hele natie". De Nederlandse culturele identiteit', in: *Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen* 9 (1992) nr.3, 5-27.

Zeldin, Th., 'Personal history and the history of emotions', in: *Journal of Social History* 15 (1981-1982) 339-348.

Zilverberg, S.B.J., 'Kerk en Verlichting in Noord-Nederland', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 9 (Haarlem 1980) 318-330.

Zwager, H.H., *Nederland en de Verlichting* (Bussum 1972).

Zwanenveld, Agnes M., 'Munnikhuizens Sterne-uitgave en de betekenis van de Duitse literatuur voor de Sterne-receptie in Nederland', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 19 (1987) 67-85.

Herkomst van de afbeeldingen

1. Titelpagina bij de gebonden uitgave van *De Vrouwelyke Spectator, of de Tegenwoordige Waereldbeschouwster* (Amsterdam 1760-1761). Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
2. Inhoudsopgave in de gebonden uitgave van *De Vriend van 't Vaderland* (1786) van Rhijnvis Feith. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
3. Titelpagina, titelprent en bijbehorende toelichting van *De Examinator* (1718-1720) van Willem van Ranouw – in de gebonden uitgave. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
4. 'De Deugd', de letter D. uit het *Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd* (Amsterdam 1781) van J.H. Swildens. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
5. Bernardus Bosch (1747-1803), gravure door R. Vinkeles. Iconografisch Bureau, Den Haag.
6. IJsbrand van Hamelsveld (1743-1812), gravure door R. Vinkeles en C. Bogerts naar J. Buys. Iconografisch Bureau, Den Haag.
7. Martinus Nieuwenhuyzen (1759-1793), gravure door T. de Roode. Iconografisch Bureau, Den Haag.
8. Jan Konijnenburg (1757-1831), gravure naar H.W. Caspari door J.W. Caspari. Iconografisch Bureau, Den Haag.
9. Betje Wolff (1738-1804), gravure door W. van Senus. Iconografisch Bureau, Den Haag.
10. Petronella Moens (1762-1843), gravure door R. Vinkeles naar Gaal. Iconografisch Bureau, Den Haag.
11. 'Rumor erat in casa', pastel van Cornelis Troost (1739-1740), vierde stuk in de vijf-delige NELRI-serie. Mauritshuis, Den Haag.
12. 'Ibant qui poterant, qui non potuere cadebant' (1739-1740), pastel van Cornelis Troost, vijfde stuk in de vijfdelige NELRI-serie. Mauritshuis, Den Haag.
13. 'De Onverwachte tweeling', aquarel van J. Buys naar een scène uit het kluchtspel *'t Koffihuys* door Willem van Hoeven, 1763. Rijksmuseum, Amsterdam.
14. Portretgravure van Justus van Effen (1684-1735) door P. Tanjé, gemaakt naar een pastelportret door Mattheus des Angeles (1667-1741), uit: *De Misantrope, of de Gestrenge Zedenmeester*. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
15. 'De Gramschap', uit: Charles Le Brun, *Afbeelding der hertstogten of middelen om dezelve volkomen te leeren afteekenen* (Amsterdam 1703). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
16. 'De Woede (Gramschap vermengd met razernij)', uit: Charles Le Brun, *Afbeelding der hertstogten of middelen om dezelve volkomen te leeren afteekenen* (Amsterdam 1703). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
17. 'De heerzuchtige narrin', uit: Pr. Abraham à St.Clara, *Narinnen-spiegel, vertoonende natuurelyk en figuurelyk den aardt, levenswijze en gebreeken der gebrekkige vroutjes enz.* (Amsterdam 1718). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

18. Kenau Simonsdr. Hasselaar, ets uit 1777 door Simon Fokke (1712-1784) gemaakt naar een zeventiende-eeuwse prent. Gemeente-archief Haarlem.
19. 'De strijd om de broek' of 'Das böse Weib', gravure van Israël van Meckenem, tweede helft vijftiende eeuw. Prentenkabinet, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel.
20. Xantippe, de letter X. uit het *Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd* (Amsterdam 1781) van J.H. Swildens. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
21. Prent van R. Vinkeles, uit: S. Richardson, *De Geschiedenis van Karel Grandison* (Amsterdam 1797-1802, tweede druk, deel I). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
22. 'De spilpenning' (1740), schilderij van Cornelis Troost naar het gelijknamige toneelstuk van Thomas Asselijn. Rijksmuseum, Amsterdam.
23. Het etablissement van Mme Traese op de Prinsegracht, tekening van Cornelis Troost, ca. 1720. Rijksmuseum, Amsterdam.
24. 'Avaritia', ongedateerde gravure van Hendrik Goltzius (1558-1617) in de serie van 'Deugden en Hoofdzonden', uit: *The illustrated Bartsch. Netherlandish artists. Hendrik Goltzius* (New York 1980, deel 3). Centrum Kunsthistorische Documentatie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
25. 'Beroering onder den godsdienst te Nieuwkerk', prent van R. Vinkeles en C. Bogerts, 1788. Rijksmuseum, Amsterdam.
26. 'De fyne', prent van J. Buys uit: C.F. Gellert, *Fabelen en vertelsels in Nederduitsche vaerzen gevolgd* (Amsterdam 1772-1774). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
27. Anna Maria van Schurman (1607-1678), gravure gebaseerd op een portret door Jan Lievens (1649). Iconografische Bureau, Den Haag.
28. 'Luxuria', ongedateerde gravure van Hendrik Goltzius (1558-1617) in de serie 'Deugden en Hoofdzonden', uit: *The illustrated Bartsch. Netherlandish artists. Hendrik Goltzius* (New York 1980, deel 3). Centrum Kunsthistorische Documentatie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
29. Yariko, prent van J. Buys uit: C.F. Gellert, *Fabelen en vertelsels in Nederduitsche vaerzen gevolgd* (Amsterdam 1772-1774). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
30. 'De Min', prent door P. van den Berge, ca. 1700. Atlas van Stolk, Rotterdam.
31. 'De Vader', de letter V. uit het *Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd* (Amsterdam 1781) van J.H. Swildens. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
32. 'De Cijfermeester', de letter C. uit het *Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd* van J.H. Swildens (Amsterdam 1781). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
33. 'De opvoeding der meisjes', ets van Simon Fokke gemaakt als titelprent voor *De Opvoedinge der Meisjes* (Amsterdam 1771), een vertaalde uitgave van het werk van Fénélon. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit van Brabant, Tilburg.
34. Prent van R. Vinkeles, uit: S. Richardson, *De Geschiedenis van Karel Grandison* (Amsterdam 1797-1802, tweede druk, deel I). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
35. Prent voor de titelpagina van C.F. Gellert, *Sämmtliche Schriften* (Leipzig 1769, tweede deel). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
36. De vier temperamenten, uit: J.C. Lavater, *Over de Physiognomie* (Amsterdam 1780-1783, deel IV). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
37. Portret van het ideale mannelijke karakter, uit: J.C. Lavater, *Over de Physiognomie* (Amsterdam 1780-1783, deel II, 249). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
38. 'De Begeerte', uit: Charles Le Brun, *Afbeelding der hertstogten of middelen om dezelve volkomen te leeren afteekenen* (Amsterdam 1703). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
39. Prent van R. Vinkeles, uit: *Ferdinand en Constantia* (Amsterdam 1785, deel I) van Rhijnvis Feith. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
40. Prent van R. Vinkeles, uit: S. Richardson, *De Geschiedenis van Karel Grandison* (Amsterdam 1797-1802, tweede druk, deel II). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

41. 'Het medelijden', prent uit: *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* (Utrecht 1779-1782) van Hieronymus van Alphen. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
42. Prent van R. Vinkeles, uit: S. Richardson, *De Geschiedenis van Karel Grandison* (Amsterdam 1797-1802, tweede druk, deel VII). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
43. Prent van R. Vinkeles, uit: S. Richardson, *De Geschiedenis van Karel Grandison* (Amsterdam 1797-1802, tweede druk, deel VII). Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
44. 'De liefde tot het vaderland', prent uit: *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* (Utrecht 1779-1782) van Hieronymus van Alphen. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
45. Prent van R. Vinkeles, uit: *Ferdinand en Constantia* (Amsterdam 1785, deel II) van Rhijnvis Feith. Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Summary

Spectators of passion

Gender and emotional culture in the eighteenth century

Towards the end of January 1761 an author whose identity has remained hidden in the shadows of history is sitting at his desk beating his brains and biting his quill, trying to think of a topic for the weekly article he has to produce for *De Vrouwelyke Spectator*. Since launching this journal a few months ago, the author is frequently tormented by writer's block. Vexed at his lack of ideas, he seeks inspiration in the pages of an English periodical. Suddenly he stumbles on an essay describing the invention of a mysterious female thermometer designed to measure the intensity of female passions, and inspiration strikes. The very thing! Though he will have to adjust the narrative to suit the Dutch situation, the anonymous writer is confident that the controversial theme of the female passions will guarantee good sales figures for this week's issue. Impelled by his own enthusiasm, he immediately starts translating the essay into Dutch. He begins with the Latin motto that supposedly characterizes women's emotional life: 'animorum impulsu et caeca magnaque cupidine' – by impulses and an immense, blind desire.

This short (and partly fictionalized) anecdote introduces a study of gender in the emotional culture of a group of eighteenth-century Dutch writers. The writer described was one of a group whose anonymous texts have become known in Dutch historiography as the 'spectatorial papers' or simply the 'spectators', after the famous English journal *The Spectator* published in 1711-12 by Richard Steele and Joseph Addison whose formula they copied. *The Spectator* was one of the first of a sizeable number of popular journals that appeared in the eighteenth century, whose authors were united by a common purpose: to enlighten their contemporaries and improve society.

The Dutch 'spectators' tell us a great deal about shifting views of sex differences and emotions. This book treats the spectatorial papers, their writers' ideas and the contexts in which they were produced as a unique historical constellation that can show us how historical circumstances and social mechanisms govern not only people's emotional lives and the way they experience femininity and masculinity, but also the ways in which these feelings are crystallized into cultural expressions.

So the perspective adopted here is constructivist. The basic premise is that the nature of both sex differences and emotion is strongly influenced by changing

cultural ideas about their meaning. Two concepts that are central to the research are introduced early on: emotional culture and gender. Emotional culture is defined as the total set of 'feeling rules', 'expression norms' and 'emotion words' as well as ideals, theories and popular convictions that guide the recognition, experience, evaluation, expression and knowledge of emotions and feelings within a certain group and period of time. Gender is defined as the social and cultural distinction between men and women, which is often attributed to universal biological differences between the sexes but is actually informed by constructions of femininity and masculinity that are both time and culture bound. In Western culture, emotions and gender are linked through various mechanisms in an intricate chain of meaning.

The purpose of this study is to problematize, historicize and contextualize this cultural link between gender and emotion. This end is pursued through a close analysis of the emotional culture of the above-mentioned spectatorial essayists. Several key questions are therefore addressed in this dissertation. What are the distinguishing features of the emotional culture of these eighteenth-century authors? What place, meaning and function did gender have within this culture? What continuities and discontinuities manifested themselves in the different elements of this culture? And finally, what historical processes and socio-cultural mechanisms can help us to understand and explain these characteristics and developments?

Chapter 1, 'Spectators and emotional culture', starts with a background sketch of the spectatorial genre, introducing the authors, the texts and their readers. At the centre of each periodical in this genre is a fictitious author and editor – Mr Spectator – who critically observes his contemporaries and humorously comments upon their behaviour with the aim of edifying his readers and making them better members of society.

Hidden behind the broad shoulders of Mr Spectator, the authors did their best to maintain their anonymity. Nevertheless, the majority of these essayists have since been named. They belonged to the intellectual heart of the middle classes; most were university-educated physicians, lawyers and – especially – clergymen. Among the dozens of writers who contributed to the genre, only two women have been identified. In addition, the journals published numerous letters supposedly sent in by female readers, but these are of doubtful authenticity. Many were probably made up by the spectatorial authors themselves or contributed by readers under a pseudonym.

Although it is difficult to pinpoint the readership of these papers, many factors point in the direction of the well-to-do middle classes. They were written for both men and women, whose morals, attitudes and conduct were subjected to sharp scrutiny. As children of the Enlightenment, the authors believed in the reformative power of education and the natural virtues of the human race. Human society could and should do better than it had done thus far. Change was indeed believed to be imperative, since the Golden Age of the Dutch Republic was felt to

be dimming. The Dutch spectatorial authors were the standard-bearers of a national culture of reform, directed against the declining morals that were blamed for the Republic's waning economic and political power.

This message was reiterated not only in hundreds of spectatorial essays, but also in the emotional culture that can be distilled from them. The authors, convinced that emotions played an important part in human morality, set out to dissect the nature of these affective phenomena, revealing the viciousness of some emotions and illustrating the virtue of others. In this way they hoped to reform the emotional lives of their fellow citizens, men and women alike.

In the historiography of emotion, ambitious attempts to reconstruct the real emotional experiences of our ancestors are superseded nowadays by more moderate approaches which give priority to the analysis of the cultural framework that regulates the meaning, and indirectly the experience, of the full range of emotions. Building on the research of others, this study into the emotional culture of the spectatorial authors distinguishes, on a theoretical level, three distinct but interrelated elements in this cultural framework: 'emotionology', psychology and emotional vocabulary. The theoretical survey is followed by an overview of the most important 'emotion words' in the eighteenth-century Dutch language: *hartstocht* (passion), *drift* (impulse, desire), *gevoel* (feeling) and *sentiment* (sentiment). All these words had wider meanings in the days of the spectators than in present-day Dutch. This changing vocabulary is an initial indication that the emotional culture of the spectatorial authors differed from our own.

The final methodological problem to be tackled in this chapter is the fictional character of many of the spectatorial essays. How can we use these texts as historical sources when their authors' imagination is such a characteristic element? The answer lies in three features of early modern fiction that often receive too little attention: first, the explicitly rhetorical and moralistic function of many of these texts; second, their authors' use of well-known categories and patterns that must have been familiar to their readers; and third, the discursive power to determine the meaning, status and reality of phenomena by representing them in a certain way. Viewed from this perspective, we can bridge the gap between historical fiction and historical reality.

This is demonstrated in Chapter 2, 'Gender and the tyranny of the passions', which presents a case study centring on Grietje Kenouil, an assertive woman who wrote a letter to the editor criticizing the ideals of feminine behaviour represented in *De Hollandsche Spectator* (1731-35). This letter and the reply published by the editor (the famous journalist Justus van Effen) are analyzed with the aim of revealing characteristic elements in the emotional culture of the age.

Grietje Kenouil turns out to be the invention of another male author, whose letter to the editor was signed with this pseudonym. 'Grietje' ridicules herself in this letter by showing her anger in a way that was considered at the time to be irrational, vicious and typically working-class. Justus van Effen uses her letter to prove that women are more emotional than men and therefore in need of male

control. Women who foolishly believe that they need not listen to their husbands should be persuaded otherwise by Grietje's example. To make sure that the reader properly interprets the text and continues reading in spite of the compelling moralistic message, there is copious embroidery in the form of editorial comments, nicknames, intertextual allusions and sexual innuendo.

Grietje Kenouil is not the only woman to be singled out as a bad example. The wicked wife is a very common motif in the spectatorial literature. She is seen as a woman who terrorizes her husband, children and servants because she is incapable of controlling either her fits of anger or her desire for power. For the spectatorial authors, these latter urges exemplify the tyrannical power that emotions can exert. Furthermore, they believe anger and lust for power are particularly despicable when displayed in subordinates, since these emotions are only legitimate for persons at the top of the social hierarchy.

The wicked wife was not an invention of the spectatorial authors. Indeed, as a literary topos, she dates back to Socrates' wife Xantippe, and crops up in numerous early modern discussions on 'who wears the trousers' in the family. The obsession with this theme is related to the changing power relations between the sexes, as a result of social and economic developments in early modern times. The struggle for power in the household manifested itself most overtly in the lower strata of the middle classes – possibly more vigorously in the Dutch Republic than in neighbouring countries, because of women's relatively emancipated position there.

This case study hence shows that historical circumstances profoundly influence the concrete image of the archetypal emotional woman. It also shows that emotions cannot be examined without taking into account the role played by relationships of power. Above all, this chapter underlines the importance of gender in the spectatorial emotional culture, since emotionality is directly linked to women and composure to men. However, the theoretical survey of the notion of gender at the end of this chapter suggests that the mechanisms of gender are often much less direct, and are not confined to the relationships between men and women. They also influence the relationships between other social groups. This theoretical observation is taken as the starting point for the analyses in the third chapter.

In 'Typology of the *Personae Intemperantes*' the investigation is extended to the spectatorial representation of other types of emotional persons, using the pervasive fictional character sketches in these journals. It was typical of the emotional culture of the spectatorial authors that men as well as women were deemed vulnerable to the tyranny of the passions. Besides coquettes, savantes and female pious zealots, the spectators chastised male fops, rakes, onanists, misers, lachrymose clergymen and melancholic scholars. The emotional behaviour of these male personae jeopardized their masculinity: with the exception of the rake and the melancholic scholar, they were characterized as effeminate, immature, childish or senile figures. As men of letters, the spectatorial authors possibly identified

too strongly with the melancholic scholar to depict him as unmanly. This was not the case with the rake, whose ostentatious virility preserved him from becoming classified as effeminate but whose immoral behaviour nevertheless linked him to the female sex.

In addition, the spectatorial authors took great pains to stress that emotional patterns of behaviour were far from typical of the middle classes. Middle-class people who could not control their immoral passions were presumed to have been badly influenced by either the vulgar customs of the masses or the 'frenchified' and italianized customs of the aristocracy.

Thus the social and psychological profile of these *Personae Intemperantes* shows that the creation of a virtuous group identity played an important role in these authors' emotional culture. Their aim was to construct a superior Dutch middle-class identity. One way of doing so was to project immoral, emotional features onto other social groups. In this process, gender, class, nationality, religion and age all interacted with each other.

At the same time these character sketches illustrate that the eighteenth-century mind was preoccupied by different emotional phenomena from those that obsess our own age. The despised characters were thought to be driven by a range of unseemly passions: coquetry, *amour-propre*, lust, extravagance, greed, religious zealotry, hypochondria and a mania for reading. These were seen as extreme desires that exercised permanent control over these people's behaviour. The question of why the spectatorial authors should have singled out these particular emotions is addressed in the next chapter.

Chapter 4, 'Civilization in excess', is subtitled 'Psychology as cultural criticism'. It is the first of two chapters that seek to contextualize the emotional culture described above by examining the psychological theories that the spectatorial authors themselves employed to understand and explain the force of the passions among their contemporaries. These theories – which I have called the cultural, medical and philosophical psychologies – are used as a way of gaining access to the social, economic, political and cultural characteristics of this period that made the spectatorial emotional culture so different from ours.

The cultural psychological scheme that can be inferred from the spectatorial papers centred on one key notion: excess. The authors of these journals believed that Dutch society had come adrift because of the luxury it had acquired in the Golden Age of the seventeenth century. This luxury had given rise to unnatural desires and bore within it the seeds of national disaster. Excess manifested itself not only in the conspicuous consumption of the well-to-do, but equally in the undemocratic concentration of political power in the hands of an incompetent oligarchy, in the overrefinement of manners in the middle classes and their tendency to display 'frenchified' and aristocratic immoral behaviour, in the bad influences that were apparent in the education of the young, and finally in a collective preference for 'dangerous books' such as the popular romantic fiction of the age.

These developments cannot be laughed away as the phantasms of unworldly moralists. Other studies reveal that economic, cultural, political and social processes did indeed transform the everyday life of the middle classes in the Dutch Republic. That is not to say that the spectatorial authors' interpretations were objective; there was a strong bias in their tendency to blame the disintegrative working of the passions for the malaise, and to project the origin of the negative developments described onto other social groups. Here, too, gender was a crucial category in their thoughts: it was the feminine propensity for excess that had caused all the trouble. The decline of the nation was due to a feminization of Dutch culture that had made it vulnerable to dangerous emotions.

Yet the cultural criticism that was inherent in this 'excess psychology' did not represent a despair of civilization. The spectatorial authors did not give up the Enlightenment idea of progress. They still believed that mankind was capable of improvement, and many suggestions were put forward as to how to reverse the decay. This optimism is also reflected in their popularization of the medical and philosophical emotion theories of their time.

The chapter entitled 'Body and Soul. The medical and philosophical psychology' examines what was believed to be the interaction between body and soul in the development and functioning of emotions. Pursuing this theme, this fifth chapter also shows the influence of popular convictions and scientific ideas on the emotional culture of the spectatorial authors.

As men of wide reading, these writers thought it useful to inform their readers of the latest scientific insights into the emotions. Understanding the working of emotions could help control them. The spectatorial authors held that both body and soul had important parts to play in the genesis and development of emotions.

In line with this belief, they frequently pointed to the effects of the bodily fluids. Blood, phlegm, black and yellow bile had been identified as the central forces in many physical and psychological processes since the classical theories of Hippocrates and Galen had expounded the effects of the humours on body and temperament. In the popular psychology of the early modern time, the bodily fluids made frequent appearances. At the same time, however, the spectatorial texts contained many references to the new theories of the nervous system which were emerging in the eighteenth century. Although the spectatorial authors believed that much was explicable in terms of humours and nerves, they stressed that the psychological effects of these bodily elements partly depended on people's conduct: living a moral and moderate life would stabilize the physical and consequently the mental condition.

In addition, these writers subscribed to the philosophical emotion theories of their time, which perceived the interaction between body and soul in the correlation between sensory perceptions and intellectual processes. Emotions were conceived as *ideas* about what was good and what was bad, resulting from complex experiences in which personal sensations and cognitive reflexion were interwoven. They were also thought to be universal natural phenomena, essential for hu-

man happiness and a gift of the Almighty. From an Aristotelian point of view, emotions were considered to be useful drives, both for individuals and for society at large, given that they were controlled by reason – another of God's gifts to mankind.

With these ideas, the spectatorial authors maintained a balance between three tendencies in their scientific orientation: Enlightenment, humanism and Christianity. Dutch Enlightenment was partly rooted in the humanistic culture of the preceding centuries. Classical authors were well-known and still respected, provided that their theories did not clash with the central tenets of Christianity. The same applied to foreign authors of the Enlightenment. With the spectatorial authors as spokesmen, the Dutch Enlightenment was in general far less radical than its counterpart in France, for instance. The Republic displayed a national variation of Enlightenment culture that endeavoured to reconcile reason, religion and revelation. This explains why quotations from the works of Locke, Leibniz, Sulzer, Lavater, Bonnet and Haller outnumbered those of the French *philosophes*: the latter were frowned upon as deists and materialists of whose dangerous ideas the spectators' readers were best left in ignorance.

The dynamic interplay between their own heritage and new external developments is the keynote of Chapter 6, 'The new sensibility'. While the spectatorial authors tried to combat the tyranny of the passions during the first half of the century by being critical of the emotions, around the 1750s they changed tack. Following the philosophical theories of their time, they began to accentuate the positive value of certain emotions, especially the so-called social passions. Love, friendship, sympathy and compassion were praised as indispensable moral sentiments. This new approach was linked to an international cult of sensibility, imported to the Republic in translations of sentimental novels.

This new attitude again demonstrated the spell exerted by gender and class patterns. Emotional susceptibility, previously connotated with the female sex and with aristocratic qualities, was now amazingly claimed as a characteristic of the male bourgeoisie. Stories about the heroic, self-sacrificing deeds of extraordinary men-of-feeling taught readers how to behave in a Christian, charitable way. The man-of-feeling was a man-of-healing, who solved the problems of the needy and dedicated himself to the good of his country. He distinguished himself from weaker, emotional natures by coupling sense to sensibility. His manly tears were always followed by action that revealed strong character. This contrasted sharply with the unworldly, 'enthusiastic' lad who wrote romantic poems. The latter's self-professed sensitive heart was in truth a sort of sentimentality that the spectatorial authors criticized as self-centred and effeminate.

Still, the masculinity of the philanthropic, susceptible hero was too artificial to be sustained, since at the end of the century sensitiveness came to be linked more exclusively to the female sex. A new ideological trend among the vanguard of the middle classes represented the woman as a tender, loving creature and the man as a strong, rational character. God and Nature had destined woman for a life at

home because of her inborn soft and feeling nature. This trend has become known in historiography as the polarisation of sex characters. In contrast to earlier Enlightenment theories, the feminine character was no longer believed to be formed by socialization processes or external factors but was instead thought to derive naturally from the female body, especially from the weaker condition of the female nerves and fibres. Although in theory the alleged feminine and masculine qualities were equal, in practice this new theory of the sexes served to impede women's full participation in society and culture. It is argued that this new development was a reaction to the intellectual, scientific and political ambitions of women in the eighteenth century, who began in growing numbers to claim equality to men.

Thus gender functioned as a fundamental category of meaning in the emotional culture of the Dutch spectatorial authors. To be sure, gender was of minor importance in the philosophical emotion discourse, the humoral theory of the temperaments, the emotional vocabulary and the general standard of reasonable self-control that applied to both sexes. But gender strongly influenced the more specific feeling rules and expression norms as well as later medical theories of the nervous system. Above all, gender was a central category in the 'excess psychology', which was a cultural theory of emotion with social and political implications. As such, gender played an important role in the spectatorial construction of emotional identities, developing in close interaction with the social relationships and political-economic circumstances within the Dutch Republic.

Furthermore, this study of a specific emotional culture in the eighteenth century reveals that the easily swayed heart can be regarded as a historical *perpetuum mobile*: although it was nearly always classified as feminine, the contents of this classification changed substantially. Dangerous passions gave way to salutary feelings, the wicked wife to a desirable loving spouse, the immoral rake to a sensitive youth. The man-in-control became a man-of-feeling, passionate emotionality changed to sentimentality, and sentimentality ended up provoking a sense of unease. What remained was a continuous anxiety about the individual and societal effects of the emotions, in a heavily gendered system of meaning. In the final pages of this study it is suggested that we can still discern the results of this emotional climate in present-day society, which is so unlike and yet in so many ways resembles the eighteenth-century world of the spectatorial authors.

Register

Omdat in deze studie het accent ligt op de inhoud en betekenis van denkbeelden en begrippen, is er gekozen voor een thematisch register. Persoonsnamen zijn uitsluitend opgenomen wanneer de persoon in kwestie belangrijk is geweest voor de ontwikkeling of verspreiding van een bepaald gedachtegoed.

Over de auteur

Dorothée Sturkenboom (Zevenaar 1963) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen (KUN), waar zij in 1987 haar eerste-graads lesbevoegdheid behaalde en in 1989 haar studie cum laude afsloot met een onderzoek naar de veranderende gevoelscodes voor nabestaanden tussen 1750 en 1988. Sindsdien doet zij onderzoek naar de culturele betekenis van emoties, naar de werking van sekse-verschillen en naar processen van identiteitsvorming in de geschiedenis, met het accent op de Nederlandse Republiek van de achttiende eeuw.

Haar wetenschappelijke thuisbasis is het *Centrum voor Vrouwenstudies* van de KUN, waar zij tussen 1990 en 1998 werkzaam was als junior-onderzoeker, assistent-in-opleiding (gefinancierd door het Huizinga-Instituut) en docente vrouwengeschiedenis. In 1995 kreeg zij voor haar werk het dr. I.B.M. Frye-stipendium voor veelbelovende vrouwelijke onderzoekers aan de KUN toegekend.

STELLINGEN
bij het proefschrift

SPECTATORS VAN HARTSTOCHT
Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw

van
Dorothée Sturkenboom

1. De sekse-transformatie van de lichtmis die in de 18e eeuw man was maar in de 20e eeuw tot meisje is geworden, is een gevolg van een 'polarisering van de sekse-karakters' in de laatste twee eeuwen.

2. De veranderingen die sinds de 18e eeuw in het Nederlandse emotie-vocabulair hebben plaatsgevonden, wijzen op een verenging van onze emotionele ervaringswereld.

3. Dat Nederland in de 19e eeuw geen grote romantische beweging zou kennen, was al voorspelbaar op basis van de spectatoriale geschriften van de 18e eeuw.

4. Vergeten periodieken werpen geen nieuw licht op de 18e-eeuwse geschiedenis van het koffiehuis, maar verduisteren deze juist wanneer ze met een verkeerde bril gelezen worden (contra Van der Tol, 1993).

5. De maatschappelijke minachting voor de bouquetreeks en andere typisch 'vrouwelijke' lectuur heeft haar wortels in de 18e eeuw.

6. Dat de programmering van emoties op televisie zwaar bekritiseerd wordt waar het om de zogeheten 'emotie-programma's' gaat maar volledig geaccepteerd is waar het sportprogramma's betreft, heeft alles te maken met de sekse van de hoofdrolspelers en de geseksueerdheid van de getoonde emoties.

7. Aanhangers van het idee dat de mannelijke sekse in tegenstelling tot de vrouwelijke niet emotioneel van aard is, plaatsen mannen dicht bij de vegetatieve levensvormen.

8. Grote denkers hebben vaak kleine geesten.

9. De wetenschappelijke zoektocht naar de waarheid is als de legendarische queeste naar de graal: zij is illusoir maar waardevol door de idealen die ermee verbonden zijn.

10. Geen wetenschap zonder hartstocht.

11. Indien bewust ingezet kan selectief anachronistisch denken tot een beter begrip van het verleden bijdragen.

12. Het Nederlandse wetenschappelijke wereldje is klein, maar niet zo klein als veel randstedelijke wetenschappers schijnen te denken.

13. Overigens ben ik van mening dat het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen niet de OV-Jaarkaart maar de stilte-coupé zou moeten subsidiëren.

De achttiende eeuw, die bekend staat als de eeuw van de Rede en de Verlichting, was tegelijkertijd ook de eeuw waarin hartstochten en sentimenten de gemoederen beroerden. Dorothée Sturkenboom voert de lezer mee naar het emotionele universum van een groep achttiende-eeuwse auteurs, die zichzelf in een periode van 'nationaal verval' tot taak stelden het gevoelsleven van hun tijdgenoten in goede banen te leiden. Hun verlicht-zedenkundige levenslessen zijn te vinden in de zogeheten spectatoriale weekbladen die centraal staan in deze studie.

In *Spectators van hartstocht* worden de gevoelsregels, psychologische inzichten en het emotie-vocabulair van deze Nederlandse spectator-schrijvers aan een nadere analyse onderworpen. Onderzocht wordt hoe deze auteurs tegen verschillende emotionele verschijnselen aankeken, welke woorden ze gebruikten om deze te benoemen, hoe zij dachten over de sekse-gebondenheid van 'de hartstochten' en op welke wijze hun emotie-opvattingen geworteld waren in de tijd waarin zij leefden.

In de emotionele cultuur van de spectator-schrijvers hingen noties van menselijk geluk, goddelijke intenties en natuurlijke neigingen, van mannelijkheid, vrouwelijkheid, macht en exces nauw met elkaar samen. Dit boek presenteert de achttiende eeuw als de periode waarin de Nederlandse burgerij haar eigen emotionele identiteit ontwikkelde, een identiteit die door mannelijkheid en deugdzaamheid gekenmerkt moest worden.

ISBN 90-6550-595-4

